МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

М. Л. Дружинець

УКРАЇНСЬКЕ УСНЕ МОВЛЕННЯ: ПСИХО- ТА СОЦІОФОНЕТИЧНИЙ АСПЕКТИ

МОНОГРАФІЯ

ОДЕСА
ОНУ
2019

УДК 811.161.2’34’23’271-053.67
Д 761

Друкується за рішенням Вченої ради
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Протокол № 6 від 26 лютого 2019 р.

Науковий редактор:
Т. Ю. Ковалевська, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

Рецензенти:
В. М. Ожоган, доктор філологічних наук, професор, віце-президент із науково-педагогічної роботи Київського національного університету «Києво-Могилянська академія»;
Л. М. Марчук, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка;
С. Т. Шабат-Савка, доктор філологічних наук, професор кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;
М. Мозер, професор мовознавства Інституту славістики Віденського університету, Президент Міжнародної асоціації україністів.

Дружинець М. Л.
Українське усне мовлення: психо- та соціофонетичний аспекти : монографія / М. Л. Дружинець. – Одеса: Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2019. – 580 с.
ISBN 978-617-689-344-8

Монографію присвячено комплексному аналізу українського усного мовлення у двох вимірах: психофонетичному (експериментальна верифікація психофоносемантичних особливостей звуків української мови, здійснена в зіставних аспектах) та соціофонетичному (визначення шляхом соцопитування рівня володіння орфоепічними нормами української літературної мови молоддю на теренах України та зарубіжжя). У дослідженні узагальнено теоретичні засади різноаспектного вивчення українського усного мовлення, подано діахронічну ретроспективу його опрацювання, у межах якої простежено історичне коріння кожної орфоепічної норми в писемних пам’ятках; схарактеризовано нормативну базу сучасного українського усного мовлення з наведенням критичних зауваг і коментарів; описано девіантні та деградаційні процеси сучасного українського усного мовлення у проекції на його психо- та соціолінгвістичну специфіку, запропоновано шляхи підвищення рівня мовної культури, сформовано теоретичну базу нового напряму – синхронічно-діахронічної психосоціофонетики.

Монографію адресовано спеціалістам у галузі лінгвістики, викладачам, аспірантам, студентам вищих закладів освіти, усім, хто цікавиться питаннями становлення і розвитку української літературної мови та прагне оволодіти її орфоепічними нормами.

УДК 811.161.2’34’23’271-053.67
Д 761

ISBN 978-617-689-344-8
© М. Л. Дружинець, 2019
© Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ 7

ВСТУП 8

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО УСНОГО МОВЛЕННЯ 27

1.1.Актуальні аспекти вивчення українського усного мовлення 27

1.1.1.Усне мовлення: специфіка та нові наукові напрями дослідження 28

1.1.2.Українське усне мовлення в орфоепічному аспекті: основна проблематика 36

1.2. Формування вимовного субстрату: діахронічна ретроспектива 43

1.2.1. Етапи формування орфоепічної норми 47

1.2.2. Фонетико-орфоепічні риси протоукраїнської мови 50

1.2.3. Відбиття особливостей української народної вимови у пам’ятках давньоукраїнської літературної мови 54

1.2.4. Відбиття особливостей української народної вимови у пам’ятках староукраїнської та нової доби 61

1.2.5. Орфоепічні риси в писемних пам’ятках XI–XVIII ст. 70

1.3. Нормативна база сучасного українського усного мовлення 78

1.3.1.Орфоепічні норми сучасної української літературної мови в теоретичних працях 78

1.3.2. Основні норми сучасної української літературної вимови 91

1.4. Девіантні та деградаційні процеси сучасного українського усного мовлення 108

1.4.1. Деградаційні процеси мовної норми та система орієнтирів 109

1.4.2. Мовно-комунікативні девіації 116

Висновки до 1 розділу 121

РОЗДІЛ 2. УКРАЇНСЬКЕ УСНЕ МОВЛЕННЯ: ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ 126
2.1. Психофоносемантика в колі мовознавчих наук 126
2.1.1. Фоносемантика як наукова дисципліна 127
2.1.2. Звуконаслідування та звукосимволізм як основні поняття фоносемантики 132
2.1.3. Кольорофоносемантика і синестезія у лінгвофоносфері особистості та соціуму 142
2.1.4. З історії фоносемантичних досліджень 147
2.2. Психофоносемантика українських голосних звуків 154
2.2.1. Артикуляційно-акустична класифікація українських голосних звуків 155
2.2.2. Фонетичний зміст українських голосних звуків 159
2.2.3. Кольорові асоціації українських голосних звуків 166
2.3. Психофоносемантика українських дзвінких і глухих звуків 173
2.3.1. Акустично-артикуляційні характеристики українських дзвінких і глухих звуків 174
2.3.2. Фоносемантика українських дзвінких звуків 182
2.3.3. Кольорова гама українських дзвінких звуків 186
2.3.4. Фонетичний зміст українських глухих звуків: двохетапне експериментальне дослідження 193
2.3.5. Кольорове забарвлення українських глухих звуків 201
2.4. Психофоносемантика українських і польських сонорних звуків 208
2.4.1. Артикуляційно-акустичні особливості сонорних звуків української та польської мов 208
2.4.2. Семантика українських та польських сонорних звуків 216
2.4.3. Кольорові характеристики українських та польських сонорних звуків 226
Висновки до 2 розділу 234

РОЗДІЛ 3. СОЦІОФОНЕТИЧНИЙ ОПИС УКРАЇНСЬКОГО УСНОГО МОВЛЕННЯ: ГОЛОСНІ ТА ПРИГОЛОСНІ 240
3.1. Мовний стандарт: синхронія та діахронія 241
3.1.1. Стандартна мова й інтерференція 241

3.1.2. Орфоепія голосних і приголосних за писемними пам'ятками кінця XVIII–XIX ст. 252
3.2. Соціофонетичний опис мовлення української молоді на теренах України: норма та девіації 263
3.2.1. Вимова українських голосних звуків 267
3.2.2. Вимова українських приголосних звуків 277
3.3. Соціофонетичний опис мовлення українських респондентів за межами України: вимова голосних 290
3.3.1. Вимова українських ненаголошених голосних звуків [е], [и] 294
3.3.2. Вимова українських голосних звуків [о], [і] 298
3.4. Соціофонетичний аналіз мовлення українських респондентів за межами України: вимова приголосних 301
3.4.1.Вимова українських дзвінких, глухих та сонорних звуків 303
3.4.2. Вимова африкат та префіксів перед глухими (крім шиплячих) 308
Висновки до 3 розділу 314

РОЗДІЛ 4. СОЦІОФОНЕТИЧНИЙ ОПИС УКРАЇНСЬКОГО УСНОГО МОВЛЕННЯ: ЗВУКОСПОЛУКИ 320
4.1. Проблеми мовної норми: історія та реалії 320
4.1.1. Мовна норма та її ознаки 321
4.1.2. Орфоепія звукосполук за писемними пам'ятками кінця XVIII –XIX ст 325
4.2. Соціофонетичний опис мовлення українських респодентів на теренах України: норма та девіації 333
4.2.1. Вимова звукокомплексів: свистячі в пре- та постпозиціях 335
4.2.2. Вимова звукокомплексів : шиплячі в пре- та постпозиціях 346
4.3. Соціофонетичний опис вимови звукосполук українськими респодентами за межами України: норма та девіації 356
4.3.1. Вимова свистячих звуків перед шиплячими та навпаки 357
4.3.2. Вимова звукокомплексів: шиплячі, свистячі в пре- та постпозиціях 362
4.4. Гендерні особливості сучасного мовлення українців 369

4.4.1. Лінгвістична гендерологія: мета і завдання 370
4.4.2. Гендерні особливості мовлення: вимова звукосполук 374
Висновки до 4 розділу 395

ВИСНОВКИ 402

ЛІТЕРАТУРА 414

ДОДАТКИ 453
ДОДАТОК А. Питальник для експериментів та матеріали для соцопитування 453
ДОДАТОК Б. Психофоносемантика голосних звуків української мови 462
ДОДАТОК В. Психофоносемантика сонорних звуків української та польської мов 465
ДОДАТОК Г. Психофоносемантика дзвінких звуків української мови 470
ДОДАТОК Д. Психофоносемантика глухих звуків української мови та літер, що їх позначають 473
ДОДАТОК Е. Показник вимови українських голосних звуків українськими та зарубіжними респондентами 478
ДОДАТОК Ж. Показник вимови українських приголосних звуків українськими та зарубіжними респондентами 486
ДОДАТОК З. Показник вимови українських звукосполук українськими та зарубіжними респондентами 500
ДОДАТОК И. Реєстр учасників експериментів і соцопитування 543

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АЖ – Америка, жінки
АЧ – Америка, чоловіки
З – зарубіжжя
ЗКА – звуко-кольорові асоціації
ЗС – звуковий символізм
ЗУ – зарубіжжя / Україна
ЗхУ – Західна Україна
КЖ – Канада, жінки
КЧ – Канада, чоловіки
МН – мовна норма
НСМН – нестійка мовна норма
НУЛМ – нова українська літературна мова
ПдУ – Південна Україна
ПдУЖ – Південна Україна, жінки
ПдУНФ – Південна Україна, нефілологи
ПдУУ – Південна Україна, учні
ПдУФ – Південна Україна, філологи
ПдУЧ – Південна Україна, чоловіки
ПМР – Придністровська Молдавська Республіка
ПнУ – Північна Україна
СМН – стійка мовна норма
СхУ – Східна Україна
УМ – усне мовлення
УУМ – українське усне мовлення
ФЗ – фонетичне значення
ФС – фоносемантика
ЦУ – Центральна Україна

Присвячую світлій пам'яті мого чоловіка –
Дружинця Ігоря Романовича,
без віри і бажання якого цієї монографії могло б і не бути.
З любов'ю і вдячністю

ВСТУП

Українське усне мовлення сьогодні виконує активну контактовстановлювальну, ідентифікувальну, оцінну, когнітивну та величезну низку інших функцій у розмаїтій амплітуді різноманітних комунікативних жанрів. Ця широта суспільних практик стає основою для розвитку й удосконалення української літературної мови загалом та зокрема і її усної форми – первинної форми існування мови.

В суспільстві з високим рівнем освіти та культури, де європейська інтеграція є не лише зовнішньополітичним вектором, а й стратегічним орієнтиром потужного та динамічного розвитку всієї української спільноти, розбудови національної мови, розширення обріїв її функціювання у всіх сферах соціальних комунікацій і підвищення престижу в колі української та світової культури, неодмінно культивується зразкова літературна мова. Вона, за всієї своєї різноманітності має чіткі та єдині норми, проте цього ніяк не можна сказати про її вимову, де зазвичай спостерігаються різні варіанти, які не виходять або й виходять за межі норми. Це, безумовно, вимагає їхньої детальної наукової кваліфікації, здійсненої з урахуванням усього комплексу чинників, які впливають на появу такої вимовної поліфонії, що відповідно прислужиться закріпленню кодифікованих орфоепічних стандартів, адже з усіх норм сучасної української літературної мови найменш засвоєними практично є саме вимовні.

Пізнання й опанування мови, безперечно, розпочинається з найнижчого і найфундаментальнішого рівня – звукового, який, попри всі зміни, є її найсталішим та найконсервативнішим складником, що сягає найдавнішої історії і просякає всю мовну систему, творячи її неповторність. У членороздільному звукові виявляє себе його мислетворча сутність, а в неччленороздільному – почуттєва. Географічні терени (Північна, Південна, Західна, Східна,

Центральна Україна) теж якнайтісніше пов'язані зі звуковим фоном мови, навіть формують його, бо кожний терен, де проживає корінний історичний етнос, має свою енергетику, яка визначає його лінгвоментальну самобутність. Щонайменші фонетичні зміни продукують щонайбільші зміни у мовному стрижні, окремі фонологічні інтервенції впливають на характер артикуляційної бази, а отже, за фонетичною своєрідністю криється онтологічна буттєва природа самої мови. Саме тому в сучасних фонетичних студіюваннях на перший план висуваються поняття фонетичного значення, семантики звуків, звуко-кольорових асоціацій, які і створюють своєрідну базу оригінальності і неповторності національної мовної картини світу, формують глибинну матрицю специфічного породження і сприйняття мовлення на рівні його звукових презентацій тощо.

Ідея про звуко-кольорову картину світу, про те, що звуки мови змістовні самі по собі і їхній зміст пов'язаний зі значеннями слів, простежується протягом усієї історії лінгвістики. Так, проблема звука і значення цікавила Св. Августина, Ф. Аквінського, Ж. Руссо, Р. Декарта. На зв'язок звука і значення звертав увагу М. Ломоносов. Особливій ролі звуків приділено значну увагу у працях В. Гумбольдта. Звукосимволізм посідає значне місце і в дослідженнях А. Йоханнессона, Р. Пейджета, Г. Ревеса, А. Стиркіна. Теорії звукосимволізму розглядали І. Аванесов, М. Балаш, О. Бірюкова, І. Валуйцева, С. Воронін, В. Іванов, Г. Іванова-Лук'янова, Н. Канкія, О. Клименко, М. Панов, Н. Пелевіна, В. Солнцева, Р. Якобсон. Явище фоносемантизму вивчали С. Бондар, Н. Львова, О. Найдеш, Є. Панов, Л. Санжаров, Н. Усова, О. Фіньков, Р. Фрумкіна, О. Чернікова; М. Бентлі, Е. Варон, М. Вертхаймер, Р. Вескотт. Існування внутрішнього зв'язку між звуками та значеннями в мові намагалися довести й американські та канадські науковці А. Блек, Р. Браун, Дж. Вайс, А. Горовіц, М. Майрон, Р. Наттел, С. Ньюмен, Е. Сепір, І. Тейлор, С. Цуру тощо. У Європі вивченню звукосимволізму присвячено праці М. Вандрушка, Г. Вернера, А. Зіберера, Г. Кронассера, Х. Марчанда, Г. Мюллера, С. Ульмана, Дж. Р. Ферса. Проте в українському мовознавстві й досі проблема психофоносемантики звуків, співвідношення звучання і значення практично не розглядалася (лише В. Левицький, досліджуючи інтернаціо-

нальний характер звукосимволізму, вивчав символічні властивості голосних і 12 приголосних молдавської, російської й української мов [1973]), що увиразнює актуальність пропонованого аспекту дослідження. Крім того, здійснення психофоносемантичного аналізу українського усного мовлення у його проекції на соціолінгвістичну специфіку (в нашому дослідженні реконструюємо вимову звуків і звукокомплексів українською сучасною молоддю півдня, заходу, сходу, центру і півночі України та представниками української діаспори – Америки, Канади, Італії, Чехії, Польщі, Німеччини, Молдови, Придністровської Молдавської Республіки) набуває великої ваги у зв'язку, з одного боку, з глобалізаційними процесами, скерованими на оптимізацію міжнаціональних відносин, розширення так званої мовокраїнознавчої інформації, що визначає необхідність підвищення культури мовлення у всіх верств населення, а у молоді – насамперед; з іншого боку, – аналіз специфіки усного мовлення української діаспори в іншомовному оточенні уможливить виявлення константних, інваріантних і динамічних, варіативних характеристик звукової системи, що теж сприятиме усвідомленню глибинних механізмів і джерел її сучасного стану.

Психофоносемантичний та соціофонетичний аспекти – це два виміри українського усного мовлення, які не можна висвітлити без вивчення глибинних діахронічніх процесів, адже український народ і його мова мають давні історичні корені, і саме в народному мовленні виникли ті специфічні фонетичні, граматичні і лексичні риси, які згодом стали характерними для сучасної української літературної мови. Крім того, інтеграція синхронічного і діахронічного підходів уможливить отримання стереометричного, ємного уявлення не лише про сучасний стан і особливості національного усного мовлення, а й про загальну природу та історичну динаміку розвитку української звукової системи в цілому.

Для висвітлення історії мови першорядне значення мають свідчення давньоукраїнських, староукраїнських пам'яток, писаних книжною мовою, та пам'яток нової української літературної мови. Залучаємо у процес дослідження пам'ятки нової української мови (див. Джерельна база), правописна система яких була побудована значною мірою на фонетичних засадах. Відбиття особливостей усного мовлення українського народу у першодруках

та рукописах періоду кінця XVIII – 80 років XIX ст., того часу, коли йшов інтенсивний процес формування нової української літературної мови, – важливе і надійне джерело для висвітлення початкового періоду в процесі становлення української орфоепії і становлення та підтвердження відповідності сучасних орфоепічних норм істотним особливостям народної вимови. Це стосується і тих вимовних рис, які згодом закріпилися на письмі, і тих, що орфографічними нормами не передаються в сучасній українській літературній мові.

Орфоепічні особливості української мови висвітлено у працях П. Житецького, А. Кримського, В. Науменка, О. Синявського, В. Сімовича, С. Смаль-Стоцького, Є. Тимченка, а також Т. Бровченко, Л. Булаховського, О. Горпинича, М. Лесюка, В. Лободи, А. Москаленка, М. Наконечного, О. Пономарева, Л. Прокопової, Я. Радевича-Винницького, О. Сербенської, П. Тимошенка, Н. Тоцької, І. Фаріон, М. Фащенко та ін. Становлення української орфоепії висвітлюється певною мірою в працях, присвячених історії української орфографії, маємо на увазі, в першу чергу, монографії М. Жовтобрюха [132,133] і А. Москаленка [260], та в працях з історії української орфоепії (О. Волох, М. Жовтобрюх, Ф. Медведєв, О. Мельничук, М. Мозер, В. Мойсієнко, В. Німчук, А. Поповський, Г. Півторак, В. Русанівський, В. Скляренко, М.Фащенко, О. Шонц). Питання літературної вимови завжди цікавило й українських дослідників у діаспорі, про що свідчать публікації О. Горбача, І. Огієнка, Я. Рудницького, Ю.Шевельова.

Сучасна українська літературна мова має усталені орфоепічні норми, які охоплюють правила вимови голосних, приголосних, звукосполучень, слів іншомовного походження. Вимовні норми представлено в теоретичних працях, присвячених проблемам орфоепії, зокрема в ґрунтовних розвідках М. Наконечного [266, 267], М. Жовтобрюха [131, 135, 138], Н. Тоцької [372, 373], В. Горпинича [474], та ін., що сприяли формуванню й усталенню таких норм. Однак і досі немає єдиного українського орфоепічного кодексу, яким би користувались українці всього світу й у якому б пропонувалися деталізовані чіткі норми вимови голосних (у наголошеній / ненаголошеній позиціях), приголосних (сонорних, дзвінких і глухих; твердих, м’яких), груп приголосних у рідно- й іншомовних

словах (у середині, на початку слова, у префіксах, прийменниках, на стику слів), абревіатур, яких повинен дотримуватися кожен, хто володіє українською літературною мовою. Укладений нами «Орфоепічний стандарт української мови (з електронним носієм)» забезпечить урахування в процесі навчання всіх особливостей літературної мови у двох рівноправних формах – писемній та усній (вивчення мови зорієнтоване в основному на писемний її різновид, про що свідчить наявний «Український правопис»), а також вироблення нормативного усного мовлення, однією з основних комунікативних ознак якого є правильність, тобто визначальна ознака культури мовлення, що полягає у відповідності його літературним нормам мовної системи.

Інтерес до мовної культури істотно підвищився в роки незалежності України. З утвердженням української мови як державної на території України розширилася сфера її використання, а це визначило появу чималої кількості помилок і знизило рівень мовної культури. Сьогодні існує багато праць, спрямованих на підвищення мовної культури як основи культури спілкування в цілому, наприклад, це праці Н. Бабич, С. Бибик, Г. Волкотруб, О. Горбул, С. Єрмоленко, С. Караванського, Т. Ковалевської, О. Кубрак, Л. Паламар, М. Пентилюк, О. Пономарева, О. Сербенської, Т. Чмут, С. Шевчук та ін. Найбільше простежуються регулярні відхилення від кодифікованих правил в усному мовленні, що насамперед пов’язано зі слабкою чи нестійкою мовною нормою, що висвітлено у розробках С. Бибик, С. Єрмоленко, Є. Карпіловської, Т. Космеди, Т. Коць, Л. Мацько, М. Пилинського, Л. Струганець, Г. Сюти, С. Чемеркіна та ін. Проблемою девіантності займалися й Ю. Апресян, Т. Булигіна, В. Виноградов, В. Дєвкін, О. Падучева, А. Шмельов. На сучасному етапі розвитку лінгвістичної думки створено концепції, за якими аналізуються, осмислюються причини виникнення та шляхи усунення й запобігання помилкам. Одна з таких концепцій – це дослідження девіацій для вдосконалення мовлення, підвищення рівня грамотності мовців (Н. Бабич, М. Волощак, М. Лесюк, Н. Непийвода, О. Пономарів, Я. Радевич-Винницький, І. Фаріон), успішної комунікації (Ф. Бацевич, А. Бєлова, Г. Джунусалієва, Н. Ковальська, О. Морозова, В. Паращук, Г. Почепцов, Т. Радзієвська, О. Семенюк, Л. Славова, О. Фадєєва, І. Шевченко,

О. Яшенкова; сучасні американські дослідники Г. Кларк і Т. Карлсон тощо). Попередниками вивчення проблеми відхилення від орфоепічних норм літературної української мови можна вважати Л. Прокопову та Н. Тоцьку, які в статті «Соціофонетичний нарис українського мовлення сучасної молоді (велике місто – мале місто – село)» [310] запропонували перший короткий опис мовлення сучасної молоді та навели причини порушення вимовних норм, а також праці М. Фащенко «Українська орфоепія – теорія і практика» [388], де міститься матеріал до оволодіння вимовними нормами, та «Орфоепічні проблеми у вивченні української мови (наслідки одного опитування)» [384], де проаналізовано вимову приголосних. У нашому дослідженні ми з глибоким пієтетом спираємося на праці цих та інших українських дослідників.

Узагальнюючи вищезазначене, **актуальність** роботи визначаємо тим, що дослідження українського усного мовлення у психо- та соціофонетичному аспектах уможливлює отримання знань про комплекс чинників, які впливають на нормативність / девіантність / деградаційність українського усного мовлення, та відкриває шляхи для обґрунтованого й усвідомленого внормування орфоепічної системи, а отже, для вдосконалення мовлення як базового складника загальної комунікативної культури особистості та нації в цілому. Експериментальна фіксація випадків порушення норми й ідентифікація імперативних і диспозитивних орфоепічних норм, а також прагматичної норми, з якою корелюють поняття слабкої та сильної мовної норми, сприятиме оптимізації національної та міжнаціональної комунікації на всіх рівнях її вияву, перешкоджатиме формуванню неправильних лінгвостереотипів, що заважають виробленню й закріпленню літературних норм у соціумі. Залучення фоносемантичного аналізу покликане поглибити базові знання про загальні процеси породження і сприйняття мовлення у їхній проекції на лінгвоментальну специфіку носіїв мови. Увиразнює актуальність дослідження і хронологічна амплітуда фактичного матеріалу, який ілюструє фонетико-орфоепічні риси протоукраїнської мови, охоплює пам’ятки давньоукраїнської літературної мови, староукраїнської та нової доби, а також містить експериментальні відомості про сучасний стан українського усного мовлення. Такий діахронічно-синхронічний підхід дав змогу

отримати стереометричне уявлення про глибинну динаміку й особливості становлення та розвитку української звукової системи в цілому та употужнив засади формування загального рівня культури представників національного лінгвосоціуму.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах наукових тем кафедри української мови Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Дослідження усно-розмовних форм існування української мови» (номер державної реєстрації 0112U002909) та «Дослідження комунікативної сугестії в поліжанрових дискурсах» (наказ № 634-18 від 17.12.2013 р.). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (протокол № 1 від 29 вересня 2015 року).

Мета дослідження – обґрунтувати нормативність та історичну органічність орфоепічної системи українського усного мовлення в діахронії (від перших писемних пам’яток) та синхронії (мовлення сучасної української молоді в Україні та зарубіжжі) у її проекції на національну психофоносемантичну і соціолінгвістичну специфіку звукової системи української мови.

Поставлена мета визначила необхідність вирішення таких конкретних з**авдань**:

1) узагальнити теоретичні засади й аспекти вивчення українського усного мовлення;

2) схарактеризувати орфоепічну нормативну базу сучасного українського усного мовлення з наведенням критичних зауваг і коментарів;

3) представити її діахронічну ретроспективу, простеживши історичне коріння кожної орфоепічної норми в писемних пам’ятках;

4) з’ясувати девіантні та деградаційні процеси в орфоепічній системі сучасного українського усного мовлення та запропонувати шляхи підвищення рівня вимовної культури в національному лінгвосоціумі;

5) на основі соцопитування проаналізувати орфоепічний рівень мовлення українських респондентів на теренах України та за її межами, виокремивши девіації та нормативність, а також гендерну специфіку;

6) сформувати критерії відбору варіантів диспозитивної норми та виявити атрактори прескриптивної норми;

7) на основі експериментальних даних установити психофоносемантичні характеристики (фонетичний зміст та звуко-кольорові асоціації) українських звуків;

8) у зіставному аспекті висвітлити фонетичний зміст звуків за місцем творення, способом творення, твердістю-м'якістю (для приголосних), рядом, піднесенням, лабіалізованістю (для голосних);

9) у зіставному аспекті з'ясувати психофоносемантичну специфіку українських та польських сонорних, глухих звуків та букв, що позначають їх на письмі.

10) укласти «Український орфоепічний стандарт (з електронним носієм)»;

11) спрогнозувати прогресивні лінії розвитку сучасної української орфоепії;

12) обґрунтувати теоретичні основи та практичні перспективи нового напряму – синхронічно-діахронічної психосоціофонетики.

Об'єкт дослідження – усне мовлення українців.

Предметом дослідження є психо- та соціофонетичні аспекти українського усного мовлення на рівні його звукових презентацій.

Перший аспект передбачає експериментальну верифікацію фонетичного змісту та кольорових асоціацій українських голосних ([а, о, у, е, и, і]) та м'яких і твердих приголосних звуків (сонорних [в, м, н, н', р, р', й, л, л']; дзвінких [б, д, д', ж, з, з', д͡з, д͡з', г, ґ, д͡ж]; глухих [к, п, т, т', ф, х, ц, ц', ч, ш, с, с']), а також польських сонорних звуків [m, m', n, n', r, l, l', j] та букв на позначення глухих звуків (к, п, т, ф, х, ц, ч, ш), залучених для увиразнення специфіки досліджуваних українських звуків.

Другий аспект передбачає визначення рівня володіння орфоепічними нормами української літературної мови молоддю (представники різних локальних і соціальних сфер), зокрема орфоепією голосних, приголосних та звукосполук у рідномовних словах: вимова ненаголошених [е], [и], [о]; початкового наголошеного [і]; дзвінких приголосних у кінці слова та перед глухими; глухих приголосних; префіксів роз-, без-, префікса-прийменника з,

від-, між-, об- перед глухими; [в] як [ў], [д͡з], [д͡ж]; шиплячих перед свистячими та навпаки; передньоязикових [д], [т] перед шиплячими та свистячими; звукосполучень [чн] як [шн], [с'т'] як [с'т'ц']; спрощення в групах приголосних.

Джерельною базою стали 42 позиції української літературної спадщини (6070 с.): фольклорна збірка «Вірші та приповісти, або теж присловія посполитые…» Климентія Зіновієва; «Енеида на малороссійскій языкъ перелицїованная И.Котляревскимъ» (1798); «Грамматика малороссійскаго нарѢчія» О. Павловського (1818) – перша граматика нової української літературної мови; альманах Західної України «Русалка Днѣстровая» (1837); «Словарь малороссійскаго, или юго-восточнорусскаго языка; филологическій, этимологическій, съ показаніемъ частей рѣчи, окончательныхъ корней словъ, идіотизмовъ, метаплазмовъ, со сводомъ синонимовъ, съ пословицами и поговорками, составленный по произношенію, какимъ говорять в Малой и Южной Россіи...» П.Білецького-Носенка (1843) – перший тлумачний словник нової української літературної мови; твори П. Куліша («Исторія України одъ найдавнійшихъ часівъ»/ Кулішъ П. 1861, № 9: 79–107/, «Настуся» / Кулішъ П. 1861, № 10: 1–24/, «Хмельнищина» / Кулішъ П. 1861, № 3: 1–15/, «Великі проводи» / Кулішъ П. 1862, № 1: 17–52/, «До братівъ на Вкраїну» / Кулішъ П. 1862, № 3: 29– 32/ та ін.; «Два сини» / Марко Вовчок. 1861, № 4: 39–46/, «Ледащиця» / Марко Вовчок. 1861, № : 26–34/, «Від себе не втечеш» / Марко Вовчок. 1862, № 1: 11–106/, «Інститутка» / Марко Вовчок. 1862, № 3: 23–105/, «Не до пари» / Марко Вовчок. 1861, № 3: 5–10/ та ін.; «Матусине благословення» / Стороженко О. 1861, № 9: 41–52/, «Два брати» / Стороженко О. 1862, № 7: 50–54/, «Кіндратъ Бубенко-Швидкий» / Стороженко О. 1862, № 4: 46–69/, «Сужена» / Стороженко О. 1862, № 2: 1–10/, «Скарбъ» / Стороженко О. 1861, № 11: 57–61/, «Вуси» / Стороженко О. 1861, № 10: 44–54/, «Се така баба, що чортъ їй на махових вилах чоботи оддававъ» / Стороженко О. 1861, № 9: 69–73/ та ін.), надруковані на сторінках «Основи: Южно-русского литературно-ученого вѢстника» (1861-1862); західноукраїнські граматики («Грамматика русского языка» Я. Головацький (Львов, 1864), «Граматика руского языка» М.Осадца (Львов, 1864)); «Малороссійскія повѣсти рассказанные Грыцькомъ Основъяненкомъ»

(«Мертвецькый Велык-день, «Добре робы, добре й буде», «Салдацькій патретъ», «Отъ тоби й скарбъ», «Конотопська выдьма», «Маруся»; Харьковъ 1841); «Кобзарь» Т. Г.Шевченка (1840), рукописи Т. Г. Шевченка: «Мала книжка». Автографи поезій 1847–1850 рр., «Більша книжка». Автографи поезій 1847–1860 рр., «Букварь южнорусскій» (1861) Т. Г. Шевченка; Кобзаръ П. П. Артемовьского-Гулака (1877); Кобзаръ. Пырятынська ластивка Е. П. Гребинкы (1878), правописна система яких була побудована значною мірою на фонетичних засадах.

Фактичним матеріалом дослідження стала звукова система української мови (голосні, тверді та м'які приголосні), представлена в матеріалах 20 експериментів (2000 анкет), скерованих на 1) визначення фонетичного значення голосних, сонорних, дзвінких, глухих звуків української мови (учасники – 100 студентів філологічного факультету спеціальності «Українська мова та література» ОНУ імені І. І. Мечникова; 4 експерименти, 400 анкет); 2) визначення кольорових асоціацій голосних та приголосних українських звуків (учасники – 100 студентів філологічного факультету спеціальності «Українська мова та література» ОНУ імені І. І. Мечникова; 12 трьохетапних експериментів, 1200 анкет) на основі трьох етапів *(Експеримент №1. Вільний вибір співвіднесень; Експеримент №2. Вибір однозначних співвіднесень; Експеримент №3. Безпосереднє співвіднесення звука з кольором);* 3) на додаткове визначення фонетичного значеннята кольорових асоціацій польських твердих і м'яких сонорних звуків, представлених у матеріалах експериментального дослідження, учасниками якого стали 100 осіб гуманітарної сфери м. Тичи, Шльонське воєводство, Польща (Tychy, wojewodztwo Slaskie, Poland); 4 експерименти, 400 анкет; 4) результати соцопитування – 370 записів, зафіксованих на аудіоносії тривалістю 1850 хвилин (31 година) (інформантами було обрано молодь Південної, Північної, Західної, Східної, Центральної України різного фаху (всього 270 осіб), а також Канади, Америки, Придністровської Молдавської Республіки, Європи, зокрема Італії, Чехії, Польщі, Німеччини, Молдови (всього 100 осіб)).

Респондентами соцопитування стала молодь Південної України – мешканці Одеської, Херсонської, Миколаївської облас-

тей, зокрема 50 студентів філологічного факультету спеціальності «Українська мова та література» Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, 10 студентів хімічного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова та 10 учнів 11 класу ЗОШ № 56 м. Одеси; молодь Західної України – мешканці Львівської, Рівненської, Волинської, Хмельницької областей, зокрема 50 студентів філологічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка та Навчально-наукового інституту агроекології та землеустрою Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне); молодь Північної України – мешканці Київської, Житомирської, Сумської, Чернігівської областей, зокрема 50 студентів Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка; молодь Центральної України – мешканці Черкаської, Полтавської, Запорізької, Кіровоградської, Дніпропетровської областей, зокрема 50 студентів Навчально-наукового інституту української філології та соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького та гуманітарного факультету Національної металургійної академії України (м. Дніпро); молодь Східної України – мешканці Луганської, Харківської, Донецької областей, зокрема 50 студентів Одеського національного університету імені І. І. Мечникова та Донбаського державного педагогічного університету, а також 50 студентів Придністровського національного університету імені Т. Г. Шевченка (ПМР), 10 мешканців Канади, 10 мешканців Америки, 30 мешкаців Європи, зокрема 10 студентів Бельцького державного університету ім. Алеко Руссо (Республіка Молдова), 5 мешканців Італії, 10 – Чехії, 2 мешканці Польщі, 3 – Німеччини.

При виборі інформантів України враховувався віковий фактор – до 35 років, при виборі інформантів зарубіжжя – фактор терміну проживання – більше 10 років. Крім того, фактичним матеріалом стали 88 слів (11 слів – для вимови голосних, 19 – для вимови приголосних, 58 – для вимови звукосполук), підібраних для соцопитування, у вимові яких можна простежити володіння орфоепією голосних, приголосних та звукосполук у рідномовних словах.

Методи дослідження. З огляду на двовимірний характер

предмета дослідження у пропонованій праці інтегровано загальнонаукові та спеціальні дослідницькі методи. Із **загальнонаукових** методів у дослідженні використовуються *аналіз і синтез* (для здійснення теоретичних узагальнень та систематизації фактичного матеріалу); *індукція* (для вивчення українського усного мовлення молоді в напрямі від мовлення особи до мовлення країни, українського регіону та об'єктивування підсумків дослідження; від психофоносемантики окремого звука до груп звуків за їх складовими функціями); *дедукція* (для визначення рівня володіння орфоепічними нормами: від певної норми вимови до конкретного запропонованого слова; для визначення фонетичного змісту та кольорових асоціацій окремо кожного звука); *спостереження,* зокрема невключене (спостереження за вимовою звуків, звукокомплексів у словах); *таксономія* (для класифікації орфоепічних явищ, зокрема слів, що представляють орфоепію звуків та звукокомплексів); *кількісний аналіз* (для визначення частотності дотримання орфоепічних норм та відсоткового показника володіння орфоепічними нормами; фонетичного змісту й асоціативних характеристик звуків на основі кількісного фактору); *описовий метод* (для узагальненої характеристики функціювання норм вимови в діахронії та синхронії); *кількісний аналіз* (для з'ясування різноаспектної динаміки предмета дослідження). У межах **спеціальних лінгвістичнх методів** залучено *порівняльно-історичний* (для порівняння орфоепічних особливостей у синхронії (сучасна жива вимова) та діахронії (відбиття в писемних пам'ятках; для вивчення історичних коренів кожної вимовної норми)); *зіставний* (для зіставлення особливостей фонетичного змісту та кольорової гами звуків з урахуванням класифікаційних ознак конкретної мови, а також для виявлення специфіки орфоепічної картини в різних регіонах України та досліджених країнах); *метод лінгвістичної географії* (для визначення просторового функціонування орфоепічного явища).

Експериментальною основою нашого дослідження став психометричний метод вивчення символічного значення звуків мовлення, запропонований фундатором фоносемантики О. Журавльовим. Фонетичний зміст звуків вивчено за 10 найважливішими ознаками: *«гарний» – «поганий»; «великий» – «малий»; «ніжний» – «грубий»; «світлий» – «темний»; «сильний» – «слабкий»; «га-*

рячий» – «холодний»; «швидкий» – «повільний»; «веселий» – «сумний»; «гучний» – «тихий»; «добрий» – «злий». З-поміж інших **соціолінгвістичних та психолінгвістичних методів** залучено *методи польового дослідження*: *анкетування* (для визначення психофоносемантики голосних і приголосних української мови), *усне опитування* (запис на диктофон вимови конкретних слів) та *соціолінгвістичний аналіз* (опрацювання результатів анкетування, звукозаписів). Також послуговуємося методом семантичного диференціала Ч. Осгуда (оцінювання звуків за антонімічними ознаками); *вільним асоціативним експериментом* (для визначення фонетичного значення звука та кольорової характеристики), *цілеспрямованим асоціативним експериментом* (для визначення кольорових асоціацій шляхом вибору однозначних співвіднесень та безпосереднього співвіднесення звука з кольором). Серед **спеціальних фонетичних методів** використано *слуховий* та *аудиториський* аналіз, які дали можливість виявити суб'єктивно сприймані орфоепічні особливості та загальні характеристики мовлення.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона є першою спробою дослідження нормативності українського усного мовлення в його широкій локальній представленості, експериментального визначення рівня володіння кодифікованими нормами й укладання статистики типових помилок із метою їх виправлення, а також у вдосконаленні методики отримання та обробки даних щодо функціювання об'єктивного та суб'єктивного звукового символізму. Вперше розглянуто орфоепію в колі соціолінгвістичної парадигми із зазначенням прогресивних ліній її розвитку; виявлено і проаналізовано девіантні та деградаційні процеси сучасного українського усного мовлення; представлено соціофонетичний опис мовлення української молоді, зокрема вимову голосних, приголосних, звукосполук українцями та європейцями, американцями, канадцями українського походження, українцями-придністровцями; акцентовано увагу на гендерних особливостях сучасного мовлення української молоді; з'ясовано історичне коріння кожної орфоепічної норми, тим самим представлено діахронічну ретроспективу, формування вимовного субстрату; вперше проаналізовано українське усне мовлення в психолінгвістичному аспекті – комплексно вивчено фонетичний зміст, кольорові асоціації укра-

їнського вокалізму і консонантизму. Аналітична реконструкція орфоепії в колі історії та соціолінгвістики створила теоретичні основи для формування нового лінгвістичного наукового напряму – синхронічно-діахронічної психосоціофонетики, у межах якої відкриваються можливості систематизувати релевантні положення актуальних наукових парадигм у їхній проекції на концептуальні положення мовознавства.

Теоретична цінність роботи полягає в тому, що вона сприятиме осмисленню проблеми взаємодії та взаємовпливу психофоносемантичних аспектів у процесах породження і сприйняття мовлення на рівні його звукових презентацій, уможливлюватиме виявлення раніше невідомих колірних і ознакових характеристик фонетичного значення та певних хронологічних змін у фонетичному значенні окремих звуків української мови, що поглиблюватиме і концептуально доповнюватиме наявні уявлення про характер фонетичного значення і фоносемантики в цілому. Результати виконаного дослідження становлять внесок у подальшу розробку теоретичних підвалин сучасної української мови, історії української літературної мови, соціолінгвістики і психолінгвістики, зокрема психофоносемантики, історичної та сучасної орфоепії і в аспекті їхньої впливової потужності, реалізованої у різних локальних сегментах.

Узагальнення отриманих теоретичних і практичних результатів створило підстави для формування нового мовознавчого напряму – синхронічно-діахронічної психосоціофонетики, у межах якого основна увага приділяється феномену звука, його вимові в реальності та функціюванню в писемних пам’ятках, що в цілому становить фундамент мовної картини світу, закарбованої в лінгвоментальності українського народу.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані при викладанні базових теоретичних і практичних вишівських курсів, зокрема сучасної української мови (фонетика, орфоепія, лексикологія), стилістики, діалектології, психо- та соціолінгвістики, історії української літературної мови, риторики, а також у низці відповідних спецкурсів і спецсемінарів із проблем володіння орфоепічними нормами, фоносемантики, культури мовлення, комунікативного

впливу, у програмах та експертних комплексах у сфері сучасних комунікаційних технологій.

Матеріали дослідження можуть стати підґрунтям для укладання навчальних посібників, методичних рекомендацій, наукових розробок із проблем орфоепії та психофоносемантики, для укладання орфоепічних соціословників, прислужаться студентам при написанні кваліфікаційних робіт різного рівня, а також дисертантам при написанні кандидатських та докторських досліджень. Створений у результаті здійснення дослідницьких пошуків «Український орфоепічний стандарт (з електронним носієм)» допоможе у практичній підготовці викладачів української мови і літератури, студентів, учителів-словесників, абітурієнтів, а також тих, хто прагне оволодіти орфоепічними нормами української мови на теренах України та за її межами.

Дані про символіку звуків оптимізуватимуть викладання рідної й іноземної мов, стануть у нагоді в перекладацькій діяльності, у медійній практиці при створенні сугестійних текстів тощо.

Заявлена в роботі проблематика має надалі значні **перспективи** у вивченні проблем українського усного мовлення в діахронії та синхронії (простеження відбиття вимовних норм у недосліджених писемних пам’ятках, соціофонетичний опис мовлення різних сфер та галузей), звукового почерку, зв'язку звука й образу, взаємодії універсального, національного та індивідуального характеру фонетичного значення, зв'язку художньо-образотворчих властивостей звука і враження від художнього тексту. Виявлені в ході дослідження дані про розвиток і функціонування фонетичного значення мають також можливість досить широкого практичного застосування в методиках навчання української мови, української мови як іноземної, літератури, іноземних мов, методиках визначення авторського почерку, програмах і експертних комплексах у сфері сучасних рекламних технологій.

Апробація роботи. Основні результати проведеного дослідження представлено в доповідях на 31 міжнародній науковій та науково-практичній конференції (2015-2019): на 23 міжнародних наукових конференціях, читаннях та симпозіумах: «Relevanta si calitatea formarii universitare competente pentru present si viitor» (Республіка Молдова, Бельці, 2015); «Покровські чи-

тання» (ПМР, Тирасполь, 2015–2017); «Михайло-Архангельські читання» (ПМР, Рибниця, 2015-2017); «Ukrainica VIII: Univerzita Palackeho v Olomouci» (Чеська Республіка, Оломоуць, 2016, 2018); П'яті міжнародні наукові читання пам'яті члена-кореспондента НАН України Юрія Олександровича Карпенка (Одеса, 2016); «Еволюція філологічної освіти в контексті вимог ФДОС» (ПМР, Тирасполь, 2016); «Всесвіт Тараса Шевченка» (Київ, 2017); «Тарас Шевченко в долі слов'янських народів: діалог через століття і кордони» (ПМР, Тирасполь, 2017); «Topical researches of the World Science» (ОАЕ, Дубаї, 2017); «Topical Issues of Science and Education» (Польща, Варшава, 2017); «Science and society» (Канада, Гамільтон, 2017); «Сучасна філологія: парадигми, напрямки, проблеми» (ПМР, Тирасполь, 2017); «Українська мова у парадигмі світової лінгвістики» (Одеса, 2017); «Мова: класичне – модерне – постмодерне» (Київ, 2017); Професорсько-викладацька конференція (ПМР, Тирасполь, 2018; 2019); «Мова в різних лінгвокультурних просторах» (Одеса, 2018); «Eastern European Studies: Economics, Education and Law» (Болгарія, Бургас, 2018); «Філологія початку XXI сторіччя: традиції та новаторство» (Київ, 2018); на 2 всеукраїнських науково-практичних конференціях: «Актуальні проблеми лінгводидактики: реалії та перспективи» (Херсон, 2016); «Антропоцентрична скерованість сучасної наукової лінгвістичної парадигми» (Миколаїв, 2017); на 4 наукових круглих столах «Одеська лінгвістична школа» (Одеса, 2015 – 2018).

Результати дослідження обговорено на щорічних звітних конференціях професорсько-викладацького складу Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Одеса, 2016, 2018).

Структура роботи. Монографія складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури (531 позиція, із них 56 іноземними мовами, 39 позицій довідкової літератури, із них 8 іноземними мовами), джерельної бази (15 позицій)), 12 таблиць і 9 додатків, які містять результати соцопитування, експериментів та паспортизацію респондентів. Також до монографії на електронних носіях додаються «Українське усне мовлення українців на теренах України та за її межами: орфоепічний аспект» та навчальне видання

«Український орфоепічний стандарт (з електронним носієм)».

У **Вступі** визначено мету і завдання дисертаційної праці, обґрунтовано її актуальність, наукову новизну, практичне та теоретичне значення, схарактеризовано предмет, об'єкт та методи дослідження.

У першому розділі **«Теоретичні засади вивчення українського усного мовлення»** висвітлено актуальні аспекти вивчення українського усного мовлення, здійснено діахронічний екскурс в історію формування і становлення кожної орфоепічної норми, де представлено фонетико-орфоепічні риси протоукраїнської мови, особливості української народної вимови в пам'ятках давньоукраїнської, староукраїнської та нової літературної мови, орфоепічні риси у писемних пам'ятках, починаючи з XI ст., схарактеризовано нормативну базу сучасної української орфоепії, акцентовано увагу на вимові українських голосних, приголосних, звукосполук, абревіатур у рідномовних та іншомовних словах, виявлено специфічні девіантні та деградаційні процеси сучасного українського усного мовлення.

Розділ другий «**Українське усне мовлення: психолінгвістичний аспект**» присвячено психофоносемантиці звуків української мови. В зіставному аспекті висвітлено: фонетичний зміст та кольорові асоціації голосних звуків з урахуванням класифікаційних ознак – ряду, піднесення, лабіалізованості; фонетичне значення та кольорову гаму приголосних звуків з урахуванням артикуляційних ознак – участі голосу і шуму, місця творення, способу творення, м'якості / твердості; кольорове забарвлення звуків та їхній фонетичний зміст; психофоносемантику звуків (голосних, дзвінких, глухих) української та російської мов, психофоносемантику звуків (сонорних) української, польської та російської мов; фонетичний зміст глухих звуків української мови та букв на позначення глухих.

Третій розділ «**Соціофонетичний опис українського усного мовлення: голосні та приголосні звуки**» та четвертий розділ **«Соціофонетичний опис українського усного мовлення: звукосполуки»** присвячено опису й аналізу типових помилок при вимові голосних, приголосних та звукосполук, яких припустилася сучасна молодь під час соцопитування на теренах України та за її

межами (визначається у відсотках рівень володіння орфоепією голосних, приголосних та звукосполук, стійкість / нестійкість норми), девіаційним процесам з урахуванням гендерної специфіки. В окремих підрозділах звертається увага на фіксацію відповідних орфоепічних рис у писемних пам'ятках кінця XVIII–XIX ст.

У **Висновках** узагальнено результати здійсненого дослідження.

Автор висловлює щиру подяку науковому консультантові та редактору монографії – доктору філологічних наук, професорові, завідувачу кафедри української мови Одеського національного університету імені І. І. Мечникова високошановній **Тетяні Юріївні Ковалевській** за спрямування творчих пошуків і сприяння реалізації наукових проектів, за фахову конструктивну допомогу та потужну підтримку.

Особливі слова сердечної вдячності високоповажним рецензентам монографії: доктору філологічних наук, професорові кафедри української мови, віце-президентові з науково-педагогічної роботи Київського національного університету «Києво-Могилянська академія» **Василеві Михайловичу Ожогану**; доктору філологічних наук, професорові, завідувачу кафедри української мови Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка **Людмилі Миколаївні Марчук**; доктору філологічних наук, професорові кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича **Світлані Тарасівні Шабат-Савці** та професорові мовознавства Інституту славістики Віденського університету, Українського вільного університету в Мюнхені, Католицького університету імені Петра Пазманя в Будапешті та Пілішчабі, Президентові Міжнародної асоціації україністів **Міхаелю Мозеру**. Також уклінна подяка тим знаним науковцям, які долучилися до обговорення нашої роботи і своїми порадами та доброзичливою критикою посприяли вдосконаленню її базових положень: докторові філологічних наук, професору, завідувачеві кафедри слов'янських мов ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» **Лесюку Миколі Петровичу**; докторові філологічних наук, професору кафедри української мови Житомирського державного

університету імені Івана Франка **Мойсієнкові Віктору Михайловичу**; докторові філологічних наук, професору кафедри українознавства та іноземних мов Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ **Поповському Анатолію Михайловичу**.

РОЗДІЛ І
ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО УСНОГО МОВЛЕННЯ

У розділі розглянуто провідні напрями вивчення українського усного мовлення, наголошено на актуальності орфоепічних аспектів як базових у мовленнєвих реалізаціях, здійснено діахронічний екскурс в історію формування і становлення кожної орфоепічної норми від протоукраїнського періоду та пам'яток давньоукраїнської, староукраїнської і нової літературної мови, починаючи з XI ст., до сучасної української вимови в її нормативних та девіантно-деградаційних виявах.

1.1. Актуальні аспекти вивчення українського усного мовлення

Двадцяте століття високо підняло рівень вивчення феномена «*мовлення*» (В. фон Гумбольдт, Ф. Буслаєв, Ф. де Соссюр, О. Потебня, Л. Щерба), адже саме у мовленні (усному і писемному) реалізуються всі багатства мови, всі її виражальні можливості.

Усне мовлення (УМ) – найважливіша форма існування і реалізації мови як основного засобу спілкування; воно має багатогранну структурну та комунікативну специфіку і з'являється перед нами як звучний різновид мовного матеріалу, сприйманий відразу, безпосередньо органами слуху з властивою йому мелодикою, ритмікою, інтонацією [Буш 1985: 23]. Усному мовленню притаманні чіткі норми літературної мови, зокрема вимови як основи будь-якої національної мови (ще давні українські писемні джерела XI ст., в основі яких лежав фонетичний принцип правопису, свідчать, що вже тоді українська мова мала свої основні оригінальні орфоепічні риси). Проте порушення таких норм є, оскільки мовлення на відміну від мови – індивідуальне, ситуативне та динамічне. З огляду ж на культуру мовлення як базову ознаку загальної національної культури проблема вивчення та пояснення прагматичної сутності орфоепічних девіацій, формування шляхів їх усунення та створення рекомендаційних модулів нормативного УМ привертає увагу таких відомих науковців, як Ю. Апресян, Ф. Бацевич, Т. Булигіна,

І. Кобозева, Т. Космеда, О. Кубрякова, О. Кукушкіна, Н. Лауфер та ін., що максимально увиразнює необхідність детальної систематизації наявних досягнень у цій царині та водночас – фіксацію лакунарних, недосліджених аспектів для подальшого опрацювання.

1.1.1. Усне мовлення: специфіка та нові наукові напрями дослідження

Усне мовлення (звукова форма) – основний функційний різновид кодифікованої літературної мови. До появи писемності усне мовлення було єдиною формою словесного спілкування, а сьогодні тільки усною формою забезпечуються такі сфери мовної діяльності, як територіальні діалекти, розмовна літературна мова, фольклор, деякі жанри офіційної мови діалогічного характеру – судові промови, коментарі теле- і радіожурналістів, розповіді екскурсоводів у залах музеїв та величезний спектр інших дискурсивних практик (можлива, зрозуміло, писемна фіксація таких форм, але цей вторинний, спосіб реалізації не порушує їх типологічних ознак як зразків усномовної норми) [Баранник 2000: 691].

Звернімося до загального поняття – поняття мовлення. Мовлення як вираження думки, як вербальне спілкування та самовираження – це дія та її продукт, воно завжди мотивоване – викликане обставинами, ситуацією, завжди має певну мету. Як зазначає О. Селіванова, мовлення – це 1) реалізація мови у звуковій і писемно-друкованій формах мовленнєвої діяльності, протиставлена мовній компетенції як системі; 2) системно організована репрезентація мовної системи, яка має певні закономірності й відомі всім носіям мови зразки – мовленнєві жанри; 3) індивідуальний акт користування мовою у звуковій та писемно-друкованій формах [Селіванова 2006: 360–361]. М. Кожина підкреслює, що, крім розуміння мовлення як конкретного говоріння індивіда, воно може мати й інший, узагальнений аспект, пов’язаний із кваліфікацією мовлення як сукупності всіх процесів говоріння, мовленнєвої діяльності в ракурсі її специфічних рис [Кожина 1993: 117]. До інших аспектів мовлення уналежнюють і усне висловлювання вголос, промовляння без сприйманої на слуху артикуляції (так зване внутрішнє мовлення), письмову фіксацію висловлень у процесі

їхнього формування, тексти як їхнє письмове відображення тощо [Українська мова. Енциклопедія 2000: 227].

У сучасній лінгвістиці поняття мовлення, услід за Ф. де Сосюром, розглядається в протиставленні поняттю мови, під яким розуміється мовна система як упорядкована сукупність структурних одиниць – фонем, слів, граматичних форм, синтаксичних схем, словосполучень і речень. Серед відмінностей цих двох протиставлюваних аспектів мови підкреслюється активність, динамічність, суб'єктивність, індивідуальність, довільність, цілеспрямованість, ситуативна зумовленість мовлення [там само: 227]. Мова – це явище соціальне, система засобів спілкування, яка існує у свідомості її носіїв, мовлення ж – це реалізація цих засобів конкретними людьми в конкретних актах спілкування, що визначає його індивідуальний характер [Радевич-Винницький 2001: 14].

Як реальний конкретний вияв мови в цілому мовлення є явищем складнішим і піддається дослідженню значно важче, ніж абстрактна мовна система. Воно має синтагматичний характер лінійно формованих конструкцій, у межах яких поєднуються і взаємодіють структурно різноманітні одиниці мови, що зазнають у цих умовах безмежного варіювання, яке залежить від таких основних факторів екстралінгвального і внутрішньомовного характеру, як ситуації і сфери функціювання мовлення (соціальне чи професійне середовище, цільове спрямування мовлення), індивідуальних особливостей мовця (вік, освіта, фах, стать), фонетики, лексики і синтаксису контексту. Окремий вид розбіжностей між інваріантами мовної системи і варіативними виявами мовлення становлять характерні для мовної практики узвичаєні відхилення від стандартизованих мовних норм і випадкові індивідуальні помилки мовлення [Мельничук 2000: 328]. Велику кількість варіантів допускає і звукова форма мовлення (фонеми, просодичні характеристики слів, інтонаційне оформлення речень), що детальніше розглянемо у подальшому матеріалі.

Феномен мовлення вивчається в різнопланових аспектах, але насамперед – у межах *культури мовлення*, де аналізуються загальнотеоретичні проблеми культури мови (Н. Бабич, С. Єрмоленко, М. Ільяш, О. Сербенська, Л. Струганець та ін.); особливості публічного мовлення (Г. Сагач, П. Сопер, П. Таранов, І. Томан,

І. Шведов); культура наукового (Б. Головін), ділового (Л. Зубенко, А. Коваль, Ф. Хміль, Т. Чмут, Я.Чорненький) і професійного мовлення (О. Муромцева, Л. Струганець); специфіка мови радіо і телебачення (А. Багмут, І. Борисюк, С. Єрмоленко, В. Лизанчук, В. Миронченко, Ю. Покальчук, Г.Олійник та ін.). У XX ст. виникли і нові наукові напрями дослідження мовлення:

– *психолінгвістика* (В. Бєляніна, А. Загнітко, О. Залевська, О. Леонтьєв, Дж. Міллер, Ч. Осгуд, О. Селіванова, К. Сєдов, А. Супрун, Р. Фрумкіна, Н. Хомський та ін.), об'єктом якої виступає мовленнєва діяльність у широкому спектрі її дискурсивних виявів, а головна проблематика концентрується навколо моделювання процесів породження мовлення, його сприйняття та розуміння; вивчення його філо- й онтогенетичних аспектів. У її межах *патопсихолінгвістика* (В. Бєлянін, П. Брока, О. Леонтьєв, А. Лурія, Р. Якобсон) вивчає діагностику і мовленнєву симптоматику психічних захворювань із паталогією мовлення [Селіванова 2006: 688];

– *соціолінгвістика* (В. Аврорин, О. Бондар, Ю. Дешерієв, Б. Гавранек, Б. Головін, М. Коен, П. Лафарт, Н. Мечковська, А. Сеше, Л. Ставицька, Г. Степанов, Дж. Фішман, О.Швейцер та ін.), основні аспекти вивчення якої – це етнографія мовлення, індивідуальне мовлення, мовлення мікрогруп, соціальна диференціація (за матеріальним втіленням мовлення – усне, писемне), білінгвізм, інтерференція [Селіванова 2008 : 319]. Зазначимо, що в межах соціолінгвістики на сьогодні виокремилася й активно розвивається соціофонетика, скерована на вивчення особливостей індивідуальної вимови чи її етнічної специфіки;

– *етнолінгвістика* (С. Бартімінський, Ж. Був'є, К. Рав'є, М. Толстой), яка орієнтує дослідника на розгляд співвідношення мови і духовної культури, мови і народного менталітету, мови і народної творчості, їхніх зв'язків та різних типів їхньої кореспонденції [Толстой 1995: 27]. В її межах виокремилися *етнопсихолінгвістика* (Ф. Боас, Й. Ербен, Г. Іпсен, А. Кібрик, М. Лацарус, В. Мокієнко, Ю. Степанов, Й. Трир, Г. Хольн, Г. Штейнталь, Г. Хольц,) та *лінгвокультурологія* (В. Воробйов, І.Ольшанський та ін.) [Селіванова 1999 : 55], які сформували власні вектори самостійних наукових пошуків. Так, *етнопсихолінгвістика* орієнтована

на відбиття в мові, в мовленні характеру, ментальності етносу, і її об'єктом є етнічна свідомість та її відображення у мові та мовленнєвій діяльності. Мета *лінгвокультурології* – описати повсякденну картину світу та етнічну культуру, представлену в мовленні носіїв мови [Селіванова 2008: 254];

– *комунікативна лінгвістика* (Ф. Бацевич, К. Бюлер, Л. Вітгенштайн, П. Грайс, Р. Лакофф. Ч. Моррис, Дж. Остін, Ч. Пірс, П. Стросон, І. Сусов, Дж. Фьорса), головні завдання якої: виокремлення й опис одиниць мовленнєвого спілкування, визначення їхньої ролі та ваги в комунікативному процесі; обґрунтування зразків мовленнєвого спілкування, розробка рекомендацій щодо успішності, ефективності здійснення інтеракцій. В цих межах виокремилася *лінгвопрагматика* (Е. Дюркгейм, Д. Льюїс, Л. Фестинґер, І. Фролова), що досліджує використання та функціювання мовних знаків у процесі комунікації у взаємозв'язку з мовцем і адресатом, їхніми особливостями та самою ситуацією мовлення [Селіванова 2008: 610]; *паралінгвістика* (Є. Поливанов, А. Хілл, Р. Холл), де вивчають паравербальні засоби комунікації, що відіграють значну роль у процесі спілкування; *лінгвогенристика* (М. Бахтін, В. Гольдін, В. Дементьєв, Дж. Свайлс), скерована на типологізацію мовних жанрів, вивчення природи і статусу мовленнєвих жанрів у колі понять мови та мовлення [там само: 620];

– *прикладна лінгвістика,* у межах якої *прикладна фонетика* (В. Волошин, В. Кранцейштейн, Б. Лобанов, В. Стюарт) інтегрує мовознавчі аспекти і комп'ютерні технології для вивчення звукових механізмів мовлення, фонологічної системи мови, процедур сприйняття звучного мовлення для вирішення прикладних завдань, як-от: кодифікації норм вимови, усунення дефектів звучного мовлення, його автоматичного синтезу та розпізнавання, звукове управління комп'ютером й іншими технічними засобами, комп'ютерне програмування породження звучного мовлення системами штучного інтелекту тощо [там само: 646]; *комп'ютерна лінгвістика* (А. Баранов, Ю. Городецький, А. Тьюринг, Н. Хомський), зокрема *комп'ютерна лексикографія,* скерована на автоматизований відбір реєстрових слів для словників, організацію їхньої мікро- та макроструктури і загальне укладання різноманітних словників там [само: 660]; головними проблемами *корпу-*

сної лінгвістики (А. Баранов, О. Демська, Р. Квірк, А. Михайлов, Я. Свартвік, У.Френсіс) є спосіб представлення та збереження мовленнєвих репрезентацій, транскрипція текстів усного мовлення, мультимедійна підтримка корпусів усного мовлення [там само: 669]; *сугестивна лінгвістика* (С. Берштейн, Т. Ковалевська, М. Рубакін, І. Стернін, І. Черепанова, Я. Шафір, Л. Якубінський,) орієнтована на вивчення мовленнєвого впливу, а його комунікативні особливості і навіть техніки створення гіпнотичних станів через мовленнєві формули стали об'єктом *нейролінгвістичного програмування* (Р. Бендлер, Дж. Гриндер, Р. Ділтс, Г. Почепцов, Т. Ковалевська) [там само: 698], філософським підґрунтям якого є постулати про нетотожність об'єктивного світу його суб'єктивній моделі та про іконічність зв'язку мови з психічними процесами [Ковалевська 2001: 44-46].

Крім того, на аналіз системної організації мовлення, комплексну характеристику його інваріантних одиниць – мовленнєвих жанрів і мовленнєвих актів, особливостей різних сфер спілкування, а також на комплексні дослідження усного звучного мовлення спрямований і такий розділ лінгвістики, як *мовленнєзнавство* (калька англійського терміна speechology – галузі лінгвістики, що виникла у США в 70-ті роки для вивчення особливостей усного звучного мовлення). Проблематика мовленнєзнавства перетинається з проблемами комунікативної лінгвістики, функційної стилістики, лінгвогенристики, конверсаційного аналізу, дискурсології [Селіванова 2006: 360]. Головним доробком мовленнєзнавства є праці Т. Винокур, Є. Сидорова, Т. Шмельова та ін., зокрема розгляд системності мовлення та його категорій, вироблення класифікації сфер спілкування, дослідження живого розмовного спілкування, всебічне вивчення проблем культури мовлення у різних дискурсивних практиках, насамперед медійних.

В наведених напрямах саме усне мовлення є основним об'єктом лінгвістичних досліджень. Усне мовлення на рівні прагматичному часто зіставляють з писемним, розглядаючи їх як певні різновиди мовленнєвої діяльності, що відрізняються своїм діапазоном, активністю сприймання і переймання [Шевельов 1996: 26]. Проте порівняно з писемною формою УМ характеризується більшою довільністю в дотриманні мовної норми, певними особли-

востями в структурно-граматичній організації (короткі речення, висока частота неповних побудов, інверсії, зумовлені спонтанним характером мовлення). Найбільш помітні ці особливості в діалогічному мовленні, насамперед на діалектному та розмовно-побутовому рівнях, менш виразні вони в монологічному мовленні, зорієнтованому на традиції нормативної впорядкованої мови (лекції, доповіді, промови та ін.) [Українська мова. Енциклопедія 2000: 691]. В усному мовленні широко використовуються додаткові засоби висловлення: інтонація, міміка, жести, що надають відтінок переконливості й емоційності [Дем'яненко 2012: 5]. Можливості усного мовлення увиразнюються тональним звучанням, збагачуються «мовою тіла» і є настільки феноменальними, що людина спроможна пізнавати хіба що частковості, окремі грані цього унікального божественно-людського творіння [Потебня 1993: 53]. У ньому надзвичайно різнобічно виявляється людська сутність – психічні особливості, інтелект, світосприймання, спосіб мислення, виховання, здатність називати, оцінювати, контактувати з іншими та впливати на них. Це особливий і надзвичайно складний вид діяльності людини, який допомагає їй ідентифікуватися зі світом видимим і невидимим [Сербенська 2004: 8]. Як своєрідний вокально-звуковий субкод [Кочерган 1999: 25–26] усне мовлення дає можливість максимально чітко висловлювати думку й адекватно її сприймати.

Усне мовлення становить центр кожної мови і вимагає особливої уваги з боку науковців, оскільки характеризується найбільшим динамізмом і відносною неконтрольованістю з боку мовців. О. Сербенська подає такі характерні особливості УМ: первинне; його коріння сягає глибини віків; воно виявляється у реальних життєвих ситуаціях; УМ сприймається на слух як цілісний відрізок мовленнєвого потоку, де є своя гра темпоритмів, темброві забарвлення, модуляція голосу; воно діє на слухача не лише змістом, а й усією манерою виступу, отже, воно має два канали інформації: текст висловлювання та «мову тіла» – жести, міміку, погляд, інтонацію; для УМ характерна непідготовленість, спонтанність; у процесі УМ користуємось багатьма готовими формулами [Сербенська 2004: 195–196].

Визначаючи особливості усного мовлення, дослідники го-

ворять про його наддіалектний загальнонаціональний характер, а також про те, що до нього легко проникають елементи вузько локальних утворень: територіальних діалектів, жаргонів, соціолектів тощо. Враховуючи це, О. Шевчук-Клюжева ділить усне мовлення на *розмовно-стандартизоване* та *розмовно-нестандартизоване. Розмовно-стандартизоване мовлення* характеризується вживанням лексики з емоційно-експресивним забарвленням, що має лише незначний відтінок зниженості, не виходячи тим самим за межі літературного стандарту. Відповідно, до *розмовно-нестандартизованого мовлення* зараховано всі структурно-функційні різновиди загальнонародної мови, де наявні некодифіковані елементи, які мають виразний відтінок зниженості [Шевчук-Клюжева 2015: 35]. Вважаємо, що синонімом до терміна *розмовно-нестандартизоване мовлення* може прислужитися запропонований нами в цій роботі термін *усне-нестандартизоване мовлення*, а термін *усне-стандартизоване мовлення* (основою якого є *літературна вимова* (зразкова, нормалізована вимова, вимова освічених людей, позбавлена будь-яких просторічних, діалектних, регіональних чи суржикових рис, що вказують на належність до вузькообмеженої соціальної групи [Бондар, Карпенко, Микитин-Дружинець 2006: 112]), *літературний стандарт* (кодифікована і регламентована, культурно оброблена форма існування мови, що здебільшого отримує широку стилістичну диференціацію [Селіванова 2008: 325]) можна вважати синонімом до терміна *розмовно-стандартизоване мовлення*.

Говорячи про дослідження усного мовлення, варто дещо заглибитися в історію проблеми і зазначити, що в радянський період усні форми побутування мовлення вивчали переважно на матеріалі діалектів, а вивчення наддіалектного розмовного мовлення обмежувалося літературним варіантом. До дослідників українського усного літературного мовлення щонайперше належать Д. Баранник, І. Білодід, П. Дудик, С. Єрмоленко, М. Жовтобрюх, Л. Масенко, М. Пилинський, Н. Сологуб. У роботах цих авторів підкреслювалася тенденція до зближення на сучасному етапі розвитку обох різновидів української літературної мови – усного і писемного [Взаємодія усних і писемних стилів в українській мові 1982: 26]. З огляду на це І. Білодід у колективній монографії «Усне побу-

тове літературне мовлення» виокремлював такі типи усного мовлення: «а) діалектне; б) наддіалектне, або напівнормоване – типу побутово-розмовного, тобто мовлення без повного дотримання літературної норми; в) літературно-нормативне, що є характерним зразком і основою ораторської, пропагандистської і лекційної практики; г) побутово-розмовне мовлення літературного характеру; ґ) мішаний (або «суржиковий») тип мовлення; д) мовлення з більшою чи меншою тенденцією до жаргону або з його елементами (див. за [Масенко 2010: 69]). Класифікація І. Білодіда не відповідає реаліям сьогодення, оскільки була укладена більше ніж півстоліття тому, проте Л. Масенко зазначає, що тогочасна мовна ситуація певною мірою збереглася й дотепер, де побутують діалектний, літературно-нормативний та мішаний («суржиковий») типи мовлення [Масенко 2010: 69]. Але саме сьогодні, на думку О. Сербенської, велика кількість носіїв української мови володіє мовленням «високої» літературної норми; це люди, у яких унормована артикуляційна база, відчутна «українськість» у вживанні лексики, синтаксичних конструкцій, у мелодиці, хоч, з іншого боку, дослідниця відзначає зниження загального рівня мовної культури в цілому [Сербенська 2004: 195].

Коріння усного мовлення – в сивій давнині. Академік Л. Булаховський у праці «Питання походження української мови» пише: «Виникнення української живої (розмовної) мови... стосується віддаленого від нас часу, у тьмі віків захованих мов і племен...» [Булаховський 1956: 23]. У Київській Русі, на думку більшості дослідників (І. Матвіяс, В. Німчук, І. Огієнко, Г. Півторак, В. Русанівський, Ю. Шевельов), основною розмовною мовою народу (крім церковнослов'янської, якою перекладали богослужебні книги і вели богослужіння) була українська (давньоукраїнська) мова [Бурячок 2012, №2: 53]. Згідно з концепцією зародження і розвитку української мови вченого-мовознавця, славіста, доктора філософії академіка Ю. Шевельова та вчених, які обґрунтовували її (О. Колесса, К. Німчинов, С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко [Христенок 2009: 173–174]), українська мова (а отже, й усне мовлення) виникла з праслов'янської. Згадки про український народ як про дуже давній («*анти*») засвідчуються, на думку М. Грушевського, вже з III–IV століть [Огієнко 1995: 81–82]. В. Німчук дещо

пізніше визначає час українського усного мовлення, виділяючи протоукраїнські діалекти (VII/VIII ст.), свідченням цього є запропонована ним періодизація історії української мови як лінгвальної системи (системи систем), зокрема з VII/VIII починається II період *Прасхіднослов'янська мовна єдність із протоукраїнськими діалектами*; а I період *Праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами в її складі* до VI/VII ст. [Німчук 1998: 3].

Таким чином, усне мовлення має синтагматичний характер, характеризується варіюванням мовних одиниць, динамічністю, суб'єктивністю, індивідуальністю, довільністю, ситуативною зумовленістю, що притаманні його двом формам, зокрема звуковому субкоду – усному мовленню. Усне мовлення ілюструє свідомий характер формування лінійної організації мови, його орієнтацію на світ слухача, прогнозування його комунікативних очікувань і реакцій. Літературне усне мовлення, на відміну від діалектного та просторічного, підпорядковано загальноприйнятим стандартам і може розглядатися в різних аспектах, насамперед в орфоепічному як базовому в реалізації мовленнєвих структур.

1.1.2.Українське усне мовлення в орфоепічному аспекті: основна проблематика

Українське усне мовлення в орфоепічному аспекті представляє собою орфоепічну систему, що функціонує як категорія наддіалектна, зі своєю нормативною базою, що сприяє збереженню її структурної цілісності та протидіє всьому, що таку цілісність розхитує і руйнує, а одним з основних принципів її є територіальна та соціальна недиференційованість [Жовтобрюх 1976: 72]. Серед досліджень вимовної системи української мови відомі праці Л. Булаховського, П. Житецького, М. Жовтобрюха, А. Кримського, А. Москаленка, М. Наконечного, В. Сімовича, О. Синявського, П. Тимошенка, Н. Тоцької, М. Фащенко та ін.

Вимовна система мови, подібно до граматичної, відзначається в цілому великою стійкістю, бо звукова будова кожної мови складалася протягом віків. У ході свого розвитку вона зазнала, зрозуміло, низки змін. Поступове збагачування мови, її виразових засобів, удосконалення її структури, в тому числі, і вимовної сис-

теми – один із найважливіших законів мовного розвитку [Тоцька 1981: 9].

Вимовні норми кожної національної мови виробляються поступово, разом із формуванням і розвитком цієї мови. Вони складаються спочатку звичайно як «норми» того діалекту, що через певні історичні умови лягає в основу формування мови нації, а вже потім, у процесі розвитку і зміцнення національної мови, набувають поступово характеру загальнонародних норм. Потреба єдиної уніфікованої вимови дуже зростає з формуванням національної мови, коли стрімко розвиваються різні форми публічного мовлення і відчувається така потреба у звуковій системі (вимові) між діалектами даної мови. Звукова система кожної національної (літературної) мови в цілому визначається її діалектною базою. Сучасна українська літературна мова глибоко народна у своїй основі, історично постала й зросла, як відомо, на широкій базі говірок середньої Наддніпрянщини (південно-східного діалектного типу). У подальшому своєму розвитку вона інтенсивно вбирала (і вбирає) в себе й елементи інших українських діалектів, зокрема різних говорів південно-західного і північного типу, одночасно збагачуючись міжнародними лексико-фразеологічними елементами та запозиченнями з інших мов [Наконечний 1958, № 1: 12].

Предмет орфоепії, у межах якого і вивчають вимову, мовознавці трактують по-різному. Одні розуміють цей розділ лінгвістики як сукупність правил вимови окремих звуків та їх сполучень, другі вважають предметом також норми наголошування, інші – й інтонування висловлень [Блик 1997: 112]. Включати до орфоепії всі складові елементи звукового оформлення усного мовлення, на думку Н. Тоцької, цілком логічно. Адже наголос є надзвичайно важливою стороною оформлення усного мовлення, тому відривати наголос від звукового складу неможливо [Тоцька 1981: 142]. Безперечно, наголос має великий вплив на вокалізм української мови. Наголошені голосні, крім [і], звучать чітко; ненаголошені голосні, крім [і], [а], [у], у зв’язку з послабленням напруження артикуляційних органів менш виразні, зазнають деяких змін, зокрема ненаголошений [е] наближається до [и], [і] : *[де^{и} пута´т], [за´ј* ***е^{і}*** *ц'],* ненаголошений [и] – до [е] *[vи^{е}пробо´wywан':а].* У багатоскладових словах побічний наголос впливає на вимову голосно-

го звука, наближаючи його до наголошеного (*використовуватимете [vuᵉкориᵉсто´wywateᵘмете*ᵘ*]*). З іншого боку, проміжні склади, зокрема перший перед наголошеним, більшою мірою можуть підлягати певним змінам у вимові (*село [сеᵘло´], несу [нуᵉсу´], несіть [нуᵉс'і´т']*) [Бондар, Карпенко, Микитин-Дружинець 2006: 112]. Вимову не можна розглядати й поза нормами інтонування, адже інтонація – це звукові мовленнєві засоби, передусім ритмомелодичні, що служать для вираження всіх нюансів повідомлюваної думки і ставлення мовця до цієї думки, тобто її комунікативний, емоційний та модальний сенс. Інтонація – це важлива умова культури мовлення, що характеризує звукову систему української мови та сама характеризується нею [Тоцька 1981: 142]. Предметом орфоепії є інтонація синтагматична, наприклад, у запитанні *Ви були на лекції?* логічний наголос змінює його зміст: *Ви* *були на лекції* (чи не ви), *Ви* *були* *на лекції?* (чи не були), *Ви були* *на лекції?* (чи деінде). Тільки правильна інтонація робить речення розповідним, спонукальним чи питальним, надає йому потрібних смислових та емоційних відтінків [Бондар, Карпенко, Микитин – Дружинець 2006: 112]. М. Наконечний вважає, що пряме відношення до орфоепії мають і складоподіл та будова складу. Правильна вимова [д͡ж], [д͡з] – як єдиних звуків (африкат) – у словах *сиджу, подзвонити, кукурудза* тощо можлива лише за умови правильного поділу їх на склади (*си-джу, по-дзвонити, кукуру-дза*) [Наконечний 1969: 372].

Отже, орфоепія тісно пов'язана з акцентологією, зокрема, з питаннями наголошення слів, зі складоподілом та будовою слова. Орфовимова перетинається й з ученням про звукову систему мовлення, адже в основі вимови лежить фонетична система. Проте орфоепія – поняття значно ширше. Крім звукової системи, в поняття вимови входить закріплення місця наголосу в окремих групах слів, індивідуальні варіанти основних інтонаційних структур, звукове оформлення окремих слів або груп слів (*сердечний і сердешний, ручний і рушник, корисний і контрастний)*. Таким чином, предметом орфоепії є звукові особливості мовлення, правильна вимова звуків, їх сполучень, а також окремих слів та їхніх граматичних форм з урахуванням суперсегментних одиниць наголосу й інтонації, сегментної одиниці – складу. Але, як зазначає В. Лобода, ні наголос, ні складоподіл, як і дикція та інтонація, в пов-

ному обсязі орфоепією сучасної української мови не вивчаються, бо стратегічне завдання орфоепії – вивчення правильної вимови, подолання вимовних помилок [Лобода 2000: 84].

Термін «орфоепія» (з грец. orthoépeia «правильна вимова») виник у процесі осмислення звукової організації національної мови. Він відображає передусім її фонетичну систему, тобто звуки мови, їх якість і зміни в певних фонетичних умовах залежно від позиції або впливу сусідніх звуків. Отже, *орфоепія* – сукупність вимовних норм літературної мови, що охоплюють правила вимови звуків, звукосполучень у мовному потоці, наголошування слів, а також такі суперсегментні фонетичні явища, як інтонування фрази, ритмомелодика; це розділ мовознавства, що вивчає норми літературної вимови [Єрмоленко 2000: 417]. За визначенням М. Наконечного, *орфоепія* – це система загальноприйнятих правил літературної вимови, які забезпечують єдність звукового оформлення мови відповідно до її національних норм [Сучасна українська мова 1969, Кн.1: 370]. М. Кочерган, наприклад, *орфоепію* визначає як 1) вимову, що відповідає прийнятим у мові нормам (сукупність вимовних норм); 2) розділ мовознавства, який встановлює систему вимовних норм [Кочерган 2000: 142]. Схожого визначення дотримуються І. Ющук та О. Блик, де останній зазначає, що оскільки *орфоепія* – це правила вимови, то вони нормують усне літературне мовлення [Блик 1997: 9]. За Н. Тоцькою, під *літературною вимовою (орфоепією)* розуміють сукупність правил загальнонародної вимови [Тоцька 1981: 142]; сукупність правил вимови, що становлять систему норм літературної мови, необхідних для збереження її єдності; розділ мовознавства, що вивчає і систематизує норми літературної вимови. В академічному тлумаченні орфоепія – це система загальноприйнятих правил літературної вимови, які забезпечують єдність звукового оформлення мови відповідно до її національних норм [Сучасна українська літературна мова 1969: 370]. Польські лінгвісти визначають *орфоепію* як науку поправної вимови; правильне висловлювання; правила правильного використання мовних форм [Tokarski 1988: 536], науку, що встановлює норми правильного мовлення [Kopaliński 2000 : 365]; в чеському мовознавстві *орфоепія,* тобто літературна вимова, – це набір норм, які визначають літературний стандарт

звукової форми мови [Palkova 1994 : 320]; в англійському – це 1) правильна або загальноприйнята вимова; 2) наука, що вивчає правильну чи загальноприйняту вимову [Murrey 2001], наука про вимову слів [The american heritagie college dictionary 2000: 964]; в німецькому – це стандартна вимова [Krech, Stook, Hirschfeld, Lutz 2010: 6], у французькому – наука, яка займається вивченням і встановленням узуальних форм вимови [Robert Paul 2014: 1763], в іспанському – мистецтво правильної вимови [Diecionario dela lengva espanola: 636]. Отже, *орфоепія* – система норм літературної вимови, що охоплює правила вимови звуків, звукосполучень у рідномовних та іншомовних словах у мовленнєвому потоці, наголошування слів, а також інтонування; розділ мовознавства, що вивчає норми літературної вимови [Бондар, Карпенко, Микитин – Дружинець 2006: 112].

Основним поняттям орфоепії є орфоепічна норма, тобто науково обґрунтоване, соціально узаконене правило вимови звуків, звукових комплексів, організації звукового потоку [Сучасна українська мова 2001: 22]. Орфоепічні норми бувають імперативними, порушення яких розглядається як факт слабкого володіння мовою; диспозитивними, що допускають варіанти вимови, наприклад, у наголошенні слів [там само: 22]. Орфоепічні норми сучасної української літературної мови складалися протягом тривалого часу й оформилися як правила української вимови, що становлять основу загальної культури української літературної мови [Лобода 2000: 84]. До сукупності правил вимови О. Селіванова уналежнює а) вимову фонем та алофонів; б) постановку словесного наголосу; особливості зміни наголосу в системах словозміни в мовах із рухомим наголосом; г) закономірності інтонування фрази й ритмомелодики, що є актуальними для ЗМІ, деяких видів мистецтва та вивчення мови як іноземної [Селіванова 2006 : 436].

Літературна вимова припускає співіснування паралельних, або варіативних форм. Наприклад: *[с'м'іх]* і *[см'іх], [розказати]* і *[росказати]*. До вимовних варіантів відносимо і вимову роз- перед глухими, крім шиплячих, як [роз-] і [рос-]; вимову роз-, без- перед шиплячими [ш], [ч] як [рож-], [беж-] і [рош-], [беш-] : [роз]+[ш]→[рош:] і [рожш]: *[р°ош:н°ур°уwa´ти]* і *[р°ожшн°ур°уwa´ти]* (*розшнурувати*); [без]+[ш]→[бе^{и}ш:] і [бе^{и}жш]:

[бе^{и}ш:wa] і *[бе^{и}жшwa´]* (*без шва)*; [роз]+[ч]→[рошч] і [рожч]: *[р^{о}ошче^{и}са´ти]* і *[р^{о}ожче^{и}са´ти]* (*розчесати*); [без]+[ч]→[бе^{и}шч] і [бе^{и}жч]: *[бе^{и}шче´сниї]* і *[бе^{и}ж е´сниї]* (*безчесний*) та ін. Варіанти орфоепічної норми, на думку О. Селіванової, можуть бути рівноправними і нерівноправними (за умови домінування одного варіанта) [Селіванова 2006: 436], в українській орфоепії до нерівноправних, наприклад, уналежнюють вимову роз- перед глухими, крім шиплячих, як [роз-] і [рос-], бо частіше вимовляється варіант з оглушенням прикінцевого приголосного [Наконечний 1969: 398], до цього ж різновиду ми уналежнюємо і варіант роз-, без- перед кореневим [ш] як [рожш], [бе^{и}жш]; варіант роз-, без- перед кореневим [ч] як [рожч], [бе^{и}жч], оскільки вони в усному мовленні не простежуються.

З одного боку, варіювання – це об'єктивний та неминучий вияв мовної еволюції [Бондар, Карпенко, Микитин-Дружинець 2006: 114; Правопис српског језика 1994: 10; Brozovic 1998: 161], воно цілком закономірне і відбиває живі процеси звукового розвитку мови [Жовтобрюх 1967: 136]. Влучно з цього приводу зазначає чеський мовознавець М. Крчмова: «сьогоднішній стан мови не дозволяє літературній вимові мати єдину норму» [Krčmová 2008: 13]. Сучасна українська орфоепія становить струнку систему з чіткою взаємозалежністю її елементів. Вона ґрунтується на фонетичній системі сучасної загальнонаціональної української літературної мови і має незначні вимовні варіанти [Жовтобрюх 1967: 136]. З іншого боку, подолання вимовних паралелізмів, фонетичних дублетів є однією з найважливіших прогресивних ліній розвитку сучасної орфоепії (чеської [Krčmová 2008: 13], сербської [Klajn 2005: 18], хорватської [Brozovic 1998: 162] й української зокрема (М. Наконечний, П. Тимошенко, Н. Тоцька, М. Фащенко)), оскільки вони розхитують орфоепічну норму і можуть стати регіональним варіантом. Ця тенденція насамперед виявляється в усуненні вимовних паралелізмів, так би мовити, територіального характеру. Відомо, що в практиці літературного мовлення на західноукраїнській території, коли вона була відірвана державними кордонами від основної частини української землі, витворилася під впливом місцевих діалектів оглушена вимова дзвінких на кінці слова: *дуб [дуп], сад [сат]*. У наш час вона поступово обмежу-

ється й у цій позиції засвоюється дзвінка вимова приголосних, що є загальнонаціональною орфоепічною нормою української мови [Жовтобрюх 1967: 136]. Поступове подолання паралелізмів в українській орфоепії зумовлене перш за все піднесенням ролі усного літературного мовлення в суспільному житті української нації, розширенням його комунікативних функцій, що вимагає єдності та внормованості виразових засобів на всіх рівнях мови. Звичайно, це не може повністю знівелювати індивідуальних особливостей літературного мовлення та не виключає виникнення і поступового подолання нових орфоепічних паралелізмів, які викликаються постійно діючим процесом дальшого збагачення й удосконалення літературної мови [там само: 131].

Однією із закономірних рис фонетичної системи сучасної української літературної мови є, як правило, дзвінка вимова дзвінких приголосних у кінці слова, в кінці складу, в середині слова перед глухими *([н'іж], [ри´бка], [б'і´гти]),* відсутність переходу їх у цих позиціях у глухі приголосні при наявності уподібнення дзвінких приголосних наступними глухими на початку слів або складів *[с'ц'іди´ти], [н'і´хт'і]* [Наконечний 1969: 371]. Отже, вимова *[н'іш], [ри́пка], [б'і´хти],* що відбиває діалектний або іншомовний вплив, є порушенням загальноприйнятих орфоепічних норм української літературної мови.

Не можна не помітити, що в українській орфоепії певною мірою діє тенденція до зближення її з орфографією, тобто орфографія може впливати на норми орфоепії (наприклад, вилучення літери ґ у деяких словах призвело до зміни орфоепічної норми) [Селіванова 2006: 436]. В. Бойко з приводу цього питання у статті «Проблема орфоепії української літературної мови» зазначає, що орфоепічна норма не повинна далеко відходити від правопису, хоч і не треба прагнути відповідності її з нормою орфографічною [Бойко 1937, №11: 115]. Проте така тенденція може виявлятися тільки тоді, коли зближення орфоепії й орфографії не вступає в протиріччя із загальними закономірностями розвитку фонетичної системи української літературної мови в цілому [Жовтобрюх 1967: 135].

Спираючись на фонетичні процеси, орфоепія визначає індивідуальні норми для різних випадків (наприклад, для ви-

мови шиплячих перед свистячими як індивідуальні норми маємо [ш]+[с']→[с':], [ж]+[с']→[з'с'], [ч]+[с']→[ц'с'], [ш]+[ц']→[с'ц'], [ж]+[ц']→[з'ц], [ч]+[ц']→[ц':]) і обирає із наявних варіантів вимови те, що найбільше відповідає прийнятим традиціям і тенденціям розвитку мови [Кочерган 2000: 142]. На думку М.Жовтобрюха, українська орфоепія характеризується чіткістю і простотою. Простота правил літературної вимови зумовлюється, з одного боку, тим, що в українській орфографії переважає фонетичний принцип передачі звуків на письмі, а це зменшує розбіжність між вимовою та її писемним оформленням. З іншого боку, українській орфоепії не властива надлишкова варіантність вимовних норм, які не мають істотного фонологічного навантаження [Жовтобрюх 1967: 135]. Її функційна досконалість забезпечується загальнонародним наддіалектним характером, відповідністю вимовних норм закономірностям фонетичної системи літературної мови та її стабільністю [Жовтобрюх 1976, № 6: 75].

Отже, усне мовлення в орфоепічному аспекті розглядається в колі відповідності УМ системі літературної мови, загальноприйнятим та узвичаєним у цій мові нормам вимови, наголошування та інтонування. Українська орфоепія має варіативні кодифіковані форми, в ній простежуються тенденції до зближення з орфографією та подолання орфоепічних паралелізмів, що виходять за рамки літературної вимовної норми.

На сучасному етапі українські орфоепічні норми є сформованою усталеною системою, що відзначається стійкістю, розвитком, виплеканим у минулому і скерованим у майбутнє під впливом живої мовленнєвої практики носіїв мови, що є результатом дії внутрішніх законів розвитку мовної системи.

1.2. Формування вимовного субстрату: діахронічна ретроспектива

Орфоепічна норма як мовне і соціокультурне явище пройшла багато етапів свого формування. У висвітленні питань, що стосуються історії формування вимовних норм української мови, велике значення мають писемні пам’ятки (М. Мозер, В. Німчук, М. Фащенко, Ю. Шевельов, О. Шонц), оскільки відбиті в них

особливості народного мовлення – важливе і надійне джерело висвітлення початкового періоду в процесі становлення української орфоепії.

Писемні джерела української мови дійшли до нас тільки з XI ст., вони свідчать, що вже тоді українська мова мала свої основні риси [Огієнко 2001: 89]. Саме в цих пам'ятках фіксуються ті зміни, які відбувалися у мовленні людей і які становлять тепер орфоепічну норму. Вважаємо, що коли писарі давньо- та староукраїнських періодів або упорядники збірок, журналів XIX ст. припускалися «помилок» всупереч традиціям, то це означало, що такі мовні риси міцно закріплювались у тій чи іншій місцевості і починали формувати нормативну базу національної вимови.

Давні тексти, на основі яких вивчається історія української літературної мови, хронологічно можна поділити на три великі групи: 1) пам'ятки доби Київської Русі, у яких відбилися риси південних говірок, що лягли в основу мови української народності; 2) пам'ятки XIV – першої половини XVIII століття, що відбивають мову української народності і староукраїнську літературну мову; 3) пам'ятки другої половини XVIII – XIX ст., які відбивають формування української національної мови [Німчук 1971, №1: 70]. Така типологія тісно пов'язана із загальною періодизацією історії українсьої мови, яка по-різному представлена у працях учених.

Ю. Шевельов – автор науково обґрунтованої періодизації, яку на сьогодні підтримує більшість українських мовознавців, історію української мови поділив на чотири періоди: 1) протоукраїнська мова (VII–XI ст.); 2) староукраїнська мова (XI–XIV ст.); 3) середньоукраїнська мова: а) рання середньоукраїнська мова (кінець XIV– кінець XVI ст.); б) середньоукраїнська мова (кінець XVI–початок XVIII ст.); в) пізня середньоукраїнська мова (початок XVIII–початок XIX ст.); 4) нова українська мова (XIX ст. – наш час) [Грищенко 1993: 5], [Шевельов 2002].

Нині існує науково вмотивована українськими вченими (О. Колесса, І. Матвіяс, К. Німчинов, І. Огієнко, Г. Півторак, В. Скляренко, С. Смаль-Стоцький, Є. Тимченко, О. Ткаченко, О. Царук, Ю. Шевельов) концепція розвитку української мови, визначено етнічну належність Київської Русі, доведено необґрунтованість доктрини про давньоруську народність і давньоруську мову, схарактеризо-

вано особливості формування української мови від праслов'янської доби до наших днів, чітко вказано типи літературно-писемної мови періоду Київської Русі (давньоукраїнська мова та старослов'янська мова (з XII ст. церковнослов'янська)), визначено основні етапи розвитку літературної мови та засади її періодизації.

Так, Ю. Карпенко періоди історії української мови визначає на основі фонологічних змін (подаємо найважливіші зміни): 1) закон наростаючої звучності, зокрема поява носових голосних, складотворних [р], [л]; перехідні палаталізації задньоязикових – 1 період (праслов'янська мова (кінець II тисячоліття до н. е.)); 2) повноголосся, перехід початкового [je] > [o], деназалізація носових голосних – 3 період (спільносхіднослов'янська мова (IV–X ст.) – антська мова (IV–VII ст.), давньоруська (VIII–X ст.)); 3) завершення у більшості говорів [o], [e] > [i] в нових закритих складах, опозиції глухих-дзвінких, твердих-м'яких, приголосних як основних прикмет фонологічної системи – 5 період (староукраїнська мова (XV–XVIII ст.)); 4) зміни орфоепічного рівня, взаємодія орфоепії й орфографії – 6 період (нова українська мова (XIX–XX ст.)) [Карпенко 1993: 8].

Узагальнюючи наведені й інші наявні класифікації та враховуючи зміни структури літературної мови, її суспільні функції і стильову диференціацію, відношення між літературною та розмовною мовами, співвідношення етапів історії літературної мови з етапами історії українського народу, деякі періоди історії української літературної мови, ми пропонуємо зміну хронологічних меж періоду нової української літературної мови (адже з періодизацією пов'язана і класифікація писемних пам'яток, характеристика їхніх особливостей, які відіграли важливу роль у становленні української орфоепії), а саме: 1) протоукраїнська мова (VII–X ст.); 2) давньоукраїнська мова (XI – I половина XIV ст.): *київсько-чернігівська доба (900-1150), змодифікована старослов'янська мова (1150- 1240), галицько-волинська доба (1240-1350)*; 3) староукраїнська мова: (II половина XIV – I половина XVII ст.): *литовська доба (1350-1569 рр.) та польська доба (1569-1650 рр.);* 4) нова українська мова (II половина XVII ст. – наш час). Цей період уточнюємо: нова українська літературна мова розпочинається з канцелярії Богдана Хмельницького (II половина XVII ст.), адже мова ділової докумен-

тації, в основі якої лежить південно-східний діалект, близька до народнорозмовної. Листи-універсали – це неперевершені зразки української мови: всього 3 % лексики становлять церковнослов'янізми, 7 % – полонізми і 90 % – українські слова. Ще І. Франко писав, що історія нової української мови повинна починатися з гетьманської канцелярії [Франко 1984: 44]. Тобто нова українська літературна мова (НУЛМ) розпочинається з ІІ половини *XVII* ст., а не з кінця *XVIII ст.* Засадами періодизації вважаємо еволюцію літературної мови на всіх етапах, зокрема це поповнення словника новими словами, вдосконалення граматичної будови, диференціація та специфіка становлення суспільних функцій з кожним новим історичним етапом, поява нових стилів, нових засобів вираження, різних форм взаємозв'язку і взаємодії літературної та живої усної народної мови. Четвертий період *Нова українська мова (ІІ половина XVII ст. – наш час)* – увиразнимо і виокремимо підперіоди: *1) початковий підперіод нової української мови - козацька доба (ІІ половина XVII ст.–кінець XVIII ст.)* Розпочинається підперіод з канцелярії Богдана Хмельницького (тобто ІІ половина XVII ст.), базою якої є південно-східний діалект — основа нової української літературної мови. Донедавна вважали, що НУЛМ починається з «Енеїди» І. Котляревського, основою якої є теж південно-східний діалект, але, безперечно, її підґрунтя треба шукати раніше і цим підґрунтям є мова *ІІ половини XVII ст.* – це і зумовило зміну хронологічних меж етапу НУЛМ, зокрема його козацької, новоукраїнської та сучасної доби. Завершується цей підперіод кінцем XVIII ст., що пов'язано з виходом «Енеїди» І. Котляревського*; 2) середній підперіод нової української мови* – утвердження нової української літературної мови – *новоукраїнська доба (кінець XVIII ст.– 40 р. XIX ст.).* Кінець XVIII ст., як ми зазначили, пов'язаний з виходом «Енеїди» І.Котляревського, а *40 р. XIX ст.* – з появою «Кобзаря» Т. Шевченка*; 3) останній підперіод нової української мови (40 р. XIX ст. – і до сьогодні): а) 40 р. XIX ст.-1917р.; б) українська літературна мова доби русифікації (1917–1923 рр.); в) українська літературна мова доби українізації (1923–1933 рр.); г) українська літературна мова доби комунізації (1933–1991 рр.); ґ) українська літературна мова незалежної України (1991– дотепер).*

Отже, враховуючи запропоновану в нашому дослідженні пе-

ріодизацію історії української мови, розглянемо формування орфоепічних норм та відбиття їх у писемних джерелах. Пам'ятки XI-XIV ст. будемо подавати як пам'ятки давньоукраїнської мови (давньоукраїнської доби); пам'ятки кінця XIV – початку XVII ст. – як пам'ятки староукраїнської мови (середноукраїнської доби); пам'ятки кінця XVII – початку XX – як пам'ятки нової української мови (нової доби).

1.2.1. Етапи формування орфоепічної норми

Формування української літературної вимови тісно пов'язане з процесом формування нової української літературної мови [Тимошенко 1967: 114], що ускладнювався суспільно-історичними та політичними умовами (поділ України на Східну та Західну, прямі заборони), а отже, відсутністю цілого комплексу соціолінгвістичних передумов, необхідних для динамічного розвитку багатої на функціональні стилі, внормованої літературної мови [Тоцька 1993: 82].

Формування орфоепічних норм йщло дуже повільно. Це визначалося тим, що нормалізація літературної вимови відбувалася в основному в усному спілкуванні. В умовах царської Росії, коли українська мова не мала умов до свого вільного всебічного розвитку, широке спілкування на базі української літературної мови було фактично відсутнє: державною мовою була російська, усталенням орфоепічних норм української мови жодні офіційні установи не опікувалися. Але й у тих умовах орфоепічні норми української мови літературної мови склалися вже в другій половині XIX ст. [Тоцька 1981 : 145–146], хоч не закріпилися на всіх українських землях. Про усталену, але не позбавлену ознак динаміки систему норм літературної вимови можна говорити після поширення освіти українською мовою у пожовтневий період, на який припадає і така дуже важлива суспільно-політична подія, як об'єднання українських земель та усунення перешкод для уніфікації всіх норм української літературної мови [Тоцька 1993 : 62 – 63]. Отже, остаточне усталення української літературної вимови відбулося на початку XX ст.

Виробленню орфоепічних норм передувало вироблення ор-

фографічних норм. Вимовні риси склалися пізніше, ніж правописні, й останні накладали певний відбиток на орфоепічні норми. Оскільки в XIX ст. існувало два варіанти літературної мови – східноукраїнський та західноукраїнський – усталення орфоепічних норм відбувалося відповідно до двох вимовних основ – наддніпрянської і наддністрянської. Це засвідчують рукописи та першодруки нової української літературної мови, у яких відбиті вимовні особливості, а згодом і наукові праці та граматики, де визначались, обґрунтовувались, закріплювалися норми української літературної вимови. Вирішальним у формуванні вимовних норм було зближення літературної мови з народною: «письменники й инші діячі слова чим дуж наближають її до живої мови народу, або инако кажучи мову народу намагаються зробити мовою літературною» [Синявський 1918: 3]. Вчені у визначенні вимовних норм літературної мови орієнтувалися на різні діалекти. Так, наприклад М. Осадци, О. Огоновський, С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер пропагували наддністрянську вимову, В Науменко спирався на слобожанський говір, А. Кримський розглядав основні риси Лівобережної України (Київщина, Полтавщина, Надніпрянщина). На мовлення більшості говорів України орієнтувались автори граматик 1917 – 1918 років – Є. Тимченко («Українська граматика», 1917), О. Синявський («Короткий нарис української мови. З лекцій, читаних на учительських курсах у Харкові 1917 року», 1918), В. Сімович («Практична граматика української мови», 1918). В цих граматиках подано вимовні особливості, які й були покладені в основу сучасної орфоепії.

Норми сучасної української літературної мови характеризуються сталістю, але й історичною чи й соціоісторичною змінністю, як зазначає І. Фаріон [Фаріон 2013: 25]. Соціоісторичну зумовленість норми можна простежити на основі вимови [д], [т], [н], [л] перед [і]: відповідно до вимовних норм української літературної мови, що сформовані в 1920 р., передусім у працях О. Синявського, названі зубні вимовлялися м’яко перед [і], що походив із давнього ятя та [е] (*ніжний, ніс* від *нести*), але твердо перед [і], що походив з [о] та [ы] (*ніж, густий*). Це мало і своє закріплення на письмі: після м’яких [д], [т], [н], [л] писали ї (*літо*), зокрема в авторитетному «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желехів-

ського (1886). Однак цю графічну знаковість ї знехтував «Словарь української мови» (1907) Б. Грінченка. В. Сімович із цього приводу писав: «це вплинуло в нас дуже фатально на ортоепію» [Сімович 1984 : 196], «подальшим сповна позамовним фатальним кроком у наступові на м'якість [д], [т], [н], [л] перед [і] став припис академічної «Сучасної української літературної мови» (1969) за редакцією І. Білодіда, відтоді вся фонетично-нормативна література базується на приписові не фонетичному, а соціоісторичному» [Фаріон 2013: 25].

Орфоепічна норма як мовне і соціокультурне явище пройшла різні етапи свого формування: а) вибір норми; б) кодифікація; в) упровадження; г) розроблення й удосконалення [Яворська 2000: 155–156]. У становленні орфоепічних норм літературної мови, на думку І. Фаріон, можна виокремити чотири етапи (кроки):

перший крок – вибір норм української літературної мови**.** Цей процес припав на кінець XVIII – 40-і рр. XIX ст., тобто на добу Романтизму, яка утвердила суспільний статус української народної мови, втілений насамперед через художню літературу, та зорієнтованість української літературної мови на середньонаддніпрянські (південно-східні) говори;

другий крок – кодифікація (узаконення) норм української літературної мови. Варто зазначити, що за умови перебування України в складі різних держав (Росії, Польщі, Румунії, Австро-Угорщини) цей процес був неможливим. Проте навіть у таких умовах українські вчені та письменники активно розробляли правописні норми української мови, які найтісніше пов'язані з орфоепічними та акцентуаційними. Ця робота завершується в першій половині XX ст. виходом у світ науково-практичної праці – «Українського правопису» 1929 р. Фонетичний складник цього правопису, тобто орфоепічні й акцентуаційні норми української літературної норми **(**попри кілька зауважень щодо правил написання чужомовних слів із ґ/г (*ґімназія / гімназія*) та л/ль (*лампа – лямпа*)) – природний і вмотивований;

третій крок – упровадження норм української літературної мови. Активне впровадження в життя орфоепічних, акцентуаційних та правописних норм української літературної мови було перервано більшовицькою політикою уподібнення української мови

російській. Варто звернути увагу, що на попередньому етапі розвитку української мови (друга половина XVII – початок XX ст.), що відзначився численними імперськими указами про заборону мови, пропаганда проти української мови велася зовні. Відповідно, цей період в розвитку української мови здобув назву системного зовнішнього лінгвоциду. Натомість період від 30-х до 80-х років XX ст. відзначався активною війною з внутрішньомовними законами української мови і з огляду на це його означили як час внутрішнього лінгвоциду [Фаріон 2013: 26]. За словами І. Фаріон, основним «досягненням» цієї внутрішньомовної війни став «Український правопис» 1933 року, якого ніхто прилюдно не обговорював і який набрав чинності несподівано. Так званий «Український правопис» 1933 року практично перекреслив автохтонні основи української мови, втілені у правописі 1929 року [там само: 27];

четвертий крок – це розроблення й удосконалення норм української літературної мови**.**

Отже, у ході розвитку літературної мови на зміну давнім явищам приходять нові, проте історична змінність норми літературної мови поєднується з її відносною стабільністю, без якої було б неможливим повнокровне існування мови. Орфоепічні норми літературної мови**,** процес становлення яких має чотири етапи (вибір норм української літературної мови, їх кодифікація, впровадження та подальше розроблення й удосконалення), характеризуються двома протилежними ознаками – відносною сталістю й історичною змінністю, які можна простежити ще в протоукраїнській мові.

1.2.2. Фонетико-орфоепічні риси протоукраїнської мови

Безпосереднім джерелом розвитку української мови виступає праслов’янська мова, періоду спільносхіднослов'янської мовної єдності (спільної розмовної давньоруської мови) не існувало – концепція академіка Ю. Шевельова. Ще на початку XX століття з’являється низка праць провідних українських мовознавців, зокрема О. Колесси [1924: 14], К. Німчинова [1926], С. Смаль-Стоцького [1927: 59], Є. Тимченка [1924: 6], які теж обґрунтовують виникнення української мови з праслов’янської.

Такого погляду дотримуються І. Матвіяс, М. Мозер, І. Огієнко, Г. Півторак, В. Скляренко, О. Ткаченко, Ю. Шевельов та ін. Такої думки дотримуємося й ми, адже значна частина специфічних для української мови рис почала формуватися, як зазначає Г. Півторак, безпосередньо від праслов'янської мови, тобто від V-VI ст. після Р. Х. [Півторак 2001: 61].

Варто зазначити, що чимало істориків слов'янських мов, які належать до певних груп, також припускають існування відповідних прамов. Польські дослідники в праслов'янській прамові виділяють групу західнослов'янських говірок, з якої виокремилася група чесько-лужицька та лехітська. З цієї групи розвинулися польська мова та наріччя заодерських слов'ян. Отже, вони не починають історії польської мови безпосередньо з праслов'янської [Klemensiewícz, Lehr-Splawiński, Urbańczyk 1965: 22–40; Reczek 1978: 24 – 248]. Фахівці також визнають існування за давнини західнослов'янської групи, з якої чеська мова виділилася протягом IX – початку XIV ст. [Lamprecht, Šlosar, Bauer 1986: 421]. Історики системи словацької мови теж підкреслюють її праслов'янське походження («praslovanský póvod slovenčiny») – основу цієї мови, і західнослов'янські явища в її структурі розглядаються в контексті праслов'янської мови. Відомий лінгвіст-історик Р. Крайчович виділяє дві епохи у формуванні словацької мови [Krajčovič 1981: 9–21; Krajčovič 1988: 9–20; Krajčovič 1974: 13–52]: І. Перша, протягом якої поступово формувалася праслов'янська основа цієї мови (V–IX ст.) і завершилася важливими змінами в IX ст., коли закінчилася фаза формування цієї мови як окремої слов'янської (поруч із чеською, польською тощо); ІІ. Друга (XI–XVI ст.), протягом якої внаслідок поступових змін на фонологічному, морфологічному та лексичному рівнях викристалізувалася система словацької мови в таких формах, які знаємо в нинішніх говорах [Krajčovič 1981: 5]. Дослідник прямо вказує: «Наша мова розвинулася із спільної праоснови, як і інші слов'янські мови» [Krajčovič 1978: 27]. Вчений визнає існування західного праслов'янського макродіалекту [Krajčovič 1974: 243]. Чітку періодизацію розвитку сербської та хорватської мов (у його термінології — сербохорватської мови) опрацював видатний славіст О. Белич. Він виділив три епохи в їхньому розвитку. Перша епоха охоплює два періоди: 1) сербохор-

ватська мова як частина праслов'янської; 2) як частина південнослов'янської спільної мови і як окрема група – сербо-хорватсько-словенська.У другій епосі настає третій період, коли відбувається розвиток сербської та хорватської мов, формуються їхні основні спільні особливості, але водночас іде поглиблення відмінностей між чакавськими і штокавськими говорами.У межах четвертого періоду (IX – XII ст.) поширюються однакові риси в обох основних групах говорів, незважаючи на те, що сербський і хорватський народи перебувають у своїх окремішніх державах. П'ятий період (XIII–XIV ст.) характеризується розвитком нових спільних рис, але вони не охоплюють повністю обидві групи говорів [Белич 1958: 1–13]. Знаний сербський дослідник І. Попович доходить висновку, що південнослов'янська мовна єдність існувала [Popovič 1960: 20].

Увібравши в себе значну частину праслов'янської мовної спадщини, протоукраїнські діалекти впродовж VI–IX ст. розвивалися, виявляючи чимало специфічних, або українсько-білоруських, діалектних рис і менше російських ознак [Півторак 1996: 278]. Протягом другої половини І тис. після Р. Х. виникли такі фонетичні особливості: вибуховий задньоязиковий приголосний [g] перетворився у фрикативний [h] (замість *golова* стали вимовляти *hолова*), у деяких говорах з'явилися приставні [в] і [г] на початку слова перед голосними звуками: *восінь, гозеро*, давні звуки [ы], [і] злились у специфічно український [и], відбулося взаємне зближення ненаголошених голосних [е]–[и] (*весна, село*), голосний [е] після [ж], [ч], [ш] і перед наступним споконвічним твердим приголосним перейшов в [о] (*женатый-жонатий*), ѣ на більшій частині етнічної території перетворився на [і] (*віче*) [Півторак 2001: 61].

Є. Тимченко виявив 25 фонетичних ознак української мови (послідовна рефлексація ě (ѣ) як і, злиття двох звуків [и] та [і] в одному [и], чергування етимологічних [о], [е] з [і] у нових закритих складах, тверда вимова приголосних перед [е] тощо) і зіставив їх із фонетичними рисами праслов'янської мови, з одного боку, та з фонетичними рисами інших слов'янських мов – з іншого. Це дало можливість ученому дійти висновку, що еволюція української мови пішла іншим шляхом, який не можна вияснити, спираючись на гіпотезу спільноруської мови: «на це не дозволяють спільні змі-

ни з іншими, не східнослов'янськими, зміни, що їх, згідно з зазначеною схемою, бути не повинно, і що могли постати тільки, як в колишнім діалекті спільнослов'янського язика» [Тимченко 1924, № 3: 9].

До фонетичних рис, що стали нашими національно-мовними визначниками, на думку В. Німчука, Г. Півторака, О. Ткаченка, І. Фаріон, Ю. Шевельова належать такі:

1. Розвиток повноголосних форм (кін. VIII – XIX ст.) *вологa, соромити*. Джерело повноголосся у нашій мові, як вважає більшість дослідників, є виявом скитської, тобто іранської основи (субстрату) [Ткаченко 1998, № 2 : 24 – 25].
2. Поява горлового (фрикативного [г]) (кінець VI ст. – перша половина VII ст. – невдовзі після розпаду праслов'янської етномовної спільності) як найхарактерніша особливість фонетичної системи мов антської підгрупи [Півторак 2001: 46].
3. Губно-губний звук [ў] або [w] (*ходиў*), зафіксований у найдавніших текстах XI ст. [Німчук 1998, № 1: 5].
4. Приставні приголосні [в], [г], які сягають, можливо племінних діялектів волинян і древлян (*вулиця, горіх*) [Фаріон 2007: 13 – 14].
5. Одним із найвагоміших визначників антської фонетичної системи, і зокрема української, є перетворення дифтонга [іе] в [і]. Фонетична українська риса – перехід ѣ в і, як зазначає польський дослідник Т. Лер-Славінський, уже в XI ст. була усталена як одна з найхарактерніших [там само: 15], за Ю. Шевельовим, ця риса була вже в X – XII ст. [Німчук 1998, № 1: 11].
6. Утворення специфічно українського звука [и] (IX –XII ст.), який виник на основі старих запозичених [ы], [и]. К. Німчинов зауважив, що в праукраїнській мові вимова [і] ніколи не була настільки вузькою, щоб цілковито пом'якшувати попередні приголосні, як, наприклад, у російській [Німчинов 1996: 182]. Серед усіх слов'янських мов передньо-середній звук [и] вимовляється без жодного напруження лише в українській [Фаріон 2007: 17].
7. Перехід [е] в [о] після [ж], [ч], [ш] і перед наступним твердим приголосним: *женатий-жонатий* [Півторак 2001: 20].

8. Деякі звукозміни, на думку Ю. Шевельова, сприяли посиленню «внутрісклaдової гармонії, що вимагала м'яких або пом'якшених приголосних перед голосними переднього ряду й непом'якшених приголосних перед голосними непереднього ряду; до їх числа належать суцільне м'якшення приголосних перед *е· (ě)* та слабким *ь* й утрата *j*- перед *о* та *и* в початкових складах. Зародження двоскладової гармонії голосних спостерігалося в дистрибуції *е* та *о* в залежності (по говірках) від голосного в наступному складі *(пьшоно* проти *пьшєниця),* у ході формування повноголосу й, можливо, у звуженні *е та о* перед складом зі слабким єром» [Шевельов: 2002].

Значна частина своєрідних фонетичних рис української мови почала формуватися від V–VI ст. н. е. (праслов'янська мова), у так званий анто-склавинський час. З VI–VII ст. почали проявлятися перші протоукраїнські риси відповідних говіркових регіонів (києво-поліського і галицько-подільського) [Шевельов 2002; Кодлубай 2001: 421]. Українська мова як цілісність складається із середини XI ст. – це початок давньоукраїнського періоду в розвитку її діалектних регіонів, найперші вияви вирізнености яких можна датувати VI–VII ст. [Даниленко 2000: 285–286].

Отже, українські фонетичні риси, увібравши в себе значну частину праслов'янської мовної спадщини і чимало специфічних діалектних рис, почали формуватись у V–VI ст.

1.2.3. Відбиття особливостей української народної вимови у пам'ятках давньоукраїнської літературної мови

XI–XII ст., згідно з теорією Г. Півторака, – рубіж, від якого є вагомі підстави вважати українську мову самостійною, коли остаточно визначається своєрідність її фонетичної системи [Півторак 1996: 278], яка, безумовно, є основою національної мови.

Давньоукраїнська доба, на думку Ю. Шевельова, «уреальнюється внаслідок появи писемних текстів, а відтак і запровадження першої літературної мови**.** Це сталося наприкінці X ст., дарма що в Україні з тих часів не збереглося жодної пам'ятки. Найдавніший відомий текст (якщо не брати до уваги кількох незначних ґрафіті,

що з'являються десь із 1042 р., а також монет, викарбуваних князем Володимиром після його навернення у християнство приблизно між 990 і 1015 рр., з їхнім рудиментарним текстом) датується наступним сторіччям – Ізб. 1073. Деякі недатовані пам'ятки (особливо Гр. Бог. XI ст.), якщо судити з їхнього правопису, передують йому в часі. Отже, історичний період у розвитку української мови починається, у ґрунті речі, з середини XI ст.» [Шевельов 2002].

Пам'ятки писемності становлять собою дуже цінне надбання нашої науки, культури. Писемні джерела всіх епох певною мірою відбивають вплив усного мовлення на літературну мову. Свідченням цього є дослівні фіксації усної мови в різних писемних пам'ятках [Матвіяс 1977: 6]. Писемні джерела XI–XIII ст. засвідчують риси, притаманні лише українській мові, більшості її нинішніх говорів. Центром багатьох інновацій, очевидно, були говірки Київської землі. Деякі риси мовної системи говорів півдня Східної Славії, можливо, збереглися ще з праслов'янської доби (наприклад, *тверді або напівтверді приголосні [д], [т] та інші перед [е]*) [Німчук 2001].

В XI ст. кількість диференційних мовних ознак, на думку О. Бондаря, сягнула критичного рівня – близько 15 фонетичних: ствердіння шиплячих; збереження м'якого [ц']; депалатазація приголосних перед [е], [и]; відсутність редукції ненаголошених [е], [и]; зближення [е] та [и]; початок процесу депалаталізації губних [Бондар 2012: 93].

Типовими фонетичними ознаками давньоукраїнських текстів Ю. Шевельов вважає такі: вживання ѣ, який лише зрідка плутано з *є* (але є в корені тєлєс-); жч < *zdj, zgj*; поплутання *vъ-* з *u-* перед приголосним на початку слова; у київсько-поліських текстах *r* < *r'*; збереження *sk* перед *ě* та деякими іншими голосними переднього ряду; протягом майже століття (з 1125 р.) вживання *u* (й невживання ы) після *k, g, x*. У давньоукраїнських пам'ятках більшу частотність, на думку мовознавця, мають такі риси: тенденція до переходу *ъ* і *ь* наприкінці слова відповідно в *у* та *і,* якщо наступне слово, не відокремлене паузою, починається з *j-*; позначення м'якості прасл. *l'* і *n'; з* 1164 р. уживання «нового ятя» на місці *е* перед складом із занепалим *ь* [Shevelov 1979].

У ділянці фонетичної системи В. Німчук визначає такі риси

живої мови півдня Русі: 1. Зміна *[е] в [о]* після історично м'яких приголосних перед споконвіку твердими приголосними, незалежно від наголосу в слові, зокрема після шиплячих приголосних*, [ц] та [j] (й).* Явище відбито в текстах від XI ст. *(чоловѣкъ* – Ізборник 1073 р., *жона* – Ізборник 1076 р.; пор. рос. *человек, жена).* 2. Перехід давнього звука, що позначався буквою ѣ, у звук *[і].* Процес почався в XI ст. і остаточно завершився в кінці XII – початку XIII ст. (въ *мироу* вино пиющихъ – Ізборник 1076 р., тобто *«в міру»*). 3. Збіг приголосних *ы* та *и* в середньому (українському) *и* відбивається вже в текстах XI ст. *(риба* – Ізборник 1073 р., *просыти, съвѣтьныкъ* – Добрилове Євангеліє 1164 р.) [Німчук 2001].

Лінгвістичний аналіз давньоукраїнських пам'яток з ареалу сучасної України дає підстави вважати, на думку Г. Півторака, що прикінцевим етапом процесу формування української мови як самостійної мовної системи був занепад зрудекованих ъ, ь, який у південно-західних протоукраїнських говорах завершився в першій половині XI ст. Виникла чимала кількість фонетичних перетворень: перехід [о], [е] в [і] в новозакритих складах (*віл, піч*), поява сполучень -ри-, -ли- у позиції між приголосними (*глитати, дрижати*), зміна приголосних [л] в [ў] (*вовна*), пом'якшення [з], [ц], [с] (*польський, чорторизький, галицький*), асиміляція [j] м'якими приголосними (*суддя, ніччю)* [Півторак 1996: 277].

Український мовознавець О. Колесса теж фіксує найважливіші фонетичні риси староукраїнських пам'яток.: наявність [ы] замість ъ після плавних [л] та [р]: *яблыко (Житіє Савы XIII ст.), дрыва* (галицька грамота з 1424 р.); злиття [ы] з [и]: *прикриває, риба* (Збірник Святослава 1073р.), *бити* замість *быти* (XIII слів Григорія Богослова); жч замість жд: *дъжчь* замість *дъждь* (Галицьке Євангеліє 1144 р.), *дъжчю* (Городиський Апостол XII ст.) [Колесса 1924: 14].

У говорах на більшості давньоукраїнській території виник протетичний (приставний) [в] *(w),* що засвідчують пам'ятки, починаючи з XII ст. *(вовъца* — Галицьке Євангеліє 1266 р.), однак на північному сході та сході зазначене явище, очевидно, віддавна було нерегулярним. Припускається, що на південному заході східного слов'янства дуже давно розвинувся і протетичний [г] (h). За спостереженням В. Німчука, протетичний *[г]* фіксується з XV ст.

(бито з *гарматъ* – 1494 р.; від італ. armata – військо) [Німчук 2001].

Дивергенцію в давніх східнослов'янських говорах викликали явища, пов'язані зі ствердінням і пом'якшенням приголосних. Ствердіння [р] відбивається вже південноруськими текстами XI– XII ст., західноруськими – з XIV ст. *(сътвороу* – Ізборник 1076 р). Губні напівм'які приголосні всередині слова перед приголосними стверділи в усіх східнослов'янських говорах, що засвідчують писемні тексти, починаючи з XII ст. *(нивъныхъ* – Добрилове Євангеліє 1164 р.). У цей же час або трохи пізніше поширюється ствердіння кінцевих зубних приголосних на всьому південному заході Русі, а на півночі збереглися м'які (пор. укр. *голуб* та рос. *Голубь)* [Німчук 2001].

Ствердіння приголосних перед [е] простежується у XII–XIII ст. [Німчук 1998, № 1: 11], ікавізм теж у XII–XIII ст. Перехід [о], [е] в [і] відбувався переважно через и, що засвідчують пам'ятки: *Ларивунъ , Василювъ* [Царук 1998: 153].

У давніх пам'ятках фіксується і перехід [е] в [о] після шиплячих перед дальшим твердим приголосним: *пшона* – «Руська правда» [Русанівський 2001: 41], *носящому* – в Лѣствиці XII ст. Групи рь, ль, лъ між приголосними зустрічаються в «Житії Сави Освященного» XIII ст.: *яблыко*, в Луцькому Євангелії XIV ст.: *скрыжет* [Булаховський 1956: 59].

У південно-західних говірках території Київської Русі приблизно в XIII–XIV ст. (після ствердіння приголосних перед *е*) сталася повна асиміляція *[j]* до попереднього приголосного, внаслідок чого в більшості їх виникли подвійні консонанти *(в безаконъньи* – Успенський збірник XII–XIII ст.). У частині південних говорів *[j]* злився з приголосним, а не асимілювався. Можливо, на це вказує написання *печалю и лестю* (Бучацьке євангеліє XIII ст.) [Німчук 2001].

Приголосний [л] на місці колишніх сполук *ъл, ьл* між приголосними та у формах минулого часу (історично-активних дієприкметниках) чоловічого роду в українських та білоруських говорах і прилеглих до них говорах окраїн південно-західної території російської мови перейшов у *в*. У пам'ятках це явище фіксується від XIV ст. (*наводнивъся и всю землю покрывъ и до насъ пролиявъся* – список «Слова» митрополита Іларіона), але виникло воно, оче-

видно, раніше, в XIII ст. [Німчук 2001], хоч натрапити на перехід [л] у [в], як зазначає В. Русанівський, можна й у пам'ятці «Руська правда» (XI ст.): *коупивъ* (18) [Русанівський 2001: 41].

Отже, деякі особливі риси, що характеризують мову півдня Східної Славії, виникли ще в прасхіднослов'янський період, тобто до IX ст. , зокрема гортанний *[h],* білабіальний *[w]*. Сукупність основних визначальних рис, що характеризують лінгвосистему півдня Русі (насамперед звукову), чітко виділяється вже в XI-XII чи на початку XIII ст. Цю лінгвосистему є всі підстави називати давньою руськоукраїнською (українськоруською) мовою [Німчук 2001]. Академік Ю. Шевельов говори VI–VII ст., у яких припускаються елементи, що нині характеризують українську мову, називає протоукраїнською мовою, а відповідні діалекти від IX до кінця XIV ст. – староукраїнською [Шевельов 2002].

У найдавніших писемних пам'ятках Південної Русі (XI- XIII ст.), за свідченням Л. Булаховського, можна констатувати звуковий бік мови південноукраїнських говірок [Булаховський 1956: 44]. А. Кримський зазначає: «...писарі малоруські не хотячи робили описки в дусі живої мови, через це ми з-під церковнослов'янської кори виловлюємо загальні зариси південноруської мови, якою говорили люди в літописній Київській великокнязівській державі» [Кримський 1973: 260]. П. Владимиров твердить, що джерела Київської Русі ілюструють фонетичні, граматичні риси, що ввійшли в систему української мови [Владимировь 1890: 2–3]. Отже, в писемних пам'ятках XI–XIII ст., писаних фонетичним правописом, простежуються орфоепічні риси давньоукраїнської мови.

У писемних пам'ятках XI ст., на думку Г. Півторака, засвідчено чимало українських орфоепічних особливостей: зокрема перехід вибухового [g] у [h], зближенння ненаголошених [е] та [и]: *[се^{и}ло´], [ве^{и}сна´]* [Півторак 2014: 276]. Унаслідок занепаду редукованих теж виникло чимало орфоепічних перетворень: пом'якшення приголосних [з], [ц], [с] у суфіксах – -ський, -зький, -цький, асиміляція [j] м'якими приголосними і як наслідок – їх подовження (*життя, зілля*) [Півторак 1996: 277]. У поліських пам'ятках простежується стверділий [р] (*бурак, зорка*), тверді шиплячі [ж], [ч], [ш] *(чорны)* [Півторак 2014: 88].

У найдавнішій пам'ятці – Остромировому Євангелії, за свідченням М. Козловського, простежується ствердіння шиплячих [Козловскій 1885–1895: 33], перехід [з] перед к, п, т, х, ф у [с]: *испрьва (33), раскопа (80)* [там само: 50– 51].

Досліджуючи мову Святославового збірника 1073 р., А. Розенфельд зупиняється на випадках уживання и замість ы і навпаки, та приходить до висновку: у збірнику Святослава дуже мало випадків уживання и замість ы: *рикаю (180), риба (251),* більше випадків уживання ы замість и: *трызны (92), давыда* (142) [Розенфельд 1889: 12], що свідчить про відповідну вимову [и]. Свистячий [з] у префіксах из-, без-, раз- зазнає асиміляції й оглушується: *бесплотьна (9 об.), расмотримъ (12 об.)* [там само: 28]. Порівнюючи мову збірника Святослава 1076 р. із Галицьким Євангелієм XIII ст., В. Шимановський у монографії «Кь истории древнерусскихъ говоровъ» зазначає, що в збірнику наявні риси, властиві фонетиці української мови [Шимановский 1887: 101-102].

З найдавншого часу пам’ятки свідчать, як зазначає І. Огієнко, що «вимовляли чужі слова з ґ, а не г; з л, а не ль: *Платон,* а не *Плятон*; *ґрек,* а не *грек*. Це так звана грецька система вимови чужих слів, вона сильно защепилася в нашій мові за княжих часів і позостається в народі панівною аж до часу теперішнього» [Огієнко 2001: 134].

Доволі яскраві ознаки старої української мови й у пам'ятці «Слово о полку Ігоревім». Основою мови «Слова» є жива усна східнослов'янська мова [Плющ 1971: 125], для неї характерні поодинокі випадки вимови ненаголошеного [и] як [е]: *Володимеръ* [Слово о плъку Игоревѣ Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова 1985: 9], збереження дзвінкості перед глухими: *тѫжко* [там само: 59], перехід [е] в [о] після шиплячих: *чолка* [Обнорський 1946: 145], є випадки пом’якшення [ц]: *вдовицю* [Русанівський 2001: 35]. Звуковий бік мови «Слова о полку Ігоревім» характеризує і В. Чапленко [Чапленко 1950: 14].

Поодинокі випадки вимови ненаголошеного [и] як [е] характерні і для «Повісті минулих літ» (XI ст.): *Володимеръ*, у Євсевієвому Євангелії 1282 р. фіксується теж *[е]* на місці ненаголошеного *[и] – да ж(е)вотъ имоутъ* та ін. [Німчук 2001].

У мові творів В. Мономаха, як констатує С. Обнорський, ви-

являється асиміляція з (у прийменнику без) перед [с]: *бе сорома (223), бе сѣмене (572)* [Обнорский 1946: 36 – 37].

Аналізуючи мову, зокрема Мстиславого Євангелія (XII ст.) [Карский 1895], Київського літопису (XII ст.) [Мельничук № 2, 1983], галицько-волинських пам'яток [Бузук 1927]; [Соболевский 1884], учені не зосереджують увагу на вимовних особливостях, а характеризують насамперед фонетичні риси джерел, зокрема перехід [ѣ], [о], [е] в [і] та ін.

Досліджуючи мову Виголексинського збірника XII–XIII ст., О. Соболевський виявляє випадки вживання е на місці и: *преде ревы (5)* і навпаки и на місці е: *мы находимь в учиницы* (153) [Соболевский 1884: 98].

Рефлекс довгого *[о] – звук [у]* в нових закритих складах фіксується в пам'ятках, починаючи з XIII ст. *(субутныи* – Типографське Євангеліє № 6 XII—XIII ст.) [Німчук 2001]. На півдні, заході, північному заході Русі приголосний *[в]* вимовлявся як губно-губний звук *[w],* що відбивається в написанні *у* на місці *в* і навпаки *(прауда* — Ізборник 1073 р.; *уздумалъ* – Смоленська грамота 1229 р.; *ѡгнъмъ невъгасающимъ* – Євсевієве Євангеліє 1283 р.) [Німчук 2001].

Поодинокі випадки вживання и на місці ненаголошеного [е]: *в зимли* (109), е на місці ненаголошеного [и]: *блговолєнєємь (71)* фіксуються, за свідченням В. Німчука, у Київському Псалтирі XIV ст. [Німчук 1993, №5: 15].

Східнослов'янська мовна територія за вимовою спільнослов'янського звука *g* дуже рано поділилася на дві великі діалектні зони; південну – з фрикативним *γ* (згодом у частині говорів він перейшов у фарингальний h) та північну – з *g*. Хронологія переходу *g* в *h* точно не з'ясована. Можливо, процес *g* > h почався ще в спільнослов'янську добу. Випадки написання *х* на місці *г* у південних пам'ятках XI ст. *(ходъ* замість *годъ* – Ізборник 1073 р.), мабуть, указують на тенденцію позначати буквою *х* фрикативний *γ* чи фарингальний *h*. У галицьких грамотах XIV– XV ст., написаних латинськими літерами, замість *g* уживається [Німчук 2001].

Отже, дані наукових досліджень дають підстави твердити про доволі яскраві риси нової української літературної мови вже в давньоукраїнських пам'ятках. Ці риси, зокрема фонетичні, поміт-

ні вже в XII столітті. Ближче до середини XIII і початку XIV ст. фонетична специфіка української мови стає виразнішою. У наукових працях подаються в основному фонетичні явища, специфічні для української мови, але є й суто вимовні, зокрема поодинокі випадки вживання и на місці ненаголошеного [е], е на місці ненаголошеного [и], ствердіння приголосних перед [е], асиміляція з (у прийменнику без) перед [с], збереження дзвінкості перед глухими, пом'якшення [ц], перехід вибухового [g] у [h], ствердіння [р], ствердіння шиплячих [ж], [ч], [ш] тощо.

1.2.4. Відбиття особливостей української народної вимови у пам'ятках староукраїнської та нової доби

Українська літературна мова XIV–XVIII ст. представлена діловими документами (грамоти XIV–XV ст., грамоти Центральної України, грамоти Західного Полісся, грамоти Галичини, молдавські грамот XV ст., грамоти північноукраїнського ареалу XVI–XVII ст., XIV–XV ст., XV ст., XVI–XVII ст.), літописними (літопис Самовидця, 1676, літопис С. Величка, 1720, літопис Граб'янки, 1710), історичними («Синопсис» І. Гізеля, 1674), полемічними (Пересопницьке Євангеліє, 1556 – 1561 рр.) та художніми творами (Климентій Зіновієв «Вірші. Приповісті посполиті», твори І. Галятовського, Г. Сковороди). Науковий стиль цього періоду представляють граматичні та лексикографічні праці, зокрема «Грамматіка словенска» Лаврентія Зизанія (1596), «Грамматіка славенскія правилноє синтагма» М. Смотрицького (1619), граматика Івана Ужевича (1643), «Лексис сирѣчъ реченія, въкратцѣ събранны и из словенского языка на простый рускій діалект истолкованы» Л. Зизанія (1596), «Лексиконь славенороссскій и имень тлъкованіє» Памви Беринди (1627), які написані словенороською мовою, а ілюстративний матеріал граматики Івана Ужевича був написаний простою мовою, що становила суміш церковнослов'янізмів із живомовними українізмами [Матвіяс 1998 : 22]. На відміну від літописів та інших літературних джерел, які мали лише елементи народної мови попередніх часів, українські грамоти (саме з них починається період середньоукраїнської доби, XIV ст.) відзначаються широким використанням народної мови. Грамоти є пам'ят-

ками письма, а письмо, як правило, зв'язане з певною традицією, довгий час зберігає деякі свої риси, набуті за попередніх епох [Медведєв 1960: 127]. Однак, незважаючи на традицію письма, українські грамоти XIV–XV ст. тісно пов'язані з життям і побутом, мова їхня близька до тогочасної розмовної української мови, зберігає значні діалектні особливості. Лінгвістичний аналіз переконує, що мова староукраїнських грамот XIV–XVI ст. не являє собою простого копіювання діалектного мовлення, в ній у певній системі поєднані старокнижні та народні елементи, отже, це мова внормована, хоч, природно, для тієї доби не всі її норми були сталі і послідовні [Жовтобрюх 1976, № 4: 63].

Вплив усного мовлення дуже показовий у розвитку української літературної мови XIV–XVIII ст. На думку вчених, у давній книжній українській літературній мові було чимало живих усномовних елементів [Взаємодія усних і писемних стилів мови 1982: 3]. Зокрема, мова українських грамот XIV-XV ст., на думку П. Плюща, найбільше зближена з тогочасною живою розмовною українською мовою. В українських грамотах спостерігаються всі ті фонетичні риси, які фіксувалися ще в XII – XIII ст. і згодом стали типовими рисами мови української народності. Але в мові грамот ці риси становлять уже звичайне явище, а не поодинокі випадки [Плющ 1971: 142]. Мову грамот XIV–XV ст. характеризують І. Свєнціцький у праці «Нариси з історії української мови» (1920), Ф. Медведєв у праці «До характеристики фонетичної системи мови українських грамот XIV-XV століть» (1959), які відзначають найяскравіші фонетичні ознаки, представлені в писаних пам'ятках XIV – XV ст.: перехід [е] в [о] після шиплячих та [j] перед наступним твердим приголосним: *пришодъши* [Свєнціцький 1920: 67], *чоловѣкь* [Медведєв 1959: 14], звукосполучення [ри], [ли]: *дрижати (46), криницами (65*) [Медведєв 1960: 140 –141] тощо. Аналізуючи мову пам'яток кінця XIV – поч. XV століття, А. Москаленко визначає ті ж самі фонетичні риси: перехід [е] в [о] після шиплячих, звукосполучення [ри], [ли] [Москаленко 1940: 33], а також спрощення груп приголосних: *власноє* [Москаленко 1965: 36].

У грамотах центральної України найбільш виразними є випадки асиміляції дзвінких приголосних в середині слів: *вѣшно* [Взаємодія усних і писемних стилів мови 1982: 12]. У грамотах

Західного Полісся відображено регресивну асиміляцію за місцем творення: *роширити* [Українські грамоти XV століття 1965: 14–15]. З найвиразніших фонетичних особливостей грамот Галичини В. Русанівський відзначає послідовне чергування [в] і [у] (оузѧль і взѧль), перехід [е] в [о] після шиплячих *(ничого)* [там само : 17].

У мові молдавських грамот XV століття, за свідченням Л. Венєвцевої, простежуються такі фонетичні особливості: спрощення у групах приголосних стн, здн, рдц, стц: *почесному (1,5), на мисцѣ (11,3551), серца (11,257);* відбиття асиміляції [й] м'яким приголосним: *обвєзаннѣ (11,284*) [Венєвцева 1960: 194-195]. Асимілятивне подовження м'яких перед [j] М. Мозер хронологізує для українського мовного простору XV –XVI ст. [Мозер 2011: 57]. Австрійський мовознавець наголошує й на інших звукових рисах пам'яток XV–XVI ст., зокрема помірній твердості шиплячих та [р], рефлексації у вигляді і [е], [ě], [о] [там само: 58], а В. Мойсієнко вважає, що [і] на місці [о] до XVIII ст. можна простежити лише на незначній українській території [Мойсієнко].

Фонетичні особливості, які послідовно відзначалися дослідниками у багатьох пам'ятках попереднього періоду, починаючи з Київського, і які стали українськими, зокрема лабіалізація [е] після шиплячих, вживання ри, ли у відкритих складах, відбито в грамотах Литовсько-Руської держави [Жовтобрюх 1976, № 4: 69], у Пересопницькому Євангелії [Плющ 1971: 156], перекладеному в 1556 –1561 рр., у мові українського травника XVI ст. [Німчук 1976, №5: 45 – 46], а також на сторінках богослужбових книг [Огієнко 1927: 11–13], писаних слов'яноруською мовою.

Ю. Шевельов зазначає, що в період від ранньосередньоукраїнської до середньоукраїнської доби наявна низка асимілятивних змін: огублення ***l*** після *o* (*volk* > *vo[w]k*); уподібнення *j* до попереднього м'якого приголосного (*hrú[d'j]a* > *hrú[d'd']a*); в діалектах (південно-західних) пересунення *a* вгору й перетворення його на *e* після пом'якшених приголосних (*[t'á]myty* > *[t'é]myty*); ствердіння середньопіднебінних стало основою зміни асимілятивного характеру (*[ž'á]ba* > *žába*). Засада асимілятивного пристосування потім була поширена, як уважає вчений, «з рамців одного складу на двоскладові сполуки, надто на підлитовській Україні; у декотрих словах перед складом із наголошеним *a* здійснився пе-

рехід *o* > *a* (*bohátyj* > *bahátyj*); за аналогічним правилом застосовано «укання» (*kožúx* > *k[u]žúx*), а в багатьох місцевостях також «икання» (*vedé* проти *v[y]dý*)». Ю. Шевельов акцентує увагу і на спрощенні приголосних, що складалися з трьох звуків, зазвичай відбувалося в межах кореня або на межі кореня та суфікса, але на межі префікса і кореня – значно рідше, на новому статусі дзвінкості / глухості приголосних (*vesty* > *veztý*), подвоєнні приголосних (*bezakonьnъ* > *bezzakónnyj;* тип *hrúdd'a*) [Шевельов 2002].

Добре відбиваються окремі фонетичні особливості живої української мови, як твердить М. Жовтобрюх, у рукописі важливої староукраїнської писемної пам'ятки «Розмова» (XVI ст.), зокрема спрощення в групах приголосних (*щасливою, позно, власний*), звукосполучення [ри], [ли] у відкритому складі з давньоруських рь, ръ, ль, лъ *(отрымати, лий)* [Жовтобрюх 1979, № 1: 31- 32].

Поширення в кінці XVI – на початку XVII століття друкарства в Україні, розквіт шкільної освіти вимагали спеціальних підручників із граматики та правопису. В цей час в Україні з'являється «Грамматіка словенска» Лаврентія Зизанія (1596) і «Грамматіка славенскія правилноє синтагма» М. Смотрицького (1619). Це були граматики не української, а книжної слов'яноруської мови, але тексти, що передують граматиці Л. Зизанія, містять живомовні фонетичні риси. Цьому підтвердженням є, зокрема, збереження твердих шиплячих: *кусишь, чого, чом* [Німчук 1980: 28].

У «Граматиці» М. Смотрицького зафіксовано важливе вимовне правило, яке відбиває особливості української мови, – вимова [и] як звука середньо-високого піднесення, а також простежується і така риса української фонетики, як твердість приголосних перед [е] [Німчук 1979: 36]. Автор «Граматики» розрізняє фарингальний звук [г] і задньоязиковий [ґ], подвоює приголосний [н] у прикметниках: *истинный* [Німчук 1985: 99].

У граматиці Івана Ужевича 1643 р. відбито явище ствердіння губних і [р], наявність звукосполучень [ри], [ли] [Білодід, Кудрицький 1970: XXIV]. Заслуговують на увагу написання – *в пагар*Ѣ – *надоле* (486), що, як вважає О. Горбач, позначають вимову ненаголошеного [ѣ] як [е/и] [Горбач 1993: 6]. У граматиці Івана Ужевича простежується перехід [е] в [о] перед наступним твердим приголосним (84_2) – *чотыри при чєтвєртый, шостый при шєсть*,

втрата подвоєння в іменниках середнього роду після голосних перед давнім -ье, напр.: *ковáнА (45$_1$), пановáнА (27б)* [Шило 1957: 88–89]. У граматиці зафіксовано загальноукраїнські фонетичні риси, хоч характер певного матеріалу свідчить про перевагу південно-західних говорів.

Особливої уваги заслуговують і перші словники. Першим словником тлумачного типу був «Лексис сирѣчъ реченія, въкратцѣ събранны и из словенского языка на простый рускій діалект истолкованы» Л. Зизанія. За спостереженнями В. Німчука, у «Лексисі» представлено важливі риси фонетичної системи української мови XVI століття: *спрощення у групах приголосних (борозна), твердість [р] (говору), м'якість [ц'] (каганцѧ)* [Німчук 1964: 21].

Велике значення в історії української мови має і «Лексиконь славеноросскій и имень тлъкованіє» Памви Беринди. Досліджуючи цю пам'ятку, В. Німчук виділяє такі основні фонетичні особливості: 1*)* зустрічається [и] на місці ненаголошеного [е] і навпаки*: чирвонаго (468), минѣ (118);* 2) [о] після шиплячих*: шолкъ (307)* [Німчук 1961: XXVII– XXVIII]; 3) відбито й [дж͡], [жд͡ж], [д͡з]: *раджѣнє (239), дрожджѣ (256), дзвиню;* 4) наявне фонетичне подовження приголосних: *ро(з)золлѧ (202);* 5) засвідчено асимілятивні і дисимілятивні зміни: *вутки, призьба, хто* [там само: XXIX–XXX], тобто це ті вимовні особливості української мови, більшість яких згодом стала орфоепічною нормою.

За дослідженням П. Житецького, для книжної мови XVII століття характерні тверді шиплячі: *мѣчь,* зате збереглася м'якість свистячих приголосних, наприклад: [с] вимовляється м'яко в суфіксі -ськ-: *паньський*, звідси за аналогією і м'яка вимова [з] у словах типу *низький* [Житецький 1941: 74 - 75].

У пам’ятках польської доби, на думку І. Огієнка, зустрічаються чужі слова з г та ль: *грецький, Льондон*. З XV ст. [ґ] передавалося через кг, а з 1591 р. через ґ, який було запозичено з тогочасної грецької азбуки [Огієнко 2001: 158–159].

У пам’ятках північноукраїнського ареалу XVI–XVII ст. поодиноко відбивається подовження приголосних: *именне* (58, ВК 1593); *Иллиною* (95, ОК 1679) [Мойсієнко 2006: 318], непослідовно відбито асиміляцію за глухістю-дзвінкістю у префіксі од-: *одъ князя* (315), *одъ пульку* (392 ВК), але *отъ попелу* и *отъ комяг* (197

Брест 1583); у префіксі роз- : *росписавъши* (393), *росправил* (5 зв. ЖМ 1538), *але разказали* (108, ВК 1567) [там само: 324]. В. Мойсієнко зазначає, що доволі широко у пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI–XVII ст. відображена асиміляція за місцем і способом творення: *ж житомъ* (63 ЖК 1584), *свецких* (218 Соболь) [там само: 326], *проси(с)ся* (175 ЖК 1643) [там само: 329]; дисимілятивні процеси: *нихто* (108 ВК 1653; 105 ЛК 1561), але розподібнення чн – шн відсутнє: *ру(ч)нико(в)* (46, ЖК 1584); спрощення в групах приголосних: *чесного* (100 ЛК 1561), *не(с)ча(с)ливого* (165 ЖК 1609), але *щастливого* (65 ЛК 1545) [там само: 327]; явище подвоєння при творенні прикметників та дієприкметників: *каменные* (ЛК), *везваннымъ* (77), але *неподбираныхъ* (78 ОК 1632) [там само: 329].

Однією з найвидатніших історіографічних пам'яток і найдостовірнішим джерелом XVII століття є літопис Самовидця. На його сторінках відображена одна з найтиповіших фонетичних особливостей української народної вимови, що стала вже традиційною у книжній літературній мові – оглушення префікса [з-] перед глухими приголосними: *спитка, спотребу, сточитися* [Літопис Самовидця 1971: 186–187]. Цінним надбанням української мови XVIII століття є й літопис С. Величка, який, на думку О. Волоха, відбиває звукові процеси, властиві загальнонародній українській мові, зокрема злиття давніх звуків [ы] та [и]: *приникнувши (3), виходити* (11) [Волох 1960: 158], у префіксах з- (із-), роз-, воз- перед кореневими глухими [з] змінюється на [с]: *стверженную (7), воспламенило (41), росказати (55).* Але перед кореневим с приголосний [з] не змінюється: *розсилаєтъ (133), возстали (208),* хоч є й *ссилатися (214).* У вживанні префікса від- (оть-) Самійло Величко дотримувався етимологічного принципу: *отваги (2), отбѣраетъ (152), але одсѣкти (48)* [там само: 170 – 171]. У літописі відбивається й асиміляція на стику кореня і суфікса: *прозбою (21),* асиміляція свистячого наступним шиплячим: *рожжаковало (187)* [там само: 172], у переважній більшості випадків асиміляція [й] попереднім м'яким приголосним: *Запорожжя (7), розданню (14)* [там само: 174]. Спрощення груп приголосних у літописі засвідчується в таких словах: *намѣсникъ (212), щасливе (6)* [Жовтобрюх 1976, № 4: 65].

За свідченням П. Житецького, у літописі Граб'янки XVIII століття представлено такі фонетичні особливості: 1) збереження дзвінких приголосних перед глухими: *прикажчики (190), запорожці (1921,2)*; 2) асимілятивне подовження приголосних: *сповѣданне (169), Запорожжа (189);* 3) часто зустрічається у замість о в дієслівному суфіксі -ова-: *зазимувалъ (252)* [Житецкий 1900: 12].

Величко і Граб'янка помітно відходять від традиційної орфографії і виявляють тенденцію до ширшого використання народнорозмовних елементів у порівнянні з письмом XVII століття.

Рукопис Климентія Зіновієва «Вірші. Приповісті посполиті» фіксує риси південно-західного діалекту і загальноукраїнські, наприклад, відповідно до вимови [и] на місці ненаголошеного [е]: *на хрыбетъ* (226), ствердіння шиплячих: *зажывати (38),* асимілятивні та дисимілятивні зміни: *ни щимъ (235), выжжетъ (228), прозбою (17), вы(ш)ше (204)*, *ро(ш)чину* (238), оглушення [з] у префіксі та прийменнику: *с тебе, с перцем (225), спливу (227), с хаты (235), схочет (230), скоштовавъ (237), роспустивъ (229), але розказуєтъ (222)* [Микитин 1996: 157], спрощення в групах приголосних: *сонце (240), позно (235)* [там само: 158]. Хоч збірка К. Зіновієва свого часу і не була надрукована, характер мовного матеріалу свідчить про потужний вплив народнорозмовного джерела на писемні тексти. Рідко у пам'ятках старої української літературної мови фіксується вимова свистячих перед шиплячими як шиплячих. У фразеологічній збірці Климентія Зіновієва зустрічається таке: *Бувъ ко(н) да з(ъ)жженъ, жаднои свасцѣ по ковбасцѣ (225); дымомъ и щадомъ (226), в ро(ш)чину (238), я (к) борщъ ни щимъ (238), але сорочці (226), мщцѣ (231), бо(ч)цѣ (232)*. Африкатизація [д], [т'] іноді передається: *лю(д)зского (250), лю(д)зскості (137); ой жаль да не ве(р)неця до гори чубко(м) переве(р)неця (240),* хоч значно переважають традиційні написання: *лю(д)скіи (229), спи(т)сѧ, спи(т)ца* [там само: 158]. Є в мові творів К. Зіновієва, як зазначає В. Русанівський, і [ґ], [ў], твердий [р], твердий [ц]: *ковбасцы*, *ратовати, творцы* [Русанівський 2001: 109]. Ці мовні факти та інші свідчать, що «витвори усної народної творчості, її мови все більше тиснули на писемну літературу і її мову» [Курс історії української літературної мови 1958: 113].

У «Синопсисі» І. Гізеля (1681р.), за свідченням М. Мозера,

простежується вимова ненаголошеного [е] як [и] та [и] як [е]: *Гидиминъ (352)* [Мозер 2011: 177], *Семїонъ (359)* [там само : 178], асиміляція -тс як [ц] *сармацкимъ (152), Каравацкую (199*) [там само : 176].

Серед пам'яток, написаних староукраїнською мовою, мова творів І. Галятовського, на думку В. Русанівського, найближча до народної: зустрічається е замість и: *шероко*, и замість е: *Динисович*; твердий [р]: по *мору*, вживається од- перед сонорним та дзвінким приголосним: *оддалъ, одвернули* [Русанівський 2001: 119-120].

У пам'ятках XVII-XVIII ст., за свідченням І. Матвіяса, простежується вживання фрикативного [г] та проривного [ґ] *(говорити, ґвалтъ),* вживання іменників середнього роду з подвоєнням і без подвоєння *(плате, волоссе),* вимова [ѣ] як [і] , але передача літерою ѣ *(барвинокъ),* перехід *[о], [е] в [і],* а також в *у, ю* в новозакритих словах *(піпъ, тулько, повювъ)* [Матвіяс 1998: 23].

Фонологічні процеси середньоукраїнського періоду, на думку Ю. Шевельова, мали в порівнянні з попередніми часами низку нових рис як у плані їхньої внутрішньої мотивації, так і щодо географічної дистрибуції. Щоправда, деякі звукозміни – лише продовження та завершення еволюційних процесів, що намітилися ще за ранньосередньоукраїнської доби (кінець XIV– кінець XVI ст.). До них належать просунення вперед u_2 та *'u·* з перетворенням їх на *ü* та *i* (йдеться про первісні давньоукраїнські звуки *о* та *е: kut > küt > kit, ut'u· > ut'ük > utík*), *а* також розщеплення прикінцевих складів із двома верхів'ями звучності щоразу на два склади (*vitr > víter*), чим просто поширено на цю позицію давніше потрактування таких самих складів у коренях. Часткова редукція ненаголошених голосних створила передумови для посилення ролі приголосних. Із цим пов'язана поява нових приголосних фонем *g, дз, x* ^{w} та частіше вживання *дж*. Ще вагомішою була зросла вартість такої ознаки, як м'якість приголосних. Це здійснено двома різними шляхами: в центральних і східних реґіонах країни збільшився діапазон фонематичного м'якшення, який запроваджено перед *і* (*dil* 'долина' проти *[d'i]lýty* 'паювати'), перед *о* (внаслідок переходу *е > о* перед зубними: *sl'ozá)* та, ймовірно, перед *у* в закінченнях прикметників (*си́ній* = [sýn'yj]). На заході натомість (або на

додачу) м'якість посилено суто фонетично – на зміну апікальній палаталізації прийшла дорсальна *(vis' > viś), t', d'* перетворилися на *k', g'* ([d'id] > [g'id]), звукосполука *s't'* асибілювалася, давши *s'c'* або навіть *ść ([st']iná* > [s'c']*iná* або [ść]*iná*)» [Шевельов 2002; Shevelov 1979].

Мова творів Г. Сковороди – представника української літературної мови XVIII – має характер суміші церковнослов'янської, старокнижної української та живої розмовної мови. Серед фонетичних рис наявне ствердіння губних і [р]: *голуб* (209), *горким* (368) [Гнатюк 1958, № 3: 18], подовження приголосних: *голляхь, орання* [Синявський 1924, № 4–5: 253], замість ненаголошеного [о] іноді з'являється у: *кузуб*, простежується спрощення у групі приголосних: *щаслив, нещасное* [Кобилянський 1965: 42]. Г. Сковорода не залишив нам жодного твору, написаного живою українською мовою, але його мова мала виразно український характер, і надавала їй цього характеру насамперед фонетика [Жовтобрюх 1972, №4: 66]. У мові творів Г. Сковороди доволі повно відбито процес становлення фонологічної системи української національної мови, що в той час уже активно формувалася на основі південно-східного діалекту [там само: 70].

Розглянувши особливості української народної вимови, відображені у пам'ятках середньоукраїнської та нової доби, висловимо окремі думки з приводу важливої проблеми – зв'язку нової української літературної мови із старою, адже у науковій літературі існують різні погляди на цей зв'язок. Дехто з мовознавців (М. Бойчук, Л. Гумецька, Ф. Жилко, М. Толстой) вважає, що між старою і новою українською літературною мовою немає наступності [Масенко 1995: 40], тому що в мові староукраїнських пам'яток відбито північне та південно-західне наріччя, а в новоукраїнських пам'ятках – південно-східне. Але наявність народнорозмовних, у першу чергу – загальноукраїнських, вимовних явищ ([и] на місці ненаголошеного [е] і навпаки, [у] – [о], спрощення груп приголосних, збереження твердих шиплячих, губних і [р], твердість приголосних перед [е], розрізнення фарингального звука [г] і задньоязикового [ґ], подвоєння приголосного [н], м'якість [ц^{1}], [д͡ж], [ждж͡], [д͡з], асимілятивні (асиміляція за глухістю-дзвінкістю у префіксі, асиміляція за місцем і способом творення, асимілятив-

не подовження приголосних, асиміляція свистячих перед шиплячими як шиплячих, африкатизація [д], [т']) і дисимілятивні зміни) у пам'ятках, писаних староукраїнською мовою, є свідченням того, що для нової української літературної мови був підготовлений ґрунт у старій літературній мові.

Орфоепічні особливості нової української літературної мови сягають корінням у стару літературну мову, де, незважаючи на книжний характер, відбито особливості народної вимови, що згодом стали орфоепічними нормами.

1.2.5. Орфоепічні риси в писемних пам'ятках XI - XVIII ст.

На основі писемних пам'яток можна представити, як було вже сказано раніше, процес вироблення вимовних літературних норм, показати глибину коріння сучасних вимовних норм та засвідчити зв'язок нової української літературної мови зі старою. До аналізу залучаємо такі пам'ятки: збірники: *Ізборники Святослава, Успенський збірник, Виголексинський збірник*; Євангелія та Псалтирі: *Євангеліє Верковича, Євсевієве Євангеліє, Євангеліє Галицьке, Типографське Євангеліє, Київський Псалтир;* художні твори: *«Слово о полку Ігоревім», Климентій Зіновієв «Вірші.Приповісті посполиті»;* літописи: *Літопис Самовидця, Літопис Величка, Іпатіївський літопис, «Повість минулих літ»;* грамоти: *грамоти Розова, Молдавські грамоти, грамоти Західного Полісся, Володимир-Волинська, кгродська, Буковинська грамота*; словники *«Лексикон» П.Беринди, «Лексис» Зизанія*; граматики: *«Граматика» М. Смотрицького*; *«Синопсис» І. Гізеля, Крехівський «Апостол», Універсалії Б.Хмельницького* та ін. Критерієм викладу є фіксація літер на позначення голосних, приголосних та звукосполук. На основі наукових та власних (Климентій Зіновієв «Вірші. Приповісті посполиті» [Микитин, 1996]) досліджень приходимо до висновку, що в писемних пам'ятках XI–XVIII ст. зафіксовано такі особливості народної вимови, зокрема південно-східного наріччя:

1.Буква и на місці е, що свідчить про вимову ненаголошеного [е] близько до [и], зрідка трапляється у писемних пам'ятках, що відбивали окремі фонетичні особливості південних слов'янських

говорів, ще з XI ст.: *наричєши* (Ізб. 1073, 112), *на кристъ* (157), *оучитила* (233) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: 263], хоч Г. Півторак зазначає, що протягом другої половини I тис. після Р. Х відбулося взаємне зближення ненаголошених голосних [е] – [и] (*весна, село*) [Півторак 2014: 61]. За свідченням А. Москаленка, до кінця XIII ст. безсумнівних прикладів з [и] на місці ненаголошеного [е] в пам'ятках не виявлено, бо вищенаведений матеріал надто обмежений для переконливих висновків. Літера и (ы) на місці ненаголошеного [е] часто зустрічається у пам'ятках пізнішого періоду, наприклад: *учителю, мучитилемь* (Єв., 1283) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: 263], *ожинися* (Єв.Верковича, XIV), *чирвоний* (Крех. Апостол, 1560), *Диниса* (Акт. кн. Полт. гор.ур.I,53) [Москаленко 1960: 32], *канцилярієй* (Л.Вел.,31) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979 : 263], *чирвонаго* («Лексикон» П.Беринди, 468) [Німчук 1961: XXVIII], *на хрыбетъ* (К.Зіновієв, 226) [Микитин 1996: 157], *Динисович* (І. Гаватович) [Русанівський 2001: 119], *Гидиминъ* («Синопсис» І. Гізеля, 352) [Мозер 2011: 177]. Наведені факти свідчать про певне артикуляційно-акустичне зближення [е] з [и], що є нормою сучасної літературної вимови. Оскільки [и] на місці ненаголошеного [е] засвідчується переважно в пам'ятках західноукраїнських, А. Кримський твердить, що для західних українців XVI століття є вже епохою змішування [е] та [и] [Крымскій 1907: 234]. У пам'ятках же східноукраїнських змішування ненаголошеного [е] та [и] може бути з найповнішою достовірністю констатоване, як зазначає А. Москаленко, за документами XVIII століття [Москаленко 1960: 33], але, на думку П. Тимошенка, це явище фіксується не завжди [Тимошенко 1967: 120].

2. Фіксація букви е на місці и, що свідчить про відповідну вимову ненаголошеного [и], зустрічається у «Слові о полку Ігоревім»: *Володимеръ* [Слово о плъку Игоревѣ Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова 1985: 9], у «Повісті минулих літ» (XI ст.): *Володимеръ*, у Євсевієвому Євангелії 1282 р.: *ж(е)вотъ* [Німчук 2001], у Виголексинському збірнику XII–XIII ст.: *преде ревы* (5) [Соболевский 1884: 98], у Київському Псалтирі XIV століття: *блговолєнєємь* (71) [Німчук 1993, № 5: 15]. Особливо часто це явище фіксується у пам'ятках XV–XVIII ст.: *нашєми* (Богд.ХУ, I, 290),

ожєвали (294), Нєкита (11, 116), *чєсло* (Оп.Черк.з., 1552, АІ03Р, VII, І, 72), *седить* (ОП. Київ., з., 119), *цєбули* (АЖ., 1584, 77), *метрополита* (Пер.33), *Чегерин* (АПГУ, 11, 30), *прєзначаєть* (К.З., к. XVII–п. XVIII ст., с. 298) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979 : 263], *Семїонъ* («Синопсис» І. Гізеля, 359) [Мозер, 2011: 178], *шероко* (І. Гаватович) [Русанівський 2001: 119].

3. Зміна ненаголошеного [о] на [у] зрідка наявна, як уважає А. Кримський, у пам'ятках староукраїнщини XI–XIII століть: *уружье* замість *оружье* [Кримський 1922, № 12: 108], *оучистивъшєсѧ* (Ізб. 1073, 38), *уружьникь* (Сл.Б.Гр., XI, 71), *убрѣтоша* (Є.Гал. 1283, 51) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: 298], *гулубеви* (Іпат. літ.) [Москаленко 1960: 30]. На думку В. Німчука, рефлекс довгого *[о] — звук [у]* в нових закритих складах фіксується в пам'ятках, починаючи з XIII ст. *(субутныи* — Типографське Євангеліє № 6 XII—XIII ст.) [Німчук 2001], хоч ця риса стає виразною з XIV ст. Ось декілька прикладів цього фонетичного переходу [о] в [у] з пам'яток XIV–XVIII ст.: *свуєму* (Єв.Верковича, XIV ст.), *унукумь* (P.rp.N5, 1859) [Москаленко 1960: 30]. Простежується у на місці о в «Лексиконі» Памви Беринди: *протуру* [Німчук 1961: XXVIII], зрідка у творах Г.Сковороди: *кузуб, сумнительно* (під впливом укр. сумління) [Кобилянський 1971: 42]. Дехто з дослідників вважає, що прикладам написання у замість о в давньоруських пам'ятках не слід надавати великої ваги, оскільки ця фонетична риса відбивається в письменстві виразно лише з XIV століття [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: 263]. Це зауваження слід враховувати, але не можна оминути й вищенаведених фактів, що свідчать про певну вимовну тенденцію.

4. Втрата і набуття дзвінкості приголосними – явище давнє. У пам'ятках XII–XIII століть виявлено такі приклади: *рѣтко–рѣдько* («Слово о полку Ігоревім»), *зде–сьдѣ* (Є.Гал., 1266), *паропци–паробъци* (Поученіє В.Мономаха) [Москаленко 1960: 23–24]. Староукраїнські писемні пам'ятки доволі часто засвідчують наслідки асиміляції глухого перед дзвінким: *прозбу* (ВС., 1347), *прозбою* (Л.Вел., 1720, 21), а також відбивають і наслідки оглушення дзвінкого перед глухим у середині слова: *свєткы* (ВС., 1347) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979 : 205–206]. За свідченням Л. Венєвцевої, у мові молдавських грамот перед дзвін-

кими приголосними глухі переходять у дзвінкі: *везде* (1,75), а перед глухими приголосними дзвінкі зрідка оглушуються: *Феткою* (1, 262) [Венєвцева 1960: 195]. Асиміляція за дзвінкістю-глухістю передається в Крехівському «Апостолі» – *педдесятниц* (204 ЖЄ), *wсве(д)чальсе* (238 ПКК) [Огієнко 1930: 290]. За спостереженням П. Житецького, у XVII столітті дзвінкі приголосні в кінці слів і перед глухими приголосними зберігаються: *скарб, гребти* [Житецький 1941: 50]. Послідовно зберігаються дзвінкі приголосні перед глухими й у літописі Граб'янки (XVIII): *прикажчики* [Житецький 1900: 12]. Отже, дзвінкі приголосні в кінці слова і перед глухими майже послідовно фіксуються у пам'ятках XVII– XVIII століть.

5. Оглушення дзвінкого у префіксах без-, воз-, з- – явище доволі часте і фіксується уже в перших пам'ятках давньоруської писемності: *въскрьсъ – възкрьсъ, въсхожду – възхожду, истѧзати – изтѧзати* (Остр. Св.), *въстрепеташа – възтрепеташа, бесъчиньня – безчиньна* (Ізб. 1073), *бес. памѧти* (Поученіє В.Мономаха) [Москаленко 1960: 23–24]. У пам’ятках північноукраїнського ареалу XVI–XVII ст., за свідченням В. Мойсієнка, у префіксі роз- асиміляція за глухістю / дзвінкістю відбита непослідовно: *росписавъши* (393), *росправил* (5 зв. ЖМ 1538), *але разказали* (108, ВК 1567); [Мойсієнко 2006: 324]. Вимова [з] як [с] у префіксах роз-, воз-, з- перед глухими приголосними як фонетична риса наявна у літописі Самовидця: *спитка* [Літопис Самовидця 1971: 186–187], у літописі С. Величка: *стверженную* (7), *воспламенило* (41), *росказати* (55) [Волох 1960 : 170–171], у творах Климентія Зіновієва: *сплыву* (227), *схочет* (230), *скоштовавъ* (237), *роспустивь* (229) [Микитин 1996: 157].

6. Префікс одь- із дзвінким [д], а іноді від- рідко фіксують писемні пам'ятки староукраїнської мови: *оддѣляюся* (Син., XVII, 136), *одкидала* (І.Некр., XVIII, 14) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: 284]. У творах І. Гаватовича послідовно вживається од- перед сонорним та дзвінким приголосним: *оддалъ, одвернули* [Русанівський 2001: 120]. Варіанти оть- і одь (від-(од-)) фіксуються у літописі С. Величка: *отваги* (2), але *одсѣкти* [Волох 1960 : 170–171]. У пам’ятках північноукраїнського ареалу XVI–XVII ст. непослідовно відбито асиміляцію за глухістю / дзвінкістю у префіксі од-: *одъ князя* (315), *одъ пульку* (392 ВК), але *отъ попе-*

лу и *отъ комяг* (197 Брест 1583) [Мойсієнко 2006: 324].

7. Наслідки асиміляції свистячого перед шиплячим засвідчують писемні пам'ятки XIII–XIV ст.: *ижьжєнуть* (Єв1270, 20), *ижьжєнєтьсѧ* (Рязанська корчма 1284, 328). Відбивають її достатньою кількістю прикладів і пам'ятки XIV–XVI ст.: *сожьжєного* (Р. гр., 1352, 6), *жжирають* (П. Є., 1556-1561, 175) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: 207], *роширити* (грамоти Західного Полісся, XV) [Українські грамоти XV століття 1965: 14–15]. В. Мойсієнко зазначає, що доволі широко у пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI–XVII ст. відображена асиміляція за місцем творення: *ж житомъ* (63 ЖК 1584) [Мойсієнко 2006: 326], *проси(с)ся* (175 ЖК 1643) [там само: 329]). Зустрічається така асиміляція і в пам'ятках XVII-XVIII століть, писаних у різних місцевостях Полтавщини: *прикажчики* [Волох 1959: 20]. Асиміляція свистячого наступним шиплячим відбивається в літописі С. Величка: *рожжаковало* (187) [Волох 1960 : 172], у фразеологічній збірці Климентія Зіновієва: *зъѣжженъ* (225), *ро(ш)чину* (238) [Микитин 1996: 157]. Отже, фіксація шиплячого на місці свистячого є частим явищем і простежується у багатьох пам'ятках різних періодів.

8. Дуже рідко фіксується асиміляція шиплячого перед свистячим, зокрема вона виявлена тільки у фольклорній збірці Климентія Зіновієва: *свасці* (225), але *мишці* (231) [Микитин 1996: 157].

9. Африкатизація [т'], [д] засвідчується в літературній мові порівняно пізно, і то зрідка з початку XVIII століття: *людзского* (250), *вернеця* (240), *людзскості* у фразеологічній збірці Климентія Зіновієва [Микитин 1996: 157]. Значно переважають традиційні написання. В. Мойсієнко зазначає, що доволі яскраво у пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI–XVII ст. відображено асиміляцію за способом творення [т'] перед [с']: *свецких* (218 Соболь) [Мойсієнко 2006: 326]. Написання *сармацкимъ (152), Каравацкую (199)* трапляється, як свідчить М. Мозер, у «Синопсисі» І. Гізеля [Мозер 2011: 176].

10. Утворення довгих м'яких приголосних, припускає А. Москаленко, відбувалося десь у кінці XII століття, бо вже з XIV століття поодинокі приклади з довгими приголосними фік-

суються і в пам'ятках: *осуженню* (Єв. Верковича, XIV), *привилля* (Володимир-Волинська, кгродська, 1567), *спротивленнє* («Лексис» Зизанія, 1596), *ллятся* («Лексикон» П.Беринди) [Москаленко 1960: 51], *истинный* («Граматика» М. Смотрицького) [Німчук 1985: 99]. За П. Житецьким, у розмовній мові XVI століття мали вже довгий приголосний, але в графіці фіксуються ще такі форми: *питана* [Житецький 1876 а: 76]. На думку В. Німчука, повна асиміляція *[j]* до попереднього приголосного відбулась у XIII–XIV ст. *(в безаконъньи* – Успенський збірник XII–XIII ст.) [Німчук 2001]. Першим прикладом правильної передачі подовження приголосних П. Житецький вважає *свиннє (свини)* (Учит.Єв., 1604), але А. Кримський навів ще низку прикладів, які свідчать, що подовження приголосних починається з XIV–XV ст.: *осуженню* (Єв.Верковича), *обвезаннь* (Буков.гр., 1462). Про це говорить і П. Бузук у праці «Нарис історії української мови» [Бузук 1927 : 59]. Початки процесу прогресивної асиміляції передньоязиковими приголосними [j] Г. Півторак уналежнює до початку XII ст., але в писемних пам'ятках трапляються написання, які можуть непрямо свідчити про подовження; з кінця XII – початку XIII ст. у староукраїнських та старобілоруських джерелах асимілятивне явище стає звичним [Півторак 1988: 277]. Ю. Шевельов датує процес уподібнення м'якими передньоязиковими наступного [j] періодом між XIII ст. (ствердіння губних) і XV ст. (ствердіння шиплячих). Найраніше реально відбите графічно це явище Ю. Шевельов датує XV ст.: *обвезаннь, потвержиние* на Покутті та Буковині [Шевельов 2002: 629]. У пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI–XVII ст., як свідчить В. Мойсієнко, теж поодиноко відбивається подовження приголосних: *именне* (58, ВК 1593); *Иллиною* (95, ОК 1679) [Мойсієнко 2006: 318]. Явище подвоєння часто зустрічається і при творенні прикметників та дієприкметників: *каменные* (ЛК), *везваннымъ* (77), але *неподбираныхъ* (78 ОК 1632) [там само: 329]. Послідовно з двома н пишеться антропонім *Ганна* (ВК 1571), кілька випадків подвоєння зафіксовано і на межі префікса і коренння: *ссумовати* (19 ЖМ 1531), *проси(с)ся (*175 ЖК 1643) [там само: 139].

Асимілятивне подовження м'яких перед [j] М. Мозер хронологізує для українського мовного простору XV–XVI ст. [Мозер

2011: 57]. Але цей спосіб написання взагалі не відразу увійшов до вжитку, і тому навіть у XVIII столітті у творах Г.Сковороди виявили лише один приклад – *зорання* (290). Із пам'яток XVII століття можна ще навести – *карання* (Універ. Б.Хмельн., запис в Жит.1650) та ін. [Бузук 1927: 59].

11. Спрощення у групах приголосних засвідчується староукраїнськими писемними пам'ятками вже з XIV століття: *исного з истьного* (Р.гр., 1388, 37), *иснии* (гр. 1393, 49). Ще частіше це спрощення відбивають староукраїнські писемні пам'ятки XV століття: *чєснихь* (Р.гр. 1435, 32), *кажному* (гр. 1446, 152), *мѣсцѧ* (гр., 159, 171), *намєснику* (Рус.гр. 1489, 47). У мові молдавських грамот XV століття, за свідченням Л. Венєвцевої, простежується спрощення у групах приголосних стн, здн, рдц, стц: *почесному (1,5), на мисцѣ (11,3551), серца (11,257)* [Венєвцева 1960: 194-195]. У деяких староукраїнських пам'ятках XVI-XVIII століть, незважаючи на їхню традиційну орфографію, наслідки спрощення в групах приголосних вже дуже поширені, як-от: у Креховському Апостолі (1560) – *власный* (182), *жалосный* (113), *ремесник* (649), *серце* (9), *щасливий* (656), у Пересопницькому Євангелії (1556-1561) – *мѣсци* (284), *власьныи* (389), у «Синонімі славенороссскій» XVII століття – *власность* (102), *власный* (103), *серце* (155), у «Віршах. Приповістях посполитих» Климентія Зіновієва – *щасливь* (101), *позно* (252), у літописі Величка (1720) – *намѣсникь, празникь* (202), у *чесного* (100 ЛК 1561), у «Лексисі» Л. Зизанія – *борозна* (1627, 45) [Німчук 1964: 21], у пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI–XVII ст. – *не(с)ча(с)ливого* (165 ЖК 1609) [Мойсієнко 2006: 327]. Однак разом із цим весь час зберігалися і традиційні написання: *властныхь* (АЖ, 1583, 59), *извѣстно* («Лексикон» П Беринди, 1627, 45) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979 : 202–203], *честные* (272,275), *праздникъ* (243) («Вірші. Приповісті посполиті» Климентія Зіновієва) [Микитин 1996: 158], *щастливого* (65 ЛК 1545) (Пам'ятки північноукраїнського ареалу XVI–XVII ст.) [Мойсієнко 2006: 327].

12. Дисиміляцію в групі [чн] писемні пам'ятки засвідчують дуже рідко: *вѣшно* (Рус.гр., 1499, 31), *брашно* (Сл.Лекс., XVII, 143). Звичайним у такій позиції є написання чн: *ручниця, ручников* (АЖ, 1584, 107) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: 218].

Сполучення чн, як правило, не змінюється в шн: у Величка – *ручного* (93), *туточныхъ* (227), хоч у словах, похідних від прислівників тут, там, як правило, шн: *тутошних* (228), *тамошних* (57) (Ген. слідство, 64), *ручницю* (Акт. кн. Полт. гор. упр. 1, 30), але *помощниками* (Самовид., 11) [Волох 1960: 176]. Засвідчено дисимілятивні зміни – *хто у* «Лексиконі» П. Беринди [Німчук 1961: XXIX – XXX]. У пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI–XVII ст. теж простежуються дисимілятивні процеси: *нихто* (108 ВК 1653; 105 ЛК 1561), але розподібнення чн – шн відсутнє: *ру(ч)нико(в)* (46, ЖК 1584) [Мойсієнко 2006: 327].

13. Пам'ятки української мови африкат [д͡з] засвідчують порівняно пізно: *ꙋдзѣки* (Акт. кн. Полт. гор. ур. I, 141), *дзвоны* (там же, 28), *Гандзи* (68) [Москаленко 1960: 48–49]. На думку В. Німчука, [д͡з] на місці початкового [з] фіксується із XVII століття: *дзвонити, дзвонокь.* Африкат [д͡з] представлено в «Лексиконі» П. Беринди (1627): *дзвонокъ*, в «Синонімі славеноросській» середини XVII століття: *дзвукъ, дзвонъ* (100). А назва *дзеркало* з початковою африкатою зафіксована тільки в першій половині XIX століття (Б.–Н., 114) [Німчук 1992: 9]. Ю. Шевельов доводить питомість африката [д͡з] для української мови, оскільки система фонем української мови не мала дзвінкого відповідника [ц], у ній було вільне місце для [д͡з] [Шевельов 2002].

На думку П. Житецького, [д͡ж] з'являється в українській писемності не раніше кінця XVI – початку XVII століття: *Гуджулъ* (Акт. кн. Полт. гор. ур., 1, 24) [Житецький 1876 б: 239–240]. З XVI століття дж зустрічається у пам'ятках української мови часто: *раджу* («Лексис» Зизанія, 1596, 76), *попуджую* («Лексикон» П.Беринди, 1627, 47), *єжджу* (Грам., 1643, 38) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: 90–91]. Ю. Шевельов уважає, що дж з'являється за умов наявності емфатичного забарвлення (*укр. джерело*) чи разом із лексичними запозиченнями (укр. *уджигнути* – пол. *dżgnąć*) [Шевельов 2002: 58]. У старій літературній мові фіксується і чергування [д] – [д͡ж], наприклад, у вище наведених словах *раджу, єжджу*.

Таким чином, ще раз переконуємося, що між старою книжною і новою українською літературною мовою не було повного розриву, спадкоємність і наступність між ними відбито на всіх

мовних рівнях. Нова українська літературна мова зароджувалася на народнорозмовній основі, розвивалася під впливом фольклору, глибоко засвоїла і далі розвивала та вдосконалювала важливі давні літературні традиції. Важливо підкреслити і те, що найістотніші фонетико-орфоепічні риси української мови, які усталились у пам'ятках XI–XVIII століть, були властиві і середньонаддніпрянським говорам, що стали базою для формування фонетичної й орфоепічної систем нової української літературної мови.

1.3. Нормативна база сучасного українського усного мовлення

Найістотніші вимовні риси української літературної мови, сформовані під впливом живого народного мовлення, розглядались у вагомих теоретичних працях П. Житецького, М. Жовтобрюха, М. Наконечного, О. Потебні, О. Синявського, П. Тимошенка. Серед досліджень орфоепічної системи української мови відомі праці Л. Булаховського, В. Сімовича, Н. Тоцької та ін. Історичній орфоепії присвячено і дослідження М. Фащенко, О. Шонц, М. Микитин, у яких простежується відбиття орфоепічних норм в писемних пам’ятках кінця XVIII–XX ст. Вимовні норми відзначаються великою стійкістю і зафіксовані в «Словнику наголосів» М. Погрібного (1959, 1964), у словнику-довіднику «Українська літературна вимова і наголос» (1973), в «Орфоепічному словнику» М. Погрібного (1984) та у двотомному «Орфоепічному словнику» за редакцією М. Пещак і В. Русанівського (2001; 2003). Нинішні дослідження зосереджено на вивченні відбитих у писемних пам’ятках вимовних норм, які підтверджують відповідність сучасних орфоепічних норм особливостям народної вимови, а також відіграють важливу роль в усталенні єдиних орфоепічних норм сучасної української літературної мови.

1.3.1. Орфоепічні норми сучасної української літературної мови в теоретичних працях

Українська орфоепія у своїх найважливіших особливостях склалася в 20–30-х роках XX століття [Жовтобрюх 1965: 18]. Саме

з того часу орфоепія стає надважливим об'єктом наукового вивчення.

Проблемам орфоепії була присвячена розвідка І. Огієнка «Нариси з історії української мови». Автор аналізує вимову голосних і приголосних звуків у різних позиціях, розглядає фонетичні закони, зокрема робить узагальнення щодо вимови свистячих звуків перед шиплячими і навпаки: свистячі звуки перед шиплячими переходять у шиплячі: [бр'ажча´ти], [пока´жчи^{е}ки] [Огієнко 1927: 50], шиплячі звуки перед свистячими у вимові переходять у свистячі: *[кни´с'ц'і], [пл'а´ше^{и}ц'ц'і]* [там само: 108].

Однією з перших розвідок, у якій вперше вжито термін орфоепія («ортоепія») є праця О. Горецького «Про правовимову або ортоепію літературної мови». Дослідник звертає увагу на такі порушення літературної норми: 1) вимова ненаголошеного [е] як чистого [е]: *[мене´],* а треба *[ме^{и}не´];* 2) вимова звукосполучення [жц'], [шц'], [тц'] відповідає написанню: *[сте´жц'і], [пта´шц'і], [кл'і´тц'і],* а має бути *[сте´з'ц'і], [пта´с'ц'і], [кл'і ´ц'ц'і];* 3) вимова сполучення [т'с'], [шс] збігається з орфографічними нормами: *[пита´јет'с'а], [см'іје´шс'а],* а потрібно вимовляти *[пи^{е}та´јец':а], [см'је´с':а]* [Горецький 1929:198], тобто звертає увагу на орфоепічні девіації.

Аналізу процесів пом'якшення і ствердіння приголосних української мови в різних позиціях у зіставленні з групами твердих, м'яких і напівпом'якшених приголосних спільнослов'янської мови присвячено дослідження О. Синявського «Фонетична контроверза» [Синявський 1927: 264–276]. Для вироблення орфоепічних норм української літературної мови важливе значення мало і його дослідження «Спроба звукової характеристики літературної мови», де учений розглядає наголошені і ненаголошені голосні. З приводу фонеми /о/ він зазначає: «Фонема /о/ цілком самостійна тільки наголошена, ненаголошена ж /о/ в більшій чи меншій мірі наближається до /у/. Найбільше наближення [о] до [у] перед складом з [у], а також перед складом з [і]» [Синявський 1929: 5–33]. Позитивну роль у становленні сучасної української орфоепії відіграла і його праця «Норми української літературної мови» (1931). О.Синявський, узагальнюючи свої попередні наукові спостереження, вказує на такі орфоепічні норми: 1) перед наголошеним [е]

ненаголошені [е] й [и] вимовляються однаково та близько до [е], отже, як [е]: *[пле^{и}те´]* [Синявський 1931: 175]; 2) перед наголошеним [и] ненаголошені [е] й [и] вимовляються близько до [и], як [и^{е}]: *[пли^{е}ти´];* 3) ненаголошений [о] наближається до [у] перед складом з [у] та [і]: *[тво^{у}і ´]* [там само: 13]; 4) наголошений [і] в деяких словах вимовляється як [и]: *[и´нши]* [там само: 177].

Основні принципи, на яких мало ґрунтуватися подальше формування вимовних норм української літературної мови, викладаються в статті В. Бойка «Проблема орфоепії української літературної мови», де зауважено: «орфоепічна норма не може орієнтуватися на вузьку діалектну базу; при її виробленні потрібно зважати не тільки на вимову селянства, як то було раніше, а й на ті тенденції, що накреслилися в українському літературному впливові найбільш освічених робітників і інтелігенції міст, зокрема міста Києва. Орфоепічна норма має бути нескладною, легкою для засвоєння» [Бойко 1937: 117–118].

Великої уваги заслуговують і розвідки А. Москаленка. У монографії «Конспект лекцій з української діалектології», аналізуючи особливості діалектів XIX – початку XX століття, автор зупиняється на фонетичних рисах кожного з них. Так, для південно-східного діалекту, крім інших, характерні такі фонетичні особливості: 1) ненаголошений [е] наближається до [и] або збігається з [и]: *[зе^{и}мл'а´];* 2) ненаголошений [о] наближається до [у] в таких же випадках, як і в літературній мові, перед наголошеним [у]: *[зо^{у}з* у´*л'а];* 3) колишнім звукосполученням [рь], [ръ], [ль], [лъ] відповідають звукосполучення [ри], [ли]: *кривавый* [Москаленко 1940: 83–84]. Акцентування на цих фонетичних особливостях дуже важливе, оскільки вони стали нормами орфоепії літературної мови. Аналізу орфоепічних норм сучасної української літературної мови присвячена монографія А. Москаленка «Фонетика сучасної української літературної мови» (1947). Вимова голосних звуків характеризується тут таким чином: ненаголошений [е] в українській мові вимовляється виразно тільки під наголосом. Ненаголошений [е] у вимові або наближається до [и] і вимовляється як [е^{и}], або вимовляється як [и^{е}]: *[vи^{е}ли´ке], [сте^{и}пи´];* 2) ненаголошений [и] вимовляється: а) перед наголошеним [е] наступного складу як [е^{и}]: *[vе^{и}шне´vиї];* б) в інших випадках як [и^{е}]: *[бра´ти$^{е-}$*

ме]; 3) ненаголошений [о], особливо тоді, коли в наступному складі є [у], схильний до вимови як [оʷ]: *[здоʷбу´дем]* [Москаленко 1947: 12-13]. У 1958 році опубліковано монографію вченого «Нарис історії українського алфавіту і правопису», де автор характеризує основні риси правописів XVIII– першої половини XIX століття: І. Котляревського, О. Павловського, М. Максимовича, «Русалки Дністрової», А. Метлинського, слобожанського правопису, «Собору руських учених» і журналу «Основа» [Москаленко 1958]. Дослідник, спираючись на фактичний матеріал, розмежовує правописи, основою яких є фонетичний принцип письма, і правописи, основою яких є історико-етимологічний принцип письма. Правописи, що ґрунтувалися на фонетичних засадах, сприяли і виробленню орфоепічних норм, оскільки фіксували відповідну вимову звуків та їх сполучень. Тому назване дослідження А. Москаленка дає підстави для вивчення не лише історії орфографії, а й процесу становлення орфоепії.

Літературній вимові присвячена праця Я. Рудницького «Як говорити по-літературному?» Дослідник звертає увагу на найважливіші правила літературної вимови: 1) збереження дзвінких у кінці слова і перед глухими [Рудницький 1941: 32–33]; 2) спрощення приголосних в групах [ждн], [здн], [стн]: *тижня, чесний (але шістнадцять)* та ін. [там само: 34].

Характеризуючи говори південно-східного наріччя, Ф. Жилко у розвідці «Нариси з діалектології української мови» (1955) визначає такі основні фонетичні риси: пом'якшена вимова зубних приголосних перед [і] з [е] та ѣ; відсутність палаталізації перед [і], що походить із давнього чи секундарного [о], [а]; відсутність палаталізації приголосних [д], [д͡з], [з], [л], [н], [с], [т] перед [і] з [о]: *[діл], [зірка]* [Жилко 1955:158].

У 60-х роках зростає інтерес до питань орфоепії [Бевзенко 1991 а: 105]. Серед них неабияку цінність становлять праці М. Жовтобрюха (1965; 1967), М. Наконечного (1965), П. Тимошенка (1967).

Так, сучасні орфоепічні норми української мови детально розглядаються у розділі «Фонетика», написаному М. Наконечним до «Курсу сучасної української літературної мови» за редакцією Л. Булаховського [Наконечний 1951: 126–287]. Проблемам орфо-

епії М. Наконечний присвячує і статтю «Орфоепічні норми та їх значення» (1958). Праця містить цікавий фактичний і теоретичний матеріал, складається з трьох частин. У першій теоретичній частині зосереджено увагу на таких проблемах: орфоепія, вимовна система, фонетична система. У другій частині – «Значення орфоепічних норм» – виокремлено два типи вимовних помилок:

1) фонологічні – пов'язані зі змішуванням фонем: *[гриб] і [грип];*

2) акцентні, або суто вимовні – помилки у варіантах фонем: у слові *[рад'іс'т'ч']* [т'] наближається до [т'ц'] унаслідок асиміляції, а в слові *[жи^{е}т^{ц}'т^{ц}'а]* наближення [т'] до [ц'] є порушенням української вимовної норми, бо сприймається як вимова з російським «акцентом» [Наконечний 1958: 10]. У третьому розділі «Діалектна основа української літературної вимови», простежуючи відхилення від орфоепічної норми під діалектним впливом, автор зупиняється на питаннях орфоепії української мови нашого часу. В 1964 році опубліковано працю М. Наконечного «Стан і чергові завдання на ділянці орфоепії української мови», де він указує на такі причини відхилень від орфоепічної норми: 1) вплив письма; 2) вплив діалектної вимови [Наконечний 1964: 68]. Порушенням орфоепічних норм, на думку автора, є штучне розрізнення ненаголошених [и] та [е]: *[живе]* замість *[же^{и}ве];* вимова [и] переднього ряду як [ы] задньо-середнього: *[риба]* як *[рыба]* [там само: 73]. У праці «З історії формування орфоепічних норм сучасної української мови» М. Наконечний розглядає одну традиційну рису української літературної вимови – нем'яку вимову сполук ті, ді, ні, лі як історично основний тип літературної вимови, що фіксується у групах ті, ді, ні, лі в таких випадках: де [і] походить з [о]: *садів – садовъ*, де [і] є результатом стягнення [т^{1}] з [ыѣ] : *чисті – із чистый,* на стику слів: *дід і баба*; в абревіатурах: *медінститут* [Наконечний 1965: 57]. Для підтвердження своєї думки дослідник наводить факти з першодруків творів І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, О. Павловського, Шевченкових автографів [там само: 58 – 59].

П. Тимошенко у статті «До питання про взаємозв'язок між фонетичними і морфологічними явищами в історії української мови» простежує тісний зв'язок фонетичних явиш із явищами мор-

фологічними. Для пояснення звукозмін приголосних слушною є його думка про те, що фонетичні процеси могли проходити швидше або уповільнюватися внаслідок різних граматичних аналогій: асиміляція приголосного щодо голосу на межі префіксів і коренів відбувалась у певних випадках швидше, ніж на межі коренів і суфіксів [Тимошенко 1959: 19]. Проблемам формування орфоепічних норм присвячено і праці «З історії формування орфоепічних норм української літературної мови» та «Зміни й усталення у фонетиці української літературної мови за радянської епохи». Автор розглядає окремі риси вимови в різні періоди розвитку мови, говорить про ставлення українських письменників та вчених до окремих фонетичних процесів. Наприклад, М. Максимович уважав, що приголосні перед [і] вимовляються м'яко [Тимошенко 1967: 118], а М. Цертелєв зауважив, що український [и] вимовляється не як російський [ы], а «несколько мягче» [там само: 120]. З цією думкою погоджувалися Г. Квітка-Основ'яненко, І. Срезневський. Як спільна вимовна норма узаконилися і випадки асиміляції приголосних за місцем та способом творення: *зжарити – [жжа´ри^е^ти],* одзвінчення приголосних: *[молод'ба´]* [там само: 121]. У праці «Зміни й усталення у фонетиці української літературної мови за радянської епохи» автор зосереджує увагу на усталенні в орфоепії української літературної мови за радянський період таких явищ: 1) перехід [е] в [о] після шиплячих; 2) розрізнення ненаголошених [е] та [и]; 3) обмеження використання префікса од- та ін. [Тимошенко 1967: 159].

У праці «Про вимову зубних приголосних перед [і] в українській літературній мові» М. Жовтобрюх розглядає питання орфоепії, які потребують додаткового наукового вивчення. Автор, спираючись на українські діалекти, зазначає, що зубні приголосні перед [і], який походить у новому закритому складі з [о], вимовляються по-різному: твердо і пом'якшено. Він уважає орфоепічною нормою пом'якшену вимову [д], [т], [н], [л], [з], [с] перед [і] з [о] та [ыѣ]: *[д'іл], [га´рн'і].* Тверду ж вимову, як і напівпом'якшену, вважає діалектною. Вчений висуває аргументи на користь пом'якшеної вимови зубних перед [і] з [о] та [ыѣ] [Жовтобрюх 1961, Т.16: 72]. Фонетико-граматичні і лексичні особливості говорів центральної Наддніпрянщини у періодичній пресі характеризуються

у його монографії «Мова української преси» (1963). Періодична преса відіграла значну роль в упорядкуванні української літературної мови, зокрема її вимовних особливостей. Дослідженню ролі періодичної преси в історії української літературної мови в становленні її сучасних орфоепічних, морфологічних, лексичних, а також фонетичних рис присвячена і друга монографія «Мова української періодичної преси» (1970). У праці «Наукове вивчення фонетики української мови за роки Радянської влади» розглянуто фонетику як об'єкт наукового дослідження [Жовтобрюх 1965: 13], проблемам української орфоепії присвячено і роботу «Про деякі тенденції в розвитку сучасної української орфоепії». Мовознавець уважає, що однією з найважливіших ліній розвитку сучасної української орфоепії є активна тенденція до подолання в ній вимовних паралелізмів: поступове обмеження вимови зубних з відтінком до шиплячих [с'ш'ім] у західноукраїнському мовленні; втрата зниженого [и] в наголошеній позиції та засвоєння [и] високого піднесення *[коли^{е}] – [коли´]* [Жовтобрюх 1967: 131]. Сучасна українська орфоепія, на думку автора, відбиває також тенденцію до подальшої фонологічної диференціації звуків. За орфоепічними нормами 20–30-х років приголосний [л] у позиції перед голосними [а], [о], [у], перед будь-яким приголосним вимовлявся як напівпалаталізований *[пол'о´л'а]*. Тепер він утратив попередню якість і змінився на непалаталізований *[поло´ла]*. В сучасній орфоепічній системі української мови напівпалаталізований [л] зберігається лише в позиції перед [е] та [и]: *[л'еу], [л'ист]* [там само]. Цінний матеріал з орфоепії містить і праця М. Жовтобрюха «Основа і принципи української літературної вимови», де розглянуто такі принципи сучасної української орфоепії: стабільність вимовних норм, відповідність їх фонетичній системі літературної мови, єдність фонетичної системи [Жовтобрюх 1976, № 6: 73]. В дослідженні докладно проаналізовано реалізацію фонем /е/, /и/, /о/, /і/, /а/; цілісність системи консонантизму: ствердіння приголосних у кінці слова, перед [а], [о], [е], [у], тверда вимова [р], вимова дзвінких приголосних, вимова префіксів [роз-], [без-], [з-], явище асиміляції [там само: 74].

У 1961 році опубліковано розвідку Ф. Жилка «Діалектні відмінності приголосних фонем української мови», де автор, зіставля-

ючи приголосні фонеми українських діалектів із літературною мовою, показує особливості вимови приголосних, які є суто діалектним явищем і не властиві літературній мові [Жилко 1961, №4: 14].

Великої уваги заслуговує і монографія Й. Дзендзелівського «Конспект лекцій з курсу української діалектології» [Дзендзелівський 1966: 14], де він розглядає особливості вокалізму та консонантизму української мови у різних діалектних групах та підгрупах. Наприклад, вимову дзвінких приголосних перед глухими та в кінці слова вчений аналізує в такій послідовності: у південно-східній та північних діалектних групах, як і в літературній українській мові, дзвінкі приголосні перед глухими оглушуються майже виключно на початку слів: *[с комо´ри]*. У середині слова та в кінці, якщо і трапляється оглушення дзвінких, то воно спорадичне: на Полтавщині: *[би^{е}ри^{е}г^{х}ти´],* на Чернігівщині *[соло´д^{т}ка];* у південно-західній діалектній групі дзвінкі приголосні в середині слів, перед глухими та в кінці мовного потоку звичайно оглушуються: на Бойківщині: *[л'іт], [жи´л'іско],* на Гуцульщині: *[дуп], [г у´пка],* на Закарпатті: *[хл'іп], [плух]* [там само: 107].

Цінний орфоепічний матеріал містить також розвідка Б. Кобилянського «Фонетико-орфоепічні норми української літературної мови», джерелом якої є рукописи Т. Шевченка. За свідченням Б. Кобилянського, в цих рукописах фіксуються основні орфоепічні норми української літературної мови [Кобилянський 1971].

У монографії «Генеза української мови та її становище серед інших слов'янських» О. Горбач (1961) висвітлює низку особливостей української вимови звуків в їхньому історичному розвитку. А вже в 1978 році опубліковано монографію В. Русанівського і С. Єрмоленко «Про літературну вимову та наголос», присвячену найважливішим нормам української літературної вимови. Мовознавці розглядають асимілятивні процеси за дзвінкістю, м'якістю, характером утворення звуків, звертається увага на вимову [д͡ж], [д͡з], вимову дзвінкого [ґ] [Русанівський, Єрмоленко 1978: 19-21].

Розвиваються й експериментальні фонетичні дослідження, започатковані ще Г. Шилом у статті «Палатограми українських звуків і система фонем української мови» [Шило 1948: 22 –231], де методом палатографування він вивчає артикуляцію голосних і приголосних української літературної мови. Автор досліджує

звукову реалізацію кожної із цих фонем у живому літературному мовленні. Важливі роботи з експериментальної фонетики української мови пізніше опублікувала Т. Бровченко. Лабораторно-експериментальними методами вона вивчала приголосні звуки. На думку М. Жовтобрюха, у розвідках Т. Бровченко «Зіставний аналіз приголосних української і англійської мов» (1954) та «Приголосні фонеми української мови (за даними експериментального дослідження)» (1956) «подана докладна характеристика діяння мовних органів при артикуляції українських приголосних як в ізольованому стані, так і в різному вокальному та консонантному оточенні, а також характеристика приголосних за місцем і способом їх творення» [Жовтобрюх 1965: 15]. Інструментальні дослідження розширюють знання не лише про творення українських приголосних, а й про їхню вимову.

Надалі цей напрям розвинуто в статтях «Основні підсумки і завдання вивчення голосних фонем української літературної мови» Н. Тоцької (1961) та «Актуальні питання експериментально-фонетичного дослідження мови» Л. Близниченка (1963). Автори статей накреслюють важливі на найближчий період проблеми української експериментальної фонетики, зокрема «експериментальне вивчення фонемного складу сучасної української мови, що підпорядковане обґрунтуванню культури орфоепічно правильного мовлення» [Жовтобрюх 1967: 54]. Вимову голосних у наголошеній і ненаголошеній позиціях розглядає Н. Тоцька й у праці «Голосні фонеми української літературної мови» (1973) та узагальнює свої пошуки у монографії «Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія» [Тоцька 1981].

Набирає обертів і лексикографічне опрацювання української орфоепії. Так, неабияку цінність становлять «Словник наголосів» М. Погрібного (1959, 1964); словник-довідник «Українська літературна вимова і наголос» (1973) ; «Орфоепічний словник» М. Погрібного (1984); «Русско-украинский орфоэпический словарь» (1992) В. Горпинича, де зіставлено сучасні норми російської та української орфоепії, а також вперше згруповано мовні явища відповідно до типів звукозмін, пов'язаних із вимовою; «Словник наголосів» М. Погрібного (1959, 1964), словник-довідник «Українська літературна вимова і наголос» (1973), «Орфоепічний словник»

М. Погрібного (1984) - перші лексикографічні праці, які підкреслили стійкість вимовних норм, акцентології і зафіксували основні норми літературної вимови. Регулятором орфоепічних норм української літературної мови став «Орфоепічний словник української мови» (Т. 1 – 2001; Т.2 – 2003) – принципово нова лексикографічна праця, яка належить до категорії фундаментальних академічних словників, опублікована у двох томах загальним обсягом 1871 сторінка: перший том – 954, другий – 917 сторінок. Словник подає максимально простий і доступний для нефахового користувача опис фонетичних особливостей голосних та приголосних звуків у межах слова, який відповідає сучасній літературній нормі, пропонує пояснення варіативності вимови та наголошування, а також орфоепічних умов, що виникають в усному спілкуванні.

Започатковуються і новітні напрями фонетичних досліджень, наприклад, праця Л. Прокопової і Н.Тоцької «Соціофонетичний нарис українського мовлення сучасної молоді» (1990), де вперше здійснено опис мовлення сучасної молоді, зокрема особливостей її вимови. Найпоширенішою особливістю вимови є вживання пом'якшених шиплячих (*[ш'к о´ла],* оглушення дзвінких у кінці слів та перед глухими (*[д'іт], [wа´шко])* та ін. Автори статті приходять до висновку, що на відхиленні від літературної орфоепічної норми мешканців міста найбільше позначається вплив російської мови, а у мешканців села – вплив рис діалектного мовлення [Прокопова, Тоцька 1990: 2–24].

Фонетичні дослідження сучасного періоду також продовжують класичні напрями, наприклад, скеровані на вивчення вимовних норм у писемних пам’ятках. Серед таких досліджень насамперед маємо назвати монографії В. Мойсієнка й А. Поповського.

Так, відомий історик мови професор В.Мойсієнко у монографії «Фонетична система українських поліських говорів у XVI-XVII ст.» на основі фронтального аналізу поліських пам’яток XVI-XVII ст. різних жанрів і стилів досліджує фонетичну систему, зокрема особливості вокалізму та консонантизму північного наріччя української мови, встановлює відношення фонетичних континуантів до поліських говорів до інших діалектних масивів української та білоруської мов. У розвідці знаходимо і випадки вимови голосних, приголосних та звукосполук, зокрема акцентуєть-

ся увага на передачі в досліджуваних матеріалах твердої вимови [н] (*сере(д)ны(и), 30, ЖК, 1605*), м'якого/твердого [л] *(лю(н)ски(и) / лу(н)ски(и), 44, ЖК, 1584)* [Мойсієнко 2006: 310-311], оглушення префікса роз- *(роскидали (39)* тощо [там само: 324].

Мовознавець А. Поповський у монографіях «Лінгвістичне та історико-культурне значення полтавських говорів у формуванні української літературно-національної мови» та «Південноукраїнські джерела в історії формування української літературної мови» досліджує чинники трасформації й олітературювання полтавського мовлення, які зумовлювалися освітніми заходами, театром, фольклором, загальнокультурною та науковою діяльністю письменників, учених, а також місцевою пресою. Все це, безумовно, відіграло важливу роль в розвитку, внормуванні української літературної мови. Вчений звертає увагу на морфологічні, фонетичні особливості досліджуваних джерел, серед останніх яскраво простежуються і вимовні: *сыстра (Мал., 185), кеслиця (Гнед, II, 154), седіти (Гнед, II, 10), вылыкий (Мал., 100)* [Поповський 2015: 223]; *пронесесся, наминацця (Зуйч, 685), пшенишниї (Чуб., IV, 322), серце (Нов., Еюл., 76)* [Поповський 2018: 120].

Чимало уваги приділяється вивченню фонетики й орфоепії в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова, зокрема у працях М. Фащенко, О. Шонц, М. Микитин та ін.

Так, відбиття особливостей вимови голосних і приголосних у рукописах Т. Шевченка, їх відповідність сучасним орфоепічним нормам представлено у дослідженні М. Фащенко «Т. Г. Шевченко і становлення норм української орфоепії», де наведено мовні факти, які свідчать про те, що у рукописах творів Т. Г. Шевченка відбито майже всі вимовні норми, які стали орфоепічними: вимова ненаголошеного [е] близько до [и] у позиції перед відповідним наголошеним: *ныначе (33), никупила (9);* оглушення [з] у префіксі роз-: *роспустыла* (5); збереження [з] у префіксі без-: *безкрилимь* (54); вимова [т'с'] як [ц']: *озовеця* (21), [шс'] як [с']: *злякався* та ін. [Фащенко 1989: 64–65]. Велику цінність становлять і статті М. Фащенко, у яких акцентується увага на сучасних орфоепічних проблемах, зокрема на складних моментах вимови звукосполук іменників, дієслів, варіативності орфоепічної норми, орфоепічній девіації: «Орфоепія дієслівних форм» (2000), «Орфоепія іменни-

кових словоформ» (1999), «Українська орфоепія – теорія і практика» (1999) та ін.

Праці О. Шонц «Драгоманівка в процесі орфоепічно-орфографічної нормалізації української літературної мови» (2004), «Орфографічно-орфоепічні особливості «Хутірної поезії» П.Куліша» (1998), «Роль словників у процесі орфоепічної нормалізації (Є. Желехівський та Б. Грінченко)» (1999), «Становлення норм вимови приголосних української літературної мови у першодруках і рукописах II половини XIX ст. – початку XX ст. та їх науково-теоретичне обґрунтування» (2006) присвячено проблемам становлення орфоепічних норм. Процес закріплення цих норм розглядається на матеріалі таких пам'яток, як «Малоруско-німецкий словар» Є. Желехівського, «Практична граматика української мови» В. Сімовича, «Словарь української мови» Б. Грінченка, «Хуторна поезія» П. Куліша. У праці «Науково теоретичне обгрунтування вимовних норм української літературної вимови (кінець XIX початок XX ст.)» (2000) дослідниця зазначає, що виразно відчутна орієнтація на загальноукраїнську вимову в граматиках Є Тимченка, О. Синявського, В. Сімовича, оскільки вимовні норми, подані в них, лягли в основу сучасної орфоепії.

Історичній орфоепії присвячено і статті М. Микитин «Формування орфоепічних норм української літературної мови (на матеріалі «Грамматики малороссійскаго нарѣчія» О.Павловського «Словника української мови» П.Білецького-Носенка)» (1996), Відбиття особливостей народного мовлення в «Енеїді» І.Котляревського (1798) (1996), «Становлення орфоепічних норм вимови приголосних за рукописами Т.Г.Шевченка» (1995). «Відбиття народного мовлення у фольклорній збірці «Вірші та приповісти, або теж присловія посполитые…» Климентія Зіновієва» (1996), у яких висвітлюється роль досліджених писемних пам'яток у процесі становлення української орфоепії, а також встановлюється відповідність сучасних орфоепічних норм вимовним особливостям, зафіксованим у цих джерелах. Об'єктом аналізу є орфоепічні норми української літературної мови, вимова голосних, приголосних, звукосполук.

Девіаціям, які трапляються в усному та писемному мовленні, зокрема порушенням орфоепічних форм, зумовленим впливом

російської інтерференції, присвячена праця М. Лесюка «Мова чи язик», у якій до відповідних відхилень запропоновано чіткі форми сучасної української літературної мови: «не можна розподібнювати /чн/, як це робиться в російській мові, і вимовляти замість *смачного – смашного»* [Лесюк 2017: 166]; «пом'якшена вимова губних перед я, ю, є на зразок *пять, Вячеслав, вязати* є порушенням орфоепічної норми» [там само: 167]. Фонетичні (орфоепічні) риси західних говорів (гуцульського та покутського) розглядаються в монографії «Мовний світ сучасного галицького села», зокрема села Ковалівка Коломийського району Івано-Франківської області, яке знаходиться на межі Покуття та Гуцульщини. На увагу заслуговує вимова ненаголошеного [о] з наближенням до [у] *[ро*^{у} *з у´мниеˇї]*, ненаголошеного [и] з наближенняи до [е] *[vиеˇсо´кий]* [Лесюк 2008: 22], асимілятивні зміни: *[рош:ука´ти], [ждже´-мом]* [там само: 51].

Вимовні норми розглядаються й у розвідці О. Пономарева «Культура слова. Мовностилістичні поради». Автор звертає увагу на вимову голосних, приголосних, звукосполук на чергування [у] – [в], [і] – [й], зазначаючи, що порушення правил спричиняє нагромадження неприродних для нашої мови звукосполучень, які зводять нанівець її милозвучність [Пономарів 1999: 17]. У розвідці звернено увагу на орфоепічні девіації: *оглушення дзвінких в кінці слова та складу, (нарот, тритцять)*, *м'якість шиплячих (чясто)*, *м'якість [л] (лєкція)*.

Еволюцію основних мовних змін, зокрема й орфоепічних, розкрито в монографії І. Фаріон «Мовна норма, знащення, пошук, віднова», де професорка зазначає: «вимова чн тільки як [шн], а не паралельна [чн] і [шн], як радить «Орфоепічний словник» (1984) повинна простежуватися в словах *місячний, молочний, смачний, пшеничний*» [Фаріон 2013: 44]. Авторка з'ясовує і позамовні причини спотворення української мовної норми впродовж XX ст., зокрема фонетико-орфоепічної: «фонетичну асиміляцію, зумовлену... правописно-фонетичною нормативністю від кагановичів (правопис, 1933) та фонетичну інтерференцію, що виникла в результаті лінгвіцидної імперсько-колоніяльної політики Росії» [там само : 28].

Отже, теоретичні праці XX століття, присвячені проблемам

орфоепії, сприяли формуванню орфоепічних норм, які охоплюють правила вимови голосних, приголосних, звукосполук, слів іншомовного походження.

1.3.2. Основні норми сучасної української літературної вимови

Орфоепічну культуру висвітлено в ґрунтовних теоретичних працях, де сформовано правила літературної вимови, та в орфоепічних словниках, де конкретна вимова слів подається за допомогою транскрипції (див. попередній підрозділ). Оскільки ж деякі орфоепічні правила окремими авторами подаються з незначними відмінностями, то в наступному матеріалі маємо деталізувати виклад правил української вимови, запропонований знаними українськими дослідниками В. Горпиничем (1992), М. Жовтобрюхом (1967; 1976; 1972), М. Наконечним (1958; 1969), Н. Тоцькою (1993), В. Горпиничем (1992), які сприяли усталенню орфоепічних норм, а також розглянути обгрунтування орфоепічних норм української мови сучасними мовознавцями – М. Фащенко, І. Фаріон, М. Лесюком, Я. Радевич-Винницьким, О. Пономаревим. Узагальнюючи думки високоповажних учених, сформулюємо чіткі та єдині правила літературної вимови, яких повинні дотримуватися носії української мови. Така систематизація прислужиться і в експериментальній частині нашої роботи при визначенні нормативних і девіантних та деградаційних процесів в українському усному мовленні. Проте водночас дозволимо собі надати деякі коментарі з певних неоднозначних питань, які й досі дискутуються дослідниками.

Вимова голосних

Норми вимови голосних звуків в українськиій літературній мові пов’язані з їх наголошеною чи ненаголошеною позицією. На вимову ненаголошених голосних впливає наступний наголошений голосний звук чи темп мовлення:

1. Голосний [а] як під наголосом, так і в ненаголошеній позиції вимовляється чітко: *[арті´л'], [гара´зд]* [Жовтобрюх 1969: 9]. Аналогічні міркування знаходимо у зазначених авторів.

2. Голосний [о] в сучасній українській літературній мові під

наголосом і в ненаголошеній позиції вимовляється чітко і ясно: *[зо´лото], [молоко´].* Ненаголошений [о] перед наголошеним складом з [у] вимовляється з наближенням до [у]: *[дwо^{у}ру´ш-ни^{е}к]* [Горпинич 1992: 247], але при дуже швидкій вимові вважаємо може відбуватися вокальна асиміляція і вимовлятися як [у^{0}] чи [у]: *г[у^{0}] лубка і г[у]лубка.* Ненаголошений [о] перед складом з наголошеним [і] наближається до [о^{у}], а в дуже швидкій мові і до [у^{0}]: [*то^{у}б'і´]* [Наконечний 1951: 170], однак ми не зовсім погоджуємось із цією думкою, оскільки вокальна асиміляція ненаголошеного [о] відбувається тільки перед складом з наголошеним [у] [Дружинець 2010 : 21]. М. Наконечний зазначає, що [о] наближається до [у] і перед побічнонаголошеним складом з [у]: *[vи´го^{у}дуї]* [Наконечний 1951: 170]. Проте перед наголошеним складом з [у], [і], що належать до закінчення, на нашу думку, має рацію М. Жовтобрюх, який уважає, що ненаголошеного [о] тут якісно не змінюється *[росу], [коз'і]* [Жовтобрюх 1969: 9].

3. Голосний [у] теж вимовляється виразно в усіх позиціях: *[збруч],[wу´хо], [году´wати].* Початковий ненаголошений [у] може ослаблюватися до у нескладового: *[ўчите^{и}л'а]* [Наконечний 1969: 380]. Такою є й вимова [у] і в середині слова після голосного перед приголосним: *[наўчати]* [там само: 10].

4. Голосний [і] – наголошений і ненаголошений – вимовляється чітко, виразно після всіх приголосних: *[б'і´р], [v'і´ра]* [Жовтобрюх 1972, Ч.1: 155]. В окремих словах переважно під наголосом українська вимова має, крім [і], і початковий [и]: *[и´нший], [и´нод'і]* [Наконечний 1969: 380]. Цю норму вимови орфографічно закріпив Б. Грінченко, надрукувавши у «Словарі української мови» (1907-1909) з початковою літерою и велику групу загальних назв: *идол, ижиця, икати* та ін. У проєкті нової редакції українського правопису и радять писати паралельно з і у словах *ирій / ірій, ирод / ірод* [Український правопис: проєкт (для обговорення) 2018: 17], зокрема для відтворення національних засад української мови і для наближення до орфоепічної норми. М. Фащенко вважає, що початковий наголошений [и] можна вимовляти як [и], [и^{і}], [і^{и}] [Орфографічно-орфоепічний практикум із сучасної української літературної мови 2003: 224].

Звук [і] вимовляється близько до [и] в закінченнях при-

кметників м'якої групи і числівника третій: *[си´н' і´^{и}ї], [тре´т' і´ ^{и}м];* у закінченнях присвійних займенників: *[мої^{и}м], [свої^{и}м]* [Горпинич 1992: 247]. Ненаголошений [і], що стоїть на початку слова перед приголосним, після голосного переднього ряду набуває здебільшого характеру нескладового звука, тобто переходить у й: *[їд е´]* [Жовтобрюх 1969: 12–13]. Однак Н. Тоцька [і] на початку слова подає як варіант [й], а не [і] [Тоцька 1993: 64].

5. Звук [е] вимовляється виразно: під наголосом: *[не´бо];* на початку слова в ненаголошеній позиції: *[екра´н];* у ненаголошених закінченнях давального й орудного відмінків іменників: *[кра´јев'і], [се´рцем];* у ненаголошених закінченнях називного відмінка іменників, прикметників, порядкових числівників, займенників, дієприкметників середнього роду, а також в особових закінченнях дієслів: *[по´ле], [те´пле], [пе´рше], [на´ше], [пи´ше], [кли´че], [пи´сане]* [Горпинич 1992: 247]. Ненаголошений [е] вимовляється з більш помітним наближенням до [и] перед складом з [і], [и], [у]: *[ни^{е}с' і´мо], [ни^{е}си´], [ни^{е}су´]* і менш помітно перед складом з іншими голосними, особливо з [е]: *[не^{и}се´]* або *[несе´]* [Тоцька 1993: 63]. Більш помітне наближенням до [и] перед складом з [і], [и], [у] називаємо вокальною асиміляцією і передаємо в транскрипції ненаголошений [е] як [и^{е}] перед [і], [у], перед [и] як [и]. М. Наконечний зазначає, що при швидкій вимові ненаголошений [е] перед наголошеним [і] наближається до [і]: *[пи^{і}ч'і ´т']* [Наконечний 1951: 168]. Незначне наближення у вимові звука [е] до звука [и] відбувається тоді, коли ненаголошений [е] перед наголошеними [і], [и], [у] знаходиться: в префіксах: без-, пре-, не-: *[бе^{и}зv'і´трий], [пре^{и}зи´рстwо], [не^{и}д'і´їсний];* між основами складних слів: *[wоле^{и}л'у´бний];* перед звуком [р] в межах одного складу: *[пе^{и}рли´на];* після голосного в словах іншомовного походження: *[пое^{и}ти´чний]*(ми наголошуємо на вимові [е] без наближення в цій позиції). Якщо ненаголошений [е] знаходиться завжди після м'якого звука [й] перед іншими м'якими приголосними, він вимовляється як [и], близьке до [і], тобто як [и']: *[коре´ји^{і}ц^{і}]* [Горпинич 1992: 248]. У цій позиції, на думку М. Наконечного, допускається і вимова [е] як [і^{е}] чи [і^{и}]: *[за´ји^{е}ц']* [Наконечний 1969: 384]. Вплив ненаголошених та побічнонаголошених голосних поширюється певною мірою і на голосні попередніх ненаголошених складів, на-

приклад: слова *повеселитись, вилежіться, озимина* та ін. вимовляються близько до *[поvиᵉсиᵉли´тис'], [vи´лиᵉж'іц':а], [озеᵘмеᵘна´]* [там само].

6. Звук [и] вимовляється виразно в таких позиціях: під наголосом*: [ни´wа];* в складах з побічним наголосом: *[широкор'а´дний];* в ненаголошеному закритому складі відмінкових і особових закінчень: *[до´брих], [но´сиш];* у ненаголошеному відкритому складі інфінітивного суфікса -ти*: [чеᵘта´ти];* у ненаголошеній позиції перед [й] у кінці слова чи перед наголошеним складом з [и]: *[жwа´vиї], [прийти´];* в ненаголошеному закінченні -и форми II особи однини наказового способу дієслів I дієвідміни: [vиїди]; в ненаголошеному кінцевому відкритому складі: *[сwобо´ди]* [Горпинич 1992: 248]. Ненаголошений [и] наближається у вимові до голосного [е] виразніше перед складом з [е], [а]: *[пеᵘса´ти], [пеᵘсе´мна],* меншою мірою ця зміна виявляється перед складами з іншими голосними, особливо з [і] та [и], а також у кінці слова: *[пиᵉш' і´мо], [сиᵉд и´т'], [коси´ти]* [Тоцька 1993: 63]. Ненаголошений [и] перед наголошеним складом із голосним [е] в складному слові, в якому першим компонентом є числівник, вимовляється як [иᵉ]: *[триᵉде´н:иї]* [Горпинич 1992: 248].

Отже, всі наголошені голосні звуки вимовляються чітко: *[клен], [j·али´на], [бузᵒо´к],* [а´·їстра], *[гᵒоʸ·р'і´х], [кᵒушч].* Тільки початковий наголошений [і] вимовляється з наближенням до [и] чи навіть змінюється на [и] з наближенням до [і]*: [і´ᵘно·д'і], [и´нший].* Ненаголошені голосні [а], [у], [і] зберігають чіткість: *[трᵒо·j·а´нда], [л'ішчи´на], [v'і´рн'іс'тᶣ'], [j·а´блун'·а].* Голосні [е], [и], [о] у ненаголошеній позиції зазнають певних змін, а в деяких випадках й вокальної асиміляції (табл.1). *Таблиця 1* подає чітку орфоепію *ненаголошених голосних [е], [и], [о]* в конкретній (перед складом із певним голосним) позиції та *наголошеного [і]* в позиції початку слова, тобто усталені правила вимови голосних.

Таблиця 1

Норми вимови голосних звуків

Звук	Позиція	Вимова	Приклади
Ненаголошений **[е]**	перед складом з **[а]** **[о]** **[е]**	**[е^{и}]**	[п**е^{и}**р**е^{и}**ла́з] [v**е^{и}**сл^{о}о́] [с**е^{и}**ре́жки]
	перед складом з **[і]** **[у]** **[и]**	**[и^{е}]** **[и^{е}] або [и]**	[б**и^{е}**р'і́зка] [пov**и^{е}**рнуўс'·а] [v**и^{е}**ршина]або [v**и**ршина]
	між м'якими приголосними	**[е^{і}]**	[огл'ада́·j·**е^{і}**ц':·а]
Ненаголошений **[и]**	перед складом з **[а]** **[е]**	**[е^{и}]** **[е^{и}] або [е]**	[зе^{и}ма́] [п**е·^{и}**с'ме́н:и^{е}к] або [п**е·с'ме́н:и^{е}к]
	перед складом з **[і]** **[и]** **[у]**	**[и^{е}]**	[п**и^{е}**ш'і́мо] [с**и^{е}**ди́] [л**и^{е}**п^{о}учиї]
Ненаголошений **[о]**	перед складом з **[у]**	**[о^{у}], [у^{о}], [у]**	[п^{о}**о^{у}**д^{о}у́шка] або [п^{о}**у^{о}**д^{о}у́шка], [п^{о}**у**д^{о}ушка]
	[і]	**[о^{у}]**	[п^{о}**о^{у}·**р'і́г]
Наголошений **[і]**	на початку слова	**[і^{и}]** або **[и^{і}], [и]**	[**і́^{и}**нший] [**и́^{і}**нший] [**и́**нший]

Отже, всі наголошені голосні звуки, крім [і], в сучасній українській літературній мові вимовляються чітко. Виразність вимови зберігають і ненаголошені [а], [у], [і], для інших ненаголошених голосних звуків характерне своєрідне регресивне уподібнення.

Вимова українських приголосних звуків

Сучасна українська літературна вимова характеризується чіткою вимовою приголосних перед голосними звуками і в кінці

слова, проте вимова дзвінких, глухих приголосних здійснюється відповідно до правил:

1. Закономірністю сучасної української літературної мови є послідовне збереження дзвінкої вимови приголосних у кінці слова, незалежно від того, після якого звука він стоїть – голосного чи приголосного – *[дуб], [корж].* Зберігає, звичайно, українська літературна мова дзвінку вимову приголосних і перед глухими в середині слова: *[го^{у}лу´бка], [стри´гти].* Тільки в таких словах, як *[н'і´хт'і], [к'і´хт'і], [ле´хко], [д'іхт'а´р]* та похідних від них приголосний [г] перед глухим приголосним утрачає свою дзвінкість і вимовляється як глухий [х], хоч і пишеться літера г [Жовтобрюх 1972, Ч.1: 156]. І. Фаріон розлядає вимову [х] як [г] у зазначених словах як порушення норми [Фаріон 2013: 34], спираючись на законодавця української фонетичної норми О. Синявського [Синявський 1931: 38]

В. Горпинич зазначає, що літературною вимовою є також оглушення [д] перед глухим [к] у слові жердка: *[же´ртка]* [Горпинич 1992: 249].

2. Глухі приголосні перед дзвінкими вимовляються дзвінко: *[молод'б* а´*].* Але на стику слів можна почути поряд із *[н'із боли´т'] і [н'іс боли´т'],* хоч вимову з оглушенням уважаємо впливом російської орфоепії. Перед сонорними [р], [л], [м], [н], [в], [й] глухі приголосні не переходять у дзвінкі: *[ср' і´бло], [хма´ра]* [Наконечний 1951: 203].

Дзвінкі шумні приголосні перед глухими на початку слова втрачають голос і переходять у відповідні глухі: *[дхну´ти] – [тхну´ти], [з са´ду] – [с са´ду]* [Наконечний 1969: 397].

3. Звук [в] в українській мові ніколи не переходить у [ф], а навпаки, після голосного, а також перед приголосним [в] переходить в [ў]: *лавка [ла´ўка],* на початку слова перед приголосним: *вчора [ўчо´ра]* [там само: 387], в кінці слова після голосного: *впав [ўпаў].* Звук [й] в аналогічних позиціях вимовляється як [ĭ]: *йти [ĭти], наймення [наĭме´н':а], польський [по´л'с'киĭ].*

Чергування [в] – [ў], [і]– [й] подається в наукових джерелах ідентично: якщо перше слово закінчується приголосним і друге починається приголосним, то між ними вживаємо [у] (*забіг у школу*); якщо перше слово закінчується голосним і друге починається

голосним – [в] (*росла в Одесі*), на початку слова і після паузи перед приголосним вживаємо [у] (*учора*), а перед голосним – [в] (*в очах*) [Наконечний 1951: 178]. В «Українському правописі» (1993) зазначається: «у вживається незалежно від закінчення попереднього слова перед наступним в, ф, а також перед сполученнями літер льв, св, тв, хв: *сидимо у вагоні, одягнена у хвою, значення у формуванні характеру*» [Український правопис 2000: 14]. На початку речення перед приголосним завжди вживається у: *У лісі пахло квітами; Угорі яскраво сяяло сонце; Унаслідок зливи пошкоджені дороги,* але в «Проєкті українського правопису» (2018) пропонується: «У цій позиції може бути вжитий також прийменник в та префікс в-, оскільки він позначає нескладотворчий [ў]: *В лісі пахло квітами; Вгорі яскраво сяяло сонце; Внаслідок зливи пошкоджені дороги*» [Український правопис: проєкт (для обговорення) 2018: 17].

4. Префікс з- і прийменник з перед глухими приголосними вимовляються як [с]: *[с'ц'іли´ти], [с ха´ти],* хоч перед [с] такий [з] може зберігати дзвінку вимову: *[молоко зс'і´лос'а]* [Наконечний 1969: 398].

5. Префікс роз- перед глухими приголосними вимовляється як [роз-] і [рос-]. Другий варіант реалізується більшою мірою при швидкому темпі мовлення. Звук [з] зберігається тільки перед [с]: *[розсади´ти]* [Горпинич 1992: 249]. Однак М. Лесюк [2017: 172] та І.Фаріон [2013: 34] вважають вимову префікса роз- перед глухими приголосними як [рос-] впливом російської орфоепії і підтримують тільки дзвінкий варіант префікса роз-, із цим можна погодитись, хоч у писемних пам’ятках ця норма представлена варіативно (граматика О. Павловського [Микитин 1994: 15], (журнал «Основа» та ін.) [Микитин 2000: 153].

6. Дзвінкий [з] у префіксі і прийменнику без може зберігатись, а може й оглушуватися: *[бе^{и}зтурбо´тний]* і *[бе^{и}стурбо´тний]* [Жовтобрюх 1972, Ч. 1: 157].

7. Звуки [б], [д] у кінці префіксів перед глухими приголосними завжди зберігають свою дзвінкість: обстежити, відхилити [там само]. Однак Н. Тоцька вважає, що кінцеві дзвінкі приголосні [б], [д] односкладових префіксів у швидкому темпі мовлення чергуються з глухими [п], [т]: *[опкле´jіти], [натпи^{е}с а´ти]* [Тоцька 1993: 45].

8. Дзвінкий проривний [ґ] уживається в українських словах, давнозапозичених і зукраїнізованих словах. У складах екза, екзе, екзи, екзо слів іншомовного походження замість [к] вимовляється [ґ]: [еґзаме^{и}н] [Горпинич 1992: 249]. У власних назвах іншомовного походження, за усталеною орфоепічною нормою, вимовляється [г], хоч і можливий [ґ]: *[ге´те]* і *[ґе´те]* [Український правопис 2000: 17].

Отже, дзвінкі приголосні в кінці слова та перед глухими (в середині слова) не оглушуються. Лише в словах *нігті, кігті, легко, дьогтю, вогко* та похідних приголосний [ґ] втрачає дзвінкість і вимовляється як глухий [х]. Глухі приголосні перед дзвінкими в середині слова вимовляються дзвінко: *[а´·їзбе^{и}рг] (айсберг).* У префіксах роз-, без- і прийменнику без перед глухим приголосним поширена паралельна вимова – [з] і [с]. Прийменник з і префікс з- перед глухими приголосними вимовляються як [с]. Кінцевий дзвінкий приголосний префіксів об-, над-, під- та ін. перед глухими приголосними не оглушується. *Норми вимови приголосних* конкретизуємо в таблиці 2, що подає чітку орфоепію дзвінких, глухих, сонорних у словах чи префіксах (прийменниках) та в конкретних позиціях (у кінці слова, перед глухими, перед дзвінкими та ін.).

Таблиця 2

Норми вимови сонорних, дзвінких і глухих приголосних

Звуки	Вимовні особливості	Приклади
1	2	3
Дзвінкі у кінці слова	не оглушуються	[д^{о}у**б**] дуб [w^{о}о´р^{о}о**г**] ворог
Дзвінкі перед глухими	як правило, не оглушуються	[j·а´·г’і**д**ка] ягідка [сте´**ж**ка] стежка
[г] перед глухими	вимовляється як [х] у п’яти слова і похідних, утворених від цих слів	[ле´**х**к^{о}о] легко [w^{о}о´**х**к^{о}о] вогко [к’і´**х**т'і] кігті [н'і´**х**т'і] нігті [д'^{о}·о´**х**т'^{о}·у] дьохтю
Кінцевий дзвінкий приголосний префіксів об-, над-, під-, пред- та ін.	не оглушується	[п’і**д**пи^{е}са´ти] підписати [о**б**чи´сти^{е}ти] обчистити [пр**е**^{н}дста´v**и**^{е}ти] представити

Продовження таблиці 2

1	2	3
Глухі перед дзвінкими	одзвінчуються	[л'ід͡жба´] лічба [наси´**б**же] насип же [пла´д͡жже] плач же [баске^{и}**д**б^{о}о´л] баскетбол
Глухі перед сонорними	не одзвінчуються	[ср’і´бл^{о}о] срібло [хма´ра] хмара
Сонорні [в], [й] на початку слова перед приголосним, у середині та в кінці слова після голосного, між словами, на стику слів	як [ў], [ĭ]	[**ў**пи´ска] вписка [w^{о}о**ў**к] вовк [**ў**па**ў**] впав [на**ў**краjі´н^{о}у] на Вкраїну [**ĭ**ме´н/:·а] ймення [за·**ĭ**ме´н:и^{е}к] займенник [**ў**р^{о}ожа´·**ĭ**] врожай [w^{о}она **ĭ**v’і´н] вона й він
[з] у префіксі **з-** та прийменнику **з** перед глухими	вимовляється як [с]	[**с**'ц'іди´ти] зцідити [**с**:ади´ти] зсадити [**с** х^{о}омj·ак^{о}о´м] з хом’яком [**с** ка´w°о·j·у] з кавою
[з] у префіксі **роз-** перед глухими	вимовляється варіативно	[р^{о}о´**с**п^{о}о·v’ід'] або [р^{о}о´**з**п^{о}о·v’ід'] розповідь
[з] у префіксі **без-** та прийменнику **без** перед глухими	вимовляється варіативно	[бе^{и}**з**хма´рниї] або[бе^{и}**с**хма´рниї] безхмарний [бе^{и}**з** xw^{о}оста´] або [бе^{и}**с** xw^{о}оста´] без хвоста
[д͡з], [д͡з/], [д͡ж]	вимовляються злито і передають один звук	[д͡зе´ркал^{о}о] дзеркало [д͡з'^{о}·об] дзьоб [д͡же^{и}ре^{и}л^{о}о´] джерело

Таким чином, дзвінкі приголосні української мови, на відміну від галицьких, подільських та деяких інших говорів, у кінці слова і перед глухими (крім г) не оглушуються [Бевзенко 1980 б: 65]. Глухі приголосні перед дзвінкими одзвінчуються. Ступінь оглушення префіксів роз-, без- залежить від темпу мовлення. Приголосні звуки виразно вимовляються між голосними, на початку слова перед голосними. В інших позиціях вони характеризуються певними особливостями у своєму конкретному вияві, тобто утворюють фонетичні варіації.

Тверда і м'яка вимова українських приголосних звуків

Приголосні звуки сучасної української літературної мови по-різному піддаються палаталізації. Не здатні пом'якшуватися губні приголосні, шиплячі і задньоязикові. Напівпом'якшеними вони бувають тільки перед і, я, ю.

Вимова твердих і м'яких приголосних визначається певними нормами:

1. В сучасній українській літературній мові розрізняють тверду і м'яку вимову [л]: *[л у´ки], [л' у´ди]* [Горпинич 1992: 250]. Перед голосними [е] та [и] *[ле´две], [лист]* приголосний [л] не такий твердий, як перед [а], [о], [у], він належить до напівпом'якшених [Жовтобрюх 1969: 22]. На думку В. Лободи, вимова [л] у цій позиції середня між твердою і м'якою, близька до напівпом'якшеної (*ледве, левада, липка, млин*) [Лобода 2000: 92]. У власних назвах із сполученням [ле] типу *[ле´рмонтоў]* як вимова [л] як м'якого неправильна, бо вона не відповідає нормі загальнонародної української вимови [Тоцька 1981: 150].

2. Не здатні пом'якшуватися губні приголосні, що стверділи в кінці слова або складу: *[го´луб]*. Пом'якшеними вони є в позиції перед [і]. Вагання маємо й у таких випадках, як *[цw'ах], [дзw'а´кнути]* (народні говірки тут послідовно приводять форми із стверділим [в]) [Наконечний 1969: 392]. Але В. Горпинич зазначає, що в словах такого типу [в] напівпом'якшений: *[цw'ах]* [Горпинич 1992: 250].

3. Приголосні [к], [х], [г] і [ґ] теж тверді, зокрема перед [и] і [е]: *[шиᵉро´ке], [ти´хе]*. Напівпом'якшеними вони бувають тільки перед [і]: *[к'іт], [г'іс'т'ᵗ]*.

4. Твердими в сучасній українській мові є також шиплячі: *[кру´ча], [лоша´],* але напівпом'якшено вони вимовляються в сполученні з [і]: *[veᵘч'і´рка]*. Напівпом'якшені також довгі шиплячі у таких випадках як *[кло´ч':а], [ту´ш':у]* [Жовтобрюх 1972, Ч.1: 157]. В. Горпинич зазначає, що довгі шиплячі можуть вимовлятися твердо і напівпом'якшено, але перевагу потрібно надавати напівпом'якшеній вимові: *[зб' і´ж'ж'а]* [Горпинич 1992: 250].

5. Відносно вимови [р] розбіжностей немає: в сучасній українській літературній мові приголосний послідовно твердий на кінці слова і складу. На початку слова перед голосними [а], [о], [у], як і перед [і], він зберігає свою давню пом'якшену вимову: *[косар'а´]*

[Жовтобрюх 1969: 19].

6. Приголосні [д], [т], [с], [ц], [л], [н] перед [і] вимовляються м'яко: *[д'ід], [с'і´но]* [Горпинич 1992: 251]. Але можлива і нем'яка або напівм'яка вимова ді, ті, ні, лі, сі, ці — на стику слів (дід і баба), у складових абревіатурах (педінститут), у закритих складах, де [і] походить з [о]: *ніж* [Наконечний 1951: 181].

7. Зубні приголосні [з], [с], [д͡з], [ц] перед [і] здебільшого пом'якшуються: *[с'іл].* Перед наступними м'якими або пом'якшеними м'яка вимова зберігається: *[с'м'іх]* [Тоцька 1993: 64]. В. Горпинич твердить, що у відповідній позиції зубні приголосні можуть вимовлятись і твердо, і м'яко: *[ц'v'іт] і [цv'іт]* [Горпинич 1992: 251].

8.Звуки [д], [з] у префіксах під-, від-, од-, над-, перед-, без-, роз- перед м'якими і пом'якшеними не пом'якшуються: *[п'іdп'і´л':а],* але префіксальний [д] перед м'якими кореневими [д'], [т'], [н'] переважно пом'якшується: *[v'і´д':іл]* [там само: 251].

У таблиці 3 подаємо єдині правила палатальної вимови передньоязикових приголосних звуків.

Таблиця 3

Уподібнювальна палаталізація передньоязикових у звукосполученнях

Звуки і вимова	Позиція	Приклади
пом'якшуються [д], [т], [л], [н], [з], [с], [ц]	перед м'якими передньоязиковими в межах одного складу і належать до кореня чи кореня та суфікса	[с'^{о}·ог^{о} о´д'н'і] сьогодні [іст^{о}о´т'н'і] істотні [лан'ц'· у´г] ланцюг [м'і ´ц'н'іс'т'$^{ц'}$] міцність
варіативно [д], [т], [л], [н], [з], [с], [ц]	перед м'якими передньоязиковими на межі слів або тактів, а також морфем	[п'ід͡з'с'і ´н^{о}ом] під сіном [с'ц'іл'· а´ти^{е}] зціляти [би^{е}зд'і ´л':·а] безділля але [v'ід': а´чи^{е}ти] віддячити [п'ід':·аг а´ти] піддягати
вимовляються варіативно [з], [д͡з], [с], [ц]	перед напівпом'якшеними губними	[ц'v'іт], [цv'іт] цвіт [с'w'а´т^{о}о] [сw'а´т^{о}о] свято [д͡з'w'а´кати] [д͡зw'а´кати] дзвякати
Не пом'якшуються [з], [д͡з], [с], [ц], [д], [т]	перед напівпом'якшеним губним, після якого [і] з [о]	[д͡зv'ін] дзвін – дзвону [дv'ір] двір – двору
не пом'якшуються [д], [т], [л], [н], [з], [с], [ц]	перед напівпом'якшеними [г'], [к'], [х']	[хи^{е}тк'і ´] хиткі [сх'і д] схід [шvи´дк'іс'т'$^{ц'}$] швидкість

Отже, уподібнювальна палаталізація звукосполучень характеризується послідовністю та варіативністю.

Вимова груп приголосних української мови

Вимова звукосполучень у сучасній українській мові – одне з найскладніших питань орфоепії. Стосовно вимови шиплячого перед свистячим, свистячого перед шиплячим, африкатизації [д], [т'], [т] перед свистячими і шиплячими розбіжностей у наукових джерелах немає. Проте звернемо увагу і на складні асимілятивні процеси – звукокомплекси фонетичних слів: *сядь же [с'а´д͡жже], аж зараз [аз: араз], злазь же [зла´ж:е], от зараз [од͡зза´раз]* та ін.

В українській мові вимова звукосполучень регулюється кількома правилами:

1. Шиплячі перед свистячими змінюються на свистячі:

Групи [ш]+[с]; [ж]+[с]; [ч]+[с]; [ш]+[ц]; [ч]+[ц]; [ж]+[ц]; [ч]+[з]; [ж]+[з]; [ш]+[з] унаслідок регресивної асиміляції зазнають змін:

а) у середині слова:

[ш]+[с']→ [с':]: *[диᵉvᵒy´ j·eⁱc':·a]* (*дивуєшся*)

[ж]+[с']→ [з'с']: *[зwa´з'с'·a]* (*зважся*)

[ч]+[с']→[ц'с']: *[мᵒорᵒо´ц'с'·a]* (*морочся*)

[ш]+[ц']→[с'ц']: *[дᵒо´с'ц'і]* (*дощці*)

[ж]+[ц']→[з'ц']: *[смᵒу´з'ц'і]* (*смужці*)

[ч]+[ц']→[ц':]: *[хᵒу´стᵒо·ц':і]* (*хусточці*)

[ж]+[з]→[з:]: *[м'ізᵒ:она´льниї] (міжзональний*)

б) на стику слів:

[ж]+[з]→ [з:]: *[аз:а'раз] (аж зараз)*

[ш]+[с]→ [с:]: *[лиᵉс:еᵘбе'] (лиш себе)*

[ш]+[з]→ [з:]: *[лиᵉз:а'раз] (лиш зараз)*

[ч]+[з]→[д͡зз]: *[хᵒод͡зза'раз] (хоч зараз)*

[ш]+[ц]→[сц]: *[лиᵉсце'] (лиш це)*

2. Свистячі перед шиплячими вимовляються як шиплячі:

Групи [с]+[ш]; [з]+[ш]; [з]+[ч]; [с]+[ч]; [з]+[ж]; [с]+[ж]; [з]+[д͡ж]; [с]+[д͡ж] унаслідок регресивної асиміляції зазнають змін:

а) у середині слова:

[с]+[ш]→[ш:]: *[приᵉн'і'ш:и]* (*принісши*)

[с]+[ч]→[шч]: *[пара'шчиᵉн]* (*Парасчин*)

[з]+[ш]→[жш]: *[vи'v'іжши]* (*вивізши*)

[з]+[ч]→[жч]: *[мᵒоᵘтᵒу'жчиᵉн]* (*Мотузчин*)

б) у префіксі з-, у прийменнику *з*:

[з]+[ш]→[ш:]: *[ш:и'ти]* (*зшити*)

[з]+[ж]→[ж:]: *[ж: ᵒо'ўкнᵒути]* (*зжовкнути*)

[з]+[ч]→[шч]: *[шчи'стиᵉти]* (*зчистити*)

[з]+[д͡ж]→[ждж]: *[ждж͡жеᵘреᵘла']* (*з джерела*)

в) у префіксах роз-, без-; у прийменнику без:

[роз]+[ж]→[рож:]: *[рᵒож:ᵒуwа'ти]* (*розжувати*)

[без]+[ж]→[беᵘж:]: *[беᵘжжа'ртᵒу]* (*без жарту*)

[роз]+[ш]→[рош:] і [рожш]: *[рᵒош:нᵒурᵒуwа'ти]* і *[рᵒожшнᵒурᵒуwа'ти]* (*розшнурувати*)

[без]+[ш]→[беᵘш:] і [беᵘжш]: *[беᵘш:wа']* і *[беᵘжшwа']* (*без шва)*

[роз]+[ч]→[рошч] і [рожч]: *[рᵒошчеᵘса'ти]* і *[рᵒожчеᵘса'ти]* (*розчесати*)

[без]+[ч]→[беᵘшч] і [беᵘжч]: *[беᵘшче'сниї]* і *[беᵘжче'сниї]* (*безчесний*)

[без]+[д͡ж]→[беᵘждж]: *[беᵘждж͡же'мᵒу] (без джему)*

г) на стику слів:

[с]+[ж]→[ж:]: *[спа'ж:е] (спас же)*

[с']+[ж]→[ж:]: *[дуᵉvи'ж:е]* (*дивись же)*

[с']+[шч]→[ш:ч]: *[дуᵉvи'ш:че]* (*дивись ще)*

[з']+[ж]→[ж:]: *[зла'ж:е] (злазь же)*

[с]+[д͡ж]→[ждж]: *[спа'ждж͡ж] (спас джерело)*

3. Передньоязиковий приголосний [д] перед свистячими змінюється на свистячний африкат [д͡з]:

[д]+[с]→[д͡зс]: *[v'і'д͡зстᵒуп]* (*відступ*)

[д]+[з]→[д͡зз]: *[v'ід͡зза'ка]* (*відзнака*)

[д]+[ц]→[д͡зц]: *[v'ід͡зцеᵘнтрᵒо'vиї]* (*відцентровий*)

[д]+[дз]→[д͡з:]: *[v'ід͡з:еᵘрка'леᵘн':·а]* (*віддзеркалення*)

4. Передньоязиковий приголосний [д], [д'] перед шиплячими вимовляється як шиплячий африкат [д͡ж]:

[д]+[ж]→[д͡жж]: *[п'ід͡жжиᵉvи'ти]* (*підживити*)

[д']+[ж]→[д͡жж]: *[с'а'д͡жже](сядь же)*

[д]+[ч]→[д͡жч]: *[v'ід͡жчи'стиᵉти]* (*відчистити*)

[д]+[ш]→[д͡жш]: *[v'ід͡жшᵒука'ти]* (*відшукати*)

[д]+[дж]→[д͡ждж:]: *[v'ід͡ж:еᵘреᵘла']* (*від джерела*) [Мики-

тин-Дружинець 2006 : 125].

5. Передньоязиковий [т] перед свистячими [с], [ц] вимовляється як африкат [ц], перед свистячими [з], [дз̂] – як африкат [дз̂]:

[т]+[с]→[ц]: *[бра'цтw°о]* (*братство*)

[т']+[с'] →[ц':]: *[с'м'іj·е' ц':·а]* (*сміється*)

[т]+[ц]→[ц]: *[к°ори'ц:е]* (*коритце*)

[т]+[з]→[дз̂зз]: *[одз̂за'раз]* (*от зараз*)

[т]+[дз̂]→[дз̂з:]: *[одз̂':v'ін°о'к]* (*от дзвінок*)

6. Передньоязиковий [т], [т/] перед шиплячими [ч], [ш] вимовляється як африкат [ч], перед шиплячими [ж], [д͡ж] - [д͡ж]:

[т]+[ч]→[ч:]: *[кv'іч:а'ти]* (*квітчати*)

[т]+[ш]→[чш]: *[к°ор°о'чшати]* (*коротшати*)

[т/]+[ш]→[чш]: *[б°оли'чшче] (болить ще)*

[т]+[ж]→[д͡жж]: *[о'д͡жже]* (*отже*); *[од͡жжа'р] (от жар)*

[т/]+[ж]→[д͡жж]: *[б°оли'д͡жже*] *(болить же)*

[т]+[д͡ж]→[д͡ж:]: *[од͡ж:м'і'л']* (*от джміль*)

7. Приголосний [т'] набуває призвуку [ц'] під впливом попереднього свистячого [с'] внаслідок прогресивної асиміляції у словах типу *[не^и^зале'жн'іс'т'ц'], [ра'д'іс'т'ц'], [v'і'с'т'ц'і] (незалежність, радість, вісті)*, а також у слові *[с'т'ц'іна'] (стіна)* [там само: 126].

8. У групах приголосних під час вимови відбувається спрощення: при поєднанні декількох приголосних між голосними в деяких словах один із приголосних опускається. Групи [стц'], [стд], [стс], [стн], [ждн], [здн] [здц], [стл] послідовно спрощуються в [с'ц']: *[арти'с'ц'і], [зд]: [ш'іздеᵘс'а'т], [с:]: [ш'іс:о'т],* [сн]: *[че'сниї],* [жн]: *[ти'жн'а],* [зн]: *[п'і'зн'іі]* та ін. [Жовтобрюх 1969: 26-27]; [зд]: *[у п°о·ji'з'ц'і] (у поїздці), [сл] [xwасли'vиї] (хвастливий)* [Микитин-Дружинець 2006 : 126].

9. Буквосполучення [чн] у словах питомої лексики може вимовлятися як [шн]: *[пшиᵉни'шниї], [й·а·й·е'шн'а],* але домінує звукосполучення [чн*]: [р°учни'ї], [пала'т°очниї]* [там само: 126].

Отже, у групах приголосних у потоці мовлення відбуваються асимілятивно-дисимілятивні зміни, спрощення. Зміна приголосного при цьому залежить від темпу мовлення та позиції. Регресивна асиміляція, яку відображають норми вимови шиплячого

перед свистячим, свистячого перед шиплячим, африкатизації [д], [т'], [т] перед свистячими і шиплячими та яку представлено у схемах-формулах, найчастіше порушується носіями української мови і є найскладнішим моментом орфоепії.

Вимова слів іншомовного походження

Чимало девіацій трапляється під час вимови слів іншомовного походження, хоч орфоепічні норми щодо них чітко визначені.

Слова іншомовного походження мають такі особливості вимови:

1. Ненаголошений [о] не наближається до [у]: *[к^{о}ом^{о}у'на].*

2. Звуки [и] та [і] в словах іншомовного походження вимовляють відповідно до їх позначення на письмі, причому ненаголошений [и], як і в питомих українських словах, наближується до [е]: *[ди^{е}на'м'іка], [ки^{е}пари'с],* а ненаголошений [е] має нахил до [и]: *[л'ібе^{и}ра'л], [ме^{и}да'л'].*

3. Голосний [е] на початку слова та після голосного вимовляється без наближення до [и]: *[еле'ктри^{е}ка], [п^{о}оети'чний].*

4. Звук [і] в середині слова після іншого голосного обов'язково йотується *[моза'їіка], [рўїіни^{е}].* Але на початку кореня післяголосного, що належить до префікса або є сполучним звуком у складному слові, йотації немає: *[антиістори'чни^{е}ї], [староінд'і 'їс'кий].*

5. Буквосполучення дж в іншомовних словах вимовляється як злитий приголосний звук [д͡ж]: *[д͡жаз], [д͡жем], а не [д-жаз], [д-жем].*

6. Губні приголосні частіше, ніж в українських словах, напівпом'якшуються перед [а], [у] (граф. я, ю): *[б'уро'], [п'уре'].*

7. Звук [г] вимовляється у словах грецького походження *[га'зе'та],* а також у давнозасвоєних словах з інших мов *[гра'д^{о}ус].* У новіших запозиченнях з латинської та інших мов (крім грецької) [г] вимовляється на місці [h], а [ґ] – на місці [g]: *[ґат^{о}у'н^{о}ок], але [г^{о}ума·н'і'зм].* У власних назвах етимологічний [g] може вимовлятися варіативно *[ге'те]* і *[ґе'те]* [Микитин-Дружинець 2006 : 126–127]. .

8. Приголосний л перед е у загальних та власних назвах треба вимовляти твердо: *лекція [ле'кціја], Лейбніц [ле'їбніц]* [Пономарів 1999: 21].

9. Приголосний [ф], як правило, вживається в іншомовних словах і вимовляється чітко. Вимова [хв] замість нього є відхиленням від літературної норми [Лобода 2000: 91].

10. Іншомовним словам властиві багаточисленні звукосполучення приголосних, які у вимові здебільшого не спрощуються і навіть у кінцевих складах не поширюються вставними голосними [о] та [е]: *абстрактний, магістр, патріарх.* Однак спрощення відбувається у групах приголосних прикметників та іменників під час вимови: *[аге'нстw°о] (агентство), [ст°уде'·н'с'кий] (студентський), [ш'існа'·дʒ̂'ц'ат'] (шістнадцять), [ш'іс:о'т] (шістсот)* [Микитин-Дружинець 2006: 127].

11. У словах іншомовного походження трапляються напівпом'якшені губні, задньоязиковий [к] та фарингальний [г] перед голосними [а], [у] (граф. я, ю): *[б'уро'], [б'аз'], [п'уре'], [ф'узе^и^л'а'ж], [м'у'зи^е^кл] [к'а'хта], [г'ау'р], [к'уve'т], [г'уїс] (орф. бюро, бязь, пюре, фюзеляж, мюзикл, Кяхта, гяур, кювет, гюйс)* [Сучасна українська мова 1993: 63].

Отже, голосні та приголосні звуки у словах іншомовного походження вимовляються майже за тими ж нормами, що і питомі слова української літературної мови.

Вимова абревіатур

Абревіатури як загальновживані лексичні одиниці характеризуються багатоваріантністю, а в деяких випадках і непослідовністю.

Явище абревіації полягає у скороченні довгих мовних формул і згортанні їх у семантичну єдність [Стишов 2001: 33] абревіатуру (італ. abbreviatura від лат. abbrevio – скорочую) – іменник, утворений з усічених слів вихідного словосполучення чи з усічених компонентів вихідного складного слова [Єрмоленко, Бибик, Тодор 2001: 9]. Абревіація доволі продуктивна в сучасних умовах і відповідає суспільній потребі мови, а саме – тенденції до запобігання надлишковій інформації, економії мовної енергії, уникнення повторів, упорядкованості та регламентації [Мацюк, Станкевич 2005 : 158].

Абревіатура утворюється з початкових звуків, початкових літер чи початкових частин слів. Суттєвою ознакою абревіатур є стабільна вимова за назвами букв (рідше звуків) та – як результат

її – лексикалізація графічних скорочень, які з часом стають загальновживаними (Кабмін (Кабінет міністрів), ЖЕК (житлово-експлуатаційний комплекс), ООН (Організація Об'єднаних Націй), СПУ (Спілка письменників України) тощо [Бойченко 1982, № 8: 51].

Класифікація абревіатур залежно від їхньої структури та вимови має такий вигляд:

1. *Ініціальні абревіатури* – утворені з початкових літер (звуків) слів, які входять у вихідне словосполучення: а) *буквені* – їх вимовляють як букви: СНД – Співдружність Незалежних Держав; МЗС – Міністерство закордонних справ; СБУ – Служба безпеки України; *б) звукові* – їх вимовляють як звуки: ЄШКО – Європейська школа кореспондентської освіти; ЗМІ – засоби масової інформації. 2. *Абревіатури складового типу* – утворені усіченням основ двох (або більше) слів з початкових складів мотивуючого складного найменування: інтерпол (інтернаціональна поліція), Бенілюкс (об'єднувальна назва трьох європейських держав – Бельгії, Нідерландів і Люксембурга). 3. *Абревіатури змішаного типу* – утворені з початкової частини або частин слів і повного слова. Це дуже поширений тип абревіатур у сучасній українській мові: держмито, Нацбанк, Галсервіс. 4. *Комбіновані абревіатури* – утворені одразу двома зазначеними вище способами: НДІБудшляхмаш, НДІторгмаш, ХарБТІ, АвтоЗаЗ [Мацько 2000 № 1: 33].

Вимова абревіатур в українській літературній мові підпорядкована певним правилам.

1. Комбіновані абревіатури вимовляються за звуками: міськвно, облвно, Нацбанк *([м'іс'квно́], [облвно́], [нацба́нк]).*

2. Абревіатури, що складаються з ініціалів типу «приголосний-голосний-приголосний», «приголосний-приголосний-голосний-приголосний», «голосний-голосний-приголосний», вимовляються за звуками: *[жек], [лаз], [мхат], [оо́н]* (ЖЕК, ЛАЗ, МХАТ, ООН) .

3. Якщо абревіатури складаються з двох або трьох приголосних і одного голосного звука, то перевага надається вимові за назвами літер: *[пеᵘтеᵘу́], [емѵеᵘо́], [еспеᵘу́], [есѵеᵘе́с]* (ПТУ, МВО, СПУ, СВУ) [Гладіна 1997: 54].

4. Абревіатури, що складаються лише з приголосних, вимовляються, як правило, за назвами літер: *[ѵеᵘкаѵе́], [емѵеᵘе́с]* (ВКВ,

МВС) [Словник скорочень в українській мові 1988: 512].

5. Однолітерні абревіатури з цифрами вимовляються, як правило, за назвами літер: *[те / три'дз̂'ц' ат' пј а'т']* (Т-35).

6. Однолітерні абревіатури з цифрами вимовляються за назвами літер, однак такий підхід не завжди прийнятний, оскільки зумовлює складність, немилозвучність вимови. Тому вимова абревіатур зазнає спрощення, особливо якщо у їхньому складі є голосний звук [Гладіна 1997: 54].

Отже, викладені норми літературної вимови оцінюються як загальнообов'язкові і загальноприйняті. Склалися вони протягом тривалого часу, проте деякі з них, як ми зазначали, і сьогодні ще не є однозначними, зазнають відхилень та порушуються носіями української мови.

1.4. Девіантні та деградаційні процеси сучасного українського усного мовлення

Мова не стоїть на місці, еволюціонує. Змінюється і сама норма під впливом як зовнішніх – екстралінгвальних чинників (суспільно-політичні процеси, інформаційні технології; психологічні зміни соціуму; модифікації в культурній, естетичній сферах дійсності; прискорений розвиток науки та техніки, виробництва, зміни в освіті; інтеграція більшості країн світу, міграційні процеси [Літературна норма і мовна практика 2013 : 74; Яворська 2000]), так і чинників внутрішніх мовних змін (закон традиції (стримує появу та розвиток інновацій, сприяє правописній уніфікації знакових засобів вираження, засвідчує регулярність уживання мовних одиниць, однотипність внутрішньомовних відношень), закон аналогії (стимулює мовну еволюцію), закон економії (відбір найраціональніших мовних засобів), закон суперечностей, протиставлень, які ніби зсередини готують мовні зміни [там само : 75]).

Мовна норма може змінюватися як у бік удосконалення (відновлення), так і в бік деградації (погіршання, занепад). Деградація – це зовнішньо зумовлена не незворотна зміна хоча б одного елемента системи, яка обов'язково веде до погіршання якостей (параметрів) усієї системи і насамкінець – її руйнації [Бондар 2001 : 12]. Спричиняються такі процеси девіаціями, мовленнєвими по-

милками, які вважають різновидом девіацій разом з аномаліями, неточностями, неправильністю, погрішностями тощо [Селіванова 2006 : 359]. Отже, помилка, або девіація (від лат. deviatio – відхилення) – це відхилення від загальноприйнятих, рекомендованих нормами літературної мови, правил використання слів, словосполучень та речень.

1.4.1. Деградаційні процеси мовної норми та система орієнтирів

Загальне розуміння терміну деградація пов'язане з поступовим погіршанням, утратою якихось властивостей певним предметом, об'єктом тощо. У межах лінгвістики процеси мовної деградації висвітлені спорадично, частково, що відповідно вимагає їхньої якнайретельнішої кваліфікації, здійсненої на рівні системного й узагальненого підходу до розуміння об'єкта дослідження, що підкреслював і О. Бондар, говорячи про необхідність вивчення деградації мовної системи в цілому та мовної норми як її основи [Бондар 2001: 10].

Мовною нормою є обрані у процесі комунікативної взаємодії із числа варіантів мовної реалізації уніфіковані, свідомо фіксовані та найбільш поширені традиційні зразки (стандарти) репрезентації системи мови (засоби мови і правила їхнього вживання), які виявляються в шкалі оцінок правильності, доречності, естетичної гармонійності [Селіванова 2008: 345]. Мовна норма – поняття вужче, ніж мовна система [Українська мова. Енциклопедія 2000: 387], яка становить собою абстраговану від реальної мовленнєвої діяльності ієрархічну організацію мовної компетенції, що складається з інваріантних одиниць (фонем, лексем, морфем, грамем, речень, текстем), структуровану на підставі синтагматичних, парадигматичних, епідигматичних зв'язків між цими елементами на всіх мовних рівнях і служить для реалізації номінативної, комунікативної, пізнавальної, фатичної, конотативної, волюнтативної, акумулятивної, емотивної та інших функцій [Селіванова 2006: 551]

Однією з найважливіших ознак деградації є *зміна, зміна системи.* Оскільки система – це ієрархізована сукупність взаємопов'язаних елементів, то зміна будь-якого елемента системи зу-

мовлює зміну всієї системи в цілому. У найзагальнішому поданні зміна є рухом і обов'язково передбачає часову координату як конститутивну ознаку. Атрибут зміни притаманний багатьом поняттям, насамперед, еволюції з її двома тенденціями – прогресом і регресом [Бондар 2001: 11]. Проте деградаційна зміна не є еволюційною, бо не може бути кваліфікована ні як прогрес, ні як регрес. Еволюція зумовлює появу нової якості системи. Якщо ця якість досконаліша попередньої, говорять про прогрес, якщо ж ця якість менш досконала – наявний регрес. Одначе між регресом елемента системи і тенденцією розвитку всієї системи немає прямої залежності: «загальний прогрес системи може супроводжуватися регресивним розвитком її окремих елементів і навпаки» [Спиркин 1988: 10].

Ще одна *ознака деградації – зворотність зміни*. Жодна деградаційна зміна не є еволюційною: і прогрес, і регрес – незворотні процеси, тоді як деградацію системи можна зупинити, можна відновити. Отже, деградація – це зовнішньо зумовлена не незворотна зміна бодай одного елемента системи, яка обов'язково веде до погіршання якостей (параметрів) усієї системи і насамкінець – до її зруйнування [Бондар 2001 : 12].

У мовній системі лінгвосоціуму деградовані елементи слід ідентифікувати, відшуковувати, орієнтуючись на її стандарт. Кожна мовна система має свою внутрішню логіку побудови, свої закономірності, і кожен її складник органічно зумовлений, випливає з існування інших складників і взаємопов'язаний із ними. Внутрішній розвиток мови уможливлює гармонійну зміну системи, тобто взаємозумовленість її елементів залишається. За зовнішнього впливу, яким завжди супроводжується деградаційна зміна, стандарт мовної системи деформується, руйнується гармонія взаємозв'язку її елементів, стандарт замінюється спочатку субстандартом, тобто системою з наявністю певної кількості деградованих елементів. Якщо ж кількість таких елементів досягає певної порогової величини, втрачаючи свої специфічні риси, особливості, якісні, притаманні лише їй властивості, то система перетворюється на вироджену. Такі деградовані елементи мовної системи шляхом порівняння її зі стандартом можна віднайти на всіх її рівнях, застосовуючи системний підхід. Так, залежно від якості симпто-

матичних ознак можна виокремити різні типи деградації: а) за характером елемента системи - консцієнтивна деградація, менталісна деградація, духовна і т. ін. стосовно суспільної підсистеми; лексична, морфологічна, синтаксична, фонетична деградація і т. ін. стосовно лінгвістичної підсистеми; б) за параметрами системи – саморегуляційна, адаптивно-адаптаційна, функційна деградація тощо; в) за ступенем вияву – поверхнева, критична, руйнівна деградація; г) за широтою охоплення системи – одноелементна, багатоелементна, тотальна деградація [там само : 12].

Всі зазначені типи деградацій насаперед визначаються порушенням нормативної бази мовної системи. У сучасній мовній практиці конкурують символічна і прагматична літературна норма. Поняття символічної норми співвідносять з ідеальним звуковим і графічним образом української мови [Єрмоленко 2014: 3]. Символічна норма – сформований в уяві мовця ідеал літературної норми, який уособлює зв'язок із народними традиціями, національним самоусвідомленням, вибором таких мовних засобів, які вирізняють українську мову з-поміж інших споріднених [Літературна норма і мовна практика 2013: 257]. Прагматична мовна норма – це використання мовних засобів для досягнення передусім комунікативної мети – порозуміння [там само: 265].

Із поняттям символічної і прагматичної літературної норми корелюють поняття сильної і слабкої мовної норми, зокрема саме прагматична норма пов'язана з моментами хитання у виборі того чи іншого наголосу, дотримання чергування звуків при словозмінні чи при словотворенні. Сильна, або стійка мовна норма – регулярні традиційні реалізації кодифікованих мовних одиниць (фонетичних, граматичних, лексичних) у писемній та усій практиці. Ця норма базується на диференційних ознаках літературної мови, а також на специфічних ознаках національної мови [там само: 267]. Слабка ж мовна норма – це нестійка норма, яка пов'язана з регулярним відхиленням від кодифікованих правил, із тенденцією до порушення вимови, наголошування, слововживання, орфографії [там само: 268].

Водночас із системними існують і суто прескриптивні мовні норми. За С. Єрмоленко, преспективна мовна норма – це ідеальна, символічна, здебільшого, кодифікована норма [так само: 159]. У

функціюванні й утвердженні прескриптивної норми визначальну роль відіграє мовна свідомість освічених людей, підтримувана тривалими національно-культурними традиціями [там само: 35]. Адже проблема мовної нормалізації постає лише там, де наявний вибір із двох і більше можливих фонетичних, граматичних, лексичних чи інших варіантів. Дескриптивна норма – модель реального функціювання різнорівневих мовних одиниць. Вона не завжди відповідає ідеальній преспективній нормі [там само: 194].

Прескриптивні норми є суб'єктивними, бо актуалізуються тільки за наявності варіантів, для співвіднесення яких із нормою слід зробити вибір, а отже, наявний аксіологічний, чи деонтичний момент. Л. Скворцов у зв'язку з цим пропонує розрізняти імперативну мовну норму (безваріантну, жорстко обов'язкову) і диспозитивну (варіативну, не жорстко обов'язкову) [Скворцов 2007: 164].

Прескриптивні мовні норми притаманні тільки літературній мові**.** Так, наприклад, слово пальто в українській мові може мати відмінкові форми *пальта, пальті* і т. ін. (як і слова типу *село, гніздо, вікно*), а слово *кіно* таких форм не має. Здійснено вибір між відмінюваністю та невідмінюваністю запозичених слів у одному випадку на користь відмінюваності, в іншому — на користь невідмінюваності. Це наслідок дії прескриптивної норми, бо за системною мовною нормою всі слова-іменники української мови треба було б відмінювати. Аналогійне можемо простежити і в орфоепії: приголосні дзвінкі не оглушуються в кінці слова *[дуб],* перед глухими *[сте́жка],* але кінцеві префіксальні [б], [д] у швидкому темпі мовлення можуть замінюватися глухими [п], [т]: *обкласти [опкла́сти], надпис [натпи́ᵉс].* Це також наслідок дії прескриптивної норми, бо за системною мовною нормою всі дзвінкі української мови не оглушуються.

Системна мовна норма могла б стати орієнтиром, адже вона є атрактором – за Н. Вінером, усяка система телеологічна, тобто має мету існування. При цьому від мети-еталону система отримує корегувальні сигнали, які не дозволяють їй «збитися зі шляху». Мету-програму поведінки системи й іменують атрактором. Отже, атрактор (від англійського to attract – залучати, притягати) – це стан гомеостазу певної системи, що ніби притягує до себе всю безліч «траєкторій» еволюції системи, зумовлених її різними початкови-

ми умовами [Князева 1991: 14]. У такому випадку неврівноважена система під впливом певного атрактора неминуче еволюціонує до стійкого стану і може перебувати в ньому доти, доки через певні причини система знову не набуде неврівноваженого стану [там само]. Таким чином, атрактор визначає майбутню траєкторію розвитку системи [Вознюк 2009: 12]. Атрактор – важливе поняття синергетики. Більшість учених (В. Аршинов, Г. Гакен, Т. Домброван, Е. Князева, П. Крузе, С. Курдюмова, І. Пригожин, І. Стенгерс, М. Стадлер) розуміє під синергетикою (від гр. спільний, узгоджений, діючий) науковий напрям, що вивчає зв'язки між елементами структури (підсистемами), утвореними у відкритих системах завдяки інтенсивному (потоковому) обміну речовиною й енергією з довкіллям за нерівноважних умов. У таких системах спостерігаємо узгоджену поведінку підсистем, унаслідок чого зростає ступінь її впорядкованості, тобто зменшується ентропія, що, власне, і є явищем самоорганізації [Бондар 2013: 7].

Мова еволюціонує, то змінюються і сама системна норма. Отже, єдиним надійним орієнтиром у кваліфікації прескриптивної норми має стати атрактор, який визначає траєкторію розвитку всієї мовної системи.

Схарактеризуємо найважливіші атрактори мовної системи:

1. Вище йшлося про системну норму як атрактор прескриптивної. Всі прескриптивні норми, що випливають із внутрішнього розвитку і побудови системи, потрапляють у зону дії цього атрактора. У нашому випадку на одну мову, наприклад, українську, можуть впливати інші мови, наприклад, російська, англійська. Що більш віддаленою є мова, яка впливає, то можливість більшої розбіжності існує між системною та прескриптивною нормами. Це, наприклад, спостерігаємо й у запозичених словах із дифтонгами, що передаються в українській мові сполукою двох (*аудит, ваучер),* це ж стосується і твердої вимови приголосних перед [е] в російській мові (*кафе, кофе*) та ін. Нормальним явищем є існування розумного балансу між системною та прескриптивною нормами, якщо ж кількість мовних одиниць, що виходять за межі системних вимог мови, сягає критичного рівня, то такий баланс порушується, настає деградація мовної системи [Бондар Архів автора].

2. Іншим атрактором прескриптивної норми є мовленнєва

практика, узус. Якщо прескриптивна норма не підтримується мовленнєвою практикою, насамперед унаслідок поступального розвитку усного мовлення, то настає відмирання прескриптивної норми, вона починає діяти обмежено, а потім взагалі може перестати діяти, відбувається її деградація. Це постійно відбувається з літературною мовою, яка відстає в розвитку від усно-розмовної форми існування. Згадаймо тривале написання літер Ъ, Ь, які не виконували жодної функції. Це стосується також розвитку в українській мові пом'якшення приголосних перед [і] будь-якого походження *[н'іс]* – минулий час від нести, де [і] походить із [е], і *[н'іс]* – частина обличчя, де [і] походить із [о] і до XX ст. не пом'якшувалося – *[ніс]*.

3. Сильним є нелінгвістичний (часто політичний) атрактор. Так, спрямованість за комуно-радянської доби на зближення всіх мов із російською, що випливало з базової концепції злиття всіх мов і націй Радянської імперії в одну мову і націю – російську, зумовило появу «репресованих» слів, граматичних конструкцій і навіть літер. Механізм нівелювання мовних відмінностей української мови і наближення її до російської був простий: 1) вилучалися зі словників слова української мови, які відрізнялися від відповідників російської мови, і заступалися словами-синонімами, однозвучними з російськими; 2) якщо ж такого синоніма в українській мові не було, то часто вдавалися до калькування російських слів або й до прямого їх запозичення; 3) інтернаціоналізми дозволяли вживати лише такі, які існували й у російській мові; 4) повністю була заборонена українська термінологія з повною орієнтацією на російську мову, всі питомі українські терміни були замінені на російські. Тобто творилися нові прескриптивні норми на нелінгвістичних засадах зближення української мови з російською на всіх рівнях за повного нехтування системними нормами [Бондар. Архів автора].

Диспозитивна мовна норма, як зазначалося вище, передбачає вибір із кількох варіантів. Якщо такого вибору на рівні прескриптивної норми не зроблено, може йтися про її деградацію. Це стосується, наприклад, передачі g у словах іншомовного походження. Так, в «Українському правописі», §15, вказано, що правильною є вимова *Гданськ і Ґданськ, Гренландія і Ґренландія, Гі-*

бралтар і Ґібралтар [Український правопис 2000: 17]. Вибору не зроблено, що розхитує мовну норму. Сюди ж слід уналежнити і всі термінологічні дублети.

Трапляються і зворотні випадки, коли деградації спочатку зазнає не прескриптивна норма, а системна, узус усного мовлення, що призводить до розриву між прескриптивною нормою й усно-розмовною стихією. Це спостерігається під час значного впливу іншого лінгвосоціуму. Так, в Україні доволі поширеним є явище суржику, який не становить собою системи, являючи фрагменти кількох мовних систем, і саме тому його можна кваліфікувати як руйнівний стан системи внаслідок повної інтеграції кодів різних мов, коли система перебуває в стадії розпаду. В суржикові відбувається тотальна деградація системних норм, що зумовлює змертвіння і прескриптивних норм [Бондар Архів автора]. Прикладом може бути оглушення дзвінких у кінці слова, вимова ненаголошеного [о] як [а] та ін.

Атрактори визначають траєкторію розвитку всієї системи. Звичайно, така зумовленість завжди часткова, оскільки майбутнє будь-якої складності, що еволюціонує, завжди є не визначеним до кінця, ймовірнісним. Яка саме структура зі спектру можливих стане дійсною в момент її нестійкості, визначається не тільки наявністю структур-атракторів, а й випадковими флуктуаціями, хаосом на мікрорівні [Вознюк 2009: 12]. Тим не менше, враховуючи наявність вищезазначених атракторів, можна з великою долею ймовірності визначити можливий розвиток системи, а отже, і вдатися за необхідності до заходів реабілітації.

Отже, норми мови відбивають характерні ознаки системи мови і норми літературної мови. Розрізняють імперативні і диспозитивні мовні норми, Водночас із системними існують і суто прескриптивні та дескриптивні мовні норми, символічні і прагматичні мовні норми, сильні і слабкі. Деградація системи пов'язана з її руйнуванням, бо за деградаційної зміни будь-якого елемента системи деградує і вся система. Системна мовна норма, мовленнєва практика могли б стати орієнтиром – захистом від руйнації та деградації мовної системи, адже вони є атракторами.

1.4.2. Мовно-комунікативні девіації

Мовленнєві помилки – ненавмисні відхилення мовлення від норм, правил мовної системи й узусу, не викликані зміненими станами свідомості, патологією [Селіванова 2006: 359]. Такі правила формуються історично під впливом двох умов – системних закономірностей мовного устрою та певного набору умовностей, що стосуються утворення і вимови окремих форм, слів та цілих виразів [Горбаневский, Караулов, Шаклеин 2000: 112].

Ф. Бацевич запропонував розподіляти невдачі, що виникають під час спілкування, на власне комунікативні та мовні девіації [Бацевич 2011: 283] Девіація комунікативна – збій у спілкуванні (зокрема міжкультурній комунікації), недосягнення очікуваного перлокутивного ефекту (перлокуції), причиною яких є недостатня комунікативна компетенція адресанта [там само: 49-50]. Девіація мовна – тип комунікативної невдачі чи збою у спілкуванні (зокрема у міжкультурному), причиною яких є недостатня мовна компетенція учасників. Це різноманітні помилки, неточності, обмовки, описки, лінгва-ляпсуси тощо, пов'язані зі специфікою лексичної та граматичної семантики мови, якою відбувається спілкування [там само].

Залежно від специфіки моделей породження та сприйняття мовлення створюються різні класифікації мовних помилок. Найбільш загальною класифікацією є поділ мовленнєвих помилок на паузи, коливання (хезитації), виправлення, повторення, заміщення, а також обмовки, де останні В.Фромкін поділяє на чотири різновиди: підстановку, перестановку, пропуск, додавання. Описки, на відміну від орфографічних помилок, є нестандартними помилками, зумовленими фонологічним принципом запису слова, графічною подібністю букв, пропусками, перестановками, додаванням літер тощо. Залежно від рівня володіння нормами мови та мовлення виокремлюють суттєві й несуттєві, однотиипні і неоднотипні, типові та нетипові мовленнєві помилки, власне помилки і недоліки, що перегукується з виокремленими Ю. Апресяном шістьма типами таких мовних аномалій: правильні, припустимі, сумнівні, дуже сумнівні, неправильні, грубо неправильні [Апресян 1974: 198]. За рівнем мовної системи існує поділ мовних помилок на

фонетичні, граматичні, лексичні, логічні тощо. Оригінальною є класифікація Дж. Стембергера, яка ґрунтується на ідеях конекціоністських моделей сприйняття мовлення. Дослідник виокремлює залежно від «природи помилки» зміни, змішування, додавання, пропуски; за контекстуальним зв'язком – позаконтекстні та контекстні: антиципації як результат прогнозування, персевірації як повторення, транспозиції як заміни, зсуви. [Селіванова 2006: 359-360].

Одним із результатів функційно-комунікативної зорієнтованості сучасної лінгвістики є підвищення інтересу дослідників до особливостей процесу спілкування, породження і сприйняття мовлення, зокрема до різноманітних помилок, відхилень від норм, тобто так званого «негативного мовного матеріалу» [Бацевич 2000: 5]. Проблему мовних девіацій, помилок та їх прагматичну сутність сьогодні розробляють такі відомі науковці, як Ю. Апресян, Ф. Бацевич, Т. Булигіна, Ю. Городецький, В. Дєвкін, І. Кобозева, Т. Космеда, О. Кубрякова, Р. Лакофф, Н. Лауфер, О. Кукушкіна, І. Сабурова та ін.

Теоретичні засади лінгвістичного вивчення помилок були закладені ще в класичних працях Ш. Баллі «Французька стилістика» (1909) та А. Фрея «Граматика помилок» (1929). Значний доробок із цієї проблематики здійснено у психології та психолінгвістиці: науковці звернулися до проблеми психічного підґрунтя мовленнєвих відхилень, умов їхнього породження, здійснювали експериментальні дослідження на підставі моделювання девіантних ситуацій (Х. Боуден, Г. Ваймер, В. Вундт, К. Майєр, Р. Мерингер), де мовленнєві помилки розглядалися під кутом зору психічних і когнітивних механізмів, особливостей індивідуальної свідомості, соціальних чинників комунікативних процесів (Б. Воронін, Дж. Гаррет, Г. Ейгер, А. Коен, Ю. Красиков, О. Леонтьєв, П. Макніледж, О. Поймьонова, Дж. Стембергер та ін.). Останнім часом мовленнєві помилки почали активно досліджуватися і в теорії комунікації, лінгвістиці тексту, лінгвопрагматиці, дискурсології (Ю. Городецький, І. Кобозева, Р. Лакофф, І. Сабурова та ін.) та насамперед – у комунікативній лінгвістиці, де вони трактуються як комунікативні невдачі, помилки, обмовки, описки, провали, пов'язані з мовною та комунікативною компетенцією учасників

спілкування [Бацевич 2011: 281].

Такі помилки зафіксовано в різних дискурсивних сферах комунікації – представники різних соціумів, а подеколи й усе суспільство нерідко відчувають невдалий вплив рекламодавців, працівників торговельної сфери, керівників закладів харчування тощо «завдяки» мовним помилкам у текстах заохочувальних реклам, повідомлень, заголовків. Значні порушення літературної вимови наявні й у публічному мовленні працівників радіо, телебачення, у мовленнєвій практиці вчителів, студентів, учнів. Посилення уваги мовців до усного літературного мовлення є сьогодні проблемою надактуальною.

Причинами непорозумінь між співрозмовниками стає, безумовно, порушення кодифікованих норм сучасної української літературної мови, яке, на думку М. Жовтобрюха, спричиняється різними факторами: це і недостатня обізнаність із правилами літературної вимови, і вплив діалектного середовища, у якому живе чи з якого вийшов мовець, і тиск орфографії на усне мовлення, і звичайна недбалість, мовна неохайність [Жовтобрюх 1967: 72]. На вимовному рівні прикладами таких помилок, на думку О. Пономарева, найчастіше є якісна редукція ненаголошених голосних; альвеолярний тип вимови звуків [д], [т], [н] (притаманний окремим говіркам української мови); дорсально-зубна вимова звуків [т´], [д´], які звучать як [з´], [с´]; м’яка вимова [л´] перед [е], [р´] у кінці слова: *[л´е'кц´іја], [л´і'кар´];* м’яка вимова звуків [ж’], [ч’], [ш’], [дж’]; вимова звука [г] замість [ґ] у словах ґанок, ґава, ґудзик, ґирлиґа та ін., асиміляція приголосних щодо участі носового резонатора; неправильне наголошування слів; гучна мова; інтонація мовця (різкі короткі інтонації) та ін. [Сучасна українська мова 2001: 23–24].

М. Наконечний, теж аналізуючи фонетичний рівень, визначає два основні типи вимовних помилок: 1. Фонематичні помилки – пов’язані із змішуванням фонем, із заміною однієї фонеми мови іншою, що істотно спотворює звуковий образ слів, змінює фонемний склад, призводить до їх плутання, а отже, і до неправильного розуміння слова або речення в цілому; 2. Акцентні, або суто вимовні, помилки – помилки у варіантах, відтінках фонем; вони не пов’язані із змішуванням фонем, із заміною однієї фоне-

ми іншою, бо при заміні правильного для даної системи відтінку іншим, не властивим їй узагалі чи в цій позиції, фонемний склад слова не змінюється [Сучасна українська мова 1969. Т.1: 374-375]. Н. Тоцька, розглядаючи орфоепічні помилки, виокремлює ці ж різновиди, але вживає інші терміни: фонологічні (зумовлюються незнанням звукового складу сучасної української літературної мови і виявляються в заміні якоїсь фонеми зовсім іншою) та фонетичні (це суто вимовні недогляди, що виявляються у вимові різних варіантів фонем) [Тоцька 1995: 84–85]. До фонологічних помилок належить, наприклад, неправильне оглушення кінцевих дзвінких приголосних: гриб сприймається як [грип] (хвороба), ка́зка – як [ка́ска], кіз – як [кіс]. Також сюди належить заміна огубленого ненаголошеного звука [о] неогубленим [а]: *моститися* вимовляється як *[масти'ти ᵉс'а]* наближення до е, пора́ди – [пара́ди], полити – [пали'ти]. Фонетичні вимовні помилки не завжди змінюють значення слова і, як правило, спотворюють вимову. Так, українська орфоепія припускає вимову приголосного [т′] з наближенням до [ц´], якщо [т´] стоїть після [с´]: *[с´т´ᶜ ´іна́], [ра́діс´т´ᶜ ′]* (стіна, радість). У словах же *[жеᵘт´ᶜ´:а́], [т´ᶜ'іло]* (життя, тіло) наближення [т´] до [ц´] є порушенням норм української орфоепії. Прикладом фонетичних помилок є і вимова шиплячого замість свистячого: *усякий – [уш'а́киї]* або свистячого замість шиплячого: шкарпетки – *[скарпе́тки]* [Волох, 1986: 243].

До причин порушення орфоепічних норм учені уналежнюють вплив екстралінгвальних факторів – наприклад, ЗМІ [Прокопова, Тоцька 1990: 20]. Ми ж до таких причин уналежнюємо і *вплив правопису* (мовці намагаються у вимові копіювати написання слів, що призводить до штучно «буквеної» вимови: *[кру́ти ᵉ т´са]* (крутиться) замість *[кру́ти ᵉц':а]; [неᵘv'істчин]* (невістчин) замість *[не ᵘ v'ішчи ᵉн]; [сижу́]* замість *[си ᵉдж͡у́]* тощо); *діалектного оточення* (так, фонетика північного діалекту і багатьох говорів південно-західного наріччя спричинила вимову [р'] як [р]: *[гоwо́рат']* замість *[гоwо́р'ат ´]; [радно́]* замість *[р'адно́]*. Під впливом південно-західного наріччя іноді вживають у кінці слова глухі приголосні замість дзвінких*: [зуп], [v'іс], [сто́рош]* замість *[зуб], [v'із], [сто́рож]*. Особливості діалектного мовлення здебільшого зумовлюють орфоепічні помилки мешканців села); *вплив*

на вимову близькоспорідненої мови (під впливом російської мови вимовляють м'яко шиплячий [ч]: *[ч'ас], [ч'аї], [ру́ч'ка], [ні́ч'ка];* оглушують дзвінкі у кінці слова: *[д'іт], [дуп];* ненаголошений [о] вимовляється як [а] або з наближенням до [а]: *[хадила], [ха^{о}дила], [хо^{а}дила];* замість [ў] вимовляють [ф]: *[кроф], [жо́фтиї].* Н. Тоцька причинами таких порушень уважає не тільки невміння розрізняти фонетичні закономірності близькоспоріднених мов, а й незнання властивих кожній із них орфоепічних правил [Тоцька 1981: 144–145].); *відсутність до 90-х років XX ст. літери ґ* в українському алфавіті (унаслідок вилучення в 30-ті роки XX ст.). У зв'язку з цим поширеною є ненормативна вимова слів а́ґрус, ґа́нок, ґелґота́ти та інших зі звуком [ґ]. Спостерігається також уживання звука [ґ] замість [г] у словах іншомовного походження: [ґаз], [ґазе́та] [Микитин – Дружинець М.Л. 2006: 115–116], зокрема вживання г на місці g, г на місці h (*нігілізм, а не ніґілізм*), вживання х замість ch (*Халдея - Chaldaea*), г – h (*Ганс, а Ханс*) [Пономарев, 1999: 20-21]).

Причинами порушення орфоепічних норм є й асиміляційне вилучення, асимілятивне втручання, асимілятивний наступ, здійснені українським правописом 1933 року, зокрема ліквідація орфографічних норм (див. вище про літеру ґ), що призвела і до ліквідації орфоепічних (асиміляційне вилучення стосувалося знищення йотації голосних звуків [а], [у], [о] (замість ія, ю, йо), на зразок тепер нормативного *соціальний* замість відповідного до законів української фонетики *соціяльний, Іуда – Юда, іон – йон* [Фаріон 2013 : 31]; асимілятивне втручання у слова іншомовного походження у передаванні звукосполуки *ав* через *ау* на зразок *аудиторія* замість *авдиторія* [там само : 32]; асимілятивний наступ на грецьку літеру *тета*, що передає міжзубний приголосний звук подібний до середнього між нашими звуками [т] і [ф] – через що *етер, Атени, катедра* перетворились на *ефір, Афіни, кафедра*) [там само: 30], що свідчить про руйнування автетичної фонетико-орфоепічної системи, зокрема про руйнування сонорності української звукової системи. Проєкт 5 редакції правопису (2019) запропонував варіантну норму щодо передачі грецької літери тета (*кафедра і катедра*) та звукосполуки ав (*фауна і фавна*) [Український правопис: проєкт (для обговорення): 127]. Варіанти, які

допускаються нормою, завжди є перехідною ланкою від старої норми до нової; вони дають змогу побачити співіснування старої і нової норми, допомагають звикнути до нової форми, роблять зміну норми менш відчутною. А через декілька років закріпиться один варіант – нова форма, тому, безперечно, відроджене написання відтворить органічні риси української вимови.

Відхиленням від орфоепічних норм української літературної мови є і неправильне наголошення слів, зокрема дієслів: ві́зьму, ка́жу, пі́ду (пор. нормативну вимову: візьму́, кажу́, піду́) [Микитин-Дружинець 2006: 115–116].

Стабілізація ж орфоепічних норм залежить від певних об'єктивних обставин, насамперед від стану впорядкованості літературної мови в цілому. Що більш упорядкована літературна мова, то вищий ступінь її нормалізації, що міцніші традиції її вживання, то вища культура населення, яке нею користується, то потужніше її орфоепічні норми, як і всі інші мовні норми, виявляють більшу сталість, незмінність.

Отже, однією з основних комунікативних ознак культури мовлення є правильність, тобто визначальна ознака культури мовлення, яка полягає у відповідності його літературним нормам, що діють у мовній системі. Усне мовлення у багатьох випадках залишається недосконалим у плані вимови. Якщо в україномовних регіонах ця проблема менш помітна, то в російськомовних вона набуває особливої гостроти через постійні інтерференційні впливи та соціолінгвістичну ситуацію. Дотримання норм літературної вимови має велике значення для загального рівня культури розвиненої особистості та лінгвосоціуму в цілому.

Висновки до 1 розділу

Усне мовлення має багатогранну структурну і комунікативну специфіку, що визначає актуальність його вивчення у багатьох мовознавчих напрямах: психолінгвістиці, етнолінгвістиці, комунікативній і прагмалінгвістиці, соціолінгвістиці тощо.

Усне мовлення має синтагматичний характер, йому властиве варіювання мовних одиниць, динамічність, суб'єктивність, індивідуальність, довільність, ситуативною зумовленістю. Усне

мовлення ілюструє свідомий характер формування лінійної організації мови, його орієнтацію на світ слухача, прогнозування його комунікативних очікувань і реакцій. Літературне усне мовлення, на відміну від діалектного та просторічного, підпорядковано загальноприйнятим стандартам і може розглядатися в різних аспектах, насамперед в орфоепічному як базовому в реалізації мовленнєвих структур.

Усне мовлення в орфоепічному аспекті розглядається в колі його відповідності системі літературної мови, загальноприйнятим та узвичаєним у цій мові нормам вимови, наголошування та інтонування. Українська орфоепія має і варіативні форми, що входять до літературного стандарту, в ній простежуються тенденції до зближення з орфографією та подолання орфоепічних паралелізмів, що виходять за рамки літературної вимовної норми. На сучасному етапі українські орфоепічні норми є сформованою усталеною системою, що є результатом дії внутрішніх законів розвитку мовної системи. Голосні звуки найчіткіше виявляються при ізольованій вимові або в наголошеній позиції після твердого приголосного. Приголосні звуки виразно вимовляються між голосними, на початку слова перед голосними. В інших позиціях вони характеризуються певними особливостями в своєму конкретному виявленні, тобто утворюють фонетичні варіації. У групах приголосних у потоці мовлення відбуваються асимілятивно-дисимілятивні зміни, спрощення. Зміна приголосного при цьому залежить від темпу мовлення та позиції. Фонетичні зміни, які відповідають звуковій системі сучасної української літературної мови, входять до норм літературної вимови.

Формування характерних для української мови фонетичних та й орфоепічних змін тісно пов'язані із загальним розвитком і становленням української мови як самостійної. У розділі запропоновано авторський підхід до періодизації історії української мови (зокрема зміну хронологічних меж етапу НУМ з виокремленням козацької, новоукраїнської, сучасної доби), яка у своєму становленні пройшла такі етапи: 1) протоукраїнська мова (VII–X ст.); 2) давньоукраїнська мова (XI – I половина XIV ст.); 3) староукраїнська мова: (II половина XIV – I половина XVII ст.)*;* 4) нова українська мова (II половина XVII ст. – наш час) підперіоди: *а) почат-*

ковий підперіод нової української мови - козацька доба (ІІ половина XVII ст.–кінець XVIII ст.); *б) середній підперіод нової української мови* – утвердження нової української літературної мови – *новоукраїнська доба (кінець XVIII ст.–40 р. XIX ст.)*; *в) останній підперіод нової української мови (40 р. XIX ст. – і до сьогодні)*

Українські фонетичні риси, увібравши в себе значну частину праслов'янської мовної спадщини і чимало специфічних ознак, почали формуватись у V-VI ст. Становлення і розвиток основних вимовних рис української мови яскраво засвідчують писемні пам'ятки, найдавніші з яких датуються XI ст. Саме в них фіксуються ті зміни, які відбувались у мовленні людей і які становлять тепер вимовну норму. Значна частина специфічних для української мови рис почали формуватися безпосередньо від праслов'янської мови. Ці риси, зокрема фонетичні, помітні вже в XII столітті. Ближче до середини XIII і початку XIV ст. фонетична специфіка української мови стає виразнішою, зокрема виявляються випадки вживання 1) и на місці ненаголошеного [е], 2) е на місці ненаголошеного [и], 3) ствердіння приголосних перед [е], 4) асиміляції з (у прийменнику без) перед [с], 5) збереження дзвінкості перед глухими, 6) пом'якшення [ц], 7) переходу вибухового [g] у [h], 8) ствердіння [р], 9) ствердіння шиплячих [ж], [ч], [ш] тощо.

Наявність загальноукраїнських вимовних явищ у пам'ятках, писаних староукраїнською мовою ([и] на місці ненаголошеного [е] і навпаки, [у] – [о], спрощення груп приголосних, збереження твердих шиплячих, губних і [р], твердість приголосних перед [е], розрізнення фарингального звука [г] і задньоязикового [ґ], подвоєння приголосного [н], м'якість [ц^{1}], [дж͡], [ждж͡], [дз͡], асимілятивні (асиміляція за глухістю-дзвінкістю у префіксі, асиміляція за місцем і способом творення, асимілятивне подовження приголосних, асиміляція свистячих перед шиплячими, африкатизація [д], [т']) і дисимілятивні зміни та ін.), є свідченням того, що для нової української літературної мови був підготовлений ґрунт ще старою літературною мовою. Нова українська літературна мова зароджувалася на народнорозмовній основі, розвивалася під впливом фольклору, глибоко засвоїла і далі розвивала та вдосконалювала важливі давні літературні традиції. Найістотніші фонетико-орфоепічні риси української мови, які усталились у пам'ятках XI-XVIII

століть, були властиві і середньонаддніпрянським говорам, що стали базою для формування фонетичної й орфоепічної систем нової української літературної мови.

Українська орфоепія у своїх найважливіших особливостях склалась у 20–30 роках XX ст. і з того часу стає об'єктом наукового вивчення, насамперед скерованим на внормуванню усного мовлення. Орфоепічні норми літературної мови, процес становлення яких має чотири етапи (вибір норм української літературної мови, їх кодифікація, впровадження та подальше розроблення й удосконалення), характеризуються двома протилежними ознаками – відносною сталістю й історичною змінністю.

Мовна норма може змінюватися як у бік вдосконалення (відновлення), так і в бік деградації (погіршання, занепад). Однією з найважливіших ознак деградації є зміна системи, зворотність зміни, зовнішній вплив, вплив іншої системи на розглядувану.

Системні мовні норми диктуються самою мовною системою. У сучасній мовній практиці конкурують символічна і прагматична літературна норма. Із поняттям символічної і прагматичної літературної норми корелюють поняття сильної і слабкої мовної норми. Водночас із системними існують і суто прескриптивна та дескриптивна мовна норма. Саме на підставі таких якостей системи, як структурованість, ієрархічність, дисипативність, неврівноваженість, нелінійність та ін. і встановлюємо систему орієнтирів для побудови прескриптивної норми. Атрактором, тобто своєрідною метою, для прескриптивної норми повинна бути норма системна, мовна практика.

Мовні норми порушуються мовленнєвими помилками, або девіаціями. Причини таких порушень найчастіше зумовлені необізнаністю з правилами літературної вимови, впливом діалектного середовища, близькоспорідненої мови, орфографії на усне мовлення, урбанізаційними процесами, ліквідацією орфографічних норм українським правописом 1933 р., що призвело і до ліквідації орфоепічних. Стійкість орфоепічних норм залежить від певних об’єктивних обставин, насамперед від стану впорядкованості літературної мови в цілому.

Визначення найпоширеніших девіантних процесів в українському усному мовленні передбачає необхідність поглибленого і

різноаспектного вивчення специфіки національної мовної системи, насамперед – її психо- та соціолінгвістичної інтерпретації, що дасть змогу виявити глибинну сприйняттєву механіку звукового ладу та встановити причини відхилень у процесах її репрезентації, сформувати пропозиції із запобігання й усунення таких випадків, а отже, підвищити комунікативну компетентність і загальний рівень мовної культури у представників вітчизняного лінгвосоціуму. У наступному розділі розглянемо психолінгвістичний аспект українського усного мовлення.

Основні положення дослідження, викладені в Розділі 1, висвітлено в одноосібних публікаціях авторки [77, 79, 80, 82, 83, 85, 101, 102, 230, 231, 233, 234, 242, 247].

РОЗДІЛ 2
УКРАЇНСЬКЕ УСНЕ МОВЛЕННЯ: ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

У розділі висвітлено психофоносемантичні особливості української фонетичної системи у їхній проекції на артикуляційно-акустичну специфіку голосних і приголосних звуків. Також здійснено зіставний аналіз українських і польських сонорних звуків, що засвідчило оригінальність національних лінгвофонних картин світу.

2.1. Психофоносемантика в колі мовознавчих наук

Протягом усієї історії лінгвістики простежується існування ідеї про те, що звуки мови змістовні самі по собі, і ця їхня змістовність відповідає значенням слів (С. Воронін, О. Журавльов, В. Левицький, Н. Львова, О. Найдеш, П. Панов, Н. Усова; Е. Блек, Р. Браун, Д. Вестерман, Ф. Хаузхолдер, Е. Горнбостел, Х. Мюллер, Р. Тарт, Дж. Тейлор).

Будь-яка форма містить певну інформацію, і в цьому сенсі беззмістовних форм узагалі не існує. Представники німецького напряму вважають змістовність звукової форми фонетичним значенням, тобто семантичним явищем, зокрема Г. Кронассер зазначав, що значення мають не тільки слова і речення, а й окремі звуки мовлення, і градація цього значення простежується від афективного до суто поняттєвого [цит. за Журавлев 1981 : 22]. Існування внутрішнього зв’язку між звуками та значеннями у мові намагалися довести американські та канадійські науковці Дж. Вайс, А. Горовіц, М.Майрон, Р. Наттел, С. Ньюмен, Е. Сепір, І. Тейлор, С. Цуру тощо. У Європі звукосимволізм вивчають М. Вандрушко, Г. Вернер, А. Зіберер, Г. Кронассер, С. Ульман, Дж. Р. Ферс.

Установлення зв’язку між звуковою структурою слова і його семантикою є основною проблемою звукового символізму (ЗС). Проблему функціювання ЗС досліджують І. Аванесов, М. Балаш, О. Бірюкова, П.Болінгер, Г.Брекл, О. Воробйова, Г. Іванова-Лук’янова, Н. Канкія, Н. Пелевіна, В. Скляренко, Й. Стензл**.** Універсальному характеру ЗС та детальному опису механізму його виник-

нення присвячено і наукові праці С. Ертел, Дж. Грінберга, О. Клименка, О. Леонтьєва, В.Солнцева, Р.Якобсона та ін.

Кольорово-звукові зв'язки є своєрідним аспектом вивчення символіки звуків. Їх досліджували і досліджують О. Бєлий, Р. де Гіль, О.Журавльов, К. Ніроп, Ф. Новаліс, Л. Прокоф'єва, А. Шлегель тощо.

Зв'язок між значенням слова та його звуковою оболонкою вивчає фоносемантика, колористичні та асоціативні значення звуків – психофоносемантика [Казарин 2004: 241]. У наступному матеріалі розділу розглянемо історію фоносемантичних досліджень, звуко-кольорову картину української мови та «звукозображувальну систему» (звукосимволізм і звуконаслідування), що є основними поняттями фоносемантики.

2.1.1. Фоносемантика як наукова дисципліна

Проблема вивчення взаємозв'язку «звук – зміст» надзвичайно глибока, багатогранна і неоднозначно висвітлюється в психолінгвістиці. Довгий час радянське мовознавство категорично заперечувало фонетичну значеннєвість звуків. Учені на чолі з О. Журавльовим експериментальним шляхом з'ясували, що навіть ізольовані звуки мають певні значення. Наприклад, [в], [а], [р], [о] – одностайно визначені як сильні; [х], [п] – послаблені, маленькі; [к], [ш], [ж], [с], [ф] – здаються інформантам шерехатими, [а], [о], [л], [у] – гладенькими. На думку опитаних, звукам притаманні такі ознаки, як хоробрість, печаль, доброта. Наприклад, [д], [н], [л], [м] – добрі звуки; [ж], [с], [ф], [з] – злі; [а] – хоробрий; [с], [х] – боягузливі; [а], [р] – радісні; [с], [к], [т] – печальні [Журавлев 1981: 88]. Л. Бондарко зазначає, що звуки мови володіють якоюсь ознакою, яка дає змогу використовувати їх безвідносно до їхньої фонетичної функції як значеннєвої одиниці [Бондарко 1981: 28], отже, звуки мають зміст.

Зв'язок між звуком і значенням існує не лише в звукозображувальному (мотивованому) слові, а й у будь-якому незвукозображальному (немотивованому). Змістове сприйняття в основному розглядається як процес розпізнавання вербальних образів й установлення змістових зв'язків між ними на основі розуміння

відбитих предметних відношень [Психологические вопросы обучения иностранцев русскому языку 1972: 23]. У широкому розумінні звук зв'язаний зі значенням (лінгвістичний ярус), оскільки він зв'язаний із мотивом (екстралінгвістичний ярус). Мимовільне слово може із самого початку мати значення, що виходить за межі звичайної для звукозображувальності форми, але це слово звукозображувальне тому, що його звуковий вигляд невипадковий і визначається мотивом, покладеним в основу номінації [Воронин 1982: 168].

М. Гаспаров виокремлює три типи зв'язку «звук-смисл», зважаючи на актуалізацію семантики звуку: ономатопея (звуконаслідування), звукосимволізм, анаграмування (звукові асоціації), коли алітерація звуків нагадує про повне назване чи не назване ключове слово [цит. за Фаріон 2007: 186]. Наука, яка вивчає зв'язок між формою та змістом мовного знака і називається фоносемантикою. Як самостійна та міжгалузева лінгвістична дисципліна вона зародилась у 80-тих роках XX століття, зокрема в 1982 році в монографії «Основи фоносемантики» С. Воронін, розглядаючи проблему співвідношення семантики і фонетики, вводить поняття нової науки – «фоносемантики» та висуває її важливі положення. Науковець зазначає, що фоносемантика сприймається як наука, що народжується й утверджується на перетині фонетики (за планом вираження), семантики (за планом змісту) та лексикології (за сукупністю цих планів) [Воронин 2009 : 28]. Фоносемантика розглядає три типи фонетичних одиниць: фонеми; фонетичні ознаки; сполучення фонем.

Перше визначення фоносемантики супроводжувалося формулюванням основних її принципів: недовільність мовного знака, принцип детермінізму, відображення цілісності, багатоплановості, класифікація звуконаслідувальних і звукосимволічних слів, характеристика звукового символізму і походження мови [Воронин 1982: 20]. Важливим є врахування двох фундаментальних її принципів: принципу недовільності (вмотивованості) та принципу довільності мовного знака. Перший із них передбачає загальний взаємозв'язок явищ та об'єктів реальної дійсності. Історія науки багата на приклади встановлення зв'язків між зовсім, здавалося б, несумісними явищами. Принцип же довільності мовного знака

проголошує незалежність між значущим та значеннєвим [Кирющенко 2008: 200]. Але цей принцип вступає у протиріччя із загальносистемним принципом ієрархізації (послідовність від найнижчого до найвищого), тобто, згідно з ним, кожен елемент «вищої» системи може розглядатися як самостійна «нижча» система, а слово володіє сукупністю елементів – значеннєвим і значущим, структурною сукупністю відношень між значеннєвим і значущим. Позбавивши слово зв'язку між елементами, дослідник позбавляє його структури, а система без структури – це вже не система. Парадоксально, але факт: Ф. де Сосюр, фундатор системної лінгвістики, виголосив принцип довільності мовного знака – принцип, який у будь-якому трактуванні суперечить самій ідеї системності [Соссюр 1977: 123].

Об'єктом фоносемантики є звукозображувальна (тобто звуконаслідувальна і звукосимволічна) система мови [Воронин 1982: 21], предметом – звукозображувальна система мови з погляду пантопохронії (коли мовне явище розглядається з позиції простору і часу). Незважаючи на подібність понять, позначених термінами *звукозображення, звуконаслідування* і *звукосимволізм*, між ними існують певні відмінності. Звуковий символізм слід, очевидно, розглядати як різновид загальнішого явища – звукозображальності, до якої належить також і звуконаслідування. Інакше кажучи, звукозображальні слова поділяються на дві основні категорії: звуконаслідувальні, коли денотатом імені є предмети, явища, процеси зовнішнього світу, здатні породжувати звуки; і звукосимволічні, коли денотатом імені є предмети, явища, процеси навколишньої дійсності, не здатні до породження звуків [Комарницкая, Кушнерик, Левицкий 1986: 167-180]. Отже, до фоносемантики належать два різних явища –звуконаслідування і звукосимволізм [Левицький 1993: 16].

Завданнями фоносемантики, безпосередньо пов'язаними з її об'єктом, є:

1) вивчення звукозображувальної системи мови на емпіричному і теоретичному рівнях; 2) установлення основних засобів звукозображувальної системи мови; 3) визначення структури та складу цих засобів; 4) побудова загальної теорії з погляду наявності в її складових категоріях (фонемах, фонестемах, морфемах),

лексичних одиницях (ідеофонах образних слів) закономірного, недовільного фонетично-вмотивованого зв'язку між фонологічними одиницями (об'єктами) та покладеною в основу номінації незвуковою (символічною, неакустичною) ознакою денотата (ідеї, смислу –для фонем і фонестем); 5) виявлення форм стійкої кореляції між звукозображувальними засобами мови та їхнім значенням; 6) ідентифікація і конкретизація рівнів та складу фоносемантичних структур; 7) вивчення генетичного й онтологічного аспектів фоносемантики; 8) створення національно-специфічних фонофондів мов [Воронин 2009: 172].

За порівняно нетривалий час фоносемантика набула широкого визнання в сучасному мовознавстві, хоч продовжує відчувати кількісні та якісні зміни у своєму становленні. Доказом цього служать нові ідеї щодо функціювання мови як найважливішого надбання людства, адже ми живемо у світі звуків, які оточують нас і спонукають до вічного пошуку смислу, який передбачається цими звуками [Шляхова 2003: 6]. На нинішньому етапі свого динамічного розвитку фоносемантика складається з таких підрозділів, як функційна фоносемантика (лінгвоаспект); історична фоносемантика (етимологічний аспект); компаративна фоносемантика (порівняльний аспект); соціофоносемантика (соціолінгвістичний аспект); психофоносемантика (психолінгвістичний аспект); екстофоносемантика (лінгвотекстовий аспект); естетична й етнічна фоносемантика (культурологічний аспект) [Михалев 2012: 92].

Найбільш загальні категорії фоносемантики, як вже зазначалося, – категорії «звукозображувальна система» і «пантопохронія» [Кушнерик 2017: 199]. Щодо розвитку кожної складової частини фоносемантики (або підсистеми у звукозображальній системі) відзначимо: ще на початковому етапі розвитку фоносемантики досліджувались, аналізувались ономатопоетичні явища і не робилося великої різниці між звуконаслідуванням та звуковим символізмом, тобто розглядався лише звукозображальний процес, у якому «форма і зміст» перебувають у певній залежності, взаємозв'язку. Отже, довгий час вивчення звуконаслідування не було відмежоване від вивчення звукосимволізму. З цього приводу В. Левицький зауважує, що обидва явища неприпустимо змішувати один з одним як при теоретичному розгляді, так і, тим більше,

при експериментальному вивченні, оскільки обидва різновиди звукозображальності мають свою специфіку і потребують своїх специфічних методів вивчення [Левицький 1993: 56].

С. Воронін, розглядаючи 38 ознак звукозображувальної системи, дає її феноменологічне визначення: звукозображувальна система є унікальною, природною, гіперваріативною, периферійно-центральною, стохастичною і фонетично мотивованою мовною системою [Воронин 2009: 24]. Звукозображувальність – це властивість слова, яка відтворює необхідний, істотний, повторювальний у відносній стійкості зв'язок між фонемою слова і об'єктом-денотатом (мотивом). Звукозображуваністю (фонетичним мотивуванням) є якість слова, що полягає в наявності необхідного, суттєвого і відносно стійкого мимовільного зв'язку між звуками слова і мотивом (ознакою об'єкта, що лежить в основі номінації). Звукозображуваність є явищем закономірним, невипадковим. Зв'язок «звук – ознака слова» безпосередньо здійснюється на ознакових рівнях відповідно до лінгвістичного та екстралінгвістичного ярусів звукозображувальної системи: «фізична ознака звука – фізична ознака денотата (слова)» [Воронин 1982: 166].

Звукозображувальна система – безліч взаємопов'язаних фонетично мотивованих слів [Успенский 1987: 259]. Звукозображувальними є не тільки ті слова, символіка яких виразна, які відчуваються сучасними носіями мови, а й усі ті слова, у яких цей зв'язок у ході мовної еволюції виявився затемненим, послабленим і навіть, на перший погляд, загубленим, але за допомогою етимологічного аналізу (підкріпленого «зовнішніми» даними типології) цей зв'язок виявляється. Тобто звукозображувальними є слова, які звукозображувальні у своїй основі, за своїм походженням [Воронин 1982: 22].

Для звукозображувального слова специфічним є те, що в широкому плані звук пов'язаний зі значенням (лінгвістичний ярус) настільки, наскільки він пов'язаний з мотивом (екстралінгвістичний ярус). Нарешті (і це важливо), непродуктивне слово може із самого початку мати значення, яке виходить за межі звичайної звукозображувальної сфери. І це слово звукозображувальне в силу того, що його звуковий склад є невипадковим, визначеним тим мотивом, що покладений в основу номінації.

Звукозображувальна система – це чисельність елементів різних рівнів архісистеми мови: яка має системоутворювальну властивість (наявність закономірного недовільного фонетично (примарно) мотивованого зв'язку між фонемами та мотивом номінації); впорядкованих за сукупністю відношень будови (синтагматичних, парадигматичних, ієрархічних), функціювання, походження, розвитку і перетворення [Найдеш 2006 : 31].

Отже, фоносемантика базується на звукозображальності, або фонетичній умотивованості, що є властивістю слова, яка полягає в наявності необхідного суттєвого, повторюваного та відносно стійкого недовільного зв'язку між фонемами слова й ознакою об'єкта-денотата, яка становить основу номінації. Звукозображувальна система охоплює дві підсистеми: звукосимволічну і звуконаслідувальну [Гречко 2003: 38].

2.1.2. Звуконаслідування та звукосимволізм як основні поняття фоносемантики

Фоносемантика, як відомо, вивчає зв'язок між звуком і значенням, що виявляється в звуконаслідувальних (ономатопоетичних) і звукосимволічних словах, то й історія фоносемантичних ідей – це вивчення звуконаслідування і звукосимволізму як її основних понять.

Відношення між звучанням і значенням обмежувалося тривалий час вивченням звуконаслідування, звуконаслідувальних слів. Звуконаслідувальна підсистема, яка разом із звукосимволічною входить в звукозображувальну систему мови, є першим рівнем системи звукозображувальних засобів мови. Звуковий символізм як другий рівень цієї системи є набагато складнішим явищем, матеріальна основа якого дотепер залишається невизначеною.

Звуконаслідування

Звуконаслідування передбачає умовне відтворення (репродукцію, копіювання) звуків природи і звучань, що супроводжують деякі процеси (тремтіння, сміх, свист тощо), а також криків тварин (наприклад, мяу, гав-гав, кукуріку). Під час звуконаслідування утворюються слова, звукова оболонка яких у тій чи іншій мірі нагадує предмети чи явища, які називаються (муркотіти, гавкати,

кукурікати), тобто це умовне відтворення звуків природи, криків тварин тощо [Ганич, Олійник 1985: 84].

За лінгвістичним енциклопедичним словником (1990) звуконаслідування – закономірний не довільний фонетично вмотивований зв'язок між фонемами слова та звуковою (акустичною) ознакою денотата (мотивом), що лежить в основі номінації, відтворення голосом або технічними засобами природних і механічних звучань [Новий тлумачний словник української мови 1998, Т.2: 133]

Звуконаслідувальні слова – це слова, що передають акустичні уявлення мовців про звуки і шуми природи, деякі процеси тощо. Звукокопія природних звучань є імітацією і до мовних явищ не належить [Українська мова. Енциклопедія 2000: 186]. Звуконаслідувальні слова мають внутрішню мотивацію, їхня семантика формується і мотивується організацією звукового складу, яка виявляється у відповідності окремих звуків мови певним типам звучань: тонові звучання передаються голосними (а-а-а), шумові – шумними глухими (шш...ш), шумотонові – звукосполучення шумних із голосними (ха-ха), післяударні – звукосполучення проривних із голосними (бам), дисонуючі – сполучення обов'язкового зімкненого дрижачого з дзвінкими, сонорними, голосними (гар, дринь) [Мацько 1981: 47].

Звуконаслідувальні слова в українській мові відображають звукові ознаки: а) предметів і явищ дійсності (та-та-та); б) дій, рухів (гуп), голосу тварин (мур-мур), фізіологічних дій, відтворюваних мовленнєвими органами людини (фу). Вони характеризуються різноманітністю фонетичної організації: повна (ку-ку) і часткова (тень-тень) редуплікації, подовження звуків (фуррр), комбінування (туру-райра), фіксовані позиції (бух, бах), взаємозамінність звуків (бах! пах!), специфічні звукосполучення (тпр), висока продуктивнсть голосних, приголосних [Українська мова. Енциклопедія 2000: 186].

Такі слова мають багато спільного з вигуками, зокрема видільну динамічну інтонацію, морфемну нечленованість, особливу фонетичну організацію, відсутність морфологічних значень, функцію вираження, а не називання, не поняттєву і не номінативну, а контекстуально-ситуативну об'єктну семантику, але відрізняються від вигуків сферою референції (вигуки виражають почуття і волю,

а звуконаслідувальні слова – звукові уявлення) [там само: 51].

Вагомий внесок у дослідження звуконаслідувальної лексики та в розвиток теорії «звукових жестів» і «мімології» зробили праці В. Абаєва, Н. Ашмарина, М. Баскакова, Д. Бубриха, О. Газова-Гінзберга, М. Дмитрієва, Л. Мацько, Є. Поливанова, Л. Харитонова. Серед багатьох відомих теорій походження мови є також звуконаслідувальна теорія, згідно з якою мова виникла внаслідок наслідування людиною природних звуків, поступового надання їм схематичного та умовного вигляду.

Термін звуконаслідування вперше фіксує «Общий церковно-славяно-российский словарь» П. Соколова, але використовували його ще автори перших російських граматик О. Востоков і М. Греч. У мовознавстві застосовуються також терміни грецького походження «ономатопоетика», «ономатопея», «ономатопоетичне слово» (гр. onimatopoieia – звуконаслідування [Єрмоленко, Бибик, Тодор 2001: 115]), які в основному відповідають термінам «звуконаслідування», «звуконаслідувальне слово». Вживання термінів грецького походження є доцільнішим та зручнішим, оскільки ці терміни є загальноприйнятими, мають міжнародне поширення та цілий ряд похідних: ономатоп (С. Воронін, 1964), ономатопоетичний, ономатет (І. Тронський, 1933) тощо.

У спеціальній науковій літературі ономатопея визначається як «закономірний фонетично мотивований зв'язок між звуковим складом слова (фонемами) й акустичною ознакою позначеного (денотатом)» [Лингвистический энциклопедический словарь 1990: 165]. Знаходимо і більш спрощене пояснення для цього явища: «ономатопея – це словотвір шляхом звуконаслідування» [Словарь иностранных слов 1968: 494]. Український лінгвіст О. Селіванова визначає ономатопею як «умовну імітацію різноманітних звуків природного довкілля фонетичними засобами даної конкретної мови (звуків тварин, неживих предметів, явищ природи тощо)» [Селіванова 2006 : 431].

Ономатопея у будь-якій мові своєю об’єктивною основою має позамовне звучання. Утворення ономатопів визначається двома чинниками – екстралінгвальним, або «універсальним» (незалежним від конкретної мови) і лінгвальним (що виявляється різним чином, залежно від конкретної мови). В ономатопах і їх

похідних характерною ознакою є звук, що становить наслідування позамовного звучання, або фонетична вмотивованість, адже людина наслідує звучання в результаті пізнання нею навколишнього світу. А пізнання – нескінченне наближення мислення до об'єкта, віддзеркалення природи в думці людини слід розуміти у вічному процесі руху, виникненні суперечностей та їх розв'язанні [Юсип-Якимович 2007: 125]. Аналіз звуконаслідувальних слів, або ономатопів, їх типології і фонетичної будови, відображення в них елементів денотата і зображувальних функцій фонемотипів у їхньому складі дає змогу дійти таких висновків: звуконаслідувальні слова утворюють підсистему в межах звукозображальної системи мови. Володіючи знаннями про психоакустичну будову денотата, у більшості випадків можна прогнозувати фонетичну будову звуконаслідувального слова. Практика засвідчує, що існує канонічна звукозображувальна модель, у якій відображаються всі спільні для ономатопів досліджуваних мов компоненти. Канонічні моделі володіють значною діагностичною силою (майже 90%) [Комарницкая 1985: 23]. У слов'янському мовознавстві дослідженням проблем ономатопеї займалися такі лінгвісти, як Г. Білфельдт, Д. Боранич, І. Гаценко, О. Германович, О. Гуйєр, Ю. Касим, Л. Мацько, Ю. Юсип-Якимович та ін.

Перші лінгвістичні розвідки, присвячені вивченню явища ономатопеї в англійській мові, з'явилися в кінці XIX – на початку XX століття. Проте, самостійним об'єктом дослідження звуконаслідувальна лексика стала лише в останні десятиліття XX століття. Осмисленню даної проблеми в мовознавстві сприяли праці Л. Блумфілда, Г. Гемпля, Г. Пауля, Л. Сміта, А. Фреліха, Г. Штреле, а також Е. Вінклера, Е. Фенца, Г. Штреле, Г. Гілмера, Г. Гемпля, І. Ведгевуда, Г. Пауля, В. Гумбольдта, Д. Вестермана, Г. Віссемана, Х. Марчанда та інших учених.

На матеріалі романо-германських мов ономатопеїчна лексика ставала об'єктом дослідження таких відомих лінгвістів, як: З. Віттох (румунська мова), К.Ґ.Н. де Воойс (голландська мова), С. Воронін (англійська мова), В. Вундт (німецька та інші германські мови), Ґ. Ґілмер (німецька та інші германські мови), Є. Глухарьова (німецька мова), М. Ґраммон (французька мова), В. Дієґо (іспанська мова), Г. Зоммер (німецька мова), Й. Йордан (румунська

й інші романські мови), Є. Корді (французька мова), В. Косов (німецька мова), А. Нурен (шведська мова), Т. Оришечко (англійська мова), Г. Пауль (німецька та інші германські мови), К. Стюттерхейм (голландська мова), Т. Шіппан (німецька та інші германські мови), Л. Шпітцер (італійська мова) тощо.

Ономатопеїчну лексику слов'янських та балтійських мов у різний час досліджували Г. Білфельдт (слов'янські мови), Д. Боранич (слов'янські мови), О. Гуйєр (чеська мова), В. Добровольський (російська мова), Л. Капанадзе (російська мова), С. Карпухін (російська мова), Ф. Копечний (слов'янські мови), А. Лескін (литовська мова), Л. Мацько (українська мова), Р. Смаль-Стоцький (українська та інші слов'янські мови), С. Толстая (слов'янські мови), І. Торопцев (російська мова), Ю. Юсип-Якимович (українська мова) та ін. Проте в українському мовознавстві цей аспект лінгвістичних досліджень опрацьовано лише спорадично, що зумовлює необхідність його подальшої наукової кваліфікації, здійсненої у наступних підрозділах нашої роботи.

Звукосимволізм

Як зазначалося вище, звуконаслідувальна лексика – це предмети, явища, процеси зовнішнього світу, які здатні продукувати звуки. Іншими словами, фіксується закономірний зв’язок між фонемою слова і звуковою ознакою денотата, що лежить в основі номінації. Звукосимволічна ж лексика відзначається наявністю закономірного, недовільного, фонетично мотивованого зв’язку між фонемами слова і закладеною в основу номінації незвуковою ознакою денотата. Звукосимволічні слова (ідеофони, образні слова) здебільшого позначають різноманітні види руху, світлові явища, форму, величину, віддаленість об’єктів, міміку, фізіологічний та емоційний стан людини. Денотатом імені даної категорії є предмети, явища, процеси навколишньої дійсності, не здатні до породження звуків [Почепцов 2013: 40], тобто денотатом номінації тут є предмети, явища, процеси, яким не властиве звукотворення [Левицкий 1998: 10]. В. Левицький погоджується з Ф. Кайнцом, що в основі звукосимволізму (ЗС) лежить «транспозиція одних почуттів у інші (зорових у моторні, моторні в акустичні)» [Левицький 1973: 36]. Р. Якобсон теж акцентує вмотивованість, природність цього явища: «Звукосимволізм – безсумнівно, об’єктивне відно-

шення, що спирається на реальний зв'язок між зовнішніми чуттями, зокрема між зором та слухом [Якобсон 1971: 23].

Понад два тисячоліття ведуться дискусії щодо символіки звуків, але й дотепер деякі проблеми ЗС залишаються невирішеними. Зокрема А. Зіберер уважав, що звукосимволізм має латентний характер у свідомості людини, де «слово – звучання – значення» перебувають у взаємозв'язку, оскільки звукосимволічні властивості мають не всі слова [Левицький 1993: 12].

Вважається, що теоретичне вчення звукового символізму було започатковано О. Експерсеном (1922) [Воронин 1982: 11], але науковий розвиток проблеми звукосимволізму (Г. Шухардт уводить поняття «вторинного символізму») став можливим лише з появою об'єктивних психолінгвістичних методів дослідження цього явища [Воронин 1982: 11].

Існує кілька теорій, що пояснюють механізм породження звукового символізму: фізіонімічна, референтна, асоціативна, теорія зворотного зв'язку, синестезична. Однак лише асоціативна, референтна та синестезична отримали найбільше визнання в лінгвістиці та психології.

Асоціативна теорія ґрунтується на припущенні, що пропоновані респондентові слова асоціюються в його свідомості із звучанням слів рідної мови, і тому інформант оцінює не звучання, а значення пропонованих йому звукокомплексів. Різновидом асоціативної теорії є теорія зворотного зв'язку, запропонована братами Тейлорами. В основі звукосимволізму, вважають вони, лежить набута в процесі навчання мови звичка, яка закріплює асоціацію між певними звуковими і семантичними одиницями. Наприклад, фонема /g/ в англійській мові зустрічається на початку слів, пов'язаних з поняттям великий і тому респонденти оцінюють триграми з початковим [g] як великі [Taylor J., Taylor M. 1965].

Референтна теорія була висунута Р. Брауном. На його думку, в основі звукосимволізму лежить досвід, набутий людиною в процесі практичної діяльності. Людина навчається того, що великим предметам (наприклад, важка шафа) відповідають (наприклад, при пересуванні) низькі і грубі, а малим – високі і приємні звуки, тому інформанти високі звуки типу [i] асоціюють із чимось малим, а низькі типу [a] – з чимось великим [Brawn 1958 : 318].

Синестезична теорія була сформульована ще Е.Сепіром, який уважав, що існування звукового символізму не може пояснюватися простим асоціативним зв'язком між звуком і змістом [Sapir 1929: 234-235]. Звуковий символізм породжує акустичні або кінестезичні фактори або комбінації одних та інших. «Відкритий рот, висунуті вперед щелепи, стиснуті губи, – пишуть М. Бентлі й Е. Верон, – містять просторові і динамічні значення, що служать відмінними ознаками вимовлених і почутих звуків» [Bently, Varon 1933: 86] В основі звукового символізму лежать, таким чином, фізичні властивості, або, за висловом Ф.Кайнця, транспозиція одних видів відчуттів в інші, тобто синестезія [Kainz 1960: 204]. Підтримуємо думку В. Левицького, що найбільш прийнятою видається саме ця – синестезична теорія, яка підтверджується наявністю чіткої відповідності між певними фізичними і семантичними одиницями, які символізують звуки (при цьому, як визначають американські дослідники, акустичні властивості звуків відіграють, очевидно, важливішу роль, ніж артикуляційні, тобто кінестезичні існуванням міжмовних звукосимволічних правил і кореляції між неспорідненими мовами [Johnson, Suzuki, Olds 1964]), наявність кореляції між скалами. Роль асоціативного фактору не виключається при вивченні суб'єктивного звукового символізму, а навпаки зростає при пропонуванні важких шкал (наприклад кольору), коли дія синестезії має більш індивідуальний характер [Левицький 1993 : 24].

У ході дослідження ЗС запропоновано декілька його класифікацій, але найбільш вдалою та загальноприйнятою вважається класифікація канадських дослідників Дж. та М. Тейлорів, які запропонували розподіл на об'єктивний та суб'єктивний звуковий символізм [Taylor J., Taylor M. 1965 : 415], що визнають і в сучасній лінгвістиці та психолінгвістиці, де теж розрізняють суб'єктивний (зв'язок певних звуків і значень у психіці людини, що виявляється експериментальним шляхом) і об'єктивний (зв'язок певних звуків і значень у словах тієї або іншої мови) ЗС [Левицький 1993 : 17]. Об'єктивний звукосимволізм показує існування зв'язку певних звуків і значень у словах тієї чи іншої мови. Суб'єктивний же представляє зв'язок певних звуків і значень у психіці людини, що виявляється експериментальним шляхом. Відмінності двох видів звукосимволізму зумовлено властивостями самого об'єкта, оскіль-

ки обидва типи зв'язку – у мові й у свідомості реципієнта – не завжди ідентичні. Так, наприклад, у більшості слов'янських мов поняття «маленький» позначається словами, які містять голосний [а], проте учасники експерименту, російськомовні та українськомовні, оцінюють звук [а] як «великий», а звук [і] як «маленький» [Левицький 1998: 11].

Суб'єктивний звукосимволізм – існування певної відповідності між звуковими і семантичними одиницями у психіці носіїв тієї чи іншої мови, що найчастіше досліджується за допомогою «семантичного диференціалу» (Ч. Осгуд), коли пропонуються штучні слова, слова-стимули, і методики «підбору», за якою слова для дослідження беруться з мови. Об'єктивний звукосимволізм передбачає існування зв'язку певних звуків і значень у словах тієї чи іншої мови. Лінгвістичні методи вивчення об'єктивного звукосимволізму подають спочатку гіпотезу про зв'язок певного звука з відповідним поняттям чи комплексом понять і для підтвердження висунутої гіпотези пропонуються лексеми, які об'єднані загальними, з кута зору дослідника, фонетичними і семантичними ознаками. В цьому В. Левицький убачає ряд недоліків, а саме: слова підбираються довільно, тому семантична спільність надто відносна; підбір мов має також суб'єктивний характер, і список слів для одних мов є більш детальним, аніж для інших [Левицький 1993: 20].

Питання про природу та характер звукосимволізму (універсальний чи національний) тісно пов'язані між собою. Сьогодні існують дві протилежні погляди на характер звукосимволізму: перший – звукосимволізм має універсальний (міжнаціональний) характер; друга – звукосимволізм має вузьконаціональний характер [Історія розвитку фоносемантики як науки].

Перша точка зору представлена в роботах С. Цуру, Г. Альпорта, Р. Брауна та його колег: М. Майрона, Дж. Вайса та ін. Другу точку зору обстоює І. Тейлор. Майже всі роботи, які представляють перший погляд, побудовані на методиці «підбору» мов. І. Тейлор використано більш ефективну методику та досліджено за допомогою неї найбільшу кількість мов (4 мови, 18 звуків), однак гостра полеміка між І. Тейлор та Дж. Вайсом призвела до того, що ці факти було відкинуто [там само].

Новий експеримент було проведено В. Левицьким, резуль-

тати висвітлено у його праці «Семантика та фоносемантика». Мови для порівняння були обрані таким чином, щоб дві з них були близькоспорідненими (це давало можливість перевірити один з аргументів І. Тейлор про пропорційний ступінь спорідненості обраних мов). В. Левицький дослідив 6 голосних та 12 приголосних молдовської, російської та української мов. Отримані ним дані свідчать про те, що в різноманітних мовах існують доволі чітко виражені «правила» асоціювання визначених артикуляцій з визначеними поняттями. Таким чином, сама наявність таких «правил» має універсальний характер, тому на сьогодні можна з упевненістю говорити про універсальність звукосимволізму [Левицький 1973: 48].

Наприклад, дослідник виявив, що поняття «маленький» у чотирьох мовах (англійській, молдовській, російській та українській) асоціюється перш за все з фонемами /і/ та /е/, а «великий» – з голосними /о/ та /у/, початкові приголосні [п], [з], [м], [н] в індоєвропейських мовах асоціюються з поняттям «маленький», [б], [р], [д] – з поняттям «великий», [б] та [ш] – з поняттям «неприємний» [Левицький 1998: 28–29]. Дані, отримані В. Левицьким, збігаються з результатами Ж. Петерфальві для французької мови [Peterfalvi 1970], С. Ньюмана для англійської мови [Newman 1933]; зокрема звуки [і], [е] символізують поняття світлий у п'яти мовах – румунській, французькій, англійській, німецькій, українській [Левицький 1993: 18]. С. Ньюман установив, що голосні [і], [е] та [а] в англійській мові (від «маленького» до «великого») в іншому порядку [і], [е], [а], тобто символізація розміру пов'язана зі ступенем відкритості ротової порожнини та позицією язика [Newman 1933: 62]. Знайдені В. Левицьким символічні властивості приголосних також збігаються з результатами дослідження С. Ньюмана, який розподілив приголосні по шкалі розміру в такому порядку: t, d, p, b, k, g (передні «менші» задніх, глухі «менші» дзвінких). Він установив, що символізація великого розміру корелюється із символізацією поняття «темний», а символізація малого розміру – із символізацією «світлий» [Newman 1933: 62].

Отримані В. Левицьким дані узгоджуються також і з результатами М. Майрона, який довів, що для англійської та японської мов характерна така закономірність: передні звуки (голосні та

приголосні) символізують «слабке та приємне», а задні – «сильне та неприємне» [Miron 1961: 26]. В. Левицький робить висновки про інтернаціональний характер звукосимволізму, і що особливо важливо, він стверджує, що пошуки універсального звукосимволізму повинні вестись не на рівні морфеми, а на рівні одиниць менших – фонем [Левицький 1972: 36]. А. Журинський теж уважає, що: 1) символізм, заснований на природній аналогії ознак звука і значення; зв'язки такого роду універсальні, хоча й можуть злегка модифікуватися в залежності від кількості й співвідношень звуків в системі; 2) символізм, заснований на співвідношенні питомої і запозиченої лексики, що відрізняється в різних мовах [Журинский 1980: 28].

Найважливіші компоненти психофізіологічної основи звукосимволізму – це синестезія і кінеміка. Синестезія (грец. одночасне відчуття) у мові – вираження в мовній систематиці фізіологічних асоціацій між даними різних видів відчуттів [Українська мова. Енциклопедія 2000: 538]. Вона є феноменом сприйняття, який полягає в тому, що враження, яке відповідає даному подразнику і специфічне для даного органу відчуття, супроводжується іншим, додатковим відчуттям чи образом, часто характерним для іншої модальності [Найдеш 2000: 52]. Синестезія – це виникнення у людини відчуття не лише в чуттєвому органі, на який діє подразник, а й одночасно в іншому органі чуття. Кінеміка ж є сукупністю довільних м’язових рухів, які супроводжують відчуття та емоції. В основу номінації звукосимволічних слів можуть входити ознаки об’єктів, які отримані через зір, смак, дотик, нюх. Найбільше число припадає на долю дотику рук (миттєвий – довготривалий; швидкий – повільний), статики (відстань – далека / близька, розмір – великий / малий) [Кулешова 1990: 121].

Таким чином, можемо ще раз підкреслити складність характеру ЗС, який виявляється у двох різновидах – суб’єктивному й об’єктивному та має універсальний характер у сучасних мовах. Одним із найважливіших компонентів звукосимволізму є синестезія. Асоціативно-образне сприйняття звуків через механізми синестезії дає змогу сприймати різнорідні відчуття, зокрема і звуко-кольорові як одні з найяскравіших у сприйняттєвій палітрі в цілому.

2.1.3. Кольорофоносемантика і синестезія у лінгвофоносфері особистості та соціуму

Значний інтерес представляє дослідження лінгвофоносфери в поєднанні зі сферою візуального сприйняття, оскільки саме в цих сприйняттєвих ділянках укладені найдавніші (початкові, природні) зв'язки між формою мовного знака та його змістом. Крім того, в останні роки фоносемантичні пошуки вчених зосереджуються і на висвітленні лінгвокультурних особливостей сприйняття, у межах яких вивчення кольору, його асоціативних констант – це один із шляхів виявлення глибинних смислів, закладених у національних мовах.

Колір є одним з унікальних феноменів кожної культури, її ключова категорія. Однак цей феномен неоднозначний: у першому випадку його можна уналежнити до фізичних властивостей реальності, а в другому випадку колір – це суб'єктивне психофізіологічне відчуття, яке відбивається в емоційних станах, що різноманітно виявляються у кожної людини. Такий двобічний характер кольору дає підстави вважати його універсальним поняттям і водночас указує на національно-культурну специфіку кольору, яка відображена в мові, у мовній картині світу. Мовна картина світу – «це спосіб відбиття реальності у свідомості людини, що полягає у сприйнятті цієї реальності крізь призму мовних та культурно-національних особливостей, притаманних певному мовному колективу; інтерпретація навколишнього світу за національними концептуально-структурними канонами» [Штерн 1998: 34].

Звуко-кольорова картина світу має всі ознаки національно-зумовленої системи, бо вона відносно стійка, формується і функціонує на базі національної мови і, відповідно, має своєрідну специфіку, яка відображає особливості когнітивних структур національної свідомості. Колірна картина світу – поняття відносне динамічне, вона формується і передається як у темпоральному континуумі, так і в процесі безпосередньої комунікації, може бути виявлена і зафіксована, але її зміни проявлятимуться тільки на значному часовому відрізку. Універсалізуючись, колірна картина світу, безумовно, має національно мотивовані пріоритети, пов'язані з різними умовами, починаючи від екстралінгвальних та за-

кінчуючи внутрішньомовними особливостями [Прокофьева 2007: 118].

Сучасний дослідник проблеми фоносемантики Ю. Казарін зазначає, що «поети і письменники взагалі схильні вбачати в звуках (частіше йдеться про звукобукви, як про складні фонографічні знаки) наявність двох типів ассоціативно-психологічного значення: кольорово-колористичного (кольорофоносемантика) та оцінно-емоційного (власне психофоносемантика) [Казарин 2002 : 180]. Л. Прокоф'єва у праці «Звукоколірна асоціативність в мовній свідомості і художньому тексті: універсальний, національний, індивідуальний аспекти» зауважує, що, порівнюючи отримані дані зі звуко-кольорової асоціативності носіїв російської та англійської мов, не можна не прийти до думки, що саме кольори, які «запрограмовані» на фоносемантичному рівні, складають ту саму універсальну матрицю, що знаходиться в початковій стадії кодування кольору вже на рівні несвідомого. При цьому ахроматичні кольори є точкою відліку та водночас і прикінцевою точкою кольорового відрізка: білий колір характеризується завершеністю як кінцевий пункт яскравості, а чорний – як кінцевий пункт темряви. Розвиваючи цю ідею, логічно припустити, що будь-яка мова має глибинну кольорову матрицю, зафіксовану в національній системі звуко-кольорової асоціативності, причому набір основних кольорів є не лише соціально і культурно детермінованим, а й відображає картину світу на рівні фоносемантики. Ймовірно, що значимість кольорів (так само, як і пов'язаних із ними емоцій) варіюється залежно від національної мови, тому виявлення специфічних систем кольорової символіки звуку дасть змогу доповнити знання про узагальнену картину світу ще одним важливим складником, зафіксованим у в мовній свідомості [Прокофьева 2007: 119].

Таким чином, синестетично зумовлена звуко-кольорова картина світу складається з декількох компонентів, де провідними є універсальна (несвідома) здатність людини асоціювати звуки і кольори та національна (підсвідома) здатність відображати специфіку погляду на світ через конкретну мову в образно-логічному й естетичному сприйнятті.

І. Горєлов висунув тезу про зумовленість асоціативно-образного сприйняття звуків механізмом синестезії (у перекладі з

грецьк. ynaesthesis позначає «рівнобіжність відчуттів» і випливає з природно-біологічної властивості людини одночасно переживати враження, одержані кількома органами чуття, наприклад, сприймання кольору або світла через звуки і навпаки), що дало змогу пояснити принципову можливість одночасно сприймати різнорідні відчуття, що отримуються за допомогою різних органів чуття (наприклад, органами слуху і зору, зору і дотику і под.) [Горелов 1969 : 17]. Трохи пізніше відомий американський психолог Л. Маркс (1975) прийшов до висновку, що синестезія є домовною формою категоризації, здійснюваної «на рівні організму» і притаманної всьому людству [Marks 1975].

Синестезія розглядається в плані побудови загальної теорії мови (І. Бодуен де Куртене, С. Воронін, Б. Ворф, Б. Галєєв, С. Дей, В. Звегінцев, І. Кронассер, Л. Маркс, М. Нікітін, В. Петренко, В. Пищальникова, Ю. Степанов, С. Ульманн, Р. Якобсон); як вияв метафоричного мислення «в літературній творчості (І. Абдулла, Б. Галєєв, Дж. Дауні, Н.Фортунатов, Т. Шурішина); у психолінгвістичному аспекті (Р. Браун, О. Журавльов, В. Левицький, Ю. Тамбовцев); у стилістичному плані (І. Арнольд, Д. Романов, Н. Старцева, Е. Фадєєва); у зіставних дослідженнях (В. Кульпіна, О. Кундик, Т. Санжаров); у мистецтві (І. Горєлов, О. Еліна, Я. Сабанадзе) та ін.

Існують різноманітні види синестезії, зокрема пов'язані з колірним сприйняттям звуків (хроместезія). Серед них можна виокремити музично-колірну синестезію (колірні асоціації зі звуками музики) і фонемно-колірну (колірні асоціації зі звуками мови). Фонемно-колірна синестезія – різновид хроместезії (так званого «кольорового слуху»). У людей, що володіють цим видом синестезії, звуки асоціюються з певними кольорами [Weiss, Zilles, Fink 2005: 859]. Фонемно-колірну синестезію слід відрізняти від графемно-колірної, у якій колірні асоціації викликають букви, а не позначені ними звуки. Втім, Л. Прокоф'єва, слідом за О. Журавльовим, вважає, що колірні асоціації викликають графема і фонема, буква і звук як єдиний комплекс [Прокофьева 2007: 118].

Колористичні й асоціативні значення звуків вивчає психофоносемантика [Казарин 2004]. Про кольорово-звукові зв'язки в поезії писав О. Журавльов у розділі «Кольорова музика вірша»

книги «Звук і зміст» [Журавлев 1981], цій же темі присвятив окремий розділ «Фоносемантичні явища в поетичному тексті» в роботі «Філологічний аналіз поетичного тексту» і Ю. Казарін [Казарин 2004]. В цих та інших розробках дослідники доводять, що колір є найголовнішим з усіх факторів (колір, запах, смак, тощо), які впливають на психіку та емоційний стан людини, проте кожна історична епоха своєрідно трактувала значення кольору мови. Саме явище кольорового сприйняття тексту було відоме ще з часів ранньої цивілізації. Так, Платон стверджував, що звуки, так само, як і предмети, характеризуються ознаками форми, обсягу, кольору і динаміки. Наприклад, Артюр Рембо у своєму сонеті «Голосні» [Rimbaud 1895: 7] так описав звуки:

А чорне, біле Е, червоне І, зелене
У, синє О, – про вас я нині б розповів:
А – чорний мух корсет, довкола смітників
Кружляння їх прудке, дзижчання тороплене;
Е – шатра в білій млі, списи льодовиків,
Ранкових випарів тремтіння незбагненне;
І – пурпур, крові струм, прекрасних уст шалене,
Сп'яніле каяття або нестримний гнів;
У – жмури на морях божественно-глибокі,
І спокій пасовищ, і зморщок мудрий спокій –
Печать присвячених алхімії ночей;
О – неземна Сурма, де скрито скрегіт гострий,
Мовчання Янголів, Світів безмовний простір,
Омега, блиск його фіалкових Очей.
(Переклад Григорія Кочура) [Рембо 1995: 212]

Зовсім іншими кольорами позначив голосні французький мовознавець К. Ніроп: І – синій, У – яскраво-жовтий, А – червоний [Нироп 1990: 142-146]. О. Бєлий стверджував, що голосні мають трохи інші кольори: А – білий колір, Е – жовто-зелений, І – синій, У – чорний, О – яскраво-помаранчевий [Белый 1994: 205]. По-іншому цю ж теорію розглядав М. Ломоносов, який помітив, що часте вживання в тексті літери А може сприяти зображенню пишноти, великого простору, глибини і висоти; велика кількість Е, И, Ю - може передавати почуття ніжності, ласки, сліз; за допомогою Я - передаються приємності, ніжності і веселощі; а літери

О, У, Ы - можуть показати нам страшні речі: гнів, заздрість, біль і печаль [цит. за Миницкий, Толочко 2003 : 154].

Загалом, якщо продовжувати розглядати різні відомості про кольори голосних, то кожен звук виявиться розмальованим усіма кольорами веселки. Через це зв'язок кольору і звуку є доволі нестійким, тому виникає багато питань і суперечок щодо цієї теорії. Для того, щоб віднайти зв'язок між кольором і звуком, в одному з університетів Калінінграду під керівництвом О. Журавльова був проведений асоціативний експеримент: опитування інформантів щодо асоціювання того чи іншого звуку з тим чи іншим кольором [Журавлев 1991: 102]. Для більшої надійності Л. Прокоф'єва повторила цей експеримент через 10 років, а для з'ясування національної специфіки звуко-кольорового сприйняття залучила російськомовних і англомовних інформантів [Кольорофоносемантичний аналіз віршів А. Ахматової та їх перекладу українською мовою]. Техніка проведення експериментів була різноманітна – респондентові надавалися звуки, до яких потрібно було підібрати кольори, він отримував різнокольорові картки, на яких потрібно було написати звуки, або ж йому давали завдання розкласти звуки за кольором, наприклад, від найбільш червоного відтінку до найменш червоного [Прокофьева 2007: 31].

Велика кількість таких експериментів із тисячами інформантів показала, що в переважній більшості респонденти забарвлюють голосні звуки цілком виразно. Особливо одностайні думки щодо трьох голосних – [а], [е], [и]. Звук [а] і літеру А цілком упевнено називають червоними, [е] – чітко зеленим, а И – синім. Звук [о] всі одностайно вважають світлим і яскравим, але, хоч більшість інформантів назвала його жовтим, доволі часто зустрічаються відповіді «білий».

У результаті проведенного експерименту О. Журавльовим «були виявлені такі колірні значення асоціативної (психологічної) природи основних голосних звуків (фонем) сучасної російської мови: а – червоний // чорний; о – жовтий // білий; е – зелений; у – фіолетовий // ліловий; і – синій; и – коричневий; йотовані голосні: йа – яскраво - червоний // темно-червоний; йо – жовто-зелѐний // бірюзовий; йе – яскраво-жовтий // помаранчевий; йу – блакитний; te (е після твердого у «відкритому» початку слова) – блідо-зеле-

ний // мутно-помаранчевий // тьмяно-охряний // палевий [Казарин 2002: 266]. Отже, якщо спиратися на дослідження О. Журавльова, то звуко-кольорові відповідності для голосних, йотованих російської мови можна схарактеризувати так: [а] – насичено-червоний; [йа] – яскраво-червоний; [о] – світло-жовтий, або білий; [е] – зелений; [йо] – жовто-зелений; [и] – синій; [у] – темно-синій, темно-синьо-зелений, ліловий; [йу] – блакитний, бузковий; [ы] – темно-коричневий, чорний [Журавлев 1991: 102].

З приголосними все було набагато складніше, оскільки їх набагато більше. Зараз із цілковитою впевненістю можна сказати лише те, що Р чітко сприймається як темно-червоний. Важко зрозуміти, від чого залежать ці «кольорові» властивості звуків. Можливо, що А і Р у російській мові асоціюються з червоним кольором, бо входять в слово *красный.* Хоч, можливо, що все навпаки – слово *красный* стало позначати колір, тому що в ньому був наголошений А. [Журавлев 1981: 102].

Отже, зв'язок кольору і звуків – це не тільки вивчення глибинних смислів, закладених у національних мовах, а й вивчення впливу на психіку та емоційний стан людини, оскільки сприйняття кольору – це обмін енергії людини з космічною енергією. Конкретні кольори і їхні відтінки резонують із відповідними частотами того чи іншого енергоцентру, тому колір може виявитися цілющим або ж руйнівним.

Таким чином, звуко-кольорова картина лінгвофоносфери має всі ознаки національно зумовленої системи, яка є відносно стійкою та формується і функціонує на базі національної мови.

2.1. 4. З історії фоносемантичних досліджень

Ідея фонетичного значення, чи так званого фонетичного символізму, виникла давно в результаті пошуку «природного» зв’язку між значенням та звучанням слова [Журавлев 1974: 16] і сприймається як «одна з тих, що зачаровують розум» [там само: 19].

Фоносемантичні явища були предметом уваги філософів, психологів і мовознавців ще з античних часів. Першими їх джерелами можна вважати давні релігійні та магічні книги різних культур, у яких кожна літера алфавіту наділялася містичним змістом.

Саме Давня Греція стає «місцем народження» відомого лінгвістичного дискурсу про те, як зароджуються слова і яким чином речі отримують свої імена. Філософ Демокріт вважав, що зв'язок між предметом та його назвою є довільним, а імена речам люди дають на власний розсуд і за взаємною згодою. Прихильники протилежної версії стверджували, що всі імена певним чином відображають сутність предметів, а у звучанні слів міститься закодована інформація про їхні властивості [Алпатов 1998: 129].

Перші праці «Кратил», «Парменід», «Софіст», присвячені звуконаслідувальним явищам, належать ще стоїкам, зокрема Платону. Давньогрецький мислитель в одному із своїх діалогів «Кратил» поставив питання про співвіднесеність між формою слова та його значенням, виділяючи при цьому семантику деяких приголосних звуків. Платон стверджував, що у мові поряд із швидкими, тонкими, величезними й округлими звуками існують також і швидкі, тонкі, величезні й округлі предмети. Швидкі предмети, відповідно до 25 платонівського вчення, отримують імена, що утворюються із швидких звуків; тонким предметам присвоюються імена з тонким звучанням; а структуру імен величезних предметів складають великі звуки. Доказом цього постулату є той факт, що при вимові звука /Р/ язик швидко вібрує, тому і /Р/, відповідно, є швидким звуком та наявний у словах, які позначають швидкий або різкий рух (річка, трепет, трощити, рвати тощо) [Зубкова 2015: 234].

Тема співвіднесення звука та значення цікавила вчених і в епохи Середньовіччя та Ренесансу. Роздуми про цю галузь науки знаходимо у працях Д. Волліса, який опублікував список англійських фонестем та їхні значення. Символічні зв'язки привертали до себе увагу таких середньовічних філософів і теологів, як Ф. Аквінський та Августин Блаженний, французьких філософів-просвітників Ж.-Ж. Руссо і Р. Декарт.

Філософи і мовознавці шукали відповіді на питання зв'язку звучання із значенням, внутрішня мотивованість назв, походження мови.

У XVIII ст. М. Ломоносов висунув унікальну теорію про те, що слова, у складі яких містяться голосні звуки [е], [і] та [а], повинні використовуватися для опису ніжних предметів, а ті слова, в котрих є [о], [у], [и] – для опису речей, які викликають страх

[Ломоносов 1952 : 89].

У добу Нового часу проблеми фоносемантики розглядалися в основному представниками німецької філософії, які досліджували симбіоз значення слова та звука, заснували вчення «звукотлумачення» на прикладах художньої літератури та в історичному плані. Представники німецького романтизму Ф. Новаліс та брати Август і Вільгельм Шлегелі у своїх дослідженнях розробили систему відповідності звука кольорові. Відповідно до цієї системи, кольори асоціювалися в основному з голосними звуками. Німецький мовознавець Г. Лейбниць та французький учений Ш. де Бросс досліджували міжнаціональний характер явища фоносемантизму. Цікавим є той факт, що Е. Юнгер розглядав ЗС у гендерному аспекті. На думку німецького вченого, голосні звуки викликають асоціації у зв'язку з жіночністю, а приголосні – з мужністю [Meibauer 2007 : 93].

Багато уваги приділено звуконаслідувальним словам у XVIII–XIX ст. В. фон Гумбольдт зазначав, що дійсна матерія мови – це, з одного боку, звук загалом, а з іншого – сукупність чуттєвих вражень та мимовільних рухів духу, що передують утворенню поняття, яке здійснюється за допомогою мови [Гумбольдт 2000: 40]. Вчений виокремив три типи зв'язку між звуком та значенням: за акустичними параметрами, тобто безпосереднє наслідування звука; за артикуляційними параметрами – наслідування певної звукової внутрішньої якості; за аналогією – схожість звуків у відповідності до спорідненості понять, що позначаються. Саме ці три типи стали ключовими для подальшого розвитку науки, яка в майбутньому отримає назву фоносемантика [Мельничук 2018: 26].

Дослідження проблеми фоносемантизму в XIX–XX ст. мали виключно описовий характер. М. Мюллер аргументував існування ЗС і класифікував уявлення про звуки на основі асоціацій, які викликаються «екзотичними словами» (що насправді були комплексами звуків із домінувальною відкритою або закритою голосною). Вчений пов'язує виникнення фоносемантизму з появою відомої «звуконаслідувальної» теорії походження людської мови (Wauwau-Theorie або Kling-klang Theorie) [Müller 1935 : 95]. Німецький лінгвіст-германіст Г. Пауль вивчав природу вигуків та ономатопоетичних утворень на прикладі дитячої мови, доводив,

що звукові комплекси пов'язуються із певними комплексами уявлень і таким чином набувають відповідного асоціативно-символічного значення [Перельмутер 1980: 135]. Данський лінгвіст О. Єсперсен вважав, що зв'язок між поняттям і звуком у мові є дуже тісним, тому значення та асоціації у нашій уяві надзвичайно взаємопов'язані і знаходяться поруч [Есперсен 1958: 144]. Відповідно до його вчення, довільність у мові є надто перебільшеною. Із цим положенням погодився також і Д. Болінджер [Bolinger 1950], стверджуючи, що знак є недовільним.

У першій чверті XX ст. особливий інтерес до проблеми звукосимволізму виник у поетів-символістів. Цим питанням присвячені книги К. Бальмонта та О. Білого [Воронин 1982: 19]. І хоч поетам вдалося підкреслити символіку звуків, їх здогадки мали суто суб'єктивний характер, який не мав наукового обґрунтування [Петличний 1953: 29]. Науковий розвиток проблеми звукосимволізму став можливим лише з появою об'єктивних психолінгвістичних методів дослідження цього явища, а саме у XX столітті. Одними з найперших експериментальних досліджень у сфері ЗС уважаються праці американських науковців Е. Сепіра у 1929 році та його послідовника С. Ньюмена, які намагалися довести існування внутрішнього зв'язку між звуками та значеннями в мові. Е. Сепір вияв, що звук [і] пов'язують з уявленням про щось маленьке, [а] – велике [Журавлев 1969: 20]. Він показав, що голосні заднього ряду виявляються «більше», ніж переднього [Сепир 1993: 262]. Цю ідею далі активно підтримували та розвивали у своїх працях американські та канадські мовознавці С. Цуру, Р. Браун, А. Блек, А. Горовіц, Р. Наттел, М. Майрон, І. Тейлор, Дж. Вайс тощо.

У другій половині XX століття з'явилось ґрунтовне міждисциплінарне дослідження звукового символізму американськими вченими Л. Хінтон, Д. Ніколс та Д. Охала (1994 р.), які запропонували типологію ЗС та дослідили його біологічну базу, розглядаючи звук не як символ, а радше, як знак чи симптом [Михалев 2012: 93].

На відміну від теоретичного дослідження Л. Хінтон, Д. Ніколс та Д. Охали, дисертація М. Магнус (2001 р.), як і інші її праці, має більш прикладне спрямування. М. Магнус вважається однією з провідних сучасних американських знавців у галузі

ЗС, вона створила веб-сайт Margo's Magical Letter Page, де можна ознайомитися з результатами її дисертаційного дослідження, з фоносемантичним словником, укладеним авторкою тощо. Своїми науковими здобутками вона продовжує надихати нове покоління лінгвістів на вивчення питання ЗС (наприклад, дисертаційне дослідження Дж. Фрімана «Експериментальні методи у фоносемантиці», 2009 р.) [Мельничук 2018: 30]. Отже, вивчення ЗС у США продовжується і має як теоретичне, так і практичне спрямування. Серед методів дослідження, що використовуються американськими науковцями, можна виокремити переважно описовий, зіставний, лінгвістичний та фонетичний аналіз, методи кількісних підрахунків та елементи статистики [там само]. Професор В. Левицький, відомий український мовознавець, стверджував, що «успішне вивчення відношень між звуками і змістом у мові буде насамперед залежати від наявності ефективних методів дослідження» [Левицький 1986 : 76].

Заслуговують на увагу й експериментальні дослідження німецького психолога Г. Мюллера під керівництвом Д. Віттмана (Experimentelle Beitrage zur Analyse des Verhältnisses von Laut und Sinn, 1935). Інші європейські праці були присвячені теоретичним питанням звукової символіки, зокрема в 1958 році німецький науковець Х. Марчанд робить спробу систематизувати звукозображувальний матеріал англійської мови, але його дослідження було неповним і незавершеним. Англійський лінгвіст Дж. Р. Ферт увів у науковий ужиток термін phonestheme («фонестема») та визнав наявність певної фонестетичної функції різних консонантних груп (1935-1957 рр.) тощо [Мельничук 2018: 26].

У XX ст. у сучасній європейській та американській науці погляди на звукосимволізм, а особливо на його характер та методи вивчення, суттєво відрізнялись. У Європі вивчення звукосимволізму характеризується наявністю доволі великої кількості праць, присвячених теоретичним питанням звукової символіки (Г. Вернер, А. Зіберер, Г. Кронассер, М. Вандрушко, С. Ульман), і майже повною відсутністю експериментальних досліджень [Історія розвитку фоносемантики як науки].

У радянському мовознавстві проблемами звукосимволізму почали займатися здебільшого в другій половині 60-х років. Ве-

ликого успіху в дослідженні лінгвістичного матеріалу, особливо у сфері стародавніх і сучасних східних та африканських мов, досягли В. Абаєв, О. Гурждиєва, Н. Дмитрієв, О. Журавльов, О. Журинський, Б. Журковський, О. Леонтьєв, М. Панов, Є. Поліванов та А. Штерн.

Великий вплив на методи та характер наукових розвідок зробила саме українська школа звукового символізму, яку очолював професор В. Левицький (Чернівецький національний університет). Запропонований ним принцип поєднання психолінгвістичних методів із методами статистичної лінгвістики сприяв об'єктивізації результатів. Науковець зауважував: «Мовець далекий від того, щоб шукати певні відповідності між звуком і значенням у кожному слові рідної мови. Звукосимволічне чуття ніби «дрімає» у свідомості людини і виявляється лише тоді, коли слово, розвиваючись у цілковитій згоді з фонетичними і морфологічними законами цієї мови, випадково набуває форми, що відповідає, з погляду мовця, значенню цього слова» [Левицкий 2009 : 125]. У цьому контексті цілком доречною є й думка В. Кушнерика, що «... найменша асоціація образу, лексеми чи фонеми з певними якостями навколишнього світу активізує процес запам'ятовування цього образу, лексеми чи фонеми, формує у людини асоціації, здатні трансформувати лексичний склад мови із пасивного у його активний фонд» [Кушнерик 2010 : 6].

Фоносемантичні дослідження із застосуванням методик В. Левицького проводились у різних мовах і на різних мовних рівнях. Так, вивченню звукозображальності германських мов присвячено праці, дисертації В. Кушнерика, Л. Комарницької, Н. Львової, О. Найдеш та ін. Серед праць, де вивчалися символічні властивості фонестем, варто згадати і дослідження А. Калити, яка стверджує, що відтінки значень слів-синонімів з ідентичними початковими фонестемами залежать від типу наступної голосної, яка, на її думку, «здатна доповнювати та конкретизувати значення слова» [Калита 2000 : 105].

Найактивніше фоносемантика починає розвиватися в 70-80-ті роки XX ст., коли вийшли друком праці О. Журавльова «Фонетичне значення», «Звук і смисл» та С. Вороніна «Основи фоносемантики». В цей же час з'являється і чітке розмежування

звуконаслідування і звукосимволізму. Розробляється універсальна класифікація звуконаслідувальних слів за їхнім відношенням із денотатом, визначенням характеру звучання денотата за акустичним фонемотипом. Звукосимволічні слова часто позначають різні види руху, світлові явища, форму, величину, якості, міміку, ходу, фізичний та емоційний стан людини і всього живого, критерієм виявлення звукосимволічних слів визнається редуплікація, ізоморфізм [Воронин 1982: 89-90]. Проте, як відзначав С. Воронін, «ономатопея частіше обговорювалася у зв'язку з багатьма іншими проблемами: суть мови і її походження, мовний знак, питання експресивної та дитячої мови, стилістики, поетики, психології; і лише в окремих випадках ономатопея розглядалася як самостійний предмет дослідження» [Воронин 1980 : 33]

У галузі фоносемантики продовжують наукові пошуки такі мовознавці, як А. Калита, В. Кушнерик, Н. Львова, Ю. Маленовський, Л. Мацько, О. Найдеш, Л. Прокоф'єва, О. Рудківський, Н. Усова, Ю. Юсип-Якимович, С. Шляхова. Сучасні прихильники фонетичного символізму висувають концептуальну тезу: звуки набувають значень тільки під впливом певного стимулу – «у досвіді – при штучному приписуванні двох або більше смислів, у мові – у складі слів і морфем із певним лексичним або дериваційним значенням» [Кушнерик 2004 : 56].

Проте на сьогодні в українській лінгвістиці фоносемантика не посіла належного місця. Існують лише праці, де розглядаються окремі її явища. Так, В. Ковалевський у дослідженні «Ритмічні засоби українського літературного вірша» на матеріалі творів українських поетів простежує поєднання у віршах фонетичних і семантичних елементів. У праці І. Чередниченка «Нариси з загальної стилістики сучасної української мови» схарактеризовано евфонічну природу збігу приголосних і голосних, повторення фонестем (фонемосполучень) та їхнє стилістичне значення. Вагомий внесок у розробку питань української фоносемантики зробили В. Ващенко («Фонетико-стилістичні засоби мовлення»), О. Масюкевич («Стилістичне використання фонетико-інтонаційних засобів мови»), П.Тимошенко («Засоби милозвучності (евфонії) української мови»), Л. Мацько, яка у монографії «Інтер'єктиви в українській мові» ґрунтовно дослідила один з аспектів фоносемантики

– звуконаслідування [Маленовський 2003: 27].

Отже, згадані українські науковці, використовуючи психолінгвістичні та статистичні методи, довели існування символічних властивостей окремих звуків та звукосполучень в англійській та німецькій мовах, існування зв'язку між уживанням певних звуків та звукокомплексів і конотацією художніх текстів, дослідили фонетичне значення текстів, звукоколірні асоціації у мові. Були зроблені висновки про те, що в основі звукосимволізму лежить синестезія, а зв'язок між звуком і значенням має первинний характер.

Досягнення фоносемантики останніх десятиліть дають підстави констатувати, що не лише лексичний рівень бере участь у створенні мовної картини світу, а й фонетичний (точніше, фонографічний, ширше – фоносемантичний). Дослідження О. Журавльова, В. Левицького, А. Михальова, І. Павловської, Ю. Тамбовцева, С. Шляхової та інших учених переконують у правомірності цієї гіпотези, визначають необхідність подальших досліджень у цій царині, представлених у наступних матеріалах нашої роботи, де детально проаналізовано психофоносемантичну специфіку українських голосних і приголосних звуків, частково – в зіставному аспекті.

2.2. Психофоносемантика українських голосних звуків

Необхідність вивчення психофоносемантики звуків пов'язана з антропоцентричною спрямованістю сучасної лінгвістики, яка передбачає дослідження асоціативно-образного сприйняття звуків людиною та її лінгвофоносфери в цілому, зокрема зв'язків між формою мовного знака та його змістом. Експериментально визначити суб'єктивні семантичні поля і зв'язки всередині них допомагає метод асоціативного експерименту, оскільки він є найбільш розробленою технікою психолінгвістичного аналізу семантики.

Експериментальний психометричний метод вивчення символічного значення звуків мовлення запропонував О. Журавльов на ґрунті російської мови. Фонетичний зміст звуків він вивчав за 25 ознаками, проте у нашому дослідженні ми обмежуємося 10 найважливішими ознаками вивчення фонетичного значення зву-

ків української мови (*«гарний» – «поганий»; «великий» – «маленький»; «ніжний» – «грубий»; «світлий» – «темний»; «сильний» – «слабкий»; «гарячий» – «холодний»; «швидкий» – «повільний»; «веселий» – «сумний»; «гучний» – «тихий»; «добрий» – «злий»)*. Крім того, вважаємо доцільним визначати на основі кількісного фактора обирати одну ознаку з кожної названої антонімічної пари, оскільки це максимально об'єктивує отриману інформацію і позбавить її надмірної деталізації, яка розшаровує конкретику відповідей. Кольорові асоціації О. Журавльов вивчав на основі трьох експериментів*, зокрема Експеримент №1. Вільний вибір співвіднесень*; *Експеримент №2. Вибір однозначних співвіднесень*; *Експеримент №3. Безпосереднє співвіднесення звука з кольором*. Скористаємось ними при визначенні психофоносемантики українських звуків, що розпочнемо з артикуляційно-акустичної характеристики голосних.

2.2.1. Артикуляційно – акустична класифікація українських голосних звуків

У звучному мовленні мовні значення – і лексичні, і граматичні – виражаються за допомогою звуків, які становлять ту реальну матеріальну оболонку, без якої взагалі не можливе існування мови [Сучасна українська літературна мова 1969: 50 – 51]. Саме звуки роблять мову не тільки реально існуючою, а й такою, що може успадковуватися кожним наступним поколінням, постійно оновлюючись, розвиватись, задовольняючи життєво необхідні потреби суспільства [Дорошенко, Дудик 1974: 50].

Кожний звук насамперед є явищем фізичним. Він виникає внаслідок коливання повітря, що викликається відповідними рухами твердого пружного тіла й обов'язково сприймається органом слуху – вухом.

Звуки реалізуються у двох аспектах – *акустичному* (охоплює власне акустику – характеристику звука як фізичної величини, як коливання пружного середовища – і нейрофізіологію – сам акт сприйняття, при якому звукові коливання, що впливають на барабанну перетинку вуха, перетворюються в мозку на слухові узагальнення) та *артикуляційному* (пов'язаний із функціюванням

мозку; робота мозку виявляється не лише у роботі апарату мовлення, а й у його коригувальній діяльності – створенні артикуляторних узагальнень) [Бондар, Карпенко, Микитин-Дружинець 2006: 9]. До основних акустичних параметрів звука належать ритмічність / неритмічність, висота, сила, тривалість (довгота), тембр і формантна структура. Артикулюється ж кожен звук завдяки індивідуальній конфігурації органів мовлення та властивій лише йому зміні цієї конфігурації.

Артикуляція – розташування органів апарату мовлення і зміна цього розташування в процесі вимови певного звука, тобто утворення звуків мовлення. Артикуляція звука складається з трьох фаз, або етапів: *приступ* (екскурсія) – підготовка апарату мовлення до вимови звука; *витримка* (експозиція) – вимова звука зі збереженням відповідного положення органів; *відступ* (рекурсія) – закінчення вимови звука, при якому органи мовлення змінюють своє розташування для творення наступного звука або переходять у стан спокою. Ці фази артикуляції чітко виявляються, коли звуки вимовляють окремо, тобто в неприродних умовах, наприклад, при вивченні фонетики. У процесі мовлення представлено не окремі звуки, а звуковий потік, де найменшою вимовлюваною одиницею є не звук, а склад [Карпенко 1991: 119].

Основою розрізнення голосних та приголосних є їхні функційні, артикуляційні та акустичні ознаки. Найважливішою функційною ознакою, яка може бути покладена в основу розрізнення голосних і приголосних звуків, є їхня складова функція [Сучасна українська літературна мова 2000: 24]. Приголосні не виконують складотворчої функції.

Голосні відрізняються від приголосних також низкою артикуляційних особливостей. При творенні голосних мовний канал максимально відкритий, у ньому на шляху видихуваного струменя повітря не виникає значних перепон, які є джерелом шуму, що становлять важливий компонент при творенні приголосних. При цьому відзначається загальна напруженість усього мовного апарату, на відміну від творення приголосних, при артикуляції яких напруженість локалізована в місцях зімкнення мовних органів. При творенні голосних інтенсивність повітряного струменя нижча, ніж при вимові приголосних, м’язова напруга апарату мовлення

є рівномірною і спрямована на розкриття рота [Бондар, Карпенко, Микитин-Дружинець 2006: 17]. Голосні, на відміну від приголосних, на думку І. Бодуена де Куртене та Л. Щерби, не мають виразної локалізації. Найістотнішим при творенні голосних звуків є зміна об'єму та форми порожнин мовного апарату (ротової, носової, фарингальної), які виконують функції резонаторів. У творенні потрібної форми і розміру резонаторів першорядну роль відіграють рухомі мовні органи, передусім язик, губи, м'яке піднебіння, нижня щелепа [Сучасна українська літературна мова 1969: 50].

Звуки мови, крім особливостей артикуляції, мають акустичні властивості, оскільки це звукові коливання. До основних акустичних параметрів звука належить ритмічність /неритмічність, висота, сила, тривалість (довгота), тембр і формантна структура. Звук у зв'язку з наявністю акустичних параметрів є специфічним явищем, що дає змогу слухачам чітко розмежовувати різні звуки й ототожнювати однакові. Однією з основних акустичних ознак поділу звуків на голосні і приголосні є характеристика джерела звука. Голосні відрізняються від приголосних тим, що вони є чисто тональними: в основі голосних звуків лежить голосове джерело (тобто музикальний тон), а в основі приголосних – одночасно голосове й шумове або тільки шумове [Карпенко 1991: 60]. Голосні (вокальні – лат. vocalis (голосний)) — це такі звуки, в основі яких лежить музикальний тон, утворюваний при розкритому мовному каналі внаслідок періодичних коливань голосових зв'язок і дальшої модифікації цих коливань у надгортанних порожнинах [Сучасна українська літературна мова 1969: 48]. Для акустичної систематизації голосних і приголосних звуків застосовують і такі розрізнювальні ознаки, як вокальність / невокальність і консонантність / неконсонантність. Відповідно до цих ознак голосні звуки є вокальними та неконсонантними [Бондар, Карпенко, Микитин-Дружинець 2006: 18].

В основі загальноприйнятої класифікації голосних звуків [а, о, у, и, е, і] лежать такі фактори: 1) місце артикуляції; 2) ступінь підняття спинки язика; 3) участь губ [Сучасна українська літературна мова 1993: 22 – 23]

За місцем творення (мається на увазі рух язика в горизонтальній площині ротової порожнини) голосні звуки поділяються

на голосні *переднього ряду* (front vowel) і голосні *заднього ряду* (back vowel) [Дорошенко, Дудик 1994: 78]. Два ряди в системі голосних – це збереження давньої традиції, оскільки слов'янський вокалізм мав лише два ряди і за праслов'янської, і за давньоукраїнської доби [Бондар, Карпенко, Микитин-Дружинець 2006: 21]. Дворядова побудова українського вокалізму є його найістотнішою відмінністю від системи голосних російської мови. В залежності від ступеня підняття язика, тобто від його руху у вертикальній площині, розрізняють голосні низького (open vowel), середнього (mid vowel) і високого (close vowel) піднесення. За участю губ голосні поділяються на огублені (лабіалізовані) і неогублені (нелабіалізовані).

При творенні голосних переднього ряду [і], [е], [и] язик рухається у напрямку до твердого (переднього) піднебіння; а при творенні голосних заднього ряду [у], [о], [а] язик відсувається до м'якого (заднього) піднебіння. Український [а], згідно з експериментальним дослідженням Н. Тоцької, не просто належить до голосних заднього ряду, а є за місцем підняття задньої частини спинки язика, тобто більш заднім, ніж голосні заднього ряду [у], [о] [там само: 21]. Вібрування спинки язика у вертикальному напрямку визначає спосіб творення. При вимові голосних високого піднесення [і], [у] спинка язика найвище підноситься до піднебіння; при вимові голосного високо-середнього (close-mid vowel) піднесення [и] спинка язика має дещо обнижене підняття. Звуки середнього піднесення [е], [о] мають ступінь підняття спинки язика до піднебіння менший. Голосний низького піднесення [а] характеризується мінімальним ступенем підняттям спинки язика. При вимові лабіалізованих голосних [о], [у] губи округлюються і витягуються вперед.

Щодо уналежнення голосного [и] до певного ряду та піднесення і досі немає єдиного погляду. Ще в середині XX ст. [и] класифікували як звук передньо-середнього ряду високого піднесення (М.Наконечний). Належність звука [и] до переднього ряду (хоч і більш відсуненого назад, ніж український [і]) встановила Т. Бровченко [Бровченко 1954: 33], а більш детально обґрунтувала цю думку Н. Тоцька, яка, уточнивши піднесення, визначила його як високо-середнє [Сучасна українська літературна мова 1993:

25]. Ми теж підтримуємо цю думку, адже при вимові [и] згідно з рентгенографічними даними язик піднімається вище до піднебіння, ніж при вимові [е] (середнє піднесення), і нижче, ніж при вимові [і] (високе піднесення) [Сучасна українська літературна мова 1969: 63]. На палатограмах голосний [и] дає широкі несиметричні контакти, проте вони вужчі, ніж при [і], що свідчить про більшу відкритість звука та деяке просунення його назад [там само: 63].

На думку Ю. Карпенка, виокремлення високо-середнього піднесення подвоює кількість неопозиційних піднесень у системі українського вокалізму, що послаблює стрункість системи. За відсутності цього піднесення українські голосні розподіляються в класифікаційній таблиці таким чином, що два верхніх піднесення є опозиційними, оскільки мають у своєму складі протиставлювані звуки: у високому піднесенні [і], [и] – [у]; у середньому піднесенні [е] – [о]. Тільки одне піднесення неопозиційне (містить лише один голосний заднього ряду [а], що є давньою слов'янською вокалічною традицією) [Бондар, Карпенко, Микитин-Дружинець 2006: 23].

Отже, класифікаційні ознаки голосних, зокрема ряд, піднесення мають артикуляційний характер, який відбивається й на фонетичному змісті звука.

2.2.2. Фонетичний зміст українських голосних звуків

У сучасній лінгвістиці розрізняють два основних різновиди значень – лексичне та граматичне, які відповідають лексичному та граматичному рівням мови. Одиниці фонетичного рівня, за традиційним уявленням, значенням не володіють. Але якщо розуміти змістовність мовної форми як символічне значення, то виникає можливість вважати символіку звуків мови значущістю фонетичної форми, або фонетичним значенням.

Фонетичне значення має свою специфіку. Насамперед фонетичне значення не можна характеризувати шляхом указівки на денотат, тому що в даному випадку він відсутній. Єдиний можливий шлях опису звукової символіки – перерахувати оцінні ознаки, так робили всі дослідники звукосимволізму. Для фонетичного значення ознаковий аспект є основним, якщо не єдиним [Журавлев 1974: 32]. Фонетичне значення не усвідомлюється носіями мови, тоді як

лексичне значення кожний, хто розмовляє певною мовою, здатний розтлумачити, проте саме природою створена для нас первинна «відприродна» змістовність звуків [Журавлев 1981: 126].

Це яскраво ілюструє поезія, де авторське завдання вирішується не лише за допомогою слів, а й у результаті суто звукових асоціацій [Бондарко 1981: 28]. Поет-символіст К. Бальмонт надавав велике значення теорії звукового символізму. «Прислуховуючись довго і пильно до різних звуків, вдивляючись в окремі букви, я будую зі звуків, складів і слів своєї мови таємну каплицю, де все наповнено глибоким значенням і проникненням», – писав він [Бальмонт 1990: 7]. У книзі «Поезія як чаклунство» він дав цікаву характеристику художнього значення звуків: «Голосні – це жінки, приголосні – чоловіки. Голосні – це самий наш голос, матері – що нас народили, сестри – що нас цілували, першоджерело, звідки ми витекли в словеснім своїм лику.

А приголосні мужньою своєю твердою вдачею впорядкували розкіш розливу, стали дамбою, греблею, довгим молом, ясним річищем, що спрямовує води до свідомої праці. Все ж, хоч і керують всім приголосні, хоч і вважають вони себе за справжніх господарів слова, – не на приголосних, а на голосних буває наголос в кожнім слові...» [Тоцька 1995: 118-119].

Для визначення фонетичного значення голосних звуків української мови ([а], [о], [у], [и], [і], [е]) нами було проведено експеримент, *мета* якого – дослідити асоціативно-символічне значення звуків за шкалою «сили» *(«сильний» – «слабкий»)*, «активності» (*«швидкий» – «повільний»)* та «оцінки» (*«гарний» – «поганий»)* тощо і простежити динаміку зростання чи спадання символічно-звукового значення у рамках національно-специфічних особливостей їх звучання.

Завдання експерименту: встановити значущість символічного потенціалу кожного звука та взаємозв'язок між звуковою і смисловою властивостями досліджуваних звуків; ідентифікувати лексичний каркас голосних та визначити їхні специфічні, індивідуальні характеристики; порівняти фонетичне значення голосних високого і середнього піднесення; переднього та заднього ряду; огублених та неогублених і таким чином виявити специфіку звукосимволічного значення звуків у співвідношенні «звук–зміст»;

простежити динаміку символічно-звукового значення голосних; порівняти фонетичний зміст голосних звуків російської та української мов для увиразнення специфіки останніх.

До участі в експерименті було залучено 100 респондентів (вони брали участь і в наступних 19 експериментах) – студентів українського відділення філологічного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Д.И.1), адже філологи – україністи найбільше обізнані з артикуляційно-акустичними особливостями звуків української мови.

Алгоритм експерименту полягав у тому, що респондентам по черзі називалися голосні звуки (потім приголосні) і пари класифікаційних ознак. Звуки називалися швидко, щоб респонденти не почали шукати логічне обґрунтування своїх рішень, наприклад, згадувати слова з тим звуком, який оцінюється. Адже тоді буде оцінюватися значення слова, а не враження від звука.

Всього подавалося 10 пар ознак (такі ж ознаки подавалися при визначенні фонетичного змісту твердих і м'яких сонорних, дзвінких, глухих): «гарний» – «поганий»; «великий» – «маленький»; «ніжний» – «грубий»; «світлий» – «темний»; «сильний» – «слабкий»; «гарячий» – «холодний»; «швидкий» – «повільний»; «веселий» – «сумний»; «гучний» – «тихий»; «добрий» – «злий». Респонденти записували по черзі звуки і підбирали їм ознаки (аналогічно і в інших експериментах), зокрема одну з кожної наведеної вище антонімічної пари. При опрацюванні експериментальних анкет визначали двадцять фонетичних значень кожного голосного у відсотках, з антонімічної пари вибиралося те значення, у якого більший відсоток вибору респондентами, наприклад: звук [а] сильним уважали 88 осіб – це 88 % (100 осіб (учасники) – 100 %, 88 осіб – ? %, отже, 88 х 100 % : 100 = 88 %); 12 осіб – 12 % уважали звук [а] слабким (100 осіб – 100 %, 12 осіб – ? %, отже, 12 х 100 % : 100 =12 %). Таким чином, 88 % уважають звук [а] сильним, 12 % – слабким, отже *[а] – сильний.*

У результаті проведення експерименту й узагальнення отриманої інформації можемо зробити такі висновки щодо фоносемантичних характеристик українських голосних звуків:

а) голосні заднього ряду.

Звук [а] гарним вважають 78 % респондентів, поганим –

22 %, великим – 84 %, маленьким – 16 %, ніжним –24 %, грубим – 76 %, світлим – 68 %, темним – 32 %, сильним – 88 %, слабким – 12 %, гарячим – 22%, холодним – 78 %, швидким – 64 %, повільним – 36 %, веселим – 62 %, сумним – 38 %, гучним – 92 %, тихим – 8 %, добрим – 38 %, злим – 22 % респондентів. Отже, звук [а] – *гарний, великий, грубий, світлий, сильний, холодний, швидкий, веселий, гучний, добрий* (Додаток Б.1 – далі Д.Б.1).

У російській мові (за дослідженням О. Журавльова) звук [а] – гарний, великий, грубий, світлий, слабкий, холодний, повільний, сумний, гучний, добрий [Журавлев 1991: 158]. Отже, в українській та російській мовах деякі характеристики для звука [а] збігаються, зокрема: звук [а] – гарний, великий, грубий, світлий, холодний, гучний, добрий, але в українській мові звук *[а]* - *сильний, швидкий, веселий* (Д.Б.2). К. Бальмонт у книзі «Поезія як чаклунство» подає таку характеристику для звука [а]: «А – найясніший, найголосніший звук, що без усякої перегороди виходить з рота, А – перший основний звук розкритого людського рота, А – голосіння надмірного страждання, А – чарівна весна. Як камінь, А – не жаркий рубін, а в місячній чарі опал, іноді красками дня граючий діамант, вся гама красок» [Тоцька 1995: 119].

Звук [о] вважають гарним 74 % респондентів, поганим – 26 %, великим – 82 %, маленьким – 18 %, ніжним – 62 % , грубим – 38 %, світлим – 58 %, темним – 42 %, сильним – 68 %, слабким – 32 %, гарячим – 44 %, холодним – 56 %, швидким – 54 %, повільним – 46 %, веселим – 68 %, сумним – 32 %, гучним – 78 %, тихим – 22 %, добрим – 76 %, злим – 24 % респондентів. Отже, звук [о] – *гарний, великий, ніжний, світлий, сильний, гарячий, повільний, веселий, гучний, добрий* (Д.Б.1).

У російській мові звук [о] – гарний, великий, грубий, світлий, сильний, холодний, повільний, сумний, гучний, злий. Отже, збігаються в українській та російській мовах такі характеристики звука [о] – гарний, великий, світлий, сильний, повільний, гучний (Д.Б.2), але *український [о] – ніжний, гарячий, веселий, добрий* (Д.Б.2). У К. Бальмонта «О – це горло. О – це рот. О – звук захоплення. Урочистий розлог, просторінь єсть О: поле, море, обшир. Все величне, хоч і темне, визначається через О: стогін, горе, гроби, похорон, сон... Гострозоре око ворога вовка, і око сліпе бездо-

мної півночі. Бездонне О» [Тоцька 1995: 120].

Звук [у] гарним вважають 70 % респондентів, поганим – 30 %, великим – 54% , маленьким – 46 %, ніжним – 66 %, грубим – 34 %, світлим – 52 %, темним – 48 %, сильним – 74 %, слабким – 26 %, гарячим – 28 %, холодним – 72 %, швидким – 74 %, повільним – 26 %, веселим – 64 %, сумним – 36 %, гучним – 58 %, тихим – 42 %, добрим – 64 %, злим – 36 % респондентів. Отже, звук [у] – *гарний, великий, ніжний, світлий, сильний, холодний, швидкий, веселий, гучний, добрий* (Д.Б.1).

Японський [U], за дослідженням І. Тейлор, – малий [Taylor 1967]. У російській мові звук [у] – поганий, великий, грубий, темний, слабкий, холодний, повільний, сумний, гучний, злий, а в українській та російській мовах звук [у] – великий, холодний, гучний (Д.Б.2). *Український [у]* на відміну від російського – *гарний, ніжний, світлий, сильний, швидкий, веселий, добрий* (Д.Б. 2). У К. Бальмонта «У – музика шумів, вигукування жаху... Гук мідяних труб. Грубе по матерії своїй: стук, бунт, тупо, круто, рупор...» [Тоцька 1995: 120].

Таким чином, майже всі характеристики голосних заднього ряду [а], [о], [у] збігаються, зокрема: гарний, великий, світлий, сильний, холодний, швидкий, веселий, гучний, добрий. Відмінним є тільки значення *[о], [у]- ніжні*, *[а] - грубий*.

б) Голосні переднього ряду.

Звук [и] гарним вважають 60 % респондентів, поганим – 40 %, великим – 80 %, маленьким – 20 %, ніжним – 18 %, грубим – 82 % , світлим – 46%, темним – 54 %, сильним – 56 %, слабким – 44 %, гарячим – 52 %, холодним – 48 %, швидким – 44 %, повільним – 56 %, веселим – 42 %, сумним – 58 %, гучним – 64 %, тихим – 36 %, добрим – 38 %, злим – 62 % респондентів. Отже, звук [и] – *гарний, великий, грубий, темний, сильний, гарячий, повільний, сумний, гучний, злий* (Д.Б.1).

За дослідженням М. Майрон, японський та англійський [и] неприємні та сильні [Miron 1961: 82]. У російській мові звук [и] – поганий, великий, грубий, темний, сильний, холодний, повільний, сумний, гучний, злий. В українській та російській мовах звук [и] – великий, грубий, темний, сильний, повільний, сумний, гучний, злий (Д.Б.2), але український [и] – *гарний, гарячий* (Д.Б.2).

Звук [і] гарним вважають 74 % респондентів, поганим – 26 %, великим – 24 %, маленьким – 76 %, ніжним – 90 %, грубим – 10 %, світлим – 56 %, темним – 44 %, сильним – 30 %, слабким – 70 %, гарячим – 58 %, холодним – 42 %, швидким – 40 %, повільним – 60 %, веселим – 62 %, шумним – 38 %, гучним – 32 % тихим – 68 %, добрим – 94 %, злим – 6 % респондентів. Отже, звук [і] – *гарний, маленький, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, повільний, веселий, тихий, добрий* (Д.Б.1).

За дослідженням І. Тейлор, англійський [і] теж малий [Taylor 1967], за дослідженням М. Майрон, японський та англійський [і] асоціюються теж зі слабким [Miron 1961: 82]. У російській мові звук [і] – гарний, маленький, ніжний, світлий, слабкий, холодний, повільний, веселий, тихий, добрий. В українській і російській мовах звук [і] – гарний, маленький, ніжний, світлий, слабкий, повільний, веселий, тихий, добрий (Д.Б.2). Як бачимо, в українській та російській мовах збігаються всі фонетичні ознаки звука [і], крім ознаки *«гарячий – холодний»* (Д.Б.2).

Звук [е] вважають гарним 68 % респондентів, поганим – 32 %, великим – 78 %, маленьким – 22 %, ніжним – 20 %, грубим – 80 %, світлим – 40%, темним – 60 %, сильним – 82 %, слабким – 18 %, гарячим – 22 %, холодним – 78 %, швидким – 48 %, повільним – 52 %, веселим – 46 %, сумним – 54 %, гучним – 78 %, тихим – 22 %, добрим – 46 %, злим – 54% респондентів. Отже, звук [е] – *гарний, великий, грубий, темний, сильний, холодний, повільний, сумний, гучний, злий* (Д.Б.1).

У російській мові звук [е] – гарний, великий, грубий, світлий, сильний, холодний, повільний, сумний, гучний, злий. В українській та російській мовах звук [е] – гарний, великий, грубий, сильний, холодний, повільний, сумний, гучний, злий (Д.Б.2). Майже всі характеристики звука [е] в українській та російській мовах збігаються, крім ознаки *«світлий – темний»* (Д.Б.2).

Отже, всі голосні переднього ряду є гарними і повільними. Спільні значення для [и], [е] – великий, грубий, темний, сильний, сумний, гучний, злий, [и] – гарячий, [е] – холодний. Відмінним є значення звука [і] – маленький, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, веселий, тихий, добрий.

Значення голосних переднього ряду [и], [і], [е] відрізняється

від значення голосних заднього ряду [а], [о], [у]. Голосні *[а], [о], [у] – ніжні, світлі, холодні, швидкі, веселі, добрі*, а голосні *[и], [і], [е] – гарячі, повільні, [и], [е] – грубі, темні, сумні, злі.*

Якщо порівняти фонетичне значення голосних високого піднесення [у], [і], можна помітити, що не всі характеристики для них збігаються. Ці звуки є гарними, ніжними, світлими, веселими і добрими, але, на відміну від великого, сильного, холодного, швидкого і гучного звука [у], звук [і] має значення маленький, слабкий, гарячий, повільний, тихий. Голосні середнього піднесення [о], [е] – гарні, великі, сильні, холодні і гучні. Від звука [о], який є ніжним, світлим, швидким, веселим і добрим, звук [е] відрізняється значеннями грубий, темний, повільний, сумний, злий. Деякі характеристики голосного високо-середнього піднесення [и] збігаються з характеристиками голосних інших піднесень. Зокрема, *звук [и]*, як і голосні високого піднесення *[у], [і] – гарний, світлий, веселий; як голосні* середнього піднесення *[о], [е] – гарний, великий, сильний, холодний, гучний*. Голосний низького піднесення *[а]* також має значення, схожі зі значеннями голосних інших піднесень. Зі значеннями голосних високого піднесення *[у], [і]* збігаються значення *гарний, світлий, веселий, добрий*; зі значеннями голосних середнього піднесення *[о], [е] – гарний, великий, сильний, холодний, гучний.*

Майже однакове фонетичне значення голосних *[и]* та *[а]*. Ці голосні *гарні, великі, грубі, світлі, сильні, холодні, швидкі, веселі і гучні*, але *[и] – злий, [а] – добрий*, хоч артикуляційні ознаки цих звуків суттєво відрізняються ([и] – голосний переднього ряду, високо-середнього піднесення, [а] – голосний заднього ряду, низького піднесення).

Неогублені *[а], [и], [е] – гарні, великі, грубі, сильні, гучні*; *[и], [е] – темні, сумні, злі; [а], [і] – світлі, веселі, добрі; [а] – холодний; [і] – гарний, маленький, ніжний, слабкий, гарячий, повільний, тихий.* В огублених [о] та [у] всі характеристики збігаються. Цей факт можна вважати закономірним, якщо враховувати їхню артикуляцію. Крім огубленості, ці голосні звуки характеризуються ще однаковим місцем підняття спинки язика – заднім рядом. Отже, фонетичне значення *[о] та [у] – гарні, великі, ніжні, світлі, сильні, холодні, швидкі, веселі, гучні, добрі.*

Таким чином, фонетичний зміст голосних української мови може збігатися, а може суттєво відрізнятися. Схожість може простежуватися й у фонетичному значенні голосних різних мов: так, М. Майрон установив, що між оцінками голосних [і], [е], [а], [о], [u] японцями й американцями існує статистично достовірна схожість. І в японській, і в англійській мові передні (тобто [і]) асоціюються з приємним та слабким, а задні (тобто [u]) – з неприємним і сильним. Для індоєвропейських мов існує незаперечна схожість як на рівні фонеми, так і на рівні диференційних ознак; для мов різних сімей існує статистично достовірна подібність на рівні диференційних ознак приголосних [Miron 1961: 82] .

Отже, на основі проведеного експерименту можемо твердити, що український *голосний [а],* порівняно з російським, має значення – *сильний, швидкий, веселий; [о] – ніжний, гарячий, веселий, добрий; [у] – гарний, ніжний, світлий, сильний, швидкий, веселий, добрий; [и] – гарний, гарячий; [і] – гарячий; [е] – темний*.

Фонетичне значення українських голосних звуків пов'язане з їхніми артикуляційними й акустичними особливостями. Зокрема, семантика голосних залежить від місця та ступеня підняття спинки язика, участі губ при їхньому творенні, лабалізовані голосні заднього ряду характеризуються однаковим фонетичним змістом. Для вичерпного вичення психофоносемантики розглянемо кольорові асоціації голосних української мови.

2.2.3. Кольорові асоціації українських голосних звуків

Своєрідним аспектом символіки звуків є звуко-кольорові зіставлення. Наприклад, Р. Якобсон вважає, що кольоровий аспект є наявним лише для голосних [Якобсон 1971: 162]. Систему відповідності звука і кольору (в основному кольори асоціювалися теж із голосними звуками) розробляли у своїх дослідженнях Ф. Новаліс та брати Шлегелі. О. Журавльов зазначає: «Декотрі приголосні більшістю інформантів оцінюються як «кольорові», але все ж таки найбільш чіткі звуко-кольорові зіставлення дійсно простежуються в основному для голосних» [Журавлев 1974: 51].

У 1942 р. Р. Якобсон зробив спробу науково пояснити зв’язок звука та кольору. Вчений уперше висловив думку про основні

різновиди у сприйнятті голосних та приголосних: голосні викликають кольорові уявлення, приголосні – чорно-білі. Пізніше, у 1960 р., Р. Якобсон трохи по-іншому класифікує звуки за сприйняттям. Контраст світлого і темного він співвідносить тепер із зіставленням «високий-низький». До високих він уналежнює зубні, передньо- та середньопіднебінні; до низьких – губні та задньопіднебінні. Пом'якшені світліші, ніж непом'якшені; прості та огублені світліші, ніж бемольні. З цих трьох ознак – висоти, дієзності, бемольності – ознака висоти вважається первинною, дві інші – вторинними основними ознаками: «Дві фонеми, що протиставляються одна одній як низька та висока, легко ототожнюються як темна і світла, а протиставлення бемольних та простих викликає скоріше відчуття глибини, широти, ваги та грубуватості в порівнянні з тонкістю, висотою, легкістю та пронизливістю» [Якобсон, Фант, Халле 1962: 85]. Р. Якобсон констатував, що ми стоїмо перед потребою вирішення двох актуальних і вкрай важливих проблем – проблеми звукосимволічної типології мов і проблеми звукосимволічних універсалій [цит. За Фаріон 2007: 28].

Про звуко-кольорові зіставлення говорили і А. Шлегель, Р. де Гіль, О. Білий і К. Ніроп [Журавлев 1981: 19]. Їхні судження про забарвлення голосних звуків можна звести в таблицю [там само: 20].

Таблиця 4

Суб'єктивні звуко-кольорові асоціації

	Звуки				
Автори	[е]	[о]	[у]	[і]	[а]
О. Бєлий	жовто-зелений	червоно-оранжевий	чорний	синій	білий
А. Шлегель		пурпурний		небесно-блакитний	червоний
Р. де Гіль			червоний	золотистий	
К. Ніроп	білий-сірий	блакитний-коричнево-червоний	яскраво-жовтий	жовтий	червоний
А. Рембо	білий	синій	зелений	червоний	чорний

Ми теж намагалися встановити характер звуко-кольорових ознак українських голосних (приголосних) звуків, проте спиралися не на інтуїцію, а на дані проведених експериментальних досліджень Так, було проведено по 3 експерименти для голосних (твердих / м'яких дзвінких, глухих, сонорних), у яких брали участь 100 осіб. Респондентами були ці ж студенти філологічного факультету спеціальності «Українська мова та література» ОНУ імені І. І. Мечникова, котрі визначали фонетичний зміст українських голосних звуків (Д.И.1).

Експеримент №1. Вільний вибір співвіднесень. Мета – визначити звуко-кольорові асоціації голосних [а], [о], [у], [и], [і], [е], вказавши колір, з яким асоціюється звук. Респондентам по черзі вимовлялися голосні звуки: [а], [о], [у], [и], [і], [е] і пропонувалося вказати колір кожного звука. При опрацюванні експериментальних анкет відсоток звуко-кольорових реакцій визначали в такий спосіб: підраховували кількість осіб, які вибрали певний колір для певного звука. Наприклад, 66 осіб визначили для звука [а] червоний колір – отже, 66 % респондентів вважають [а] червоним (100 осіб – 100%, 66 осіб – ?%; 66 х 100 % : 100 = 66 %). Так само, як і в експерименті № 1, визначали відсоток звуко-кольорових реакцій в експериментах № 2, № 3.

Експеримент №2. Вибір однозначних співвіднесень. Мета – визначити звуко-кольорові асоціації голосних [а], [о], [у], [и], [і], [е], вказавши колір із запропонованих шести кольорів (червоний, жовтий, зелений, синій, чорний, білий) та кольорів, які отримали звуки під час першого експерименту.

Методика проведення. Респондентам давали 2 списки – Список № 1 шість голосних звуків: [а], [о], [у], [и], [і], [е] та Список № 2 – шість назв кольорів: *червоний, жовтий, зелений, синій, чорний, білий*. Було запропоновано до кожного звука підібрати один із кольорів. Використовувати той самий колір двічі заборонялося.

Експеримент №3. Безпосереднє співвіднесення голосного звука з кольором. *Мета* – визначити звуко-кольорові асоціації голосних [а], [о], [у], [и], [і], [е], вписавши звук на квадратик паперу певного кольору. Респондентам давали список із шести голосних звуків: [а], [о], [у], [и], [і], [е] та шість квадратиків паперу шести кольорів: червоного, жовтого, зеленого, синього, чорного, білого.

Пропонувалося на кожному квадраті написати одну з шести голосних. Писати той самий звук на різних квадратах заборонялося. Цей експеримент мав підтвердити результати попередніх експериментів та увиразнити, що кожен голосний звук має свій колір, свою кольорову асоціацію.

Отримано такі результати:

Експеримент №1. Вільний вибір співвіднесень

Респондентам по черзі вимовлялися голосні звуки [а], [о], [у], [и], [і], [е] і було запропоновано вказати колір кожного звука.

Для звука [а] респонденти назвали червоний колір (66 %), білий (14 %), синій (8 %), жовтий (4 %), зелений (4 %), чорний (2 %), сірий (2 %).

Звук [о] респонденти схарактеризували як білий (48 %), синій (22 %), жовтий (18 %), зелений (4 %), сірий (4 %), червоний (2 %), рожевий (2 %).

Для звука [у] респонденти назвали жовтий (38 %), синій (22 %), зелений (20 %), червоний (6 %), білий (6 %), чорний (4 %), сірий (2 %) і коричневий (2 %) кольори.

Для звука [и] респонденти назвали чорний (48 %), синій (14 %), коричневий (10 %), сірий (8 %), зелений (6 %), білий (4 %), червоний (2 %), жовтий (2 %), рожевий (2 %), фіолетовий (2 %) і помаранчевий (2 %) кольори.

Звук [і] респонденти схарактеризували як синій (44 %), жовтий (20 %), рожевий (10 %), червоний (8 %), зелений (8 %), білий (6 %), сірий (4 %).

Для звука [е] респонденти підібрали зелений (52 %), синій (14 %), чорний (8 %), коричневий (8 %), жовтий (6 %), червоний (4 %), сірий (4 %), білий (2 %) і фіолетовий (2 %) кольори.

Отже, для звука *[а]* респонденти переважно називали *червоний колір,* для *[о] – білий,* для *[у] – жовтий,* для *[и] – чорний, для [і] – синій,* для *[е] –зелений колір* (Д.Б.3).

Ми порівняли ці результати з результатами дослідження кольорових асоціацій російських голосних звуків, проведеного О. Журавльовим [1991: 51]. Можна помітити, що кольорові асоціації збігаються майже для всіх голосних, крім [у]. В українській мові *[у] – жовтий*, а в російській – зелений або синій, це ще раз підкреслює своєрідність кольорових асоціацій українського та ро-

сійського звука [у].

Експеримент №2. Вибір однозначних співвіднесень

Респондентам давали 2 списки – шість голосних звуків: [а], [о], [у], [и], [і], [е] та шість назв кольорів: червоний, жовтий, зелений, синій, чорний, білий. Було запропоновано до кожного звука підібрати один із кольорів. Використовувати той самий колір двічі заборонялося. Експеримент проводився з метою перевірки результатів експерименту № 1. Він мав засвідчити збіг чи незбіг результатів двох експериментів. Результати експерименту, проведеного за методикою вибору однозначних співвіднесень, підтверджують результати першого експерименту за методикою вільного вибору співвіднесень.

Для звука [а] респонденти підібрали червоний (72 %), чорний (12 %), білий (8 %), зелений (4 %), жовтий (2 %) і синій (2 %) кольори. Відсоткові дані порівняно з експериментом № 1 відрізняються, оскільки інформанти не визначають в експерименті № 2 [а] сірого кольору, але позицію лідера все одно тримає червоний колір.

Для звука [о] респонденти назвали білий (42 %), жовтий (20 %), синій (12 %), червоний (10 %), зелений (10 %), чорний (6 %) кольори.

Звук [у] респонденти схарактеризували як жовтий (46 %), зелений (16%), синій (12 %), чорний (10 %), білий (10 %), червоний (6 %).

Для звука [и] респонденти підібрали чорний (56 %), синій (16 %), жовтий (12 %), зелений (10 %), червоний (4 %) і білий (2 %) кольори.

Звук [і] респонденти схарактеризували як синій (48 %), жовтий (26 %), білий (10 %), червоний (8 %), зелений (6 %), чорний (2 %).

Звук [е] респонденти визначили як зелений (46 %), синій (18 %), жовтий (14 %), чорний (10 %), червоний (6 %), білий (6 %).

Таким чином, звук *[а]* респонденти схарактеризували як *червоний, [о] – білий, [у] – жовтий, [и] – чорний, [і] – синій, [е] – зелений* (Д.Б.4).

Отримані результати були перевірені за допомогою третього експерименту.

Експеримент №3. Безпосереднє співвіднесення голосного звука з кольором

Респондентам давали список із шести голосних звуків: [а], [о], [у], [и], [і], [е] та шість квадратиків паперу шести кольорів: червоного, жовтого, зеленого, синього, чорного, білого. Пропонувалося на кожному квадраті написати одну з шести голосних. Писати той самий звук на різних квадратах заборонялося. Цей експеримент мав довести результати попередніх і засвідчити, що кожен голосний має свій колір, свою кольорову асоціацію.

Звук [а] респонденти схарактеризували як червоний (68 %), чорний (10 %), білий (10 %), зелений (6 %), синій (4 %) і жовтий (2 %).

Для звука [о] респонденти назвали білий (46 %), зелений (14 %), жовтий (12 %), синій (10 %), червоний (10 %), чорний (8 %) кольори.

Звук [у] респонденти визначили як жовтий (50 %), зелений (14 %), червоний (12 %), чорний (10 %), білий (8 %), синій (6 %).

Для звука [и] респонденти підібрали чорний (52 %), синій (18 %), зелений (16 %), червоний (8 %), жовтий (4 %) і білий (2 %) кольори.

Звук [і] респонденти описали як синій (48 %), жовтий (18 %), білий (14 %), червоний (10 %), зелений (6 %), чорний (4 %).

Для звука [е] респонденти підібрали зелений (54 %), жовтий (16 %), чорний (12 %), синій (8 %), червоний (6 %) і білий (4 %) кольори.

Таким чином, звук *[а]* респонденти схарактеризували як *червоний, [о] – білий, [у] – жовтий, [и] – чорний, [і] – синій, [е] – зелений* (Д.Б.5).

Отже, результати трьох експериментів ідентичні. Якщо порівняти результати наших експериментів №2, №3 з експериментами О. Журавльова [Журавлев 1981: 102], то виявляється, що кольорові характеристики деяких звуків відрізняються, чим і підкреслюють національну звуко-кольорову картину, національний менталітет, що ілюструє наведена нижче таблиця.

Таблиця 5

Кольорові зіставлення

Звуки	**Української мови**	**Російської мови**
[а]	червоний	червоний
[о]	білий	світло-жовтий або білий
[у]	жовтий	темно-синьо- зелений
[и]	чорний	темно-коричневий або чорний
[і]	синій	синій
[е]	зелений	зелений

Можна побачити, що звуки [а], [у], [і] забарвлені червоним, жовтим і синім кольорами, які є у спектрі основними. Шляхом їх змішування в різних пропорціях можна отримати всі інші кольори.

Отже, звук [а] – *гарний, великий, грубий, світлий, сильний, холодний, швидкий, веселий, гучний, добрий*, червоного кольору; звук [о] – *гарний, великий, ніжний, світлий, сильний, гарячий, повільний, веселий, гучний, добрий*, білого кольору; звук [у] – *гарний, великий, ніжний, світлий, сильний, холодний, швидкий, веселий, гучний, добрий, жовтого кольору*; звук [и] – *гарний, великий, грубий, темний, сильний, гарячий, повільний, сумний, гучний, злий*, чорного кольору; звук [е] – *гарний, великий, грубий, темний, сильний, холодний, повільний, сумний, гучний, злий*, зеленого кольору; звук [і] – *гарний, маленький, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, повільний, веселий, тихий, добрий*, синього кольору.

Відзначимо і доволі помітний зв'язок між фоносемантикою та кольоровими асоціаціями голосних звуків, зокрема, «світлі, веселі, добрі» звуки [а], [о], [у], [і] забарвлені відповідно у червоний, білий, жовтий, синій кольори, а чорний голосний [и] за своїм фонетичним значенням темний, сумний і злий.

Не простежується зв'язок між фонетичним змістом та кольоровими асоціаціями для звука [е]. Цікаво, що голосний [е], який має ті ж самі значення, що і звук [и], пофарбований у світлий зелений колір, який вважається заспокійливим. Він є найбільш спокійним у палітрі, а за методикою О. Журавльова асоціюється зі

звуками [Е] та [Ё]. У своїх дослідженнях В. Кандинський теж писав, що «абсолютно зелене є найспокійнішою серед усіх фарбою: вона нікуди не рухається і не має відтінку ні радості, ні печалі, ні пристрасті [Кандинский 1995: 99]

Таким чином, лінгвокольорова фонокартина голосних має свою специфіку, відображаючи особливості когнітивних структур національної свідомості. Порівнюючи отримані дані зі звуко-колірної асоціативності носіїв рідної української мови з відомостями звуко-колірної картини деяких етносів, приходимо до думки, що саме колір на фоносемантичному рівні складає універсальну матрицю, універсальне джерело лінгвофоносфери кожної мови.

2.3. Психофоносемантика українських дзвінких і глухих звуків

Як і голосні, приголосні звуки, і тверді, і м'які, мають фонетичне значення та кольорові асоціації, здатні викликати певні образні уявлення, які, за Р. Якобсон, є чорно-білими. Наші спостереження свідчать про дещо інші кольорові асоціації приголосних. Розглянемо психофоносемантику шумних твердих і м'яких приголосних, які перебувають у певному співвідношенні: дзвінкому приголосному відповідає глухий, а також їхні артикуляційно-акустичні особливості.

Дзвінкі і глухі приголосні легко розрізняються на слух не тільки наявністю чи відсутністю голосу, а й тим, що глухим властивий сильніший ротовий шум, чим дзвінким; при вимові глухих повітряний струм відчувається сильніше, а при вимові дзвінких він ледве помітний: тому глухі часто називають сильними з огляду на сильний повітряний струмінь і сильний ротовий шум при творенні, а дзвінкі – слабкими.

За наявністю або відсутністю пом'якшення (палаталізації) приголосні бувають м'які та тверді. Палаталізація пояснюється артикуляцією цих приголосних, оскільки пом'якшення виникає внаслідок додаткового підняття середньої спинки язика в напрямку до твердого піднебіння (лат. palatum – тверде піднебіння).

Фокус творення шуму, яким характеризується той чи інщий приголосний, виникає внаслідок одного з трьох способів: змикан-

ня мовних органів, зближування і їх дрижання, два перші з них можуть здійснюватися будь-яким активним мовним ограном з пасивним або з іншим активним [Сучасна українська літературна мова 1997: 29].

У наступному матеріалі деталізуємо акустично-артикуляційні характеристики українських голосних (дзвінких і глухих), що максимально увиразнить їхню асоціативно-образну специфіку, отриману експериментальним шляхом.

2.3.1. Акустично-артикуляційні характеристики українських дзвінких і глухих звуків

Дзвінкі приголосні – це звуки, при творенні яких бере участь голос і шуми, але шум переважає над голосом. Вони вимовляються за участю голосових зв'язок. У складі цих звуків наявний і тон, і шум, однак шум переважає над тоном. Глухі приголосні утворені за допомогою тільки шуму.

Для вимови приголосного має бути дві обов’язкові умови: перше – це протяжність у часі, необхідна для утворення звука взагалі, та друге, необхідне для утворення лише приголосного, – це наявність у будь-якому місці мовного апарату зімкнення чи зближення тих чи інших органів мовлення [Зіндер 1979: 115]. Якість приголосних залежить від умов їхнього творення. При утворенні приголосних видихуваний струмінь повітря (за участю або без участі голосу) зустрічає на своєму шляху перепону – зближення або повне зімкнення активних і пасивних мовних органів. У результаті подолання відповідної перепони виникає характерний шум, що визначає якість того чи іншого приголосного. При утворенні приголосних загальне напруження мовних органів відсутнє, воно зосереджене лише в ділянках, які є фокусом творення звука [Сучасна українська літературна мова 1997: 29].

Дослідження артикуляції звуків української мови дає змогу стверджувати, що активні органи мовлення можуть бути пасивними при вимові окремих звуків. Так, під час артикуляції [д] голосові зв’язки активні, а при творенні звука [т] вони пасивні; під час вимови [н] піднебінна завіса є активною, при творенні [д] і [т] – пасивною. Приголосні звуки артикулюються за умов повного

або часткового звуження ротової порожнини, через яку проходить видихуваний струмінь повітря і утворює характерні для приголосних шуми.

В українській мові 32 приголосних звуки: [б], [п], [д], [д'], [т], [т'], [ґ], [к], [ф], [ж], [з], [з'], [ш], [с], [с'], [г], [х], [д͡ж], [д͡з], [д͡з'], [ч], [ц], [ц'], [в], [й], [м], [н], [н'], [л], [л'], [р], [р']. Як відомо, вони класифікуються за такими ознаками: 1) участь голосу і шуму в їхньому творенні; 2) місце творення; 3) спосіб творення; 4) наявність або відсутність палаталізації; 5) наявність або відсутність носового забарвлення (назалізації).

За участю голосу і шуму приголосні поділяються на *сонорні і шумні*. *Шумні* приголосні ([б], [п], [ф], [д], [т], [д͡з], [д͡ж], [ц], [ч], [з], [ж], [с], [ш], [д'], [т'], [д͡з'], [ц'], [з'], [с'], [г], [к], [х]) складаються з голосового тону і шуму з перевагою шуму або з одного тільки шуму, чітко локалізованого [Сучасна українська літературна мова 2000: 29]. Шумні приголосні, в залежності від того, у якому стані перебувають голосові зв'язки на момент творення, поділяються на дзвінкі ([б], [д], [д'], [ґ], [ж], [з], [з'], [г], [д͡ж], [д͡з], [д͡з']) та глухі ([п], [т], [т'], [к], [ш], [с], [с'], [х], [ч], [ц], [ц']). Якщо голосові зв'язки більш напружені, тоді творяться дзвінкі шумні приголосні звуки. При розслаблених голосових зв'язках творяться глухі шумні звуки. Дзвінкість / глухість, на думку Ю. Карпенка, є додатковою класифікаційною ознакою приголосних в аспекті їхньої артикуляції. Дзвінкі та глухі приголосні, крім глухого [ф], утворюють так звані акустичні пари: [б]–[п], [д]–[т], [д']–[т'], [ґ]–[к], [ж]–[ш], [з]–[с], [з']–[с'], [г]–[х], [д͡ж]–[ч], [д͡з]–[ц], [д͡з']–[ц']. Але Ю. Карпенко зазначає, що не має пари, крім [ф], і [г] та [х], хоч деякі мовознавці їх вважають парою, проте ця пара розпалася, коли [г] змінив своє місце творення: із задньоязикового став глотковим. Артикуляційна пара існувала на ранніх етапах розвитку української мови, коли обидва звуки були задньоязиковими. З акустичного погляду пара [г] – [х] існує й нині. Звук [ф] не має парного дзвінкого тому, що він запозичений в український консонантизм з інших мов [Бондар, Карпенко, Микитин-Дружинець 2006: 27].

Сонорні (від латинського sonare – звучати) творяться за допомогою голосу та шуму, але голос переважає над шумом. Сонорним [в], [й], [л], [л'], [р], [р'], [м], [н], [н'] властиві ознаки як голо-

сних, так і приголосних. З акустичного погляду вони наближені до голосних: тон у них переважає над шумом, характер тону, як це можна спостерігати на осцилограмах, своєю періодичністю наближається до тону голосних. З анатомо-фізіологічного погляду вони мають майже всі ознаки відповідних дзвінких приголосних: творення їх локалізоване в певному місці, напруження мовного апарату зосереджене лише там, де зближуються артикуляційні органи [Сучасна українська літературна мова 1969: 134].

За місцем творення, за активним мовним органом, що бере участь в утворенні звука, приголосні поділяються на губні, язикові (передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові), глоткові, або фарингальні, носові. Губні приголосні ([б], [п], [в], [м], [ф]) творяться в результаті зближення нижньої губи з верхньою або з верхніми зубами. Передньоязикові приголосні ([д], [д′], [т], [т′], [з], [з′], [д͡з], [д͡з′], [ц], [ц′], [ж], [ш], [д͡ж], [ч], [р], [р′], [л], [л′], [н], [н′]) творяться в результаті зближення передньої частини язика із зубами або переднім піднебінням. Середньоязиковий приголосний [j] твориться в результаті зближення середньої частини язика із середнім піднебінням. Задньоязикові приголосні ([ґ], [к], [х]) творяться в результаті зближення задньої частини язика із заднім піднебінням. Фарингальний ([г]) твориться в результаті зближення задньої стінки глотки з коренем язика.

За способом творення приголосні поділяються на щілинні [в], [ф], [з], [з'], [с], [с'], [ж], [ш], [л], [л'], [й], [г], [х], африкати [д͡з], [д͡з'], [ц], [ц'], [ч], [д͡ж], зімкнені чисті ([б], [п], [м], [д], [д'], [т], [т'], [н], [н'], [ґ], [к]). За способом творення шуму, тобто за характером перепони, утворюваної на шляху видихуваного струменя повітря, приголосні поділяються на зімкнені, щілинні, зімкнено-щілинні (африкати) і дрижачі.

Зімкнені приголосні творяться при щільному зімкненні (дотику) мовних органів, яке розривається видихуваним струменем повітря. Зімкнені бувають: 1) ротові приголосні, при творенні яких, після розривання зімкнення, струмінь повітря виходить через рот**:** [б], [п], [д], [д′], [т], [т′], [Ґ], [к] та 2) носові приголосні, при творенні яких після розривання зімкнення струмінь повітря виходить через рот: [м], [н], [н′]. Щілинні приголосні ([в], [ф], [з], [з′], [с], [с′], [ж], [ш], [j], [г], [х], [л], [л′]) творяться при зближенні

мовних органів до вузької щілини, таких приголосних в українській мові 13. При творенні зімкнено-щілинних приголосних (африкатів) ([ч], [ц], [ц′], [д͡з], [д͡з′], [д͡ж]) мовні органи утворюють зімкнення, яке не проривається, а переходить у коротку щілину [Сучасна українська літературна 1969:19].

За наявністю або відсутністю пом'якшення (палаталізації) приголосні бувають м'які та тверді. Твердість / м'якість є класифікаційною ознакою приголосних, яка характеризує їхнє місце творення. На думку Л. Прокопової, палаталізація виникає внаслідок додаткового підняття середньої частини спинки язика до твердого піднебіння (лат. palatum – тверде піднебіння). Під час артикуляції палаталізованих приголосних язик займає положення, при якому вимовляється голосний [і] [Прокопова 1958: 13], що відбито в наведеній таблиці:

Таблиця 6

Тверді, м'які, напівпом'якшені українські приголосні звуки

Тверді приголосні (24)	[б] [п] [в] [м] [ф] [ж] [ч] [ш] [д͡ж] [г] [к] [х] [ґ]	можуть бути напівпом'якшеними: [б'] [п'] [в'] [м'] [ф'] [ж'] [ч'] [ш'] [д͡ж'] [ґ'] [к'] [х'] [ґ']
	[д] [т] [з] [с] [ц] [д͡з] [н] [р] [л]	утворюють пари за твердістю / м'якістю
М'які приголосні (8)	[д′] [т′] [з′] [с′] [ц′] [д͡з′] [н′] [р′] [л′]	утворюють пари за твердістю / м'якістю
	[j]	не має парного твердого

Проблема пом'якшення приголосних є однією із найскладніших у фонетиці. Це зумовлено двома чинниками: 1) деяким м'яким передньоязиковим приголосним властивий артикуляційний поліморфізм, тобто їх пом'якшення може відбуватися завдяки артикуляційно різним діям – можлива апікально-альвеолярна артикуляція, дорсально-альвеолярна артикуляція, дорсально-дентальна артикуляція; 2) ступінь м'якості різних приголосних в українській літературній мові (на різних територіях) є не однаковим. Л. Прокопова на підставі експериментальних досліджень виокремила за ступенем палаталізації такі групи приголосних: передньоязикові зубні [т], [д], [н], [л]; передньоязикові африкати [ц], [д͡з]; передньоязикові щілинні [с] [з]; губні [п], [б], [в], [м], [ф]; задньоязикові [к], [х], і глотковий [ґ]; шиплячі [ж], [ч], [ш],

[дж͡]; дрижачий р (може мати найнижчий ступінь палаталізації) [Прокопова 1958: 17]. У цій градації м'якими є перші три групи, інші об'єднують напівм'які приголосні [Бондар, Карпенко, Микитин-Дружинець 2006: 28-29].

Акустична характеристика звуків є істотнішою за характеристику артикуляційну, оскільки для мовлення важливо не те, як звуки вимовляють, а те, як їх чують, сприймають. Уперше акустичні ознаки звуків описав Р. Якобсон. Всі наступні описи акустичних ознак звуків і спроби акустичних класифікацій (М. Жовтобрюх, М. Панов, С. Шаумян) спираються на дослідження Р. Якобсона, певною мірою видозмінюючи його положення. Акустична класифікація основних типів звуків охоплює такі ознаки: вокальність / невокальність, консонантність / неконсонантність, компактність / дифузність, низька тональність / висока тональність, бемольність / небемольність, дієзність / недієзність, переривчастість / неперивчастість, різкість / нерізкість, назальність / неназальність, дзвінкість / глухість [Бондар, Карпенко, Микитин-Дружинець 2006: 37]. З акустичної точки зору дзвінкими в українській мові є всі звуки, в артикуляції яких бере участь голос, тобто голосні, сонорні та власне дзвінкі приголосні. До глухих належать ті, що творяться без участі голосових зв'язок [там само: 40].

Розглянемо артикуляційні особливості твердих та м'яких дзвінких та глухих приголосних звуків.

При вимові звука [б] (шумний, дзвінкий, губний, зімкнений, зімкнено-неносовий, твердий, проривний) нижня губа змикається з верхньою, тому він називається губно-губним. Зімкнення раптово розривається видихуваним струменем повітря, внаслідок чого утворюється специфічний шум.

При вимові [д] (шумний, дзвінкий, передньоязиковий, зімкнений, зімкнений чистий, твердий, неносовий) передня спинка разом із кінчиком язика впирається у верхні зуби та початок альвеол, а нижня частина язика притискується до нижніх зубів. Зімкнення, що утворюється між передньою частиною спинки язика і верхніми зубами з нижнім краєм альвеол, раптово розривається сильним повітряним струменем. На відміну від твердого [д], артикуляція палаталізованого [д'] (шумний, дзвінкий, передньоязиковий, зімкнений, зімкнений чистий, м'який) ускладнюється

додатковою артикуляцією [Сучасна українська літературна мова 1997: 32].

При вимові [з] (шумний, дзвінкий, передньоязиковий, щілинний, щілинний серединний, твердий, свистячий) передня частинка спинки язика зближується з передніми зубами й альвеолами, при цьому посередині язика утворюється вузька щілина у формі жолоба, край язика притискується до бокових зубів і до частини піднебіння. Широкий кінчик язика впирається в основу нижніх зубів. Повітряний струмінь протискується крізь щілину, вдаряється об верхні різці і внаслідок цього утворюється різкий шум, що нагадує свист, за цією акустичною ознакою звук [з] називається свистячим. При вимові [з'] (шумний, дзвінкий, передньоязиковий, щілинний, щілинний серединний, свистячий, м'який) основна артикуляція, властива [з], ускладнюється додатковим підняттям передньої частинки язика, внаслідок чого він набуває типового і-подібного забарвлення.

При вимові [ж] (шумний, дзвінкий, передньоязиковий, шиплячий, щілинний, альвеолярний, твердий) утворюються одночасно дві щілини: перша між широким кінчиком язика і переднім краєм твердого піднебіння навпроти альвеол, друга – між задньою частиною спинки і переднім краєм м'якого піднебіння. Проходячи крізь дві щілини, повітряний струмінь утворює характерний шум, що нагадує шипіння.

При вимові [д͡з] (шумний, дзвінкий, передньоязиковий, африката, зімкнений, свистячий, твердий) кінчик язика спочатку утворює зімкнення з ділянкою біля верхніх різців і альвеол, а потім це зімкнення переходить у коротку щілину. Артикуляція [д͡з'] відбувається на місці утворення [с]. При цьому утворюється свист, за яким він називається свистячим [там само: 33].

При вимові [д͡ж] (шумний, дзвінкий, передньоязиковий, африката, альвеолярний, зімкнений, шиплячий, твердий) широкий кінчик язика змикається з переднім краєм твердого піднебіння, а потім це зімкнення переходить у коротку щілину. Одночасно до переднього краю м'якого піднебіння наближається задня частина спинки язика.

При вимові [ґ] (шумний, дзвінкий, задньоязиковий, зімкнений, зімкнений чистий, твердий) задня частинка язика змикаєть-

ся з м'яким піднебінням. Унаслідок раптового прориву цього зімкнення струменем повітря утворюється специфічний для цього приголосного шум.

При вимові [г] (шумний, дзвінкий, глотковий, щілинний, серединний, твердий) корінь язика відтягується назад і зближується із задньою стінкою глотки, крізь цю щілину протискується повітря й утворює характерний для цього приголосного шум [там само: 34].

При вимові губного зімкненого приголосного [п] нижня губа змикається з верхньою. Тому він називається губно-губним. Зімкнення раптово розривається видихуваним струменем повітря, внаслідок чого утворюється специфічний шум. Звук [п] утворюється без участі голосу і виступає глухим звуком.

При вимові губного щілинного приголосного [ф] нижня губа зближується з верхніми зубами. Тому звук називається губно-зубним. Через утворену плоску щілину проходить повітряний струмінь, тертя якого створює шум, характерний для глухого [ф].

При вимові передньоязикового зімкненого глухого [т] передня спинка разом із кінчиком язика впирається у верхні зуби та початок альвеол, а нижня частина язика притискується до нижніх зубів. Зімкнення, що утворюється між передньою частиною спинки язика і верхніми зубами, раптово розривається сильним повітряним струменем, завдяки чому утворюється характерний шум. Цей шум, не супроводжуваний голосом, утворює глухий [т]. На відміну від твердого [т], артикуляція палаталізованого [т′] ускладнюється додатковою і-подібною артикуляцією [там само: 32].

При творенні передньоязикових щілинних [с] та [с′] передня частина спинки язика зближається з передніми зубами й альвеолами, внаслідок чого посередині язика утворюється вузька щілина у формі жолобка. Краї язика притискуються до бокових зубів і до частини твердого піднебіння. Широкий кінчик язика впирається в основу нижніх зубів. Повітряний струмінь протискується крізь щілину, вдаряється об верхні різці, і внаслідок цього утворюється різкий шум, що нагадує свист. За цією акустичною ознакою приголосний [с] називають свистячим. Глухий [с] твориться без участі голосу. При вимові палаталізованого щілинного [с′] основна артикуляція, властива [с], ускладнюється додатковим підняттям

передньої частини язика до твердого піднебіння, внаслідок чого він набуває типового і-подібного забарвлення.

При вимові шумного передньоязикового щілинного [ш] утворюються одночасно дві щілини: перша – між широким кінчиком язика і переднім краєм твердого піднебіння навпроти альвеол, друга – між задньою частиною спинки і переднім краєм м'якого піднебіння. Проходячи крізь дві щілини, повітряний струмінь утворює характерний шум, що нагадує шипіння. За цією акустичною ознакою приголосний [ш] називають шиплячим. Глухий [ш] утворюється без участі голосу.

При вимові африката [ц] кінчик язика спочатку утворює зімкнення з ділянкою біля верхніх різців і альвеол, а потім це зімкнення поступово переходить у коротку щілину. Артикуляція [ц] відбувається на місці утворення [с]. Приголосний [ц] – глухий. Палаталізований африкат [ц′] відрізняється від свого твердого відповідника додатковим підняттям середньої спинки язика до твердого піднебіння [там само: 33].

При вимові африката [ч] широкий кінчик язика спочатку змикається з переднім краєм твердого піднебіння, а потім це зімкнення поступово переходить у коротку щілину. Одночасно до переднього краю м'якого піднебіння наближається задня частина спинки язика. Проходячи крізь дві щілини, повітряний струмінь утворює характерний шум, за яким африкат [ч] називається шиплячим.

При вимові задньоязикового приголосного [к] задня частина язика змикається з м'яким піднебінням. Унаслідок раптового розриву цього зімкнення струменем повітря утворюється специфічний для цього приголосного шум. Глухий [к] вимовляється без участі голосу. При вимові *задньоязикового щілинного* [х] задня частина спинки язика зближується із заднім краєм твердого піднебіння і суміжною з ним частиною м'якого піднебіння, внаслідок чого утворюється щілина. Видихуване повітря, проходячи крізь цю щілину, утворює характерний шум. За положенням голосових зв'язок це глухий звук [там само: 34].

Отже, українські дзвінкі та глухі характеризуються специфічними умовами творення, напруженням, зімкненням чи зближенням тих чи інших органів мовлення, які впливають на їхній фоносемантичний ореол.

2.3.2. Фоносемантика українських дзвінких звуків

Якщо музикальну красу мови кожен сприймає легко, як зовнішню красу людини, то символіка, чи семантична наповненість звуків, криється у мовній послідовності. Найповніше теорію про те, що звукам притаманні певні значення, розвинули стоїки. Їхні погляди виклав Августин – християнський письменник IV–V ст., автор відомого афоризму «Колиска слова – це узгодження між відчуттям речі і звука» [Фаріон 2007: 23].

Наше завдання – вивчити на основі експериментальних даних психофоносемантику дзвінких звуків [б], [д], [д'], [д͡з], [д͡з'], [д͡ж], [з], [з'], [ж] української мови. Для визначення фонетичного значення дзвінких звуків української мови було проведено експеримент, *мета* якого: дослідити асоціативно-символічне значення звуків за шкалою «сили» *(«сильний» – «слабкий»)*, «активності» (*«швидкий» – «повільний»)* та «оцінки» (*«гарний» – «поганий»)* і простежити динаміку зростання чи спадання символічно-звукового значення у рамках національно-специфічних особливостей їхнього звучання.

Завдання експерименту: встановити значущість символічного потенціалу кожного звука та взаємозв'язок між їхніми звуковими і смисловими властивостями; ідентифікувати лексичний каркас дзвінких та визначити їхні специфічні, індивідуальні характеристики; порівняти фонетичне значення дзвінких (проривні; щілинні; передньоязикові, задньоязикові і глотковий; глотковий [г] та зімкнено-чистий [ґ]; тверді та м'які); простежити динаміку символічно-звукового значення дзвінких шляхом проведення психолінгвістичного експерименту.

До участі в експерименті було залучено 100 респондентів – студентів філологічного факультету спеціальності «Українська мова та література» Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Д.И.1).

Респондентам по черзі називалися дзвінкі звуки і пари класифікаційних ознак. Звуки називались швидко, щоб респонденти не почали шукати логічне обґрунтування своїх рішень, наприклад, згадувати слова з тим звуком, який оцінюється, адже тоді буде оцінюватися значення слова, а не враження від звука.

Всього подавалося 10 пар ознак: «гарний» – «поганий»; «великий» – «маленький»; «ніжний» – «грубий»; «світлий» – «темний»; «сильний» – «слабкий»; «гарячий» – «холодний»; «швидкий» – «повільний»; «веселий» – «сумний»; «гучний» – «тихий»; «добрий» – «злий». Респонденти записували по черзі звуки і підбирали їм ознаки (аналогічно і в інших експериментах), зокрема одну з кожної наведеної вище антонімічної пари. При опрацюванні експериментальних анкет визначали двадцять фонетичних значень кожного дзвінкого у відсотках, з антонімічної пари вибиралося те значення, у якого більший відсоток вибору респондентами, наприклад: звук [б] вважала *темним – 30 % %,* 30 осіб – це 30 % (100 осіб (учасники) – 100 %, 30 осіб – ? %, отже, 30 х 100 % : 100 = 30 %); 70 осіб – 70 % вважали звук [б] світлим (100 осіб – 100 %, 70 осіб – ? %, отже, 70 х 100 % : 100 =70 %). Таким чином, 30 % вважають звук [б] темним, 70 % вважають звук [б] світлим, отже *[б] – світлий.*

Результати експерименту:

дзвінкий губний звук [б] вважають гарним – 90 %, поганим – 10 %, великим – 56 %, малим – 44 %, ніжним – 46 %, грубим – 54 %, темним – 30 %, світлим – 70 %, слабким – 4%, сильним – 96 %, холодним – 94 %, гарячим – 6 %, повільним – 22 %, швидким – 78 %, сумним – 98 %, веселим – 2 %, гучним – 22 %, тихим – 78 %, добрим – 30 %, злим – 70 %. Отже, [б] - *гарний, великий, грубий, світлий, сильний, холодний, швидкий, сумний, тихий, злий* (Д. Г.1).

Передньоязиковий дзвінкий [д] 84 % респондентів вважають гарним, 16 % – поганим, 72 % – великим, 28 % – малим, 48% – грубим, 52 % – ніжним, 80 % – темним, 20 % – світлим, 43 % – слабким, 57 % – сильним, 86 % – холодним, 14 % – гарячим, 20 % – повільним, 80 % – швидким, 84 % – сумним, 16 % – веселим, 76 % – гучним, 24 % – тихим, 80 % – добрим, 20 % – злим. Отже, [д] - *великий, грубий, темний, сильний, холодний, швидкий, сумний, гучний, добрий, гарний* (Д. Г.1).

Передньоязиковий звук [д'] гарним назвали 60 % осіб, поганим – 40 %, великим – 32 %, малим – 68 %, грубим – 13 %, ніжним – 87%, темним – 22 %, світлим – 78 %, слабким – 36 %, сильним – 64 %, холодним – 35 %, гарячим – 65 %, повільним – 62 %, швид-

ким – 38 %, сумним – 32 %, веселим – 68 %, гучним – 31 %, тихим – 69 %, добрим – 80 %, злим – 20 %. Отже, [д'] – *малий, ніжний, світлий, сильний, гарячий, повільний, веселий, тихий, добрий, гарний* (Д. Г.1).

Передньоязиковий щілинний дзвінкий [з] 80 % інформантів вважають гарним, 20 % – поганим, 60 % – великим, 40 % – малим, 29 % – грубим, 71 % – ніжним, 17 % – темним, 83 % – світлим, 37 % – слабким, 63 % – сильним, 63 % – холодним, 37 % – гарячим, 38 % – повільним, 62 % – швидким, 28 % –сумним, 72 % – веселим, 63 % – гучним, 37 % – тихим, 96 % – добрим, 4 % –злим. Отже, [з] – *гарний, великий, ніжний, світлий, сильний, холодний, швидкий, веселий, гучний, добрий* (Д. Г.1).

Передньоязиковий м'який [з'] – 94 % респондентів назвали гарним, 6 % – поганим, 29 % – малим, 71 % – великим, 22 % – грубим, 78 % – ніжним, 28 % – темним, 72 % – світлим, 32 % – слабким, 68 % – сильним, 32 % – холодним, 68 % – гарячим, 40 % – повільним, 60 % – швидким, 37 % – сумним, 63 % – веселим, 38 % – гучним, 62 % – тихим, 98 % – добрим, 2 % – злим. Отже, [з'] – *великий, ніжний, світлий, сильний, холодний, швидкий, веселий, гучний, добрий, гарний* (Д. Г.1).

Передньоязиковий щілинний дзвінкий [ж] 63 % опитаних вважає гарним, 37 % – поганим, 67 % – великим, 33 % – малим, 72 % – грубим, 28 % – ніжним, 45 % – темним, 55 % – світлим, 40 % – слабким, 60 % – сильним, 34 % – холодним, 66 % – гарячим, 33 % – повільним, 67 % – швидким, 37 % – сумним, 63 % – веселим, 60 % – гучним, 40 % – тихим, 63 % – добрим, 37 % – злим. Отже, [ж] – *великий, грубий, світлий, сильний, гарячий, швидкий, веселий, гучний, добрий, гарний* (Д. Г.1).

Передньоязиковий африкат [д͡ж] гарним вважають 58 % респондентів, поганим – 42 %, великим – 84 %, малим – 16 %, грубим – 75 %, ніжним – 25 %, темним – 35 %, світлим – 65 %, слабким – 28 %, сильним – 72 %, холодним – 40 %, гарячим – 60 %, повільним – 42 %, швидким – 58 %, сумним – 38 %, веселим – 62 %, гучним – 80 %, тихим – 20 %, добрим – 31 %, злим – 69 %. Отже, [д͡ж] – *гарний, великий, грубий, світлий, сильний, гарячий, швидкий, веселий, гучний, добрий* (Д. Г.1).

Передньоязиковий африкат [д͡з] гарним назвали 65 % рес-

пондентів, поганим – 35 %, великим – 68 %, малим – 32 % , грубим – 60 %, ніжним – 40 %, світлим – 74 %, темним – 26 %, сильним – 66 %, слабким – 44 % холодним – 40 %, гарячим – 60 %, швидким – 83 %, повільним – 17 %, веселим – 83 %, сумним – 17 %, гучним – 74 % , тихим – 26 %, 49, добрим –52 % , злим – 48 %. Отже, [д͡з] – *гарний, великий, грубий, світлий, сильний, гарячий, швидкий, веселий, гучний, добрий* (Д. Г. 1).

Передньоязиковий [д͡з'] 91 % інформантів вважають гарним, 9 % – поганим, 60 % – великим, 40 % – малим, 25 % – грубим, 75 % – ніжним, 26 % – темним, 74 % – світлим, 25 % – слабким, 75 % – сильним, 29 % – холодним, 71 % – гарячим, 45 % – повільним, 55 % – швидким, 26 % – сумним, 74 % – веселим, 60 % – гучним, 40 % – тихим, 66 % – добрим, 34 % – злим. Отже, [дз'] – *гарний, великий, ніжний, світлий, сильний, гарячий, швидкий, веселий, гучний, добрий* (Д. Г.1).

Задньоязиковий дзвінкий [ґ] поганим вважають 69 % осіб, гарним – 31 %, великим – 68 % , малим – 32 %, грубим – 82 %, ніжним – 18 %, темним – 66 %, світлим – 34 %, слабким – 75 %, сильним – 25 %, холодним – 55 %, гарячим – 45 %, повільним – 29 %, швидким – 71 %, сумним – 58 %, веселим – 42 %, гучним – 66 %, тихим – 34 %, злим – 60 %, добрим – 40 % .Отже, [ґ] – *поганий, малий, грубий, темний, слабкий, холодний, швидкий, сумний, гучний, злий* (Д. Г. 1).

Глотковий [г] відрізняється від задньоязикового [ґ] ознаками повільний, гучний. Зокрема 62 % осіб його вважають поганим, 38 % – гарним, 55% –малим, 45 % – великим, 57 % – грубим, 43 % – ніжним, 43 % – темним, 43 % – світлим, 59 % – слабким, 41 % – сильним, 55 % – холодним, 45 % – гарячим, 57 % – повільним, 43 % – швидким, 56 % – сумним, 44 % – веселим, 60 % – тихим, 40 % – гучним, 52 % – злим, 48 % – добрим. Отже, [г] – *малий, грубий, темний, слабкий, холодний, повільний, сумний, тихий, злий, поганий* (Д. Г. 1).

Як бачимо, дзвінкі передньоязикові [д], [д'], [д͡з], [д͡з'], [д͡ж], [з], [з'], [ж] мають спільні значення*: гарний, сильний, але* відрізняються ознаками*: великий, грубий, світлий, гарячий, повільний, веселий, тихий, добрий*. Дзвінкі передньоязикові, а саме [д], [д'], [д͡з], [д͡з'], [з], [з'] відрізняються від дзвінкого задньоязикового [ґ] озна-

ками: *гарний, сильний*, всі інші збігаються. За способом творення дзвінкі приголосні, глотковий [ґ] та зімкнено-чистий [ґ] мають такі спільні ознаки, як *малий, грубий, темний, слабкий, сумний, злий*, але [ґ] – *швидкий, гучний*, а [ґ] – *повільний, тихий*. Проривні [б], [д], [ґ] мають такі спільні значення: *грубий, холодний, сумний*, а щілинний [ж], [з] – *гарний, сильний, швидкий, веселий, гучний, добрий.* Твердий [д] та м'який [д'] збігаються ознаками *гарний, сильний, добрий,* але відрізняються ознаками *малий-веселий, грубий-ніжний, темний-світлий, холодний-гарячий, швидкий-повільний, тихий-гучний.* Твердий [з] та м'який [з'] відрізняються лише деякими значеннями: *холодний-гарячий, тихий-гучний*. Щілинні [з], [з'], [ж], [ґ] та африкати [д͡з], [д͡з'], [д͡ж] мають лише одну спільну ознаку – *гарний* (Д.Г.1), це свідчить про індивідуальність і самостійний статус кожного звука, якому притаманні і звуко-кольорові асоціації, розглянуті в наступному підрозділі.

2.3.3. Кольорова гама українських дзвінких звуків

«Світ кольору» – феномен чисто психічний, оскільки, як відомо, в природі існують лише кольорові хвилі, а колір є породженням нашого ока і мозку [Вартаньян 1976: 23]. Звуко-кольорові відповідності – своєрідний аспект символіки. Вони мають часто синтетичну будову і торкаються лише деяких звуків. На думку Р. Якобсона, кольорове забарвлення взагалі мають лише голосні [Журавлев 1981: 50].

Наше завдання – з'ясувати кольорові асоціації дзвінких приголосних, зокрема твердих і м'яких дзвінких, які на письмі відображені однією літерою: наприклад, у словах «душа» і «дім» наявні два різні звуки, які позначаються літерою д, – м'який [д'] та твердий [д], і тому їхні кольорові образи, безперечно, будуть різними, як і різним є фонетичне значення.

Аналогічно, як і при визначенні кольорової гами голосних звуків, було проведено три експерименти, у яких взяли участь ці ж 100 студентів українського відділення філологічного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова (Д.И.1).

Експеримент №1. Вільний вибір співвіднесень. Мета – визначити звуко-кольорові асоціації дзвінких *[б], [д], [д'], [з], [з'], [ж],*

[дʒ], [дẓ], [дẓ'], [г], [ґ], указавши колір інтуїтивно. Респондентам по черзі вимовлялися дзвінкі звуки, колір яких треба було визначити, спираючись на специфіку асоціативно-чуттєвого сприйняття. При опрацюванні експериментальних анкет відсоток звуко-кольорових реакцій визначали через підрахування кількості осіб, які вибрали певний колір для певного звука. Наприклад, 20 осіб визначили для звука [б] блакитний колір – отже, 20 % респондентів вважають [б] блакитним (100 осіб – 100%, 20 осіб – ?%; 20 х 100 % : 100 = 20 %), тобто, для 20 % осіб [б] асоціюється з блакитним кольором. Так само, як і в експерименті № 1, визначали відсоток звуко-кольорових реакцій в експериментах № 2, № 3.

Експеримент №2. Вибір однозначних співвіднесень. Мета – визначити звуко-кольорові асоціації дзвінких *[б]*, *[д], [д'], [з], [з'], [ж], [дʒ], [дẓ], [дẓ'], [г], [ґ]*, указавши колір із запропонованих шести кольорів (червоний, жовтий, зелений, синій, чорний, білий) та кольорів, які отримали звуки під час першого експерименту – додається помаранчевий).

Методика проведення. Респондентам давали 2 списки – Список № 1, що містить дзвінкі звуки: *[б], [д], [д'], [з], [з'], [ж], [дʒ], [дẓ], [дẓ'], [г], [ґ]*, та Список № 2 із сімома назвами кольорів: *червоний, жовтий, зелений, синій, чорний, білий* та *помаранчевий,* жодні кольори не додавались, оскільки під час експерименту № 1 для звуків було підібрано асоціації саме з такими кольорами. Було запропоновано до кожного звука підібрати один із кольорів.

Експеримент №3. Безпосереднє співвіднесення звука з кольором. Мета – визначити звуко-кольорові асоціації дзвінких *[б], [д], [д'], [з], [з'], [ж], [дʒ], [дẓ], [дẓ'], [г], [ґ]*, уписавши звук на квадратик паперу відповідного кольору. Респондентам давали список з одинадцяти звуків: *[б], [д], [д'], [з], [з'], [ж], [дʒ], [дẓ], [дẓ'], [г], [ґ]* та сім квадратиків паперу семи кольорів: червоного, жовтого, зеленого, синього, чорного, білого, помаранчевого. Пропонувалося на кожному квадраті написати літеру, що позначає дзвінкий. Цей експеримент мав довести результати попередніх та увиразнити те, що кожен дзвінкий звук має свій колір, свою кольорову асоціацію.

На основі трьох експериментів визначався колір звука, наприклад [д'] за результатами експерименту № 1 *зелений* (22 %),

№ 2 і № 3 – *червоний* (22 %; 24 %), отже, звук [д'] – *червоний* (за таким принципом визначався і колір глухих та сонорних приголосних).

В експерименті № 1 – *Вільний вибір співвіднесень* – респондентам було названо ряд дзвінких приголосних звуків [б], [д], [д'], [з], [з'], [ж], [д͡ж] [д͡з] [д͡з'], [г], [ґ], до кожного з яких вони вільно вказували відповідну назву кольору.

Звук [б] зеленим, блакитним назвали 20 % респондентів; помаранчевим, сірим – по 2 %; синім – 16 %; чорним, коричневим – по 4 % респондентів; білим цей звук вважають 26 % респондентів; жовтим – 6 %. Отже, *звук [б] - білий*.

Звук [д] зеленим назвали 8 % респондентів; червоним і коричневим – по 10 % респондентів; помаранчевим – 14 %; синім – 16 %; сірим, блакитним по 6 % респондентів; чорним – 18 %; білим цей звук вважають 4 % респондентів; жовтим – 22 %; блакитним – 10 %. Отже, *звук [д] - жовтий*.

Звук [д'] зеленим назвали 22 % респондентів; червоним та сірим – по 10 % респондентів; помаранчевим, блакитним, чорним – по 6 %; фіолетовим, коричневим, рожевим та синім – по 4 %; білим цей звук вважають 8 % респондентів; жовтим – 14 %; брунатним – 2 % . Отже, *звук [д'] - зелений*.

Звук [ж] помаранчевим назвали 6 % респондентів; червоним, коричневим, чорним – по 10 % респондентів; синім, рожевим, салатним – 4 %; блакитним, сірим – по 2 % респондентів; білим цей звук вважають 8 % респондентів; жовтим – 28 %; фіолетовим – 12 %. Отже, *звук [ж] - жовтий*.

Звук [з] зеленим назвали 46 % респондентів; золотим, червоним та синім – по 6 % респондентів; помаранчевим, блакитним, рожевим – по 4 % ; жовтим, білим – по 12 % респондентів. Отже, *звук [з] - зелений.*

Звук [з'] зеленим назвали 18 % респондентів; чорним, червоним, жовтим, салатним – по 12 % респондентів; помаранчевим, сірим – по 6 %; білим, синім – по 10 % респондентів; рожевим – 2 %. Отже, *звук [з'] - зелений.*

Звук [д͡ж] зеленим, коричневим, чорним назвали по 8 % респондентів; червоним та синім – по 4 %; помаранчевим – 24 % респондентів; фіолетовим; білим, блакитним; жовтим – по 10 %;

рожевим – 14 %, салатним – 2 %. Отже, *звук [дж] - помаранчевий.*

Звук [дз] зеленим, синім, коричневим назвали по 8 % респондентів; червоним – 2 %; помаранчевим – 22 %; сірим, білим, чорним, рожевим – по 6 % респондентів; жовтим, фіолетовим – по 10 %; блакитним, малиновим – по 4 %. Отже, *звук [дз] - помаранчевий.*

Звук [дзʹ] зеленим, коричневим, блакитним, салатним назвали по 6 % респондентів; рожевим, червоним – по 4 %; помаранчевим – 10 % респондентів; синім – 2 %; жовтим – 26 %; білим, фіолетовим – по 8 %, чорним – 14 %. Отже, *звук [дзʹ] - жовтий.*

Звук [ґ] зеленим, червоним, білим назвали по 8 % респондентів; помаранчевим, синім, жовтим, золотим – по 4 %; коричневим, сірим, блакитним, фіолетовим, рожевим – по 6 %; чорним – 26 %; пурпуровим, малиновим цей звук вважають по 2 % респондентів. Отже, *звук [г] - чорний.*

Звук [г] зеленим, червоним, коричневим назвали по 6 % респондентів; помаранчевим, блакитним – по 8 %; синім – 12 % респондентів; чорним – 20 %; сірим цей звук вважають 14 % респондентів; жовтим, рожевим – по 4 %; білим – 10 %. Отже, *звук [ґ] - чорний.*

Таким чином, результати експерименту №1 такі: дзвінкі мають білий, жовтий, зелений, помаранчевий і чорний колір, зокрема: *[б] – білий, [д] – жовтий, [дʹ] – зелений, [з] - зелений, [зʹ] – зелений, [ж] – жовтий, [дж] – помаранчевий, [дз] – помаранчевий, [дзʹ] – жовтий, [г] – чорний, [ґ] – чорний* (Д.Г.2). В експерименті №2, № 3 наводяться основні кольори – *білий, чорний, зелений, жовтий, синій, червоний* та ті, з якими асоціювалися звуки під час експерименту №1, тобто додався ще до шести основних кольорів помаранчевий.

В експерименті №2 - *Вибір однозначних співвіднесень* – респондентам запропоновано низку чітко визначених, фіксованих кольорів (білий, чорний, червоний, зелений, синій, жовтий, помаранчевий) і ті ж дзвінкі [б], [д], [дʹ], [з], [зʹ], [ж], [дж], [дз], [дзʹ], [г], [ґ]. Завдання, яке стояло перед опитуваними, – для кожного звука вибрати один із кольорів.

Звук [б] білим назвали 54 % респондентів; чорним – 12 %; червоним – 4 %; зеленим – 10 %; синім цей звук вважають 6 %

респондентів; жовтим – 14 %. Отже, *звук [б] - білий*.

Звук [д] білим назвали 16 % респондентів; чорним – 12 %; помаранчевим – 10 %; червоним – 20 %; зеленим – 10 %; синім – 30 %; жовтим – 2 %. Отже, *звук [д] - синій*.

Звук [д'] білим назвали 20 % респондентів; чорним – 18 %; помаранчевим, синім – по 6 % респондентів; червоним – 22 %; зеленим цей звук вважають 16 % респондентів; жовтим – 12 %. Отже, *звук [д'] - червоний*.

Звук [ж] білим назвали 6 % респондентів; червоним – 12 %; зеленим – 6 %; чорним – 28 %; синім – 8 %, жовтим – 30 %; помаранчевим – 10 %. Отже, *звук [ж] - жовтий*.

Звук [з] зеленим назвали 50 % респондентів; білим – 14 %; чорним – 8 %; червоним – 18 %; жовтим – 10 % респондентів. Отже, *звук [з] - зелений.*

Звук [з'] зеленим назвали 34 % респондентів; чорним – 6 %; білим – 12 %; синім – 16 %; червоним – 14 % , жовтим – 18 %. Отже, *звук [з'] - зелений.*

Звук [д͡ж] білим назвали 8 % респондентів; червоним, чорним – по 16 % респондентів; помаранчевим – 10 %; жовтим – 38 %; зеленим – 12 %. Отже, *звук [д͡ж] - жовтий.*

Звук [д͡з] зеленим назвали 28 % респондентів; червоним – 18 %; помаранчевим – 24 %; білим – 2 %; жовтим – 16 %, синім цей звук вважають 4 % респондентів; чорним – 8 %. Отже, *звук [д͡з] - зелений.*

Звук [д͡з'] білим назвали 18 % респондентів; червоним – 12 %; помаранчевим – 30 %; зеленим – 14 %, чорним – 4 %, жовтим – 22 %. Отже, *звук [д͡з'] - помаранчевий.*

Звук [г] білим назвали 12 % респондентів; червоним – 8 %; жовтим – 10 %; чорним – 28 %; зеленим – 20 %; синім – 22 %. Отже, *звук [г] - чорний.*

Звук [ґ] білим назвали 4 % респондентів; червоним – 18 %; чорним – 28 %; зеленим цей звук вважають 14 % респондентів; жовтим – 10 %; синім – 26 %. Отже, *звук [ґ] - чорний.*

Таким чином, при проведенні другого експерименту кольорова гама дещо змінилась: *[б] - білий, [д] – синій (був жовтий), [д']-червоний (був зелений), [з] - зелений, [з'] - зелений, [ж] - жовтий, [д͡ж] - жовтий (був помаранчевий), [д͡з]-зелений (був пома-*

ранчевий), [дз̂'] – помаранчевий (був жовтий), [г] - чорний, [ґ] – чорний (Д.Г.3). Отже, динаміка кольору характерна для *[д], [д'], [дж͡], [дз̂], [дз̂ ']*.

В експерименті № 3 – *Безпосереднє співвіднесення звука з кольором* -респонденти працювали з фіксованим набором кольорів (білий, чорний, червоний, зелений, синій, жовтий, помаранчевий), тепер вже представленим у вигляді кольорових карток.

Звук [б] білим назвали 52 % респондентів; чорним – 18 %; червоним – 2 %; зеленим – 6 %; синім цей звук вважають 14 % респондентів; жовтим – 8 %. Отже, *звук [б] - білий*.

Звук [д] білим назвали 16 % респондентів; чорним – 22 %; червоним – 18 %; зеленим – 8 %; синім – 26 %; жовтим – 10 %. Отже, *звук [д] - синій*.

Звук [д'] білим назвали 18 % респондентів; чорним – 14 %; синім – 14 %; червоним – 24 %; зеленим цей звук вважають 12 %; жовтим – 18 %. Отже, *звук [д'] - червоний*.

Звук [ж] білим назвали 8 % респондентів; червоним – 10 %; зеленим – 8 %; чорним – 28 %; синім – 4 %, жовтим – 42 %. Отже, *звук [ж] - жовтий*.

Звук [з] зеленим назвали 56 % респондентів; білим – 12 %, чорним – 8 %, червоним – 6 %; синім – 10 %, жовтим – 8 %. Отже, *звук [з] - зелений.*

Звук [з'] зеленим назвали 10 % респондентів; чорним – 6 %; білим – 8 %; синім – 16 %; червоним – 10 %, жовтим – 20 %, помаранчевим – 30 %. Отже, *звук [з'] – помаранчевий.*

Звук [д͡ж] білим назвали 16 % респондентів; чорним – 18 %; помаранчевим – 6 %; жовтим – 30 %; синім – 14 %; зеленим, червоним – по 8 %. Отже, *звук [дж͡] - жовтий.*

Звук [д͡з] зеленим назвали 34 % респондентів; червоним – 14 %; білим – 4 %; жовтим – 16 %, синім цей звук вважають 24 % респондентів; чорним – 8 %. Отже, *звук [дз̂] - зелений.*

Звук [д͡з'] білим вважають 12 % респондентів; червоним – 16 %; помаранчевим – 26 %; зеленим – 14 %, чорним – 8 %, жовтим – 24 %. Отже, *звук [дз̂'] - помаранчевий.*

Звук [г] білим назвали 8 % респондентів; червоним, жовтим – по 18 %; чорним – 26 %; зеленим – 10 %; синім – 20 %. Отже, *звук [г] - чорний.*

Звук [*ґ*] білим назвали 20 % респондентів; червоним – 22 %; чорним – 26 %; зеленим цей звук вважають 14 % респондентів; жовтим – 2 %; синім – 16 %. Отже, *звук [ґ] – чорний.*

Отже, звуки забарвлено сімома кольорами: *білим – [б], синім – [д], чорним – [ґ], [г], червоним – [д'], помаранчевим – [дз̂'], [з'], зеленим – [з], [дз̂], а жовтим – [ж], [дж͡]* (Д.Г.4). Порівнявши результати експерименту №2 та №3, ми виявили, що всі звуки забарвлені однаково, за винятком звука [*з'*], в експерименті №2 опитувані забарвили його в зелений колір, а в експерименті №3 – в помаранчевий. За способом творення щілинний [г] та зімкнено-проривний [ґ] мають спільне забарвлення за результатами трьох експериментів. Респонденти забарвили ці звуки в чорний колір. У результаті проведених експериментів виявлено: дзвінкий губний звук [б] респонденти забарвили *білим кольором* (експеримент №1 – 26 % усіх осіб, експеримент №2 – 54 %, експеримент №3 – 52 %); передньоязиковий [д] за результатами першого експерименту – жовтий (22 %), у другому та третьому [д] забарвлений *синім* кольором (30 %; 26 %); [д'] за результатами першого експерименту *зелений* (22 %), у другому та третьому звук [д'] – *червоний* (22 %; 24 %); передньоязиковий [з] респонденти назвали *зеленим* (46 %; 50 %; 56 % респондентів); [з'] респонденти вважають *зеленим* згідно з № 1, №2 експериментами (18 %; 34 %), згідно з експериментом №3 [з'] 40 % респондентів вважають *помаранчевим*, але на основі №1, №2 експериментів (52 % осіб) будемо вважати *зеленим*; передньоязиковий [ж] - *жовтий* (28 %; 30 %; 42 %); африкат [дж͡] у першому експерименті респонденти назвали *помаранчевим* (24 %), у другому та третьому – *жовтим* (38 % та 30 %); свистячий африкат [дз̂] *помаранчевий* за результатами першого експерименту (22 % опитаних), *зелений* за двома іншими (28 %; 34 %); [дз̂'] у першому – *жовтий* (26 %), у другому та в третьому *помаранчевий* (30 %; 26 %); задньоязиковий [г] – *чорний*, за результатами проведених експериментів (26 %; 28 %; 26 %); глотковий [г] респонденти назвали *чорним* (20 %; 28 %; 26 %). Отже, *звук [б]* респонденти забарвили *білим кольором;[д] – синім, [ґ], [г] - чорним; [д'] - червоним; [з'], [з], [дз̂] - зеленим; [ж], [дж͡] - жовтим; [дз̂'] – помаранчевий*.

Найбагатшою виявилася кольорова гама глоткового [г]. Вона

налічує 15 кольорів: *зелений (8 %), червоний (8 %), помаранчевий (4 %), синій (4 %), коричневий (6 %), сірий (6 %), жовтий (4 %), блакитний (6 %), білий (8 %), фіолетовий (6 %), чорний (26 %), рожевий (6 %), золотий (4 %), пурпуровий 2 %1), малиновий (2 %).* Найбіднішою виявилася кольорова гама дзвінкого губного [б], передньоязикового дзвінкого [д] та передньоязикового дзвінкого [з], вона налічує лише 9 кольорів. Отже, є звуки, які респонденти забарвили одним кольором під час трьох експериментів, зокрема *білим – [б], чорним – [ґ], [г], зеленим – [з], жовтим – [ж]*; є й звуки, які респонденти забарвили одним кольором, зокрема *[ґ], [г] – чорним; [з'], [з], [дз̂] – зеленим; [ж], [дж͡] – жовтим.* Звука, який у всіх експериментах забарвлений різними кольорами, не виявлено. Якщо зіставити кольорову гаму з фонетичним значенням звуків, то [ґ], [г] – відрізняються лише ознаками *поганий-гарний, повільний-швидкий;* [з], [з'] – *холодний-гарячий;* [ж], [дж͡] – *світлий-темний, добрий-злий.*

Помітний зв'язок між фоносемантичними та кольоровими асоціаціями дзвінких. Зокрема, поганий, грубий, темний, слабкий, холодний, сумний, злий [ґ] та грубий, темний, слабкий, холодний, повільний, сумний, тихий, злий [г] забарвлені в чорний колір, а гарний, великий, світлий, сильний, гарячий, швидкий, веселий, гучний, добрий [ж] – у жовтий.

Отже, експериментальне дослідження визначило фонетичний зміст та звуко-кольорові асоціації дзвінких, серед яких виділяються звуки, що мають однакові кольорові забарвлення, зокрема *[ґ], [г] – чорні; [з'], [з], [дз̂] – зелені*, *[ж], [дж͡] – жовті*, але їхній фонетичний зміст різний.

2.3.4. Фонетичний зміст українських глухих звуків: двохетапне експериментальне дослідження

Звуки ми оцінимо за допомогою різних ознак, оскільки саме цей шлях дав змогу не лише виявити у звуках якусь змістовність, а й буквально виміряти ці тонкі, майже не усвідомлені нами властивості звука [Левицький 1973: 10], тобто визначити фонетичний зміст звуків.

Для визначення фонетичного значення глухих звуків укра-

їнської мови ([п], [ф], [т], [т'], [ц], [ц'], [с], [с'], [ч], [ш], [к], [х]) було проведено двоехтапний експеримент. У ньому взяли участь ті ж 100 студентів (Д.И.1), що й у попередніх експериментах. Експеримент проходив у два етапи в той самий день: 1 етап – респонденти записували спочатку звуки та їхній фонетичний зміст, 2 етап – респонденти записували букви, що позначають ці звуки, та їх 10 ознак. Ознаки для букв і звуків подавалися ті ж самі: («гарний» – «поганий»; «великий» – «маленький»; «ніжний» – «грубий»; «світлий» – «темний»; «сильний» – «слабкий»; «гарячий» – «холодний»; «швидкий» – «повільний»; «веселий» – «сумний»; «гучний» – «тихий»; «добрий» – «злий»).

Мета 1 етапу експерименту: дослідити асоціативно-символічне значення звуків за шкалою «сили» *(«сильний» – «слабкий»)*, «активності» (*«швидкий» – «повільний»);* «оцінки» (*«гарний» – «поганий»)* тощо та простежити динаміку символічно-звукового значення у рамках національно-специфічних особливостей їхнього звучання.

Завдання експерименту: встановити значущість символічного потенціалу кожного глухого (м'якого / твердого) звука та взаємозв'язок між звуковою і смисловою властивостями досліджуваних фонем; ідентифікувати лексичний каркас глухих (м'яких / твердих), та визначити їхні специфічні, індивідуальні характеристики; порівняти фонетичне значення глухих (м'яких / твердих): губних [п], [ф]; передньоязикових [т], [т'], [ц], [ц'], [с], [с'], [ч], [ш]; задньоязикових [к], [х]; проривних [п], [к], [т], [т'], щілинних [ш], [ф], [с], [с']; африкатів [ц], [ц'], [ч]; простежити динаміку символічно-звукового значення цих глухих.

Респондентам по черзі називалися глухі звуки і пари класифікаційних ознак, вони записували ці звуки і підбирали їм ознаки (як і в інших експериментах), зокрема одну з кожної наведеної вище антонімічної пари. При опрацюванні експериментальних анкет ми визначали двадцять фонетичних значень кожного глухого у відсотках, з антонімічної пари обиралося те значення, у якого більший відсоток вибору респондентами, наприклад: звук [ф] вважали *грубим – 64* особи – це 64 % (100 осіб (учасники) – 100 %, 64 осіб – ? %, отже, 64 х 100 % : 100 = 64 %); 36 осіб – 36 % вважали звук [ф] ніжним (100 осіб – 100 %, 36 осіб – ? %, отже, 36 х 100 %

: 100 = 36%). Таким чином, 64 % вважають звук [ф] грубим, 36 % вважають звук [ф] ніжним, отже, *[ф] – грубий.*

Мета 2 етапу експерименту: дослідити асоціативно-символічне значення букв, що позначають глухі звуки ([п], [ф], [т], [т'], [ц], [ц'], [с], [с'], [ч], [ш], [к], [х]) за шкалою «сили» *(«сильний» – «слабкий»)*, «активності» (*«швидкий» – «повільний»);* «оцінки» (*«гарний» – «поганий»)* тощо та простежити динаміку символічно-звукового значення у рамках національно-специфічних особливостей їхнього звучання.

Завдання експерименту: встановити значущість символічного потенціалу букви, що позначає глухий звук (м'який / твердий), взаємозв'язок між звуковою смисловою та літерною смисловою властивостями; ідентифікувати лексичний каркас букви, що позначає глухий звук (м'який / твердий), та визначити їхні специфічні, індивідуальні характеристики; порівняти фонетичне значення букв, що позначають глухий звук, та глухих звуків; простежити динаміку символічно-звукового значення цих букв.

На другому етапі учасникам було запропоновано для *букви* на позначення глухого приголосного обрати одну з антонімічних ознак, яка, на їхню думку, характеризує літеру. Літери записувалися на дошці, не роздумуючи, учасники робили свій вибір. При опрацюванні експериментальних анкет ми визначали двадцять фонетичних значень кожної літери на позначення глухого твердого чи м'якого у відсотках, з антонімічної пари обиралося те значення, у якого більший відсоток вибору респондентами, наприклад: літеру т вважали *гарною 40 осіб – 40* % (100 осіб (учасники) – 100 %, 40 осіб – ? %, отже, 40 х 100 % : 100 = 40 %); 60 осіб – 60 % вважали літеру т поганою (100 осіб – 100 %, 60 осіб – ? %, отже, 60 х 100 % : 100 = 60 %). Таким чином, 60 % вважають літеру т поганою, 40 % уважають літеру т гарною, отже, *т – погана.*

Результати 1 етапу експерименту:

а) Глухі губні

Звук [п] гарним вважають 40 % респондентів, поганим – 60 %, великим – 46 %, малим – 54 %, ніжним – 42 %, грубим – 58 %, світлим – 30 %, темним – 70 %, сильним – 42 %, слабким – 58 %, гарячим – 30 %, холодним – 70 %, швидким – 20 %, повільним – 80%, веселим – 20 %, сумним – 80 %, гучним – 78 %,

тихим – 22 %, добрим – 60 %, злим – 40 %. Отже, *звук [п] - поганий, малий, грубий, темний, слабкий, холодний, повільний, сумний, гучний, добрий* (Д.Д.1).

Звук [ф] гарним вважають 42% респондентів, поганим – 58 %, великим – 64 %, малим – 36 %, ніжним – 36 %, грубим – 64 %, світлим – 26 %, темним – 74 %, сильним – 64 %, слабким – 32 %, гарячим – 26 %, холодним – 54 %, швидким – 52 %, повільним – 48 %, веселим – 40 %, сумним – 60%, гучним – 32 %, тихим – 68 %, добрим – 40 %, злим – 60 %. Отже, *звук [ф] – поганий, великий, грубий, темний, сильний, холодний, швидкий, сумний, тихий, злий* (Д.Д.1). На основі експерименту ми можемо побачити, що губні глухі [п] та [ф] мають спільні ознаки: *погані, грубі, темні, сумні та холодні;* відмінні ознаки: звук [п] – малий, слабкий, повільний, гучний, добрий; звук [ф] – великий, сильний, швидкий, тихий, злий.

б) Глухі зубні передньоязикові

Звук [т] гарним вважають 60 % респондентів, поганим – 40 %, великим – 62 %, малим – 38 %, ніжним – 26 %, грубим – 74 %, світлим – 42 %, темним – 58 %, сильним – 56 %, слабким – 44 %, гарячим – 40 %, холодним – 60 %, швидким – 58 %, повільним – 22 %, веселим – 46 %, сумним – 54 %, гучним – 46 %, а тихим – 54 %, добрим – 54 %, злим – 46 %. Отже, *звук [т] - гарний, великий, грубий, темний, сильний, холодний, швидкий, сумний, тихий, добрий* (Д.Д.1).

Звук [т'] гарним вважають 8 % респондентів, поганим – 92 %, великим – 18 %, малим – 82 %, ніжним – 90 %, грубим – 10 %, світлим – 84 %, темним – 16 %, сильним – 22 % респондентів, слабким – 78 %, гарячим – 82 %, холодним – 18 %, швидким – 34 %, повільним – 66 %, веселим – 64 %, сумним – 36 %, гучним – 24 %, тихим – 76 %, добрим – 84 %, злим – 16 %. Отже, *звук [т'] – поганий, малий, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, повільний, веселий, тихий, добрий* (Д.Д.1).

Звук [ц] гарним вважають 64 % респондентів, поганим – 36 %, великим – 58 %, малим – 42 %, ніжним – 44 %, грубим – 56 %, світлим – 68 %, темним – 32 %, сильним – 40 %, слабким – 60 %, гарячим – 56 %, холодним – 44 %, швидким – 64 %, повільним – 36 %, веселим – 68 %, сумним – 32 %, гучним – 62 %,

тихим – 38 %, добрим – 70 %, злим – 30 %. Отже, *звук [ц] - гарний, великий, грубий, світлий, слабкий, гарячий, швидкий, веселий, гучний, добрий* (Д.Д.1).

Звук [ц'] гарним вважають 88 % респондентів, поганим – 12 %, великим – 20 %, малим – 80 %, ніжним – 82 %, грубим – 18 %, світлим – 90 %, темним – 10 %, сильним – 26 %, слабким – 74 %, гарячим – 70 %, холодним – 30 %, швидким – 46 %, повільним – 54 %, веселим – 64 %, сумним – 36 %, гучним – 40 %, тихим – 60 %, добрим – 80 %, злим – 20 %. Отже, *звук [ц'] - гарний, малий, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, повільний, веселий, тихий, добрий* (Д.Д.1).

Звук [с] гарним вважають 68 % респондентів, поганим – 32 %, великим – 50 %, малим – 50 %, ніжним – 48 %, грубим – 42 %, світлим – 72 %, темним – 28 %, сильним – 52 %, слабким – 48 %, гарячим – 48 %, холодним – 52 %, швидким – 52 %, повільним – 48 %, веселим – 50 %, сумним – 50 %, гучним – 42 %, тихим – 58 %, добрим – 48 %, злим – 52 %. Отже, *звук [с] - гарний, і малий, і великий, ніжний, світлий, сильний, холодний, швидкий, і веселий, і сумний, тихий, злий* (Д.Д.1).

Звук [с'] гарним вважають 74 % респондентів, поганим – 26 %, великим – 16 %, малим – 84 %, ніжним – 18 %, грубим – 82 %, світлим – 82 %, темним – 18 %, сильним – 22 %, слабким – 78 %, гарячим – 64 %, холодним – 36 %, швидким – 46 %, повільним – 54 %, веселим – 50 %, сумним – 50 %, гучним – 24 %, тихим – 76 %, добрим – 60 %, злим – 40 %. Отже, *звук [с'] - гарний, малий, грубий, світлий, слабкий, гарячий, повільний, і веселий, і сумний, тихий, добрий* (Д.Д.1).

Таким чином, маємо спільні та відмінні ознаки: всі звуки, крім звука [т'], гарні, звук [т] та звук [с] сильні, всі інші – слабкі: всі звуки, окрім [с], добрі.

в) Глухі передньопіднебінні

Звук [ч] гарним вважають 42 % респондентів, поганим – 58 %, великим – 50 %, малим – 50 %, ніжним 18 %, грубим 82 %, світлим – 28 %, темним – 72 %, сильним – 68 %, слабким – 32 %, гарячим – 40 %, холодним – 60 %, швидким – 58 %, повільним – 42 %, веселим – 46 %, сумним – 54 %, гучним – 64 %, тихим – 36 %, добрим – 48 %, злим – 52 %. Отже, *звук [ч] – поганий, і вели-*

кий, і малий, грубий, темний, сильний, холодний, швидкий, сумний, гучний, злий (Д.Д.1).

Звук [ш] гарним вважають 60 % респондентів, поганим – 40 %, великим – 78 %, малим – 22 %, ніжним – 34 %, грубим – 66 %, світлим – 38 %, темним – 62 %, сильним – 68 %, слабким – 32 %, гарячим – 32 %, холодним – 68 %, швидким – 40 %, повільним – 60 %, веселим – 30 %, сумним – 70 %, гучним – 36 %, тихим – 64 %, добрим – 52 %, злим – 48 %. Отже, *звук [ш] – гарний, великий, грубий, темний, сильний, холодний, повільний, сумний, тихий, добрий* (Д.Д.1).

Отже, передньопіднебінні глухі мають спільні ознаки: грубі, темні, сильні, холодні та сумні. Відмінні ознаки: [ч] – поганий, швидкий, гучний, злий, [ш] – гарний, повільний, тихий, добрий.

г) Глухі задньоязикові

Звук [к] гарним вважають 70 % респондентів, поганим – 30 %, великим – 52 %, малим – 48 %, ніжним – 52 %, грубим 48 %, світлим – 48 %, темним – 52 %, сильним – 56 %, слабким – 44 %, гарячим – 40 %, холодним – 60 %, швидким – 68 %, повільним – 32 %, веселим – 64 %, сумним – 36 %, гучним – 62 %, тихим – 38 %, добрим – 54 %, злим – 46 %. Отже, *звук [к] - гарний, великий, ніжний, темний, сильний, холодний, швидкий, веселий, гучний, добрий* (Д.Д.1).

Звук [х] гарним вважають 54 % респондентів, поганим – 46 %, великим – 36 %, малим – 64 %, ніжним – 42 %, грубим – 58 %, світлим – 50 %, темним – 50 %, сильним – 46 %, слабким – 54 %, гарячим – 26 %, холодним – 74 %, швидким – 44 %, повільним – 56 %, веселим – 28 %, сумним – 72 %, гучним – 18 %, тихим – 82 %, добрим – 54%, злим – 46 %. Отже, *звук [х] – гарний, малий, грубий, і світлий, і темний, слабкий, холодний, повільний, сумний, тихий, добрий* (Д.Д.1).

За допомогою експерименту ми зафіксували спільні ознаки задньоязикових приголосних: гарні, холодні та добрі; відмінні ознаки: [к] –великий, ніжний, сильний, швидкий, веселий, гучний, [х] – малий, грубий, слабкий, повільний, сумний, тихий. О. Журавльов виявив, що росіяни оцінюють звук [х] як украй неприємний [Журавлев 1969: 67], а німці – як більш приємний [Сутність явища звукового символізму], тобто мова має свої фоносемантичні осо-

бливості.

Результати 2 етапу експерименту:

Літера п – гарна для 48 % респондентів, погана – 46 %, велика – 20 %, мала – 80 %, ніжна – 72 %, груба – 28 %, світла – 66 %, темна – 34 %, сильна – 64 %, слабка – 36 %, гаряча – 72 %, холодна – 28 %, швидка – 54 %, повільна – 46 %, весела – 70 %, сумна – 30 %, гучна – 32 %, тиха – 68 %, добра – 34 %, зла – 66 %. Отже, *літера п – гарна, мала, ніжна, світла, сильна, гаряча, швидка, весела, тиха, зла* (Д.Д.2).

Літера ф – гарна для 40 % респондентів, погана – 60 %, велика – 12 %, мала – 88 %, ніжна – 50 %, груба – 50 %, світла – 48 %, темна – 52 %, сильна – 34 %, слабка – 66 %, гаряча – 56 %, холодна – 44 %, швидка – 54 %, повільна – 46 %, весела – 50 %, сумна – 50 %, гучна – 36 %, тиха – 64 %, добра – 62 %, зла – 38 %. Отже, *літера ф - погана, велика, груба, темна, сильна, холодна, швидка, сумна, тиха, зла* (Д.Д.2).

Літера к – гарна для 52 % респондентів, погана – 48 %, велика – 78 %, мала – 22 %, ніжна – 44 %, а груба – 56 %, світла – 24 %, темна – 76 %, сильна – 24 %, слабка – 76 %, гаряча – 28 %, холодна – 72 %, швидка – 28 %, повільна – 72 %, весела – 46 %, сумна – 54 %, гучна – 40 %, тиха – 60 %, добра – 64 %, зла – 36 %. Отже, *літера к - гарна, велика, груба, темна, слабка, холодна, повільна, сумна, тиха, добра* (Д.Д.2).

Літера т – гарна для 40 % респондентів, погана – 60 %, велика – 20 %, мала – 80 %, ніжна – 68 %, груба – 34 %, світла – 48 %, темна – 52 %, сильна – 30 %, слабка – 70 %, гаряча – 54 %, холодна – 46 %, швидка – 36 %, повільна – 64 %, весела – 58 %, сумна – 42 %, гучна – 42 %, тиха – 58 %, добра – 34 %, зла – 66 %. Отже, *літера т - погана, мала, ніжна, темна, слабка, гаряча, повільна, весела, тиха, зла* (Д.Д.2).

Літера ц – гарна для 16 респондентів, погана – 68 %, велика – 44 %, мала – 56 %, ніжна – 54 %, груба – 46 %, світла – 68 %, темна – 52 %, сильна – 48 %, слабка – 52 %, гаряча – 54 %, холодна – 46 %, швидка – 42 %, повільна – 58 %, весела – 34 %, сумна – 66 %, гучна – 50 %, тиха – 50 %, добра – 56 %, зла – 44 %. Отже, *літера ц - погана, мала, ніжна, світла, слабка, гаряча, повільна, сумна, і гучна, і тиха, добра* (Д.Д.2).

Літера с – гарна для 28 % респондентів, погана – 72 %, велика – 34 %, мала – 66 %, ніжна – 56 %, груба – 44 %, світла – 34 %, темна – 66 %, сильна – 46 %, слабка – 52, гаряча – 46 %, холодна – 54 %, швидка – 38 %, повільна – 62 %, весела – 34 %, сумна – 66 %, гучна – 36 %, тиха – 64 %, добра – 64%, зла – 36 %. Отже, *літера с – погана, мала, ніжна, темна, слабка, холодна, повільна, сумна, тиха, добра* (Д.Д.2).

Літера ч – гарна для 42 % респондентів, погана – 58 %, велика – 34 %, мала – 66 %, ніжна – 64 %, груба – 36 %, світла – 56 %, темна – 44 %, сильна – 36 %, слабка – 64 %, гаряча – 58 %, холодна – 42%, швидка – 58 %, повільна – 42 %, весела – 64 %, сумна – 56 %, гучна – 40 %, тиха – 60 %, добра – 48 %, зла – 52 %. Отже, *літера ч - погана, мала, ніжна, світла, слабка, гаряча, швидка, весела, тиха, зла* (Д.Д.2) .

Літера ш – гарна для 32 % респондентів, погана – 64 %, велика – 49 %, мала – 86 %, ніжна – 66 %, груба – 34 %, світла – 58 %, темна – 42 %, сильна – 36 %, слабка – 64 %, гаряча – 54 %, холодна – 46 %, швидка – 40 %, повільна – 60 %, весела – 66 %, сумна – 34 %, гучна – 40 %, тиха – 60 %, добра – 46 %, зла – 54 %. Отже, *літера ш - погана, мала, ніжна, світла, слабка, гаряча, повільна, весела, тиха, зла* (Д.Д.2).

Цей експеримент дав змогу порівняти фонетичний зміст твердих і м’яких глухих; твердих і м’яких глухих та літер, що їх позначають. Таким чином, ми можемо визначити спільне і відмінне між ними: літера п і звук [п] – малі; літера ф і звук [ф] – погані, великі, грубі, темні, сильні, холодні, швидкі, сумні, тихі, злі, тобто всі ознаки збігаються; літера т і звук [т] – темні, тихі; літера ц і звук [ц] – світлі, слабкі, гарячі, добрі; літера с і звук [с] – ніжні, холодні, тихі; літера ч і звук [ч] – погані, швидкі, злі. Спільні ознаки для всіх проривних, щілинних, африкатів – добрий, всі інші ознаки цих приголосних не збігаються.

Можемо твердити, що українські глухі універсальні (національні) і беруть участь у творенні української лінгвофоносфери. Фонетичне значення глухих звуків пов’язане з їхніми артикуляційно-акустичними особливостями. Зокрема, семантика глухих залежить від місця та ступеня підняття спинки язика, участі губ при їх творенні.

2.3.5. Кольорове забарвлення українських глухих звуків

Для визначення кольорових асоціацій твердих глухих звуків було проведено три експерименти, мета яких – з'ясувати кольорові асоціації глухих приголосних, зокрема твердих і м'яких глухих, які на письмі відображені однією літерою.

Аналогічно, як і при визначенні кольорової гами голосних та дзвінких приголосних звуків, було проведено три експерименти, у яких взяли участь ті ж 100 студентів українського відділення філологічного факультету ОНУ імені І.І. Мечникова (Д.И.1).

Експеримент №1. Вільний вибір співвіднесень (Д.Д.3). Мета – визначити звуко-кольорові асоціації глухих звуків [п], [ф], [т], [т'], [ц], [ц'], [с], [с'], [ч], [ш], [к], [х], указавши колір інтуїтивно. Респондентам по черзі вимовлялися глухі звуки і було запропоновано вказати колір кожного звука. При опрацюванні експериментальних анкет відсоток звуко-кольорових реакцій визначали в такий спосіб: підраховували кількість осіб, які вибрали певний колір для певного звука. Наприклад, 24 особи визначили для звука [ц'] зелений колір – отже, 24 % респондентів уважають [ц'] зеленим (100 осіб – 100 %, 24 особи – ? %; 24 х 100 % : 100 = 24 %), отже, для 24 % осіб [ц'] асоціюється із зеленим кольором. Так само, як і в експерименті № 1, визначали відсоток звуко-кольорових реакцій в експериментах № 2, № 3.

Експеримент №2. Вибір однозначних співвіднесень (Д.Д.4). Мета – визначити звуко-кольорові асоціації глухих звуків [п], [ф], [т], [т'], [ц], [ц'], [с], [с'], [ч], [ш], [к], [х], указавши колір із запропонованих шести кольорів (червоний, жовтий, зелений, синій, чорний, білий) та кольорів, які отримали звуки під час першого експерименту – додається помаранчевий, рожевий, фіолетовий, коричневий).

Методика проведення. Респондентам давали 2 списки – Список № 1 глухі звуки: ([п], [ф], [т], [т'], [ц], [ц'], [с], [с'], [ч], [ш], [к], [х]) та Список № 2 десять назв кольорів: *червоний, жовтий, зелений, синій, чорний, білий*, *рожевий, фіолетовий, коричневий, помаранчевий,* до 6 основних кольорів (червоний, жовтий, зелений, синій, чорний, білий) додалися кольори, з якими асоціювали глухі звуки під час 1 експеримету респонденти – помаранчевий, роже-

вий, фіолетовий, коричневий.

Експеримент №3. Безпосереднє співвіднесення звука з кольором. Мета – визначити звуко-кольорові асоціації глухих [п], [ф], [т], [т'], [ц], [ц'], [с], [с'], [ч], [ш], [к], [х], *у*писавши звук на відповідний кольоровий квадратик паперу за вибором. Респондентам давали список із дванадцяти звуків: [п], [ф], [т], [т'], [ц], [ц'], [с], [с'], [ч], [ш], [к], [х] та десять квадратиків паперу 10 кольорів: червоного, жовтого, зеленого, синього, чорного, білого, помаранчевого, рожевого, фіолетового, коричневого. Пропонувалося на кожному квадраті написати літеру, що позначає глухий, а на двох квадратах вписати і два кольори. Цей експеримент мав довести результати попередніх експериментів і підкреслити, що кожен глухий звук має свій колір, свою кольорову асоціацію.

Під час першого експерименту – *Вільний вибір співвіднесень* (Д.Д.3) – респондентам по черзі називали глухі тверді приголосні і вони мали підібрати будь-який колір, з яким вони асоціюють цей звук. Звуки називались швидко і чітко. Респонденти записували по черзі звуки і підбирали їм ознаки. Результати:

а) глухі губні

Звук [п] зеленим вважають 12 % респондентів; рожевим, фіолетовим, червоним та блакитним – по 4 %; помаранчевим – 2 %; чорним – 10 %; коричневим – 18 %; білим – 10 %; синім та жовтим – по 16 % респондентів. Отже, можна сказати, що *звук [п] – коричневий*.

Звук [ф] зеленим та помаранчевим вважають по 4 % респондентів; рожевим, жовтим, сірим та блакитним – по 2 %; фіолетовим – 54 %; чорним – 6 %; синім та червоним його вважають по 10 % респондентів. Отже, *звук [ф] – фіолетовий*.

б) глухі зубні

Звук [т] зеленим назвали 20 % респондентів; рожевим, червоним та сірим – по 2 %; помаранчевим – 14 %; фіолетовим, чорним, коричневим та синім – по 8 % респондентів; білим цей звук вважають 6 % респондентів; жовтим – 12 %; блакитним – 10 %. Отже, *звук [т] - зелений*.

Звук [т'] зеленим, блакитним назвали по 12 % респондентів; рожевим – 8 %, фіолетовим – 4 %, чорним – 28 %, коричневим, червоним та сірим – по 10 %, синім – 6 %. Отже, *звук [т'] – чорний*.

Звук [ц] зеленим та рожевим вважають по 14 % респондентів; помаранчевим, фіолетовим, білим, червоним та блакитним, сірим вважають по 4 %; чорним і синім – по 8 %; коричневим і сірим – по 2 %; жовтим – 30 % респондентів. Отже, *звук [ц],* за більшістю відповідей, – *жовтий*.

Звук [ц'] зеленим вважають 24 % респондентів; рожевим, синім по 12 %, фіолетовим – 10 %, коричневим – 14 %, помаранчевий – 4 %, блакитним – 10 %, сірим – 6 %; жовтим – 8 %. Отже, *звук [ц']*, за більшістю відповідей, – *зелений.*

Звук [с] зеленим та блакитним вважають по 8 % респондентів; рожевим – 14 %; помаранчевим і коричневим – по 2 %; білим – 16 %; синім – 34 %; жовтим – 4 %; червоним та сірим – по 6 %; блакитним – 8 %. Отже, *звук [с] - синій*.

Звук [с'] – зеленим вважають 16 %, жовтим – 20 %, коричневим, білим - по 12 %, помаранчевим, червоним, блакитним – 8 %, рожевим – 10 %, сірим – 6 % респондентів. Отже, *звук [с'] – жовтий*.

в) глухі передньопіднебінні

Звук [ч] рожевим схарактеризували 4 % респондентів; помаранчевим, синім по 10 %; фіолетовим – 8 %; чорним цей звук вважають 36 % респондентів; коричневим та червоним – по 14 %; жовтим та блакитним – по 2 %. Отже, *звук [ч] - чорний*.

Звук [ш] зеленим та чорним вважають по 10 % респондентів; рожевим – 16 %; помаранчевим, коричневим, білим – по 12 %; фіолетовим, жовтим, червоним – по 6 %; синім – 8 % та сірим – 2 %. Отже, *звук [ш] - рожевий.*

г) глухі задньоязикові

Звук [к] зеленим, рожевим, червоним, жовтим вважають по 8 % респондентів; помаранчевим – 20 %; чорним – 12%, коричневим – 32 % респондентів; синім, блакитним – по 2 %. Отже, *звук [к] – коричневий.*

Звук [х] зеленим, синім назвали по 10 % респондентів; рожевим, фіолетовим та жовтим – по 6 %; чорним та білим – 12 %; коричневим і блакитним – по 2 %; помаранчевим – 16 %; червоним – 4 %; сірим – 14 %. Отже, *звук [х] - помаранчевий*.

Таким чином, для *звуків [п], [к]* респонденти переважно називали *коричневий колір,* для *[ф] – фіолетовий,* для *[т], [ц'] – зе-*

лений, для *звука [ц], [с'] – жовтий,* для *[с] - синій, [х] – помаранчевий,* для *[ч], [т'] – чорний,* для *[ш] – рожевий* (Д.Д.3).

На другому етапі – *Вибір однозначних співвіднесень* (Д.Д.4) – були записані всі літери, що позначають глухі тверді приголосні, а поряд були записані кольори. Навпроти кожного глухого приголосного респондент мав написати будь-який колір із наведених.

а) глухі губні

Звук [п] зеленим та рожевим схарактеризували по 6 % респондентів; помаранчевим – 36 %; фіолетовим – лише 2 %; чорним – 16 %; коричневим 34 – %, білим – 2 %, синім, жовтим – по 8 %. Отже, *звук [п] – помаранчевий.*

Звук [ф] зеленим вважають 4 % респондентів; рожевим – 8 %; помаранчевим, білим по 2 %; фіолетовим – 56 %; чорним – 8 %; коричневим, червоним по 10 % респондентів. Отже, *звук [ф] – фіолетовий.*

б) глухі зубні

Звук [т] зеленим вважають 18 % респондентів; помаранчевим – 10 %; фіолетовим – 2 %; чорним – 12 %; коричневим, білим, рожевим по 6 % ; синім – 26 % та жовтим – 14 % респондентів. Отже, *звук [т] - синій.*

Звук [т'] зеленим, синім, коричневим вважають по 12 % респондентів, рожевим – 14 %, помаранчевим – 2 %, фіолетовим – 18 %, чорним – 20 %, жовтим – 4 %, червоним – 6 %. Отже, *звук* [т'] - *чорний.*

Звук [ц] зеленим схарактеризували 22 % респондентів; рожевим – 24 %; помаранчевим, коричневим, білим по 6 %; фіолетовим – лише 2 %; чорним, синім по 8 %; жовтим – 18 % респондентів. Отже, *звук [ц],* за більшістю відповідей, вважаємо *рожевим*.

Звук [ц'] зеленим вважають 22 %, помаранчевим, фіолетовим, червоним – 12 %, рожевим, жовтим, коричневим – по 14 %. Отже, *звук* [ц'] - *зелений.*

Звук [с] зеленим вважають 12 % респондентів; рожевим – 8 %; помаранчевим – лише 2 %; фіолетовим, жовтим по 6 %; чорним – 4 %; коричневим – 14 %; білим – 10 %; синім – 38 %. Отже, *звук [с] - синій.*

Звук [с'] зеленим, білим вважають 16 %, рожевим, синім по 4 %, помаранчевим – 14 %, жовтим – 28 %, червоним – 18 %.

Отже, *звук [с'] - жовтий.*

в) глухі передньопіднебінні

Звук [ч] зеленим та білим вважають по 10 % респондентів; рожевим, червоним по 14 %; помаранчевим – 6 %; чорним – 26 %; коричневим – 12 %; синім – 8 %. Отже, *звук [ч] - чорний.*

Звук [ш] зеленим схарактеризували 4 % респондентів; рожевим та жовтим – 8 %; помаранчевим та червоним – по 12 %; фіолетовим – 10 %; коричневим та синім – по 16 %, білим – 14 % респондентів. Таким чином, звук [ш] не має чітко визначеного кольору.

г) глухі задньоязикові

Звук [к] зеленим та чорним вважають по 12 % респондентів; рожевим та помаранчевим – по 10 %; фіолетовим – 4 %; коричневим – 34 %; синім та жовтим – по 8 %, а білим – лише 2%. Отже, *звук [к] – коричневий.*

Звук [х] зеленим, рожевим, чорним та коричневим вважають по 12 % респондентів; помаранчевим – 18 %; фіолетовим, синім та білим – по 8 %; жовтим – 10 % респондентів. Отже, *звук [х] – помаранчевий.*

Таким чином, для звука [п] та [х] респонденти переважно називали помаранчевий колір, для [ф] – фіолетовий, для [т] – білий колір, для [ц] – рожевий, для [с] – синій, для [ч] – чорний, для [к] – коричневий, [ш] не має чіткого кольору (Д.Д.4).

На третьому етапі – *Безпосереднє співвіднесення звука з кольором* (Д.Д.5) – кожен респондент отримав 10 квадратиків різного кольору (зелений, рожевий, червоний, помаранчевий, фіолетовий, чорний, коричневий, білий, синій, жовтий). На зворотному боці кожного квадратика вони мали написати будь-який глухий твердий приголосний, з яким асоціюється цей колір.

Результати експерименту:

а) глухі губні

Звук [п] зеленим вважають 4 % респондентів; рожевим – 6 %; помаранчевим – 30 %; фіолетовим та чорним – по 8 %; коричневим, синім та жовтим – по 10 %; білим – 14 %. Отже, *звук [п] – помаранчевий.*

Звук [ф] зеленим вважають 4 %, білим – 2 %; рожевим, чорним та жовтим – по 10 % респондентів; фіолетовим – 52 %; корич-

невим та помаранчевим – по 6 %. Отже, *звук [ф] – фіолетовий*. Попередні експерименти теж підтверджують цей колір для звука [ф].

б) глухі зубні

Звук [т] зеленим вважають 22 % респондентів; рожевим, фіолетовим, жовтим – по 14 %; помаранчевим – 10 %, чорним та синім – по 2 %; коричневим – 6 %; білим – 12 %, червоним – 4 %. Отже, *звук [т] – зелений.*

Звук [т'] рожевим, фіолетовим вважають по 10 % респондентів, помаранчевим – 6 %, чорним – 24 %, коричневим – 12 %, синім – 12 %, жовтим – 16 %, червоним – 10 %. Отже, *звук [т'] – чорний.*

Звук [ц] зеленим вважають 12 % респондентів; рожевим – 24 %; помаранчевим – 8 %; фіолетовим – 4 %; чорним та синім – по 6 %; коричневим – 10 %; білим – 16 %; жовтим – 14 %. Отже, *звук [ц],* за більшістю відповідей, – *рожевий.*

Звук [ц'] зеленим вважають 32 %, рожевим, фіолетовим, жовтим – по 8 %, помаранчевим, коричневим, синім – по 12 %, чорним – 6 %, червоним – 2 %. Отже, звук *[ц'] – зелений.*

Звук [с] зеленим та рожевим вважають по 4 % респондентів; помаранчевим та коричневим – по 6 %; чорним –14 %; білим – 22 %; синім – 44 %. Отже, *звук [с] – синій*. Попередні експерименти теж підтверджують цей колір для звука [с].

Звук [с'] зеленим вважають 14 %, рожевим – 6 %, помаранчевим – 16 %, чорним, білим – по 12 %, коричневим – 10 %, синім – 8 %, жовтим – 22 %. Отже, *звук [с']* – жовтий.

в) глухі передньопіднебінні

Звук [ч] зеленим та жовтим вважають по 4 % респондентів; рожевим та синім – по 10 %; помаранчевим – 12 %; фіолетовим – 8 %; чорним – 44 %; коричневим – 6 %; білим – 2 %. Отже, *звук [ч] – чорний.* Попередні експерименти теж підтверджують цей колір для звука [ч].

Звук [ш] рожевим вважають 16 % респондентів; помаранчевим – 8%; фіолетовим – 2%; чорним, білим та синім – по 14 %; коричневим – 26 %; жовтим – 6 %. Отже, *звук [ш]- коричневий.*

г) глухі задньоязикові

Звук [к] зеленим схарактеризували 30 % респондентів; рожевим – 10 %; помаранчевим та білим – по 2 %; фіолетовим, чер-

воним та чорним – по 6 %; коричневим – 20 %; синім – 8 %; жовтим – 10 %. Отже, *звук [к] – зелений.*

Звук [х] зеленим, помаранчевим та чорним вважають по 10 % респондентів; рожевим та білим – по 8 %; фіолетовим та синім – по 6 %; коричневим – 22 %; жовтим – 20 %. Отже, *звук [х],* за більшістю відповідей, – *коричневий*.

Таким чином, для *звука [п]* респонденти переважно називали *помаранчевий колір,* для *[ф] – фіолетовий,* для *[ц] – рожевий,* для *[с] – синій,* для *[ч] – чорний,* для *[ш]* та *[х] – коричневий,* для *[к], [т] – зелений* (Д.Д.5). На основі трьох експериментів можна зробити висновки, що звуки [п] і [х] – помаранчеві, звук [ф] – фіолетовий, [т] – білий, [ц] – жовтий, [с] – синій, [ч] – чорний, [ш], [к] – коричневі.

Цей експеримент надав змогу порівняти звуко-кольорові асоціації респондентів про звуки. Результати трьох експериментів не ідентичні. Помітний зв'язок між фоносемантикою та кольоровими асоціаціями глухих приголосних: звук [ф] – темний, холодний та злий; фіолетового кольору; звук [т] – гарний, швидкий, добрий, сильний; білого кольору; звук [ц] має характеристику гарного, гарячого, веселого та доброго звука забарвленого в жовтий колір; звук [с] – сильний, холодний, злий; синього кольору; звук [ч] – злий, поганий, грубий, темний; чорного кольору; звук [ш] – темний, сильний, холодний; коричневого кольору; звук [к] – великий, темний, сильний. Його колір теж коричневий. Але незважаючи на те, що звук [п] має характеристику поганого, грубого, сумного та темного звука, респонденти обрали для нього яскравий помаранчевий колір. Зовсім не збігаються кольорові асоціації із семантикою звука [х]. Звук [х] – гарний, добрий, слабкий та холодний, але в респондентів він викликає асоціації з помаранчевим кольором.

Отже, кольорове забарвлення для деяких глухих; глухих і дзвінких збігається: звуки [п], [х] і [д͡з'] – помаранчеві; [б], [т] – білі; [ж], [д͡ж] і [ц] – жовті; [д] і [с] – сині; [г], [г] і [ч] – чорні; [ш], [к] – коричневі. Цікаво порівняти кольорову гаму українських глухих з українськими голосними: білим кольором респонденти схарактеризували звук [а] та звук [т]; жовтим – звуки [у] та [ц]; чорним кольором були визначені звуки [и] та [ч]; синім – звуки [т] та [с].

Таким чином, шумні приголосні, як і голосні, самі по собі, окремо взяті, викликають незвукові уявлення. Дослідивши їхню змістовність, бачимо, як впливає на фонетичне значення звуків артикуляційно-акустична характеристика. Глухі звуки та букви, що їх позначають, з боку фоносемантики та глухі звуки з боку ЗКА (звуко-кольорові асоціації) представляють українську фоно-звукову картину, яка зафіксована у національній звуко-кольоровій системі. Далі розглянемо психофоносемантику сонорних у порівнянні з польськими сонорними, тобто порівняємо на основі сонорних дві національні звуко-кольорові системи.

2.4. Психофоносемантика українських і польських сонорних звуків

Згідно з теорією О. Царука, українська мова більше наближена до польської та білоруської (належачи до «антської підгрупи»), ніж до російської (що належить до «словенської підгрупи») [Царук 1998: 285]. Тому простежимо звуко-кольорові асоціації та фонетичний зміст українських та польських сонорних. В українській мові дев'ять сонорних [в], [м], [л], [л'], [н], [н'], [р], [р'], [j], у польській мові вісім сонорних [m], [n], [r], [1], [l'], [m'], [n'] і [j]. На відміну від української мови, в польській мові звук [в] не є сонорним. Для зіставного аспекту вибрано сонорні польської та української мов, оскільки вони мають більше схожих ознак, ніж відмінних. Головними класифікаційними ознаками сонорних обох мов є місце творення, спосіб творення, твердість / м'якість, розглянемо їх конкретно.

2.4.1. Артикуляційно-акустичні особливості сонорних звуків української та польської мов

Сонорні (від латинського sonare – звучати) творяться за допомогою голосу та шуму, але голос переважає над шумом. Сонорним [в], [й], [л], [л'], [р], [р'], [м], [н], [н'] властиві ознаки як голосних, так і приголосних. З акустичного погляду вони наближені до голосних: тон у них переважає над шумом, характер тону, як це можна спостерігати на осцилограмах своєю періодичністю набли-

жається до тону голосних. З анатомо-фізіологічного погляду вони мають майже всі ознаки відповідних дзвінких приголосних: творення їх локалізоване в певному місці, напруження мовного апарату зосереджене лише там, де зближуються артикуляційні органи [Сучасна українська літературна мова 1969: 134]. Сонорні звуки не мають глухих відповідників. Це зумовлене відмінностями між дзвінкими і сонорними приголосними [Бондар, Карпенко, Микитин-Дружинець 2006: 27]

Перша головна класифікаційна ознака сонорних – це місце творення. Сонорні української мови за місцем творення діляться на губні ([в], [м]), передньоязикові ([л], [л'], [н], [н'], [р], [р']) та середньоязиковий ([j]).

Другою головною класифікаційною ознакою для приголосних, і сонорних зокрема, є спосіб творення. Сонорні української мови за способом творення діляться на: а) щілинні ([в], [й]); б) зімкнено-носові ([м], [н], [н']); в) зімкнено-бокові ([л], [л']); г) дрижачі або вібранти ([р], [р']).

Сонорні звуки бувають твердими і м’якими. Твердість-м’якість є парною ознакою, але стосується вже не тільки способу, скільки місця творення, що відбивається в зведеній класифікаційній таблиці приголосних. У принципі, м’якість приголосного – це його артикуляційний зсув у напрямку до середнього піднебіння, тобто до межі між твердим та м’яким піднебінням. Інший опис цього явища наведено у формулюванні Л. Прокопової: «палаталізація, або пом’якшення приголосних, виникає внаслідок додаткового підняття середньої спинки язика до твердого піднебіння. Під час артикуляції палаталізованих приголосних язик займає положення, при якому вимовляється голосний [і], тому всі палаталізовані приголосні мають на слух забарвлення на [і]» [Прокопова 1958: 17].

Сонорні звуки, як і голосні, належать до вокальних. Р. Якобсон до вокальних уналежнював тільки [р] та [л]. М. Панов поширив цю ознаку на [м], [й], [н]. Л. Прокопова встановила, що український сонорний [в] також належить до вокальних звуків. Сонорні приголосні звуки акустично ближчі до голосних, ніж до приголосних, що засвідчують їхні форманти. Перші три форманти голосних – нижче 3200 Гц, а перші дві – 2500 Гц. Приблизно та-

ким є розташування формантних зон сонорних приголосних, що зумовлене переважанням в обох типах звуків тону (ритмічних звукових коливань), хоч у сонантів тон доповнюється шумом [Бондар, Карпенко, Микитин-Дружинець 2006: 37].

При вимові приголосних їхня основна артикуляція може супроводжуватися піднесенням задньої частини спинки язика до м'якого піднебіння, тобто веляризацією. На думку Л. Прокопової, боковий щілинний [л] має найвищий ступінь веляризації. В західноукраїнських говорах для твердого [л] характерна велярно-зубна артикуляція зі значним піднесенням задньої спинки язика до м'якого піднебіння. Це піднесення при його вимові може виконувати роль основної перешкоди на шляху видихуваного повітря, від чого звук набуває більшої сили і наближається за звучанням до [у] нескладового [там само : 35].

Українські передньоязикові сонорні [л], [л'] як основні алофони відповідних фонем належать до групи так званих бокових, тому що при їхньому творенні повітряний струмінь, який створює дуже незначне повітря, проходить по боках язика.

При вимові [л] кінчик язика впирається в передні зуби і ділянку піднебіння над ними й утворює перепону. Отже, це зубний приголосний. Краї язика з одного боку або з двох боків опущені й утворюють щілини для виходу повітряного струменя. Твердий відтінок [л] залежить від того, що середня частина язика ввігнута і віддалена від твердого піднебіння.

Боковий м'який [л'] – основний алофон відповідної фонеми. При його вимові артикуляція, характерна для [л], ускладнюється додатковою і–подібною артикуляцією. При цьому зімкнення зубів переміщується на альвеоли. Крім звичайного пом'якшеного [л], в українській мові є ще подовжений м'який звук [л':]. Українські сонорні [л] і [л'] належать до бокових. Відмінність їх полягає в тому, що при артикуляції [л'], на відміну від [л], зімкнення зубів переміщується на альвеоли.

При творенні губних струмінь видихуваного повітря долає перешкоду між нижньою губою і верхньою губою чи верхніми зубами.

При артикуляції українського приголосного [м] утворюється зімкнення нижньої губи з верхньою. При вимові [м] м'яке піднебіння опускається, повітря проходить через носову порожнину,

а губи не дуже напружені [Сучасна українська літературна мова 2000: 37].

Губний носовий [м’] твориться як твердий, тобто шляхом зімкнення нижньої губи з верхньою. Однак уклад при артикуляції твердого і напівпом’якшеного губного неоднаковий. При творенні напівпом’якшеного губного його уклад наближається до того, який властивий вимові [і] [Сучасна українська літературна мова 1969: 134].

При артикуляції українського губного щілинного [в] нижня губа зближається з верхньою, але не змикається з нею, між губами залишається вузенька щілина, через яку і виходить струмінь видихуваного повітря [Сучасна українська літературна мова 1969: 137].

Губно-губний приголосний відзначається своїм сонорним характером якраз завдяки тому, що отвір між губами доволі великий (хоч менший, ніж при [у]), і тому повітря вільно виходить назовні, а частина шуму в його складі незначна.

Крім губно-губного, в українській мові поширений і губо-зубний алофон фонеми /в/, що виступає перед голосними [і], [е], [и], наприклад: *вітер, видно, вечір* тощо. При губо-зубному [в] вузька щілина утворюється між нижньою губою і верхніми зубами. Разом із тим слід відзначити, що в аналогічних позиціях можлива і вимова губно-губного сонорного [w].

Нескладовий голосний [ў], що має найбільший струмінь сонорності, виступає на початку слова перед приголосним: [ўден']; у кінці слова після голосного: [леў], [брат'іў]; в середині слова після голосного перед приголосним: [поўно].

Напівпом’якшений алофон фонеми [v] виступає в позиції перед [і], [w] перед голосними заднього ряду [а], [о], [у], наприклад: [v’іте^{и}р], [цw’охнути] [Сучасна українська літературна мова 2000: 35].

Спільним для губних звуків [м] і [в] є те, що обидва ці звуки належать до губно-губних. Але при вимові звука [в], на відміну від [м], видихуване повітря прориває зімкнення між губами. При вимові [м] зімкнення нижньої губи з верхньою, а при артикуляції сонорного [в] такого зімкнення не відбувається.

Звук [н] в українській мові виникає внаслідок зімкнення, що

утворюється між кінчиком та передньою частиною спинки язика і верхніми зубами та альвеолами. Тильна частина кінчика язика при цьому щільно протискається до нижніх зубів. Голосові зв'язки при творенні [н] вібрують. Смуга контакту спинки язика з зубами та альвеолами при творенні [н] в індивідуальному мовленні досягає різної ширини. При найвужчій смузі контакт досягає середини альвеол. Найтиповіша ж для української мови смуга потоку захоплює зуби і початок альвеол [Сучасна українська літературна мова 1969: 144].

Палаталізований [н'] – основний алофон відповідної фонеми. Він відрізняється від твердого [н] як за акустичним вираженням, так і за додатковою і-подібною артикуляцією, що утворюється внаслідок наближення середньої частини язика до твердого піднебіння.

Подовжений м'який [н':] є реалізацією двох м'яких фонем [н':]. Він характеризується більшою тривалістю і виступає у випадках на зразок завда[н':]а [Сучасна українська літературна мова 1993: 36].

При творенні українського дрижачого передньоязикового [р] кінчик язика напружений і зігнутий до альвеол, під тиском повітряного струменя вібрує до альвеол, при цьому утворюється характерний шум. За пасивним органом приголосний [р] належить до альвеолярних. Звук [р] – різкий звук (Ю.Карпенко, М.Жовтобрюх), якому притаманна турбулентність, або завихрення повітряного струменя. Пр вимові [р] коливання язика відштовхує повітряний струмінь назад, але стискання легенів (видих рухає його вперед) [Бондар, Карпенко, Микитин-Дружинець 2006: 39-40].

М'який [р'] – основний алофон фонеми /р/. При його вимові змикається з ділянкою твердого піднебіння не тільки верхня поверхня кінчика язика, а й передня ділянка спинки, що й надає йому м'якості. Артикуляційний фокус м'якого [р'] порівняно з нем'яким просунуто вперед [Сучасна українська літературна мова 1993: 36].

Українські сонорні [л], [л'], [н], [н'], [р], [р'] належать до передньоязикових. Вони утворюються підняттям передньої частини спинки язика до верхніх зубів ([н], [л]), до попередньої частини твердого піднебіння ([н'],[р']) чи до альвеол ([р],[л']).

Середньоязиковим в українській мові є лише один приголосний – [й]. Щілинна українська сонорна фонема /j/ виступає в українській мові у двох основних алофонах. Обидва вони вимовляються при такому положенні мовних органів: середня частина язикової спинки піднята до твердого піднебіння не найвище боковими краями, утворюючи посередині доволі вузьку щілину, крізь яку проходить звучний струмінь повітря. Кінчик язика впирається в ясна нижніх зубів. Коли спинка язика піднята до твердого піднебіння не найвище, повітря виходить назовні досить вільно, не утворюючи помітного шуму. В цьому випадку артикуляційно й акустично утворюється звук, зближений з голосним [і]. Це типовий сонорний алофон фонеми /й/, що традиційно позначається в транскрипції як [ĭ] (і нескладовий). Він виступає на кінці слова або складу після голосного, наприклад: [даĭ]; на початку слова перед приголосним, наприклад: [ĭду]; після голосного перед приголосним: [наĭмен': а].

Другий алофон утворюється при максимально піднятій спинці язика (із збереженням щілини) до піднебіння. Коли повітря протискується крізь цю вузьку щілину, утворюється значний шум. Це буває на початку складу, а також у середині після приголосного.

При артикуляції щілинних сонорних [в] та [й] струмінь видихуваного повітря з шумом долає перешкоду, тобто проходить крізь щілину, яка утворюється неповним перекриттям голосового каналу. Тертя повітря об стінки звуження спричинює специфічне звучання – надає звукові своєрідного тембру. Але при вимові [в] щілина твориться між більш-менш витягнутими губами, а при вимові сонорного [й] – між середньою частиною спинки язика і твердим піднебінням.

Сонорні [м] і [н] – зімкнено-носові, які утворюються при опущеному м’якому піднебінні, внаслідок чого частина видихуваного повітря проходить через носову порожнину. Але під час вимови [м] перешкода на шляху повітряного струменя утворюється зімкненням губ, а при артикуляції [н] – притисненням передньої частини спинки язика до верхніх зубів. Під час вимови [м] та [н] перешкода є лише засобом надання ротовому резонатору замкненості і певної конфігурації, яка й зумовлює їх відмінне звучання

[Кочерган, 2000: 116].

При творенні дрижачих або вібрантів [р] та [р'] артикулятор дрижить і, таким чином, то закриває, то відкриває шлях до повітря [там само].

У польській мові для позначення звуків використовується латинський алфавіт, доповнений буквами з діакритичними знаками і диграфами. Польський правопис, подібно українському, побудований на фоново-морфологічному та фонетичному принципах позначення звуків, однак у багатьох випадках використовується і традиційно-історичний підхід [Тихомирова 1998: 15].

Польська фонетична система характеризується такими основними рисами, що відрізняють її від української мови: 1) постійним наголосом, що фіксується на передостанньому складі; 2) відсутністю якісної редукції ненаголошених голосних, що створює єдину систему вокалізму; 3) наявністю ряду специфічних польських звуків – голосних та приголосних, що не мають повної артикуляційної й акустичної відповідності в українській мові, а саме: носових голосних, середньоязикових м'яких шиплячих, непалатального бокового сонорного [Артемов 1963: 5]; 4) відсутністю м'яких передньоязикових зубних приголосних у власне польських словах: звуки [s], [z], [d], [t], [r] не мають м'яких відповідників; 5) наявністю великої кількості шиплячих приголосних – [š], [ž], [č], [dž] та ін. [Войцева, 2007: 57]; 6) прогресивною асиміляцією за глухістю/дзвінкістю; 7) великою фонетичною відокремленістю слів іншомовного походження [Тихомирова 1988: 16 –17].

За участю голосу і шуму приголосні в польській мові поділяються на сонорні і шумні. У польській мові до шумних належать: [b], [b'], [p], [p'], [w], [w'], [f], [f'], [d], [t], [z], [s], [dz], [c], [z], [s], [dz], [c], [ź], [ś], [dz'], [ć], [g], [g'], [k], [k'], [x], [x'] [Войцева 2007: 56]. Сонорними є [m], [n], [r], [1], [l'], [m'], [n'] і [j].

Перша головна класифікаційна ознака приголосних, зокрема сонорних – це місце творення. Польські сонорні за місцем творення поділяються на губні ([m], [m']), передньоязикові ([n], [l], [l'],[r]) та середньоязикові ([j], [n']).

Другою головною класифікаційною ознакою для приголосних, і сонорних зокрема, є спосіб творення. На відміну від української мови, польські сонорні [m], [m'], [n], [n'], [l], [l'], [r], [j] є зі-

мкнено-щілинними, тобто утворюються одночасним поєднанням зімкненням артикуляторів і щілини (проходу) [Тихомирова 1988: 58]. У польській мові губний звук [m] майже не відрізняється від відповідного звука в українській мові. В його творенні активну участь беруть губи, а повітря проходить через ніс [там само: 28].

М'який же [m'] відрізняється в польській мові надто інтенсивною палаталізацією, тому у вимові деяких носіїв мови після м'якого губного можлива поява м'якого йотованого призвука [там само: 22].

На відміну від української мови, в польській мові звук [в] не є сонорним.

У польській мові сонорний твердий [n] вимовляється за участю кінчика язика, котрий прижимається до зубів. З ним співвідноситься м'який звук [n'], який є середньоязиковим звуком, його м'якість теж є інтенсивнішою, ніж в українського [н'], він, як й інші середньоязикові звуки, зберігає свою м'якість і на кінці слова [Войцева 2007: 39].

Відмінність польської мови становить чітке розрізнення звуків [l] і [l']. При творенні передньоязикового [l] повітря обходить утворене між кінчиком язика зімкнення збоку. Цей звук простежується лише в деяких словах, і він майже зник з ужитку.

М'який звук [l'] є в польській мові піднебінним, тобто при його творенні кінчик язика наближається до твердого піднебіння. Польський піднебіннй дрижачий звук [r] в більшості польських слів твердий: *[kura]* [там само: 28].

У польській мові, при артикуляції середньоязикового [j] середня частина язика наближається до пасивного органа, середньої частини піднебіння [там само: 57].

Отже, між сонорними польської та української мови є певні відмінності, хоч є і спільні ознаки, адже вони характеризуються за місцем творення, способом творення, твердістю – м'якістю, а також фонетичним значенням.

2.4.2. Семантика українських та польських сонорних звуків

А. Журинський вважає, що «зв'язок звука зі значенням може мати два зовсім різні джерела»:

1) символізм, заснований на природній аналогії ознак звука та значення; так ідея сили та твердості в будь-якій системі звукового символізму буде передаватися скоріше проривними, ніж фрикативними, скоріше твердими, ніж м'якими приголосними;

2) символізм, заснований на співвідношенні питомої та запозиченої лексики. «Йдеться, – пише він, – про звуки та склади, які в даній мові були ще відносно недавно заборонені і з'явилися під іншомовним впливом. Якщо подібна послідовність увійшла в мову у складі тільки одного лексичного кола, то і звучання може нав'язуватися тільки зі значенням саме цього кола» [Журавлев 1974: 28-29].

Для визначення фонетичного значення сонорних звуків української та польської мов було проведено експеримент, ідентичний проведеному для визначення фонетичного змісту голосних, дзвінких, глухих. До участі в експерименті було залучено тих самих 100 респондентів (Д.И.1), які визначали семантику голосних, дзвінких, глухих. 100 інформантів гуманітарної сфери м. Тичи, Шльонське воєводство (Польща) (Д.И.2) визначали в такий же спосіб фонетичний зміст польських сонорних звуків: вибирали з десяти антонімічних пар прикметників «ładny / brzydki»; «duży / mały»; «łagodny/ nietaktowny»; «jasny / ciemny»; «silny / słaby»; «gorący / zimny»; «szybki / wolny; «wesoły / smutny»; «głośny / cichy»; «dobry / zły» («гарний» – «поганий»; «великий» – «малий»; «ніжний» – «грубий»; «світлий» – «темний»; «сильний» – «слабкий»; «гарячий» – «холодний»; «швидкий» – «повільний»; «веселий» – «сумний»; «гучний» – «тихий»; «добрий» – «злий») десять лексем для визначення фонетичного значення польського сонорного.

Фактичним матеріалом експерименту виступають сонорні звуки української ([м], [н], [н'], [р], [р'], [й], [л], [л']), [в] та польської ([m], [m'], [n], [n'], [l], [l'], [r], [j]) мов, виокремлені для визначення їхнього психофоносемантичного потенціалу. Для визначення фонетичного значення українських та польських сонорних

звуків було проведено експеримент, *мета* якого – дослідити асоціативно-символічне значення звуків за шкалою «сили» *(«сильний» – «слабкий»)*, «активності» (*«швидкий» – «повільний»);* «оцінки» (*«гарний» – «поганий»)* тощо та простежити динаміку символічно-звукового значення у рамках національно-специфічних особливостей їхнього звучання та виявити спільні і відмінні особливості з боку фонетичного значення сонорних цих двох слов'янських мов.

Завдання експерименту: встановити значущість символічного потенціалу кожного сонорного звука у польській та українській мовах та їх взаємозв'язок між звуковою і смисловою властивостями; ідентифікувати лексичний каркас сонорних та визначити їхні специфічні, індивідуальні характеристики; порівняти фонетичне значення сонорних української та польської мов з російською мовою за дослідженням О. Журавльова; порівняти фонетичне значення сонорних української мови за м'якістю твердістю, за способом та місцем творення.

Респондентам по черзі називалися звуки і пари класифікаційних ознак. Звуки називались швидко, щоб респонденти не почали шукати логічне обґрунтування своїх рішень, наприклад, згадувати слова з тим звуком, який оцінюється (так само проводили експеримент у польській групі). Респонденти записували по черзі звуки і підбирали їм ознаки, зокрема одну з кожної наведеної вище антонімічної пари. При опрацюванні експериментальних анкет визначили двадцять фонетичних значень кожного сонорного у відсотках, з антонімічної пари вибиралося те значення, у якого більший відсоток вибору респондентами, наприклад: український звук [м] вважали *сумним* 78 осіб – це 78 % (100 осіб (учасники) – 100 %, 78 осіб – ? %, отже, 78 х 100 % : 100 = 78 %); польський звук [m] вважали *сумним* (smutny) 84 особи – це 84 % (100 осіб (учасники) – 100 %, 84 осіб – ? %, отже, 84 х 100 % : 100 = 84 %). Таким чином, 78 % респондентів вважають український звук [м] сумним, 84 % – польський звук [m] вважають теж сумним.

Результати експерименту:

Український звук [м] гарним вважають 60 % респондентів, поганим – 40 %, великим – 94 %, малим – 6 %, ніжним – 34 %, грубим – 66 %, світлим – 44 %, темним – 56 %, сильним – 70 %,

слабким – 30 %, гарячим – 36 %, холодним – 64 %, швидким – 12 %, повільним – 88 % , веселим – 22 %, сумним – 78 %, гучним – 42 %, тихим – 58 %, добрим – 28 %, злим – 72 % (Д.В.1). Отже, *український звук [м] – гарний, великий, грубий, темний, сильний, холодний, повільний, сумний, тихий, злий.* У російський мові, за дослідженнями О. Журавльова, звук [м] – гарний, великий, грубий, темний, слабкий, холодний, повільний, сумний, тихий, добрий [Журавлев 1974: 151]. В українській і російській мовах для звука [м] спільними є такі характеристики: гарний, великий, грубий, темний, холодний, повільний, сумний, тихий, але український *[м] – сильний, злий*, а російський [м] – слабкий, добрий.

Польський звук [m] гарним вважають 88 % респондентів, поганим – 12 %, великим – 84 %, малим – 16 %, ніжним – 24 %, грубим – 76 %, світлим – 48 %, темним – 52 %, сильним – 78 %, слабким – 22 %, гарячим – 44%, холодним – 56 %, швидким – 68 %, повільним – 32 %, веселим — 16 %, сумним — 84 %, гучним — 74 %, тихим — 26 %, добрим — 42 %, злим — 58 %. Отже, *звук [m] – гарний, великий, грубий, темний, сильний, холодний, швидкий, сумний, гучний, злий* (Д.В.2). На думку С. Ньюмена, англійський [m] – малий [Newman 1933]. Але, виявляється [m] є «маленьким» не тільки в англійській, а й у російській, в німецькій мовах (за даними лінгвістичного аналізу). Початковий приголосний [m] асоціюються в індоєвропейських мовах теж із поняттям «маленький» [Сутність явища звукового символізму].

Експеримент засвідчив, що *сонорні [м], [m]* – українські і польські – *гарні, великі, грубі, темні, сильні, холодні, сумні, злі, але український [м] – гарний, повільний, тихий, добрий,* а польський *[m] – поганий, швидкий, гучний, злий*. У польській та російській мовах для звука [м] збігаються такі характеристики: великий, грубий, темний, холодний, сумний, однак польський [m] – поганий, сильний, швидкий, гучний і злий, а російський – гарний, слабкий, повільний, тихий, добрий. Спільними характеристиками для *українського, польського* та *російського звука [м]* є такі: *гарний, великий, грубий, темний, холодний і сумний.*

Український сонорний [н] гарним вважають 72 % респондентів, поганим – 28 %, великим – 40 %, малим – 60 %, ніжним – 52 %, грубим – 48 %, світлим – 26 %, темним – 74 %, сильним

– 72 %, слабким – 24 %, гарячим – 62 %, холодним – 38 %, швидким – 72 %, повільним – 28 %, веселим – 20 %, сумним – 80 %, гучним – 12 %, тихим – 88 %, добрим – 76 %, злим – 24 %. Отже, *український звук [н] – гарний, малий, ніжний, темний, сильний, холодний, повільний, сумний, тихий, добрий* (Д.В.1). У російській мові, за дослідженнями О. Журавльова, звук [н] – гарний, великий, грубий, світлий, сильний, повільний, веселий, гучний, злий, холодний [Журавлев 1974: 151]. І український, і російський сонорний [н] – гарний, сильний, холодний, повільний, та *український [н] – малий, ніжний, темний, сумний, тихий, добрий,* а російський [н] – великий, грубий, світлий, веселий, гучний, злий.

Польський звук [n] гарним вважають 22 % респондентів, поганим – 78 %, великим – 30 %, малим – 70 %, ніжним – 96 %, грубим – 4 %, світлим – 86 %, темним – 14 %, сильним – 44 %, слабким – 56 %, гарячим – 52 %, холодним – 48 %, швидким – 38 %, повільним – 62 %, веселим – 64 %, сумним – 36 %, гучним – 32 %, тихим – 68 %, добрим – 74 %, злим – 26 %. Отже, *звук [n] – поганий, малий, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, повільний, веселий, тихий, добрий* (Д.В.2).

Сонорні [н], [n] – український і польський - малі, ніжні, повільні, тихі, добрі, але *український [н] – гарний, темний, сильний, холодний, сумний,* а польський сонорний [n] – поганий, світлий, слабкий, гарячий, веселий. І в польській, і в російській мовах для звука [н] збігаються такі ознаки: світлий, повільний, веселий, однак польський звук [n] – поганий, малий, ніжний, слабкий, гарячий, тихий, добрий, а російський – гарний, великий, грубий, сильний, холодний, гучний, злий. І для *українського,* і для *польського,* і для *російського сонорного [н]* збігається одна спільна ознака — *повільний*.

Український сонорний звук [н'] гарним вважають 54 % респондентів, поганим – 46 %, великим – 38 %, малим – 62 %, ніжним – 72 %, грубим – 28 %, світлим – 58 %, темним – 42 %, сильним – 34 %, слабким – 66 %, гарячим – 88 %, холодним – 12 %, швидким – 90 %, повільним – 10 %, веселим – 54 %, сумним – 46 %, гучним – 38 %, тихим – 62 %, добрим – 88 %, злим – 12 %. Отже, *український сонорний звук [н'] – гарний, малий, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, швидкий, веселий, тихий, добрий* (Д.В.1). За до-

слідженнями О. Журавльова, російський звук [н'] – поганий, малий, ніжний, світлий, слабкий, холодний, повільний, сумний, гучний, злий [Журавлев 1974: 151]. Для українського і російського [н'] спільними є такі ознаки – малий, ніжний, світлий, слабкий, але *український [н'] – гарний, гарячий, швидкий, веселий, тихий, добрий,* а російський – поганий, холодний, повільний, сумний, гучний, злий.

Польський звук [n'] гарним вважає 82 % респондентів, поганим – 18 %, великим – 36 %, малим – 64 %, ніжним – 80 %, грубим – 20 %, світлим – 52 %, темним – 48 %, сильним – 38 %, слабким – 62 %, гарячим – 66 %, холодним – 34 %, швидким – 96 %, повільним – 4 %, веселим – 70 %, сумним – 30 %, гучним – 64 %, тихим – 36 %, добрим – 88 %, злим – 12 %. Отже, *звук [n'] – гарний, малий, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, швидкий, гучний, добрий, веселий* (Д.В.2).

Для *українського і польського сонорного [н']* характерні такі ознаки: *гарний, малий, ніжний, швидкий, світлий, слабкий, гарячий, добрий, веселий,* але *український звук [н'] – тихий, а польський [n'] – гучний.* І польський, і російський сонорний [н'] – малий, ніжний, світлий, слабкий, гучний, однак польський [n'] – гарний, гарячий, швидкий, веселий, добрий, а російський – поганий, холодний, повільний, сумний, злий. Для *українського, польського і російського [н']* спільними ознаками є *малий, ніжний, світлий, слабкий*.

Український сонорний звук [р] гарним вважають 22 % респондентів, поганим – 78 %, великим – 54 %, малим – 6 %, ніжним – 66 %, грубим – 34 %, світлим – 28 %, темним – 72 %, сильним – 62 %, слабким – 38 %, гарячим – 56 %, холодним – 44 %, швидким – 70 %, повільним – 30 %, веселим – 12 %, сумним – 88 %, гучним – 84 %, тихим – 16 %, добрим – 28 %, злим – 72 %. Отже, *український сонорний звук [р] – поганий, великий, грубий, темний, сильний, гарячий, швидкий, сумний, гучний, злий* (Д.В.1). У російській мові, за дослідженнями О. Журавльова, звук [р] – гарний, малий, грубий, темний, сильний, холодний, швидкий, веселий, гучний, злий [Журавлев 1974: 151]. Для українського і російського сонорного [р] спільні такі значення – грубий, темний, сильний, швидкий, гучний, злий, але *український [р] – поганий, великий, га-*

рячий, сумний, а російський – гарний, малий, холодний, веселий.

Польський звук [г] гарним вважають 12 % респондентів, поганим – 88 %, великим – 74 %, малим – 26 %, ніжним – 58 %, грубим – 42 %, світлим – 94 %, темним – 6 %, сильним – 88 %, слабким – 12 %, гарячим – 38 %, холодним – 62 %, швидким – 64 %, повільним – 36 %, веселим – 46 %, сумним – 54 %, гучним – 70 %, тихим – 30 %, добрим – 30 %, злим – 70 %. Отже, *звук [г] – поганий, великий, ніжний, світлий, сильний, холодний, швидкий, сумний, гучний, злий* (Д.В.2).

Сонорні [р], [г] – *український та польський – погані, великі, сильні, швидкі, сумні, гучні, злі,* але *український [р] – грубий, темний, гарячий, а польський [г] – ніжний, світлий, холодний*. У польській та російській мовах деякі характеристики для звука [р] збігаються. І в російській, і в польській мові звук [р] – сильний, холодний, швидкий, гучний, злий, однак польський звук [г] – поганий, великий, ніжний, світлий, сумний, а російський – гарний, малий, грубий, темний, веселий. *І польському, і російському, і українському сонорному [р]* властиві такі спільні значення: *сильний, швидкий гучний, злий.*

Український сонорний звук [р'] гарним вважають 70 % респондентів, поганим – 30 %, великим – 26 %, малим – 74 %, ніжним – 64 %, грубим – 36 %, світлим – 96 %, темним – 4 %, сильним – 56 %, слабким – 44 %, гарячим – 62 %, холодним – 38 %, швидким – 52 %, повільним – 48 %, веселим – 70 %, сумним – 30 %, гучним – 84 %, тихим – 16 %, добрим – 82 %, злим – 18 %. Отже, *український сонорний [р'] – гарний, малий, ніжний, світлий, сильний, гарячий, швидкий, веселий, гучний, добрий* (Д.В.1). У російській мові, за дослідженнями О. Журавльова, звук [р'] – гарний, великий, ніжний, світлий, сильний, гарячий, швидкий, веселий, гучний, добрий [Журавльов, 1974: 151]. Для українського і російського сонорного [р'] спільними є такі характеристики: гарний, ніжний, світлий, сильний, гарячий, швидкий, веселий, гучний, добрий, але *український [р'] – малий*, а російський – великий.

Український [л] гарним вважають 96 % респондентів, поганим – 4 %, великим – 64 %, малим – 36 %, ніжним – 92 %, грубим – 8 %, світлим – 62 %, темним – 38 %, сильним – 52 %, слабким – 48 %, гарячим – 34 %, холодним – 66 %, швидким – 74 %, по-

вільним – 26 %, веселим – 62 %, сумним – 38 %, гучним – 72 %, тихим – 28 %, добрим – 94 %, злим – 6 %. Отже, *український [л] – гарний, великий, ніжний, світлий, холодний, швидкий, сильний, веселий, гучний, добрий* (Д.В.1). За дослідженнями О. Журавльова, російський звук [л] – гарний, великий, ніжний, світлий, сильний, холодний, повільний, веселий, гучний, добрий [Журавлев 1974: 151]. І український, і російський [л] – гарний, великий, ніжний, світлий, сильний, холодний, веселий, гучний, добрий, але *український [л] – швидкий*, а російський – повільний.

Польський звук [l] гарним вважають 54 % респондентів, поганим – 46 %, великим – 86 %, малим – 14 %, ніжним – 62 %, грубим – 38 %, світлим – 84 % темним – 16 %, сильним – 74 %, слабким – 26 %, гарячим – 88 %, холодним – 12 %, швидким – 76 %, повільним – 24 %, веселим – 44 %, сумним – 56 %, гучним – 28 %, тихим – 72 %, добрим – 62 %, злим – 38 %. Отже, *звук [l] – гарний, великий, ніжний, світлий, сильний, гарячий, швидкий, сумний, тихий, добрий* (Д.В.2).

Сонорні [л], [l] – *український та польський – гарні, великі, ніжні, світлі, сильні, швидкі, добрі,* але *український [л] – холодний, веселий, гучний, а польський сонорний [l] – гарячий, сумний, тихий*. Для польського та російського сонорного звука [л] збігаються такі характеристики: гарний, великий, ніжний, світлий, сильний, добрий. Але польський сонорний звук [l] – гарячий, швидкий, сумний, тихий, а російський – холодний, повільний, веселий, гучний. І *українському, і польському, і російському сонорному звуку [л]* властиві такі спільні ознаки: *гарний, великий, ніжний, світлий, сильний, добрий*. Сонорні [л], [l] – український та польський – гарні, великі, ніжні, світлі, сильні, швидкі, добрі, але *український [л] – холодний, веселий, гучний, а польський сонорний [l] - гарячий, сумний, тихий*.

Український звук [л'] гарним вважають 78 % респондентів, поганим – 22 %, великим – 12 %, малим – 88 %, ніжним – 68 %, грубим – 32 %, світлим – 76 %, темним – 24 %, сильним – 40 %, слабким – 60 %, гарячим – 96 %, холодним – 4 %, швидким – 38 %, повільним – 62 %, веселим – 56 %, сумним – 44 %, гучним – 74 %, тихим – 26 %, добрим – 32 %, злим – 68 %. Отже, *український [л'] – гарний, малий, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, повільний,*

веселий, гучний, злий (Д.В.1). У російській мові, за дослідженнями О. Журавльова, звук [л'] – гарний, малий, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, швидкий, веселий, гучний, добрий [Журавлев 1974: 151]. І український, і російський [л'] – гарний, малий, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, веселий, гучний, та *український [л'] – повільний, злий,* а російський – швидкий і добрий.

Польський звук [l'] гарним вважають 70 % респондентів, поганим – 30 %, великим – 20 %, малим – 80 %, ніжним – 72 %, грубим – 24 %, світлим – 92 %, темним – 8 %, сильним – 34 %, слабким – 66 %, гарячим – 72 %, холодним – 28 %, швидким – 56 %, повільним – 44 %, веселим – 90 %, сумним – 10 %, гучним – 44 %, тихим – 56 %, добрим – 66 %, злим – 34 %. Отже, *польський звук [l'] – гарний, малий, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, швидкий, веселий, тихий, добрий* (Д.В.2).

Сонорні [л'], [l'] – *український* та *польський – гарні, малі, ніжні, світлі, слабкі, гарячі, веселі,* але *український [л'] – повільний, гучний, злий,* а *польський [l'] – швидкий, тихий, добрий*. Для польського та російського сонорного звука [л'] спільними є такі характеристики: гарний, малий, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, швидкий, веселий, добрий, однак польський сонорний звук [l'] – тихий, а російський – гучний. І *український, і польський, і російський сонорний звук [л']* має такі спільні значення: *гарний, малий, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, веселий*. Сонорні [л'], [l'] – український та польський – гарні, малі, ніжні, світлі, слабкі, гарячі, веселі, але *український [л'] – повільний, гучний, злий*, а польський [l'] – швидкий, тихий, добрий.

Український сонорний [й] гарним вважають 26 % респондентів, поганим – 74 %, великим – 30 %, малим – 70 %, ніжним – 18 %, грубим – 82 %, світлим – 44 %, темним – 56 %, сильним – 46 %, слабким – 54 %, гарячим – 34 %, холодним – 66 %, швидким – 70 %, повільним – 30 %, веселим – 28 %, сумним – 72 %, гучним – 52 %, тихим – 48 %, добрим – 88 %, злим – 12 %. Отже, *український [й] – поганий, малий, грубий, темний, слабкий, холодний, швидкий, сумний, гучний, добрий* (Д.В.1). Російський [й], за дослідженнями О. Журавльова, – гарний, малий, ніжний, світлий, сильний, гарячий, швидкий, веселий, гучний, добрий [там само: 151]. Для українського і російського сонорного [й] спільними є

такі характеристики: малий, швидкий, гучний, добрий, але *український [й] – поганий, грубий, темний, слабкий, холодний, сумний,* а російський – гарний, ніжний, світлий, сильний, гарячий і веселий.

Польський звук [j] гарним вважає 42 % респондентів, поганим – 58 %, великим – 64 %, малим – 36 %, ніжним – 86 %, грубим – 14 %, світлим – 80 %, темним – 20 %, сильним – 40 %, слабким – 60 %, гарячим – 88 %, холодним – 12 %, швидким – 26 %, повільним – 74 %, веселим – 34 %, сумним – 66 %, гучним – 46 %, тихим – 54 %, добрим – 70 %, злим – 30 %. Отже, *польський звук [j] – поганий, великий, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, повільний, сумний, тихий, добрий* (Д.В.2).

Сонорні [й], [j] – *український та польський – погані, слабкі, сумні, добрі, але український [j] – малий, грубий, темний, холодний, швидкий, гучний, а польський – великий, ніжний, світлий, гарячий, повільний, тихий* [Дружинець 2012: 172]. Для українського і російського сонорного [j] спільними є такі характеристики: малий, швидкий, гучний, добрий, але український [j] – поганий, грубий, темний, слабкий, холодний, сумний, а російський – гарний, ніжний, світлий, сильний, гарячий і веселий. І польському, і російському [j] властиві такі спільні значення: ніжний, світлий, гарячий, добрий, однак, польський [j] – поганий, великий, слабкий, повільний, сумний, тихий, а російський – гарний, малий, сильний, швидкий, веселий, гучний.І для *українського,* і для *польського,* і для *російського [j]* спільною є одна ознака – *добрий*.

Сонорні [й], [j] – *український та польський - погані, слабкі, сумні, добрі, але український [j] – малий, грубий, темний, холодний, швидкий, гучний,* а *польський – великий, ніжний, світлий, гарячий, повільний, тихий.*

Український сонорний звук [в] гарним вважають 58 % респондентів, поганим – 42 %, великим – 62 %, малим – 38 %, ніжним – 34 %, грубим – 66 %, світлим – 72 %, темним – 28 %, сильним – 58 %, слабким – 42 %, гарячим – 94 %, холодним – 6 % , швидким – 76 %, повільним – 24 %, веселим – 58 %, сумним – 42 %, гучним – 16 %, тихим – 84 %, добрим – 66 %, злим – 34 %. Отже, *український звук [в] – гарний, великий, грубий, світлий, сильний, гарячий, швидкий, веселий, тихий, добрий* (Д.В.1). За дослідженнями О. Журавльова, російський звук [в] – гарний, великий, гру-

бий, світлий, сильний, гарячий, швидкий, сумний, гучний, злий [Журавлев 1974: 151]. І український, і російський [в] мають такі спільні характеристики: гарний, великий, грубий, світлий, сильний, гарячий, швидкий, *але український [в] – веселий, тихий, добрий,* а російський – сумний, гучний, злий.

Польський звук [m'] гарним вважають 54 % респондентів, поганим – 46 %, великим – 28 %, малим – 72 %, ніжним – 90 %, грубим – 10 %, світлим – 66 %, темним – 34 %, сильним – 30 %, слабким – 70 %, гарячим – 84 %, холодним – 16 %, швидким – 26 %, повільним – 74 %, веселим – 62 %, сумним – 38 %, гучним – 24 %, тихим – 76 %, добрим – 58 %, злим – 42 %. Отже, *звук [m'] – гарний, малий, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, повільний, веселий, тихий, добрий* (Д.В. 2).

І. Фаріон вважає, що в кожній мові, залежно від артикуляції звука, за ним закріплений спектр можливої інформації [Фаріон 2007: 24]. Коли ми зіставили українські і російські сонорні, то помітили, що найбільша кількість характеристик збігається для звука [р'] – 9 ознак: *гарний, ніжний, світлий, сильний, гарячий, швидкий, веселий, гучний, добрий*, і для звука [л] – теж 9 ознак: *гарний, великий, ніжний, світлий, сильний, холодний, веселий, гучний, добрий,* а найменша – для звука [н] – 4 ознаки: *гарний, сильний, холодний, повільний*, для звука [н'] – теж 4 ознаки: *малий, ніжний, світлий, слабкий* і 4 ознаки для звука [й]: *малий, швидкий, гучний, добрий.* При зіставленні українських і польських сонорних ми зафіксували, що найбільша кількість однакових характеристик у звуків [н'], [n'] – 9 ознак: *гарний, малий, ніжний, швидкий, світлий, слабкий, гарячий, добрий, веселий*, а найменша – для звуків [й], [j] – 4 ознаки: *поганий, слабкий, сумний і добрий*. Якщо порівняти звуки м'які та тверді українські сонорні [н] і [н'], то бачимо, що спільними для них є ознаки*: гарний, малий, ніжний, тихий, добрий*; для звуків [л] і [л'] – *гарний, ніжний, світлий, веселий, гучний*; для звуків [р] і [р'] – *сильний, гарячий, швидкий, гучний*. Для українських губних сонорних [в] і [м] спільними значеннями є *гарний, великий, грубий, сильний, тихий*; для щілинних [в] і [й] - *грубий, швидкий, добрий*; для зімкнено-носових [м], [н], [н'] – *гарний, тихий*.

Таким чином, фонетичний зміст українських та польських сонорних представляє універсальну (національну) лінгвофоно-

картину, яка є специфічною в кожній із мов, оскільки містить свій набір семантичних характеристик звука.

2.4.3. Кольорові характеристики українських та польських сонорних звуків

100 інформантів-студентів спеціальності «Українська мова та література» філологічного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова (Д.И.1) стали учасниками трьох експериментів та визначали кольорову гаму українських твердих та м'яких сонорних. Водночас 100 інформантів (молодь гуманітарної сфери м. Тичи, Шльонське воєводство, Польща (Tychy, wojewodztwo Slaskie, Poland)) (Д.И.2) стали учасниками аналогійних трьох експериментів та теж визначали кольорову гаму твердих та м'яких польських сонорних.

Мета дослідження – з'ясувати кольорові асоціації сонорних звуків української ([м], [н], [н'], [р], [р'], [й], [л], [л']), [в] та польської ([m], [m'], [n], [n'], [l], [l'], [r], [j]) мов. Так само, як і при визначенні кольорової гами голосних і шумних звуків, було проведено три експерименти.

Експеримент №1. Вільний вибір співвіднесень (Д.В.3; Д.В.6). Мета – визначити звуко-кольорові асоціації українських ([м], [н], [н'], [р], [р'], [й], [л], [л']), [в] та польських ([m], [m'], [n], [n'], [l], [l'], [r], [j]) сонорних звуків, указавши колір, спираючись на індивідуальні асоціації. Респондентам по черзі вимовляли сонорні звуки та було запропоновано вказати колір кожного звука. При опрацюванні експериментальних анкет відсоток звуко-кольорових реакцій визначали в такий спосіб: підраховували кількість осіб, які вибрали певний колір для певного звука. Наприклад, 26 осіб (26 %) визначили для звука [л'] жовтий колір (100 осіб – 100%, 26 осіб – ? %; 26 х 100 % : 100 = 26 %), отже, для 26 % осіб [л'] асоціюється із жовтим кольором. Так само, як і в експерименті № 1, визначали відсоток звуко-кольорових реакцій в експериментах № 2, № 3.

Експеримент №2. Вибір однозначних співвіднесень. Мета – визначити звуко-кольорові асоціації сонорних української ([м], [н], [н'], [р], [р'], [й], [л], [л'], [в]) та польської ([m], [m'], [n], [n'], [l], [l'], [r], [j]) мов, указавши колір із запропонованих шести кольорів (червоний, жовтий, зелений, синій, чорний, білий) та кольорів, які

отримали звуки під час першого експерименту – додається фіолетовий, блакитний, коричневий українським респондентам; блакитний, коричневий – польським респондентам).

Методика проведення. Респондентам давали 2 списки – Список № 1 сонорні звуки: українські [м], [н], [н'], [р], [р'], [й], [л], [л'], [в]) для українських респондентів; польські [m], [m'], [n], [n'], [l], [l'], [r], [j] для польських респондентів) та Список № 2 для української групи респондентів дев'ять назв кольорів: *червоний, жовтий, зелений, синій, чорний, білий*, *фіолетовий, блакитний, коричневий*; Список № 2 (listy № 2) для польської групи респондентів вісім назв кольорів: блакитний, зелений, синій, чорний, білий, жовтий, червоний, коричневий (błękitny, zielony, niebieski czarny, biały, żółty, czerwony, brązowy). Було запропоновано до кожного звука підібрати один із кольорів.

Експеримент №3. Безпосереднє співвіднесення звука з кольором (Д.В.5; Д.В.8). *Мета* – визначити звуко-кольорові асоціації сонорних української ([м], [н], [н'], [р], [р'], [й], [л], [л'], [в]) та польської ([m], [m'], [n], [n'], [l], [l'], [r], [j]) мов, уписавши звук на квадратик паперу певного кольору. Респондентам-українцям давали список з одинадцяти українських звуків ([м], [н], [н'], [р], [р'], [й], [л], [л'], [в]), респондентам-полякам – список із восьми польських звуків ([m], [m'], [n], [n'], [l], [l'], [r], [j]) та для української групи респондентів – дев'ять квадратиків паперу дев'яти кольорів: *червоний, жовтий, зелений, синій, чорний, білий*, *фіолетовий, блакитний, коричневий*; для польської групи респондентів вісім квадратиків паперу восьми кольорів: блакитний, зелений, синій, чорний, білий, жовтий, червоний, коричневий (błękitny, zielony, niebieski, czarny, biały, żółty, czerwony, brązowy). Пропонувалося на кожному квадраті написати літеру, що позначає сонорний. Цей експеримент мав довести результати попередніх і підкреслити, що кожен сонорний звук кожної мови має свій колір, свою кольорову асоціацію.

Експеримент №1. Вільний вибір співвіднесень (Д.В.3)

Під час експерименту респондентам по черзі вимовлялися сонорні звуки української мови, до яких вони добирали кольори. За результатами експерименту український звук [в] респонденти вважають зеленим (8 %), синім (12 %), блакитним (12 %), черво-

ним (8 %), фіолетовим (2 %), жовтим (2 %), білим (32 %), коричневим (24 %).

Звук [м] респонденти назвали зеленим (6 %), синім (14 %), червоним (32 %), фіолетовим (18 %), жовтим (4 %), білим (12 %), коричневим (6 %), чорним (2 %), блакитним (6 %).

Український сонорний звук [н] визначили як зелений (14 %), синій (10 %), червоний (16 %), фіолетовий (6 %), жовтий (8 %), білий (12 %), коричневий (20 %), чорний (14 %).

Сонорний [л] респонденти вважають зеленим (8 %), синім (2 %), блакитним (26 %), червоним (16 %), фіолетовим (14 %), жовтим (6 %), білим (10 %), коричневим (10 %), чорним (8 %).

Український [р] респонденти назвали зеленим (14 %), синім (16 %), блакитним (8 %), червоним (4 %), фіолетовим (6 %), жовтим (10 %), білим (6 %), коричневим (10 %), чорним (26 %).

Сонорний звук [й] респонденти визначили як зелений (28 %), синій (12 %), блакитний (6 %), червоний (12 %), фіолетовий (10 %), жовтий (14 %), білий (6 %), коричневий (12 %).

Звук [н'] респонденти вважають зеленим (2 %), синім (10 %), блакитним (8 %), червоним (16 %), фіолетовим (18 %), жовтим (14 %), білим (12 %), коричневим (8 %), чорним (12 %), блакитним (8 %).

Український [л'] респонденти вважають зеленим (8 %), синім (14 %), блакитним (6 %), червоним (8 %), фіолетовим (12 %), жовтим (26 %), білим (16 %), коричневим (4 %), чорним (6 %).

Сонорний звук [р'] респонденти визначили як зелений (18 %), синій (24 %), блакитний (10 %), червоний (10 %), фіолетовий (10 %), жовтий (8 %), білий (2 %), коричневий (10 %), чорний (8 %).

Таким чином, згідно з експериментом №1, *звук [в] – білий, [м] – червоний, [н] – коричневий, [л] – блакитний, [р] – чорний, [й] – зелений, [н'] – фіолетовий, [л'] – жовтий, [р'] – синій*.

Експеримент №2. Вибір однозначних співвіднесень (Д.В.4)

Респондентам надавалися 2 списки – дев'ять сонорних звуків: [м], [л], [н], [р], [j],[л'], [р'], [н'], [в] та дев'ть назв кольорів: зелений, синій, блакитний, червоний, фіолетовий, жовтий, білий, коричневий, чорний. Було запропоновано до кожного звука підібрати один із кольорів. Використовувати один колір двічі заборонялося.

Український [в] респонденти назвали зеленим (12 %), синім (18 %), блакитним (10 %), червоним (10 %), фіолетовим (6 %), жовтим (2 %), білим (24 %), коричневим (12 %), чорним (6 %).

Сонорний звук [м] респонденти визначили як зелений (4 %), синій (16 %), блакитний (14 %), червоний (20 %), фіолетовий (14 %), жовтий (8 %), білий (10 %), коричневий (6 %), чорний (8 %).

Звук [н] респонденти назвали зеленим (10 %), синім (14 %), блакитним (2 %), червоним (8 %), фіолетовим (2 %), жовтим (6 %), білим (10 %), коричневим (34 %), чорним (14 %), блакитним (2 %).

Український сонорний звук [л] визначили як зелений (6 %), синій (6 %), блакитний (16 %), червоний (12 %), фіолетовий (14 %), жовтий (10 %), білий (14 %), коричневий (10 %), чорний (12 %).

Український звук [р] респонденти вважають зеленим (12 %), синім (16 %), червоним (2 %), фіолетовим (10 %), жовтим (10 %), коричневим (18 %), чорним (32 %).

Звук [й] респонденти вважають зеленим (36 %), синім (14 %), червоним (10 %), фіолетовим (12 %), жовтим (14 %), коричневим (14 %).

Сонорний звук [н'] респонденти визначили як синій (10 %), червоний (14 %), фіолетовий (36 %), жовтий (16 %), білий (14 %), коричневий (8 %), чорний (2 %).

Звук [л'] респонденти назвали зеленим (12 %), синім (12 %), блакитним (10 %), фіолетовим (12 %), жовтим (20 %), білим (16 %), коричневим (10 %), чорним (8 %).

Український сонорний звук [р'] визначили як зелений (16 %), синій (40 %), блакитний (6 %),червоний (10 %), жовтий (12 %), білий (2 %), коричневий (10 %), чорний (4 %).

Отже, кольорові асоціації досліджуваних звуків під час I і II експериментів ідентичні.

Експеримент №3. Безпосереднє співвіднесення звука з кольором (Д.В.5)

Під час цього експерименту респондентам роздавалися картки зеленого, синього, блакитного, червоного, фіолетового, жовтого, білого, коричневого та чорного кольорів. Для кожного сонорного звука респонденти підбирали відповідний колір. Експеримент проходив у повній тиші, всі працювали самостійно.

Так, український сонорний звук [в] респонденти схарактеризували як зелений (10 %), синій (14 %), блакитний (12 %), червоний (12 %), фіолетовий (2 %), жовтий (4 %), білий (18 %), коричневий (14 %), чорний (14 %).

Сонорний [м] респонденти вважають синім (16 %), блакитним (10 %), червоним (24 %), фіолетовим (12 %), жовтим (6 %), білим (14 %), коричневим (10 %), чорним (8 %). Український сонорний звук [м] як зелений респонденти не визначили.

Звук [н] респонденти визначили як зелений (12 %), синій (16 %), блакитний (14 %), червоний (10 %), жовтий (6 %), білий (2 %), коричневий (32 %), чорний (8 %).

Сонорний звук [л] респонденти назвали зеленим (8 %), синім (6 %), блакитним (18 %), червоним (14 %), фіолетовим (10 %), жовтим (12 %), білим (14 %), коричневим (10 %), чорним (8 %).

Звук [р] респонденти назвали зеленим (14 %), синім (14 %), блакитним (14 %), фіолетовим (2 %), білим (12 %), коричневим (16 %), чорним (28 %).

Український сонорний звук [й] охарактеризували як зелений (26 %), синій (12 %), блакитний (2 %), червоний (8 %), фіолетовий (10 %), жовтий (16 %), білий (2 %), коричневий (14 %), чорний (10 %).

Сонорний звук [н'] респонденти визначили як синій (14 %), червоний (16 %), фіолетовий (22 %), жовтий (18 %), білий (16 %), коричневий (14 %).

Звук [л'] респонденти визначили як зелений (10 %), синій (12 %), блакитний (12 %), червоний (8 %), фіолетовий (10 %), жовтий (20 %), білий (12 %), коричневий (8 %), чорний (8 %).

Сонорний [р'] респонденти вважають зеленим (14 %), синім (22 %), блакитним (14 %), червоним (14 %), фіолетовим (2 %), жовтим (10 %), білим (2 %), коричневим (12 %), чорним (10 %).

При опрацюванні результатів виявилося, що дані трьох експериментів збігаються. Український сонорний *звук [в]* респонденти визначили *як білий, [м] – червоний, [н] – коричневий, [л] – блакитний, [р] – чорний, [й] – зелений, [н'] – фіолетовий, [л'] – жовтий, [р'] – синій*.

Польські сонорні

Експеримент №1. Вільний вибір співвіднесень (Д.В.6)

Під час даного експерименту респондентам по черзі вимовлялися сонорні звуки польської мови, до яких вони добирали кольори. За результатами даного експерименту польський звук [m] респонденти вважають зеленим (12 %), синім (8 %), блакитним (14 %), червоним (32 %), жовтим (6 %), білим (4 %), коричневим (24 %).

Звук [n] респонденти назвали зеленим (2 %), синім (20 %), червоним (2 %), білим (8 %), коричневим (44 %), чорним (16 %), блакитним (8 %).

Польський сонорний звук [r] визначили як зелений (4 %), синій (24 %), жовтий (10 %), білий (18 %), коричневий (2 %), чорний (36 %), блакитний (6 %).

Сонорний [l] респонденти вважають зеленим (14 %), синім (4 %), блакитним (26 %), червоним (18 %), жовтим (16 %), білим (6 %), коричневим (8 %), чорним (8 %).

Польський [l'] респонденти назвали зеленим (4 %), синім (16 %), червоним (6 %), жовтим (48 %), білим (2 %), коричневим (10 %), чорним (14 %).

Сонорний звук [m'] респонденти визначили як зелений (14 %), синій (32 %), блакитний (6%), чорний (10 %), червоний (8 %), жовтий (4 %), білий (18 %), коричневий (8 %).

Звук [n'] респонденти вважають зеленим (2 %), синім (12 %), блакитним (22 %), червоним (8 %), жовтим (4 %), білим (28 %), коричневим (8 %), чорним (16 %).

Польський [j] респонденти вважають зеленим (34 %), синім (16 %), блакитним (12 %), червоним (2 %), жовтим (6 %), білим (6 %), коричневим (14 %), чорним (10 %).

Таким чином, згідно з експериментом №1, *польський звук [m] – червоний, [n] – коричневий, [r] – чорний, [l] – блакитний, [l'] – жовтий, [m'] – синій, [n'] – білий, [j] – зелений.*

Експеримент №2. Вибір однозначних співвіднесень (Д.В.7)

Респондентам надавалися 2 списки – вісім сонорних звуків: [m], [n], [r], [l], [l'], [m'], [n'], [j] та вісім назв кольорів: зелений, синій, блакитний, червоний, жовтий, білий, коричневий, чорний. Було запропоновано до кожного звука підібрати один із кольорів. Використовувати один колір двічі заборонялося.

Польський [m] респонденти назвали зеленим (14 %), синім

(6 %), блакитним (16 %), червоним (52 %), жовтим (10 %), коричневим (2 %).

Сонорний звук [n] респонденти визначили як зелений (2 %), синій (16 %), блакитний (10 %), червоний (8 %), жовтий (6 %), білий (2 %), коричневий (38 %), чорний (18 %).

Звук [r] респонденти назвали зеленим (4 %), синім (22 %), блакитним (8 %), жовтим (6 %), білим (20 %), чорним (40 %).

Польський сонорний звук [l] визначили як зелений (12 %), синій (6 %), блакитний (30 %), червоний (6 %), жовтий (4 %), білий (20 %), коричневий (14 %), чорний (8 %).

Звук [l'] респонденти вважають зеленим (8 %), синім (10 %), блакитним (2 %), червоним (2 %), жовтим (50 %), білим (4 %), коричневим (12 %), чорним (12 %).

Звук [m'] респонденти вважають зеленим (16 %), синім (36 %), блакитним (8 %), червоним (10 %), жовтим (6 %), білим (14 %), чорним (10 %).

Сонорний звук [n'] респонденти визначили як синій (14 %), блакитний (14 %), червоний (8 %), жовтий (4 %), білий (32 %), коричневий (16 %), чорний (12 %).

Звук [j] респонденти назвали зеленим (34 %), синім (14 %), блакитним (12 %), червоним (4 %), жовтим (8 %), білим (8 %), коричневим (12 %), чорним (8 %).

Отже, кольорові асоціації досліджуваних звуків під час I і II експериментів ідентичні.

Експеримент №3. Безпосереднє співвіднесення звука з кольором (Д.В.8)

Під час цього експерименту респондентам роздавалися картки зеленого, синього, блакитного, червоного, жовтого, білого, коричневого та чорного кольорів. Для кожного сонорного звука респонденти підбирали відповідний колір. Експеримент проходив у повній тиші, всі працювали самостійно.

Так, польський [m] респонденти назвали зеленим (10 %), синім (8 %), блакитним (12 %), червоним (56 %), жовтим (6 %), білим (4 %), коричневим (4 %).

Сонорний звук [n] респонденти визначили як зелений (2 %), синій (14 %), блакитний (10 %), червоний (8 %), жовтий (4 %), білий (2 %), коричневий (44 %), чорний (16 %).

Звук [r] респонденти назвали зеленим (6 %), синім (20 %), блакитним (10 %), жовтим (6 %), білим (18 %), коричневим (4 %), чорним (36 %).

Польський сонорний звук [l] визначили як зелений (10 %), синій (4 %), блакитний (34 %), червоний (6 %), жовтий (4 %), білий (20 %), коричневий (14 %), чорний (8 %).

Звук [l'] респонденти вважають зеленим (2 %), синім (18 %), червоним (12 %), жовтим (48 %), білим (8 %), коричневим (2 %), чорним (10 %).

Звук [m'] респонденти вважають зеленим (12 %), синім (42 %), блакитним (8 %), червоним (6 %), жовтим (8 %), білим (14 %), коричневим (4 %), чорним (6 %).

Сонорний звук [n'] респонденти визначили як синій (10 %), блакитний (12 %), червоний (10 %), жовтий (6 %), білий (34 %), коричневий (16 %), чорний (12 %).

Звук [j] респонденти назвали зеленим (40 %), синім (12 %), блакитним (14 %), червоним (6 %), жовтим (10 %), білим (6 %), коричневим (12 %).

При опрацюванні результатів виявилося, що дані трьох експериментів збігаються.

Так, *польський звук [m] – червоний, [n] – коричневий, [r] – чорний, [l] – блакитний, [l'] – жовтий, [m'] – синій, [n'] – білий, [j] – зелений*. Кольорове забарвлення українських та польських сонорних ідентичне, тільки *польський [n'] – білий, а український [н'] – фіолетовий.*

Помітний зв'язок між фонетичним значенням звуків та артикуляційно-акустичною характеристикою, між фоносемантичними та кольоровими асоціаціями сонорних. Зокрема, поганий, грубий, темний, сумний, злий [р] забарвлений у чорний колір; гарний, світлий, ніжний, веселий, гучний [*л'*] – у жовтий; гарний, малий, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, швидкий, гучний, добрий, веселий [n'] – у білий; поганий, великий, ніжний, світлий, сильний, холодний, швидкий, сумний, гучний, злий [r] – у чорний.

Отже, існує тісний зв'язок не лише між звуком та його значенням, але і між звуком та його кольоровою оболонкою.

Таким чином, на основі психофоносемантичних інтерпретацій звуків можемо говорити про лінгвомовну картину, у

створенні якої бере участь фонетичний (фонографічний, ширше – фоносемантичний) рівень, тобто елементи лінгвофоносфери здатні актуалізувати елементи мовної лінгвокартини.

Висновки до 2 розділу

Проблема вивчення взаємозв'язку «звук – зміст» є об'єктом фоносемантики, яка функціонує на межі фонетики (за планом вираження), семантики (за планом змісту) та лексикології (за сукупністю цих планів). Об'єктом фоносемантики є звукозображувальна (тобто звуконаслідувальна і звукосимволічна) система мови.

Звуконаслідувана підсистема є першим рівнем системи звукозображуваних засобів мови, другим рівнем цієї системи є явище набагато складніше – звуковий символізм. Денотатом номінації при звуконаслідуванні є предмети, явища та процеси, які володіють здатністю формувати звуки, що підсвідомо асоціюються з названими предметами, явищами тощо. При звукосимволізмі денотатом номінації є предмети, явища, процеси, яким не властиве звукотворення.

В сучасній лінгвістиці та психолінгвістиці розрізняють суб'єктивний і об'єктивний звукосимволізм. Суб'єктивний звукосимволізм – існування певної відповідності між звуковими і семантичними одиницями у психіці носіїв тієї чи іншої мови. Об'єктивний звукосимволізм передбачає існування зв'язку певних звуків і значень у словах тієї чи іншої мови.

Фоносемантичні пошуки базуються здебільшого на систематизації лінгвокультурних зв'язків. Вивчення звуко-кольорових асоціацій – це один із шляхів висвітлення глибинних смислів, закладених у національних мовах. Лінгвокольорова картина світу має всі ознаки національно-зумовленої системи, оскільки вона відносно стійка, формується і функціонує на базі національної мови і, відповідно, має своєрідну специфіку, яка відображає особливості когнітивних структур національної свідомості.

Таким чином, синестетично зумовлена звуко-кольорова картина світу складається з декількох компонентів, де провідними є універсальна (несвідома) здатність людини асоціювати звуки і кольори, та національна (підсвідома) здатність відображати специ-

фіку погляду на світ через конкретну мову в образно-логічному й естетичному сприйнятті.

З лінгвістичного погляду звуки позначені різноманітністю і варіативністю в людському мовленні. Звуки кожної мови досліджуються як явища акустичні, фізіологічно-артикуляційні та як одиниці, які служать для розрізнювання та пояснення значень слів. За ними закріплюється і своє власне значення: «великий – маленький», «світлий – темний» і т. ін., що виникають у підсвідомості як асоціації від сприйняття звука, як реакції на звук, і становлять його фонетичний зміст.

Фонетичне значення не усвідомлене, воно має асоціативний характер, з'ясування якого і стало предметом здійснених у роботі експериментів, у результаті проведення яких було виявлено фонетичне значення 1) українських звуків (голосних, приголосних твердих / м'яких – дзвінких, глухих, сонорних); 2) українських букв на позначення глухих приголосних; 3) польських сонорних звуків.

Узагальнюючи, зазначаємо, що гарними респонденти визнали всі голосні української мови, [м], [л], [н], [л'], [р'], [н'], [в], [б], [д], [д'], [з], [з'], [ж], [дж͡], [дʑ͡], [дʑ͡'], [к], [т], [х], [ц], [ц'], [ш], [с], [с']; великими – [р], [в], [м], [л], [а], [о], [у], [и], [е], [б], [д], [з], [з'], [ж], [дж͡], [дʑ͡], [дʑ͡'], [к], [т], [ф], [ц], [ш]; ніжними є звуки [о], [у], [і], [л], [н], [р], [л'], [р'], [н'],[д'], [з], [з'], [дʑ͡'], [к], [т'], [с], [ц']; світлими – звуки [а], [о], [у] , [і], [л], [л'], [р'], [н'], [в], [б], [д'], [з], [з'], [ж], [дж͡], [дʑ͡], [дʑ͡'], [ц], [ц'], [т'], [с], [с']; сильними – звуки [а], [о], [и], [е], [у], [м], [л], [н], [р], [j], [р′], [в], [б], [д], [д'], [ж], [з], [з'], [дʑ͡], [дʑ͡], [дʑ͡'], [к], [т], [ф], [ч], [ш], [с]; гарячими – звуки [о], [и], [і], [н], [р], [л'], [р'], [н'], [в], [д'], [ж], [дж͡], [дʑ͡], [дʑ͡']; швидкими – звуки [а], [о], [у], [л], [н], [р], [j], [р'], [н'], [в], [б], [д], [з], [з'], [ж], [дж͡], [дʑ͡], [дʑ͡'], [ґ], [к], [т], [ф], [ц], [ч], [ш], [с]; веселими – звуки [а], [о], [у], [і], [л], [л'], [р'], [н'], [в], [д'], [з], [з'], [ж], [дж͡], [дʑ͡], [дʑ͡'], [к], [т'], [ц], [ц']; добрими – звуки [а], [о], [у], [і], [л], [н], [j], [л'], [в], [р'], [д], [д'], [з], [з'], [ж], [дж͡], [дʑ͡], [дʑ͡'], [к], [т], [х], [ц], [ц'], [ш], [с], [с'], [т'], [п]; гучними визнали всі звуки, крім [і], [л], [р], [j], [л'], [р'], [д], [з], [з'], [ж], [дж͡], [дʑ͡], [дʑ͡'], [ґ], [к], [п], [ц], [ч]. У цих характеристиках можна помітити зв'язок між настроєм і характером звуків: веселі звуки [а], [о], [у],

[і] є добрими, а сумні [и], [е] – злими, а також грубими і темними.

Своєрідним в українській мові є звук [і]. Його фонетичні значення відмінні від значень всіх інших голосних: звук [і] – маленький, слабкий і тихий. Фонетичне значення голосних заднього ряду відрізняється від значення голосних переднього ряду. Голосні [а], [о], [у] – ніжні, світлі, холодні, швидкі, веселі, добрі. Голосні [и], [і], [е] – гарячі, повільні, [и], [е] – грубі, темні, сумні, злі. Фоносемантика голосних залежить також від ступеня піднесення спинки язика. Майже однакове значення голосних високо-середнього і низького піднесення [и] і [а], не збігається тільки ознака «добрий – злий». В огублених [о] і [у] всі характеристики збігаються. Від неогублених [а], [и], [і], [е] вони відрізняються значенням ніжний, світлий, швидкий, веселий, добрий.

Спільні ознаки для звуків [н] і [н'] – гарний, малий, ніжний, тихий, добрий; для звуків [л] і [л'] – гарний, ніжний, світлий, веселий, гучний; для звуків [р] і [р'] – сильний, гарячий, швидкий, гучний. Для губних сонорних [в] і [м] спільними значеннями є гарний, великий, грубий, сильний і тихий; для передньоязикових [л], [л'], [н], [н'], [р], [р'] не збігається жодна ознака; для щілинних [в] і [j] збігаються ознаки: грубий, швидкий, добрий; для зімкнено-носових [м], [н], [н'] – гарний, тихий. Серед українських сонорних, найбільша кількість значень збігається для звуків [н] і [н'], [л] і [л'] та [в] і [j] – 5 значень, а для передньоязикових [л], [л'], [н], [н'], [р], [р'] взагалі не збігається жодна ознака.

Польський звук *[m]* респонденти визначили як *гарний, великий, грубий, темний, сильний, холодний, швидкий, сумний, гучний, злий, червоний*; звук *[n] – поганий, малий, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, повільний, веселий, тихий, добрий*; звук *[n'] – гарний, малий, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, швидкий, гучний, добрий, веселий*; звук *[r] – поганий, великий, ніжний, світлий, сильний, холодний, швидкий, сумний, гучний, злий*; звук *[l] – гарний, великий, ніжний, світлий, сильний, гарячий, швидкий, сумний, тихий, добрий*; звук *[l'] – гарний, малий, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, швидкий, веселий, тихий, добрий*; звук *[m'] – гарний, малий, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, повільний, веселий, тихий, добрий*; звук *[j] – поганий, великий, ніжний, світлий, слабкий, гарячий, повільний, сумний, тихий, добрий*.

Для українських і польських сонорних найбільша кількість характеристик збігається для звука [н'] – 9 ознак: гарний, малий, ніжний, швидкий, світлий, слабкий, гарячий, добрий, веселий, а найменша – для звука [j] – 4 ознаки: поганий, слабкий, сумний і добрий; при зіставленні українських і російських сонорних помітили, що найбільша кількість характеристик збігається для звука [р'] – 9 ознак: гарний, ніжний, світлий, сильний, гарячий, швидкий, веселий, гучний, добрий, і для звука [л] – теж 9 ознак: гарний, великий, ніжний, світлий, сильний, холодний, веселий, гучний, добрий, а найменша – для звука [н] – 4 ознаки: гарний, сильний, холодний, повільний, для звука [н'] – теж 4 ознаки: малий, ніжний, світлий, слабкий і 4 ознаки для звука [j]: малий, швидкий, гучний, добрий.

При порівнянні польських звуків зафіксовано, що для звуків [l] і [l'] спільними є 6 ознак; для звуків [n] і [n'] – 5 ознак; для звуків [m] і [m'] спільною є лише 1 ознака; для передньоязикових [n], [l], [l'], [r] – 2 ознаки, а для зімкнено-щілинних [m], [m'], [n], [n'], [l], [l'], [r], [j] не збігається жодна ознака. Серед польських сонорних найбільша кількість значень збігається для звуків [l] і [l'] – 6 значень, а для зімкнено-щілинних [m], [m'], [n], [n'], [l], [l'], [r], [j] не збігається жодна ознака.

Звуки української мови характеризуються також кольоровим забарвленням. У результаті трьох проведених експериментів було визначено чіткі кольорові асоціації звуків. Звук *[а]* респонденти схарактеризували як *червоний, [о] – білий, [у] – жовтий, [и] – чорний, [і] – синій, [е] – зелений; [в] – білий, [м] – червоний, [н] – коричневий, [л] – блакитний, [р] – чорний, [й] – зелений, [н'] – фіолетовий, [л'] – жовтий, [р'] – синій, [б] – респонденти забарвили білим кольором; [ґ] – чорним, [г] – чорним, [д'] – червоним;[з'] –зеленим, [з] –зеленим, [д͡з'] – зеленим, [ж] – жовтим, [д͡ж] – жовтим, [д͡з'] – помаранчевим, [д] – синім, [п]– помаранчевим, [ф] – фіолетовим, [т] – білим, [ц] – жовтим, [с] – синім, [ч] – чорним, [ш]– коричневим, [к]– коричневим, [х] – помаранчевим. Польський звук [т] – червоний, [п] – коричневий, [r] – чорний, [l] – блакитний, [l'] – жовтий, [т'] – синій, [п'] – білий, [j] – зелений.*

Таким чином, доведено, що кожен звук має свій колір, але є звуки, які мають один колір: [п], [х], [д͡з'] – помаранчевий; [к], [ш],

[н] – коричневий; [з'], [з], [д͡з], [е], [й] – зелений; [ж], [д͡ж], [л'], [у], [ц] – жовтий; [а], [м], [д'] – червоний та ін.

Виявляємо зв'язок між психофоносемантикою та кольоровими асоціаціями звуків. Зокрема, «світлі, веселі, добрі» звуки [а], [о], [у], [і] забарвлені відповідно в *червоний, білий, жовтий, синій* кольори. Чорний голосний [и] за своїм фонетичним значенням *темний, сумний і злий. Поганий, грубий, темний, слабкий, холодний, сумний, злий* [г] та *грубий, темний, слабкий, холодний, повільний, сумний, тихий, злий* [г] забарвлені в чорний колір, у той час як *гарний, великий, світлий, сильний, гарячий, швидкий, веселий, гучний, добрий* [ж] – у жовтий. Звук [ф] вважається *темним, холодним та злим,* ця характеристика збігається з фіолетовим кольором. Звук [ч] – *злий, поганий, грубий, темний*, його чорний колір збігається з його характеристикою. Звук [ш] назвали *темним, сильним, холодним* і обрали для нього коричневий колір. Але, незважаючи на те, що звук [п] має характеристику *поганого, грубого, сумного* та *темного* звука, респонденти обрали для нього яскравий помаранчевий колір. Не збігаються кольорові асоціації із семантикою звука [х]: *гарний, добрий, слабкий та холодний* – колір помаранчевий. Не простежується зв'язок між психофоносемантикою та кольоровими асоціаціями й для зеленого звука [е], який *грубий, темний, гучний, злий.*

Отже, українські звуки характеризуються багатим фонетичним значенням, а також кольоровим забарвленням. Простір фонетичного значення співвідноситься з артикуляційною класифікацією звуків.

Лінгвокольорова картина світу має всі ознаки національно-зумовленої системи, оскільки вона відносно стійка, формується і функціонує на базі національної мови і, відповідно, має своєрідну специфіку, яка відображає особливості когнітивних структур національної свідомості. Порівнюючи отримані нами дані щодо звуко-кольорової асоціативності носіїв української мови, ми дійшли висновку проте, що саме кольори, які «запрограмовані» на фоносемантичному рівні, складають ту саму універсальну матрицю, що знаходиться в початковій стадії кодування кольору вже на рівні несвідомого.

У рамках етнолінгвокультурологічного дослідження пси-

хофоносемантика дає змогу наблизитися до розв'язання таких фундаментальних проблем, як дослідження національної психоментальності, національного характеру, мовної і концептуальної картин світу, глибинних механізмів синтезу й аналізу мовлення, категорій неусвідомленого впливу на рівні фонетичних структур, оптимізації навчання мови та ін., що зумовлює необхідність подальшого опрацювання зазначених аспектів.

Основні положення дослідження, викладені в Розділі 2, висвітлено в одноосібних публікаціях авторки [92, 93, 94, 95, 113, 114, 115, 235, 236, 427].

РОЗДІЛ 3
СОЦІОФОНЕТИЧНИЙ ОПИС УКРАЇНСЬКОГО УСНОГО МОВЛЕННЯ: ГОЛОСНІ ТА ПРИГОЛОСНІ

Опис мовлення сучасної молоді на теренах України (Південна, Західна, Східна, Центральна, Північна) та за її межами (Придністров'я, Канада, Америка, Європа), зокрема вимови голосних та приголосних, що став об'єктом нашого дослідження і буде представлено на сторінках розділу, – проблема центральна і надактуальна, адже, як відомо, носії української мови порушують орфоепічні норми і це призводить до комунікативних непорозумінь, фонематичних, вимовних девіацій (Ю. Апресян, Ф. Бацевич, Т. Булигіна, М. Жовтобрюх, І. Кобозева, Т. Космеда, О. Кубрякова, О. Кукушкіна, М. Наконечний, О. Селіванова, Н. Тоцька). Порушення норми є суспільно небезпечним явищем, оскільки неодмінно фіксується у сфері свідомого чи підсвідомого, спричиняє формування неправильних лінгвостереотипів і тим самим заважає виробленню та закріпленню літературних норм у соціумі, дотриманню мовного стандарту – обов'язкового зразка (С. Бибик, С. Єрмоленко, Т. Коць, М. Мозер, Г. Сюта, С. Чемеркін, О. Шевчук-Клюжева та ін.). Фіксація випадків порушення кодифікованої норми дає змогу створити доцільну кодифікацію тих чи інших мовних одиниць та врахувати вплив різних чинників на обґрунтоване нормування (О. Пономарів, Л. Прокопова, Я. Радевич-Винницький, Н. Тоцька, І. Фаріон, М. Фащенко та ін.), тобто орфоепічні девіації є підставою для об'єктивного перегляду нормативів усного мовлення та виявлення тих мовленєвих зон, які найчастіше підлягають девіантним процем, спотворюючи своєрідність звукової гами, притаманної тільки українській мові. Саме тому у розділі детально розглядаємо процеси, які впливають на зміни мовного стандарту в синхронії та діахронії (за писемними пам'ятками кінця XVIII – XIX ст), а також експериментальним шляхом здійснюємо соціофонетичний опис мовлення української молоді на теренах України та за її межами, що дасть змогу чітко ідентифікувати нормативні та девіантні показники.

3.1. Мовний стандарт: синхронія та діахронія

В умовах демократизації українського суспільства актуалізуються питання вибору, оцінки мовного стандарту (літературної мови), проблеми культури писемної та усної мови, питання культивування того зразка, до якого має прагнути освічений мовець (Н. Бабич, С. Бибик, І. Білодід, Г. Волкотруб, О. Горбул, С. Єрмоленко, О. Кубрак, Т. Панько, М. Пентилюк, О. Пономарів, О. Сербенської, Т. Чмут, С. Шевчук, О. Шевчук-Клюжева). Адже саме через культуру мови як механізм збереження мовного стандарту формується суспільна думка про соціальну вагу, престижність літературної мови. Культура є невід'ємним складником усіх сфер життєдіяльності людини. Зокрема, важливе місце посідає культура мови, мета якої – зберігати, культивувати високі стандарти літературної мови, вивчати її динамічні процеси [Єрмоленко 2015: 8]. Про динаміку літературної вимовної норми ми будемо говорити на основі аналізу живого мовлення та фіксації особливостей народного мовлення, відбитого на сторінках писемних пам'яток, адже саме в них фіксуються ті зміни, які відбувались у мовленні і які становлять тепер орфоепічну норму.

3.1.1. Стандартна мова й інтерференція

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україні точилися гострі дискусії про вироблення єдиної літературної норми. Сьогодні літературні норми характеризуються великою стійкістю. Вони уніфікуються, поступово змінюються, вдосконалюються відповідно до змін і вдосконалень фонетичної, лексичної, граматичної систем мови. Необхідність єдиних норм літературної мови – це потреба часу і статусу української мови. Слушно зауважує в книзі «Українське слово для всіх і для кожного» О. Пономарів про те, що кожен носій, якщо він хоче, аби його індивідуальне мовлення відповідало критеріям нормативності мови, має дбати про дотримання вимовних норм [Пономарів 2013: 10], і лексичних, і правописних, і граматичних тощо. Досконале володіння нормами літературної мови, глибоке їх усвідомлення, вміння користуватися всіма лінгвальними засобами залежно від умов, мети і змісту

спілкування – це складники такого важливого поняття, як культура мови. «Культура мови, – зауважує О. Пономарів, – це проблема, що так чи інакше наявна в будь-якій національній спільноті і буває предметом публічного обговорення та пильної уваги не лише мовознавців, а й письменників, журналістів, усіх людей, не байдужих до виражальних можливостей слова, до престижу своєї мови» [Пономарів 1999: 3]. Додамо, що високого звання «культурної» людини досягають ті особистості, які своєю мовно-комунікативною поведінкою постійно підтверджують онтологічну нерозривність складників триєдності «мова – свідомість – культура», про що в умовах непростого сьогодення повинна дбати вся українська етноспільнота і передусім її еліта [Романченко 2019].

Наша увага звернена на літературний різновид національної мови, адже *літературна мова* – це внормована, реглемантована, культурно оброблена форма існування мови, що забезпечує певні сфери спілкування етносу [Селіванова 2006: 308], вона стандартна, правильна з погляду усталених, кодифікованих норм [Єрмоленко, Бибик, Тодор 2001: 86], їй притаманна стабільність, кодифікація, поширеність в узусі, культурно-історична традиція, естетичне сприймання [Коць 2014: 59]. Літературна мова – основа та взірець. Тенденції літературної мови вивчають С. Бибик, К. Городенська, С. Єрмоленко, Т. Коць, Г. Сюта, О. Тараненко, Г. Яворська та ін. Аналізу глобалізаційних процесів сьогодення і їхньому відбиттю в Інтернеті присвячено праці К. Булаховського, С. Чемеркіна та ін.

Літературна мова – суспільно важливий різновид існування національної мови, знаряддя інтелектульного розвитку суспільства. Визначальні її ознаки: наддіалектний характер, динамічна стабільність, кодифікованість у словниках і граматиках, полуфункційність, поняттєва структорованість [Літературна норма і мовна практика 2013: 6]. Літературну мову означують такими словами, як опрацьована, нормована, відшліфована, елітна, зразкова, вишукана, огранована майстрами слова. Увесь спектр оцінних слів узагальнено в науковому понятті мовна норма, що має культурно-історичний зміст [там само: 4]. Л. Булаховський, обгрунтовуючи поняття літературної мови, наголошував на таких її визначальних ознаках, як писемний характер, об’єднувальні (інтеграційні) тенденції і нормативність. При цьому наголошував, що норматив-

ність усної розмовної мови формується під впливом писемної, проте сама стандартність, сувора нормативність писемної мови – явище переважно пізніших часів [Булаховський 1975: 323]. Конкретно-історичний зміст самого поняття літературна мова зазнає переосмислення в певні історичні періоди розвитку національної культури. Проте постійними, на думку С. Єрмоленко, залишаються такі її конструктивні ознаки, як літературна норма, взаємодія з територіальними та соціальними діалектами, збереження певного часового зрізу попередніх традицій, співвідношення літературної мови та мови художньої літератури, вплив на літературну мову усно-розмовної практики та соціальних діалектів. Літературна мова у своїй релевантній ознаці – наявності усталеної норми – прагне до стандартизації, уодноманітнення, збереження традицій [Літературна норма і мовна практика 2013: 8].

В україністиці термін *літературна мова* має тривалу історію вживання, є усталеним, але в останні роки у світовому мовознавстві поряд із визначенням «літературна (нормована) мова» з'явилися терміни і поняття «літературний стандарт», «мовний стандарт», «стандартна мова», «стандартність мови», які трактуються то як синонімічні назви, то як ніби більш точні поняття, що мають заступити попереднє, то як поняття, що можуть співіснувати з попередніми. Це, звісно, вимагає певного уточнення.

Поняття «літературна мова» і «літературний стандарт» синонімічні, проте друге (і ми підтримуємо цю думку) стосується саме новітньої історії української літературної мови і є доволі некоректним щодо попередніх історичних періодів. С. Єрмоленко звертає увагу на відмінність дефініцій та оцінних характеристик літературної мови, зокрема: а) різновид національної мови, який використовується в офіційно-діловому, науковому спілкуванні, в освіті, публіцистиці тощо і протистоїть своїми структурними ознаками територіальним та соціальним діалектам; б) мова писемно-книжна, протиставлена усній, розмовній мові; в) відшліфована збагачена мовною практикою загальнонародна мова; г) мова штучна, регламантована, яка не відбиває стихії реального спілкування в різних соціумах. Літературний же стандарт – писемно-книжний, протиставлений усній, розмовній мові, йому притаманні всі ознаки норми: відповідність мовній системі, поширеність в узусі,

культурно-історична традиція, естетичне сприймання, кодифікація (у мовленнєвій практиці +/ - орфоепія) [Літературна норма і мовна практика 2013: 7]. Літературний стандарт, за Д. Брозовичем, – це соціолект з ясною нормою (розподілом на правильне і неправильне), призначений для використання в державній адміністрації, школах, повсякденному спілкуванні та художній літературі, автономний вид мови, завжди нормований та функційно полівалентний [Brozovic 1970 : 28] Відомо, що ще у Празькому лінгвістичному гуртку були сформульовані принципи динамічної стабільності стандартної літературної мови, пов'язані з кодифікацією норми в граматиках і словниках, з регулятивною функцією норм у навчальній практиці [Пражский лингвистический кружок 1967 : 30].

Дослідники літературного стандарту сьогодні наголошують на такій важливій його ознаці, як інтелектуалізація, тобто створення літературною мовою точних абстрактних понять, формулювання визначень, точність уживання термінів у науковій мові [Piotrovski, Ziolkovski 1976]. Норма стандартної літературної мови відрізняється від функціювання цієї норми у мовному узусі. Перша становить ідеальне утворення, особливий соціолект, що використовується у сфері державного управління, освіти, засобів масової масової інформації і частково в художній літературі [Skiljan 1998: 129-130]. Другій властива варіантність, зумовлена функціюванням писемної й усно-розмовної практики, впливом регіонального і соціального мовного узусу [Літературна норма і мовна практика 2013: 41].

Літературний стандарт української мови XX ст., репрезентований у багатотомному виданні «Української енциклопедії», в умовах демократизації суспільства, на думку С. Єрмоленко, зазнає критики як об'єктивної, зумовленої новими вимогами нормування писемної та усної літературної мови, так і суб'єктивної, яка не враховує особливостей нормування та кодифікації фактів історії української літературної мови. Проблема збереження мовного стандарту літературної мови насамперед пов'язана із суспільними функціями мови, із соціально-політичними, економічними умовами життя соціуму, станом освіти, науки, чинниками розвитку духовної культури, культурними запитами суспільства тощо [Єр-

моленко 2015: 8]. Проте в сучасній мовній практиці поняття *літературний стандарт* не має конкретного визначення. Це спричинено постійними дискусіями про те, якими повинні бути норми зразкової української мови, нетривалою практикою використання літературної мови. Під час дискусій висловлюють пропозиції переглянути, ревізувати літературну норму, відродивши т. зв. питомі ознаки української мови, самобутні мовні форми, що засвідчують специфіку, окремішність української мови серед інших слов'янських, що вдосконалить мовний стандарт. Літературний стандарт – взірцева, еталонна мовна норма, що формується в мовному узусі і передбачає взаємодію екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників у свідомості носіїв української мови [Літературна норма і мовна практика 2013: 317]. Культивування літературного стандарту з характерною для нього динамічно-стабільною нормою виявляє інтегральну роль літературної мови в житті суспільства, забезпечує високий рівень освіти, науки, культури [Літературна норма і мовна практика 2013: 19].

Останнім часом поширено і термін *стандартна мова, який* запровадив у 1927 році Є. Поливанов, потім його вживали вчені Д. Брозович, російський мовознавець М. Толстой, який зазначав: «ми вважаємо можливим називати стандартною літературною мовою лише мову в епоху сформованої нації, тобто в принципі бачити в цьому терміні той самий зміст, що й у терміні національна літературна мова»; «природно, що коли йдеться про мови середини XX ст., ...синонімом терміна стандартна літературна мова виявиться сучасна літературна мова» [Толстой 1968: 126-127]. На думку ж І. Білодіда, національна мова і стандартна мова – поняття близькі, але не тотожні, не синонімічні, причому перше з них значно ширше, ніж друге. Звичайно, для обох цих понять характерна нормативність, але рівень їхньої стандартності не однаковий [Білодід 1974: 5]. В англо-американській традиції, особливо в застосуванні до сучасних літературних мов, поширений термін «мовний стандарт», або «стандартна мова», найчастіше щодо орфоепічної норми; цей термін уживається і в славістиці [Havranek 1968], [Stevanovic 1968]; в німецькому мовознавстві з тим самим значенням вживається Schriftsprache («писемна мова», Hochsprache), в останні роки — Gemeinsprache «загальна мова»,

Einheitssprache «єдина мова»; в Чехословаччині, можливо, частково під впливом німецької традиції, — spisovny jazk «писемна мова», в Польщі — jzyk kulturalny «мова культури», «культурна мова» [Серебренников 1970: 503].

Поняття «літературна мова» значно ширше, ніж поняття «стандартна мова» (Стандартна мова, лінгв. — мова, що прагне до стабільної нормативності певних її сфер, частин, компонентів [Словник української мови 1970–1980. Т.9]). Компонент «нормованості», звичайно, характерний для обох цих понять, але рівень їхньої стандартності не однаковий. Нормативність не збіднює мови, а навпаки, відшліфовує її для виконання багатогранних суспільних функцій. У понятті «літературна мова» стабільність має характер гнучкості, припускає функційні варіанти, тоді як стандартна мова, як правило, прагне однотипності.

Деякі мовознавці не схвалюють використання терміна *стандартна мова*. Категорично висловлювався свого часу проти цього поняття мовознавець Ф. Філін [Филин 1973: 3–12]. Дослідник наголосив на неприйнятності назви «стандартний», оскільки одне з двох значень – «позбавлений індивідуальних особливостей, своєрідності, оригінальності; шаблонний, трафаретний» [Словарь современого русского литературного языка 1963 : 719]. Поділяючи думки Ф. Філіна, І. Білодід вважав, що слід брати до уваги не лише переносне значеня терміна стандартний, а й те, яке кваліфікує це поняття як типовість, творення за за певним, повсюдно поширеним зразком, моделлю [Білодід 1974 : 4].

В. Сирота, Л. Бєлахов, В. Веселов, О. Шевчук-Клюжева, М. Мозер вважають, що терміни *мовна стандартизація, стандартна мова* мають право на існування. О. Шевчук-Клюжева зазначає, що подекуди терміну *стандартна мова* варто надавати перевагу, тому що в його семантиці закладено значення обов'язковості дотримання норм мовної діяльності. Стандарт не може бути швидко зміненим, надуманим чи випадковим; стандарт – це результат тривалої традиції, відбору найкращих варіантів і саме на цій семантиці й треба ставити акцент під час використання описаного вище терміна [Шевчук-Клюжева 2015: 30].

Ми пропонуємо на підставі стійкості, обов'язковості надавати перевагу терміну *стандартна мова (стандартне мовлен-*

ня, стандартизовані форми мовлення), до якої зараховуємо всі кодифіковані підсистеми української мови, відмежовуючи їх від некодифікованих елементів – російськомовних вкраплень чи то інтерферем – наслідків інтерференції, що наявні і на орфоепічному рівні (інтерференція – мимовільне перенесення, накладання ознак однієї мови на іншу в практиці двомовної людини [Єрмоленко, Бибик, Тодор 2001: 70]; вплив рідної мови на чужу [Селеванова 2006: 192]), та інтеркаляції (вплив чужої мови на рідну [там само: 192]). Інтерференція є відхиленням від стандартів рідної мови, мовленнєвою помилкою, вона може охоплювати всі рівні мови, однак максимально послідовно виявляється у фонетиці у вигляді ідеофонії [там само: 192].

Головне джерело інтерференції – розбіжності в системах взаємодіючих мов. Мовну інтерференцію активно досліджували та досліджують як вітчизняні, так і зарубіжні лінгвісти. До питань мовної інтерференції зверталися У. Вайнрайх, Ф. Грожуан, Ю. Жлуктенко, П. Муйскен, П. Оер, С. Семчинський та багато інших. Проте в соціолінгвістиці наявні різні погляди на тлумачення *інтерференції.* Зокрема, С. Семчинський називає інтерференцію «процесом взаємодії систем та елементів цих систем у мовах, що контактують» [Семчинський 1974: 3]. А. Мартіне визначає цей процес як взаємопроникнення одиниць однієї мови до іншої, відносячи до інтерференції й процеси запозичення [Мартине 1963: 525]. Ю. Жлуктенко вважає, що інтерференція – це «зміни в структурі мови та її семантиці, що визначаються міжмовною взаємодією у ситуації мовного контакту» [Жлуктенко 1996: 76]. Ю. Розенцвейг, говорячи про інтерференцію, зазначає, що відбуваються «порушення білінгвом правил співвідношення контактних мов, які проявляються в його мовленні у відхиленні від норми» [Розенцвейг 1972: 78]. Е. Верещагін підкреслює у своєму визначенні поняття інтерференції, що це «внутрішній, не здатний до спостереження процес у білінгва, який виражається в його мові та у «видимих відхиленнях» від норм однієї або більше мов» [Верещагин 1969: 34]. Тут, на нашу думку, важливо говорити не лише про неможливість спостереження, а й про неможливість передбачення появи іншомовних елементів у мовленні конкретного білінгва, оскільки можемо визначити лише найбільш уразливі до іншомовних впли-

вів категорії мови, бо не виробленими на сьогодні є механізми, що дали б можливість простежити етапи витворення висловлення у свідомості учасників комунікативного акту. У. Вайнрайх визначає інтерференцію як відхилення від норми будь-якої мови під впливом іншої [Вайнрайх 1979: 22], а В. Бєліков і Л. Крисін – як помилку, що виникає в мові внаслідок впливу іншої [Беликов, Крысин 2001: 32]. Таким чином, навіть координативний, білінгвізм споріднених мов завжди супроводжується інтерференцією різних мовних рівнів, тобто мовними помилками.

Говорячи про інтерференцію, варто також зауважити про відсутність єдності серед науковців щодо розмежування інтерференційних помилок і процесів запозичення, адже обидва явища належать до різновидів мовного контактування. Так, одні дослідники зараховують поняття *запозичення* до *інтерференції* (У. Вайнрайх, Ю. Жлуктенко, А. Квефілек, С. Семчинський), інші – протиставляють ці поняття (Т. Кауфман, С. Томасон, Д. Хелс), а третя сторона наголошує на тому, що інтерференція – це процес, а запозичення є одночасно і процесом, і результатом відповідного процесу (Р. Апел, П. Муйскен). На нашу думку, логічніше все ж таки відмежовувати від інтерференції запозичення, оскільки різною є оцінка відповідних виявів мовної взаємодії: інтерференція – це мовна помилка, тобто відхилення від мовної норми в одній мові під впливом іншої контактної, а запозичення розглядається як один із способів збагачення словникового складу певної мови [Шевчук-Клюжева 2015: 42]. Підтримуємо цю думку О. Шевчук-Калюжевої і вважамо, що інтерференцію варто розглядати в широкому та вузькому значенні: в широкому розумінні інтерференція є процесом накладання однієї мовної системи на іншу при безпосередньому контактуванні мов, а у вузькому – наслідком особистісного мовного контакту білінгва, тобто мовною помилкою, що зумовлена впливом іншої (першої / другої засвоєної) мови.

Інтерференцію розглядають як на рівні синхронії, так і діахронії. Мови, що зазнали інтерференційного впливу в минулому, можуть містити його сліди у вигляді субстрату та суперстрату [Інтерференція (лінгвістика)].

У контексті теоретичної характеристики інтерференції варто пам’ятати, що дослідники, говорячи про її різновиди, зазначають

– інтерференція як наслідок контактного білінгвізму може виявлятися на будь-якій ділянці контактних мовних систем, де наявні структурні розбіжності. Відповідно до цього, крім уже наведених, говорять ще про графічну, орфографічну, фразеологічну, стилістичну, нормативну, узуальну, тематичну, ситуативну тощо, залежно від завдань і специфіки дослідження. Залежно від того, який структурний рівень мовної системи зазнає впливу іншої мови в усному мовленні білінгвів, варто виокремлювати *фонетичний*, *лексичний* (лексико-семантичний) та *граматичний* (морфологічний і синтаксичний) різновиди інтерференції [Шевчук-Клюжева 2015: 46]. Такий підхід уможливить об'єктивний опис конкретних наслідків інтерференції на кожному рівні мови та уможливить загальне окреслення механізмів уникання помилок інтерференційного характеру між спорідненими мовами.

Сьогодні встановлено, що в кожному випадку контактного міжмовного зв'язку інтерференція відбувається в обох напрямках, тому її розглядають як 1) вплив рідної (базової) мови на іншу (другу засвоєну) – *субстратний характер*; 2) вплив другої мови на рідну (базову) – *адстратний характер*; 3) розрізнення інтерференції на рівні мови та мовлення. В Україні найбільш поширеними є два типи інтерференції між українською (М1) та російською (М2) мовами. Перший тип інтерференції полягає в перенесенні особливостей (фонетичних, лексичних, граматичних тощо) російської мови в українську (М2 – М1). Другий тип інтерференції – перенесення особливостей української мови в російську (М1 – М2). Варто зауважити, що практично всі українські соціолінгвістичні дослідження спрямовані на вивчення саме першого типу інтерференції – російськомовного впливу на українську мову [там само: 45].

Розглянемо інтерференцію як ситуативні відхилення від мовної норми однієї мови під впливом іншої на орфоепічному мовному рівні. Базуючись на спостереженнях українського мовознавця першої половини XX ст. О. Синявського [«Норми української літературної мови», 1931] і на сучасній тенденції розхитування мовних норм (М. Дружинець, С. Єрмоленко, М. Лесюк, О. Пономарів, Л. Прокопова, Я. Радевич-Винницький, О.Сербенська, Н. Тоцька, І. Фаріон, М. Фащенко), наведемо випадки російськомовного інтерференційного порушення орфоепічних норм

сучасної української літературної мови**:**

1. Оглушення дзвінких [б], [д], [з], [ж], [ґ], [г] у кінці слова (*гараж – гара[ш], дуб – ду[п], народ-нарот, заявив-заявиф*) [Пономарів 1999: 18] та перед приголосним (гаразд – гара[ст]); у кінці складу (книшка) [Сербенська 2004: 172] .

2. Вимова звука [в] у кінці слова та в середині після голосного як [ф]: *любо[ф], во[ф]к, тра[ф]кА, заяви[ф]* [Пономарів 1999: 18].

3. Вимова кінцевого дзвінкого приголосного [з] як [с] у прийменниках і префіксах без-, роз- перед дальшим глухим: бе[с]пека, ро[с]казав. М. Лесюк, Я. Радевич-Винницький, І. Фаріон, О. Пономарів зазначають, що оглушення [з] – це інтерференційний вплив. О. Пономарів пише: «приголосний з у кінці префіксів та прийменників не повинен оглушуватися: роз[х]итати, бе[з]перечний» [див. Фаріон 2013: 34]; М. Лесюк наголошує: «деякі сучасні підручники з української літературної мови неправомірно допускають двояку вимову префіксів роз-, без- (можливо, щоб наблизити її до російської)» [Лесюк 2017 : 172].

4. Оглушення дзвінкого [г] перед [к], [т] *кігті, легко, вогко, нігті* [Фаріон 2013: 34]. Це підтверджує і законодавець української фонетичної норми О. Синявський у класичній праці «Норми української літературної мови»: «...зберігаються дзвінкі перед глухими, бо вони й у мові звичайно дзвінкі: *кігті, нігті, легко, вогко, дігтяр*» [Синявський 1931 : 34].

5. Інтерференційне пом’якшення, зокрема:

а) м’яка вимова кінцевого [р`]: *волода[р`], гонча[р`], ліка[р`],кобза[р`];*

б) м’яка вимова [ч`] перед [а], [о], [у], [е], [и]: *воло[ч`]ать, шепо[ч`]у, [шч`]астя, [ч`]ому* [Сербенська 2004 : 172; Пономарів 2001: 23];

в) м’яка вимова губних [б], [п], [в], [м], [ф]: *[деev`áтка, м`áсо, п`ат`]* замість роздільної йотованої вимови *[де^{и}vjáтка, мjáсо, пjáт`],* що позначена на письмі апострофом *(дев’ятка, м’ясо, п’ять).*

6. Відсутність м’якого [ц`] у словах: *адміністра[ци]я, конституту[ци]я, со[ци]альний* [Фаріон 2013 : 36].

7. Напружена вимова [и], який за своїми артикуляційними особливостями є звуком переднього ряду і високого підняття.

Напружена вимова цього звука змінює його артикуляційну базу, а відповідно, і характер самого звука, який стає для нас чужим російським звуком [ы] середнього ряду верхнього підняття, на приблизну вимову якого можна натрапити лише в закарпатських та надсянських говірках (сын, рыба), але аж ніяк не в українській літературній мові [Бевзенко 1980 : 49].

8. Нехарактерна сполука голосний + голосний, зокрема і + а, а + у, початкове і + о, і + у, що стосується передусім запозичень: *соціальний* замість *соціяльний, артеріальний* замість *артеріяльний, аудиторія замість авдиторія,* що закріплено правописом 1933 року (і чинним також) [Фаріон 2013 : 39]. Мета цих нехарактерних українській мові сполук – уподібнити дві мовні системи: українську та російську [Інтерференція (лінгвістика)].

9. Звуки [д͡з] та [д͡ж], які називаються злитими, або африкатами, часто неправильно вимовляють у відповідних позиціях. Помилки з вимовою африката [д͡ж] трапляються в таких випадках: у дієслівних основах перед закінченням 1-ї особи однини, як-от: *хо[ж]у* замість *хо[д͡ж]у*; перед суфіксами -а-, -ува-, як-от: *виря-[ж]ати* замість *виря[д͡ж]ати, прису[ж]увати* замість *прису[д͡ж]увати.* Помилки з вимовою африката [д͡з] трапляються на початку слова, як-от: [з]еркало замість *[д͡з]еркало, [з]вінок замість [д͡з]вінок* [Фаріон 2013 : 41]. Втрата звуками [д͡ж], [д͡з] передньоязикового [д]: *[зе́ркало]* замість *[д͡зе́ркало], [др'і́жж'і]* замість *[др'і́ж-д͡ж'і]* [Українська мова 2000: 114].

10. Явище акання на місці ненаголошеного [о] як наслідок інтерферентної дії фонетичних законів російської мови: *п[а]р[а]ска замість п[о]р[а]зка.* Такі помилки у вимові називаються фонологічними, саме вони призводять до неправильного розуміння слів [Фаріон 2013 : 40-41].

11. Редукція (ослаблення і скорочення) голосних: *[золъть]* замість *[золото]; [мълако]* замість *[молоко]*. І. Фаріон підкреслює (і вона має рацію), що українська вимова розмірено повноголоса, російська – рвучка, редукована (скорочена) [Фаріон 2013 : 40].

12. М'яка вимова [л] перед [е] : *[пробл`е́ма]* [Пономарів 2001: 23]

Цей перелік буде доповнено інтерференційними орфоепічними помилками, які ми виявили в результаті проведеного нами

регіонального та зарубіжного соцопитування, скерованого на ідентифікацію поширених відхилень від мовного стандарту, а отже, – і на вдосконалення усної форми мовлення, підвищення рівня культури мови в цілому.

Проблема мовленнєвої культури перебувала в центрі уваги вчених, які першими вдалися до створення граматик української мови. Зокрема, А. Павловський зробив спробу узагальнити правила мови і мовлення та створити малоросійську граматику [Павловскій 1818]. Питання літературної вимови завжди цікавило й українських дослідників у діаспорі, про що свідчать публікації І. Огієнка, Я. Рудницького, О. Горбача. В сучасному українському мовознавстві цьому питанню присвячено багато праць М. Пентилюк, О. Пономарева, О. Сербенської та ін. В усному мовленні найчастіше простежуються регулярні відхилення від кодифікованих правил, що пов'язано зі слабкою чи нестійкою мовною нормою й опрацьовано в ґрунтовних розробках С. Єрмоленко, Є. Карпіловської, Т. Космеди, Л. Мацько, Л. Струганець та ін., де наголошено, що стійка норма притаманна літературній мові – соціально престижному різновиду національної мови, літературному стандарту. Максимально увиразнює реконструкцію дотримань і порушень мовної норми синхронічний (на основі соцопитування) та діахронічний (на основі писемних пам'яток) підходи, які дають змогу в динаміці, ємно відтворити й унаочнити ці процеси.

3.1.2. Орфоепія голосних і приголосних за писемними пам'ятками кінця XVIII – XIX ст.

Фіксація стандарних форм мовлення, живої народної вимови у писаних текстах кінця XVIII – XIX ст. дає можливість простежити процес формування української орфоепії, говорити про обґрунтованість, сталість певної вимовної норми, встановити відповідність сучасних орфоепічних норм вимовним особливостям, зафіксованим у пам'ятках. Такий екскурс необхідний, оскільки орфоепічна система писемних пам'яток відбиває ті риси, що в подальшому сформувалися як вимовні норми нової української літературної мови, хоч, безперечно, є й ті особливості, які не закріпилися в літературному вжитку.

У пам'ятках старої української літературної мови, за матеріалами досліджень (М. Жовтобрюх, А. Кримський, В. Мойсієнко, М. Мозер, А. Москаленко, В. Німчук, Г. Півторак, А. Поповський, В. Русанівський, В. Скляренко, О. Соболевський та ін.) зафіксовано особливості народної вимови, зокрема південно-східного наріччя, що свідчить про глибину коріння сучасних вимовних норм.

У пам'ятках нової української літературної мови кінця XVIII – XIX століття (Котляревский И. «Енеида на малороссійскій языкъ перелицїованная И. Котляревскимъ» (1798), Павловскій О. «Грамматика малороссійскаго нарѣчія» (1818), «Русалка Дністрова» (1837), Білецький-Носенко П. «Словарь малороссійскаго, или юго-восточнорусскаго языка; филологическій, этимологическій, съ показаніемь частей рѣчи, окончательныхъ корней словъ, идіотизмовъ, метаплазмовъ, со сводомъ синонимовъ, съ пословицами и поговорками, составленный по произношенію, какимъ говорятъ в Малой и Южной Россіи...» (1843), «Малороссійскія повѣсти рассказанные Грыцькомъ Основъяненкомъ» (1841 – «Мертвецькый Велык-день, «Добре робы, добре й буде», «Салдацькій патретъ», «Отъ тоби й скарбъ», «Конотопська выдьма», «Маруся»), Головацкий Я. «Грамматика русского языка» (1864), Осадца М. «Граматика руского языка» (1864), «Кобзаръ П. П. Артемовьского-Гулака» (1877), «Кобзаръ. Пырятынська ластивка Е. П. Гребинкы» (1878), «Основа: Южно-русскій литературно-ученый вѣстникь» (1861–1862 – твори П. Куліша «Історія України одъ найдавнійшихъ часівъ» /Кулішъ П. 1861, № 9: 79–107/, «Настуся» /Кулішъ П. 1861, № 10: 1–24/, «Хмельнищина» /Кулішъ П. 1861, № 3: 1–15/, «Великі проводи» /Кулішъ П. 1862, № 1: 17–52/, «До братівъ на Вкраїну» / Кулішъ П. 1862, № 3: 29–32/та ін.; «Два сини» /Марко Вовчок. 1861, № 4: 39–46/, «Ледащиця» /Марко Вовчок. 1861, № 3: 26–34/, «Від себе не втечеш» /Марко Вовчок. 1862, № 1: 11–106/, «Інститутка» /Марко Вовчок. 1862, № 3: 23–105/, «Не до пари» / Марко Вовчок. 1861, № 3: 5–10/, «Матусине благословення» /Стороженко О. 1861, № 9: 41–52/, та ін.; «Два брати» /Стороженко О. 1862, № 7: 50–54/, «Кіндратъ Бубенко-Швидкий» /Стороженко О. 1862, № 4: 46–69/, 254 255 «Сужена» /Стороженко О. 1862, № 2: 1–10/, «Скарбъ» / Стороженко О. 1861, № 11: 57–61/, «Вуси» /Стороженко О. 1861, № 10: 44–54/, «Се така баба, що чортъ їй на махо-

вих вилах чоботи 254 оддававъ» / Стороженко О. 1861, № 9: 69–73/ та ін.), фольклорна збірка «Вірші та приповісти, або теж присловія посполитые…» Климентій Зіновієв, Шевченко Т. Г. – рукописи: «Більша книжка. Автографи поезій 1847–1860 рр.», «Мала книжка. Автографи поезій 1847–1850 рр.»; першодруки: «Букварь южнорусскій» (1861) та «Кобзарь» (1840), що стали матеріалом нашого дослідження (проаналізовано 42 джерела, 6070 с.), завдяки особливостям правопису, а частіше всупереч йому, відбилися вимовні риси, більшість із яких стала орфоепічною нормою сучасної української літературної мови, зокрема вимова ненаголошених [е], [и], [о], наголошеного початкового [і]:

1. Зрідка простежується фіксація вимови [е] як [и], що передається на письмі літерою и, в «Енеїді» І. Котляревського перед наголошеним складом з [і] (*менѣ, І: 23*), у граматиці О. Павловського перед наголошеним складом з [і], [о] (*мыні, 87; чырвоный, 65*), в альманасі «Русалка Дністрова» перед наголошеним складом з [і] (*минѣ, 51*), у творах П. Куліша перед наголошеним складом з [и], [і], [о] (*мині, 1862,1: 36; пичи, 1862, 1: 62; пиромъ, 1861, 3: 13*). Ненаголошений [е] передається літерою [и] у творах Марка Вовчка *мині (5,3 1861), чирвонимъ (91, 1 1862),* а ненаголошений [е] в позиції між м'якими наближається до [і] - *заїць (103, 1, 1862),* у творах О. Стороженка *перехристить (27, 2, 1861), мині (14, 2, 1861),* а ненаголошений [е] після м'якого наближається до [і] – *Київа (58, 11, 1861).* У переважній більшості прикладів засвідчено вживання літери и на позначення ненаголошеного [е] у словнику П. Білецького-Носенка перед наголошеним складом з [и], [і], [а], [о] (*видмідь, 76; ливиця, 208; силянський, 326; чирвонний, 390*). Зрідка фіксується вимова ненаголошеного [е] наближеного до [и]: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського – *почыпы́лы* (27), у «Кобзарі» Т. Г. Шевченка – *сило (39)*; у «Кобзарі» Є. Гребінки [е] передається літерою и (ы) перед наголошеним [і] лише в одному слові – *мыни́* (42). У граматиці М. Осадци тільки один раз зафіксовано вимову [е] як [и] у слові *велитомъ (248).* У Т. Шевченка досить часто ця вимовна особливість представлена у рукописах (*ришотки, І: 37; кошиня, І :26; тиче, ІІ: 174; систру, І: 36*) [Дружинець 2014: 44-45].

2. Традиція передачі ненаголошеного [и] літерою е зрідка

простежується у граматиці О. Павловського перед наголошеним складом з [и] (*шепшина,74*), у словнику П. Білецького-Носенка перед наголошеним складом з [а], [и], [е] (*вешнякъ, 74; шепшина, 397; веделка, 70*), в альманасі «Русалка Дністрова» перед наголошеним складом з [е], [а], [о] (*леше, 56; лебонь, 27; наперає, 10*), у творах Марка Вовчка *седіти, седіла (105, 1, 1862),* у творах О. Стороженка *шепшина (15, 2, 1861), прогаленами (16, 2, 1861),* у творах П. Куліша наближення ненаголошеного [и] до [е] зрідка фіксується у префіксі при-, у корені мир- (*прекладае, 1861, 11-12: 1*; *Владимера, 1861, 10: 92*) і флексії -имо (*задзвонемо, 1862,1: 19*). Ненаголошений [и] позначається літерою ы послідовно: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського – *прымовля́* (7), *плыве́* (7), *выхо́дять* (8), *ба́чышъ* (8); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *до́брый* (3), *сыроты́ну* (4), *мылосты́вый* (9), *вы́шенькы* (11). Вимова ненаголошеного [и] у граматиці Я. Головацького передається літерою е перед складом з наголошеним [е], [а], [о] в коренях дієслів: *прибирає (8), гремить (133).* У граматиці М. Осадци ненаголошений [и] передається літерою [е] перед складом з наголошеним [а], що є сучасною орфоепічною нормою *(треває, 213)* та перед складом з [и] *(гремить, 212),* хоч для такої позиції, як зазначає Н. Тоцька наближення до [е] послаблене [Тоцька 1981: 147]. Не знаходимо відбиття цієї вимовної особливості в «Енеїді» І. Котляревського, у друкованих текстах Т. Шевченка. І найпослідовніше ненаголошений [и] передається літерою е у рукописах Т. Шевченка (*преблуда, I: 5; Енесей, I: 104, II : 50; вешневый, II: 39; узявше, II: 127*) [Микитин-Дружинець 2010: 43-44].

У фольклорних матеріалах XIX ст. (тут і далі спираємось на дослідження А. Поповського) ненаголошений [е] передається як [и], ненаголошений [и] – як [е]: *мині* (АД, I, 115), *сыстра* (Мал., 185), *улецею* (Гнед., II, 151), *вылыкий (*Мал., 100), *кеслиця* (Гнед., II, 154), *седіти* (Гнед., II, 10), *видмедика* (Мал., 156) [Поповський 2015: 69].

3. В досліджуваних джерелах початковий наголошений [і] передається буквою и: в «Кобзарі» П. П. Гулака-Артемовського – *инша* (15), *ижь* (30); у «Кобзарі» Є. П. Гребінки – *искры* (11), *иволга* (11), *иншый* (18). Літера и на позначення початкового наголошеного [і] подається в драгоманівці: *инакше* (3:12, 33), *инчих*

(3:20), у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *играшкы* (18), *игры* (43) [Дружинець 2015: 71]. Фіксація літери и, що свідчить про відбиття сучасної орфоепічної норми у загальних назвах, зустрічається і в південноукраїнських фольклорних джерелах XIX ст. – початку XX ст.: *инших* (Срезн., I, 80, 81), *инжирю* (Эвар., Жзк, 505) [Поповський 2018: 114], і в «Словарі української мови» (1907-1909) Б. Грінченка: *идол*, *ижиця*, *икати*, *индик*, *иржа* [Бондар, Карпенко, Микитин-Дружинець 2006: 182]. Варто зазначити, що написання початкового и перед н було орфографічною нормою на початку XX ст. і формулювалось у «Найголовніших правилах українського правопису» (1918), «Головніших правилах українського правопису» (1919): «перед н можна писати и: *инший, инколи, иней, иноді*» [Історія українського правопису XVI-XX століття 2004 : 284].

4. Дуже рідко у пам'ятках нової української літературної мови фіксується у на місці ненаголошеного [о]. Це засвідчено єдиним прикладом у рукописах «Більшої книжки» Т. Шевченка (*зузуля, II: 111*), у творах Марка Вовчка *унучечку (28, 1, 1862),* у творах О.Стороженка *унучка (59, 11 ,1861), унуки (12, 2, 1862),* надрукованих на сторінках журналу «Основа» [Дружинець 2014: 45]. У фольклорних матеріалах XIX ст. фіксується у замість о: *зузуля (Милор. НО., 183; Гнед., II, 108), шапувал (Ном., 14170)* [Поповський 2015: 68].

5. Літера у на місці о у дієслівному суфіксі -ува- у новій літературній мові простежується зрідка в словнику П. Білецького-Носенка (*дякувавъ, 34, але вередовати, 72*). Непослідовно фіксується -ува- в граматиці О. Павловського (*полуднувавъ, 52, але голодовавъ, 31*), в альманасі «Русалка Дністрова» (*панувати, 19, але грабовали, 5*), в граматиці Я. Головацького *(клювавъ, 192, але куповати, 145),* в граматиці М. Осадци *(добувати, 199, але жовати, 20*). Послідовніше передається суфікс -ува-, порівняно з попередніми джерелами, у творах П. Куліша (*панувати, 1861,9: 27, але купованимъ, 1861, 10: 20*), у творах Марка Вовчка *купувати (27, 1, 1861), розчісували (21, 1, 1861),* у творах О. Стороженка *збудувавъ (21, 2 1861), заходжувався (69, 9, 1861)*, у «Кобзарі» (*ночувати, 76, але руйновали, 17*), у рукописах Т. Шевченка (*годувавъ, I: 10; сумоваты, I: 15*) [Микитин 1999: 10].

В орфоепічній системі досліджуваних писемних пам’яток нової української літературної мови часто зустрічається вимова ненаголошених [е], [и], дуже рідко фіксується [у] на місці ненаголошеного [о]. Розглянуті вимовні норми голосних (крім початкового наголошеного [і]) представлені у Т. Шевченка послідовніше, ніж у його попередників.

Вимовні особливості приголосних звуків української мови теж засвідчуються у досліджуваних писемних пам'ятках української літературної мови. Простеживши відбиття особливостей української народної вимови у пам'ятках нової української літературної мови кінця XVIII - XIX ст. (за матеріалами першодруків та рукописів), приходимо до висновку: у писемних пам’ятках зафіксовано вимову дзвінких та глухих приголосних, вимову префіксів, вимову [дж͡], [д͡з], [в], зокрема:

1. Традиція збереження дзвінкості в кінці слова і перед глухими послідовно фіксується в «Енеїді» І. Котляревського (*голубко, III: 66*), у граматиці О. Павловського (*гарбузъ 69, казка 37, крім типу слів віттыль, слова жертка*), в альманасі «Русалка Дністрова» (*мороз, 71; стежки 8*), у словнику П. Білецького-Носенка (*бибъ, 54; бабка, 48*), у творах П. Куліша (*хлібъ, 1861, 9: 86; предки 1861, 9: 34*), у творах Марка Вовчка *(городъ, 6, 3, 1861), швидко, 26, 7, 1861),* у творах О. Стороженка *(добігъ, 17, 2, 1861, голубчику, 17, 2, 1861),* у рукописних (*голодъ, I: 11; парубки, II: 126; тяжко I: 23, за винятком архистратихъ*) і в друкованих творах Т. Г. Шевченка (*ворогъ, К: 103; тяжко, К: 17*).

Приголосний [г] передається літерою х іноді в альманасі «Русалка Дністрова» (*лехкій, 73*), у словнику П. Білецького-Носенка (*лехкій, 73*), у всіх інших джерелах у відповідній позиції в словах зберігається літера г [Микитин 2004: 64]. У південноукраїнських фольклорних джерелах XIX – початку XX ст. теж зрідка фіксується живомовний х: *дьохтю* поряд з *дьогтю* (Драг., Мнп., 398) [Поповський 2018: 118]. Отже, збереження дзвінкої вимови приголосних на кінці слова, у середині слова перед глухим приголосним є закономірністю нової української літературної мови. Фіксація дзвінкості приголосних у пам'ятках І половини XIX століття значною мірою впливала на формування сучасної вимовної норми.

2. Префікс [з-] послідовно передається літерою с перед глухими приголосними в «Енеїді» І. Котляревського (*схвативсь, І :6*), у друкованих творах Т. Шевченка (*спытають, К: 24; стихати, Б: 25*), у граматиці Я. Головацького *(сходне, 12; стискати, 85; скрытый, 205)* у переважній більшості прикладів оглушення префікса [з-] перед глухими приголосними фіксується в граматиці О. Павловського (*скажетъ, 88; сподобавъ, 59, але зтерлысь, 85*), в альманасі «Русалка Дністрова» (*сколотили, 3; спіткало, 12, але зкрутило, 86*), у словнику П. Білецького-Носенка (*спадати, 336, але зпадок, 159*), у творах П. Куліша (*спускаючись, 1861, 9: 84, але зсікти, 1862, 1: 48*), у творах Марка Вовчка *(схопитця, 10, 3, 1861, але зсунувся, 74, 1, 1862),* у творах О.Стороженка *(схопила, 48, 9,1861,* але перед п, с, ц, т прийменник має паралельне написання – *зъ стану, 41, 9, 1961, зъ собою, 41, 9, 1861),* та у рукописах Т. Шевченка (*спеклося, І: 13, але зкликали, І: 341*). Префікс [з-] перед глухими приголосними передається літерою с у переважній більшості випадків: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського – *спынысь* (9), *сплеты* (13) *скорчывсь* (14), *скопылывъ* (15), але *зправыть* (33); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *скажы* (3), *скосывшы* (5), *спугнувъ* (14), *скакати* (33), *скынувъ* (40), але *зпысавъ* (10), *зкладае* (67), *зпавъ* (82). Префікс [з-] передається літерою с перед [к], [п], [т] у граматиці М.Осадци – *спираюча (12), стихає (214), скончу (234)* [Микитин 2005: 159].

У південноукраїнських фольклорних матеріалах XIX – початку XX ст. доволі послідовно фіксується с- : *спочивати* (Чуб, V, 733), *схиливсь* (Манж., С., 42; Явор., Мнп., 461), але *зтиха* (Черн., 155; Явор., 274) [Поповський 2018: 120].

Варіантна передача на письмі префікса роз- подається в альманасі «Русалка Дністрова» (*роспльтали, 45 і розступают, 13*), у словнику П. Білецького-Носенка (*розказъ, 315 і розкачати, 317*). Переважають випадки оглушення [з] у префіксі роз-, що на письмі фіксується як рос-, в «Енеїді» І. Котляревського (*росбишаки, ІІІ: 64*), у творах П. Куліша (*роспущу, 1861, 9: 25)* та Т. Шевченка (*роскажи, І: 3; роспустила, ІІ: 1; росказуй, К, 37; росплелы, Б, 16*). У творах Марка Вовчка, О. Стороженка префікс рос- представлений перед кореневим [к], [п], [т], в інших випадках вживається роз- *(М.В. - роспочала, 7, 3, 1861; роскопуе, 25, 4, 1861)*, *(О.С. - роскіш-*

но, 44, 9, 1861; роспитує, 2, 2, 1861, роставлено, 42, 9, 1861). У досліджуваних джерелах представлена варіативна передача на письмі вимови префікса роз- як [роз-] і [рос-]: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського (*росплатывся*, *15 і розплатывся*,*19*), у «Кобзарі» Є. Гребінки (*розсыпане*, *12 і роспрындывшись*, 32); у «Кобзарі» Т. Шевченка (*росказуй, 37 і розказати, 86).* Тільки літера з фіксується у префіксі роз- у граматиці Я. Головацького *(розказовати, 157, розпостороняє, 131)*, за винятком трьох слів *(росказъ, 216; росказати, 224; росказую, 185)* у граматиці М. Осадци - *розтворити (174), розтягає (134*) [Микитин 2005: 159]. Ще в граматиці В. Сімовича зазначалося: «приросток роз ніколи ні в вимові, ні на письмі своїх визвучних голосових шелестівок на безголосі не замінює» [Сімович 1921 : 40 – 41]. На думку М. Лесюка, сучасні підручники української літературної мови неправомірно допускають двояку вимову префіксів роз-, без (можливо, щоб її наблизити до російської) [Лесюк 2017: 172].

У південноукраїнських фольклорних джерелах XIX – початку XX ст. більш послідовно вживається рос-: *росказує, роскошный* (Завлюб., 108), *роспутній* (Нов., Юл., 218) [Поповський 2018: 120].

У формуванні норми вимови [з] як [с] перед глухими приголосними і префікса [роз-] як [рос-] велику роль відіграли рукописи Т. Шевченка, «Енеїда» І. Котляревського, твори П. Куліша, де ця вимовна особливість часто простежується.

У новій українській літературній мові префікс без- передається на письмі літерою з послідовно. Це свідчить про вимову дзвінкого [з] або про стійкість традиції написання у новій літературній мові. Без- вживається в О. Павловського (*безсурманъ, 26*), у «Русалці Дністровій» (*безчестними, 73*), у словнику П. Білецького-Носенка (*безперечь, 53),* у працях П. Куліша (*безхлібья, 1861,11-12: 29*), у творах Марка Вовчка *(безталанний, 30, 7, 1861),* у творах О. Стороженка *(безпорядно, 46, 9, 1861), у західноукраїнських граматиках (Я. Головацький – безчестними, 73, М.Осадца – безпечно, 244).* Т. Шевченко в рукописах пише лише *без* (*безталання, I : 53*) [Микитин 2005: 159].

3. Традиція збереження дзвінкого [д] послідовно виявляється в граматиці О. Павловського (*одкарабкуюся, 48*), у словнику П. Бі-

лецького-Носенка (*одпастися, 259*), у творах П. Куліша (*одкрились, 1861, 11-12 : 10*), творах Марка Вовчка *(одказуе, 33, 7, 1861),* у творах О. Стороженка *(одцураетця, 50, 9, 1861),* у «Кобзарі» Т. Шевченка (*одсуне, К, 28*). Не завжди фіксується ця вимовна особливість в І. Котляревського (*одпроводити, ІІІ : 34 але отцурався, ІІ: 16),* в альманасі «Русалка Дністрова» (*відтерати, 12, але отказує, 172*), у рукописах Т. Шевченка (*одставкою, але ІІ: 198, але отхожають, І : 17*) [Дружинець 2015: 75]. У південноукраїнських фольклорних матеріалах XIX – початку XX ст. простежується префікс од- (від-): *одкусив* (Нов., Ак., 151, 159), *відкопували* (Нов., Ак., 168), але зрідка от-: *отслуже* (Сорок., 164,16) [Поповський 2018: 120]. В західноукраїнських досліджених граматиках, незважаючи на повну відповідність орфографічної норми орфоепічній щодо збереження дзвінкого [д] у префіксі від-, фіксується літера, що позначає глухий приголосний [т], але слід звернути увагу на вагомі зауваження М. Осадци про те, що «*отдати* виговорюється *оддати»* [Осадци 1864: 28], які збігаються із сучасною орфоепічною нормою.

Наведені факти приводять до висновку: у старій українській літературній мові паралельно вживалися варіанти отъ і одъ, у новій українській літературній мові — од. Лише зрідка вживається от в І. Котляревського та Т. Шевченка.

4. В досліджуваних джерелах засвідчено збереження дзвінких приголосних у кінці слова: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського (*ридъ*, *8*; *щобъ*, *22*; *батигъ*, *24*); у «Кобзарі» Є. Гребінки (*Богъ*, *18; хлибъ, 20*); у «Кобзарі» Т. Г. Шевченка (*назадъ, 38); ворогъ, 103).* Послідовно дзвінкий приголосний у кінці слова передається відповідними буквами у граматиці О. Павловського (*гарбузъ, 69; дубъ, 79*); у словнику П. Білецького-Носенка (*рядъ*, *319; плугъ, 284*); у граматиці Я. Головацького *(лобъ, 31; дѣдъ, 31);* у граматиці М. Осадци *(облогъ, 37; сторожъ, 31); у творах Марка Вовчка (зубъ, 20, 7, 1861; судъ, 13, 7, 1861),* у творах О. Стороженка *(слідъ, 49, 9,1861; скарбъ, 19, 11, 1861).*

Фіксується в досліджуваних джерелах вимова дзвінких приголосних перед глухими: в «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського послідовно (*тяжко*, *15*; *швыдко*, *15; стежка, 21*) і в «Кобзарі» Є. Гребінки послідовно (*сторожка*, *12; голубко, 23*), у «Кобзарі»

Т. Шевченка (*тяжко, 1; ягидку, 34; дружки, 77),* у граматиці Я. Головацького (*рѣдко*, *24; солодкій, 16*); у граматиці М.Осадци *(ножка, 14; солодкій, 160)*. Ця норма відбита у переважній більшості випадків у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка *(подружкамы, 34; лыхорадка, 36; нижкамы, 37, але юпку, 33; лошка, 37);* у граматиці О. Павловського *(брыдкий, 7; губка, 32);* у словнику П. Білецького-Носенка *(бабка, 48; боридка, 59)*. П. Куліш (*близько*, *1861, 9: 28; тяжко, 1861, 9: 30*), Марко Вовчок *(голубки, 31, 7, 1861; стерегти, 74, 1, 1862),* О. Стороженко *(молодший, 41, 9, 1861; важко,19, 2, 1861)* послідовно дотримуються традиції при передачі на письмі дзвінкого перед глухими приголосними [Дружинець 2015: 75]. Відсутність оглушення в пам'ятках XIX ст. сприяла створенню дзвінкого тону українського усного мовлення. Діалектне мовлення, безперечно, знає втрату дзвінкості кінцевим та серединним приголосним, але в основу літературної норми лягли особливості південно-східні наріччя, носіями якого були Т. Шевченко, Г. Квітка-Основ'яненко, П. Гулак-Артемовський, Є. Гребінка та ін.

5. На позначення африкат [д͡ж], [д͡з] послідовно вживається буквосполучення дж, дз в «Енеїді» І. Котляревського *(дзвинъ, II: 7 бджолы, II: 21),* у граматиці О. Павловського (*джкгутъ, 33; дзвінъ, 33*), у творах Марка Вовчка *(джурчить, 9, 1, 1861; задзвеніли, 26, 7, 1861),* у творах О. Стороженка *(джирчять, 57, 11, 1861; дзеркала, 48, 10, 1861)*. У переважній більшості випадків фіксуються дані буквосполучення у словнику П. Білецького-Носенка (*гудзикъ, 108; джгутъ, 114*), буквосполучення дз – в рукописах Т. Шевченка (*задзвонилы, I: 421*). У П. Куліша послідовно представлено буквосполучення дз на місці африката [д͡з], на місці африката [д͡ж] фіксується літера ж (*дзвони, 1861, 11-12: 6; бжоли, 1861, 9: 93*). Непослідовно передається на письмі африкат [д͡з] в альманасі «Русалка Дністрова» (*задзвонили, 20 але звін, 62*). На позначення африкат **[**д͡ж**]** і **[**д͡з**]** вживаються буквосполучення дж, дз у «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського (*джерела*, 10, *грынджолы,* 15, *дзвинку*, 30); у «Кобзарі» Є. Гребінки (*бджола*, 25; *дзвоник*, 27). Ця норма закріплена в «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка (*дзвонять*, 18, *гляджу,* 105). У граматиці Я. Головацький дж у дієслівних формах вживається послідовно - *гладжу, 193; осаджовати, 38*; дз - непослідовно: *дзвонъ, 9, але звонъ, 9*; у граматиці М. Осад-

ци ці норми не відбито: зеркало, 24, жерело, 27. Випадки фіксації африката [д͡з] відсутні у «Букварі» та в «Кобзарі» Т. Шевченка [Дружинець 2017: 5]. Не було послідовності у вживанні **[д͡ж], [д͡з]** у фольклорних матеріалах XIX – початку XX ст.: *бджоли* (Манж, М., 196, 191), але *бжіл* (Эвар., Жзк, 507); *дзвони* (Манж, П., 357; Бабен., 120), *звенить* (Нов., Ак., 149) [Поповський 2018: 119], а в українських прислів'ях, приказках XIX ст. засвідчено вживання *дж, дз: джеджулицьця, дзявкать* [Номис 1864: IV].

6. Перехід [в] в [ў] відбивають давньоруські пам'ятки ще з II половини XI століття. Багато аналогічних написань в давньоукраїнських пам'ятках південно-західного походження, що відносяться до XIII століття.

Написання ў на місці в на початку слова послідовно фіксують грамоти 1359 р., 1429 р., 1432р., а також ця фонетична особливість засвідчена у творах К. Зіновієва.

У західноукраїнських граматиках [в] передає як ў (*позначається оу*) тільки на початку слова – Я. Головацький (*оумеръ, 16, оустане, 17*) , М. Осадци (*оуже, 23, оучу, 217*). Абсолютно послідовно в альманасі «Русалка Дністрова» [в] у певних позиціях фіксується літерою ў (*ўбераў, 39, 40; піўночі, 20, 3*) [Микитин 2003: 182]. Сучасна вимовна норма цілком відповідає цьому.

7. Написання ць у кінці представлене в «Енеїді» І. Котляревського (*хлопець, I: 1*), у граматиці О. Павловського (*швець, 66*), у творах Т. Шевченка (*місяць, I: 101*), у словнику П. Білецького-Носенка (*гонець, 102*), а також у граматиці М. Осадци (*чернець, 12*), у граматиці Я. Головацького (*городець, 42*). Непослідовно передається м'який [ц'] у кінці слова в альманасі «Русалка Дністрова» (*молодець, 37, але дубец, 110*). Передачу на письмі м'якого [р'] в непрямих відмінках іменників чоловічого роду II відміни засвідчують рукописи Т. Шевченка (*косаря, II: 80; царя, II: 171*) [Микитин-Дружинець 2006: 183]. Непослідовність у передачі твердого [р] у кінці слів простежується в західноукраїнських граматиках: М. Осадца – *дворъ, 14, але царь, 30*, Я. Головацький – *біръ, 17, але теперь, 212;* в альманасі «Русалка Дністрова» – двір, 20, але звірь [Микитин 1999: 11]. У фольклорних матеріалах XIX ст. вживаються шиплячі, [р], [ц] і тверді, і м'які: *рятовати* (Чуб., I,161) *і румочку* (Чуб., I,161), *киця* (Чуб., IV, 24) *і міесяц* (Грін, III, 42)

[Поповський 2015: *78-79*], *лошя* (Милор. Ко., IX, 56) [Поповський 2015: 70]. У записах південно-західного фольклору фонеми /с/, /з/, /ц/, /д͡з/ відзначаються своєрідною м'якістю: *сьвіт* (Розд., VII, 63,85), *зьвіря* (Верх., 287), *дзьвіринойу* (Розд., VII, 46), у полтавському фольклорі вони фіксуються як тверді: *світ* (Ном., 5520), *зліз* (Рудч., I, 4), *цвьтом* (Лук., 15) [Поповський 2015: 81].

Отже, в орфографічній системі писемних джерел простежується традиція збереження дзвінкості в кінці слова і перед глухими та збереження дзвінкого [д] у префіксі од-(від-); послідовно префікс [з-] передається в пам'ятках літерою с перед глухими приголосними, для префікса роз- характерна варіантна передача на письмі, тобто простежується відповідність сучасній орфографічній нормі.

Таким чином, відбиття особливостей народного мовлення у писемних пам'ятках, як уже зазначалося, – важливе і надійне джерело для висвітлення початкового періоду в процесі становлення української орфоепії. На основі писемних пам'яток можна представити процес вироблення вимовних норм української літературної мови, ідентифікувати їхні інваріантні та варіативні масиви, засвідчити зв'язок нової української літературної мови зі старою і провести зіставний аналіз джерельних витоків національної орфоепії та її сучасного стану для пояснення різноаспектних процесів її еволюції і водночас – для виявлення девіантних зон, які потребують негайної уваги та відповідної корекції, що доцільно здійснювати експериментальним шляхом із залученням сучасних психо- та соціофонетичних методів дослідницьких інтерпретацій.

3.2. Соціофонетичний опис мовлення української молоді на теренах України: норма та девіації

Різноманітні мовленнєві відхилення від норми розкривають природу і закономірності функціювання мови, напрямок змін, які вона переживає, відбивають фактичний стан мови на даному етапі розвитку. Фіксацію таких відхилень здійснюємо шляхом соцопитування з респондентами з різних регіонів України для отримання об'єктивного уявлення про рівень володіння вимовними нормами представниками всіх зон національної лінгвоментальності, а та-

кож для з'ясування поширених орфоепічних девіацій і відповідно – формування фахових рекомендацій щодо їх усунення. Респондентами нашого опитування була обрана молодь Південної України (мешканці Одеської, Миколаївської, Херсонської областей) – 70 осіб: 50 студентів філологічного факультету спеціальності «Українська мова та література» Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Д.И.3), 10 студентів хімічного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (Д.И.4), 10 учнів ЗОШ № 56 м. Одеси (Д.И.9); молодь Західної України (мешканці Львівської, Рівненської, Волинської, Хмельницької областей) – 50 студентів філологічного факультету Львівського національного університету імені І. Я. Франка та Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне) (Д.И.7); молодь Північної України (мешканці Київської, Сумської, Житомирської, Чернігівської областей) – 50 студентів філологічного факультету Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка (Д.И.6); молодь Центральної України (мешканці Черкаської, Дніпропетровської, Кіровоградської, Полтавської, Запорізької областей) – 50 студентів філологічного факультету Навчально-наукового інституту української філології та соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького та Дніпровського гуманітарного університету (Д.И.5); молодь Східної України (мешканці Луганської, Донецької, Харківської областей) – 50 студентів Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Донбаського державного педагогічного університету (Д.И.8).

Конкретна мета соцопитування: визначити регіональний рівень володіння кожною нормою вимови голосних, приголосних; регіональний рівень володіння нормою вимови голосних, приголосних при вимові конкретного слова-стимула; рівень володіння кожною нормою вимови голосних, приголосних при вимові конкретного слова-стимула в Україні та загальний рівень володіння орфоепією голосних в регіоні та в Україні. Додатково визначено рівень володіння нормою вимови голосних, приголосних та при вимові кожного слова-стимула учнями, філологами та нефілологами Південної України, що дало змогу визначити вплив освітнього рівня (середня / вища освіта) та фахового напряму (гуманітарний /

технічний та ін.). Завдання соцопитування: записати на диктофон вимову 270 особами 11 слів-стимулів, у яких можна простежити вимову ненаголошених голосних, наголошеного початкового голосного [і]. Підбиралося по одному слову на кожен випадок певної норми, а для вимови глухих перед дзвінкими - 2 слова, щоб показати стійкість асиміляції, притаманну конкретним звукам. Наприклад:

вимова голосних: ненаголошеного [и]: *вершник,* ненаголошеного [и] перед наголошеним складом з [е]: *виделка;* ненаголошеного [и] перед наголошеним складом з [а]: *життя;* ненаголошеного [е]: *весна,* ненаголошеного [е] перед складом із наголошеним [і], [у], [и]: *везіння, перука; вершина;* вимова ненаголошеного [е] як [$е^{і}$]: *усміхається;* вимова ненаголошеного [о] перед наголошеним складом з [у], [і]: *зозуля, проміння;* вимова наголошеного початкового [і]: *іноді;*

вимова приголосних: дзвінких у кінці слова: *сніг;* дзвінких у середині слова: *стежка;* глухих перед дзвінкими: *вокзал, Вишгород;* [роз-], [без-] перед глухими (крім шиплячих): *розписати, безпека, зцідити, зсунути, з кавою;* префікса-прийменника [з-] перед глухими (крім шиплячих): *зцідити, зсунути, з кавою;* [об-], [від-], [між-] *обпалений, відхилити, міжпланетний;* [г] як [х] і [г]: *легкий; могти;* [в] як [у̯]: *впав, вовк, навчання;*[дз̯]: *дзвінок;* вимова [д͡ж]: *джерело.*

Саме в цих словах можна простежити незначне і сильне наближення ненаголошених [е] до [и], [и] до [е], [о] до [у]; наближення початкового наголошеного [і] до [и], [е] до [і]); вимову дзвінких у кінці слова та перед глухими, вимову глухих перед дзвінкими, вимову [г] як [х], вимову префіксів [роз-], [без-], [з-] перед глухим (крім шиплячих), вимову [д͡ж], [дз̯], [в] як [у̯], що в цілому становить базовий каркас вимовних норм вокалізму.

Завданням респондентів було повільно прочитати вголос слова з дотриманням орфоепічних норм, а завданям експериментатора – записати їхню вимову на диктофон для подальшого аналізу. Тривалість отриманих записів – 540 хвилин (9 годин). Алоритм опису полягає у визначенні відсоткових показників володіння / неволодіння тією чи іншою вимовною нормою (на рівні вимови звуків, звукосполучень чи слів) респондентами ПнУ, ПдУ,

ЗхУ, СхУ, ЦУ. Наприклад, вимова ненаголошеного [и]), володіння / неволодіння нормою при вимові конкретного слова (наприклад, *виделка*) – відповідно встановлюється відсоток: володіють нормою вимови ненаголошеного [и] 40 % респондентів в Україні: 34 % в ПнУ, 77 % – ПдУ, 13 % – СхУ, 100 % – ЗхУ, 74 % – ЦУ; не володіють цією нормою 60 % інформантів в Україні: 66 % в ПнУ, 23 % – ПдУ, 87 % – СхУ, % – ЗхУ, 26 % – ЦУ; володіють орфоепічною нормою при вимові слова виделка *[vеде́лка], [vиᵉ де́лка]* – в Україні 38 %: в ПнУ 20 %, ПдУ 70 %, ЗхУ 0 %, СхУ 18 %**,** ЦУ 68 %; не володіють при вимові слова *виделка [vеде́лка], [vиᵉде́лка]* – 62 % респондентів в Україні: 80 % в ПнУ, 30 % – ПдУ, 100 % – ЗхУ, 82 % – СхУ, 32 % – ЦУ. Відсотки володіння / неволодіння нормою у слові в певному регіоні вираховували таким чином: в ЦУ правильно вимовили слово *[vиᵉде́лка]* – 31 особа з 50 – 62 % (31 х 100% : 50 = 62 %), неправильно – *[vиде́лка]* 19 осіб з 50 – 38 % (19 х 100 : 50 =38 %) (аналогічно вираховували відсотки володіння нормою в слові ПдУ Ф, Пду НФ, ПдУ У); відсотки володіння / неволодіння нормою у слові в Украні – на основі відсотків у кожному регіоні: слово – *[vиᵉде́лка]* в Україні володіють нормою 34 % (ПнУ 20% + ПдУ 70 % + ЗхУ 0 % + СхУ 18 % + ЦУ 62 % = 170 % : 5 = 34 %), при підраховуванні відсотків володіння нормою в регіоні взагалі, брались до уваги відсотки слів, що представляють цю норму (норма – вимова ненаголошеного [о] – в ПнУ дотримуються 23 % : слова, що представляють цю норму *[з ů уз ˚у́л'а], [пр ˚оᵛм'і́н':а]*– правильно вимовили в ПнУ 8 % – *[з ˚у з ů́л'а]; 38 % [пр ˚оᵛ м'ін':а]* (8 % + 38 % = 46 % : 2 (кількість слів) = 23 %) (аналогічно вираховували відсотки володіння кожною нормою вимови голосних в ПдУ Ф, Пду НФ, ПдУ У). Відсоток володіння українцями орфоепією голосних визначався на основі володіння кожною вимовною нормою голосних в Україні: 37 % українців володіють нормами вимови голосних на основі загального відсотка вимови ненаголошеного [е] – 41 %, вимова ненаголошеного [и] – 40 %, вимова наголошеного [і] – 34 %, вимова ненаголошеного [о] – 30 %; вимова ненаголошеного [е] як [еⁱ] – 38 %; 41+40+34+30+38=37 %). Алгоритм опису та обчислень володіння орфоепією приголосних ідентичний.

Результати соцопитування подаються в Додатках (Д.Е.1;

Д.Е.2; Д.Е.3; Д.Е.4; Д.Ж.1, Д.Ж.2, Д.Ж.3, Д.Ж.4)

3.2.1. Вимова українських голосних звуків

В усному мовленні часто порушується норма вимови голосних звуків: ненаголошених [и], [е], [о], наголошеного початкового [і]. Розглянемо орфоепію кожного звука з урахуванням його позиції та діахронічної фіксації в писемних пам'ятках (в основі яких лежить фонетичний принцип правопису), що свідчать про історію кожної орфоепічної норми. На підставі проведеного соцопитування та порівняння його результатів з історичними відомостями будемо виокремлювати слабкі (нестійкі, нестабільні) і сильні (стійкі, стабільні) норми. Слабкими вважатимемо норму, показник володіння якою молоддю становитиме менше 50 %, відповідно – сильними – 50 % і більше.

Ненаголошений [и] згідно із сучасними нормами вимови наближається: 1. до [$и^{е}$]: *[зи^{е}мóvиї];* 2. до [е^{и}] перед складом із наголошеними [а]: *[ле^{и}жwáр],* 3. до [е^{и}] чи [е] перед складом із наголошеними [е]: *[пе^{и}с'мéн:и^{е}к, пес'мéн:и^{е}к], [vе^{и}дéлка, vедéлка];* 4. до [е^{і}] між м'якими приголосними: *заєць [зájе^{і}ц'].*

Для визначення рівня володіння нормою вимови ненаголошеного [и] було запропоновано прочитати слова *вершник, виделка, життя*. На основі трьох прочитаних слів рівень володіння нормою вимови **ненаголошеного [и]** становить 40 % (в Північній Україні (ПнУ) – 34 %, Південній Україні (ПдУ) – 77 %, Західній Україні (ЗхУ) – 0 %, Східній Україні (СхУ) – 13 %, Центральній Україні (ЦУ) – 17 %).

У слові «вершник» маємо незначне наближення ненаголошеного [и] до [е], яке у слові *вершник* вимовляє 36 % респондентів України (12 % в ПнУ, 84% – ПдУ, 12 % – ПнУ, 16 % – СхУ, 68 % – ЦУ і жоден респондент ЗхУ не дотримується цієї орфоепічної норми (Д.Е.1). При вимові цього слова респонденти допускали одну девіацію – чітко без наближень вимовляли ненаголошений [и] *[véршник]*. Помилки допустили 64 % українців (ПдУ – 16 %, ПнУ – 88 %, ПнУ – 16 %, ЗхУ – 100 %, СхУ – 84 %, ЦУ – 32 %). Слово «виделка» *[vедéлка], [vи^{е}дéлка]* правильно вимовили 34 % опитаних України (70 % респондентів ПдУ, 20 % – ПнУ, 18 % –

СхУ, 62 % – ЦУ), знову всі західноукраїнські респонденти та деякі інформанти інших регіонів при вимові виходять за рамки орфоепічної норми і відтворюють орфографічні норми *[νидéлка]*. У слові «життя» [и] наближається до [е] сильніше і позначається в транскрипції як [е^{и}] *[же^{и}т': á],* але 51 % українців (22% в ПдУ, 30 % – ПнУ, 100 % – ЗхУ, 14 % – ЦУ, 94 % – СхУ) вимовляють у цьому слові [и] згідно з нормами правопису *[жит': á]*. Вражає високий показник неволодіння нормою західноукраїнськими респонденти. Відхилення від норми пов'язані з впливом діалектної вимови, оскільки, як зазначає М. Лесюк, у діалектній вимові можна помітити сильне тяжіння [е] до [и], тоді як [и] до [е] майже не наближається [Лесюк 2008: 22]. Не володіють цією нормою і студенти хімічного факультету ОНУ імені І.І. Мечникова, але у мовленні одеських учнів-одинадцятикласників (ЗОШ № 56 м. Одеси) вона є сильною, отже, вокальна асиміляція відбивається.

Проведемо паралелі з писемними пам'ятками: фіксація букви е на місці ненаголошеного [и], що свідчить про відповідну вимову ненаголошеного [и], зрідка трапляється у пам'ятці «Слово о полку Ігоревім»: *Володимеръ* (9), у Виголексинському збірнику XII – XIII ст.: *преде ревы* (5) [Соболевский 1884: 98], у Київському Псалтирі XIV ст.: *блговолєнєємъ* (71) [Німчук 1993: 15]. Особливо часто це явище фіксується у пам'ятках XV – XVIII ст.: *нашєми* (Богд. XV, I, 290), *седить* (ОП, Київ., з., 119), *цєбули* (АЖ., 1584, 77), *метрополита* (Пер. 33), *Чегерин* (АПГУ, II, 30) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: 263]. Традиція передачі ненаголошеного [и] літерою е зрідка простежується в «Енеїді» І. Котляревського перед складом з наголошеним [а], [и]: *умераю* (V:46), *помелився* (VI: 19), у граматиці О. Павловського перед наголошеним складом з [и]: *шипшина* (74), в альманасі «Русалка Дністрова» перед складом із наголошеними [о], [а]: *лебонь (27), заберає (113),* у словнику П. Білецького-Носенка перед наголошеним складом з [а], [и], [е]: *вешнякъ (74), шепшина (397), веделка (76),* у журналі «Основа», зокрема у творах П. Куліша, у префіксі пре-, в корені –мир-, флексії –имо: *прекладає (1861, № 11- 12:1*), *Владимера* (1861, № 10: 92), з*адзвонемо* (1862, № 1: 19), у творах Марка Вовчка: *седівъ, седіла, седіти*, у творах О. Стороженка: *шипшина (1861 №2: 18), зъ прогаленами (1861, №2: 16),* у творах Л. Глібова

у коренях дієслів –бир-, -пир-: *убирайтеся (1861, № 4: 60), наперали (1862, № 7: 62*), у прислівниках *лебонь (1861, № 6: 23), леше (1862, № 3: 43)*. І досить часто ця вимовна особливість передається у рукописах Т. Шевченка: у префіксі при- *предолыни (II: 148);* в коренях іменників, прикметників, дієслів – *Чегирині (I: 341) вешневый (II: 39), розлели (II: 48);* у суфіксах –учи, -ючи, -ячи, -вши дієприслівників – *йдуче (II: 121), лягаюче (II: 121), незводяче (II: 113), сказавши (II: 139);* в закінченні дієслів III ос. одн. майбутнього часу – *лазитиме (II: 69);* в кінці прислівників – *николе (II: 107), всюде (II: 110)* [Микитин 1996: 37]. Ненаголошений [и] позначається літерою ы послідовно: в «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського – *прымовля́* (7), *плыве́* (7), *выхо́дять* (8), *ба́чышъ* (8); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *до́брый* (3), *сыроты́ну* (4), *мылосты́вый* (9), *вы́шенькы* (11). Вимова ненаголошеного [и] у граматиці Я. Головацького передається літерою и (ы): *отвыкнувъ* (189), *отнынѢ* (212), *мыти* (138) [Дружинець 2016: 125].

Наступні зміни – зміни ненаголошеного [е], які О. Пономарів називає якісною редукцією і вважає, що вона стосується тільки ненаголошених [е], [о] [Пономарів 2001: 23]. **Ненаголошений [е]** згідно із сучасними нормами вимови, наближається до [и]: *[vеᵘсна́],* сильніше наближається до [и] і передається в транскрипції як [иᵉ] перед складом із наголошеними [і], [и], [у], а перед складом із наголошеним [и] можемо мати і чистий [и]: *[vиᵉз'і́н':а], [стижи́на чи стиᵉжи́на], [пиᵉру́ка].* Ненаголошений [е], на думку Н. Тоцької, вимовляється як [и(е)] перед складом із наголошеними [у], [і], [и]: *[ни(е)сі́мо], [ни(е)су́], [ни(е)си́] (несімо, несу, неси);* як [и] перед складом із наголошеним [и] при швидкому темпі мовлення: *[vидú], [vилúкий] (веди, великий);* як [е(и)] перед складом з іншими голосними, особливо з [е]: *[че(и)ка́ти], [ме(и)не́], [не(и)сла́], [не(и)сло́], [сyve(и)ре́н':іс'т'(ц)] (чекати, мене, несла, несло, суверенність)* [Тоцька 1993: 63]. М. Наконечний зазначає, що при швидкій вимові ненаголошений [е] перед наголошеним [і] вимовляється як [и(і)]: *[пи(і)ч'і́т'] (печіть)* [Наконечний 1951: 168]. Між м'якими приголосними ненаголошений голосний [е] наближається до [і]: *[окра́ј(е)ц'] (окраєць)* [Наконечний 1969: 384], О. Авраменко вважає, що голосний [е] може наближається до [і] та тільки після м'якого, наприклад, у слові *маєш [ма́јеш]*

[Авраменко 2018: 76]. На думку В. Горпинича, ненаголошений голосний [е] між м'якими приголосними вимовляється як звук [и], близький до [і]: 270 271 *[коре́ju^i^ц']* [Горпинич 1992: 248].

За нашими спостереженнями, 38 % опитаних вимовляють слово «вершина» згідно з нормою *[vиршúна], [v u^е^рши́на] (*10 % в ПнУ, 20 % – ЗхУ, 10 % – СхУ, але 58 % – ЦУ, 90 % – ПдУ) (Д.Е.1), а решта виходять за рамки орфоепічної норми і відтворюють орфографічні норми *[vершúна].* У слові «весна» ненаголошений [е] наближається до [и] і 28 % опитаних в Україні порушують це правило (22 % в ПнУ, 38 % – ЦУ, 16 % – ПдУ, 28 % – ЗхУ, 38 % – СхУ), копіюючи написання (*[vеснá]),* інші респонденти вимовляють згідно з нормою – *[vе^и^снá].* Слово «везіння» *[vи^е^з'íн:'а],[vиз'íн:'а]* правильно вимовили 37 % українців (12 % у ПнУ, 70 % – ПдУ, 12 % – ЗхУ, 18 % – СхУ, 50 % – ЦУ), а решта інформантів у мовленні відтворили написання (*[vез'íн:'а]).* Як правило, у слові «перука» ненаголошений [е] вимовляється як [и^е^] або [и]: *[пи^е^рýка]* чи *[пирýка],* проте 77 % українських респондентів (94% у ПнУ, 58 % – ПдУ, 86 % – ЗхУ, 94 % – СхУ, 64 % – ЦУ) при вимові відтворюють правописні норми *[перýка]* (Д.Е.1). Рівень володіння нормою ненаголошеного [е] на основі слів *вершина, перука, весна, везіння* становить 41 % в Україні (27 % в ПнУ, 72 % – ПдУ, 30 % – ЗхУ , 24 % – СхУ, 52 % – ЦУ), переважно у мовленні домінують норми написання.

З нормами вимови українці починають ознайомлюватися в шкільному курсі. Звернемо увагу на виклад цієї норми в сучасних підручниках. Про вимову ненаголошених [е], [и] дізнаються ще в 2 класі в темі «Ненаголошені голосні звуки [е], [и]»: ненаголошені звуки [е], [и] у вимові наближаються до [и], [е]: *[ве^и^рбí], [ли^е^стóчок]* [Захарійчук 2014: 15], потім у 3 класі у темі «Вимова та правопис слів із ненаголошеними [е], [и] у корені слова, що перевіряються наголосом» це правило повторюється [Захарійчук, Мовчун 2013: 59]. Про вимову ненаголошених голосних виразно подається і в 5 класі в темі «Написання префіксів пре-, при-, прі-», зокрема формулюються правила вимови ненаголошених голосних [е], [и] при вимові префіксів пре-, при- (але без наведення прикладів!) [Заболотний О.В., Заболотний В.В. 2018 : 71], в темі «Вимова голосних, позначення на письмі ненаголошених [е], [и] в

коренях слів» висвітлюються особливості вимови ненаголошених голосних [и], [е] вже з наведенням прикладів і вказується, що ненаголошений *[е]* наближається до *[и]*: *[зе^{и}рнó], [зи^{е}мá]* [Заболотний О. В., Заболотний В.В. 2018: 97]. Відрадно, що в підручнику для 10 класу в темі «Основні правила вимови звуків» подається чітка таблиця вимови ненаголошених [е], [и], зазначається, що в ненаголошеній позиції [е] наближається до [и], [и] – до [е], після [й] ненаголошений [е] наближається до [і]: маєш [мајеіш] [Авраменко 2018 : 76]. Однак є й моменти, яких не можна обійти увагою, зокрема 1) в «Орфоепічному словничку», який міститься у Додатку 1 (5 кл.) подається слово *берізка* з [и] до [е] (с.199), тобто передається сильніше наближення ненаголошеного (*[би^{е}рíзка]),* на с.101 це ж слово транскрибується з [е] до [и] (*[бе^{и}рíзка]* [Заболотний О.В., Заболотний В.В. 2018]; 2) жодного разу в підручнику не наводиться табличка-тренажер вимови на закріплення вимовних правил [Заболотний О.В., Заболотний В.В. 2018 : 80-138]; 3) у підручнику для 5 класу зазначається, що в закінченнях слів ненаголошений [е] звучить виразно [Заболотний О. В., Заболотний В. В. 2018: 97], у підручнику для 10 класу : ненаголошений [е] у будь-якій ненаголошеній позиції наближається до [и] (*весло, гаряче, веселкове*) [Авраменко 2018 : 76] – вживання варіантів вимови без формулювання чіткого правила, нечіткості і розходження у формулюванні орфоепічних норм неприпустимі в шкільних підручниках, які є первинною ланкою вивчення української літературної вимови.

Ненаголошений [е] в позиції між м’якими приголосними наближається до [і], цю норму виділяємо окремо, оскільки представляє не позиційний алофон, як попередні звуки, а комбінаторний. На прикладі слова *«усміхається»* (Д.Е.1) можна говорити про регіональний рівень володіння нормою, зокрема 38 % усіх опитаних в Україні (64 % у ПнУ, 52 % – ПдУ, 10 % – ЗхУ, 64 % – ЦУ) вимовляють згідно з нормою ненаголошений [е] як [е^{і}]: *[ус'м’і-хáје^{і}ц:'а].* Однак жоден інформант Східної України цю норму не продемонстував. У цій позиції, на думку М. Наконечного, допускається вимова [е] як [і^{е}] чи [і^{и}] [Наконечний 1969: 384], але і так наближень ненаголошеного [е] не було в мовленні респондентів. Цією нормою не володіють студенти-хіміки, і тільки 30 % абітурі-

єнтів відтворили її [Д.Е.3].

Ненаголошений [е] в більшості випадків наближається до [и]. Як зазначає Н. Тоцька, перед складом із дальшим наголошеним голосним середнього чи низького підняття [е] змінюється менше, а перед складом із наголошеним голосним високого підняття — наближається до [и]. При вимові ненаголошеного алофона [и] артикуляція дещо знижена і наближена до ненаголошеного [е] [Тоцька 1970: 28]. Для сучасної української літературної мови характерною є нейтралізація фонетичної опозиції вокалізму /е/: /и/ в ненаголошених позиціях, коли /е/ на синтагматичній осі втрачає свою ознаку «середнє піднесення (переднього ряду)» диференційних рис, а її звукове поле зливається із звуковим полем /и/. Така нейтралізація характерна для південних говорів України. Перед голосними [і], [и], [у] звук [е] в ненаголошеній позиції набуває такого звуження, що різною мірою наближається до [и], а перед [і] в окремих словах при швидкій вимові — до [і] [Жилко 1968: 22].

Звернемося до історичноі орфоепії: буква и на місці е, що свідчить про вимову ненаголошеного [е] близько до [и], зрідка трапляється у писемних пам'ятках, що відбивали окремі фонетичні особливості південних слов'янських говорів, ще з XI ст.: *наричєши* (Ізб. 1073, 112), *на кристѣ* (157), *оучитилѧ* (233) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979 : 263], хоч Г. Півторак зазначає, що протягом другої половини I тис. після Р. Х відбулося взаємне зближення ненаголошених голосних [е] - [и] (*весна, село*) [Півторак 2014: 61]. За свідченням А. Москаленка, до кінця XIII ст. безсумнівних прикладів з [и] на місці ненаголошеного [е] в пам'ятках не виявлено, бо вище наведений матеріал надто обмежений для переконливих висновків. Літера и (ы) на місці ненаголошеного [е] часто зустрічається у пам'ятках пізнішого періоду, наприклад: *учителю, мучитилемь* (Єв., 1283) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: 263], *ожинися* (Єв.Верковича, XIV), *чирвоний* (Крех. Апостол, 1560), *Диниса* (Акт. кн. Полт. гор.ур.I,53) [там само: 32], *канцилярієй* (Л.Вел.,31) [там само 1979 : 263], чирвонаго («Лексикон» П.Беринди, 468) [Німчук 1961: XXVIII], *на хрыбетъ* (К. Зіновієв, 226) [Микитин 1996: 157], *Динисович* (І. Гаватович) [Русанівський 2001: 119], *Гидиминъ* («Синопсис» І. Гізеля, 352) [Мозер 2011: 177]. Наведені факти свідчать про певне артикуляційно-акустичне

зближення [е] з [и], що є нормою сучасної літературної вимови. Оскільки [и] на місці ненаголошеного [е] засвідчується переважно в пам'ятках західноукраїнських, А. Кримський твердить, що для західних українців XVI століття є вже епохою змішування [е] та [и] [Крымскій 1907: 234]. Що ж до пам'яток східноукраїнських, то змішування ненаголошеного [е] та [и] може бути з найповнішою достовірністю констатоване, як зазначає А. Москаленко, за документами XVIII століття [Москаленко 1960: 33], але, як свідчить П. Тимошенко, це явище фіксується не завжди [Тимошенко 1967: 120].

Зрідка простежується фіксація вимови [е] як [и], що передається на письмі літерою и, в «Енеїді» І. Котляревського перед наголошеним складом з [і] (*менѣ, I: 23*), у граматиці О. Павловського перед наголошеним складом з [і], [о] (*мыні, 87; чырвоный, 65*), в альманасі «Русалка Дністрова» перед наголошеним складом з [і] (*минѣ, 51*), у творах П. Куліша перед наголошеним складом з [и], [і], [о] (*мині, 1862,1: 36; пичи, 1862, 1: 62; пиромъ, 1861, 3: 13*). У переважній більшості прикладів засвідчено вживання літери и на позначення ненаголошеного [е] у словнику П. Білецького-Носенка перед наголошеним складом з [и], [і], [а], [о] (*видмідь, 76; ливиця, 208; силянський, 326; чирвонний, 390*) [Микитин 1996: 37]. Зрідка фіксується вимова ненаголошеного [е], наближеного до [и]: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського – *почыпы́лы* (27), в «Кобзарі» Т. Шевченка - *сило (39)*; в «Кобзарі» Є. Гребінки [е] передається літерою и (ы) перед наголошеним [і] лише в одному слові – *мыни́* (42). І доволі часто ця вимовна особливість представлена у рукописах Т. Шевченка (*ришотки, I: 37; кошиня, I :26; тиче, II: 174; систру, I: 36*) [Микитин-Дружинець 2009: 363].

Початковий наголошений **голосний [І́]** вимовляється з призвуком до [и]>[і^{и}], або ж взагалі переходить в [и] чи [и^{і}] : *інколи [и́^{і}нколи], [и́нколи], [і́^{и}нколи]*. У слові «іноді» початковий і є наголошеним, тому згідно з нормою [і] маємо вимовляти як [і^{и}], [и^{і}] або [и] *[и́^{і}нод'і], [и́нод'і], [і^{и}нод' і],* проте 66 % українців (82 % в ПнУ, 24 % – ПдУ, 100 % – ЗхУ, 100 % – СхУ, 24 % – ЦУ) при вимові цього слова відбивають орфографічні норми (Д.Е.1). Абсолютно не володіють цією нормою західноукраїнські та східноукраїнські респонденти, студенти-хіміки, слабкою вона є й для учнів ЗОШ

№56 (20 %) (Д.Е.3), відчувається вплив правопису. Правопис є головним чинником нормування і регулювання не лише писемної форми літературної мови, а й усної: написання сприймалося та сприймається переважною більшістю носіїв літературної мови як норма вимови. Таким чином, правопис, у багатьох моментах не відбиваючи домінувальних у мові особливостей вимови, завжди впливав на неї. Тому усне мовлення під впливом орфографії набувало неорганічних для української мови рис, зокрема ці особливості стосувалися не лише звукового образу мовлення, а сягали глибинних змін – фонемного рівня мови. Ще Ф. Шумлянський у розвідці про перший офіційний правописний документ висловлює незгоду з написанням *Ірод, іржа* та ін., посилаючись на словник Б. Грінченка, де ці слова подано з буквою *и*: «Тут можна вбачати непотрібну штучність: жива мова підганяється під правило. Якби ми навіть погодилися на цю штучність для зазначених вище прикладів, то ні в якім разі під це правило не можуть підійти такі слова: *иний, инш*» [Шумлянський 1926 : 107]. Факультативність написання початкового *и* було знято правописом 1929 р., і всупереч вимові та етимології запанувала правописна літера *і*. Буква заступила і фонему, і звук – сталися зміни і на фонемному, і на звуковому рівнях. Ю. Шевельов зазначає: «Теперішні хитання та факультативність вимови и чи і призводять до практичної взаємозамінності і - и в цій позиції, послаблюючи фонематичний статус и» [Шевельов 1996: 846]. Отже, уніфікація вживання букви *і* на позначення етимологічно різних звуків знівелювала специфіку української мови та тим самим завдала великої шкоди усному літературному мовленню. Відновлення початкової літери *и*, запропоноване у Проєкті правопису 1999 р., було необхідним для збереження звукової специфіки української літературної мови. Якщо припустити, що є тільки фонема /і/, а /и/ – лише її алофон, то звукове поле і набуває не властивої для голосних української мови широти. До того ж, у цьому полі два наголошених алофони – [і] та [и]. У словарі Б. Грінченка, що містить живомовний матеріал, подано 99 лексем із початковою буквою *и*, вживання її не залежить від наголошеності / ненаголошеності звука: *искра, искристий, искрявий* та ін. [Словарь української мови 1907-1909: 194]. Ще раз переконуємося, що треба правописно врегулювати правила напи-

сання *и* на початку слів. Від цього залежить і вимова, і фонологічна характеристика [и]. Йдеться про відродження написання, про те, як інтенсивно впливає правопис на вимову, як обережно слід встановлювати правила написання, щоб не спотворювати звуковий образ мовлення.

Початковий наголошений [і] передається буквою и: в «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського – *инша* (15), *ижь* (30); у «Кобзарі» Є. Гребінки – *искры* (11), *иволга* (11), *иншый* (18). Літера и на позначення початкового наголошеного [і] подається в драгоманівці: *инакше* (3:12, 33), *инчих* (3:20) [Шонц 2004: 100], у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *играшкы* (18), *игры* (43). Фіксація літери и, що свідчить про відбиття сучасної орфоепічної норми у загальних назвах, зустрічається і в «Словарі української мови» (1907-1909) Б. Грінченка: *идол*, *ижиця*, *икати*, *индик*, *иржа* [Словник української мови 1907 – 1909. Т. 3: 182]. Варто зазначити, що написання початкового и перед н було орфографічною нормою на початку XX ст. і формулювалось у «Найголовніших правилах українського правопису» (1918) [Огієнко 2001 : 364].

У шкільних підручниках правило щодо вимови наголошеного початкового [і] не подається ні в темі «Вимова голосних. Позначення на письмі ненаголошених е, и в коренях слів» (5 кл.) [Заболотний В.О., Заболотний В.В. 2018: 96 – 100], ні в темі «Основні правила вимови звуків» (10 кл.) [Авраменко 2018: 76 – 81], а це і визначає низький рівень володіння нормою вимови початкового наголошеного [и], але ця орфоепічна риса дуже важлива, підкреслює своєрідність української вимови, тому, безперечно, треба звертати увагу на цю норму ще в шкільному курсі.

Ненаголошений **звук [о]** перед складом з [у], [і] в основі слова наближається до [у]: *розумниця [*ро$^{\gamma}$зу́мн**и**^{е}ц'а*], [*рузу́мн**и**^{е}ц'а*], борідка [бо^{у}р'і́дка].* Слово проміння *[про^{у}м'і́н':а]* згідно з орфоепічною нормою вимовляє тільки 31 % українців (74 % респондентів ПдУ, 44 % ЦУ, 38 % ПнУ), чистий ненаголошений [о] вимовляють західноукраїнські та східноукраїнські мешканці (Д.Е.1). При дуже швидкій вимові ненаголошений [о] перед складом із наголошеним [у] може вимовлятися як [у] *(зозуля [зузу́л'а]),* це слово велика кількість респондентів ПдУ, а саме 80%, вимовляє правильно. В інших регіонах гірша ситуація: ПнУ – 8 %, ЗхУ –

28 %, ЦУ – 28 %, 0 % СхУ. Регіональний показник норми вимови ненаголошеного [о] становить 30 % (в ПнУ 23 %, в ПдУ – 77 %, в ЗхУ – 14 %, ЦУ – 36 %), нульовий показник володіння нормою в східноукраїнських респондентів. Не знають цієї норми і студенти-хіміки, але для абітурієнтів ЗОШ № 56 ця норма є сильною – 55 % володіють нею (Д.Е.3).

Вперше правило вимови ненаголошеного [о] як [у] подається у підручнику для 5 класу, але тільки перед наголошеним складом з [у]: *зозуля,* і зазначається, що в інших випадках голосний [о] вимовляється чітко [Заболотний О.В., Заболотний В.В. 2018: 97], тобто не акцентується на вимові [о] як [у] перед наголошеним складом з [і] ні в темі «Вимова голосних, позначення на письмі ненаголошених [е], [и] в коренях слів» [Заболотний О.В., Заболотний В. В. 2018 : 97], ні на сторінках розділу «Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія»; таблички-тренажери цієї норми вимови у розділі теж відсутні [Заболотний О.В., Заболотний В.В. 2018 : 80 – 138]. В «Орфоепічному словничку», який подається у Додатку 1, теж наводяться лише приклади з ненаголошеним [о] перед [у] *(зозуля, мотузка)* [Заболотний О.В., Заболотний В.В. 2018 : 199]. У підручнику для 10 класу в темі «Основні правила вимови звуків» подається повне правило, яке, безперечно, можна і варто подати ще в підручнику для 5 класу: ненаголошений [о] наближається до [у] перед складом із наголошеним [у] та [і]: *кожух, Болівія* [Авраменко 2018: 76], адже ця норма нескладна, і нею легко опанують й п’ятикласники.

Звернемось і до історичної довідки норми: літера у на місці ненаголошеного [о] зрідка наявна в пам’ятках XI – XIII ст.: у Святославовому збірнику 1073 р. – *оучистивъшєс#* (38), у Євангелії Галицькім 1283 р. – *убрhтоша* [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: 298]. Ця риса простежується у «Лексиконі» Памви Беринди – *протуру* [10: XXVIII], у творах Г.Сковороди – *кузуб, сумнительно* [Кобилянський 1965: 42]. Дуже рідко у пам’ятках нової української літературної мови фіксується у на місці ненаголошеного [о]. Це засвідчено єдиним прикладом *зузуля* (II: 111) у рукописах «Більшої книжки» Т. Шевченка; прикладами *унучка (1861, № 11: 59), унуки (1862, № 2: 12)* у творах О.Стороженка; *унучечку (1862, № 1: 28)* у творах Марка Вовчка (1862, № 1: 58).

Не засвідчується вимова ненаголошеного [о], наближеного до [у], в «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – *голубкою* (48), *голубочко* (85); в «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського – *гориты* (20); в «Кобзарі» Є. Гребінки – *голубко* (23), *зозуля* (30), *голубьятко* (64) [Дружинець 2015: 81], тобто домінує правописна традиція.

Отже, в конкретно запропонованих словах при вимові ненаголошених голосних [е], [и], [о] та початкового голосного [и] зустрічаються девіації, зумовлені впливом правопису, відсутністю теоретичних знань *[véршник], [vuдéлка], [жит': á], [vерши́на], [vеснá], [vез'ін:'а], [перýка], [ін°од'і], [з°оз ўл'а], [пр°ом'ін':а]* чи тільки відсутністю теоретичної бази *[ус'м'іхá јец:'а]*.

Таким чином, слабкими нормами вважаємо норми вимови ненаголошеного [о] перед наголошеним [у] (володіють 35 % усіх опитаних на теренах України), ненаголошеного [о] перед наголошеними [і] (31 %), початкового наголошеного [і] (34 %). Найкраще володіють опоненти нормами вимови ненаголошеного [е] (весна, 72 %) та ненаголошеного [е] в позиції між м'якими приголосними (усміхається, 48 %), однак останню не вважаємо сильною нормою і в Східній Україні її не дотримується жоден респондент, а норм ненаголошеного звука [о] перед наголошеним [і], початкового наголошеного [і] зовсім не дотримуються в Західній та Східній Україні. Володіння орфоепією голосних в Україні розцінюється як слабка норма і становить 37 % : вимовою ненаголошеного [и] – 40 %; вимовою ненаголошеного [е] – 41 %; вимовою ненаголошеного [е] як [е^{і}] – 38 %; вимовою ненаголошеного [о] – 30 %; вимовою наголошеного початкового [і] – 34 %. Надслабкою нормою для східного регіону вважається вимова ненаголошеного [е] як [е^{і}], для західного – вимова ненаголошеного [и] як [и^{е}], [е^{и}], [е], тобто жоден респондент не відтворив вокальної асиміляції, що зумовлено впливом орфографії і є грубим порушенням норми.

3.2.2. Вимова українських приголосних звуків

Норми вимови приголосних містять такі орфоепічні позиції та звуки: дзвінкі в кінці слова та в середині перед глухими; глухі перед дзвінкими; префікси [роз-], [без-], [з-] перед глухими (крім перед шиплячими); префікси [об-], [від-], [між-]; вимова звуків [г],

[в], [дʒ], [дж].

Часто в усному мовленні порушується норма **вимови дзвінких та глухих** приголосних звуків. Згідно з кодифікованими нормами, дзвінкі в кінці слова та перед глухими (крім перед шиплячими) не оглушуються: *[дуб]* – дуб, *[wо̆ро̆г]* – ворог, *[ри́бка]* – рибка.

Проаналізувавши мовлення 270 респондентів – жителів кожної зони України, ми отримали такі результати (Д.Ж.1): правильно вимовляють слово сніг *[с'н'іг]* 33 % українців (36 % респондентів ПнУ, 36% – ЦУ, 36 % – СхУ, тільки 14 % – ПдУ, 20 % – ЗхУ; правильно вимовляють лексему стежка *[сте́жка]* 41 % українців (48 % інформантів СхУ, 42 % респонденти ПнУ, 42 % – ЦУ, 38 % – ПдУ, лише 24 % ЗхУ; інші виходять за рамки норми й оглушують дзвінкі приголосні і замість [г] вимовляють [х], а замість [ж] – [ш]: *[с'н'іх]; [сте́шка],* тобто відчувається тиск діалектної фонетичної системи південно-західного наріччя. Автори соціофонетичного нарису мовлення сучасної молоді Л. Прокопова та Н. Тоцька констатують, що дзвінкий приголосний у кінці слова, як правило, зберігається, щоправда, можлива дзвінка та глуха вимова паралельно в того ж самого мовця. В середині слова переважають приглушені різновиди дзвінких, але у великих містах поширене і повне оглушення [Прокопова, Тоцька 1990: 21].

Наші ж спостереження дають підстави говорити про дуже виражену тенденцію до оглушення дзвінких приголосних у мовленні студентів. Майже не виникло проблем в опитуваних зі словом «легкий» – 90 % українців (100 % інформантів ЗхУ, 94 % – ЦУ, 90 % – СхУ, 84 % 84 % – ПнУ, 80% – ПдУ, показали нормативну вимову цього слова: *[лихки́й]*, проте 56 % українців (76 % респондентів ПнУ, 88 % – ЦУ, 82 % – ЗхУ, 78 – % СхУ, 20 % – ПдУ) вимовили *[м о̆хти́]*, що, звісно, є порушенням норми. За правилами орфоепії, лише в словах *нігті, кігті, легко, дьогтю, вогко* та в похідних від них приголосний [г] утрачає дзвінкість і вимовляється як глухий [х]. А взагалі нормою вимови [г] (до якої ми уналежнюємо вимову [г] з оглушенням і без оглушення) володіють 60 % українців (54 % в ПнУ, 80 % – ПдУ, 59 % – ЗхУ, 56 % – СхУ, 53 % – ЦУ) (Д.Ж.2).

У сучасних підручниках про збереження дзвінкої вимови в кінці складу та слова дізнаються ще в 2 класі в темі «Дзвінкі та

глухі приголосні» [Захарійчук 2014: 32], у 3 класі в темі «Вимова і правопис слів із дзвінкими та глухими приголосними звуками» знову подається це правило і наводиться табличка «Вимовляємо. Перевіряємо. Пишемо» зі словами *кігті, нігті, легкий* і словом *борідка.* На превеликий жаль, вимова слова *борідка* подана неправильно *[бор'ітка]* [Захарійчук, Мовчун 2013: 69], чого вкрай не можна допускати в матеріалах, які є настільного книгою школярів. У підручнику 5 класу в темі «Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних» чітко наголошується на вимові глухого перед дзвінким як дзвінкого : *боротьба [бород'ба́]*; дзвінкого [г] перед глухим у 5-и словах *(кігті, нігті, вогко, дігтяр, легко),* на вимові дзвінкого у кінці слова та перед глухими (матеріал подається без прикладів!), і в «Примітці» цієї ж теми нечітке правило – дзвінкі приголосні переважно не оглушуються *(казка [ка́зка], ходьба [ход'ба́])* [Заболотний О. В., Заболотний В.В. 2018 : 100-101] – не зовсім зрозуміле для учнів, а виклад правил у підручниках, ще раз наголошуємо, має бути чітким і конкретним. Але у підручнику для 10 класу ця норма в темі «Основні правила вимови звуків» викладена на рівні, чітко: в кінці слова дзвінкі не оглушуються; глухий приголосний перед дзвінким стає також дзвінким (уподібнюється), а дзвінкий не уподібнюється до нього; з наведенням прикладів і навіть із застереженням від девіацій, що заслуговує на увагу: *гриб [гри́б] а не [грип], гл. дзв. – дзв. дзв. вокзал; дзв.гл. – дзв. гл. дужка [ду́жка], а не душка;* наводяться і винятки з транскрипцією, де оглушується [г] : *кігті, нігті, легко, вогко, дьогтю* [Авраменко 2018 : 76-77]. Такий виклад допоможе оволодіти нормою якнайшвидше і якнайкраще.

Кодифікованою нормою є дзвінка **вимова глухих** приголосних перед дзвінкими, але перед сонорними вони не зазнають асимлятивних змін. Наприклад, слово «Вишгород», тобто *[vи́жг ̊ор ̊од]*, правильно вимовили 67 % українців (80 % респондентів СхУ, 70% – ПнУ, 70 % – ЗхУ, 68 – % ЦУ, 43 % – ПдУ), а решта інформантів дотримуються орфографічних норм і вимовляють *[в и́ ш г ̊о р ̊о д]* (Д.Ж.1). Однак кінцевий дзвінкий [д] зберігають всі опитані респонденти. У слові «вокзал» згідно з орфоепічними нормами маємо звук [г] замість [к] – *[w ̊огза́л],* проте 40 % опитаних (60 % респондентів ПнУ, 40 % – ЦУ, 70 % – СхУ, 30 % –

ПдУ, 70 % – СхУ) виходять за рамки норми і вимовляють згідно з правилами правопису *[w ˚окзáл],* але цієї норми стовідсотково дотримується молодь Західної України (Д.Ж.1), студенти-хіміки ОНУ імені І. І. Мечникова (Д.Ж.3), сильною (більше 50 % володіють) є ця норма і в учнів ЗОШ № 56 м. Одеси (Д.Ж.3). Відсоток володіння нормою вимови глухих перед дзвінкими (на основі лексем Вишгород, вокзал) становить 53 в Україні (ПнУ – 55 %, Пду – 57 %, ЗхУ– 36 %, СхУ – 55 %, ЦУ 64 – %) і свідчить (крім ЗхУ) про регіональну стійкість норми.

Щоб ще раз наголосити на ролі підручників при вивченні будь-якої норми, а орфоепічної зокрема, звернемося до шкільних навчальних книг. Правила вимови глухих та дзвінких приголосних належать до тих, які найбільш повно представлені у шкільних підручниках, зокрема для 5 класу *(боротьба)* [Заболотний О. В., Заболотний В. В. 2015: 56], для 10 класу *(боротьба, вокзал, просьба)* [Авраменко 2015: 76-77], але не знаходимо таблиць «Вимовляй і Пиши» в підручниках інших класів, хоч матеріалу, на якому можна тренувати вимову, багато, наприклад, у текстах тем «Числівник» [Заболотний О. В., Заболотний В.В. 2014: 164-190], «Прикметник» [Заболотний О. В., Заболотний В.В. 2014: 128-164], «Іменник» [Заболотний О. В., Заболотний В.В. 2014: 76-128] подано близько 40 слів із глухим, із дзвінким приголосним у кінці та середині слова перед глухим, тому радимо у 6 класі подавати не тільки примітки *«Культура мовлення»,* а й *«Орфоепічна культура»* [Заболотний О. В., Заболотний В.В. 2014: 56], поряд з орфограмами подавати й орфовимову. У підручниках 20 століття (наші респонденти народилися в минулому столітті і користувалися ними), за свідченням М. Фащенко, ця орфоепічна норма теж представлена повно, зокрема в підручнику 4-ого класу при зіставленні «Вимовляй»- «Пиши» записано: *[пйаде ᵘ с'атú], [ш'ізде ᵘ - с'атú]*, у підручнику для 5-ого класу наводиться: *молотьба [д'б], просьба [з'б], рюкзак [гз]* [Передрій, Скуратівський, Шелехова, Остаф 1991: 139], у підручнику 10-11 класу є також зразки вимови і сформульовані правила, однак цього, замало, має бути зразок вимови при кожному складному завданні. Наприклад, у 7-ому класі під час вивчення числівника ставиться вимога «Прочитайте. Порівняйте вимову і написання слів 550, 322, 155 в українській та

російській мовах» [Бєляєв, Пентилюк 1995: 128], але не подано жодного зразка і не рекомендовано користуватись орфоепічним словником [Фащенко 1998: 41], як і в сучасних підручниках, тому це повинні врахувати нові автори шкільних книг. Правила вимови дзвінких та глухих не складні, бо вимова майже завжди збігається з написанням, але вони або не засвоєні, або знівельовані впливом російської мови.

Втрата і набуття дзвінкості приголосними – явище давнє. У пам'ятках XII-XIII століть виявлено: *рѣтко – рѣдько* («Слово о полку Ігоревім»), *зде – сьдѣ* (Є.Гал., 1266), *паропци – паробъци* (Поученіє В.Мономаха) [Москаленко 1960: 23-24]. Староукраїнські писемні пам'ятки досить часто засвідчують наслідки асиміляції глухого перед дзвінким: *прозбу* (ВС., 1347), *прозбою* (Л Вел., 1720, 21), а також відбивають і наслідки оглушення дзвінкого перед глухим у середині слова: *свєткы* (ВС., 1347) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979 : 205-206]. За свідченням Л. Венєвцевої, у мові молдавських грамот перед дзвінкими приголосними глухі переходять у дзвінкі: *везде* (1,75), а перед глухими приголосними дзвінкі зрідка оглушуються: *Феткою* (1, 262) [Венєвцева 1960: 195]. Асиміляція за дзвінкістю-глухістю передається в Крехівському «Апостолі» – *педдесятниц* (204 ЖЄ), *wсве(д) чалъсе* (238 ПКК) [Огієнко 1930: 290]. За спостереженням П. Житецького, у XVII столітті дзвінкі приголосні в кінці слів і перед глухими приголосними зберігаються: *скарб, гребти* [Житецький 1941: 50]. Послідовно зберігаються дзвінкі приголосні перед глухими у літописі Граб'янки (XVIII): *прикажчики* [Житецький 1900: 12]. Отже, дзвінкі приголосні в кінці слова і перед глухими майже послідовно фіксуються у пам'ятках XVII- XVIII століть.

У кінці слова вживаються букви, що позначають дзвінкий звук: у друкованих джерелах Т. Шевченка: *назадъ* (38,К), *ворогъ* (103,К), *Господь* (14,Б), *Богъ* (14,Б), у рукописах Т. Шевченка: *голодъ* (11,І), *острыгъ* (62,І), *судъ* (32,ІІ), *обидь* (231,ІІ), але *архистратихъ* (176,ІІ). Послідовно дзвінкий приголосний у кінці слова передається відповідними буквами у П. Білецького- Носенка: *бибъ* (54), у творах П. Куліша: *дідь* (29, №3,1862).

У творах Т. Шевченка дотримано традиції передачі на письмі дзвінких приголосних перед глухими: у «Кобзарі» – *тяжко*

(17,К), *ягидку* (34,К*), дружки* (77,К); у рукописах – на межі кореня і суфікса: т*яжко* (23,І), г*ладкому* (5,І), *гадки* (59,І), *голубки* (151,ІІ), *стерегти* (176,ІІ), *свидки* (200,ІІ); на межі префікса і кореня: *обступили* (112,ІІ), *одпустили* (174,І). Послідовно простежуються букви на позначення дзвінкого перед глухими приголосними в альманасі «Русалка Дністрова» – *солодким* (19), у словнику П. Білецького-Носенка: *доріжка* (122), у П. Куліша: *предки* (34, № 9,1861). Дзвінкі приголосні у кінці слова та перед глухими традиційно зберігаються. Цю норму фіксує і «Кобзаръ» П. Гулака-Артемовського *(ридъ* (8), *щобъ* (22); *рибка* (21)), і «Кобзаръ» Є. Гребінки *(Богъ* (18), *хлибъ* (20); *сторожка* (12)) послідовно, а у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка – у переважній більшості випадків *(на догадъ* (45), *подружкамы* (34), але *юпку* (33), *лошка* (37)). Традиція збереження дзвінкості в кінці слова і перед глухими послідовно фіксується в «Енеїді» І. Котляревського (*голубко, ІІІ: 66*), в граматиці О. Павловського (*гарбузъ 69, казка 37, крім типу слів віттыль, слова жертка*), в альманасі «Русалка Дністрова» (*мороз, 71; стежки 8*), у словнику П. Білецького-Носенка (*бибъ, 54; бабка, 48*), у творах П. Куліша (*хлібъ, 1861, 9: 86; предки 1861, 9: 34*). Приголосний [г] передається літерою х іноді в альманасі «Русалка Дністрова» (*лехкій, 73*), у словнику П. Білецького-Носенка (*лехкій, 73*), у всіх інших джерелах у відповідній позиції в словах зберігається літера г [Дружинець 2015: 45]. Отже, збереження дзвінкої вимови приголосних на кінці слова, в середині слова перед глухим приголосним є закономірністю нової української літературної мови.

Звук [в] вимовляється як приголосний тільки перед голосними, на початку слова перед приголосним, у кінці слова, в середині слова після голосного перед приголосним [в] переходить у нескладовий [ў]. Лексему вовк [woўк] вимовили правильно 57 % українців (30 % респондентів ПдУ, 38 % – СхУ , але 82 – % ЗхУ, 64 % – ПнУ, 52 % – ЦУ); слово впав - [ўпаў] – 45 % опитаних (ПдУ – 58 %, ПнУ – 18 %, ЦУ – 22 %, СхУ – 28 % (усі інші, допускаючи три типи помилок, вимовляють *[фпаф], [фпаў], [впаф])*, західноукраїнські респонденти знають цю норму вимови, але результат невтішний: *[фпаў]* – 56%, *[фпаф]* – 14%, *[впаў]* – 20%, *[впав]* – 10%, простежується хитання норми; лексему навчання *[наўчан':а]*

– тільки 34 % українців (28% інформантів ПдУ, 24 % – ПнУ, 20 % – ЦУ, 4 % – ЗхУ) і жоден інформант Східної України не дотримується цієї норми (Д.Ж.1), помилки респондентів Західної України *([нафча́н´:а], 60% [навча́н´:а]* 36 %*),* як і всіх інших, виникають унаслідок українсько-російського білінгвізму та копіювання у вимові написання слів. Вплив відмінної російської вимови вимагає постійної уваги до цієї дуже важливої особливості української орфоепії. Володіння нормою вимови [в] як [ў] (на основі слів впав, навчання, вовк) становить 31 % в Україні: 49 % – ПнУ, 25 % – ПдУ; 29 % – ЗхУ; 22 % – СхУ; 31 % – ЦУ, тобто можемо говорити про регіональну слабкість норми.

Лише 25 % респондентів-філологів, 7 % респондентів нефілологів, 7 % учнів Південної України дотримуються норми вимови [в] як [ў] (Д.Ж.3) (визначаємо на основі правильно прочитаних слів *[ўпаў] (впав), [woўк] (вовк), навчання [наўча́н':а])*. Жоден учень ЗОШ № 56 м. Одеси, жоден студент-хімік ОНУ імені І. І. Мечникова (Д.Ж.4), не показав правильної вимови в останньому слові, а студенти-респонденти - і в першій лексемі. Знову ж таки аналогічна ситуація: простежуємо вплив правопису, російської орфоепії, незнання правил орфоепії. Ця норма вперше розглядається в сучасному підручнику 10 класу в темі «Основні правила вимови звуків» і викладається неповно: в кінці складу [в] вимовляють як [ў] : *сказав [ска́заў˘], мавпа [ма́ў˘па],* але не звернено увагу на ще одну позицію – на початок слова перед приголосним [Авраменко, 2018: 76], тому й зустрічаються девіації в лексемі *впав* (ПдУ – 82 %, ПнУ – 42 %, СхУ – 72 %, ЗхУ – 100 %, ЦУ – 78 %, ПдУ НФ – 100 % ПдУ У – 90 %), новий підручник повинен врахувати всі позиції норми вимови [в] як [ў] і вона повинна бути представлена вичерпно. М. Лесюк у книзі «Мова чи язик» цю девіацію вважає другою найпоширенішою помилкою у мовців і наголошує на специфічній артикуляції звука та зазнчає, що сонорний звук «категорично не можна оглушувати» в кінці слова та складу *(зафтра, писаф)* [Лесюк 2017: 159-160]. Цю українську специфіку помітив і відзначив ще Маркіян Шашкевич в «Русалці Дністровій», запровадивши спеціальну літеру ў [Москаленко 1958: 42]. Галицький учений Б. Леонтович з цього приводу писав, що в польській та в російській мовах кінцевий в оглушується

(стафъ), але оскільки звук ф «не есть славянскій» українці його у свою мову не пропустили і вимовляють як у : *кроу* [Леонтович 1852: 43]. Такої ж думки дотримувалися й інші галицькі вчені – І Левицький, С. Смаль-Стоцький, В. Сімович [Лесюк 2017: 161].

Перехід [в] в [ў] давньоруські пам'ятки відбивають ще з ІІ пол. ХІ ст.: *правда* (Ізб., 1073, 60), *прѣѣхауъше* (Є. Гал., 1144, 657). Зміну **в** на **ў** фіксують пам'ятки ХІІІ – ХVІІІ ст..: *оунукумъ* (гр., 1359, 10), *усѣми* (гр. 1414, 85), *утєкъ* (АЖ, 1583, 58) [Микитин-Дружинець 2006 : 68]. Західноукраїнські вчені Я. Головацький і М. Осадца [ў] передають через буквосполучення оу лише на початку слова перед приголосним. У середині слова після голосного перед приголосним та в абсолютному кінці слова [ў] позначається літерою в: *оустає* (14), але вовна (18), *моловъ* (24); оуложивъ (2), але *ластовка* (14), *островъ* (14). Тільки у правописі «Русалки Дністрової» [в] передавався відповідно до вимови знаком у. Це дуже важливо відзначити, бо вся правописна практика ХІХ-ХХ ст. не розрізняє різну звуков реалізацію /в/, що зумовлює значні вимовні огріхи.

Варто звернути увагу на орфоепію префіксів [роз-], [без-], [з-], яка виділяється у нашому дослідженні як піднорма вимови приголосних. Відсоток володіння нею в Україні становить 67 % (в ПнУ – 80 %, ПдУ – 75 % %, ЗхУ – 88 %, СхУ –13 %, ЦУ– 80 %).

Дзвінкий приголосний [з] у складі префіксів роз-, без- чи самостійної префіксальної морфеми без- перед наступними глухими, крім перед шиплячими, може зберігати дзвінкість, а може втрачати голос і переходити у відповідний глухий [с], наприклад: *[р ̊озказáти]* або *[р ̊осказáти], [бе^и^спéка] або [бе^и^зпéка]*. У слові «розписати» (Д.Ж.1) зберігають [з] – *[ро ̊спеисáти]* 51 % українців (16 % респондентів ПнУ, 54 % ПдУ, 32 % ЦУ, 52 % СхУ) і відбивають асиміляцію за глухістю, вимовляючи *[ро ̊спе^и^исáти]*, 49 % усіх опитаних в Україні (84 % в ПнУ, 46 % – ПдУ, 68 % – ЦУ, 48 % – СхУ та 100 % – ЗхУ). Слово «безпека» з відтворенням асиміляції за глухістю вимовили всі респонденти Західної України, в інших регіонах теж більшість опитаних вимовили з оглушенням *[бе^и^спéка]* і лише 16 % українців (14% ПнУ, 24 % ПдУ, 26 % ЦУ, 14 % СхУ) зберігають дзвінкий [з], вимовляючи *[бе^и^зпéка]*. Інша ситуація зі словом «зцідити», адже 62 % українців (44 % респон-

дентів ПнУ, 70 % ПдУ, 52 % ЦУ, 88 % ЗхУ, 46 % СхУ) дотримуються норми і вимовляють *[сʿцʿідúти]*, а решта виходить за рамки норми – зберігають дзвінкий префіксальний [з] *[зʿцʿідúти] чи відтворюють асиміляцію тільки за глухістю [сцʿідúти]*. Згідно з кодифікованою нормою звук [з], що є прийменником або префіксом, вимовляється як [с] перед глухими приголосними. Наприклад, слово «зсунути» більшість інформантів, крім молоді Південної України (34 %), вимовили правильно – *[с ̓ýн ̆ути],* і 32 % українців (лише 18% опитаних ПнУ, 18 % – СхУ, 20 % – ЗхУ, але 36 % – ЦУ, 66 % – ПдУ) порушують норму. В цьому випадку [з] є префіксом, але така ж ситуація і з *прийменником з,* наприклад: «з кавою» правильно маємо озвучувати *[с͡кáw ̊ойу]* – цього варіанта дотримується 76 % усіх респондентів України (76 % опитаних ПнУ, 72 % – ПдУ, 82 % – ЦУ, 72 % – ЗхУ, 76 % – СхУ), інші 24 % українців (24 % в ПнУ, 28 % – ПдУ, 18 % – ЦУ, 28 % – ЗхУ, 24 % – СхУ) зберігають дзвінкий [з]: *[з͡кáwойу]*. Вимови [роз-], [без-], [з-] дотримуються майже всі нефілологи (96 %), більшість учнів ЗОШ №56 м. Одеса (84 %). Варто зазначити, що ця норма чітко подається у підручнику для 5 класу в темі «Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних»: з- перед с вимовляється як с: *зсунув [с:унув];* кінцевий приголосний у префіксах роз-, без- перед глухими вимовляється дзвінко у повільному темпі, глухо - у швидкому темпі *[розпиᵉсав] і [роспиᵉсав]* [Заболотний О.В., Заболотний В.В. 2015: 101], у підручнику для 10 класу в темі «Основні правила вимови звуків» [Авраменко 2015: 76-77].

М. Фащенко вважає, що варіативна вимова префіксів роз-, без- зумовлена особливостями складоподілу. Оскільки складоподіл на межі морфем пов’язаний не лише з просодичними, а й із морфологічними явищами, то в префіксах роз-, без- може оглушуватися дзвінкий [з], якщо він вимовляється в одному складі з глухим, або не оглушуватися, якщо він відходить до попереднього складу. Збереження дзвінкого [з] у префіксі без- пояснюється також наявністю прийменника без- [Бондар, Карпенко, Микитин-Дружинець 2006: 120-121].

Оглушення дзвінкого у префіксах *без-, воз-, з* – явище, яке доволі часто фіксується, як відзначає А. Москаленко, вже у перших пам’ятках давньоруської писемності *въскръсъ – възкръсъ,*

въсходжу – възходжу, ист#зати – изт#зати (Остр. Єв.), *въстрепеташа – възтрепеташа, бесъчинъна – безъчинъна* (Ізб., toys), *бес памяти* (Поуч. В. М.) [Москаленко 1960: 23-24]. Вимова [з] як [с] у префіксах *роз-, воз-, з-* перед глухими приголосними як фонетична риса наявна у літописі Самовидця: *спитка* [Літопис Самовидця 1971: 186], у літописі Величка: *стверженную* (7), *воспламенило* (41),*росказати* (55) [Волох, 1960 : 170], у творах К. Зіновієва: *спливу* (227), *скоштовавъ* (237), *роспустивъ* (235). Це явище простежується у різних пам'ятках, зокрема, у переважній більшості приклади оглушення префікса [з] перед [к], [п], [х] фіксуються в граматиці О. Павловського: *скажетъ, схаменуцъця*, в альманасі «Русалка Дністрова»: *сколотили, спіткало, сходити*. Оглушення префікса з- перед [к], [п], [х] передає буква с у творах П. Куліша: *спускаючисъ* (1861), *сходячисъ* (1861), літера з вживається перед кореневим [с]: *зсікти* (1862) [Микитин-Дружинець 2004 : 65] А в рукописах Т. Шевченка перед [к], [п], [х], [т], [с], [ч] префікс з- передається літерою с: *спеклося, склыкае, ссунувся, счулась;* перед [т], [к] – варіативно – і літерою с, і літерою з: *зкликали і склыкае, зтиха і стырае* [Дружинець 2017 : 74].

Українській орфоепії властива варіантна вимова префікса роз-, яка, наприклад, наявна у творах Т. Шевченка перед глухими [к], [п]: у друкованих джерелах: *росказуй* (37,К), і р*озказати* (86,К), *роспитаю* (45,К), *розплелы* (16,Б); у рукописних: *роскажи* (3,І), *росказат*ь (105,І), р*аспустила* (17,ІІ) і *розкажи* (194,ІІ), *розказали* (105,ІІ), *розпустила* (3,І). У переважній більшості випадків засвідчене написання роз- у словнику П. Білецького-Носенка: *розказъ* (315), але є й *ростучій* (317). У працях П. Куліша роз- передається тільки у слові *розширяє* (38,№1,1862), в інших випадках послідовно представлено написання рос: *роспускають* (59, № 2, 1862). Фіксується варіативна вимова префікса [роз-], що передається як роз- і рос- і в «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка: роспытоваты (48), але *розцвитають* (33), і в «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського: *росплатывся* (15) і розплатывся (19), і в «Кобзарі» Є. Гребінки: *роспытай* (31) і розпытае (76). Писемна практика видатних майстрів слова І половини ХІХ століття є надійним обгрунтуванням сучасної варіантної вимови префікса роз- як [роз-] і [рос-]. Попередня традиція до збереження на письмі бу-

кви з у префіксі без- дотримана у творах Т. Шевченка: *безталання* (53,I), *беззаконіе* (210,II), *безталаньня* (21,II), *безсмертныхъ* (229,II), *беззаконныхъ* (16,Б), *безпечно* (24,Б). Послідовно вживається літера з для передачі дзвінкого [з] у префіксі без у словнику П. Білецького-Носенка: *безпалець* (53), у творах П. Куліша: *безхлібья* (29, №11-12, 1861)) [Дружинець 2016: 78]. Вважаємо, що високий показник оглушення [з] перед [с], [ц'] зумовлений, у першу чергу, загальною тенденцією до вимови глухого на місці дзвінкого у сполученні з глухим, про що вже сказано вище.

Відомо, що кінцевий дзвінкий приголосний префіксів об-, над-, під-, від-та інші перед глухими приголосними не оглушується. Асиміляція дзвінкого до глухого приголосного не наявна в таких словах, як: *обпалений, відхилити, міжпланетний – [обпа́ле^{и}ний], [v'ідхи^{е}ли́ти] [м'іжплане́тний].* За нашими спостереженнями, нормою вимови [об-], [від-], [між-] володіють 58 % в Україні (ПнУ – 31 %, ПдУ – 69 %, ЗхУ – 9 %, СхУ – 43 %, ЦУ – 31 %) (Д.Ж.2). При вимові слова «обпалений» більшість респондентів оглушує [б] перед [п] та вимовляє *[оп:а́ле^{и}ний],* зокрема 59 % українців (ПнУ – 60%, ПдУ – 25 %, ЗхУ – 94 %, СхУ – 42 %, ЦУ – 72 %); при вимові слова «відхилити» – замість [д] вимовляє [т], тобто *[v'ітхи^{е}ли́ти]* замість *[v'ідхи^{е}ли́ти]* – відсотковий рівень володіння нормою всього 33 (ПнУ 16%, ПдУ 80 %, ЗхУ 10 %, СхУ 26 %, ЦУ 24 %); слово «міжпланетний» правильно вимовили *[м'іжплане́тний]* 52 % усіх українців: 36 % північноукраїнських інформантів, 52 % південноукраїнських, 12 % західноукраїнських, 46 % східноукраїнських, 42 % центральноукраїнських, інші оглушують [ж]: *[м'ішплане́тний].* Однак Н. Тоцька вважає, що кінцеві дзвінкі приголосні [б], [д] односкладових префіксів у швидкому темпі мовлення можуть чергуватися з глухими [п], [т]: *[опклéјіти], [натпиеса́ти]* [Тоцька 1993: 45]. Про те, що в префіксах від- , од-, над-, між- кінцевий приголосний дзвінкий не змінюється перед глухими чітко сказано в підручнику 10 класу [Авраменко 2015: 109], але і для нефілологів ПдУ, і для абітурієнтів ЗОШ № 56 ця норма орфоепії не є сильною, бо перші не володіють нею, а другі володіють лише частково (40 %).

Префікс одь- із дзвінким [д], а іноді від- рідко фіксують писемні пам'ятки староукраїнської мови: *оддѣляюся* (Син., XVII,

136), *одкидала* (І.Некр., XVIII, 14) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979 : 284]. У творах І. Гаватовича послідовно вживається од- перед сонорним та дзвінким приголосним: *оддалъ, одвернули* [Русанівський 2001: 120]. Варіанти оть- і одь (від-(од-)) фіксуються у літописі С.Величка: *отваги* (2), але *одсѣкти* [Волох 1960 : 170-171]. У пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI-XVII ст. непослідовно відбито асиміляцію за глухістю / дзвінкістю у префіксі од-: *одъ князя* (315), *одъ пульку* (392 ВК), але *отъ попелу* и *отъ комяг* (197 Брест 1583) [Мойсієнко 2006: 324].

Буквосполучення дж, дз можуть позначати один звук і вимовляються як африкати [д͡з], [д͡ж], наприклад *[д͡зʷ ̊они^е^к]* – дзвоник; *[ʋ'ідр'ад͡же^и^н': а]* - відрядження. Роздільна вимова цих звуків є порушенням орфоепічних норм, про це чітко зазначено в підручнику 10 класу на с. 76 (*джміль, дзига*) в темі «Основні правила вимови звуків». Як два окремі звуки вони вимовляються тоді, коли належать до різних частин слова, наприклад, до префікса і кореня [Авраменко 2018: 76].

Звук [д͡ж] вимовляють як один злитий звук у слові джерело *[д͡же^и^ре^и^ло]* 68 % українців (40 % опитаних ПдУ, 72 % в ПнУ, 92 % – ЦУ, 36 % – СхУ, 100 % – ЗхУ (Д.Ж.1).

За даними двотомного орфоепічного словника [Орфоепічний словник української мови 2001], слів із початковим [д͡ж] – 76, у їхьому складі і власне українські за походженням слова, і засвоєні з інших мов, де звук, близький до цього африката, став артикулюватися згідно з даними вимовної бази української мови як [д͡ж]. За даними «Інверсійного словника української мови» (К, 1985), в сучасній українській літературній мові фонема [д͡ж] виступає як альтернант фонеми [д] у 570 дієсловах типу лагодити *(похідні: лагоджу, лагоджений, лагодження), зцідити (похідні: зціджу, зціджений, зцідження),* охолодити (похідні: *охолоджений, охолоджу, охолодження, охолоджувач)* і т. ін. [Орфоепічний словник української мови 2001. Т. І: 376-377]

Звук [д͡з] – теж злитий звук, який може бути твердим і м'яким. Слово «дзвінок» правильно вимовляє 84 % респондентів (80 % в ПдУ, 84 % ПнУ, 82 % ЦУ, 72 % СхУ, 100 % ЗхУ), ті , хто порушують норму, вимовлять [з] замість [д͡з], вимовляють твердий [д͡з] чи вимовляють роздільно [дз]: *[д͡зʋ'ін ̊ок], [зʋ'ін ̊ок], [д зʋ'ін ̊ок]*

(Д.Ж.1). Всі нефілологи правильно вимовляють злиті [д͡з], [д͡ж], більшість учнів (60 %) теж володіють цими нормами, але 40 % абітурієнтів допускають девіації : вимовляють африкат не злито, а окремо *[д ж е р е л ŏ], [д з ν'і н ŏ к],* вимовляють [з] замість [д͡з] *[з ν'і н ŏ к],* хоч ця норма розглядається ще в підручнику 5 класу в темі «Приголосні тверді й м'які, дзвінкі й глухі», в «Орфоепічному тренажері» подається правильна вимова африкатів [д͡ж] [д͡з] *(джаз, дзвоник)* [Заболотний О.В., Заболотний В.В. 2018: 86].

М. Фащенко у статті «До проблем орфоепії: африкати [д͡з] та [д͡ж] в українському літературному мовленні» зазначає, що африкат [д͡з] на звуковому, мовленнєвому рівні набув значного підкріплення, виробилася мовленнєва традиція вимовляти [д] як [д͡з] перед свистячим звуком, хоч це явище фіксоване у писемних пам'ятках старої та нової літературної мови лише зрідка. Орфоепічною нормою є реалізація у мовленні /д/ як [д͡з] через нейтралізацію способу творення перед сильними свистячими [з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [д͡з], [д͡з'] [Фащенко 2009: 370].

Пам'ятки української мови африкат [д͡з] засвідчують порівняно пізно. На думку В. Німчука, [д͡з] на місці початкового [з] фіксується із XVII століття: *дзвонити, дзвонокь*. Африкат [д͡з] представлено в «Лексиконі» П.Беринди (1627): *дзвонокъ* [Німчук 1992 : 9]. На думку П. Житецького, [д͡ж] з'являється в українській писемності не раніше кінця XVI — початку XVII століття: *Гуджулъ* (Акт. кн. Полт. гор. ур., 1, 24) [Житецький 1876 б: 239-240]. З XVI століття дж зустрічається у пам'ятках української мови часто: *раджу* («Лексис» Зизанія, 1596, 76), *попуджую* («Лексикон» П.Беринди, 1627, 47), *єжджу* (Грам., 1643, 38) [Історична граматика української мови 1980 : 298].

Отже, усне опитування, проведене на теренах України, дає підстави назвати сильними норми вимови приголосних порівняно з нормами вимови голосних (дотримуються 37 % українців), оскільки володіння орфоепією приголосних в Україні становить 54 % (ПнУ 56 %, Пд У53 %, ЗхУ 52%, СхУ 42 %, ЦУ 57 %). *До сильних зараховуємо* такі орфоепічні норми вимови приголосних, як: вимова злитого [д͡ʒ] у слові *дзвінок* (дотримуються 84 % опитаних), вимова злитого [д͡ж] у слові *джерело* (68 %), вимова глухих перед дзвінкими (53 %), вимова префіксів [об-], [від-],

[між-] (58 %), вимова [г] (60 %); вимова префіксів роз- (100 %), без- (100 %) у словах *розписати, безпека* має найвищий показник дотримання норми. Найвищий показник володіння нормою простежуємо у західноукраїнських респондентів при вимові слів *легкий, вокзал, дзвінок, джерел.* До слабких уналежнюємо вимову [в] як [ў] (31 %), вимову дзвінких у середині слова (володіє 41 % українців), вимову дзвінких у кінці слова (33 %). Правила вимови дзвінких приголосних належать до тих, що не викликають труднощів, бо вимова майже завжди збігається з написанням, але вони або не засвоєні, або знівельовані впливом російської мови, або діалектним впливом (для західноукраїнськиих респондентів).

Більша половина нефілологів (51 %) та абітурієнти ПдУ (58 %) продемонстрували володіння орфоепією приголосних, однак перші не володіють вимовою дзвінких у кінці слова (0 %, вимовою [об-], [від-], [між] (0 %), частково володіють вимовою дзвінких у середині слова (20 %), **в**имовою [в] як [ў] (7 %)); другі частково володіють вимовою [об-], [від-], [між-] (40 %), вимовою [в] як [ў] (7 %), остання з них викладена в підручнику 10 класу, та й то невичерпно. Ще раз хочемо звернути увагу на роль шкільних підручників у формуванні нормативних мовленнєвих навичок, оскільки шкільна програма передбачає оволодіння орфоепією в повному обсязі.

3.3. Соціофонетичний опис мовлення українських респондентів за межами України: вимова голосних

Аналогійне соцопитування було проведено і за межами України, респондентами якого стали 100 осіб українського походження, які проживають у зарубіжжі: 10 осіб – мешканці США (Д.К.11), 10 осіб – мешканці Канади (Д.К.10), 30 осіб мешканці Європи (Д.К.9) – Польщі (2), Німеччини (3), Італії (5), Чехії (10), Молдови (10) та 50 студентів Придністровського державного університету імені Т. Г. Шевченка (м. Тирасполь, ПМР – (Д.К.8)). Тривалість записів становить 200 хвилин (3,5 години)

Мета соцопитування: визначити за межами України рівень володіння кожною нормою вимови голосних; володіння нормою вимови голосних при вимові конкретного слова-стимула, що в

цілому ілюструватиме загальний рівень володіння орфоепією голосних у полілінгвальному просторі Придністров'я та за межами України. Також здійснюємо зіставний аналіз рівня володіння вимовними нормами в системі вокалізму респондентами в Україні та за її межами для встановлення інваріантних (сильних) та варіативних (слабких) орфоепічних норм, пояснення причин зафіксованих випадків вимовних девіацій та формування рекомендацій щодо їхньої корекції. Зазначений аналіз здійснюємо із залученням історичних відомостей (давніх українських писемних пам'яток), що уможливлює усвідомлення джерельних витоків становлення і розвитку сучасних орфоепічних норм та фіксацію їхньої функційної динаміки).

Завдання соцопитування полягало в такому: записати на диктофон вимову 100 особами 11 слів-стимулів (анологійні до переліку, пропонованому в соцопитуванні в Україні), у яких можна простежити незначне і сильне наближення ненаголошених [е] до [и], [и] до [е], [о] до [у]; наближення початкового наголошеного [і] до [и], [е] до [і]). Отримані результати описуватимемо за нормами вимови голосних: вимова [и] (ненаголошений [и], ненаголошений [и] перед наголошеним складом з [е], ненаголошений [и] перед наголошеним складом з [а]); вимова [е] (ненаголошений [е], ненаголошений [е] перед складом з наголошеними [і], [у], [и] – позиційні варіанти на фонологічному рівні); вимова [е] (ненаголошений [е], ненаголошений [е] перед складом з наголошеними [і], [у], [и] – позиційні варіанти на фонологічному рівні); вимова ненаголошеного [е] як [$е^{і}$] (виділяємо окремо цю норму, оскільки ненаголошений [е] між м'якими [$е^{і}$] – комбінаторний варіант на фонологічному рівні); вимова ненаголошеного [о] перед наголошеним складом з [у], [і]; вимова наголошеного початкового [і]. Також виокремлюватимемо специфіку дотримання вимовних норм респондентами за країнами їхнього проживання (ПМР, Європа, Америка, Канада).

Отримані результати будемо подавати за нормами: вимова ненаголошених [е], [и], [о], наголошеного початкового [і] та відповідно – за країнами проживання.

Мова, якою спілкуються студенти ПМР у побуті, здебільшого російська, опитування проводилося серед студентів-українців різних курсів та факультетів Придністровського державного уні-

верситету імені Т. Г. Шевченка (м. Тирасполь). Тирасполь – столиця Придністровської Молдавської Республіки, місто лежить на лівому березі річки Дністер, кількість жителів – 149 тисяч. Згідно з переписом 2004 року місто має такий національний склад: росіяни – 41, 6 %, українці – 33,0%, молдовани – 15,2 %, представники інших національностей (в основному гагаузи, болгари, білоруси, євреї та вірмени) – 10, 2 % [Тирасполь].

Мова, якою спілкуються мешканці Канади, Європи переважно українська, мешканці Америки, ПМР – російська. При соцопитуванні в Канаді, США, Європі не враховувався віковий фактор, а тривалість проживання мала становити більше 10 років.

Алоритм опису: визначається кількість володіння/неволодіння тією чи іншою нормою респондентами (наприклад, вимова ненаголошеного [е]), володіння/неволодіння нормою при вимові конкретного слова (наприклад, *перука*), на ґрунті чого встановлюється відсоток: володіють нормою вимови ненаголошеного [е] 41 % у зарубіжжі (ПМР – 40 %, Європа – 36 %, Америка – 40 %, Канада – 46 %; 40 + 36 + 40 + 46 = 162 : 4= 41%); не володіють цією нормою 59 % інформантів у зарубіжжі (ПМР – 60 %; Європа – 64 %; Америка – 60 %; Канада – 54 %; 60 + 64 + 60 + 54 = 238: 4 = 59 %); володіють орфоепічною нормою при вимові слова перука *[пи^{е}ру́ка], [пиру́ка]* в зарубіжжі 30 %: у ПМР – 28 %, у Європі – 13 %, в Америці – 40 %; у Канаді – 40 %; не володіють при вимові слова перука *[пи^{е}ру́ка], [пиру́ка]* – 70 % респондентів зарубіжжя: в ПМР – 72 %, у Європі – 87 %, в Америці – 60 %; у Канаді – 60 %. Відсотки володіння / неволодіння нормою у слові в певній країні вираховували таким чином: у Європі правильно вимовили слово перука *[пи^{е}ру́ка], [пиру́ка]* – 4 особи з 30 – 13 % (4 х 100% : 30 = 13 %), неправильно – перука *[пи^{е}ру́ка], [пиру́ка]* 26 осіб із 30 – 87 % (26 х 100 : 30 = 87 %) (аналогійно вираховували відсотки володіння нормою в слові в ПМР, Канаді, Америці); відсотки володіння / неволодіння нормою у слові в зарубіжжі – на основі відсотків у кожній країні: слово*[пи^{е}ру́ка], [пиру́ка]* – в зарубіжжі володіють нормою 30 % (ПМР – 28 %; Європа – 13 %; Канада – 40 %; Америка – 40 %; 28 + 13 + 40 + 40 = 121: 4 = 30 %). При підраховуванні відсотків володіння нормою в країні взагалі бралися до уваги відсотки слів, що представляють цю норму (норма – ви-

мова ненаголошеного [о] – в Америці дотримуються 25 %: слова, що представляють цю норму *[зузу́л'а], [про^{у}м'і ́н':а]*– правильно вимовили в Америці 20 % – *[зузўл'а]; 30 % [про^{у}м'ін':а]* (20 % + 30 % = 50 % : 2 (кількість слів) = 25 %) (аналогійно вираховували відсотки володіння кожною нормою вимови голосних у Європі, Канаді, ПМР). Відсоток володіння українцями орфоепією голосних визначався на основі володіння кожною вимовною нормою голосних у зарубіжжі: 27 % українців володіють нормами вимови голосних на основі загального відсотка вимови ненаголошеного [е] – 41 %, вимова ненаголошеного [и] – 45 %, вимова наголошеного [і] – 9 %, вимова ненаголошеного [о] – 27 %, вимова ненаголошеного [е] як [е^{і}] – 14 %; 41+45+9+27+14= 136 : 5 = 27 %). При визначенні володіння орфоепією в Україні-зарубіжжі брався до уваги відсоток володіння кожною нормою в Україні та кожною нормою в зарубіжжі, наприклад: відсоток володіння орфоепією голосних в УЗ становить 32 % (вимова ненаголошеного [и] в УЗ – 43 %; вимова ненаголошеного [е] – 41 %, вимова ненаголошеного [е] як [е^{і}] – 26 %; вимова ненаголошеного [о] – 29 %; вимова наголошеного початкового [і] – 22 %; 43 + 41 + 26 + 29 + 22 = 161 : 5 = 32 %). Вимова конкретної норми в УЗ, наприклад, ненаголошеного [е] як [е^{і}] визначається на основі відсотків вимови ненаголошеного [е] як [е^{і}] в Україні (38 %) та зарубіжжі (14 %), отже, вимова ненаголошеного [е] як [е^{і}] в УЗ становить 26 % (38+14 = 52 : 2 = 26 %). Відсотковий рівень володіння певною нормою в конкретному слові визначається на основі вимови відсоткового рівня володіння нормою в цьому слові в Україні та в зарубіжжі, зокрема слово життя [же^{и}т′:а], [жи^{е}т′:а] правильно вимовили в УЗ 41 % (в Україні – 49 %, в зарубіжжі – 32 %; 49 + 32 =81 : 2 = 41%).

Результати соцопитування подаються в Додатках (Д.Е.5; Д.Е.6; Д.Е.7).

Розглянемо вимову українських ненаголошених голосних звуків [е], [и], [о] та вимову українського початкового наголошеного голосного звука [і], зокрема нормативність та відхилення.

3.3.1. Вимова українських ненаголошених голосних звуків

[е], [и]

Голосні звуки [е], [и] в наголошеній позиції вимовляються чітко, в ненаголошеній, як уже зазначалося, послаблюють свої позиції і наближаються [е] до [и] та навпаки. Голосний [е] чітко, виразно вимовляється під наголосом як звук переднього ряду і середнього підняття: [*сте́жка*]. Виразно звучить [е] і в побічно наголошених складах: [*тѐплоте́хн`іка*]. Не втрачає своєї якості звук [е] також в окремих ненаголошених позиціях, а саме: а) на початку слова після паузи: [*екува́тор*], [*екра́н*], [*епо́ха*]; б) коли є закінченням слова: *[мо́ре], [по́ле], [га́рне], [те́пле], [да́не];* в) в закінченнях іменників: *[го́стеv`і], [това́риᵉшеv'і], [кра́jеv'і];* г) коли виступає сполучним звуком у складному слові, перший компонент якого має побічний наголос: *[бо̀лезаспокі́їлиᵉvиї́].* В інших ненаголошених позиціях [е] наближається у вимові до [и]. Перед наголошеним складом з [і], [и], [у] це наближення більше: *ведіть [vиᵉд'іт'], веди [vиᵉди́], веду [vиᵉду́],* а перед складом з [о], [а], [е]-менше: *вело [vеᵘло́], вела [vеᵘла́], веде [vеᵘде́].* У ряді випадків ненаголошений [е] і перед наголошеними [і], [и], [у] вимовляється без значного нахилу до [и]: в префіксах без-, пре-: *[бе ᵘ зви́х'ідниї], [преᵘму́дриї];* у заперечній частці-префіксі не-: [*неᵘд'і́їсниї*]; перед [р] у межах складу [*неᵘрли́на*]; після голосного в словах іншомовного походження:[*поеᵘти́чниї*] [Сучасна українська літературна мова 1969: 382].

Результати нашого опитування (Д.Е.5) дають підстави для таких узагальнень: слово *вершина [vиᵉрши́на], [vирши́на]* прочитали правильно 98 % респондентів Придністров'я (ПМР), 30 % Канади, 10 % Європи, лише 2 % студентів допустили помилку *[vєрши́на]* у Придністровському державному університеті імені Т. Г. Шевченка, однак зовсім не володіють цією нормою респонденти-американці. За нашим дослідженням, лише 10% опитаних вимовляють слово «вершина» згідно з нормою *[vиршина], [vиᵉрши́на]* в ПнУ, 20 % в ЗхУ, 10 % в СхУ, але 58 % в ЦУ, 90 % в ПдУ, тобто 38 % усіх респондентів України, а решта виходить за рамки вимови і відтворює орфографічні норми *[vершина].* Це слово з дотриманням норми вимовляє 37 % респондентів України та зарубіжжя (УЗ): Зарубіжжя (З) – 35 % та Україна (У) – 38 %.

У слові «весна» *[ve^{и}сна́]* **ненаголошений [е]** наближають до [и] 90 % мешканців Канади, 10 % – США, 10 % – ПМР, 93 % – Європи, інші відтворюють орфографічні норми. Слово «везіння» *[vи^{е}з'і́н':а] [vиз'і́н':а]* правильно вимовили 60 % респондентів Канади, 40 % – США, 22 % – ПМР, 10 % – Європи, а решта виходять за рамки норми й вимовляють *[vез'і́н':а]*. Як правило, у слові «перука» ненаголошений [е] вимовляється як [и^{е}] або [и]: *[пиеру́ка]* чи *[пиру́ка],* проте 60 % респондентів США та Америки, 72 % – ПМР, 13 % – Європи при вимові відтворюють правописні норми *[перука]*. Ненаголошений [е] в позиції між м'якими приголосними наближається до [і]. У слові «усміхається» 20 % опитаних США, 10 % – Канади, 26 % – європейців вимовляють згідно з нормою [е^{і}]: *[*ус′м'іха́ је^{і}ц′:а*],* придністровці не володіють цією нормою. На теренах України слово «усміхається» згідно з нормою вимовляють 38 % українців (64 % опитаних ПнУ, 52 % – ПдУ, 60 % – ЗхУ, 64 % – ЦУ), за межами України – 12 % зарубіжних респондентів (Д.Е.7), отже, володіння нормою вимови в УЗ становить лише 30 % й увиразнює варіювання норми вимови ненаголошеного [е] між м'якими.

Літера и на місці ненаголошеного [е] фіксується у Виголексинському збірнику (XII- XIII), в Архівській лѣствиці (XIII-XIV), у Київському псалтирі 1397 року, у словнику П. Беринди, у фразеологічній збірці Климентія Зіновієва. Зрідка простежується фіксація вимови [е] як [и], що передається на письмі літерою и, у граматиці О. Павловського перед наголошеним складом з [і], [о], в альманасі «Русалка Дністрова» перед наголошеним складом з [і], у творах П. Куліша перед наголошеним складом з [и], [і], [о]. У переважній більшості прикладів засвідчено вживання літери и на позначення ненаголошеного [е] у словнику П. Білецького-Носенка перед наголошеним складом з [и], [і], [а], [о]. І доволі часто ця вимовна особливість представлена у рукописах Т. Шевченка. Так, у його першодруках (поет орієнтувався на усне народне мовлення, дотримувався в основному фонетичного принципу письма) ненаголошений [е] позначається часто літерою и перед наголошеним складом з [о], [і] : *сило* (39,К), *мыні* (13,Б;31,Б); у рукописних – перед складом з [у],[и] а також [а], [о], [е], де для сучасної орфоепії характерне не сильне наближення: *ришотки* (37,І),

кошиня (26,I), *зариготались* (90,I), *тиче* (174,II), *теличку* (16,I), *систру* (36,I). Ненаголошений [**е**] наближається до [и] у префіксах: *ныначе* (44,I), *ныполюбило* (12, II), *нибозі* (270,II); у коренях іменників: *медвыдя* (31,II), *тиче* (174,II); у коренях дієслів: *зариготались* (90,I), *жинитися* (336,I), *защибече* (132,II), *литять* (214,II), *причипурили* (173,II), у коренях прикметників: *невилыку* (12,I;162,II), у коренях займенників: *мини* (68,II), *мине* (144,I), у суфіксі -ен- іменників: *бисыня* (60,I), *мышынять* (69,I), *кошиня* (252,II), *сорочиня* (259,II;267,II), *козиня* (252,II). у суфіксі -ен- дієприкметників: *замучине* (104,I), *поточине* (104,I), у суфіксі -ечк- іменників: *сорочички* (9,II); у закінченні дієслів II особи однини: *любитымишь* (133,II), *незнатимишь* (6,I), *робитемешь* (176,II). Написання літери и на позначення ненаголошеного [**е**] іноді фіксується у «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського – *почыпылы* (27). У «Кобзарі» Є. Гребінки - *мыни* (42) [Дружинець 2014: 13].

Голосний [и] чітко, виразно вимовляється під наголосом як звук переднього ряду і високо-середнього підняття, проміжний між [і] й [е]: *[ти́хо], [хи́тра], [син], [ни́wа*]. Твориться він легко, без напруження. Виразно чується звук [и]: а) у побічнонаголошених складах: [*ши̯рокор`а́дна*]; б) у ненаголошеній позиції перед [і], що стоїть у кінці слова або перед наголошеним складом з [и]: [*жwа́виї], [дру́гиї], [ви́лиї]; [приїти́]*; в) у ненаголошеному закритому складі закінчення слова: *[до́брих], [би́тих], [пе́рших], [ко́жних]*. Без помітного нахилу до [е] фіксується ненаголошене [и] у формі 2-ої особи однини наказового способу дієслів I дієвідміни: *[ви́їди], [ви́три], [ви́пхни]*. У решті випадків ненаголошений голосний [и] кінцевого відкритого складу звучить із незначним наближенням до [е]: *[cwобо́ди^{е}], [заwо́ди^{е}], [пол`а́ми^{е}], [роби́ти^{е}], [би́ли^{е}]*. З найбільшим нахилом до [е] звучить [и] перед наголошеним складом з [е]: живе *[же^{и}vé]*, сидите *[си^{е}де^{и}те́]*. Проте [и] в ролі сполучного звука в складних словах, де першим компонентом є числівник, перед складом із наголошеним [е] вимовляється з незначним наближенням до [е]: *[пjати^{е}де́н:иї]*. Перед наголошеними складами з [о], [у], [и], [і] звук [и] виступає з невеликим нахилом до [е]: *[жи^{е}ло́],[жи^{е}vу́], [жи^{е}vи́], [жи^{е}v'і́т']* [Сучасна українська літературна мова 1969 : 383].

Слово *вершник [véршни^{е}к]* згідно з орфоепічною нормою

вимовили 88% респондентів ПМР, 30 % – Канади, 20 % – Європи, 60 % – США; 10% студентів ПМР прочитали -*[vиршни́к]*, 2% – ПМР *[vєршнік]* під впливом російської орфоепії. Орфоепічних норм при вимові слова *виделка* дотримуються 30 % канадійців та європейців, 60 % американців, 66 % придністровців. У слові *виделка [vеде́лка]* респонденти ПМР допусти різні помилки: *[v'ї́дєлка]* – 2%, [*vи́дєлка*] – 6%, *[vи́дїлка]* – 2%, *[vи́дилка]* – 4%, *[vи́делка]* – 18%, *[v'ї́делка]* – 2%. Згідно з орфоепічними нормами слово *життя [жеᵘт':а́]* вимовили 86% опитаних ПМР (14% прочитали – *[жиц':а́]*), 20 % американців, 20 % канадійців, 23 % європейців. У слові «життя» допустили помилки в ПдУ 22%, в ПнУ 30 %, в ЗхУ 96 %, в ЦУ 14 %, в СхУ 94 %, тобто 51 % усіх респондентів України вимовляють у цьому слові [и] (Д.Е.7).

Літера е на місці ненаголошеного [и] зрідка трапляється в Святославовому збірнику 1073 р., у пам'ятці «Слово о полку Ігоревім», у Виголексинському збірнику (XII-XIII) в Архівській лѣствиці (XIII-XIV), у Київському псалтирі (1397), у «Лексиконі» Памви Беринди.

Традиція передачі ненаголошеного [и] літерою е зрідка простежується у граматиці О. Павловського перед наголошеним складом з [и], у словнику П. Білецького-Носенка перед наголошеним складом з [а], [и], [е], в альманасі «Русалка Дністрова» перед наголошеним складом з [е], [а], [о], у творах П. Куліша наближення ненаголошеного [и] до [е] зрідка фіксується у префіксі при-, у корені мир- і флексії -имо. Не знаходимо відбиття цієї вимовної особливості в «Енеїді» І. Котляревського, в друкованих текстах Т. Шевченка. І найпослідовніше ненаголошений [и] передається літерою е у рукописах Т. Шевченка: 1) у префіксі **при**: *преблуда* (5,I), *прехилыся* (34,II), *предыбали* (95,II), *пребиглы* (127,II), *предолыни* (148,II), *прелитають* (142,II), *пребереця* (199,II); 2) в коренях іменників: *Енесей* (104,I;50,I), *Володимеръ* (102,II), Чегирині (341,I); у коренях дієслів: *блеснули* (77,I), умерала (92,I), *розлели* (48,II), *оповела* (228,II), *постенали* (103,II), *пострежемося* (103,II); у коренях прикметників: *вешневый* (39,II), *вешневими* (137,П); в суфіксах **-учи-**,**-ючи-**, **-ячи-**, **-вши-** дієприслівників: *йдуче* (121,II), *лягаюче* (121,II), *узявше* (127,II), *пишуче* (294,II), *озирнувшесь* (127,II), *задумаетесь* (112,II), *незводяче* (113,II), *ска-*

завше (139,II); в закінченні дієслів III особи однини майбутнього часу: *лазитеме* (69,II), *небачитеме* (109,II); в кінці прислівників: *инколе* (107,II), *всюде* (110,II). Ненаголошений [**и**] іноді передається літерою **е** у словнику П. Білецького-Носенка: *вешнякъ* (74), у творах П. Куліша: *задзвонемо* (19). Слід зазначити й те, що Т. Шевченко у «Більшій книжці» вносить правки: *преблуда* (5,I) і *приблуда* (33,II), *пребрались* (65,I) і *прибрались* (29,II), тобто у рукописах 1847-1850 рр. це фонетичне явище відбивається ширше [Микитин 2001 : 96-97].

Отже, норми вимови ненаголошеного [и], [е] в зарубіжжі належать до слабких норм, оскільки володіють вимовою ненаголошеного [и] лише 45 % опитаних (ПМР – 80 %, Європа – 24 %, Канада – 47 %, Америка – 27 %), ненаголошеного [е] – 41 % (ПМР – 40 %, Європа – 36 %, Канада – 40 %, Америка – 46 %). Найвищий відсоток володіння нормою в зарубіжжі при вимові таких слів, як *[véршни^{е} к] (50 %), [vеде́лка], [ve^{и}де́лка] (58 %), [ve^{и}сна́] (51 %)*. Найгірше володіння нормами інформанти продемонстрували при вимові *[ус'м'іха́je^{і}ц':а] (12%), [пи^{е}ру́ка], [пиру́ка]* (27 %). Таким чином, норми вимови ненаголошеного [и], [е] у зарубіжжі та в Україні є слабкими і становлять: перша – 43 %, друга – 41 % володіння всіма опитаними інформантами.

3.3.2. Вимова українських голосних звуків [о], [і]

Голосний [о] як наголошений, так і ненаголошений, вимовляється виразно: *[wодá], [молокó], [обгоvорúти]*. Ненаголошений [о] перед наголошеним складом з [у] звучить із наближенням до [у]: [*ко^{у}жу́х], [мо^{у}ту́зка], [по^{у}лу́ми^{е}сок], [бо^{у}л'у́чиї]*. Не виявляє нахилу до [у] звук [о] в таких випадках: коли є сполучним голосним у складних словах: [*однокýрсни^{е}к*]; також, за нечисленними винятками, у словах іншомовного походження: [*борд'ýр*], [*монтýjу*]; у префіксах до-, о-, об-, про-, роз- багатьох слів: [*добýти*], [*здобýток*], [*одýжати*], [*обслýга*], [*пробýти*], [*роздýмати*]; у ряді суфіксів: [*красотý*], [*рвонýти*], [*трусонýти*].

Перед складом із наголошеним [і] нахил [о] до [у] менш виразний:*[го^{у}л`ї́ка],[по$^{у}$р`ї́г],[то^{у}б`ї́]*[Жовтобрюх,Кулик 1972 : 155-156].

Слово *проміння [про^{у}м'ї́н':а]* 30 % (Д.Е.5) мешканців США

та Канади, 16 % – Європи вимовляють правильно, але інші респонденти та придністровці відтворюють норми орфографії: *[про́м'ін':а]*. 20 % респондентів-американців, 40 % – канадійців, 16 % – європейців, 60 % студентів ПМР ([зузу́л'а] – 35 %, *[зозу́л'а]* – 25 %, але тільки 40 % респондентів Придністров'я допустили помилки *[зазу́л'а]* – 24 % (під впливом російської орфоепії), *[зу́л':а]* – 2 %, *[зо́зул':а]* – 14%) не допустили помилок при вимові слова зозуля. В Україні лексему зозуля *[зузу́л'а]* велика кількість респондентів ПдУ, ЗхУ, а саме 80% і 60 %, вимовляє правильно. В інших регіонах гірша ситуація: ПнУ – 8 %, ЦУ – 28 %, СхУ – 0 % , загалом відтворюють норму при вимові цього слова 29 % в УЗ : в Україні 30 % та в зарубіжжі 27 % (Д.Е.7). Причини порушення норми вимови ненаголошеного [о] перед наголошеними [у], [і] зумовлені впливом орфографії.

Літера у на місці ненаголошеного [о] зрідка наявна в пам'ятках XI-XIII століть: у Святославовому збірнику 1073 року, Євангелії Галицькім 1283 року, в пам'ятках XIV-XVIII століть (Євангеліє Верковича, Грамоти № 5 Розова). Простежується літера у на місці ненаголошеного [о] у «Лексиконі» Памви Беринди, зрідка у літописі Самовидця, а також у творах Г. Сковороди.

Дуже рідко у пам'ятках нової української літературної мови фіксується у на місці ненаголошеного [о]. Це засвідчено єдиним прикладом у рукописах «Більшої книжки» Т. Шевченка (зузуля (111,II)), у всіх останніх випадках вживається о. Не засвідчується у послідовників Т. Шевчснка передача ненаголошеного [о] літерою у: у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка, в «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського; *в* «Кобзарі» Є. Гребінки [Дружинець 2014 : 45].

Голосний [і] вимовляється чітко як звук переднього ряду і високого ступеня підняття язикової спинки: *[д'ід], [с'іно], [с'іл'с'кий]*. Звук [і], який походить з [о], вимовляється чітко: *[н'іж], [с'ік], [с'т'ч 'іл], [по^у^с'т'іїний], [н'іг], [бол'іт], [брат'іў], [v'іл], [б'ік], [v'ін]*. Також [і] вимовляється чітко в закінченні називного відмінка множини прикметників, дієприкметників, числівників, займенників: *[га́рн'і], [здоро́v'і], [бра́тоv'і], [би́т'і], [дру́г'і], [на́ш'і]*. Звук [і] вимовляється чітко на межі слів та частин абревіатур: [д'ід і ба́ба], [ф'інінспе́ктор]. Виразно – і на початку слова: [іскра], [іспи^е^т], [істо́та], зокрема й після прийменника на приголосний:

[v'ід іскри], [з іскри]. Однак у деяких словах наголошений початковий [і] наближається у вимові до [и]: *[і^и^нод'і], [і^и^нколи], [і^и^нший], [і^и^нде]*. З наближенням до [и] вимовляється також [і] в закінченнях називного й орудного відмінків однини та непрямих відмінків множини прикметників м`якої групи та порядкового числівника третій: *[си́н`і^и^ї], [бе^и^зкра́ді^и^ї], [тре́т`і^и^ї]* [Жовтобрюх 1972 : 186].

Студенти ПМР, зокрема дехто з українських філологів, пам'ятають, що [і] на початку слова вимовляється як [і^и^] або [и^і^], тому 20 % правильно прочитали слово *іноді: [і^и^нод'і]* – 14%, *[и^і^нод'і]* – 6 %. Майже всі респонденти Канади, Європи виходять за рамки норми: 10 % канадійців і 6 % європейців наближають [і^и^]. Американці не володіють цією нормою і відтворюють прав ила правопису (Д.Е.5).

Фіксує вживання [и] на місці початкового [і] в словах *інакше* (3:12,33), *иноді* (3:16,22), *инчих* (3:20), *між инчим* (3:31) драгоманівка. Така особливість виявлена в харківському виданні «Короткого нарису української мови» О. Синявського (1918): *инші* (20: 3), *инако* (20:3). Початковий [и] на місці [і] в певній групі слів, властивий українській вимові, фіксується у першодруках XIX – початку XX ст. [Шонц 2004 : 100]. У «Проєкті нового правопису» (2018) запропонована норма письма у деяких словах, що відповідає вимові [Український правопис: проєкт (для обговорення) 2018].

Таким чином, зарубіжні інформанти найбільше володіють такими нормами вимови: ненаголошеного [е] перед наголошеним [ú] (виделка, 58 %), ненаголошеного [и] (вершник, 50 %); ненаголошеного [е] (весна, 51 %), ненаголошеного [е] перед складом з [ú] (вершина, 55 %). Слабкими можна вважати норму вимови наголошеного початкового [í] (іноді, 9 %), ненаголошеного [е] в позиції між м'якими приголосними (усміхається, 12 %), ненаголошеного [о] перед складом з [і] (проміння, 19 %). Цілком очевидно, що основна причина порушень літературної вимови голосних пов'язана з відсутністю викладу цих норм у шкільних підручниках, за якими навчалися респонденти.

3.4. Соціофонетичний аналіз мовлення українських

респондентів за межами України: вимова приголосних

Ці ж 100 осіб українського походження, які проживають у зарубіжжі (10 осіб – мешканці США (Д.И.13), 10 осіб – мешканці Канади (Д.И.12), 30 осіб мешканці Європи (Д.И.11) – Польщі (2), Німеччини (3), Італії (5), Чехії (10), Молдови (10), 50 – студенти ПДУ імені Т. Г. Шевченка (ПМР – (Д.И.10)), взяли участь і в соцопитуванні, скерованому на встановлення вимовних норм у системі консонантизму, вони вимовляли слова (аналогійні до підібраних для респондентів в Україні). Загальна тривалість записів становить 200 хвилин (3,5 години)

Мета соцопитування: визначити за межами України рівень володіння кожною нормою вимови приголосних та рівень володіння нормою вимови приголосних при вимові конкретного слова-стимула в кожній країні та полілінгвальному просторі Придністров'я, що в цілому ілюструватиме загальний рівень володіння орфоепією приголосних у полілінгвальному просторі Придністров'я та за межами України. Також здійснюємо зіставний аналіз рівня володіння вимовними нормами в системі консонантизму респондентами в Україні та за її межами для встановлення інваріантних (сильних) та варіативних (слабких) орфоепічних норм, пояснення причин зафіксованих випадків вимовних девіацій та формування рекомендацій щодо їхньої корекції. Зазначений аналіз також здійснюємо із залученням історичних відомостей (давніх українських писемних пам'яток), що уможливлює усвідомлення джерельних витоків становлення і розвитку сучасних орфоепічних норм та фіксацію їхньої функційної динаміки).

Завдання соцопитування: записати на диктофон вимову 100 особами 19 слів-стимулів, у яких можна простежити вимову приголосних: дзвінких у кінці (*сніг*) та в середині слова (*стежка*); глухих перед дзвінкими (*стежка, Вишгород*); [роз-], [без-] перед глухими (крім шиплячі) (*розписати, безпека*); префікса-прийменника [з-] перед глухими (крім шиплячі) (*зцідити , зсунути, з кавою*); [об-], [від-], [між-] (*обпалений, відхилити, міжпланетний);* [г] як [х] і [г] (*легкий, могти*); [в] як [ў] (*впав, навчання, вовк);* [дз͡] *(дзвінок*), [дж͡] *(джерело*).

Отримані результати будемо описувати та подавати за нор-

мами вимови приголосних: вимова дзвінких у кінці слова; вимова дзвінких перед глухими; вимова глухих перед дзвінкими, вимова [г] (як [г] і [х]), вимова префіксів [роз-], [без-], [з-] перед глухим (крім шиплячі); вимова [об-], [від-], [між-]; вимова [дж͡];вимова [дз͡]; вимова [в] як [у̯]; також ураховуємо країни проживання респондентів (ПМР, Європа, Америка, Канада).

Алоритм опису: визначається кількість володіння/неволодіння тією чи іншою нормою респондентами (наприклад, вимова [в] як [ў̯]), володіння/неволодіння нормою при вимові конкретного слова (наприклад, впав) у певній країні: в Європі правильно вимовили слово стежка *[стежка]* – 5 осіб з 30 – 16 % (5 х 100% : 30 = 17 %), неправильно – стежка *[стешка]* 25 осіб з 30 – 84 % (25 х 100 : 30 = 84 %) (аналогічно вираховували відсотки володіння нормою в слові в ПМР, Канаді, Америці); загальний відсоток володіння/неволодіння нормою при вимові конкретного слова (наприклад, впав) вираховується таким чином: володіють нормою вимови [в] як [ў̯] в слові *впав* 14 % в зарубіжжі (ПМР – 14 %, Європа – 10 %, Америка – 0 %, Канада – 30 %; 14 + 10 + 0 + 30 = 54 : 4= 14 %) ; не володіють цією нормою 86 % інформантів в зарубіжжі (ПМР – 86 %; Європа – 90 %; Америка – 100 %; Канада – 70 %; 86 + 90 + 100 + 70 = 346: 4 = 86 %). При підраховуванні відсотків володіння нормою в країні взагалі бралися до уваги відсотки слів, що представляють цю норму (норма – вимова [г] – в Америці дотримуються 55 %: слова, що представляють цю норму *[лехкий], [могти]*– правильно вимовили в Америці 60 % – *[лехкий]; 50 % [могти]* (60 % + 50 % = 110 % : 2 (кількість слів) = 55 %) (аналогічно вираховували відсотки володіння кожною нормою вимови голосних у Європі, Канаді, ПМР). Відсоток володіння українцями орфоепією приголосних (56 %) визначався на основі володіння кожною вимовною нормою приголосних у зарубіжжі: володіють нормами вимови дзвінких у кінці – 66 %, дзвінких у середині слова – 37 %, глухих перед дзвінкими 75 %, кінцевих дзвінких префіксів [роз-], [без-], [з-] – 72 %, кінцевих дзвінких префіксів [об-], [від-], [між-] – 49 %, приголосного [г] – 61 %; [в] як [у̯] – 9 %, [дз͡] – 80 %, [дж͡] – 57 % – (37+75+72+49+61+9+80+57+66= 506:9=56%). При визначенні володіння орфоепією в Україні-зарубіжжі брався до уваги відсоток володіння кожною нормою в Укра-

їні та кожною нормою в зарубіжжі, наприклад: відсоток володіння орфоепією приголосних в УЗ становить 55 % *(*відсоток володіння дзвінкими у кінці слова в УЗ – 47 %; дзвінкими перед глухими – 38 % ; глухими перед дзвінкими – 64%, [г] (як [г] і [х]) – 61 %, [роз-], [без-], [з-] перед глухим (крім шиплячі) – 70 %; [об-], [від-], [між-] – 54 %; вимова [д͡ж] – 63 %; вимова [д͡з] – 82 %; вимова [в] як [ў] – 20 % – (47+ 38 + 64 + 61 + 70 + 54 + 63 + 82 + 20= 499 : 9 = 55 %). Вимова конкретної норми в УЗ, наприклад вимова [д͡з] визначається на основі відсотків вимови [д͡з] в Україні (84 %) та зарубіжжі (80 %), отже, вимова [д͡з] в УЗ становить 82 % (80+84 =164 : 2 = 82 %). Відсотковий рівень володіння певною нормою в конкретному слові визначається на основі вимови відсоткового рівня володіння нормою в цьому слові в Україні та в зарубіжжі, зокрема слово джерело *[д͡же^{и}ре^{и}л ŏ]* правильно вимовили в УЗ 63 % (в Україні – 68 %, в зарубіжжі – 57 %; 68 + 57 =125 : 2 = 63%).

Результати соцопитування подаються в Додатках (Д.Ж.5; Д.Ж.6; Д.Ж.7).

Розглянемо вимову українських дзвінких, глухих та сонорних звуків (підрозділ 3.4.1.), а також африкат і префіксів перед глухими (крім шиплячих) (підрозділ 3.4.2.) для встановлення нормативних та девіантних моделей вимови українцями, які проживають поза межами нашої держави.

3.4.1. Вимова українських дзвінких, глухих та сонорних звуків

В усному мовленні часто порушується норма вимови дзвінких та глухих приголосних. Більшість носіїв мови забуває про те, що дзвінкі в кінці слова або в кінці складу перед глухими приголосними не оглушуються: *[já**г**ї**д**ка]- ягідка [сте́**ж**ка]- стежка.* Звук **[г]** перед глухими вимовляється як [х] лише у п’яти словах і похідних, утворених від них: *[ле́хко]- легко, [wо́хко]- вогко, [к’і-хт'і]-кігті, [н'їхт'і]-нігті;[д'о́хт'у]-дьогтю.*

За нашими спостереженнями, правильно вимовляють слова сніг *[с'н'іг]* (Д.Ж.5) – 92% респондентів ПМР, 70 % США, 50 % Канади, 50 % Європи; стежка *[сте́жка]* – 82% респондентів ПМР, 40 % – США, 10 % – Канади, 17 % – Європи, інші оглу-

шують дзвінкі приголосні і вимовляють *[с'н'іх], [сте́шка]*. Зустрічаються помилки й акцентні: *[стежка́]* – 6% інформантів ПМР. Вимова лексеми легкий *[лехки́й]* заслуговує на особливу увагу: з дотриманням норми її вимовили 70 % європейців, 80 % придністровців, 80 % канадців, 60 % американців. При вимові слова могти *[м ̊о г т и́]* помилки, зокрема оглушення [г], зустрічаються у 50 % респондентів Європи, Америки, Канади, ПМР. Майже не виникло проблем в опитуваних з різних регіонів України зі словом «легкий» – 84 % інформантів ПнУ, 80% ПдУ, 94 % ЦУ, 100 % ЗхУ, 90 % СхУ показали правильну вимову цього слова: *[лехки́й]*, проте 76 % ПнУ, 88 % ЦУ, 16 % ЗхУ, 78 % СхУ, 20 % ПдУ вимовили *[м ̊охти́]*, що, звісно, є порушенням норми. Загальний відсоток вимови дзвінких у кінці слова в зарубіжжі становить 66 %; дзвінких перед глухими – 37 %; вимови [г] (як [г] і [х], що визначалося на основі слів легкий, могти) – 61 %, лише норма вимови дзвінких перед глухими представлена як слабка.

Загальний відсоток вимови дзвінких у кінці слова в зарубіжжі й Україні становить 47 % і свідчить, що норма для всіх опитаних респондентів (350 осіб) є слабкою; дзвінких перед глухими – 38 %; приголосного [г] (як [г] і [х] на основі слів легкий, могти) – 61 %, лише остання норма вимови в УЗ представлена як сильна.

Автори соціофонетичного нарису мовлення сучасної молоді Л. Прокопова та Н. Тоцька констатують, що дзвінкий приголосний у кінці слова, як правило, зберігається, щоправда, можлива паралельна дзвінка і глуха вимова в того ж самого мовця. В середині слова переважають приглушені різновиди дзвінких, але у великих містах поширене і повне оглушення [Прокопова, Тоцька 1990: 21]. Наші ж спостереження дають підстави говорити про виражену тенденцію до оглушення дзвінких приголосних у проаналізованому мовленні респондентів.

Традиція збереження дзвінкості в кінці слова і перед глухими послідовно фіксується в «Енеїді» І. Котляревського, в граматиці О. Павловського (крім типу слів *віттыль, жертка*), в альманасі «Русалка Дністрова», у словнику П. Білецького-Носенка, у творах П. Куліша, у рукописних (за винятком *архистратихь*) і друкованих творах Т. Шевченка. Приголосний [г] передається літерою х іноді в альманасі «Русалка Дністрова», у словнику П. Білецько-

го-Носенка, у всіх інших джерелах у відповідній позиції в словах зберігається літера г [Дружинець 2015: 75]. Фіксація дзвінкості приголосних у пам'ятках І половини XIX століття, безперечно, значною мірою впливала на формування сучасної вимовної норми.

Глухі приголосні перед дзвінкими уподібнюються до парних їм дзвінких: *[л'іджба́] – лічба, [баске*ᵘ***дбо́л]*** *– баскетбол.* Проте таких випадків в українській мові небагато. Це відбувається приблизно в одинадцяти незапозичених словах (*боротьба, молотьба, клятьба, просьба, лічба, Великдень, повсякденний, якби, аякже, отже, осьде*) та в кількох запозичених (*вокзал, екзамен, рюкзак, анекдот, футбол, айсберг*). Глухі перед сонорними не одзвінчуються: *[сpі́бло] – срібло, [хма́ра] – хмара.*

Щодо вимови глухого перед дзвінким маємо таку ситуацію: слово *вокзал [wоґзал]* правильно вимовляють 67 % респондентів ПМР, 90 % американців, 100 % канадійців, 73 % європейців, інші допускають помилки, зокрема, 5 % опитуваних ПМР у мовленні відбили норми російської орфоепії – *[wакзал],* 28 % інформантів ПМР – норми орфографії: *[wокзал].* У слові Вишгород *[в и́ ж г ̊о р ̊о д]* дотримуються орфоепічних норми всі респоденти Канади, більшість інформантів США – 80 %, Європи – 86 %. Молодь Придністров'я не відбиває асиміляцію за глухістю-дзвінкістю, але всі зберігають дзвінкий кінцевий [д] (Д.Ж.5).

Рівень володіння нормою вимови глухих перед дзвінкими, за нашим опитуванням, в зарубіжжі становить 75 %, в зарубіжжі та Україні – 64 %, показники свідчить про статус сильної норми.

Правила вимови дзвінких та глухих приголосних належать до тих, які найбільш повно представлені у шкільних підручниках (деякі зарубіжні респонденти користувалися підручниками кінця XX, інші – XXI ст.). Матеріалу, на якому можна тренувати вимову, багато, наприклад, для 4-ого класу в текстах теми «Іменник» подано близько 40 слів із дзвінким приголосним у кінці та середині слова перед глухим [Передрій Г.Р., Скуратівський, Шелехова, Остаф та ін. 1991: 53]. Ці правила вимови легкі, бо вимова майже завжди збігається з написанням, проте вони або не засвоєні, або знівельовані впливом російської мови.

Дуже виразною ознакою української орфоепії є уподібнення глухого приголосного до дзвінкого в межах фонетичного слова та

синтагми. За спостереженням М. Фащенко (за письмовим опитуванням, де наводилася правильна транскрипція 30 слів і 75 студентів повинні були проставити біля кожної транскрипції слово *знаю* чи *не знаю* цю норму, *вимовляю* чи *не вимовляю* так цю норму), знають, що слід вимовляти *баске[д]бол (вели[ґ]день; п'я[д:]есят*) 7 осіб (2; 4 особи), вимовляють саме так – 40 (8; 9 осіб). Знають про норму вимови від 2 до 9% інформантів, володіють нею (крім слова *баске[д]бол,* приблизно 50%) від 10 до 18% студентів. Слід зазначити, що більшість респондентів подала *вели[к]день, п'я[т] десят, ші[с]десят* як власну вимову чи як відому їм норму, тобто домінує варіант із глухим приголосним [Фащенко 1998 : 41]. Усі наведені слова неодноразово вживаються у шкільних підручниках у різних текстах. У 4-ому класі при зіставленні «Вимовляй»-«Пиши» записано *[пйад:е^{и}с'ати], [ш'із*де^{и}*с'ати]* [Вашуленко, Скуратівський]. Як зразок для вимови підручник для 5-ого класу наводить такі приклади: *молотьба [д'б], просьба [з'б], рюкзак [ґз]* [Передрій, Скуратівський 1991: 139]. Для 10-11 класу є також зразки вимови і сформульовані правила. Але цього, виявляється, замало. Очевидно, має бути зразок вимови при кожному складному завданні [Фащенко 1998: 41]. Погоджуємось, мають бути зразки вимови, наприклад, під час вивчення теми «Числівник» (6 клас), учні вимовляють і записують слова типу 17, 50, 500 (де вимова і написання розходяться), а в підручниках не подано жодного зразка Заболотний О. В., Заболотний В. В. 2014]. Отже, знову наголошуємо на ролі шкільних джерел і шкільного процесу в оволодінні орфоепічними нормами.

Не всі респонденти знають, що звуки [в], [й] вимовляються як приголосні тільки перед голосними. На початку слова перед приголосним, у середині та в кінці слова після голосного [в], [й] переходять у нескладові голосні [ў], [ĭ]. Звуки [в], [й] на початку слова перед приголосним, у середині та в кінці слова після голосного вимовляються як [ў]: *вовк – [woўк],* впав [*ўпаў*], але ці слова показали найбільше помилок в нашому опитуванні (Д.Ж.5). Лише 8 % студентів ПМР, 10 % опитаних США, 13 % європейців прочитали правильно слово *вовк – [woўк],* інші 92% ПМР, 90 % американців, 87 % європейців, усі канадійці при вимові спиралися на орфографічні норми – [*wовк*]. Незначна кількість інформантів

дотримується цієї норми і в інших словах: впав [*ўпаў*] правильно прочитали 14 % опитаних в ПМР, 10 % – в Європі, 30 % – в Канаді, інші допустили помилки: [*впав*] – 86 % опитуваних ПМР, усі мешканці США, 66 % мешканців ПМР ([*впаў*] – 20 % інформантів ПМР), 70 % мешканців Канади. Щодо слова навчання *[наўча́нʲ:а],* то тут теж не проста ситуація: тільки 7 % європейців, 10 % американців (ті, що народилися в Західній Україні) правильно вимовили це слово, а респонденти ПМР, Канади відтворюють правописні норми. Для респондентів України (крім ЗхУ) ця норма теж є слабкою: лексему навчання *[наўчан':а]* правильно вимовляють тільки 28% ПдУ, 24 % ПнУ, 20 % ЦУ і жоден інформант Східної України не дотримується цієї норми. Однак усі респонденти Західної України володіють цією нормою і всі три слова вимовили правильно. Норму вимови [в] як [ў] на основі рівня володіння нею в зарубіжжі 9 % та в зарубіжжі та Україні 20 % зараховуємо до слабких. Але майже не виникло проблем в опитуваних зі словом *сільський*, 90 % студентів ПМР показали правильну вимову цього слова.

Перехід [в] в [ў] відбивають давньоруські пам'ятки ще з II половини XI століття. Багато аналогічних написань і в давньоукраїнських пам'ятках південно-західного походження, що відносяться до XIII століття. Написання у на місці в на початку слова послідовно фіксують грамоти 1359 р., 1429 р., 1432 р., а також ця фонетична особливість засвідчена у творах К. Зіновієва. Абсолютно послідовно в альманасі «Русалка Дністрова» [в] у певних позиціях фіксується літерою у. Сучасна вимовна норма цілком відповідає цьому.

Ця орфоепічна норма вивчається в школі, починаючи з 1-го класу. Але у підручниках немає послідовності, системи. Викликає подив, зазначає М.Фащенко, що у параграфі «Вимова приголосних звуків і позначення їх на письмі» не говориться про [ў] на місці [в], у вправах з орфоепічним завданням немає слів із цим звуком [Передрій, Скуратівський] [Фащенко 1998: 40]. У сучасних підручниках про вимову [в] як [ў] йдеться аж у 10 класі [Авраменко 2018]. В описовій частині, у поясненнях підручників попередніх класів, звичайно, є багато слів із цим звуком, вони дуже частотні, особливо якщо зважити на дієслівні форми чоловічого роду мину-

лого часу й умовного способу. Вплив відмінної російської вимови вимагає постійної уваги до цієї дуже важливої особливості української орфоепії.

Таким чином, норми вимови дзвінких у кінці слова, глухих перед дзвінкими, [г] у зарубіжжі визначаються на основі відсоткового показника як сильні. Слабкими є норми вимови дзвінких у середині слова (37 % дотримуються), [в] як [ў] (9 %). Типові девіації *[м ̊охти́], [сте́шка]* пов'язані з оглушенням під впливом російської орфоепії, *[легки́й]* – під впливом орфографії. Відмінності у відсотках володіння нормою залежать від уживаності слова та складності звукозмін, адже часто звук, уподібнюючись, змінює не лише акустичну, а й артикуляційну характеристику – місце чи спосіб творення.

3.4.2. Вимова африкат та префіксів перед глухими (крім шиплячих)

У префіксах роз-, без- і прийменнику без перед глухим приголосним поширена паралельна вимова – [з] і [с], проблем в опитуванні щодо цього слова не виникло (Д.Ж.5). 84 % респондентів ПМР, 40 % мешканців США, 40 % мешканців Канади, 20 % мешканців Європи вимовляють *[розпеᵘса́ти]* і 16 % опитаних ПМР, 60 % США та 60 % Канади, 80 % мешканців Європи - *[роспеᵘса́ти]*. Однак придністровські респонденти допускають й інші помилки: 2% респондентів вимовляють *[роспіса́ти]*, 2% роблять акцентні хиби – *[розпи́сати]*. У слові «розписати» зберігають [з] 16 % респондентів ПнУ, 54 % ПдУ, 32 % ЦУ, 52 % СхУ – *[р ̊озпеᵘса́ти]* і відбивають асиміляцію за глухістю 84 % ПнУ, 46 % ПдУ, 68 % ЦУ, 48 % СхУ та 100 % ЗхУ вимовляють як [с] – *[ро ̊спеᵘса́ти]*.

Перехід [з] у [с] відбувається здебільшого при швидкому темпі мовлення. На думку В. Горпинича, звук [з] зберігається у префіксі роз- тільки перед кореневим [с]: *[розсадити]* [Горпинич 1992:].

Відповідно до вимови [з] у префіксі роз- перед глухими приголосними простежується літера с у літописі С. Величка, у творах К. Зіновієва. Варіантна передача на письмі префікса роз- подається в альманасі «Русалка Дністрова», у словнику П. Білецького-Но-

сенка. Переважають випадки оглушення [з] у префіксі роз-, що на письмі фіксується як рос-, в «Енеїді» І. Котляревського, у творах П. Куліша та Т. Шевченка. У граматиці О. Павловського зустрічаються поодинокі випадки фіксації даної вимовної особливості. У формуванні норми вимови [з] як [с] перед глухими приголосними і префікса [роз-] як [рос-] велику роль відіграли рукописи Т. Шевченка, «Енеїда» І. Котляревського, твори П. Куліша, де ця вимовна особливість часто простежується [Микитин 2005: 159].

Слово «безпека» більшість опитаних вимовили з оглушенням *[бе^{и}спéка]* і лише 40 % амерканців, 35 % придністровців, 17 % європейців, 30 % канадійців зберігають дзвінкий [з], вимовляючи *[бе^{и}зпéка]*. Інша ситуація зі словом «зцідити», де 30 % респондентів США, 50 % Канади, 43 % Європи, 15 % ПМР дотримуються норми і вимовляють *[с^{ч}ц^{ч}ідúти],* а решта виходить за рамки норми і вимовляє *[з^{ч}ц^{ч}ідúти] [сц^{ч}ідúти]*. Згідно з кодифікованою нормою звук [з], що є прийменником або префіксом, вимовляється як [с] перед глухими приголосними. Наприклад, слово «зсунути» більшість вимовили правильно – *[с ̊:ýн ̊ути]* і лише 20 % опитаних США, 50 % Канади, 27 % Європи, 45 % ПМР порушують норму і вимовляють *[зс̊ýн̊ути]*. У цьому випадку [з] є префіксом, але така ж ситуація і з прийменником, наприклад: «з кавою» правильно маємо вимовити *[с‿кáw ̊ой у]* – цього варіанту дотримується 80 % американців, 50 % канадійців, 57 % європейців, 48 % придністровців, інші респонденти зберігають дзвінкий [з]: *[з‿кáwойу]* (Д.Ж.5).

Норма вимови [роз-], [без-], [з-] у зарубіжжі, на відміну від України, є сильною і становить 72 %, норма вимови дзвінкого приголосного в префіксах [роз-], [без-], [з-] в УЗ розцінюється теж як стійка і має показник 70 %.

Літера с у префіксі без- наявна в пам'ятках старої української мови, зокрема у Святославовому збірнику (1073), у творах В. Мономаха. У новій українській літературній мові префікс безпередається на письмі літерою з послідовно. Це свідчить про вимову дзвінкого [з] або про стійкість традиції написання у новій літературній мові. Без- вживається у творах І. Котляревського, О. Павловського, у «Русалці Дністровій», у словнику П. Білецького-Носенка, у працях П. Куліша, а Т. Шевченко в рукописах пише лише без.

Відповідно до вимови префікса [з-] уживається літера с у літописі Самовидця, у літописі С. Величка, у творах К. Зіновієва. Префікс [з-] послідовно передається літерою с перед глухими приголосними в «Енеїді» І. Котляревського, у друкованих творах Т. Шевченка, у переважній більшості прикладів оглушення префікса [з-] перед глухими приголосними фіксується в граматиці О. Павловського, в альманасі «Русалка Дністрова», у словнику П. Білецького-Носенка, у творах П. Куліша та рукописах Т. Шевченка [Микитин-Дружинець 2006: 64]. Вважаємо, що високий показник оглушення [з] перед [с], [ц'] зумовлений, у першу чергу, загальною тенденцією до вимови глухого на місці дзвінкого у сполученні з глухим.

Варіантна передача префікса *роз-* наявна в альманасі: росплѣтали (45), *ростлѣває* (81), але *розтупают* (13), у словнику П. Білецького-Носенка: *розказъ* (315), але *роскачали* (317). Переважають випадки оглушення [з] у префіксі *роз-***,** що на письмі фіксується як *рос-* в "Енеїді": *росходився* (III: 5), *росплатисъ* (I: 27), *роскачали* (II: 13), хоч є й *роз-***:** *розходився* (I: 16), у творах П. Куліша: *роспущу* (1861), *роскидайте* (1861), але *розширяє* (1862,). Префікс *роз-* представлений перед глухими [к], [п] варіативно у рукописах Т. Шевченка: *роскажи* (I:3), *роспустила* (II:17) і *розкажи* (2:194), *розпустила* (I:3). Перед глухими [т], [ц], [ч] послідовно вживається префікс *рос-: росцвитае* (II: 27), *росчиняють* (II: 177, II: 247). Перед кореневим [х] засвідчується в рукописах префікс *роз-: розходивсь* (11:262), перед кореневим [с] — префікс *роз-* передається і зі збереженням дзвінкого, і з оглушенням: *розстелився* (I: 310) та *ростелився* (II: 306). У граматиці О. Павловського трапляються поодинокі випадки фіксації даної вимовної особливості. У формуванні норми вимови [з] як [с] перед глухими приголосними і префікса *роз-* як [рос] велику роль відіграли рукописи Т. Шевченка, "Енеїда" І. Котляревського, твори П. Куліша, де ця вимовна особливість простежується часто [Дружинець, 2017 : 28].

Відомо, що кінцевий дзвінкий приголосний префіксів об-, над-, під-, від-, та ін. перед глухими приголосними не оглушується. Проте асиміляція дзвінкого до глухого приголосного не наявна в таких словах, як *обпалений, відхилити, міжпланетний -*

[обпа́ле^{и}ний], [в'ідхи^{е}ли́ти,] [м'іжпланéтний]. За нашими спостереженнями, більшість порушує норму (Д.Ж.5), зокрема 40 % інформантів США, 60 % респондентів Канади, 40 % респондентів Європи, 20 % респондентів Придністров'я оглушує [б] перед [п] та вимовляє *[оп:а́л е^{и}ний]*; оглушує [д] перед [т], тобто *[v'ітхи^{е}-ли́ти]* – 40 % США, 80 % Канади, 27 % Європи, 26 % ПМР; слово «міжпланетний» *[м'іжпланéтний]* правильно вимовили лише 50 % американських, 10 % канадських, 17 % європейських, 88 % придністровських інформантів, інші оглушують [ж]: *[м'ішпланéтний].* Слово «міжпланетний» правильно вимовили *[м'іжпланéтний]* лише 36 % північноукраїнських інформантів, 52 % південноукраїнських, 84 % західноукраїнських, 46 % східноукраїнських, 42 % центральноукраїнських, інші оглушують [ж]: *[м'ішпланéтний].* Норма вимови [об-], [від-], [між-] згідно з нашим опитуванням належить до слабкої в зарубіжжі (49 %), хоч у ПМР, в Америці вона є сильною, нею володіють більше 50 % опитаних респондентів. На щабель сильної норми її піднімає відсоток володіння нею в УЗ – 54%. На порушення норми впливає російська орфоепія, свідченням цьому є оглушення кінцевих префіксальних приголосних (*[оп: а́ле^{и}ний],[в'ітхи^{е}ли́ти], [м'ішпланéтний]).*

Варіант от- (од-) із дзвінким приголосним одь- (од-) фіксується в грамотах В. Розова (1363), в Руських грамотах (1411), у літописах С. Величка. Традиція збереження дзвінкого [д] послідовно підтверджується в граматиці О. Павловського, в альманасі «Русалка Дністрова», у словнику П. Білецького-Носенка, у творах П. Куліша, у Шевченковому «Кобзарі». Не завжди фіксується ця вимовна особливість в І. Котляревського, у рукописах Т. Шевченка. Наведені факти приводять до висновку: в старій українській літературній мові паралельно вживалися варіанти оть і одь, у новій українській літературній мові – од. Лише зрідка вживається от- в І. Котляревського та Т. Шевченка. Питання про оглушення дзвінких сьогодні доволі непросте з огляду на те, як воно відбивалось у пам'ятках, та на позицію Ф. Шумлянського, який, спираючись на те, що розвиток консонантизму української мови йде в напрямку до дзвінкости, обстоював написання варіанта роз-, С. Іваницький же обстоював форму рос-, спираючися на словник Б. Грінченка, і наголошував, що такий правопис відповідає вимові [Іваницький,

Шумлянський 1918: 5] Помилки у вимові дзвінких сьогодні зумовлені у переважній більшості випадків не написанням, а впливом діалектного та російського мовлення.

Буквосполучення дж, дз можуть позначати один звук і вимовляються як африкати [д͡з], [д͡ж]. Роздільна вимова цих звуків є порушенням орфоепічних норм.

Вимову злитого передньоязикового приголосного африката [д͡ж] у слові «джерело» продемонстрували 90 % опитаних американців, 70 % канадійців, 70 % європейців, 90 % придністровців (однак вони в цьому слові допускали й інші помилки – вимовляли чітко ненаголошені [е]), а вимову злитого передньоязикового приголосного африката [д͡з] в слові «дзвінок» *[д͡зʲ v'і н ŏ к]* – 80 % американських, 50 % канадійських, 83 % європейських, 15 % придністровських ренспондентів. Решта порушує орфоепічні засади та вимовляє *[жеᵘреᵘл ŏ], [д ж еᵘреᵘл ŏ] та [зʲ v'ін ŏк], [д зv'ін ŏк]* (Д.Ж.5). Рівень володіння вимовою [д͡ж] у зарубіжжі становить 57 %, в Україні та зарубіжжі – 63 %, і ця норма вже розцінюється як сильна; рівень володіння вимовою [д͡зʲ] не падає нижче 80 % як у зарубіжжі, так і в Україні та зарубіжжі (УЗ), тому ця норма презентує свою сталість.

Африкат [д͡з] представлено в «Лексиконі» П. Беринди (1627): *дзвонокъ* [Німчук 1992: 9], у «Синонімі славеноросській» середини XVII століття: *дзвукъ, дзвонъ* (100). А назва *дзеркало* з початковою африкатою зафіксована тільки в першій половині XIX століття (Б.-Н., 114) [там само: 9]. Ю. Шевельов доводить питомість африката [д͡з] для української мови, оскільки система фонем української мови не мала [Шевельов 2002: 15].

Написання дж дуже часто зустрічається у «Лексисі» Л. Зизанія, у словнику П. Беринди, у граматиці І. Ужевича (1643).

На позначення африкат [д͡ж], [д͡з] послідовно вживається буквосполучення дж, дз і в «Енеїді» І. Котляревського, у граматиці О. Павловського. У переважній більшості випадків фіксуються ці буквосполучення у словнику П. Білецького-Носенка, буквосполучення дз – у рукописах Т. Шевченка. У П. Куліша послідовно представлено буквосполучення дз на місці африката [д͡з], на місці африката [д͡ж] фіксується літера ж. Непослідовно передається на письмі африкат [д͡з] в альманасі «Русалка Дністрова». Випадки

фіксації африката [д͡з] відсутні у «Букварі» Т. Шевченка, у «Кобзарі» [Дружинець 2018: 184].

Ю. Шевельов вважає, що дж з'являється за умов наявності емфатичного забарвлення (*укр. джерело*) чи разом із лексичними запозиченнями (укр. *уджигнути* – пол. *dżgnąć*) [Шевельов 2002: 58]. У старій літературній мові фіксується і чергування [д] – [д͡ж], наприклад у вище наведених словах *раджу, єжджу*. В досліджуваних пам'ятках нової української літературної мови Східної України чергування [д] – [д͡ж] абсолютно не відбите. Але це фонетичне явище послідовно передається на сторінках «Русалки Дністрової». Чергування [д] – [д͡ж] закріпилося в сучасній українській літературній мові і стало орфоепічною й орфографічною нормою.

Помилки у вимові дзвінких приголосних сьогодні зумовлені лише впливом діалектного мовлення та російської мови, оскільки ці орфоепічні норми фіксуються письмом, теоретично обґрунтовані вже в граматиках початку XX ст. і добре простежуються в писемних пам'ятках.

Таким чином, усі інформанти зарубіжжя дотримуються норм вимови префіксів роз-, без-, 83 % відтворюють асиміляцію за дзвінкістю у слові *вокзал*, 80 % злито вимовляють африкат [д͡ж]. Слабкими у мовленні респондентів вважаються інші обстежені норми, але найбільші труднощі виникають при вимові [в] як [ў]: *[ўпáў]* вимовили 14 % іноземців українського походження, *[w ŏўк]* – 8 %; *[наўчáнʲ:а]* – 4 %. Жоден американець не вимовив правильно лексему *впав*, жоден канадець – *навчання*.

Отже, найвищий відсоток дотримання норми всіма респондентами (Д.Ж.5, Д.Ж.6, Д.Ж.7) спостерігаємо при вимові ненаголошеного [е] (весна 62 % : Україна 72 %, зарубіжжя 51 %); префіксів роз- (100 %), без- (100 %), приголосного [г] у слові легкий (62 % : Україна 90 %, зарубіжжя 73 %). Найнижчий відсоток при вимові початкового наголошеного [и] у лексемі іноді (22 %: Україна 34 % , зарубіжжя 9 %), приголосного [в] у слові навчання (19 % : Україна 34 %, зарубіжжя 4 %), хоч останньої дотримуються всі західноукраїнські респонденти. Переважно респонденти спираються на написання і помилки допускають через відсутність теоретичних знань. Труднощі в засвоєнні аналізованих вище словоформ зумовлені розбіжністю між звучанням та фонемним скла-

дом, зафіксованим на письмі. Але доволі істотні вимовні помилки допускаються і тоді, коли написання збігається з вимовою. Йдеться про виразну тенденцію до оглушення приголосного в середині та в кінці слова.

Проаналізований фактичний матеріал свідчить, що орфоепічні норми мають свою історію, своє коріння, сучасний матеріал ілюструє рівень володіння нормами вимови і ще раз доводить, що ті норми вимови, які послідовно відбиваються у пам'ятках, є сильними і їх дотримуються інформанти.

Висновки до 3 розділу

Динаміку літературної вимовної норми виявляємо на основі живого мовлення та фіксації особливостей народного мовлення, відбитого на сторінках писемних пам'яток, адже саме в них фіксуються ті зміни, які відбувалися на синхронічних зрізах і тепер становлять орфоепічну норму.

В орфоепічній системі досліджуваних писемних пам'яток нової української літературної мови часто зустрічається вимова ненаголошених [е], [и], проостежується традиція збереження дзвінкості в кінці слова і перед глухими та збереження дзвінкого [д] у префіксі од-(від-); послідовно передається оглушення префікса [з-] перед глухими приголосними, варіантна передача на письмі префікса роз-, тобто простежується відповідність із сучасними орфоепічними нормами.

Еталонну орфоепічну норму у роботі співвідносимо з поняттям *стандартної мови* (стандартне мовлення, стандартизовані форми мовлення), ознаками якої є кодифікованість, інтелектуалізація, відповідність мовній системі, поширеність в узусі, культурно-історична традиція, естетичне сприймання тощо. У межах стандартної мови неприпустимі будь-які некодифіковані елементи (діалектний вплив, вплив орфографії, інтерференція, інтеркаляція тощо), ідентифікацію яких здійснюємо із застосуванням діахронічного (на основі писемних пам'яток, які виявляють глибинне коріння кожної орфоепічної норми) та синхронічного (на основі низки експериментальних досліджень) підходів, які дають змогу в динаміці, ємно відтворити й унаочнити процеси дотримання та

редукції нормативної вимови, а отже, визначити сильні і слабкі орфоепічні норми, що відповідно уможливить виявлення причин і корекцію останніх.

В орфоепічній системі широкого кола досліджуваних писемних пам'яток нової української літературної мови в системі вокалізму високою частотністю характеризується вимова ненаголошених [е], [и], низькою – вимова [у] на місці ненаголошеного [о]; в системі консонантизму висока частотність притаманна збереженню дзвінкості в кінці слова і перед глухими та збереження дзвінкого [д] у префіксі од-(від-), послідовно префікс [з-] передається в пам'ятках літерою с перед глухими приголосними, для префікса роз- характерна варіантна передача на письмі, тобто простежується відповідність сучасній орфографічній нормі.

Аналіз орфоепічних особливостей у писемних пам'ятках – надійне джерело для висвітлення початкового періоду в процесі становлення української орфоепії, що дає змогу представити процес вироблення вимовних норм української літературної мови, ідентифікувати їхні інваріантні та варіативні масиви, засвідчити зв'язок нової української літературної мови зі старою і провести зіставний аналіз джерельних витоків національної орфоепії та її сучасного стану для пояснення різноаспектних процесів її еволюції і водночас – для виявлення девіантних зон, які потребують негайної уваги та відповідної корекції, що у роботі здійснюємо експериментальним шляхом із залученням сучасних психо- та соціофонетичних методів дослідницьких інтерпретацій.

Експериментальне дослідження, фактичним матеріалом якого стали 11 слів-стимулів для аналізу вимови голосних та 19 слів-стимулів для аналізу вимови приголосних, проведене з респондентами різних регіонів України (Південна, Західна, Східна, Північна, Центральна Україна, загальна кількість респондентів – 270 осіб, тривалість записів звучного мовлення – 540 хв.) і за її межами у різних країнах (Канада, Європа, Америка та в полілінгвальному просторі Придністров'я (загальна кількість респондентів – 100 осіб, тривалість записів звучного мовлення – 200 хв.), уможливило отримання об'єктивного уявлення про рівень володіння вимовними нормами представниками всіх зон національної лінгвоментальності та українцями, які проживають за межами

України, а також прислужилось у з'ясуванні поширених орфоепічних девіацій і відповідно – формуванні фахових рекомендацій щодо їх усунення. Аналіз отриманих результатів здійснюємо у проекції на джерельну базу українських писемних пам'яток XVIII- XIXст., що уможливлює усвідомлення джерельних витоків становлення і розвитку сучасних орфоепічних норм та фіксацію їхньої функційної динаміки), крім того, залучаємо навчальну літературу середньої школи для пояснення типових помилок, спричинених лакунарністю навчального матеріалу.

Також здійснено зіставний аналіз рівня володіння вимовними нормами в системі вокалізму і консонантизму респондентами в Україні та за її межами для встановлення інваріантних (сильних) та варіативних (слабких) орфоепічних норм, пояснення причин зафіксованих випадків вимовних девіацій та формування рекомендацій щодо їхньої корекції.

Узагальнення отриманих експериментальним шляхом результатів (додатки Д.Е.1, Д.Е.2, Д.Е.3, Д.Е.4, Д.Е.5, Д.Е.6, Д.Е.7; Д.Ж.1, Д.Ж.2, Д.Ж.3, Д.Ж.4, Д.Ж.5, Д.Ж.6, Д.Ж.7) дало підстави для таких висновків:

1. Рівень володіння кодифікованими нормами сучасної молоді різниться в залежності від звукової моделі слова, тобто в залежності від позиції звука та його оточення, що визначає варіантність нормативних реалізацій.

2. Виокремлюємо слабкі та сильні норми вимови голосних та приголосних звуків. Так, 37 % УЗ (України - 38 %, зарубіжжя – 35) дотримуються орфоепічної норми вимови ненаголошеного голосного [**е**] у позиції перед складом з наголошеним **[и]**, 35 % УЗ (Україна 37 %, зарубіжжя 33 % - перед складом з наголошеним **[і]**, 27 % УЗ (Україна 23 %, зарубіжжя 30 %) - перед складом з наголошеним голосним **[у]**, а 73 % респондентів при вимові в цій позиції відтворюють правописні норми, 62 % УЗ (Україна 72 %, зарубіжжя 51 %) правильно вимовляють ненаголошений **[е]** перед наголошеними, крім [е], [и], [у], і наближають до [**и**]. Ненаголошений **[е]** в позиції між м'якими приголосними наближається до **[і]** – 30 % УЗ опитаних (Україна 48 %, зарубіжжя 12 %) вимовляють згідно з нормою – **[е^{і}]**.

3. Орфоепія ненаголошеного **[и]** є більш стабільною. Дотри-

муються кодифікованої норми вимови **[и]** перед наголошеним **[е]** > **[е^{и}]** чи **[е]** 48 % респондентів УЗ (Україна 38 %, зарубіжжя 58 %), вимови **[и]** перед наголошеним **[а]** > **[е^{и}]** 41 % опитаних УЗ (Україна 49 %, зарубіжжя 32 %) ; ненаголошений **[и]** в інших позиціях наближають до **[е]** 43 % інформантів УЗ (Україна 36 %, зарубіжжя 50 %).

4. Молодь порушує норми вимови [о] та початкового [і]. 25 % респондентів УЗ (Україна 31 %, зарубіжжя 19 %) наближує [о] до [у] в позиції перед складом з [і], 35 % УЗ вимовляє [у] місці [о] (Україна 35 %: ПнУ 8%, ПдУ 80 %, ЗхУ 60 %, СхУ 0 %, ЦУ 28 %; зарубіжжя 34 %: ПМР 0 %, Європа 16 %, Америка 30 %, Канада 30 %) перед складом з наголошеним [у], але жоден придністровець та східноукраїнець не вимовили це слово згідно з нормою. Норм орфоепії початкового наголошеного **[і]** дотримуються 22 % опитаних УЗ (Україна 34 % : ПнУ 18%, ПдУ 76 %, ЗхУ 0 %, СхУ 0 %, ЦУ 76 %, зарубіжжя 9 %: ПМР 20 %, Європа 6 %, Америка 0 %, Канада 10 %), 78 % вимовляють **[і]** на місці **[і^{и}]**, **[и^{і}]** або **[и]**, американці, молодь СхУ та ЦУ не відтворюють цієї норми у мовленні. Тому ці норми є нестабільними.

5. Інформанти не завжди дотримуються вимови дзвінких приголосних у кінці слова, зокрема 50 % опитаних УЗ (Україна 33 %, зарубіжжя 66 %) оглушують дзвінкий [г] > [х], але 100 % інформантів зберігають дзвінкий [д] у кінці слова**.** Респонденти не зовсім дотримуються й норм вимови дзвінких перед глухими приголосними, зокрема, тільки 39 % УЗ (Україна 41 %, зарубіжжя 37 %) вимовляють **[*г*]** замість **[*к*]**, 67 % УЗ (Україна 67 %, зарубіжжя 67 %) – [ж] замість [ш], 47 % УЗ (Україна 44 %, зарубіжжя 50 %) – **[г]** на місці **[х]** у слові *могти*. У слові «легкий» – 82% інформантів УЗ (Україна 90 % : ПнУ 58 %, ПдУ 18 %, ЗхУ 100 %, СхУ 28 %, ЦУ 22 %; зарубіжжя 73 %: ПМР 80 %, Європа 70 %, Америка 60 %, Канада 80 %) дотримуються норми й оглушують дзвінкий [г] перед глухим, але всі опитані мешканці ЗхУ вимовили це слово правильно.

6. Доволі нестабільна ситуація з кодифікованою нормою вимови префіксів, а саме їх кінцевого звука. Більшість оглушує кінцевий приголосний префікса перед глухим, але 51 % опитаних УЗ (Україна 41 %, зарубіжжя 60 %) не оглушує **[б]** > **[п]**, 39 % УЗ (Україна 33 %, зарубіжжя 45 %) – **[д]** > **[т]** та 47 % УЗ (Україна

52 %, зарубіжжя 41 %) – **[ж]** > **[ш]**. Проте в словах із можливою подвійною вимовою порушення норм відсутнє і норма вимови з- у префіксах роз-, без- перед глухими звуками, крім перед шиплячими, є стійкою: кінцевий приголосний префікса **роз-** 48 % УЗ вимовляють як [роз], 52 % як [рос] (Україна 51 % [роз], 49 % [рос], зарубіжжя 54 % [рос], 46 % [роз]); 77 % УЗ вимовляють як [бе^{и} с], 23 % як [бе^{и} з] (Україна 84 % [б е^{и} с], 16 % [б е^{и} з], зарубіжжя [бе^{и} с] 70 %, [бе^{и} з] 30 %) . Норми вимови **[з]**, що є прийменником або префіксом, дотримуються і вимовляють як **[с]** перед глухими приголосними в різних словах по-різному: 49 % УЗ (Україна 62 %, зарубіжжя 35%) в слові, де [з] перед кореневим [ц], 68 % УЗ (Україна 76%, зарубіжжя 59) – де [з] перед кореневим [к], 73 % УЗ (Україна 68 %, зарубіжжя 78%) – де [з] перед кореневим [с].

7. Більшість респодентів дотримуються норм орфоепії африкатів **[д͡з]** та **[д͡ж]**, оскільки правильно вимовляють злитий **[д͡ж]** – 74 % УЗ (Україна 68 %, зарубіжжя 80 %), злитий **[д͡з]** – 79 % опитаних УЗ (Україна 100 %, зокрема ПнУ 84 %, ПдУ 80 %, ЗхУ 100 %, СхУ 72 %, ЦУ 82 %, зарубіжжя 57 %). Вимова **[д͡з]** є стійкою нормою в Україні, зокрема всі західноукраїнські респонденти її дотримуються.

8. Ситуація з нормою вимови сонорного [**в**] на початку, у кінці та в середині слова є не стабільною: на початку слова та в кінці слова [ў] вимовляють 30 % УЗ (Україна 45 %: ПнУ 58 %, ПдУ 18 %, ЗхУ 100 %, СхУ 28 %, ЦУ 22 %, зарубіжжя 14 %: ПМР 14 %, Європа 10 %, Америка 0 %, Канада 30 %), у середині слова після голосного [ў] правильно вимовляють у слові *вовк* 33 % УЗ (Україна 57 % : ПнУ 64%, ПдУ 30 %, ЗхУ 100 %, СхУ 38 %, ЦУ 52 %; зарубіжжя 8 %: ПМР 8 %, Європа 13 %, Америка 10 %, Канада 0 %) , а в слові *навчання* – лише 19 % респондентів УЗ (Україна 34 %: ПнУ 24%, ПдУ 28 %, ЗхУ 100 %, СхУ 0 %, ЦУ 20 % , зарубіжжя 4 %: ПМР 0 %, Європа 7 %, Америка 10 %, Канада 0 %). Цією нормою володіють всі респонденти західної зони України, але не дотримуються канадійці й американці українського походження та східноукраїнські інформанти.

Таким чином, стійкими є норми вимови префіксів **[роз-], [без-]** перед глухими приголосними (крім перед шиплячими), дзвінкого **[д]** у кінці слова, адже їх дотримується 100 % інфор-

мантів УЗ, африката **[д͡з]** – 100 % інформантів України. Більшість молоді УЗ дотримується вимови ненаголошеного **[е],** глухих перед дзвінкими**, [г]** перед глухим у слові «легкий», префікса-прийменника **з-** , вимови африкатів **[д͡з]** та **[д͡ж].** Для ЗхУ стійкиими є норми вимови **[д͡з], [д͡ж], [в]** як **[ў]**, глухих перед дзвінкими, **[г]** як **[х]** у певних позиціях, бо ними володіють усі західноукраїнські респонденти. Нестійкими у мовленні є норми вимови **[е]** у позиції перед складом з наголошеними [и], [і], [у], **[о]** у позиції перед складом з наголошеними [і] та [у] та наголошеного початкового **[і].** Доволі нестабільна ситуація з кодифікованою нормою вимови префіксів **об-, від-, між-.** Респонденти не завжди дотримуються норм вимови дзвінких перед глухими та в кінці слова, зокрема, вимовляють звук [ш] замість [ж], [х] на місці [г] та ін. Нестійкими і нормами, які викликають труднощі, є норми вимови початкового наголошеного **[і],** приголосного **[в]** у словах *навчання, впав, вовк*, зокрема для інформантів зарубіжжя. Респоденти за межами України найбільше знають і дотримуються норм вимови дзвінких у кінці слова; дзвінких перед глухими; **[з]** у префіксі **роз-, без-** перед глухими. Молодь України переважно дотримується орфоепічних норм, відхилення від норми пов'язані з впливом орфографії та близькоспорідненої мови.

Стійкими можемо вважати ті норми, які фіксуються в писемних пам'ятках, і навпаки, ті вимовні особливості, що не відбито в пам'ятках або засвідчено зрідка, хоч і стали нині орфоепічними, належать до нестійких, найчастіше порушуваних.

Основну причину недостатнього рівня володіння орфоепічними нормами пов'язуємо зі шкільною освітою, рівнем шкільних підручників, у яких обов'язково повинні наводитися зразки звучного і транскрибованого мовлення, що полегшуватиме оволодіння відповідними нормами.

Основні положення дослідження, викладені в Розділі 3, висвітлено в одноосібних публікаціях авторки [76, 84, 85, 86, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 111, 112, 229, 233, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 244, 245, 246, 248].

РОЗДІЛ 4

СОЦІОФОНЕТИЧНИЙ ОПИС УКРАЇНСЬКОГО УСНОГО МОВЛЕННЯ: ЗВУКОСПОЛУКИ

Опис та аналіз типових вимовних помилок звукосполук, яких припустилася сучасна молодь під час соцопитування на теренах України (Південна, Західна, Східна, Центральна, Північна) та за її межами (Придністров'я, Канада, Америка, Європа), що ілюструє стійкість/нестійкість норми, розгляд цих девіаційних процесів з урахуванням гендерної специфіки – це проблеми, які вимагають уваги і відповідних рекомендацій. Ми зафіксували значні труднощі при вимові звукокомплексів, оскільки в усіх випадках чіткі альтернанти та написання не збігається з вимовою. На альтернантах, які не виходять за межі норми, наголошували О. Волох, Г. Гладіна, В. Горпинич, М. Жовтобрюх, О.Караман, Н. Михайлеченко, М. Наконечний, О.Пономарів, Я. Радевич-Винницький, В. Сеніна, Н. Тоцька, І. Фаріон, М. Фащенко. Розгляд цих проблем починаємо з деталізації поняття мовної норми та динаміки її наукових кваліфікацій від становлення до сьогодення (підрозділ 4.1.1.), продовжуємо історичною ретроспективою – на матеріалі фіксації орфоепічних рис у писемних пам'ятках кінця XVIII –XIX ст., що дає можливість простежити процес формування української орфоепії та визначити рівень обґрунтованості, сталості певної вимовної норми (підрозділ 4.1.2.). Узагальнення цих відомостей становить теоретичне підґрунтя експериментального соціофонетичного дослідження вимови звукосполук молоддю України (підрозділ 4.2.) та українськими респондентами за її межами (підрозділ 4.3.), щодо яких залучаємо і гендерну кваліфікацію отриманих результатів (підрозділ 4.4.), започатковуючи новий аспект соціофонетичних реконструкцій.

4.1. Проблеми мовної норми: історія та реалії

Проблема мовної норми є однією з найактуальніших і найскладніших у сучасній лінгвістиці. Вона виконує об'єднувальну (сприяє забезпеченню мовців відповідними мовними засобами для покращення репрезентації думки, мисленнєвої діяльності), настановчу (гуртує представників суспільства навколо найкращо-

го мовного зразка: завдяки цьому мовний зразок стає стійким та традиційним) та низку інших фундаментальних функцій [Карпіловська 2011: 43]. Багатогранність цього поняття визначила підвищену увагу до нього величезного кола науковців, погляди яких наводимо в наступному підрозділі.

4.1.1. Мовна норма та її ознаки

Проблема мовної норми (МН) має в лінгвістиці давню дослідницьку традицію. Чимало міркувань і досліджень про МН залишили Л. Булаховський, І. Огієнко, О. Синявський, М. Жовтобрюх, М. Пилинський та інші корифеї українського мовознавства. Але, незважаючи на величезну кількість праць, залишається ще багато неясного, суперечливого, а то й зовсім не дослідженого. Лише в поодиноких роботах принагідно висловлюються ті чи інші думки, зауваження з приводу мовних норм та випадків свідомого, стилістично заданого відхилення автора (мовця) від мовної норми (як правило, від кодифікованої літературної) [Чабаненко 1984: 37]. З усіх аспектів, які стосуютьсяо культури мовлення, нормативність є центральним, базовим поняттям, на якій тримається весь комплекс мовних, нормативно-граматичних, стилістичних, орфоепічних, культурно-історичних, соціопсихологічних, художньо-естетичних, оцінних проблем, оскільки є очевидним той факт, що без певної усталеності, канонізованості не може бути і власне культури мови [Лыков 1972: 18].

Нормування (нормалізація) — колективна оцінка мовних фактів, на підставі якої кодифікується норма сучасної літературної мови. Прийнятий у мовознавстві термін «нормалізація (нормування)» не тотожний кодифікації мовних норм. Кодифікація – це ретроспективна, найбільш експліцитна й об’єктивна форма суспільного сприйняття мовних норм [Літературна норма і мовна практика 2013: 187]. Кодифікація позначає «встановлення й офіційне визнання літературної норми, зафіксованої в граматиках, словниках, довідниках» [Єрмоленко, Бибик, Тодор 2001: 77]. Саме на фіксації мовної норми у словниках, граматиках, довідниках, що виконують роль мовних кодексів, наголошено в наведеному тлумаченні. Проте іноді кодифікацію тлумачать як «процес виро-

блення норм літературної мови» [Бибик, Сюта 2006: 295], іншими словами, як нормування мови. А втім, між термінами нормування і кодифікація є різниця: перший стосується «процесу вироблення в мовній практиці й усталення певних норм – фонетичних, лексичних, граматичних, стилістичних», а другий – фіксації цих норм у словниках, граматиках, довідниках. Ці опрацьовані лінгвістами мовні джерела здебільшого фіксують символічну мовну норму [Єрмоленко 2014: 3].

Нормалізація передбачає і свідомий вплив на розвиток літературної мови з боку суспільства (і перш за все лінгвістів). Теоретично мотивоване висвітлення цього поняття дала Л. Граудіна: «Терміном нормалізації... позначається комплекс проблем, які передбачають висвітлення таких аспектів теми: 1) вивчення проблеми визначення і встановлення норми літературної мови; 2) дослідження з нормативною метою мовної практики в її відношенні до теорії; 3) зведення до системи, подальше вдосконалення і впорядкування правил вживання у випадках розходження теорії і практики, коли з'являється потреба зміцнення норм літературної мови» [Граудина 1980: 3].

На думку мовознавців, єдиного, усталеного визначення терміна «норма» в сучасній лінгвістиці дотепер не існує, що зумовлено різними підходами до розуміння проблеми нормативності, оскільки це питання можна розглянути з кута зору загальної теорії мови, теорії культури мови, а також «практичних міркувань мовної культури» [Струганець 2011 : 34]. Г. Сюта зауважує, що «в сучасній українській лінгвостилістиці норма — активна метамовна одиниця досліджень, пов’язаних із визначенням дистрибутивних рис слововживання, образотворення, текстотворення в мові поезії та прозі певних літературних епох чи течій, соціально й культурно значущих періодів, жанрових спрямувань тощо» [Сюта 2011: 53]. А. Пилинський наголошував, що «норма літературної мови – це реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі й нормі мови й становить єдину можливість або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування» [Пилинський 1979 : 94]. І. Матвіяс теж вважав,

що МН – це історично сформований, вироблений літературною традицією і суспільно усвідомлений стандарт, який регулює мовленнєву діяльність у її типових функційно-комунікативних різновидах [Матвіяс 1990: 65]. Визначаючи *систему* як «ідеальні структури, що утворюють обов'язкові функційні опозиції», під *нормою* Е. Косеріу розумів мовні «структури», що є постійними, нормативними і традиційними для певної спільноти, тому «тій самій *системі* може відповідати ціла низка *норм*» [Coseriu 1969: 250]. Отже, у визначенні мовної норми наголошується на: а) на суспільному визнанні її зразків комунікантами; б) обов'язковості дотримання цих зразків кодифікованих у словниках, граматиках; в) динамічній природі мовної норми, що відбиває історичну змінність літературної мови, а також змінність соціально-культурних оцінок норми на синхронному зрізі мови. Літературна норма, реалізуючись на синхронному рівні, завжди містить у своєму змістовому плані елементи мовної діахронії, виявляє якнайтісніший зв'язок із літературною традицією [Літературна норма і мовна практика 2013: 65].

Науковці розрізняють єдино можливі, обов'язкові ознаки МН, що відображають характерні ознаки системи мови, і норми літературної мови. Категорія мовної норми передбачає розрізнення понять «національна мова» і «літературна мова». Літературна норма динамічна і залежить від мовної практики соціуму на певному етапі історичного розвитку, що, на жаль, часто демонструє низьку культуру мови [Коць 2014: 60]. Так, К. Булаховський зазначає, що з 1600 слововживань, зафіксованих у 29-ти найпопулярніших комп'ютерних програмах, 1265 не відповідають літературній нормі [Булаховський 2014: 8]. Це розхитує мовну норму і негативно впливає на формування мовної свідомості суспільства.

Досліджуючи літературну норму української мови, Л. Струганець виокремлює такі її ознаки: 1) відповідність літературної мови системі мови; 2) стабільність та відносна єдність; 3) стилістична диференціація; 4) кодифікованість різнотипних норм літературної мови; 5) варіантність, де остання є обов'язковою ознакою мови [Струганець 2011: 39–42]. Така гетерогенність наявна в усіх сучасних розвинених національних мовах, що спричинено зменшенням впливу територіального критерію формування літератур-

ної норми й актуалізацією культурно-історичного, традиційного критерію, а також зростанням ролі міжмовного контактування в інформаційну добу. Гетерогенність сучасної літературної норми простежується на всіх рівнях мовної структури, однак найпоказовіша вона на лексичному рівні, коли в мові побутують рівноправні варіанти на зразок поїзд – потяг, відтермінувати поїздку – перенести візит, уряд – Кабінет міністрів, роздуми – розмисли. За кожним із варіантних слововживань стоїть певна мовна традиція, зв'язок із конкретним народнорозмовним джерелом (усно-розмовною практикою), з різними тенденціями писемно-книжного спілкування. Наявність варіантів передбачає можливість вибору й водночас його обґрунтування в сучасній кодифікаційній діяльності.

У ставленні до літературної норми простежуються різні тенденції: усвідомлення її обов'язковості на тлі сучасних процесів розхитування норми; ліберальне ставлення до новацій у сфері літературної норми; хаотичне використання мовних правил, що може бути і свідомим порушенням мовної норми як засіб епатажності, привертання уваги до висловленого, і неусвідомленим порушенням норми, спричиненим її незнанням. Перша тенденція певною мірою пов'язана з консерватизмом у ставленні до норми, зокрема, з пуризмом, коли, наприклад, замість іншомовних запозичень пропонуються засоби вираження, створені на основі структурних ресурсів власної мови. Друга тенденція означає ліберальне ставлення до потоку іншомовних запозичень, прийняття новацій, які пропонує мовна практика як варіанти вже усталеної норми. Третя тенденція засвідчує стан хаосу в мовокористуванні [Єрмоленко 2014: 6].

Отже, безперечно, норма має важливе суспільне значення: вона захищає національну мову від того, що привнесло в неї все випадкове, залишаючи загальне та головне [Плющ 1971: 113]. Норми літературної мови – стабільний мовний факт. Проте цього ніяк не можна сказати про вимову, де зазвичай спостерігаються різні варіанти: ті, які не виходять за межі норми (диспозитивні орфоепічні норми, що допускають варіанти вимови), та ті, що виходять за її межі (імперативні орфоепічні норми, порушення яких розглядається як факт слабкого володіння мовою). З одного боку, такі рефлексії над мовною нормою свідчать про явище соціологізації

наукової, власне лінгвістичної сфери, з іншого, – виявляють складні процеси утвердження статусу української мови, проблеми культивування в суспільстві літературного різновиду як вищої форми національної мови [Літературна норма і мовна практика 2013: 275].

Для досягнення комунікативної мети – порозуміння – С. Єрмоленко виділяє прагматичну мовну норму («прагматична мовна норма – це використання мовних засобів для досягнення насамперед комунікативної мети – порозуміння»), з поняттям якої корелюють поняття слабкої та сильної мовної норми [Літературна норма і мовна практика 2013: 265-266]. Ми підтримуємо думку про те, що слабка, чи нестійка, мовна норма, безперечно, пов'язана з регулярними відхиленнями від кодифікованих правил і найбільше простежується в усному мовленні. Сильна ж (стійка, стабільна) орфоепічна норма – це норма, що відповідає літертурній кодифікації й ілюструє високу мовну культуру мовців.

На жаль, порушення орфоепічних норм у практиці українського усного літературного мовлення трапляється, і доволі часто це стосується вимови звукосполук. Суть проблеми полягає в тому, що, по-перше, теоретично правила орфоепії існують, а практично навички вимови не формуються, насамперед, школою. По-друге, виникає необхідність наукового обґрунтування самої норми, усвідомлення природних причин її появи, що насамперед вимагає звернення до історичних джерел як базової основи формування і становлення національної орфоепічної норми в цілому та її складників зокрема. У розділі розглядаємо загальний стан української орфоепії звукосполук у писемних пам'ятках XVIII – XIX ст. (підрозділ 4.1.2.), а в наступних підрозділах конкретизуємо історичні відомості щодо кожної конкретної вимовної норми звукосполук, проаналізованої у мовленні сучасних респондентів, що употужнюватиме свідоме розуміння виникнення і функціювання таких норм.

4.1.2. Орфоепія звукосполук за писемними пам'ятками кінця XVIII – XIX ст.

Історичні підвалини становлення орфоепічної норми у вимові звукосполук проаналізовано за такими писемними пам'ятками: «Енеида на малороссійскій языкъ перелицїованная И.Кот-

ляревскимъ» (1798), «Грамматика малороссійскаго нарѢчія» О. Павловського (1818), альманах Західної України «Русалка Дністровая» (1837), «Словарь малороссійскаго, или юго-восточно-русскаго языка; филологическій, этимологическій, съ показаніемъ частей рѢчи, окончательныхъ корней словъ, идіотизмовъ, метаплазмовъ, со сводомъ синонимовъ, съ пословицами и поговорками, составленный по произношенію, какимъ говорятъ в Малой и Южной Россіи...» П. Білецького-Носенка (1843), журнал «Основа: Южно-русского литературно-ученого вѢстника» (1861-1862; твори: «Исторія України одъ найдавнійшихъ часівъ» /Кулішъ П. 1861, № 9:79-107/, «Настуся» /Кулішъ П. 1861, № 10:1- 24/, «Хмельнищина»/Кулішъ П. 1861, № 3:1-15/, «Великі проводи» /Кулішъ П. 1862, № 1:17-52/, «До братівъ на Вкраїну» /Кулішъ П. 1862, № 3:29-32/, «Два сини» /Марко Вовчок. 1861, № 4: 39- 46/, «Ледащиця» /Марко Вовчок. 1861, № : 26-34/, «Від себе не втечеш» / Марко Вовчок. 1862, № 1: 11-106/, «Інститутка» /Марко Вовчок. 1862, № 3: 23-105/, «Не до пари» /Марко Вовчок. 1861, № 3: 5-10/, «Матусине благословення» /Стороженко О. 1861, № 9: 41-52/, та ін.; «Два брати» /Стороженко О. 1862, № 7: 50-54/, «Кіндратъ Бубенко-Швидкий» /Стороженко О. 1862, № 4: 46-69/, «Сужена» / Стороженко О. 1862, № 2: 1-10/, «Скарбъ» /Стороженко О. 1861, № 11: 57-61/, «Вуси» /Стороженко О. 1861, № 10: 44-54/, «Се така баба, що чортъ їй на махових вилах чоботи оддававъ» / Стороженко О. 1861, № 9: 69-73/ та ін.), фольклорна збірка «Вірші та приповісти, або теж присловія посполитые…» Климентія Зіновієва, «Грамматика русского языка» Я. Головацького (Львов, 1864), «Граматика руского языка» М. Осадци (Львов, 1864), «Малороссійскія повѣсти рассказанные Грыцькомъ Основъяненкомъ» («Мертвецькый Велык-день, «Добре робы, добре й буде», «Салдацькій патретъ», «Отъ тоби й скарбъ», «Конотопська выдьма», «Маруся»; Харьковъ 1841), «Кобзарь» Т.Шевченка (1840), рукописи Т. Шевченка: «Мала книжка». Автографи поезій 1847-1850 рр., «Більша книжка». Автографи поезій 1847-1860 рр., «Букварь южнорусскій» (1861) Т. Шевченка, Кобзаръ П. П. Артемовьского-Гулака (1877), Кобзаръ. Пырятынська ластивка Е. П. Гребинкы (1878). Загалом проаналізовано 42 джерела (6070 с.), правописна система яких була побудована значною мірою на фонетичних засадах.

Увагу звертаємо на вимову свистячих у пре- та постпозиції щодо шиплячих та вимову шиплячих у пре- та постпозиції щодо свистячих як найскладнішої вимовної моделі, також фіксуємо і випадки подовження м'яких перед [j] і спрощення у групах приголосних.

Наслідки асиміляції свистячого перед шиплячим засвідчують писемні пам'ятки XIII-XIV ст. [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979 : 207], африкатизація [т'], [д] фіксується в літературній мові порівняно пізно, і то зрідка з початку XVIII століття [Микитин 1996: 157], асимілятивне подовження м'яких перед [j] М. Мозер хронологізує для українського мовного простору XV-XVI ст. [Мозер 2011: 57], спрощення у групах приголосних засвідчується староукраїнськими писемними пам'ятками вже з XIV століття [Венєвцева 1960: 194-195].

Наслідки асиміляції свистячого перед шиплячим засвідчуються у грамотах Західного Полісся, у пам'ятках XVII-XVIII століть, писаних у різних місцевостях Полтавщини. Це фонетичне явище фіксується у літописі С. Величка, у фразеологічній збірці Климентія Зіновієва.

Асиміляція свистячого перед шиплячим зрідка передається на письмі в «Енеїді» І. Котляревського (*забряжчали, I: 16, але росчовну, II : 14*), у граматиці О. Павловського (*рожжалувався, 83*), у словнику П. Білецького-Носенка (*дзижчати, 115, але дзизчанье, 115*), у рукописах Т. Шевченка (*ближченько, I :61, брязчить, II : 303*). Відбиття асиміляції свистячого приголосного перед шиплячим зустрічається один раз у «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського (*бряжчять*, *15*) та два рази – в «Кобзарі» Є. Гребінки (*пидьижжае*, *97; зъижжае, 98*). Ці приклади свідчать проте те, що в усному мовленні ця особливість простежувалася. Частково ця вимовна особливість передавалась у повісті «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка (*прынишы, 37*). Не фіксується вона в альманасі «Русалка Дністрова» (*розчесує, 17*), у журналі «Основа» (*розжевріли, П.Куліш, 1862, I: 32; зживетця, Марко Вовчок, 1861, №1: 102; счинилось, О.Стороженко, 1861, №2: 30*). Ця орфоепічна норма не передається і в граматиці Я. Головацького (*зъ жалю, 31; зъ чого, 31*) [Микитин 2003: 182].

Вимова шиплячого перед свистячим пам'ятками старої української літературної мови, крім фразеологічної збірки К. Зі-

новієва, не фіксується.

В досліджуваних пам'ятках нової української літературної мови виявлено такі процеси: послідовно передається на письмі асиміляція шиплячого перед свистячим у граматиці О. Павловського (*печуроцьці, 82*), у творах П. Куліша (*книзці, 1862, I: 157*), в «Енеїді» І. Котляревського (*юпоццѣ, I: 15*), зрідка – в альманасі «Русалка Дністрова» (*виберaєся, 97, але напєшся, 18*). Наслідки відповідної асиміляції часто зустрічаються у рукописах Т. Шевченка (*запорожци, I :33 : але запорозци, II : 47*). У «Кобзарі» (1840) та «Букварі» (1861) виявлено таке написання, яке відповідало певній правописній системі (*запорожци, К, 99; подинесся, Б, 28*). Вимова [шс′] як [с′:] передається у «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського і в «Кобзарі» Т. Шевченка послідовно – *товчесся* (18), *повернеся* (22) і *повернесся* (27), *схаменесся* (29), *ловысся* (34) *і подинесся (28,), умнешся (49)*; в «Кобзарі» Є. Гребінки у переважній кількості випадків – *дывысся* (5), *молысся* (12), *сміесся* (18), *торгуесся* (18), *крутысся* (19), але один раз фіксується – *спечешься* (64). Вимова [шс′] як [с′] передається однією літерою с або двома – сс у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка послідовно – *неоглядысся* (29), *незчуесся* (29) [Микитин-Дружинець 2005: 63], у творах Марко Вовчок – *втомисся* (1861, №7, 21), *заведесся* (1862, №1, 104), у творах О. Стороженка – *спасесся* (1861, №2, 32), *вернесся* (1861, №9, 70), тут же знаходимо і відбиття на письмі вимови [шц′] як [сц′] – *подусці* (1862, №2, 5) [Дружинець. Архів автора]. У фольклорних матеріалах XIX ст. зустрічається асиміляція [шс′] як [с′]: *пронесеся* [Поповський 2018: 120].

Африкатизація [т], [т'], [д], [д'] перед свистячими по-різному відбита в досліджуваному матеріалі. Африкатизація [д], [д'] частково відбита у літописі С. Величка. Африкатизація [т], [д], [д'] іноді передається у К. Зіновієва.

Відповідно з дослідженим матеріалом африкатизація в буквосполученні -ться послідовно фіксується у граматиці О. Павловського (*барыцьця, 6*), у творах П. Куліша (*зоветця, 1861,9 : 53*), у «Малій книжці» Т. Шевченка (*моляця, I: 1*), інколи – в І. Котляревського (*остатця, II: 24 але хочется, II: 23*), в альманасі «Русалка Дністрова» (*розілъецця, 65*). У переважній більшості випадків засвідчена ця вимовна особливість у «Більшій книжці» Т. Шев-

ченка (*здаєця II: 29, але радуются, II: 213*) [Микитин 2001: 63]. У фольклорних матеріалах XIX ст., за свідченням А. Поповського, зустрічаються асимілятивні зміни: *дивицце* (Рудч., I, 75), *дивуєцце* (Рудч., I, 75) [Поповський 2015: 80]. В досліджуваних джерелах Т. Шевченка у дієслівних формах фіксується: *моляця*(1,I), *гойдаюця* (3,I), *дивиця*(17,I) *вернеця* (49,II), *дивитця* (247,II), *радуются* (21,II), *молытця* (32,Б), *святится* (16,Б) тобто вимова [т] перед [ц'] як свистячого частіше фіксується на письмі. Етимологічне -ться засвідчено як [тц'] у творах П. Куліша: *зоветця* (53), як -тся (крім єдиного випадку *розільецця* (65)) в альманасі» «Русалка Дністрова», і тільки О. Павловський етимологічне -ться передавав послідовно як [ц'ц'а]: *бицьця*[183]. Вимова [т'с'] як [тц'] або [т'ц'] фіксується послідовно як у «Марусі»Г.Квітки–Основ'яненка *зберутця* (30), *стараетця* (31), *бьетця* (31), так і в «Кобзарі» П. Гулака – Артемовського: *вовтузітця* (21), *жахатьця* (28), «Кобзарі» Є. Гребінки: *дивуетця* (34), *жывытьця* (53), у творах Марко Вовчок: *проситця (1861, №4, 24), кидатьця (1861, № 7, 31)* у творах О. Стороженка: *навідуватьця (1861, №2,14)*, де простежується і вимова [т'с'] як [цц'] *схопицця* (1861, № 2,15) [Дружинець. Архів автора].

Африкатизація [д], [д'] перед наступним свистячим не засвідчена в досліджуваних джерелах. Відсутні випадки африкатизації [д] і [д′] перед свистячими: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського (*гаспидська*, 21; *удци* 21; *пидступыть*, 21); в «Кобзарі» Є. Гребінки (*молодци*, 24; *людська,* 100); у граматиці Я. Головацького – *по людски*; в граматиці М. Осади – *одинадцять*, хоч у старій українській літературній мові (у збірці К. Зіновієва) зрідка трапляється: *людзького* [Микитин 2004 : 512]. Ця особливість вимови не передається в граматиці О. Павловського (*жмудській*, 139); у словнику П. Білецького-Носенка (*людскость*, 215); у творах П. Куліша – *громадську, людцями* [Дружинець 2015: 46], у творах О. Стороженка – *відсіля (1861, №2,26) одцурався (1861, №11, 23)*, у творах Марко Вовчок – *двадцять (1861, №1,9), одступитця (1861, №7, 27),* надрукованих у журналі «Основа» [Дружинець. Архів автора]; «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка (*пидцюкне*, 35; *колядци*, 53; *ловцемъ-молодцемъ*, 67); у рукописах Т. Шевченка (*людською*, I : 53) [Дружинець 2015: 46].

Асиміляція [т] за місцем і способом творення: [тч] – [чч] – [ч] у переважній більшості випадків в основі квітч- представлена у рукописах Т. Шевченка (*квичала, I : 43, але заквитчане I : 294*), зрідка – у словнику П. Білецького-Носенка (*чесніоче, 388*), у творах П. Куліша (*квічали, 1861, 11-12 : 3*), у творах О. Стороженка (*неросквічана, 1861, №2, 2)*, у «Кобзарі» Т. Шевченка (*безбаченкомь, 50)*. Асиміляція твердого приголосного за місцем і способом творення [тч] → [чч] → [ч] не відбита в граматиці Я. Головацького: *отче* (31), *братчикъ* (39). Матеріал граматики М. Осадци теж не фіксує такої зміни: *отче* (29), *отчизна* (154). Проте така асиміляція закріплена у більш ранніх джерелах: у граматиці О. Павловського – *оччинявъ* (49). У повісті «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка ця норма представлена у переважній більшості випадків (*заквичча*, 32; *браччыка,* 81, але *пан-отченьку*, 70). При обґрунтуванні вимови [т] як [ч] перед шиплячими можна спиратися на рукописи Т. Шевченка, у яких фіксується ця особливість [Дружинець 2014: 10].

Африкатизація [д] як африката перед шиплячими, за винятком одного слова *оджже* у граматиці О. Павловського, не відбита у пам'ятках XIX століття [Микитин, 1995: 68]: *швидче* («Русалка Дністрова», 103), *живіе* (Марко Вовчок, 1861, №1,9), *одчинене* (О. Стороженко, 1861, №11,19).

Поодинокі приклади з довгими приголосними трапляються в Євангелії Верковича (XIV). Подвоєння приголосних фіксується й у граматиці М. Смотрицького, у словнику Л. Зизанія, у словнику П. Беринди. Асимілятивне подовження приголосних передається у літописі С. Величка.

Зрідка це явище фіксується на письмі в «Енеїді» І. Котляревського (*убрання, I: 13, але клочья, II: 25*), у словнику П. Білецького-Носенка (*рилля, 313, але бадилье, 48*), в «Кобзарі» Т. Шевченка (*попидтынью, К, 16*), послідовно – в граматиці О. Павловського (*багатьтѣ, 7*), у творах П. Куліша (*браття, 1861, 9: 28*), у «Малій книжці» Т. Шевченка (*гильли, I: 13*). У переважній більшості прикладів ця особливість передається в «Більшій книжці» Т. Шевченка (*зараньне, II: 110, але коріння, II: 252*). Абсолютно не фіксується на письмі асимілятивна довгота приголосних в альманасі «Русалка Дністрова» (*браття, 18*). У першодруках є приклади, які свідчать про тенденцію до подовження вимови м'яких і на-

півпом'якшених зубних приголосних: у «Кобзарі» Є. Гребінки (*життя*, *23; имення, 34; силлю, 37; зобачення, 105*); в «Кобзарі» Т. Шевченка (*возлисся, 64; зиллячка, 78)*. Подовжена вимова приголосних виявлена й у «Марусі» Г. Квітки-Основ'яненка (*весильля, 30; кулаччамъ, 37; сватаньня, 52; угильля, 56)* [Дружинець 2015: 83], у журналі «Основа» *(гуляння (Марко Вовчок, 1861, 2, 35); зілля (Марко Вовчок, 1861, №4,21)), вісіллє (О. Стороженко, 1861, №2, 35); сіллю (О. Стороженко, 1861, №11,19))* [Дружинець. Архів автора]. У фольклорних матеріалах XIX – початку XX ст. зустрічається послідовно подовжена вимова приголосних: *ружжя* (Нов., Мп, 60), *піччю* (Стриж, 132) [Поповський 2018: 118].

Спрощення в групах приголосних засвідчується староукраїнськими писемними пам'ятками XIV століття. Наслідки спрощення у групах приголосних трапляються і в пам'ятках XVI-XVIII ст.: у Крехівському Апостолі, у Пересопницькому Євангелії. Фіксується спрощення в групах приголосних у «Лексисі» Л. Зизанія, зрідка – у літописі С. Величка, у «Віршах. Приповістях посполитих» К. Зіновієва, у творах Г. Сковороди.

Непослідовно фіксується спрощення на письмі в «Енеїді» І. Котляревського (*щасливо, II: 37, але праздники, III: 62*), в альманасі «Русалка Дністрова» (*серце, 2, але честних, 116*), у словнику П. Білецького-Носенка (*сонце, 332, але пропастниця, 303*), у рукописах Т. Шевченка (*сонце, II: 9 серце, I: 4, але честную, II: 209 щастлывымъ, I: 238*), у «Кобзарі» Т. Шевченка (*серце, К: 10 і сердце, К, 58*), у «Букварі південноруськім» Т. Шевченка (*серцем, Б, 13 і честнымъ, Б,14*). Найбільше слів зі спрощенням груп приголосних виявлено у творах П. Куліша (*чесне, 1862, 2 : 34; серцемъ, 1862, 2 : 18*). Зустрічається декілька прикладів, які засвідчують спрощення в групах приголосних, у «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського (*серце*, 11; *сонце*, 17); у «Кобзарі» Є. Гребінки (*щаслива*, 23); у «Кобзарі» Т. Шевченка *(серце, 10; сердце, 58)*. Спрощення в групах приголосних непослідовно передається у повісті «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка *(жалослыва*, 73; *празныка*, 72, але *счастлива*, 44; *честный, 48*) [Дружинець 2016: 127], у творах О. Стороженка *щасливі* (1861, №2, 39), але *заїздного* (1861, №2, 18); у творах Марко Вовчок це фонетичне явище фіксується послідовно: *серце* (1861, №3, 8), *шіснадцятий* (1861, №7,

30) [Дружинець. Архів автора]. Стабілізація процесу спрощення спостерігається у фольклорних матеріалах XIX – початку XX ст.: *тижні* (Тишк., 190; Манж, С., 40), *нещасная* (Черн., 149; Арс., 20) [Поповський 2018: 121]. Спрощення в групах приголосних наявне в старій та новій літературній мові, що і вплинуло на формування відповідної вимови груп приголосних у сучасній літературній мові.

Дисиміляцію [чн] в [шн] писемні пам'ятки засвідчують дуже рідко. Дисиміляційні процеси відбиті у словнику П. Беринди, у «Віршах. Приповістях посполитих» К. Зіновієва.

Послідовно дотримана традиція передачі дисиміляції [чн] у словах *мірошник, соняшник, рушник, рушниця* у граматиці О. Павловського (*мірошныкъ, 46*), у рукописах Т. Шевченка (*рушныки, I : 46*), у «Кобзарі» Т. Шевченка (*рушниками, К, 76*). Найбільше прикладів виявлено в словнику П. Білецького-Носенка (*соняшникъ, 335*). Зрідка зустрічається передача на письмі цього явища в альманасі «Русалка Дністрова» (*рушник, 10, але ручницями, 95*), у *2 : 47*). На основі одного випадку в «Кобзарі» Є. Гребінки – *рушныкы* (11), в «Кобзарі» Т. Шевченка – *сердешна (59)* можемо стверджувати про відбиття дисиміляції приголосних [чн]. Дисиміляція приголосних [чн] як [шн] передається у повісті «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка (*сердешный*, 40; *пшенышный*, 65; *соняшный*, 114) [Дружинець 2011: 324], у творах Марко Вовчок (*смашнійше (1861, № 3,7); соняшного (1861, №1,78)),* у творах О. Стороженка (*соняшне (1861, № 9,44); пшенишний (1861, №2, 27))* [Дружинець. Архів автора]. У фольклорних матеріалах XIX – початку XX ст. зафіксовано дисимілятивні зміни у звукосполученні [чн]: *пшенишниї, велишниї* (Чуб, IV, 322) [Поповський 2018: 120].

Отже, можна з упевністю сказати, що ті орфоепічні норми, які фіксувалися на письмі, є найстійкішими в усному мовленні, зокрема вимова [шс′] як [с′:], [т'с'а] як [ц':а]. Нова українська літературна мова розвивала і вдосконалювала ті традиції старої літературної мови, які спиралися на усне народне мовлення, тому значна частина вимовних особливостей, що згодом стала орфоепічною нормою, засвідчена в писемних пам'ятках XIII-XIV ст., а деякі орфоепічні риси і в джерелах XI століття. Проаналізуємо функціювання цих нормативних звукосполук у сучасному мовленні українських респондентів.

4.2. Соціофонетичний опис мовлення українських респодентів на теренах України: норма та девіації

Відповідно до закономірностей сполучуваності звуків у мовленні деякі орфоепічні норми випливають з асимілятивних змін у групах приголосних звуків. У мовленнєвому потоці звуки виступають не відокремлено, а разом, тому вони взаємодіють один з одним і уподібнюються. Як відомо, українській мові властиві уподібнення приголосних за дзвінкістю/глухістю, м'якістю, місцем творення, способом творення, місцем і способом творення, що і проаналізуємо у мовленні українських респондентів.

Респондентами нашого опитування стали ті ж самі представники української молоді, що і при аналізі вимови голосних та приголосних (молодь різних регіонів України, зокрема молодь *Північної України* – мешканці Київської, Житомирської, Сумської, Чернігівської областей, зокрема 50 студентів Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Д.И.6); молодь *Центральної України* – мешканці Черкаської, Полтавської, Запорізької, Кіровоградської, Дніпропетровської областей, зокрема 50 студентів Навчально-наукового інституту української філології та соціальних комунікацій Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького та гуманітарного факультету Національної металургійної академії України (м. Дніпро) (Д.И.5); молодь *Східної України* – мешканці Луганської, Харківської, Донецької областей, зокрема 50 студентів Одеського національного університету імені І. І. Мечникова та Донбаського державного педагогічного університету (Д.И.8), молодь *Західної України* (мешканці Львівської, Рівненської, Волинської, Хмельницької областей) – 50 студентів філологічного факультету ЛНУ імені І. Франка та Навчально-наукового інституту агроекології та землеустрою Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне) (Д.И.7), *Південної України* (мешканці Одеської, Миколаївської, Херсонської областей) – 70 осіб: 50 студентів філологічного факультету спеціальності «Українська мова та література» ОНУ імені І. І. Мечникова (Д.И.3), 10 студентів хімічного факультету ОНУ імені І. І. Мечникова (Д.И.4), 10 учнів ЗОШ № 56 м. Одеси (Д.И.9).

Мета соцопитування: визначити регіональний рівень володіння кожною нормою вимови звукосполук та загальний рівень володіння орфоепією звукосполук у регіонах та в Україні. Завдання соцопитування: записати на диктофон вимову 270 особами 58 слів-стимулів (підбиралось по одному слову на кожен випадок певної норми), де свистячі, шиплячі стоять у пре- та постпозиціях. Зокрема свистячі перед шиплячими (у префіксах роз-, без- , з-: *розжувати, розчистити, розшити, безжально, безшумно, без джему, зшити, зчарувати, зжитися, з джерела;* в середині слова: *вивізши, принісши, мотузчин, Парасчин»);* шиплячі перед свистячими (у словах: *книжці, відважся, смієшся, свашці, мучся, річці);* на стику слів (*між дзеркалами, між зорями, лиш зараз, лиш дзвін, меч зари, піч дзеркальна);* передьоязиковий [д] перед свистячими (*відзнака, відсвяткувати, заводський, відцвісти, блюдце, від дзвінка);* передьоязиковий [д] перед шиплячими (*від джерела, під швом, під човном, молодший, Лідчин, наладчик, віджити, відчистити);* передьоязиковий [т] перед свистячими [с], [з], [з'], [ц], [ц'], [з], [д͡з] (*сміється, багатство, митцем, квітці, от зараз, от дзеркало);* передьоязиковий [т] перед шиплячими [ж], [ч], [ш], [д͡ж] (*отже, сітчатка, короткий, от джміль);* вимова [чн] (*пшеничний);* вимова [с'т'] (*стіна (у середині слова), незалежність, радість (у кінці слова));* спрощення в групах приголосних *(студентський (у прикметниках), хустці (у Д.-М.в іменників ж.р. одн.), невістчин (у присвійних прикметниках), хвастливий (у винятках)).*

Протягом опитування респондент повільно читав слова з дотриманням орфоепічних норм. Тривалість записів склала 810 хвилин (13,5 годин). Алоритм опису: визначається кількість володіння/неволодіння тією чи іншою нормою респондентами ПнУ, ПдУ, Зху, СхУ, ЦУ (наприклад, вимова шиплячих перед свистячими), володіння/неволодіння нормою при вимові конкретного слова (наприклад, *книжці*) – відповідно встановлюється відсоток: володіють нормою вимови шиплячих перед свистячими 20 % респондентів в Україні: 29 % в ПнУ, 8 % – ПдУ, 8 % – СхУ, 30 % – ЗхУ, 23 % – ЦУ; не володіють цією нормою 80 % інформантів в Україні; 71 % в ПнУ, 92 % – ПдУ, 70 % – СхУ, 96 % – ЗхУ, 77 % – ЦУ; володіють орфоепічною нормою при вимові слова *[кни́зʼцʼі]* – в Україні 9 %: в ПнУ 8%, ПдУ 16 %, ЗхУ 2%, СхУ 14 % ЦУ 6 %; не

володіють при вимові слова *книжці – [кни́жц'і], [кни́шц'і]* – 91 % респондентів в Україні: 92 % в ПнУ, 84 % – ПдУ, 98 % – ЗхУ, 86 % – СхУ, 94 % – ЦУ.

Відсотки володіння / неволодіння нормою у слові в певному регіоні вираховували таким чином: в ЦУ правильно вимовили слово *[кни́з'ц'і]* 3 особи з 50 – 6 % (3 х 100% : 50 = 6 %), неправильно – *[кни́жц'і]* 19 осіб з 50 – 38 % (19 х 100 : 50 =38 %) і *[кни́шц'і]* – 28 осіб з 50 – 56 % (28 х100 : 50 = 56 %); відсотки володіння / неволодіння нормою у слові в Украні – на основі відсотків у кожному регіоні: слово *[кни́з'ц'і]* – в Україні володіють нормою 9 % (ПнУ 8% + ПдУ 16 % + ЗхУ 2% + СхУ 14 % + ЦУ 6 % = 46% : 5 = 9%), при підраховуванні відсотків володіння нормою взагалі, брались до уваги відсотки слів, що представляють цю норму (норма [с'т''] – в ПдУ дотримуються 77 % : слова, що представляють цю норму *[с' т''ц'іна́]* – правильно вимовили в ПдУ 80 %, *[не''зале́жн'іс'т'']* – 86 % ; *[ра́д'іс'т''ц']* – 66 % (80% + 86% + 66% = 232% : 3 (кількість слів) = 77 %). Відсоток володіння орфоепією звукосполук укрїнцями визначався на основі володіння кожною вимовною нормою звукосполук в Україні: 46 % на основі загального відсотка кожної норми орфоепії звукосполук (свистячі перед шиплячими – 48 %, [д] перед свистячими – 50 %, [т] перед свистячими – 62 %, спрощення в групах приголосних – 50 %, шиплячі перед свистячими – 20 %, [д] перед шиплячими – 37 %, [т] перед шиплячими – 41 %, вимова [чн] – 22 %, вимова [с'т']– 81 %; 48+50+62++50+20 +37+41+22+81=411:9=46 %).

Деталізовані результати соцопитування подаються в Додатках (Д.З.1; Д.З.2; Д.З.3; Д.З.4)

4.2.1. Вимова звукокомплексів: свистячі в прета постпозиціях

В українській орфоепії діють два орфоепічні закони, які регулюють вимову свистячих перед шиплячими і шиплячих перед свистячими. Свистячий приголосний перед шиплячим є слабким і зазнає змін – звучить як шиплячий унаслідок асиміляції за місцем творення: *вирісши [vи́р`іш:и], вивізши [vи́v'іжши], зшити [ш:и́ти], зжовкнути [ж:о́ўкнути], безжалісний [бе''ж:а́л`існий*], *безчесний*

[бе^{и}жче́сний], зчистити [шчи́сти^{е}ти], з джерела [ждже^{и}ре^{и}ла́], розчистити ро[*жч*]*и́стити і ро*[*шч*]*и́стити, безшовний бе*[*жш*]*о́вний і бе*[*ш:*]*о́вний.*

У мовленні молоді різні типи асиміляції в основних своїх виявах не зовсім підтверджують загальноприйняті кодифіковані норми, тому, безперечно, вимагають спеціального аналізу. 48 % молоді України (56 % молоді ПнУ, 45 % ПдУ, 39 % ЗхУ, 46 % СхУ, 53 % ЦУ – Д.З.2) продемонстрували уподібнення свистячих наступним шиплячим і тим самим відтворили асиміляцію за місцем творення: на межі префікса і кореня: *розжувати [рож:ywáти]* (Україна 60 % – ПнУ 64%, ПдУ 52%, ЗхУ 58 %, СхУ 58 %, ЦУ 66 % – Д.З.1)*, розчистити [рожчи́сти^{е}ти] і [рошчи́сти^{е}ти]* (Україна 54 % – ПнУ 42%, [р ̊о ш] 34 %, ПдУ 28 %, ЗхУ 46 %, СхУ 34 % і 24 % %, ЦУ 42 %, [р ̊о ш] 20 %)*, розшити [рош:и́ти]* і *[р ̊ожши́ти]* (Україна 65 % – ПнУ 68%, ПдУ 50 %, ЗхУ 42 %, СхУ 26 % і 42 %, ЦУ 54 %, 36 %)*, безжально [бе^{и}ж:а́л'но]* (Україна 57 % – ПнУ 62%, ПдУ 54 %, ЗхУ 52 %, СхУ 54 %, ЦУ 62 %)*, безшумно [бе^{и}ш:у́мно] і [бе^{и}жшу́мно]* (Україна 57 % – ПнУ 72 %, ПдУ 42 %, ЗхУ 32 %, СхУ 42 % і 34 %, Ц У 30 % і 34 %)*, без джему [бе^{и}ждже́му]* (Україна 40 % – ПнУ 42%, ПдУ 60 %, ЗхУ 22 %, СхУ 38 %, ЦУ 36 %)*, зшити [ш:и́ти]* (Україна 35 % – ПнУ 56 %, ПдУ 28 %, ЗхУ 24 %, СхУ 28 %, ЦУ 38 %)*, зчарувати [шчаywáти]* (Україна 58 % – ПнУ 70 %, ПдУ 44 %, ЗхУ 64 %, СхУ 48 %, ЦУ 62 %)*, зжитися [ж:и́ти^{е}са]* (Україна 37 % – ПнУ 28 %, ПдУ 42 %, ЗхУ 30 %, СхУ 42 % %, Цу 44 %)*, з джерела [ж дже^{и}ре^{и}ла́]* (Україна 42 % – ПнУ 54%, ПдУ 36 %, ЗхУ 56 %, СхУ 18 %, ЦУ 46 %)*;* у середині слова найкраще відтворили респонденти цю норму при вимові слова *Парасчин [пара́шчи^{е}н]* (Україна 58 % – ПнУ 64%, ПдУ 72, ЗхУ 54 %, СхУ 46 %, ЦУ 54 %)*,* нижчий відсоток володіння нормою при вимові слів *принісши [при^{е}н'іш:и]* (Україна 44 % – ПнУ 36%, ПдУ 60 %, ЗхУ 30 %, СхУ 48 %, ЦУ 48 %) і *мотузчин [моту́жчи^{е}н]* (Україна 42 % – ПнУ 70%, ПдУ 10 %, ЗхУ 42 %, СхУ 42 %, ЦУ 46 %) і найнижчий – при орфоепії лексеми *вивізши [vuv'іжши]* (Україна 26 % – ПнУ 26%, ПдУ 56 %, ЗхУ 0 %, СхУ 26 %, ЦУ 24 %). Інші 52 % молоді України (44 % ПнУ, 55 % ПдУ, 61 % ЗхУ, 54 % СхУ, 47 % ЦУ) показали неправильну вимову: вимовили звук, що позначає на письмі

відповідні букви (тобто відтворили орфографічні норми) чи регресивну асиміляцію за глухістю без уподібнення до шиплячого ([зч], [сч] замість [жч], [шч]; [зж], [сж] – [ж:]; [зш], [сш] – [жш], [ш:]; [здж], [сдж] – [ждж]; [зш], [сш] – [ш:]; [сч], [зч] – [шч]; [зж] – [ж:]; [зш], [сш], [ш:] – [жш]; [сч], [зч], [шч] – [жч]; [жч], [сч] – [шч]; [сш] – [ш:]: а) на межі префікса (прийменника) і кореня: *[розчи́сти ᵉ ти]* і *[росчи́сти ᵉ ти], [розжуwа́ти]* і *[росжуwа́ти], [розши́ᵉ ти]* і *[р ̊осш:и́ти], [беᵘзжа́л'но] і [*бе ᵘ сжа́л´но*], [*бе ᵘ з ͡дже́му*]* і *[*бе ᵘ с ͡дже́му*], [беᵘсшу̀мно]і [беᵘзшу̀мно], [зши́ти]* і *[сши́ти], [счаруwа̀ти] і [зчаруwа́ти], [зжи́тиᵉс'а], [*з ͡дже ᵘ ре ᵘ ла́*]* і *[*с ͡дже ᵘ ре ᵘ ла́*]*; б) у середині слова: *[vи́v'ізши], [vи́v'ісши], [vи́v'іш:и]; [м ̊от ̊ўсчиᵉн],[м ̊от ̊ўзчиᵉн], [мотýшчи ᵉ н]; [пара́жчиᵉ н],[пара́счиᵉн] і [при ᵉ н'ісши]*. Отже, можна засвідчити вплив правопису на вимову респондентів. Правопис із самого початку став головним чинником регулювання писемної та усної форми літературної мови.

Кодифіковані норми вимови, які формувались у тісному зв'язку з орфографічними, простежуються ще в рукописах, першодруках старої та нової української літературної мови, а перші дослідження вченими особливостей української літературної мови викладені ще у працях XIX століття. Про особливості української вимови, зокрема особливості вимови звукосполук, які були досліджені нами, є свідчення у багатьох правописних системах, побудованих більшою чи меншою мірою на фонетичних засадах. Можемо провести паралелі між сучасною вимовою та пам'ятками, у яких фіксовано ті зміни, що відбувались у мовленні і становлять тепер орфоепічну норму. Наслідки асиміляції свистячого перед шиплячим засвідчують писемні пам'ятки XIII-XIV ст.: *ижьжєнуть* (Єв1270, 20), *ижьжєнєтьсѧ* (Рязанська корчма 1284, 328). Відбивають її достатньою кількістю прикладів і пам'ятки XIV-XVI ст.: *сожьжєного* (Р. гр., 1352, 6), *жжирають* (П. Є., 1556-1561, 175) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979 : 207], *роширити* (грамоти Західного Полісся, XV) [Українські грамоти XV століття 1965: 14-15]. Зустрічається така асиміляція і в пам'ятках XVII-XVIII століть, писаних у різних місцевостях Полтавщини: *прикажчики* [Волох 1959: 20]. Асиміляція свистячого наступним шиплячим зафіксована й у літописі С. Величка: *рожжаковало* (187) [Волох 1960 б: 172], у фразеологічній збірці

Климентія Зіновієва: *зъѣжженъ* (225), *ро(ш)чину* (238) [Микитин 1996: 157]. О. Шонц зазначає: «Драгоманівка не передавала асиміляції шиплячого звука перед свистячим і свистячого перед шиплячим: *Воронежськуї, волошських, запорожці; счеплена, низчих, розширьались* та ін. Асиміляція свистячого перед шиплячим засвідчена в іменниках із суфіксом -ин-: *Цісаршчини, рушчини* тощо. Уподібнення шиплячих до свистячих і шиплячих до свистячих не простежується і в «Русалці Дністровій». Рукописи Т.Шевченка засвідчують асиміляцію свистячого перед шиплячим: *вкупоци*, *сміесся, вь колисоцці* і под. В журналі «Основа» послідовно представлене тільки уподібнення свистячого до шиплячого в іменниках із суфіксом ~ин~: *козащини, Мазепинщини* та уподібнення [шс'а] до [с':а] ([с'а]) в кінці дієслівних форм: *соромисся, наісися* [Шонц 2004: 104-105]. Таким чином, в історичних пам'ятках переважає закріплена на письмі асиміляція свистячого перед шиплячим, а більший відсоток української молоді ігнорує ці тонкощі вимови.

Вимова названих префіксів вивчається по суті з 2-ого класу середньої школи. Теоретично обґрунтовуються відповідні правила у підручнику для 5-ого класу в параграфі «Вимова і написання префіксів з- (зі-, с-), роз-, без-, пре-, при-»: 1) перед глухими [с], [с'], [ц], [ц'] приголосний [з] може наближатися до [с]; 2) перед [ж], [ч], [ш] - до [ж] або [ш] [Фащенко 1999: 5]. Подаються і зразки вимови, і теоретичний матеріал у підручниках для 10-11 класів [Фащенко 1998: 39], проте респонденти різних регіонів України ігнорують норму, однак найкраще володіють нею північноукраїнські інформанти. У підручнику для 5 класу XXI століття (2018 р. видання) в темі «Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних» не приділяється увага вимові префіків роз-, без- перед шиплячими, а тільки перед глухими приголосними, крім шиплячих (*розписав*); про вимову свистячих перед шиплячими подається правило: «звуки [з], [ц], [с] перед шиплячими [ж], [ч], [ш] змінюються відповідно на [ж], [ч], [ш]: *зжати [ж:ати], зшити [ш:ти]»,* як бачимо, наводиться тільки два приклади, а приклади цих звукосполук у середині слова відсутні [Заболотний О.В., Заболотний В.В. 2018: 101]. Не звертається увага на вимову префіксів і в темі «Правопис префіксів з (зі, с-), роз-, без-», де, безперечно, можна було б подати орфоепічні тренажери [там само: 115],

однак у Додатках 1 подається «Орфоепічний словничок», де подається вимова слів зі сполуками *зж (безжурний [бе^{и}ж:урний]), зш (зшивати [ш:и^{е}вати]), зж (зжати [ж:ати]), роз- як [рож-] і [рош-] (розшити [рош:ити], [рожшити])* [там само: 199]. У підручнику для 10 класу в темі «Основні правила вимови звуків» звертається увага тільки на вимову сполучень *зж*, *сш* і наводяться приклади *розжарений [рож:аре^{и}ний], безжальний [бе^{и}ж:ал'ний]*, *принісши [при^{е}н'іш:и^{е}], занісши [заніш:и^{е}]* [Авраменко 2018: 77], але приклади вимови сполуки [з]+[ж] в середині слова відсутні, тобто немає чітких зразків вимови складних звукосполук, зокрема сполук (на межі префікса і кореня): [з]+[ч]→[шч] (*зчистити*), [з]+[дж͡]→[дж͡] (*з джерела*), [без]+[ч]→[бе^{и}жч]: (*безчестя*), [роз]+[ш]→[рош:] і [рожш] *(розшнурувати)*; в середині слова ([з]+[ш]→[жш] *(відвізши),* [с]+[ш]→[ш:]: *(принісши),* [с]+[ч]→[шч] *(Парасчин);*[з]+[ш]→[жш] (*вивізши*), [з]+[ч]→[жч] (*Мотузчин*), а ці правила можна подати й у 5 класі.

Передньоязиковий приголосний [д] перед свистячими внаслідок регресивної асиміляції за способом творення змінюється на свистячий африкат [д͡з]: *ві́дступ [v'і́д͡зступ], відцура́тися [v'і́д͡зцура́ти^{е}са], ві́дзвук [v'і́д͡ззwук].*

Молоді було запропоновано прочитати такі слова: *відзнака, відсвяткувати, заводський, відцвісти, блюдце, від дзвінка.* 50 % молоді в Україні (55 % ПнУ, 22 % ПдУ, 55% ЗхУ, 57 % СхУ, 63 % ЦУ) дотрималися рамок правильної вимови: *[v'і́д͡зна́ка], [v'і́д͡з'с'w'аткуwати], [заwод͡з'с'кùй], [v'і́д͡з'ц'v'істù], [бл'ýд͡зце], [v'і́д͡з':v'інка].* 50 % респондентів України ці слова вимовляють так, як пишуть, що призводить до буквеної вимови (*[v'і д цv'істú], [v'іддз͡:у'інка́], [заwодс´кúй] [v'ідсw'аткỳwáти], [v'і́д͡зна́ка]),* чи демонструють ненормативну африкатизацію й оглушення – зміну [дс'] на [ц'] *([заw ˚оц^{і} кú ĭ]),* [дц] на [ц:], [тц] (*[бл'ýц:е], [бл´ýтце]),* [дц] на [тц] *([v'і тцv'істú]),* [дд͡з] на [тд͡з:] *([v'іт‿д͡з:v'інка́]),* [дс] на [тс] *([v'ітс w'аткỳ wáти]),* [дз] на [тз] *([v'ітзна́ка]).*

Варто наголосити на тенденції до оглушення дзвінкого перед глухим, адже у слові *відсвяткувати* 47 % респондентів України (28 % ПнУ, 24 % ПдУ, 54 % ЗхУ, 44 % СхУ, 36 % ЦУ) допустили помилку і вимовили *[v'і́т'с'w'аткуwати].* У слові *відзнака* вдалися до оглушення дзвінкого вже менше опитаних, що становить

40 % від усієї кількості (44% ПнУ, 78 % ПдУ, 14 % ЗхУ, 34 % СхУ, 30 % ЦУ). При вимові слова *блюдце* 40 % інформантів України (32% ПнУ, 90 % ПдУ, 42 % ЗхУ, 18 % СхУ, 18 % ЦУ) допустили помилки, зокрема одні оглушили дзвінкий [д] до [т], інші – до [ц], а ще інші відтворили норми написання *[блʲ у́ц:е], [бл'у́тце], [бл'у́дце]*. При вимові слова *від дзвінка [v'ідʒ͡:у'інка́]* тільки 49 % респондентів України (ПнУ 40%, ПдУ 34 %, ЗхУ 52 %, СхУ 76 %, ЦУ 42 %) володіють нормою, інші 51 % не відтворюють африкатизації (*[v'іддʒ͡:у'інка́])* чи оглушують передньоязиковий [д] (*[v'іт͡дз:v'інка́]*. Деякі учні 11 класу (респондентами виступили кращі учні ЗОШ №56 м. Одеси) у словах *відзнака [v'ідʒзна́ка], відцвісти [v'ідʒ͡цv'істи́], від дзвінка [v'ідʒ͡:у'інка́]* чітко вимовляють [д], дехто оглушує і [д] при вимові переходить у глухий [т], що є грубим порушенням вимовної норми (Д.З.3). 100 % студентів-хіміків ОНУ імені І.І. Мечникова вимовляють *[заw ̊оц'ки́ї]* чи *[заwодс'ки́ї]* замість *[заw ̊одʒ͡сʲки́ ї],* більшість прочитали *[v'ітцv'істи́] замість [v'ідʒцv'істи́], [блʲ ̊у́ц:е], [бл'у́тце], [бл'у́дце] - [блʲ ̊у́дʒ͡це]* (Д.З.3). Безперечно, на це впливає темп мовлення та відсутність теоретичних знань.

Дзвінкий африкат асимілятивного характеру [д͡з], як і [д͡ж], на місці [д] засвоюється в усному нормативному мовленні з великим зусиллям. Якщо звернутися до шкільних підручників, то в 5 класі у розділі «Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія» про ці правила орфоепії не йдеться [Заболотний О.В., Заболотний В.В. 2018: 80-138], хоч у Додатку 1 в «Орфоепічному словничку» у слові *шістнадцять* у транскрипції подається африкат [д͡з] *[ш'існа́дʒ͡'ц'ат'],* а в слові *людській* тільки дзвінкий [д] *[лʲ удʲ сʲкий]* [Заболотний О.В., Заболотний В.В. 2018: 199], така варіативна демонстрація тієї ж самої норми (правильна і неправильна) не допускається. В 10 класі також немає цієї вимовної норми в розділі «Орфоепічна норма» у темі «Основні правила вимови звуків» (хоч у вправах цієї теми зустрічаються лексеми *надзвуковий, подзьобаний* та ін.) [Авраменко 2018: 72-85; 77]. Отже, випускники школи про цю норму не знають, у теорії вона є, а на практиці відсутня. Вважаємо, що в підручнику для 5 класу ця складна вимовна норма повинна бути обґрунтована: викладена повністю і чітко з прикладами ([д]+[с]→[д͡зс]: *[v'ідʒ͡стᵒуп]* (*відступ*), [д]+[з]→[д͡зз]:

[v'ідзznака] (*відзнака*), [д]+[ц]→[д͡зц]: *[v'ідзце^{и}нтр^{о}ovиї]* (*відцентровий*), [д]+[дз]→[д͡з:] *[v'ідз:éркала] від дзеркала*, у підручнику для 10 класу цей вимовний матеріал повинен бути продубльований із метою повторення, в підручниках інших класів ці приклади мають містити «Орфоепічні тренажери-таблиці», які, на жаль, у шкільних книгах відсутні.

Існує кілька критеріїв обгрунтування певної орфоепічної норми. Один із них – це частота і послідовність відбиття відповідної вимови у писемних пам'ятках XIX – XX століть: при неминучості фонетизації орфографії пам'ятки фіксують найорганічніші для мови і найвиразніші вимовні явища.

Африкатизацію [д] засвідчено в літературній мові зрідка. Перед наступним свистячим приголосним не передається [д] як [д͡з] у П. Куліша – *громадську, людцями*; у словнику П. Білецького-Носенка – *людськость*; у «Русалці Дністровій» – *молодці*; у граматиці Я. Головацького – *по людски*; у граматиці М. Осади – *одинадцять*, хоч у старій українській літературній мові (у збірці К. Зіновієва) зрідка трапляється: *людзького*. У рукописах Т. Шевченка відповідна мовна норма теж не відбита: *людьского, людського* [Микитин 2004 : 512]. О. Шонц наголошує, що в «Хутірній поезії» П. Куліша виявлена африкатизація [д] перед свистячими [с], [с´]: [дс] – [д͡з´] // [дз]: *людзським* (11), *благородзство* (28), *схидзтво* (59), *сусідзського* (69), *пожмудзські* (128), *але людську* (61) [Шонц 2006 : 150]. Зміна [д] на [д͡з] під впливом свистячих у новій літературній мові не фіксується до 80-х років XIX ст., хоч зрідка трапляється в старій літературній мові.

Отже, нормативна вимова *[д]* як африката перед свистячими та шиплячими приголосними сьогодні є важливою орфоепічною проблемою [Прокопова, Тоцька 1990: 21]. Літературну вимову *[д͡з]* та *[д͡ж]*, зокрема асимілятивного характеру, як реалізацію слабкого *[д],* часто порушено. Ю. Шевельов доводить питомість африката *[д͡з]* для української мови, оскільки система фонем української мови не мала дзвінкого відповідника *[ц],* у ній було вільне місце для *[д͡з]* [Шевельов 2002], проте африкатизація *[т], [д]* загалом є найменш засвоєним орфоепічним явищем [Горпинич 1992: 31], її уналежнюють до слабких норм української літературної мови.

Згідно з кодифікованими нормами української орфоепії,

проривний приголосний [т] перед [ц], [с] змінюється на [ц:]: [т] + [ц] = [ц:] *(копитце – [копи´ц:е]);* [т′] + [с′] = [ц′:] *(говориться – [гово´риец′:а])* і [т] перед [з] змінюється на [д͡з] *(от зараз [од͡зза̀раз]).* 62 % інформантів України (73% ПнУ, 59 % ПнУ, 57 % ЗхУ, 53 % СхУ, 66 % ЦУ) підтверджують загальноприйняті норми: правильно вимовляють слова – *сміється [с'м'ијѐц':а], багатство [бага́цтwo], митцем [мец:ѐм], квітці [кv'іц':і], от зараз [од͡ззàраз], от дзеркало [од͡з:е́ркал ̊о].* Жодних проблем в опитуваних ПдУ не виникло зі словом *[бага́цтwo],* всі вимовили з дотриманням норми, але вимова слів *[мец:ѐм] і [од͡ззàраз]* у більшості студентів є неправильною. У слові митцем *[мец:е́м]* 54 % респондентів України (36 % ПнУ, 87 % ПдУ, 62% ЗхУ, 58 % СхУ, 26 % ЦУ) допускають девіації з опорою на правопис *[митце́м], [ме^{и}тце́м];* у фонетичному слові *от зараз [од͡ззàраз]* 52 % опитаних України (30 % ПнУ, 74 % ПдУ, 58 % ЗхУ, 46 % СхУ, 54 % ЦУ) оглушують передньоязиковий [д] *[отза́раз].* Слово *сміється [с'м'ијéц':а]* в Україні правильно вимовили 79 % (ПнУ 86%, ПдУ 86 %, ЗхУ 92 %, СхУ 62 %, ЦУ 68 %), але могли б краще, оскільки на цю норму наголошується дуже часто в шкільних підручниках, починаючи з 4 класу: в темі «Дієслова на –ся» подається табличка «Вимовляємо. Пишемо», у якій вимова слів *прокидається, хлюпається* [Захарійчук, Мовчун 2015: 163]; в темі «Правопис закінчень іменників чоловічого роду в родовому відмінку однини» – *піднімається, опускається, перегортається* [Вашуленко, Дубовик, Мельничайко 2016: 65], в темі «Відмінювання прикметників» – *починається, вичеться, хочеться* [там само: 95], в темі «Дієслова на –ся (-сь)» подається правило: в дієсловах 3-ої особи однини і множини –ться вимовляють як [ц′:а] – *підписує*[ц′:а], *вча*[ц′:а] [там само: 162]. Велика увага приділяється цій нормі і в 5 класі при вивченні теми «Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних» [Заболотний О.В., Заболотний В.В. 2018: 101], і в 10 класі – «Основні правила вимови звуків» [Авраменко 2018: 77], однак 42 % українців ігнорують нормою вимови [т′] + [с′] = [ц′:].

За результатами нашого дослідження, африкатизація [т'], [д'] засвідчується в літературній мові порівняно пізно – з початку XVIII ст.: *людзского (250), вернеца (240)* у фразеологічній збірці Климентія Зіновієва [Микитин 1996: 157]. Значно переважають

традиційні написання. В. Мойсієнко зазначає, що доволі широко у пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI-XVII ст. відображена асиміляція за способом творення [т'] перед [с']: *свецких* (218 Соболь) [Мойсієнко 2006: 326]. Написання *сармацкимъ (152), Каравацкую (199)* трапляється, як свідчить М. Мозер, у «Синопсисі» І. Гізеля [Мозер 2011: 176]. Відповідно до дослідженого матеріалу африкатизація в буквосполученні -ться послідовно фіксується у творах П. Куліша: *зоветця (1861, 9: 53),* у «Малій книжці» Т. Шевченка: *моляця (І: 1).* Інколи ця вимовна особливість засвідчена в «Енеїді»: *хочетця (ІІ: 23), але робится (І: 22),* у «Більшій книжці» Т. Шевченка: *здаєця (ІІ: 29), але радуются (ІІ: 213*). Лише один випадок свідчить про відбиття африкатизації [т'] перед свистячим в альманасі: *розільецця [67:13].* Не зафіксовано асиміляції [т'с'] -› [ц'ц'] у дієслівних формах М. Осадци – выговорюєтъ сj (37), пытаєтъ сj (38 [Дружинець 2015 : 12]. О. Шонц зазначає, що у першодруках М. Драгоманова асиміляція [т] перед [с'] не передана в кінці дієслівних форм: *видаетьсьа, терпитьсьа, живетьсьа*, уподібнення [д] і [т] до [с'] засвідчене в «Русалці Дністровій» поодинокими випадками: *люцко, богацького, розільецця.* Східноукраїнський правопис передавав тільки асиміляцію [т] перед [с] у кінці дієслівних форм, що простежується у творах Т. Шевченка: *забудеця, діеця, поквапиця* і под., в «Основі»: *вьетця, всміхнетця* [Шонц 2004 : 105]. У «Хутірній поезії» П. Куліша асиміляція [т] перед свистячими засвідчена як [тц´] – [ц´ц´]: *оццiв* (8), *праотця* (103); [тс] – [ц]: *деспоцтво* (10), *сиріцтво* (47), *багацтва* (73); [тс´] – [ц´]: *солдацькими* (30), *старосвіцький* (28), *утікацький* (87) [Шонц 2006: 151]. У фіксації пам'ятками африкатизації проривних [т], [т'] є своєрідності: глухий [т'] у варіанті [ц'] виступає майже послідовно у граматиці О.Павловського, у рукописах Т. Шевченка, у творах П. Куліша; на письмі у формах –тця, -тцця, ця, цця, цьця.

Приголосний [т] набуває призвуку [ц'] під впливом попереднього свистячого [с'] у словах типу *[неᵘзалéжн'іс'тᶣ'], [рáд'іс'тᶣ'], [ѵ'íс'тᶣ'і] (незалежність, радість, вісті)*, а також у слові *[с'тᶣ'інá] (стіна)*. За нашими спостережннями, вимова [с'т'] як [с'т'ц'] належить до стійкої норми: в Україні дотримується цієї норми при вимові вищезазначених слів 81 % опитаних – ПнУ 95 %, ПдУ 77 %, ЗхУ 63 %, СхУ 75 %. Зокрема найвищий показ-

ник при вимові слова *[не^{и}зале́жн'іс'т^{ц}']*: 84 % українців вимовили з дотриманням орфоепічної норми, з них ПнУ 94 %, ПдУ 86 %, ЗхУ 90 %, СхУ 80%, ЦУ 72%; дещо нижчий відсоток володіння нормою при вимові лексеми *[ра́ д^{и}іс'т$^{ц'}$]* – Україна 82 % (ПнУ 100%, ПдУ 66 %, ЗхУ 90 %, СхУ 86 %, ЦУ 70 %) і найнижчий, але, безперечно, свідчить про стабільність норми, при вимові слова *[с'т'ц'ін а́]* – Україна 75 % (ПнУ 92%, ПдУ 80 %, ЗхУ 90 %, СхУ 58 %, ЦУ 56 %).

У випадках словотворення та словозміни в українській мові часто виникає збіг кількох приголосних звуків, що ускладнює їхню вимову. Тому один із приголосних (переважно середній) випадає і відбувається *спрощення*. 50 % інформантів України (52 % ПнУ, 63 % ПдУ, 52 % ЗхУ, 47 % СхУ, 37 % ЦУ) підтверджують загальноприйняті кодифіковані норми орфоепії і вимовляють: *[студе́н'с'кий] студенський, [ху̀с'ц'і] хустці, [хwаслúvий] хвастливий, [не^{и}v`ішчи$^{е}$ н] невістчин.* А 50 % молоді України показали неправильну вимову: *[студѐн'ц'кий], [ху̀стц'і], [не$^{и}$v`ісчи^{е}н], [ни ^{е} v'істчи ^{е}н], [хwастлúvий].* У молоді ЦУ показник правильної вимови є найнижчим – 37 % респондентів знають загальноприйняті норми вимови.

Нині увага на цю норму звертається ще в підручнику з 3 класу: у темі «Числівник» подається табличка «Вимовляй. Пиши», де наводяться слова *шістнадцять, шістсот* [Вашуленко, Дубовик, Мельничайко, 2016: 113], тому сподіваємось на кращі результати учнів початкової школи, ніж одинадцятикласників ЗОШ № 56 м. Одеси, які при вимові слів відтворювали графічний запис. Найгірше володіння нормою показали респонденти при вимові слова *хвастливий [хwаслúvий]:* дотримується норми тільки *25 %* молоді України (ПнУ 28%, ПдУ 64 %, ЗхУ 4 %, СхУ 20 %, ЦУ 8 %), інші опитані (75 %) відтворюють при вимові норми орфографії. Дослідження показує тісний зв'язок орфографії й орфоепії, бо більшість респондентів не дотримуються правил спрощення і вимовляє відповідно до правил написання. Помилки допустили всі студенти-хіміки, чітко вимовляючи *[хwастлúvий]* замість *[хwаслúvий],* аналогічна ситуація і з учнями 11 класу ЗОШ № 56 м.Одеси, які вимовляли всі звуки в слові *[студе́нтс'кий]* (замість *[студе́н'с'кий]*), але у слові хустці *[х ů̀с'ц'і]* 80 % опитуваних від-

творили орфоепічну норму.

Звернемо увагу на виклад цієї норми у підручниках для старших класів: у 5 класі при вивченні теми «Спрощення в групах приголосних» чітко подаються групи приголосних, у яких відбувається спрощення, але не всі подаються слова-винятки, у яких випадає приголосний в усному мовленні (тільки *пестливий, хвастливий, кістлявий*), не подаються транскрипції, за винятком однієї до слова *чесний,* у яких відбувається спрощення в мовленні [Заболотний В.О., Заболотний В.В. 2018: 104]. У підручнику для 10 класу у розділі «Орфоепічна норма» матеріал про спрощення в групах приголосних відсутній, у темі «Спрощення приголосних» у розділі «Орфографічна норма» теоретичний матеріал подано конкретно і чітко з боку орфографії, з боку орфоепії звертається увага тільки на складні сполуки *стц* і *стч,* наводяться слова та транскрипції до них *(невістці, невістчин, артистці, артистчин)* [Авраменко 2018: 101-102]. Такий виклад у шкільних підручниках вважаємо неповним, він не сприятиме опануванню нормою вимови спрощення в групах приголосних.

У писемних пам'ятках спрощення у групах приголосних засвідчується староукраїнськими писемними пам'ятками вже з XIV ст: *исного* з *истьіного* (Р. гр., 1388, 37), *исньїи* (гр. 1393, 49). Ще частіше спрощення відбивають староукраїнські писемні пам'ятки XV ст.: *чєсньїхь* (Р. гр., 1435, 32), *кажному* (гр. 1446, 152), *намєнику* (Гр. 1489, 47). У деяких староукраїнських пам'ятках XVI-XVIII ст., незважаючи на їх традиційну орфографію, наслідки спрощення в групах приголосних вже дуже поширені, як-от: у Креховському Апостолі (1566) – *власний* (182), *жалосньїй* (113), *ремесник* (649), *серце* (9), *щасливий* (656); у Пересопницькому Євангелії (1556-1561) – *власьнии* (389); у «Синонімі славенороссскій» XVII ст. – *власносте* (102), *власний* (103), *серце* (155); у «Віршах. Приповістях посполитих» Климентія Зіновієва – *щасливь* (101), *позно* (252); у літописі Величка (1720) – *н*амѣ*сникь, празникъ* (202). Однак поряд із цим весь час зберігається і традиційне написання: *властнихь* (АЖ. 1583, 59), *известно* («Лексикон» П. Беринди, 45), *честнимь* (К. З., XVII — XVIII) [Дружинець 2014 : 53-54]. За дослідженням О. Шонц, спрощення груп приголосних фіксується непослідовно у М. Драгоманова: *протестанства, індепенденства*

і жалостні, користніше; в «Русалці Дністровій»: *сердце, честних* і т. ін.; у рукописах Т. Шевченка: *щастльївьій, почестного* і т. ін.; в «Основі»: *намістника.* Желехівка майже не засвідчує спрощення в групах приголосних. Очевидно, М. Драгоманов передавав спрощення в тих словах, у яких воно виразно відчувалось у вимові, в інших випадках – орієнтувався на традиційну орфографію [Шонц 2004 : 105-106]. Таким чином, спрощення в групах приголосних наявне у старій та новій літературній мові, що і вплинуло на формування відповідної вимови в сучасній літературній мові.

Отже, слабкими (дотримуються менше 50% респондентів України) є норми вимови свистячих перед шиплячими, шиплячих перед свистячими, приголосного [д], [т] перед шиплячими, вимова [чн]; до сильних можна уналежнити спрощення в групах приголосних (володіють 50 % українців), вимову приголосного [т] перед свистячими (62 %), передньоязиковий [д] перед свистячими (50 %), вимова [с' т'ц'] (81 %). Якщо говорити про регіональну стабільність норми, то норма вимови свистячих перед шиплячими є стабільною в ПнУ (56 %), передньоязикового [д] перед свистячими – в ПнУ, ЗхУ, ЦУ, СхУ (найвищий показник – 63 % в ЦУ); передньоязикового [т] перед свистячими – у всіх регіонах України (найвищий показник ПнУ – 73%), спрощення в групах приголосних – у всіх регіонах, крім СхУ, ЦУ (найвищий показник ПдУ – 63 %), тобто орфоепічна культура свідчить про низький ступінь ознайомлення суспільства з вимовними нормами та вміння їх свідомо застосовувати.

4.2.2. Вимова звукокомплексів : шиплячі в прета постпозиціях

Артикуляція приголосних звуків, що стоять поряд і взаємодіють один з одним, частково змінюється. Виникає явище асиміляції – артикуляційного уподібнення звуків один одному. Слід зауважити, що для асиміляції велике значення має темп мовлення. При найбільш швидкому темпі мовлення асиміляція здійснюється найбільш повно.

Згідно з другим законом орфоепії шиплячі приголосні перед свистячими під впливом останніх змінюються на відповідні їм

свистячі: *ра́ди*[*с´:а*], *до*[*ц´:і*[1]], *у кни́*[*з´ц´і*], *на до́*[*с´ц´і*] – *радишся, дочці, у книжці, на дощі*. Лише 20 % респондентів України (29 % ПнУ, 8 % ПдУ, 8 % ЗхУ, 30 % Сх У, 23% ЦУ) вимовили правильно такі запропоновані слова, як: *книжці [книз'ц'і]* (Україна 9 % – ПнУ 8%, ПдУ 16 %, ЗхУ 2%, СхУ 14 %, ЦУ 6 %)*, відважся [v'ідwа́з'с'а]* (Україна 6 % – ПнУ 10%, ПдУ 14 %, ЗхУ 0 %, СхУ 6 %, ЦУ 0 %), *смієшся [см'і йе́с[1]:а]* (Україна 16 % – ПнУ 24%, ПдУ 16 %, ЗхУ 12 %, СхУ 26 %, ЦУ 4 %)*, свашці [сва̀с'ц'і]* (Україна 10 % – ПнУ 8%, ПдУ 10 %, ЗхУ 4 %, СхУ 24 %, ЦУ 6 %)*, мучся [му̀ц'с'а]* (Україна 16 % – ПнУ 18%, ПдУ 12 %, ЗхУ 2 %, СхУ 36 %, ЦУ 12 %)*, лиш зараз [ли[е]з:а́ раз]* (Україна 32 % – ПнУ 58 %, ПдУ 6 %, ЗхУ 6 %, СхУ 32 %, ЦУ 56 %)*, між зорями [м'із: ŏ р[ı]а м и]* (Україна 18 % – ПнУ 0 %, ПдУ 0 %, ЗхУ 0%, СхУ 58 %, ЦУ 32 %)*, Меч Зари [м едʒ͡-за́ри]* (Україна 6 % – ПнУ 14%, ПдУ 0 %, ЗхУ 0 %, СхУ 12 %, ЦУ 4 %)*, лиш дзвін [ли[е]здʒ͡ v'і́н]* (Україна 54 % – ПнУ 80%, ПдУ 0 %, ЗхУ 60 %, СхУ 62 %, ЦУ 70 %)*, між дзеркалами [м'іздʒ͡еркалами]* (Україна 42 % – ПнУ 82%, ПдУ 0 %, ЗхУ 0 %, СхУ 64 %, ЦУ 64 %)*, піч дзеркальна [п'ідʒ:ерка́л'на]* (Україна 11 % – ПнУ 22%, ПдУ 0 %, ЗхУ 0 %, СхУ 14 %, ЦУ 18 %)*, річці [р'і̀ц':і]* (Україна 12 % ПнУ 14 %, ПдУ 18 %, ЗхУ 8 %, СхУ 14 %, ЦУ 8 %). У мовленні інших інформанттів (80 %) спостерігаємо таке: *[жс'] [шс'], [с':]* замість *[з'с'] [v'ідwа́шс'а], [v'ідwа́ж с'а],[v'ідwа́с´:а], [чс']* замість *[ц'с'] ([м ů́чс[ı]а]), [жц'], [шц'],* замість *[з'ц'] ([к ни́жц[ı]і], [кни́шц[ı]і]), [чц']* замість *[ц':] ([р'ічц[ı]і]), [шс']* замість *[с':]([с'м'іјé шс'а]), [шз]* замість *[з:]([ли[е]з:а́ раз])*.

Уперше про вимову шиплячого як свистячого дізнаються в 3 класі при вивченні теми «Дієслова на –ся (-сь)», де чітко зазначається, що «у дієсловах 2 особи однини –шся вимовляють як *[с':а]» і* наводиться приклад *сміє[с':а]* [Вашуленко, Дубовик, Мельничайко 2016: 162]. Це правило дублюється і в 5 класі у темі «Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних» [Заболотний О. В.,Заболотний В. В. 2018 : 101], у 10 класі – «Основні правила вимови звуків» [Авраменко 2018:77], а 80 % респондентів України не застосовують його практично і не володіють цією орфоепічною нормою.

Всі опитані ЗхУ, ПдУ допустили помилку при вимові слів: *між дзеркалами, піч дзеркальна, меч зари,* дотримуючись норм

орфографії*: [м'іждзеркалами], [п'ічдзеркальна], [мечза́ри],* всі опитані ПнУ, ПдУ, ЗхУ вимовили неправильно фонетичне слово *між зорями.* Менше проблем при вимові слова *[лиж͡дз͡ в'і́н]* – правильно вимовили 54 % респондентів України (ПнУ 80%, ПдУ 0 %, ЗхУ 60 %, СхУ 62 %, ЦУ 70 %*).*

Теоретично ці правила орфоепії подаються лише у підручнику для 10 кл., однак не всі: увага акцентується на вимові *-ться, -шся, -жці, -шці, -зж, -тч, -чц, -сш, -тц* [Авраменко 2018: 77]. У підручнику для 5 класу у параграфі «Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних» звертається увага на вимову -ться, -шся, шиплячих перед свистячими і навпаки, але як приклади подаються тільки три слова *зжати, зшити, книжці*, хоч правило чітко викладено: шиплячі [ж], [ч], [ш], перед [з], [ц], [с] змінюються на [з], [ц], [с] *(книжці)* [Заболотний О.В., Заболотний В.В. 2018: 101]. Однак в «Орфоепічному словничку» подаються слова з вимовою звукокомплексів *жц, шс, чс, чц, шц: діжці, дивишся, вибачся, дочці, дошці* [Заболотний О.В., Заболотний В.В. 2018: 199], такий «Орфоепічний словничок» не завадив би у підручнику кожного класу, а 10 класу зокрема. Орфоепічні норми вимови голосних, приголосних, звукосполук повинні бути повністю правильно і чітко представлені у шкільних підручниках, зокрема вимова префіксів [роз-], [без], [з-] перед усіма шиплячими, вимова [т], [д] перед шиплячими та свистячими, про останню норму (яка є найскладнішою) ніхто із школярів не знає, оскільки не розглядається в жодному підручнику. Для практичного засвоєння вимови треба дати необхідну кількість зразків в усіх підручниках, при вивченні будь-якого розділу має бути «Орфоепічний тренажер» – табличка з вимовою слів. Такі зразки, хоч поодиноко, зустрічалися в підручнику 5- го класі (1991р.), де наводяться слова *ложці [з'ц'], дочці [ц':], купаєшся [с':]* [Передрій, Скуратівський, Шелехова, Остаф, 1991: 139]. Зразки вимови дієслівних форм на -шся та -ться подаються кілька разів у різних підручниках. До цього матеріалу можна відсилати, поки учні користуються цим підручником. У 6-ому класі в розділі «Іменник» про асимілятивні зміни немає жодних зауважень [Заболотний О.В., Заболотний В.В. 2018: 76-128]. Тому в учнів виникатимуть складнощі при вимові форм місцевого та давального відмінків іменників типу *річка та сестричка*; іменники

ж, що пропонуються як зразки для відмінювання – *книга, надія, пісня, площа* тощо, – не мають складних вимовних особливостей, не закріплених орфографією. Якщо певне мовне явище не звучить, воно і не засвоюється у мовленні. Важко сказати, як вимовляють учні слова, вжиті в різних текстах різних підручників: *на дощці, річці, на лисичці, запорожці, по одежці, товаришці, діжці, відважся, мучся, книжці* та ін. За результатами соцопитування, учні ЗОШ № 56 м. Одеси не дотримувались орфоепії звукосполук при читанні слів, лише 30 % правильно вимовили *смієшся [с'м'іїйéс':а]*, *принісши [при^{е}н^{і} ́ш:и]*, *розжувати [р ̊ож ̊:ywáти],* але жоден випускник не вимовив *студентський [ст ̊удéн'с'кий]* (Д.З.3), тому, безперечно, потрібна система зразків вимови певних словоформ у підручнику відповідно до навчального матеріалу.

Серед студентів хімічного факультету слова *[с'м'іїéс':а] (дотримались норми 25 %), [р'іц^{і}:і] (20 %)* вимовлені правильно (Д.З.3) незначною кількістю учасників опитування, в останньому без потреби пом'якшували [ч] та не уподібнювали його до [ц], що суперечить кодифікованій вимові. Слід зазначити, що палаталізований [ч] більш властивий російській мові, тому спостереження показує, що цей звук уживається переважно жителями міста, які спілкуються російською мовою. Викликали труднощі слова відважся *[v'іdwáз^{і}са], книжці [кни́з^{і}ц^{і}і],свашці [cwáс^{і}ц^{і}і],* у яких респонденти-нефілологи зберігали шиплячі перед свистячими. Слід зауважити, що при швидкому темпі асиміляція відбивається повно, при повільному – асиміляція може мати лише частковий характер.

Досліджувані писемні пам'ятки нової української літературної мови підтверджують відбиття норм вимови: послідовно передається на письмі асиміляція шиплячого перед свистячим у граматиці О. Павловського: *печуроцьці* (82), у П. Куліша: *запорозці, книзці, довідаєсся.* Але вимова шиплячого [ж] перед свистячим як свистячого внаслідок асиміляції за місцем творення не засвідчується на письмі у словнику П. Білецького-Носенка: *запорожскій*. Очевидно, вимова [ж] перед свистячим була різною, тому засвідчуються паралельні написання у рукописах Т. Шевченка: *запорожци, запорозци.* Зрідка представлена вимова [ш] перед свистячим як [с'] в альманасі «Русалка Дністрова»: *виберaєся (197),*

зведеся (100), але нап'єшся (18). Виразно зафіксовано вимову [шс] як [с'с'] у рукописах Т. Шевченка: *смієшся (399), птаства (235)*. Вимова [чц] як [ц'ц'] започаткована ще в «Енеїді» Котляревського, а в рукописах Т. Шевченка передається двома літерами цц або однією: *вкупоци, хатиноци, ріцці, купоцци,* однак відповідна асиміляція не засвідчується у західноукраїнських джерелах, у «Русалці Дністровій»: *дочці (6*), у граматиці М. Осади: *точці (246)* [Микитин 2003: 182]. Отже, можемо спостерігати варіативність уживання уподібнення приголосних та фіксацію норм сучасної вимови у цих працях.

Вимова шиплячого перед свистячим пам'ятками старої української літератури фіксується зрідка, зокрема у фразеологічній збірці К. Зіновієва: *свасці (225)* [Дружинець 2017 : 78]. У розвідці О. Шонц бачимо, що у творах Т. Шевченка уподібнення шиплячого до свистячого засвідчується в переважній більшості випадків: *въ хатиноци, на ріцці, росиплесся* та ін., що відповідало живій вимові. Правопис П. Куліша засвідчує асиміляцію шиплячого звука перед свистячим непослідовно – в «Основі» *Збарбзькоі, Запорузький*; у «Хутірній поезії»: *обізвесся, міз земляками*, але *між своі*. П. Куліш відходить від традиційного правопису, орієнтується на живу вимову [Шонц 2006 : 104-105]. Отже, у ІІ половині XIX – на початку XX ст. асиміляція свистячого перед шиплячим і шиплячого перед свистячим як вимовна норма чітко визначилася.

Проривні приголосні [д], [д'], [т], [т'] є слабкими у сполученні із свистячими та шиплячими: під впливом свистячого вони змінюють спосіб творення, під впливом шиплячого – спосіб і місце творення. Ці звукові зміни є найскладнішими в українській орфоепії.

Передньоязиковий приголосний [д] перед шиплячими внаслідок регресивної асиміляції за способом і місцем творення вимовляється як шиплячий африкат [д͡ж]: *відшліфува́ти [v'ід͡жшл'іфуwа́ти]; відчини́ти [v'ід͡жчиᵉни́ти], віджива́ти [v'ід͡жжиᵉwа́ти]*. Не всі респонденти-філологи володіють цією орфоепічною нормою, а тим більше нефілологи (Д.З.1; Д.З.3). Проаналізувавши опитування, ми бачимо, що дотримання норми вимови [д] перед шиплячими як [д͡ж] у словах *Лідчин [л'ід͡жчиᵉн]* відтворили в Україні 27 % інформантів (в ПнУ 40 %, ПдУ 18 %,

ЗхУ 0 %, СхУ 38 %, ЦУ 40 %), *молодший [молòдж͡шиᵉї]* – в Україні 30 %, (ПнУ 30%, ПдУ 18 %, ЗхУ 2 %, СхУ 42 %, ЦУ 56 %), *від джерела [v'ідж͡:еᵘреᵘла́]* – в Україні 56 % (в ПнУ 38%, ПдУ 58 %, ЗхУ 48 %, СхУ 72 %, ЦУ 64 %), *під швом [п'ідж͡шwòм]* – в Україні 42 % (в ПнУ 68%, ПдУ 28 %, ЗхУ 6 %, СхУ 54 %, ЦУ 54 %), *під човном [п'ідж͡чоўнòм]* – в Україні 28 % (в ПнУ 54%, ПдУ 6 %, ЗхУ 8 %, СхУ 46 %, ЦУ 24%), *наладчик [налàдж͡чиᵉк]* – в Україні 36 % (в ПнУ 64%, ПдУ 8 %, ЗхУ 2 %, СхУ 50 %, ЦУ 56 %), *віджити [v'ідж͡жùти]* – в Україні 46 % (в ПнУ 32%, ПдУ 6 %, ЗхУ 78 %, СхУ 56 %, ЦУ 58 %), *відчистити[v'ідж͡чùстиᵉти]* – в Україні 30 % (в ПнУ 40%, ПдУ 6 %, ЗхУ 16 %, СхУ 48 %, ЦУ 40 %). Передньоязиковий [д] перед шиплячими продемонстрували в Україні 37 % (в ПнУ 46 % , ПдУ 19 %, ЗхУ 20 %, СхУ 51 %, ЦУ 49 %). Замість уподібнення звуків, 63 % респондентів копіюють у вимові написання слів: *[молòдший], [л'ідчин], [v'іддж͡ереᵘла], [п'ідшwòм], [п'ідчòўном], [налàдчиᵉк], [v'іджùти], [v'ідчùстиᵉти],* оглушують дзвінкий приголосний: *[налàтчиᵉк], [v'ітчùстиᵉти], [л'ітчиᵉн], [v'іт‿д͡жеᵉреᵉла́], [п'ітшwом], [v'іт‿жùти], [v'іт‿чùстиᵉти] чи відбивають повну асиміляцію за місцем, способом творення та глухістю [п'іч: ̊оўн ̊ом], [нала́ч:иᵉк], [л'і ́ч:иᵉн], [п'і ч: ̊оўн ̊ом]* – тим самим не підтверджують загальноприйняту кодифіковану норму. У слові *молодший* девіації підтвержують написання *[молодший],* асиміліцію за глухістю *[м ̊ол ̊отший],* асиміляцію за *за місцем, способом творення та глухістю [молочший]* та прогресивно-регресивні зміни, які виходять за межі позиційних чергувань *[моло́дчиї],[моло́ч:иї].*

У мовленні студентів, за спостереженням Л. Прокопової та Н. Тоцької, *[д͡ж]* переходить у звичайний фрикативний. Отже, нормативна вимова *[д]* як африката перед свистячими та шиплячими приголосними сьогодні є важливою орфоепічною проблемою [Прокопова, Тоцька 1990 : 19].

За результатами усного опитування всі респонденти-нефілоги не знають правильної вимови і не володіють орфоепією [д] перед свистячими та шиплячими у словах *під швом [п'ідж͡шw ̊ом], під човном [п'ідж͡ч ̊оў ̊но́м], наладчик [нала́дж͡чиᵉк].* Домінує у відповіддях збереження проривного [д], тенденція до оглушення дзвінкого перед глухим, бо цього не навчають у школі, ця норма не

розглядається в шкільних підручниках. Значна увага зосереджена на вимові -ться як [ц:'а]. Це правильно, оскільки дієслівні форми з таким звукосполученням дуже часто вживаються. В текстах-поясненнях, вправах слова з [д], [д'] перед свистячим і шиплячим, хоч і зрідка, але трапляються. Наприклад, у підручнику для 5-ого класу в розділі «Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія»: *канадці, людські, відчуття* [Заболотний О. В., Заболотний В. В. 2018: 80-138]; для 7-ого класу в матеріалі теми «Дієслово» (*людський, відчепися, відчиниш, відшукати* та ін.) [Заболотний О. В., Заболотний В.В. 2015: 16-64], для 6-ого класу в матеріалі теми «Іменник» (*двадцяти, людство* та ін.) [Заболотний О. В., Заболотний В. В. 2018: 76 –128], для 10 класу в розділі «Орфоепічна норма» (*підживлювати, подзьобаний* та ін.) [Авраменко 2018: 77]. Але ніде немає правила, жодного транскрибованого зразка, жодна вправа не передбачає зосередження уваги на словах із такими складними орфоепічними особливостями. У зв'язку із широкою сполучуваністю префіксів від-, під-, над- із кореневими свистячими та шиплячими матеріал є, він потребує уваги з погляду вимови. Наприклад, за «Орфографічним словником» (1994) від- у сполученні з [ж] – 21 слово, з [ч] – 72, з [ш] – 70, із [з] – 23, із [с] – близько 200, під- у сполученні з [ж] – 25, із [ч] – 38, із [ш] – 67, із [с] – понад 300 [Орфографічний словник української мови, 1994]. Цей великий матеріал у шкільних підручниках представлений обмежено.

Отже, нормативна вимова [д] як африката перед свистячими та шиплячими приголосними сьогодні є важливою орфоепічною проблемою. Пам’ятки засвідчують африкат порівняно пізно, не раніше кінця XVI – поч. XVII століття в українській писемності з’являється [д͡ж]: *раджу, єжджу, попуджую, Гуджуль*. Для позначення африкати [д͡ж] у західноукраїнських граматиках вживається буквосполучення дж тільки у дієслівних формах. У граматиці М. Осадци: *походжати (27), саджати (27)* [Дружинець 2018: 184]. За дослідженням О. Шонц, у першодруках М. Драгоманова не виявлене уподібнення [д] і [т] до свистячих і шиплячих: *всельудського, старообрьадців, швидче; світське, братства, братчики, багатшими* тощо [Шонц 2004: 105]. Асиміляція [д] перед шиплячими не простежується ні в альманасі «Русалка Дністровая»: *молодша,* ні в монографії І. Франка: *свідчить*. Отже,

автори досліджуваних джерел орієнтувалися на традиційний правопис [Дружинець 2014 : 104]. Що стосується «Хутірної поезії» П. Куліша, то в ній асиміляція [д] перед шиплячими засвідчена як [дч] – [чч]: *над чолом* (8), *відчалили* (25), *доклаччики* (31), *відчинила* (83) [Шонц 2006 : 151]. Можемо стверджувати, що існували ще різні погляди на літературну вимову [д], [д′] перед шиплячими. Ця особливість, характерна для усного мовлення, на письмі відбита зрідка.

Приголосний [т] перед [ж] змінюється на [д͡ж] завдяки артикуляційному уподібненню. Цією нормою володіють тільки 11 % респондентів України (дотримується норми більшість інформантів тільки СхУ), інші дотримуються орфографічних норм *[о́тже]* чи одзвінчують глухий приголосний, а не відбивають асиміляцію за місцем і способом творення *[од͡жже]*.

Про те, що [т] перед [ч] змінюється на [ч:] знають 54 % респондентів України (Пн 78%, ПдУ 46 %, ЗхУ 38 %, СхУ 72 %, ЦУ 36 %), інші 46% копіюють у вимові написання слова: *[с'ітчатка]* замість *[с'іч:атка]*. Ці ж порушення простежуються і в такій нормі, як зміна проривного [т] перед [ш] на [ч], наприклад, *[кор̀тший]* замість *[кор̀чший]*. 45% респондентів України (ПнУ 76 %, ПдУ 24 %, ЗхУ 2 %, СхУ 66 %, ЦУ 56 %) підтверджують загальноприйняті кодифіковані норми. Всі інші, а це 55 %, допустили помилку при вимові лексеми, адже намагаються відтворити прогресивно-регресивні зміни *([коро́ч:иї])* чи копіювати написання слова *([к ̊ор ̊о́тший]),* що призводить до штучної, «буквеної» вимови. При вимові фонетичного слова *от джміль [од͡ж:м'і ́л′] дотримуються норми 52 % респондентів в* Україні *(*ПнУ 70%, ПдУ 50 %, ЗхУ 26 %, СхУ 52 %, ЦУ 62 %), інші 48 % опитаних допускають девіації з одзвінченням без африкатизації *([одд͡жм'і ́л′])* чи з оглушенням кінцевого префікса *([от‿д͡жм'іл′])*.

Асиміляція [т] за місцем і способом творення [тч] – [чч] – [ч] у переважній більшості випадків у основі *квітч-* представлена в рукописах Т. Шевченка: *квичала* (І: 43), *заквичала* (І: 229), зрідка – у словнику П. Білецького-Носенка: *чесніоче* (388), у творах П. Куліша: *квічали* (1861, 11: 31). Асиміляція твердого приголосного за місцем і способом творення [тч] → [чч] → [ч] не відбита в грама-

тиці Я. Головацького: *отче* (31), *братчикъ* (39). Матеріал граматики М. Осадци теж не фіксує такої зміни: *отче* (29), *отчизна* (154). Проте така асиміляція закріплена у більш ранніх джерелах: у граматиці О. Павловського – *оччинявъ* (49) [Микитин 2003: 184]. При обґрунтуванні вимови [т] як [ч] перед шиплячими можна спиратися на твори Т. Шевченка, у яких фіксується ця особливість: *безбачченкомъ* [Дружинець 2014 : 212]. За результатами дослідження О. Шонц, асиміляція [т] перед шиплячими засвідчена як [тч] - [чч] у «Хутірній поезії» *браччик* (27), *уквітчав* (23), *старосвіччиною* (11), *оччизні* (100) [Шонц 2006: 148]. Отже, автори досліджуваних джерел орієнтувалися на традиційний правопис.

У шкільних підручникових текстах-поясненнях, вправах, правилах тощо – слова із [т], [т'] перед шиплячим хоч зрідка, але зустрічаються. Наприклад, у підручнику для 5-ого класу в розділі «Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія»: *льотчик, Вітчизна* [Заболотний О.В., Заболотний В.В. 2018: 80-138]; для 6-ого класу в матеріалі теми «Іменник»: *отчий, матч, заквітчана* [Заболотний О. В., Заболотний В. В. 2018: 76 –128]. Але ніде немає жодного транскрибованого зразка, жодна вправа не передбачає зосередження уваги на словах із такими орфоепічними особливостями, хоч в українській мові не обмаль таких звукових сполучень і вони не рідкісні. Цей великий матеріал у шкільних підручниках представлений обмежено: тільки у підручнику для 10 класу розглядається вимова [т] перед [ч] і нічого не сказано про вимову [т] перед [ж], [ш] [Авраменко 2018: 77], тому і зрозуміло чому певні респонденти при вимові слів *короткий, отже* виходять за рамки норми і відтворюють правила написання (Д.З.3; Д.З.1). Велика увага зосереджена в шкільних підручниках на вимові -ться як [ц:'а], зокрема в 5 класі в розділі «Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія» [Заболотний О. В., Заболотний В. В. 2018: 80–138], в 10 класі в розділі «Орфоепічна норма» [Авраменко 2018: 72–85] і навіть у матеріалі теми «Дієслово» (7 клас) подається транскрипція до слова *сміється* [Заболотний О. В., Заболотний В. В. 2015: 34]. Такі орфоепічні тренажери-таблиці повинні подаватися до кожної теми, зокрема там, де є слова, написання і вимова яких не збігаються.

Згідно з кодифікованими нормами орфоепії буквосполу-

чення чн вимовляється як [шн]: *[со́н`ашний] день, [ја́шн`і] крупи, [смашна́ јаје́шн`а], [пшиᵉни́шний] хліб, [моло́шна] каша.* Слово пшеничний вимовили як *[пшиᵉни́шний], [пшини́шний]* 22 % молоді в Україні – 42% в ПнУ, 38 % в СхУ, 30 % ЦУ, тільки 2 % в ПдУ, інші 78 % в Україні, зокрема всі респонденти в Західній Україні під впливом правопису показали неправильну вимову: *[пшиᵉни́чний],* що свідчить про суцільне неволодіння цією норми.

Дисиміляцію в групі [чн] писемні пам'ятки засвідчують дуже рідко: *брашно* (Сл. Лекс. XVII, 143). Звичайним у такій позиції є написання чн: ручниця, ручников (АЖ 1584, 107) [Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: 218]. Сполучення чн, як правило, не змінюється у шн у Величка: *ручного* (93), *туточнихь* (227), хоч у словах, похідних від прислівників *тут, там,* як правило, – шн: *тутошнихь* (57) (Ген. Слідство, 64), *ручницю* (Акт. кн. Полт. гор. упр. I, 30), але *помошниками* (Самовид., 11). Послідовно дотримана традиція передачі дисиміляції [чн] у словах *помошниками* (Самовид., 11), *мірошникь* (46), *соняшникь* (73) у граматиці О. Павловського, у рукописах Т. Г. Шевченка; *сердешная* (I: II), *рушники* (I: 46). Приклади дисиміляції наявні у словнику П. Білецького-Носенка; *рушникь* (318), *соняшники* (335). Зрідка – в альманасі: *рушник* (10), але *ручницями* (95); у творах П. Куліша: *помішниця* (1862, 2; 45) [Микитин 1996 : 41].Тож можна впевнено сказати, що ті норми вимови звукосполук, які хоча чинним правописом не фіксуються, але тривалий час фіксувалися на письмі у XIX столітті, є найстійкішими в усному мовленні. Ті ж вимовні особливості звукосполук, що не фіксувалися в пам'ятках або фіксувалися зрідка, хоч і стали нині орфоепічними, належать до нестійких, найчастіше порушуваних. НУЛМ розвила і вдосконалила ті традиції СУЛМ, які спиралися на усне народне мовлення, тому значна частина вимови звукосполук, що згодом стала орфоепічною нормою, має глибоке коріння.

Отже, сильними орфоепічними звукокомплексами можемо вважати вимову [с' т'ш'] – володіють нормою 81 % респондентів України (95 % ПнУ, 77 % ПдУ, 90 % ЗхУ, 75 % Сх У, 66 % ЦУ), передньоязикового [д] перед свистячими – 50 % України (55 % ПнУ, 22 % ПдУ, 55 % ЗхУ, 57 % Сх У, 63 % ЦУ), глухого [т] перед свистячими – в Україні 62 % (ПнУ 73 %, ПдУ 59 %, ЗхУ 57 %, СхУ

53 %, ЦУ 66 %), спрощення в групах приголосних – в Україні 50 % (ПнУ 52 %, ПдУ 63 %, ЗхУ 52 %, СхУ 47 %, ЦУ 37 %). Слабкими нормами вважаємо такі: вимову [чн] – дотримуються норми 22 % українців (42 % ПнУ, 2 % ПдУ, 0 % ЗхУ, 38 % Сх У, 30 % ЦУ), шиплячих перед свистячими – 20 % усіх респонденів України (29 % ПнУ, 8 % ПдУ, 8 % ЗхУ, 30 % Сх У, 23 % ЦУ), передньоязикового [д] перед шиплячими – в Україні 37 % опитаних (ПнУ 46 %, ПдУ 19 %, ЗхУ 20 %, СхУ 51 %, ЦУ 49 %); свистячих перед шиплячими – в Україні 48 % (ПнУ 56 %, ПдУ 45 %, ЗхУ 39 %, СхУ 46 %, ЦУ 53 %), передньоязиковий [т] перед шиплячими – в Україні 41 % (ПнУ 56 %, ПдУ 30 %, ЗхУ 17 %, СхУ 62 %, ЦУ 39 %).

Рівень володіння орфоепією звукосполук в Україні становить 46 % на основі загального відсотка кожної норми орфоепії звукосполук (свистячі перед шиплячими – 48 %, [д] перед свистячими – 50 %, [т] перед свистячими – 62 %, спрощення в групах приголосних – 50 %, шиплячі перед свистячими – 20 %, [д] перед шиплячими – 37 %, [т] перед шиплячими – 41 %, вимова [чн] – 22 %, вимова [с^{і}т^{і}]– 81 %).

4.3. Соціофонетичний опис вимови звукосполук українськими респодентами за межами України: норма та девіації

Вимова звукосполук, як і всі орфоепічні норми, – важливий компонент культури мовлення, яка є складовою частиною загальної культури людини. Прагнення до правильності мовлення, вимогливе ставлення до культури вимови, відчуття мовної норми приводять до того, що неправильна вимова викликає осуд у будь-якому культурному середовищі і може спричинити істотні комунікативні непорозуміння та конфлікти. Саме тому ми приділили увагу виявленню рівня володіння орфоепічними нормами в українців, які проживають в інших державах, і зосередилися на вимові звукосполук, зокрема свистячих перед шиплячими та навпаки як надскладних вимовних комплексів, що пропонувалось і українським респондентам (див. попередній підрозділ). У соцопитуванні взяли участь 100 осіб зарубіжжя українського походження: 10 осіб – мешканці США (Д.И.13), 10 осіб – мешканці Канади

(Д.И.12), 30 осіб мешканці Європи (Д.И.11) – Польщі (2), Німеччини (3), Італії (5), Чехії (10), Молдови (10) та 50 студентів ПДУ імені Т. Г. Шевченка (м. Тирасполь, ПМР – (Д.И.10)). Тривалість записів становить 300 хвилин (5 годин).

Слова-стимули, мета й алгоритм проведення та визначення аналогійні до опитування респондентів України. Рівень володіння орфоепією звукосполук в УЗ визначається на основі рівня володіння орфоепією звукосполук в Україні та зарубіжжі, на основі кожної представленої норми в УЗ – 38 % (свистячі перед шиплячими – 37 %, [д] перед свистячими – 42 %, [т] перед свистячими – 58 %, спрощення в групах приголосних – 33 %, шиплячі перед свистячими – 17 %, [д] перед шиплячими – 30 %, [т] перед шиплячими – 42 %, вимова [чн] – 17 %, вимова [с'т'] – 67 %: 37+42+58+33+17+30+42+17+67= 343:9=38 %) Відсоток володіння орфоепією звукосполук у зарубіжжі – на основі загального відсотка кожної норми орфоепії звукосполук – 30 % (свистячі перед шиплячими – 26 %, [д] перед свистячими – 34 %, [т] перед свистячими – 54 %, спрощення в групах приголосних – 15 %, шиплячі перед свистячими – 14 %, [д] перед шиплячими – 22 %, [т] перед шиплячими – 43 %, вимова [чн] – 12 %, вимова [с'т']– 52 %: 26+34 +54+15+14+22+43+12+52=272:9=30%).

Результати соцопитування подаються в Додатках (Д.З.5; Д.З.6; Д.З.7; Д.З.8).

Відповідно до закономірностей сполучуваності звуків у мовленні орфоепічні норми приголосних (у тому числі й шиплячих) перед свистячими, дзвінких і глухих (в тому числі й свистячих) перед шиплячими випливають з асимілятивних змін у групах приголосних.

4.3.1. Вимова свистячих звуків перед шиплячими та навпаки

Як відомо, свистячі перед шиплячими вимовляються як шиплячі. Щодо вимови свистячого перед шиплячим на початку слова, то маємо таку ситуацію: слово зшити *[ш:и́ти]* правильно вимовляють 34 % респондентів зарубіжжя (ПМР 74 %, Європа 10 %, Америка 20 %, Канада 30 % – Д.З.5), інші 66 % допустили помилки: *[сши́ти], [зши́ти]*; слово зчарувати *[шчарywа́ти]* правильно про-

читали – 46 % зарубіжжя (ПМР 72 %, Європа 30 %, Америка 40 %, Канада 40 %), 54 % – прочитали слово з оглушенням дзвінкого з: *[счарува́ти]*. Слово зжитися *[ж:и́ти^е^с'а]* правильно вимовляють 34 % молоді (ПМР 86 %, Європа 20 %, Америка 30 %, Канада 0 %), а 66 % спираються на правописні норми – *[зжи́тис'а],* фонетичне слово з джерела *[ждж͡е^и^ре^и^ла́]* – 31 % молоді зарубіжжя (ПМР 64 %, Європа 20 %, Америка 30 %, Канада 10 %), 69 % опитаних опираються на орфографічні норми ([з дж͡ е^и^ р е^и^ла́], [зд͡жерила́], [з джерела́], [з дже́рела]) 36 % респондентів ПМР, 80 % – Європи, 70 % – Америки, 90 % – Канади. Респонденти на теренах України (Д.З.1) краще володіють цією нормою при вимові фонетичного слова *з джерела*, зокрема 55 % осіб, але допускають два типи помилок – оглушення дзвінкого ([с‿д͡жер^е^ла]) та орфографічний вплив ([з‿д͡жер^е^ла]). Правопис із самого початку став головним чинником нормування і регулювання не лише писемної форми літературної мови, а й усної: написане сприймалось і сприймається переважною більшістю носіїв літературної мови як норма вимови. Таким чином, правопис, у багатьох моментах не відбиваючи домінувальних особливостей вимови, завжди впливав на неї [Микитин 2003: 183].

Свистячий перед шиплячим у префіксах роз- , без- у слові розжувати *[р ̊ож ̊:ywáти]* правильно вимовляє 40% опитаних зарубіжжя (ПМР – 90 %, Європа – 20 %, Америка – 20 %, Канада – 30 %), у слові розчистити *[р ̊ошчи́сти^е^ти], [р ̊ожчи́сти^е^ти]* – 23 % зарубіжжя (ПМР – 32 %, Європа – 20 %, Америка – 30 %, Канада – 10 %), у слові *розшити [р ̊ош:и́ти]* – 13 % зарубіжжя (ПМР – 10 %, Європа – 10 %, Америка – [р ̊ош] 10 % [рож] 10 %, Канада – 10 %), у слові *[б е^и^ ж:а́ л^ı^ н ̊о]* – 25 % зарубіжжя (ПМР – 28 %, Європа – 20 %, Америка – 30 %, Канада – 20 %) , у слові *[бе^и^ ш ̊:у́мн ̊о]* – 26 % зарубіжжя (ПМР – 22 %, Європа – 20 %, Америка – [б*е^и^* зж] 20 %, [б*е^и^* ж] 20 %, Канада – 20 %), у слові *[б е^и^ ждж͡е́м ̊у]* – 10 % зарубіжжя (ПМР – 10 %, Європа – 0 %, Америка 20 – %, Канада – 10 %).

Асиміляція свистячого перед шиплячим майже не фіксується в середині лексеми: *[vи́v'іжши]* – 10 % зарубіжжя (ПМР – 0 %, Європа – 10 %, Америка – 30 %, Канада – 0 %); *[п р и^е^ н^ı^ і́ ш:и]* – 20 % зарубіжжя (ПМР – 30 %, Америка – 30 %, Канада – 10 %, Європа – 10 %); *[м ̊от ̊у́жчи^е^ н]* – 13 % зарубіжжя (ПМР – 20 %,

Європа – 0 %, Америка – 30 %, Канада – 0 %), *[пара́шчи^{е}н]* – 32 % зарубіжжя (ПМР – 38 %, Європа – 20 %, Америка – 50%, Канада – 20 %). Норму вимови свистячого перед шиплячим у мовленні українців зарубіжжя (26 % – ПМР 41 %, Європа – 15 %, США – 30 %, Канада – 15 %; Д.З.5), як і українців на теренах України (хоч дещо виший показник володіння нормою – 44 %; Д.З.6), вважаємо нестійкою. Переважно порушення норми вимови свистячого перед шиплячим пов'язане з впливом орфографії *[р˚озжуwа́ти], [р˚озчи́сти^{е} ти], [бе^{и}зжа́л'но], [бе^{и}зш:у́мно], [бе^{и}здж͡ е́м ˚у],[зши́ти], [здж͡е^{и} р е^{и}ла́], [при^{е} н'і́ сши] [м˚от ˚у́зчи^{е} н], [v'іdwа́жс'а] [кни́жц'і]* чи не знанням теоретичних засад *[пара́жчи^{е} н], [пара́ счи^{е} н], [м˚от ˚у́ сч и^{е} н], [м˚о т ˚у́ зчи^{е} н], [при^{е} н'і́ сши], [vи́v'і сши],[vи́ v'і ш:и].*

Якщо провести паралелі з історичною орфоепією, то наслідки асиміляції свистячого перед шиплячим засвідчуються у грамотах Західного Полісся, у пам'ятках XVII-XVIII століть, писаних у різних місцевостях Полтавщини. Це фонетичне явище фіксується у літописі С. Величка, у фразеологічній збірці Климентія Зіновієва, але симіляція свистячого перед шиплячим майже не фіксується Т. Шевченком: *счулася* (25,К), *несчулась* (90,І), *близченько* (170,ІІ), *розчиняють* (170,ІІ), *счудять* (219, ІІ), *росжеврівся* (250, ІІ), *безчестя* (284,ІІ), *брязчить* (303, ІІ), хоч *ближченько* (61,І), *Волощині* (26,ІІ), *Туреччині* (26,ІІ). У попередників Т. Шевченка частково трапляються випадки, коли вимова свистячого перед шиплячим передавалася як шиплячого: у граматиці О. Павловського: *рожжалувався (83),* у словнику П. Білецького-Носенка: *дзижчати* (115). Не передавав на письмі цієї асиміляції й П. Куліш: *розживайся* (45). Частково фіксується асиміляція свистячого приголосного перед шиплячим у «Марусі» Г. Квітки–Основ'яненка: *прынишы* (37); один раз зустрічається в «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського (*бряжчять*, *15*) та два рази – в «Кобзарі» Є. Гребінки (*пидьижжае*, *97; зъижжае, 98*). Зрідка фіксується у писемних пам'ятках вимова шиплячого [ж] перед свистячим як свистячого внаслідок асиміляції за місцем творення. Очевидно, ця вимова була різною, тому засвідчуються паралельні написання у творах Т. Шевченка: *Запорожци* (99.К; 33,І; 16,ІІ), *запорозци* (45,ІІ; 47,ІІ). У «Більшій книжці» зустрічається передача на письмі вимови

[ш] перед [с] як [с]: *птаства* (235,II). Яскраво представлена ця особливість у П. Куліша : *запорозці* (3), *запорозцямъ* (5), *книзці* (157,II) [Дружинець 2014: 10]. Абсолютно послідовно передається у Т. Шевченка асиміляція шиплячого [ш] наступним м'яким свистячим [с']: вимова [шс'] як [с'] передається буквою с або двома буквами – сс. : *сміесся* (393,I), *радися* (393,I), *згнущаєся* (311,I), *росиплесся* (283,II), *пидкрадеся* (309,II). Вимова [чц'] як [ц'] передається двома літерами цц або однією ц – *вкупоци* (33,I), *хатиноци* (73,I), *колисоцці* (267,II), *ріцці* (267,II), *купощи* (272,II). Індивідуальний правопис Т. Шевченка і тогочасна видавнича практика відрізняються: в «Кобзарі» Т. Шевченка знаходимо: *подинесся* (28), *умнешся* (49), у «Букварі південноруськім 1861 року» *не вернешся* (2б) [Дружинець 2015: 46].

Асиміляція шиплячого перед свистячим теж майже не фіксується: у лексемі *[кни́зʲцʲі]* тільки 17 % опитаних зарубіжжя дотримуються норми (ПМР – 66 %, жоден європеєць, американець, канадієць не відтворили цю норму), у лексемі *[см'іјéсʲ:а]* – 15 % опитаних зарубіжжя (ПМР – 28 %, Європа – 30 %, але жоден американець, канадієць не володіє нормою), у лексемі *[р'і ́цʲ:і]* – 22 % опитаних зарубіжжя (ПМР – 58 %, Європа – 20 %, Америка – 10 %, Канада – 0 %). Заслуговує на увагу орфоепія фонетичних слів, зокрема *[лиᵉз:а́ раз]* – 39 % респондентів зарубіжжя дотримуються норми (ПМР – 46%, Європа – 20 %, Америка – 50 %. Канада – 40 %), *[м'із:óрʲами]* – 13 % зарубіжжя (Америка – 20 %, Канада – 30 %, однак європейці та придністровці не володіють цією орфоепічною нормою), *[лиᵉздʒ͡ʔv'і́н]* – 53 % зарубіжжя (ПМР – 52 %, Європа – 40 %, Америка – 70 %, Канада – 50 %); *[п'ідʒ͡: еᵘркáлʲ на]* – 13 % зарубіжжя (Європа – 10 %, Америка – 20 %, Канада – 20 %, придністровці не знають цієї норми).

У словах відважся *[v'іdwáзʲса], свашці, [сwáсʲцʲі], мучся [м ̊уцʲсʲа], між дзеркалами [м'іждʒ͡ еᵘ ркалáми]* нульовий показник рівня володіння орфоепією. Отже, нормою вимови шиплячого перед свистячим володіють 14 % українців діаспори (так само 14 % і на теренах України) – ПМР – 21 %, Європа – 10 %, США – 14 %, Канада – 12 %.

Вимова шиплячого перед свистячим пам'ятками старої української літературної мови, крім фразеологічної збірки К. Зінові-

єва, не фіксується. У писемних пам'ятках нової української літературної мови асиміляція шиплячого перед свистячим закріплена у граматиці О.Павловського: *печуроцьці* (82), *пресься* (91), у творах П. Куліша: *ріцці* (2), *довідаесся* (57), в «Енеїді» І. Котляревського (*юпоццѣ, I: 15*), зрідка – в альманасі «Русалка Дністрова» (*виберaєся, 97, але напєшся, 18*). Асиміляція шиплячого [ш] наступним м'яким свистячим [с'] передається послідовно в «Марусі» Г. Квітки – Основ'яненка: *неоглядысся* (29), *незчуесся* (29) та в «Кобзарі» П Гулака-Артемовського: *товчесся* (18), *повернеся* (22) [Дружинець 2015 : 51].

Абсолютно послідовно передається у Т. Шевченка асиміляція шиплячого [ш] наступним м'яким свистячим [с']: вимова [шс'] як [с'] передається буквою с або двома буквами – сс. : *сміесся* (393,I), *радися* (393,I), *згнущаєся* (311,I), *росиплесся* (283,II), *пидкрадеся* (309,II). Вимова [чц'] як [ц'] передається двома літерами цц або однією ц – *вкупоци* (33,I), *хатиноци* (73,I), *колисоцці* (267,II), *ріцці* (267,II), *купощи* (272,II). Індивідуальний правопис Т. Шевченка і тогочасна видавнича практика відрізняються: в «Кобзарі» Т. Шевченка знаходимо: *подинесся* (28), *умнешся* (49), у «Букварі південноруськім 1861 року» *не вернешся* (2б) [Дружинець 2015: 46].

Отже, фіксація шиплячого на місці свистячого є частим явищем і простежується у багатьох пам'ятках різних періодів, але реальний показник володіння нормою вимови свистячих перед шиплячими зарубіжними (З) респондентами – 26 %, усіма інформантами (українськими та зарубіжними разом – УЗ) – 35%; вимови шиплячих перед свистячими мешканцями зарубіжжя українського походження – 14 % і всіма інформантами загалом (ЗУ) теж 14 %. Ці норми, безперечно, вважаємо слабкими, і якщо взяти до уваги гендерний фактор (див. підрозділ 4.4.), то переважно їх дотримуються жінки, як в Україні, так і за її межами. У мовленні більшості чоловіків простежуємо володіння вимовою [чц'] як [ц'], [шс'] як [с':].

4.3.2. Вимова звукокомплексів: шиплячі, свистячі в пре- та постпозиціях

Орфоепію звукосполук ([д], [т] перед шиплячими та свистячими, спрощення в групах приголосних, вимову сполучень чн, сть із шиплячими та свистячими розглянемо двобічно: 1. вимова перед шиплячими звуків [д] (*Лідчин, молодший, від джерела, під швом, під човном, наладчик, віджити, відчистити),* [т] (*сітчатка, отже, короткий, от джміль*); вимова після шиплячих (буквосполучення *чн – пшеничний*); 2. вимова перед свистячими [д] *(відзнака, відсвяткувати, заводський, відцвісти, блюдце, від дзвінка)*, [т] (*сміється, багатство, митцем, квітці, от зараз, от дзеркало*), у сполученні *нтс – студентський*); вимова після свистячих (буквосполучення: *сть – радість, стл – хвастливий, стц – хустці, стч – невістчин*).

Передньоязиковий приголосний [д] перед шиплячими [ж, ч, ш, д͡ж] вимовляється як шиплячий африкат [д͡ж]**.** Передньоязиковий [т] перед шиплячими [ж, ч, ш, д͡ж] вимовляється як африкати [д͡ж], [ч].

Фонетичне слово *від джерела [v'ід͡ж:еᵘреᵘла́]* прочитали правильно 39 % опитаних зарубіжжя (ПМР – 36 %, Європа – 20 %, Америка – 60 %, Канада – 40 %), інші 61 % відтворили орфографію лексеми *[v'ідд͡ж:еᵘреᵘла́]*. Слово *відчистити [v'ід͡жчи́стиᵉти]* прочитали правильно 26 % інформантів зарубіжжя (ПМР – 74 %, Європа – 20 %, Америка – 10%, Канада – 0 %), а 74% респондентів (ПМР – 74 %, Європа – 20 %, Америка – 10%, Канада – 0 %) виходять за рамки норми і спираються знову ж таки на орфографію *[v'ідчи́стити],* з фонетичним словом *під човном [п'і д͡ж ч ̊о ўн ̊о́ м]* ще більше труднощів у респондентів – тільки 19 % зарубіжжя (ПМР – 66 %, Канада –10 %, європейці та американці продемонстрували неволодіння нормою) дотримуються норми, інші 81 % оглушують [д] до [т] чи [ч], або відтворюють норми правопису *[п'іч: ̊оўн ̊о́м], [п'ідч ̊оўн ̊о́м], [п'ітчо́ўном],* анологічний відсоток володіння нормою і при вимові лексеми *молодший [м ̊ол ̊о́д͡жший]:* 19 % респондентів зарубіжжя володіють нормою, зокрема 76 % придністровців, а в мешканців Європи, Америки, Канади нульовий показник володіння цією нормою. Зі словом від-

жити *[v'ідʒ͡жити]* респонденти впоралися краще, тому що 47 % опитаних володіють нормою (ПМР – 68 %, Європа – 30 %, Америка – 30 %, Канада – 60 %), а 53 % відтворюють написання та появу африката [д͡ж] після кінцевого приголосного префікса *[v'іджи́ти], [v'іддʒ͡жи́ти],* однак у фонетичному слові *[*п'ідʒ͡жшwо̆м*]* знову простежується хитання норми вимови [д] перед [ш]: 23 % інформантів зарубіжжя дотримуються норми (ПМР –72 %, Європа – 0 %, Америка – 0 %, Канада – 20 %), інші 77 % оглушують кінцевий дзвінкий префікса чи відтворюють графічне написання: *[*п'ітшwо̆м*], [*п'ідшwо̆м*].* Найгірші результати при вимові слова наладчик *[нала́дʒ͡жчиᵉк]:* 1 % опитаних зарубіжжя знає про асиміляцію за місцем та способом творення (ПМР – 5 %, в респондентів Європи, Америки, Канади – 0 %), у мовленні інших фіксуємо оглушення та відтворення орфографії *[нала́ч:иᵉк], [нала́дчиᵉ к].*

Африкатизація [д] як африката перед шиплячими не відбита у пам'ятках XIX століття [Микитин 1995: 68]: *швидче* («Русалка Дністрова», 103), *одживіе* («Основа», Марко Вовчок, 1861, №1,9), *одчинене* («Основа», О. Стороженко, 1861, №11,19). Приголосний [д], що зазнає асимілятивної зміни за місцем і способом творення під впливом наступного шиплячого, виступає у пам'ятках виключно у варіанті [ч], а не [д͡ж], тобто з оглушенням *оччепицьця, доклаччики* [Павловскій 1818: 2]. Очевидно, такої вимовної традиції не було, оскільки А. Кримський не сприймав вимови [д] як [д͡ж] перед шиплячими і наголошував на відмінності звучання *піджививтися* і *джеркотіти* [Кримській 1907: 35-36].

Кращі результати показали інформанти зарубіжжя, порівняно з інформантами України, при вимові слова *[о́дʒ͡жже]* – 40 % відтворюють африкатизацію (ПМР – 78 %, Європа – 0 %, Америка – 30 %, Канада – 50 %). Високий показник володіння нормою (більше 50 % інформантів) свідчить про стабільність норми у словах *[сʲі ч:а́тка]* – 54 % (ПМР – 84 %, Європа – 20 %, Америка – 30 %, Канада – 80 %); *[к о̆р о̆чший]* – 56 % (ПМР – 92 %, Європа – 40 %, Америка – 50 %, Канада – 40 %); *[дʒ͡жм'і лʲ]* – 20 % (ПМР – 0 %, Європа – 0 %, Америка – 40 %, Канада – 40 %).

Асиміляція твердого приголосного [т] за місцем і способом творення – [тч] – [чч] – [ч] заслуговує на увагу. У рукописах Т. Шевченка: *квичала* (43,II), *заквичала* (229,I), *квичати* (101,I),

квичану (69,II), але *заквітчане* (249,I), *заквітчай* (250,II). Переконливого спостереження над асиміляцією [т] за місцем і способом творення у «Кобзарі» (1840) і «Букварі південноруськім 1861 року» Т. Шевченка зробити не можна, оскільки наявний тільки один приклад у «Кобзарі»: *безбачченкомъ*. У «Букварі південноруськім 1861 року» зустрічаємо єдине написання *матчина* (18), що не свідчить про вимову. Попередники Т. Шевченка вживали зрідка написання, у яких передавалась на письмі асиміляція [т] за місцем і способом творення, зокрема У П. Куліша: квічали (31). У Г. Квітки – Основ'яненка фіксується вимова [т] перед [ч] як [ч:] у переважній більшості випадків: *заквичча* (32), *браччыка* (81), але *пан-отченьку* (70) [Дружинець 2014: 212**]**.

Отже, написання типу квічати спирається у Шевченкових творах на діалектну основу, сучасна українська літературна мова теж знає асиміляцію в групі приголосних [тч], але орфоепічною нормою є для неї вимова не стягненого, а подовженого [*ч*]: [*кv'іч:ати*].

Передньоязиковий приголосний [д] перед свистячими [з, ц, с, д͡з] вимовляється як свистячий африкат [д͡з]**.** Передньоязиковий [т] перед свистячими [з, ц, с, д͡з] вимовляється як африкат [д͡з], [ц:].

Слово *відзнака [v'ідз͡ зна́ка]* вимовили з дотриманням орфоепічної норми 50 % опитаних в зарубіжжі (ПМР 90 %, Європа 10 %, Америка 50 %, Канада 50 %). Дещо нижчий рівень при вимові слова *від дзвінка [v'ідз͡:у̯'інк а́]* – 49 % відсотків респондентів за межами України вимовили правильно орфоепічно (ПМР 96 %, Європа 10 %, Америка 50 %, Канада 40 %). Більше труднощів було при вимові слів *відсвяткувати, відцвісти*: 66 % носіїв української мови зарубіжжя відтворюють у мовленні графічний запис лексеми *відсвяткувати [v'ідсw'атк ů̯wа́ти]* (ПМР 14 %, Європа 90 %, Америка 90 %, Канада 70 %); 68 % – відтворюють і графічний запис *[v'ідцv'іст и́],* і дехто оглушення кінцевого приголосного префікса *[v'ітцv̓істи]* (ПМР 24 %, Європа 100 %, Америка 80 %, Канада 70 %), найнижчий покажчик продемонстрували придністровці, на мовленні яких позначається виразно вплив російської орфоепії. Неабиякі труднощі в респондентів при вимові [д] як [д͡з] у середині слова: при вимові слова заводський 78 % опитаних зарубіжжя (ПМР 52 %, Європа 100 %, Америка 100 %, Канада 60 %) допустили орфоепічні девіації, пов'язані з оглушенням [д]

[заẘоц'ки́ї], зокрема всі європейці та американці вимовили слово неправильно; при вимові слова блюдце показник неволодіння нормою ще вищий – 83 % (ПМР 62 %, Європа 100 %, Америка 90 %, Канада 80 %) вимовили африкат [ц] [бл' ў̆ц:е], що є порушенням норми. Літературна вимова [д͡з], зокрема асимілятивного характеру як реалізація слабких [д], [д'], є сьогодні складною орфоепічною проблемою, але органічність для української мови африката [д͡з], як і [д͡ж], засвідчена історією. За дотримання вимовних норм цей звук досить відчутно впливає на колорит усного літературного мовлення.

Респондентам було запропоновано прочитати і такі слова: *сміється, багатство, митцем, квітці, от зараз, от дзеркало.* 54 % молоді в зарубіжжі прочитали їх правильно, зокрема в ПМР – 71 %, в Європі – 30 %, Америці – 57 %, Канаді – 55 %. Вимови [т] перед свистячим у слові *багатство [бага́цтẘо]* дотрималася переважна більшість опитуваних зарубіжжя – 88 % (ПМР 82 %, Європа 70 %, Америка 100 %, Канада 100 %), усі канадійці та американці вимови це слово орфоепічно правильно. При вимові лексеми сміється *[с'м'іјé ц':а]* дотрималися рамок вимови 81 % респондентів діаспори (ПМР 72 %, Європа 80 %, Америка 80 %, Канада 90 %) і теж найкраще вимовили це слово канадійці. Про стійкість норми можна говорити і при вимові слова *квітці [к v'іц':і]:* 58 % зарубіжжя володіють нормою (ПМР 90 %, Європа 10 %, Америка 70 %, Канада 60 %), однак у європейців різко знизився показник – від 70 %, 80 % у словах, що представляють норму вимови [т] перед свистячими, до 10 %, позначився вплив письма *[кv'ітц'і].* Копіювання письмового позначення переважало і при вимові слова *митцем [мец:е́м]* – зарубіжжя 40 % (ПМР 100 %, Європа 20 %, Америка 10 %, Канада 20 %), показовим щодо вимови цього слова є мовлення придністровців. Кінцеий приголосний клітика от- у фонетичному слові перед свистячим теж зазнає змін і реалізується в африкаті: *от зараз [од͡з за́раз], от дзеркало [од͡з:е́ркал̊о].* Домінує оглушення у мовленні іноземців українського походження *[отза́раз]* – 60 %, *[отдз: е́ркал̊о]* – 80 %. Згідно з орфоепічною нормою вимовили *[од͡з за́раз]* усього 35 % опитаних (ПМР 80 %, Америка 30 %, Канада 30 %), не було жодної правильної вимови запропонованого слова в американців; з дотриманням орфоепічних норм прочитали

лексему *[одз͡: е́р кал ̊о]* лише 20 % респондентів зарубіжжя (Америка 50 %, Канада 30 %), жоден європеєць та придністровець не відтворив правильної орфоепії.

У фіксації африкатизації [т], [т'], [д], [д'] перед свистячими в писемних пам'ятках є свої своєрідності: по-різному відбита в історичних джерелах. Африкатизація [д], [д'] частково відбита у літописі С. Величка. Африкатизація [т], [д], [д'] іноді передається у К. Зіновієва.У досліджуваних джерелах Т. Шевченка у дієслівних формах фіксується: *моляця*(1,І), *гойдаюця* (3,І), *дивиця* (17,І) *вернеця* (49,ІІ), *дивитця* (247,ІІ), *радуются* (21,ІІ), *молытця* (32,Б), *святится* (16,Б) тобто вимова [т] перед [с'] як свистячого частіше фіксується на письмі. Етимологічне -ться засвідчено як [тц'] у творах П. Куліша: *зоветця* (53), як -тся (крім єдиного випадку *розільецця* (65) в альманасі» «Русалка Дністрова», і тільки О. Павловський етимологічне -ться передавав послідовно як [ц'ц'а]: *бицьця*[183] [Дружинець 2015: 52].

Не передається у рукописах Т. Шевченка африкатизація [д], [д'] перед наступним свистячим: *людською* (53,І), *людьскою* (53,ІІ), але єдиним прикладом засвідчується *асиміляція* [т] + [с'] = [ц'|: *солдацькее* (40,І). Ця особливість вимови не передається у словнику П. Білецького-Носенка: *людськость* (215), у творах П. Куліша: *людскую* (108). Відсутні випадки африкатизації [д] і [д′] перед свистячими: у «Кобзарі» П. Гулака-Артемовського (*гаспидська*, 21; *удци* 21; *пидступыть*, 21); у «Кобзарі» Є. Гребінки (*молодци*, 24; *людська,* 100). В. Мойсієнко зазначає, що досить широко у пам'ятках північноукраїнського ареалу XVI-XVII ст. відображена асиміляція за способом творення [т'] перед [с']: *свецких* (218 Соболь) [Мойсієнко 2006: 326]. Написання *сармацкимъ (152), Каравацкую (199)* трапляється, як свідчить М. Мозер, у «Синопсисі» І. Гізеля [Мозер 2011: 176].

Приголосний [т] набуває призвуку [ц'] під впливом попереднього свистячого [с'] у словах типу *[неᵘзале́жн'іс'т'ᵘ']*, *[ра́д'іс'т'ᵘ'] (незалежність, радість)*, а також у слові *[с'т'ᵘ'іна́] (стіна)*. За нашими спостережннями, вимова [сᶦтᶦ] як [сᶦтᵘ] є стійкою нормою не лише в Україні (дотримується цієї норми при вимові вище зазначених слів 84 % опитаних), а й за її межами - володіють нормою 52 % усіх опитаних українців діаспори, зокрема

ПМР – лідер при вимові цього слова (100 %), другу позицію займає Європа (67 %), чого не можна сказати про США (27 %) та Канаду (13 %).

Найвищий показник при вимові слова *[с^{і} т$^{щ'}$і н á]* – 63 % володіють нормою: в ПМР – 100 % опитаних, в Європі – 80 %, в Америці – 30 %, в Канаді – 40 %. У слові *[н е^{и}залéжн^{і}іс^{і}т$^{щ'}$]* дещо нижчий показник (50 %): ПМР – 100 %, Європа – 70 %, Америка – 30 %, Канада – 0 %, однак в Україні це слово вимовили набагато краще – 87 % інформантів відтворили прогресивну асиміляцію за способом творення. Лексему *[рáд^{і}іс^{і}т$^{щ'}$]* правильно вимовили 43 % мешканців діаспори: знову попереду придністровці (100 %), половина європейців дотримуються норми в цьому слові, тільки 20 % американців, і жоден канадієць не вимовив правильно запропоноване слово. Цю норму в лексемі радість вважаємо стійкою в мовленні респондентів України, але слабкою – в мовленні українців діаспори.

Згідно з кодифікованими нормами орфоепії буквосполучення чн вимовляється як [шн]. З вимовою слова *пшеничний [пши^{е}нúшний], [пшинúшний]* не ознайомлені європейці, американці, канадці, тільки деякі придністровці (48 %) володіють нормою вимови [чн] як [шн]: *[пшинúшний]*. Невтішні результати при вимові цієї лексеми і респондентами України (15 %) : в ПнУ 42%, в ПдУ 2 %, в ЦУ 30 %. Усі респонденти в Західній та Східній Україні під впливом правопису показали неправильну вимову: *[пши^{е}нúчний],* що свідчить про повне неволодіння цією нормою і на теренах України (15 %), і за її межами (12%). Про цю норму не сказано й у жодному шкільному підручнику: ні в 5 класі в темі «Вимова приголосних звуків. Уподібнення приголосних» [Заболотний О. В., Заболотний В.В. 2018: 100 – 101], ні в 10 класі – «Основні правила вимови звуків» [Авраменко 2018: 76 – 77].

У процесі мовлення відбувається спрощення, випадає приголосний звук, що ускладнює вимову. Відтворюють спрощення у мовленні тільки 15 % опитаних за межами Украни: ПМР – 59 %, Європа – 5 %, США – 15 %, Канада – 15 %**.** Слово студентський *[студéн'с'кий]* правильно вимовили – 88 % студентів Придністров'я, 12 % допустили помилку при вимові: студентський *[студéн'ц'кий],* тобто передали не спрощення, а асиміляцю за спо-

собом творення, що суперечить нормі. Труднощі були при вимові слова *[xwaслúvuй]* – тільки деякі студенти ПМР (28 %) відтворили орфоепічну норму, інші інформанти зарубіжжя опирались на правописні норми *[xwaстлú vuй]*. Краща ситуація при вимові іменника *[x ůсᶜцᶜі]* – більшість придністровців та канадійців володіють нормою, і дехто з європейців та американців (20 %) українського походження прочитали це слова правильно. Слово *невістчин [ни ᵉ v`і ́шчиᵉн]*, у якому в усному мовленні згідно з правилами орфоепії має місце спрощення й асиміляція за місцем творення, правильно орфоепічно відтворили 26 % опитаних зарубіжжя (в ПМР 52 %, Європі 0 %, Америці 40 %, Канаді 10 %). Інші 74 % при вимові цієї лексеми спрощення теж відтворили, девіації стосуються норми вимови свистячого перед шиплячим *[ни ᵉ v`ісчиᵉн],* натомість в Україні девіації в цьому слові двох типів: стосуються норми вимови свистячого перед шиплячим *[н еᵘv`і ́счиᵉ н],* стосуються норми вимови свистячого перед шиплячим і спрощення в групах приголосних *[ни ᵉ v'істчи ᵉ н],* однак правильно це слово *[ни ᵉ v`і ́шчиᵉн]* прочитали 45 % опитаних українців (ПнУ 56%, ПдУ 84 %, ЗхУ 30 %, СхУ 0 %, ЦУ 56 %). Варто зазначити, що на вимові цього слова (*груп стч –невістчин, стц – невістці*) наголошується у підручнику 10 класу в темі «Спрощення в групах приголосних» [Авраменко 2018: 102], але немає правила щодо вимови слів-винятків типу *хвастливий, кістлявий,* увага зосереджена тільки на писемній формі мови. У підручнику для 5 класу в темі «Спрощення в групах приголосних» подається орфоепічний матеріал вичерпно, але не завжди є чіткість у викладі правила, наприклад: «не відбувається спрощення у словах пестливий, хвастливий, кістлявий» [Заболотний О.В., Заболотний В.В. 2018: 104], а це суперечить нормам орфоепії: не відбувається спрощення в українських словах-винятках на письмі, а в усному мовленні – наявне. Тому, безперечно, у шкільних підручниках повинна бути чіткість і увага як до усного мовлення, так і до письма.

Спрощення в групах приголосних засвідчується староукраїнськими писемними пам'ятками XIV століття. Наслідки спрощення у групах приголосних трапляються в пам'ятках XVI-XVIII ст.: у Крехівському Апостолі, у Пересопницькому Євангелії. У переважній більшості прикладів фіксується спрощення у П. Куліша: *чесне*

(34, 1862), але *користне* (83). Спрощення в групах приголосних послідовно засвідчує «Кобзар» Є.Гребінки: *щаслива* (23); «Маруся» Г. Квітки – Основ'яненка – непослідовно: *чесныи* (67), *щаслива* (69), але *счастлива* (44), *честный* (64) [Дружинець 2015 : 53].

Отже, спрощення у групах приголосних наявне у старій та новій літературних мовах, що і вплинуло на формування відповідної вимови в сучасній літературній мові, але навіть такі стійкі норми порушуються молоддю. Узагальнення отриманих результатів свідчить, що сильними нормами для респондентів зарубіжжя є такі: вимова передньоязикового [т] перед свистячими (54 %), вимова [с^{і}т^{і}] як [с^{і}т^{щ}] (52 %), інші норми є слабкими: вимова шиплячих перед свистячими (14 %); свистячих перед шиплячими (26 %); передньоязикового приголосного [д] перед шиплячими (22 %), передньоязикового [д] перед свистячими (34 %), передньоязикового [т] перед шиплячими (43 %); спрощення в групах приголосних (15 %); вимова [чн] (12 %). Девіації пов'язані з впливом орфографії та відсутністю теоретичних знань.

Рівень володіння орфоепією звукосполук в УЗ становить 38 %, у З – 30 %. Відсоток володіння орфоепією звукосполук у З (30 %) визначається на основі загального відсотка кожної норми орфоепії звукосполук (свистячі перед шиплячими – 26 %, [д] перед свистячими – 34 %, [т] перед свистячими – 54 %, спрощення в групах приголосних – 15 %, шиплячі перед свистячими – 14 %, [д] перед шиплячими – 22 %, [т] перед шиплячими – 43 %, вимова [чн] – 12 %, вимова [с^{і}т^{і}]– 52 %) і свідчить про слабкість норми.

Здійснене опитування респондентів за межами України засвідчило цікаві результати опитування в гендерному аспекті, які уяскравлено відбиваються при вимові звукосполук, що ми і деталізуємо в наступному підрозділі.

4.4. Гендерні особливості сучасного мовлення українців

Гендер кваліфікують як багатоаспектну категорію і в межах суспільства, і в межах особистості. Гендер як соціальна стать і культурна метафора є вельми результативним аспектом аналізу в соціолінгвістиці. Ця думка щодо гендеру дала можливість виявити культурно-символічні суттєві ознаки цього поняття. Ми зосе-

реджуємося на визначенні основної мети та завдань лінгвістичної гендерології та тих характерних ознаках проаналізованого нами мовлення українців зарубіжжя, що зафіксовані в матеріалах нашого соцопитування. Об'єктом нашого розгляду є мовлення всіх опитаних чоловіків і жінок, але виявлену гендерну специфіку продемонструємо на прикладах вимови словосполук американцями та канадійцями українського походження у порівнянні з південноукраїнськими студентами. До аналізу залучено мовлення 70 осіб: Канада – 3 чоловіки і 7 жінок (Д.И.12); Америка – 2 чоловіки і 8 жінок (Д.И.13); ПдУ – 48 жінок і 2 чоловіки, що надало змогу максимально унаочнити орфоепічні відмінності в цих групах.

4.4.1. Лінгвістична гендерологія: мета та завдання

Лінгвістична гендерологія співвідносить мову з особистістю за ознакою соціальної статі. На думку Л. Ставицької, «сучасна лінгвістика переживає своєрідний «гендерний бум», а тому можна і слід говорити про накопичені ідеї, напрями пошуків та експериментів, маючи на увазі становлення української лінгвістичної гендерології, бо гендер як ніяке інше соціолінгвістичне поняття закорінений в умови життя, реалії, норми і традиції певної культури» [Ставицька 2003: 30]. Гендерні ознаки мовної картини світу – це «сутнісні прояви пізнання світу крізь призму чоловічого і жіночого бачення, що інтегрують універсальні та національно специфічні ознаки, оприявлюють особливості номінативної та комунікативної діяльності чоловіків і жінок, а також вплив статі на мовну практику та мовну поведінку» [там само: 30]. Залежність мовних особливостей від розподілу носіїв мови за статтю існує і виявляється багатоманітно. В Україні гендерна лінгвістика тільки розвивається, спираючись на випробувані в зарубіжній лінгвогендерології методи. Вітчизняні дослідження в цій галузі орієнтуються переважно на російськомовний соціум, що проживає в Україні, та зарубіжний мовний матеріал.

Українська гендерна мовна особистість із набором своїх специфічних, етноментальних, асоціативно-вербальних, комунікативних констант мовної поведінки досі мало вивчена. І, як наслідок, ця особистість не фігурує в зарубіжних розвідках, що збід-

нює лінгвогендерологічну парадигму наукового пізнання в цілому [Кирилина 1999: 47] й акцентує на необхідності поглибленого аналізу такого матеріалу.

Гендер справедливо вважають поняттям міждисциплінарним. Цей термін виник у Великобританії, і в перекладі з англійської мови gender дослівно означає граматичний рід – чоловічий, жіночий, середній. Із часом це поняття почало позначати соціостатеві характеристики статі з властивими їй характерними особливостями способу життя, вчинків, задумів і прагнень тощо. Гендер стосується не дише окремих індивідів – чоловіків та жінок, а й визначає стосунки між ними як «соціально-демографічними групами» та гендерні відносини у всій сукупності – те, як утілюються в життя та вибудовуються «соціальні ролі жінок і чоловіків» [Карасик 2004: 11–12]. Більшість дослідників спирається на визначення, згідно з яким гендер позначає «сукупність соціальних і культурних норм, які суспільство приписує виконувати людям залежно від їх біологічної статі» [Абубикирова 1996: 21]. Н. Пушкарьова зазначає, що «гендер – це системна характеристика соціального порядку, від якої неможливо відмовитися або позбутися» [Пушкарева 1999: 56]. Гендер позначає по суті і соціально-культурний процес, під час якого відбувається конструювання суспільством відмінностей у чоловічих і жіночих ролях, поведінці, психічних, інтелектуальних, ідеологічних, релігійних, естетичних та емоційних характеристиках, і сам результат – «соціальний конструкт гендеру» [там само].

Дж. Коатс розмірковує про жінок як соціальну групу: «Якщо ми хочемо досліджувати способи різного вживання мови чоловіками і жінками, то, безсумнівно, у нас повинні бути міркування з приводу того, яким чином жінки як група відрізняються від чоловіків як групи» [Коатс 2005: 35]. Дослідниця відзначає специфічність гендерних соціальних груп: «чоловіки і жінки становлять собою специфічні соціальні групи, які характеризуються особливими рисами, бо в нашому суспільстві вони прагнуть парного союзу, який складається з одного чоловіка і однієї жінки, вони ніколи не живуть на окремих територіях, за винятком певних умов. ... Якщо в інших соціальних групах чітко усвідомлюються кордони між «своїми» і «чужими», що часто призводить до конфліктів, то чо-

ловіки і жінки схильні спілкуватися один з одним доброзичливо. В опозиції «чоловіче – жіноче» «чоловіче» є немаркованим членом, і тому для чоловіків соціальна група може виявитися більш значимою категорією, ніж стать» [там само: 39]. Важливими елементами створення гендерних відмінностей є зіставлення «чоловічого» та «жіночого», тобто залежність жіночого начала від чоловічого [Борисова 2001: 200].

Гендерний аналіз був започаткований у 70-роках XX століття у британській (М. Адлер, Р. Макаулей, С. Ромейн) та американській (Д. Камерон, Р. Лакофф) лінгвістиці. Протягом останнього десятиріччя гендерна проблема активно досліджується у вітчизняному (О. Безсонова, О. Козачишина, А. Мартинюк, К. Пищикова, О. Холод та ін.) та російському (О. Горошко, А. Кириліна, В. Потапов та ін.) мовознавстві. Проте ця проблема в сучасній лінгвістичній парадигмі не вичерпана. Диференціація ж понять стать і гендер визначила вихід на новий теоретичний рівень осмислення соціальних процесів. Наприкінці 90-х років дослідники фемінізму як явища поступово переходять до аналізу гендерної системи в цілому [Земская 1993: 63]. В цей же час виникла гіпотеза гендерних субкультур (Ґамперц), яка, у свою чергу, зумовила появу поняття гендерлекту – постійного набору ознак чоловічого та жіночого мовлення. Однак останні роки дедалі чіткіше засвідчують, що говорити про гендерлект неправомірно (А. Кириліна, І. Стернин), оскільки відмінності в чоловічому та жіночому мовленні не настільки значні, щоб стати визначальним чинником комунікації, як передбачалося на початковому етапі розвитку феміністської лінгвістики [Форманова 2012: 225].

Так чи інакше культурна символіка гендеру (яка надає образам фемінності й маскулінності в їхній соціокультурній сукупності певних конкретних явищ, фактів) демонструє «культурно-символічну ієрархію через когнітивні конструкти» [Бессонова 2002: 157] – концепти, які є однією зі структур репрезентації знань, отриманих людиною при відображенні дійсності та закодованих завдяки мові. Відомо, що концепт перебуває на перетині різних наукових дисциплін, тому в сучасній лінгвістиці немає єдиного визначення цього терміна. Дослідники виділяють два підходи, які орієнтовані на той чи той аспект цього явища: лінгвокогнітивний

та лінгвокультурний. У нашому дослідженні ми зупинимося лише на лінгвокультурному з огляду на загальну скерованість цієї роботи. Визнаними представниками лінгвокультурологічного підходу до вивчення концепту є В. Виноградов, А. Вежбицька, С. Воркачов, В. Карасик, В. Колесов, Д. Лихачов, В. Маслова, Ю. Степанов та ін.

Ю. Степанов наголошує, що концепт становить ніби «згусток культури (культурного середовища) у свідомості людини» і стає тим способом побудови думки, завдяки якій культура є складником «ментального світу людини» [Степанов 2004: 40]. На думку вченого, «концепти є фактами культури», і подібними до цього їх робить цілий спектр розумінь, понять, поглядів, що охоплюють зміст концептів, «від найдавніших до найсучасніших» [Ставицька 2003: 40], концепт «переживається» як «предмет емоцій, симпатій і антипатій, а іноді й зіткнень» [Ставицька 2003: 43]. Концепт, як зазначає Д. Лихачов, є заступником значення, що забезпечує спілкування і, до того ж, тісно «пов'язаний з національним, культурним, професійним, віковим досвідом людини» [Лихачев 2001: 182].

У межах лвігвокультурологічного підходу виокремлюють лінгвокультурні концепти – «оцінно насичені, культурно марковані смисли, закріплені в формі мовних одиниць, комунікативних патернів, прецедентних феноменів» [Кононенко 1994: 3], які становлять собою складне багатовимірне ментальне утворення, яке може знаходити мовне вираження (Є. Бабаєва, С. Воркачов, В. Карасик, Н. Красавський, М. Піменова, Г. Слишкін).

Концепт у лінгвокультурологічному вимірі має доволі складну структуру. В. Карасик стверджує, що в культурних концептах виокремлені образ, поняття, оцінка [Карасик 2004: 117]. Услід за В. Карасиком, під культурним концептом розуміємо «багатомірне культурно-значиме соціопсихологічне утворення в колективній свідомості, опредметнене в мовній формі» [там само: 117].

У складі лінгвокультурних концептів вичленовується лінгвокультурний типаж. У сучасній лінгвокультурології наявні загальнонаукові підходи до тлумачення лінгвокультурного типажу як різновиду концептів (Т. Бондаренко, М. Ворошилова, В. Дерев'янська, О. Дмитрієва, О. Лутовінова, В. Карасик, І. Мурзінова, Л. Селіверстова, І. Уфаєва, О. Ярмахова та ін.). Ми повністю

погоджуємося з думкою В. Карасика та О. Дмитрієвої про те, що лінгвокультурний типаж є особливим типом лінгвокультурних концептів, найважливіші характеристики якого складаються в типізованості певної особистості, значущості цієї особистості для певної лінгвокультури, а також із тим, що поняття «лінгвокультурний типаж» є найбільш вдалим для вивчення та опису концептів такого виду, оскільки в ньому дослідники акцентують увагу, «по-перше, на культурно-діагностичній значущості типізованої особистості для розуміння відповідної культури, і, по-друге, на вивченні цієї особистості з позицій лінгвістики (з урахуванням позначення, вираження та опису відповідного концепту, втіленого в мові)» [Дмитриева 2007: 22].

Дослідники зауважують, що під час аналізу лінгвокультурного типажу релевантним є виокремлення соціометричних ознак, пов'язаних із зовнішнім виглядом (одяг, вік, гендер), соціальним статусом (освіта, походження, оточення, дозвілля), сферою діяльності та мовними характеристиками [Адоньева 2002: 79]. При описі лінгвокультурного типажу мовознавці виділяють і важливий складник – «гендер» (О. Дмитрієва, Т. Бондаренко), «гендерну належність» (О. Дмитрієва, Є. Гуляєва, А. Асадуллаєва), «гендерну спрямованість», «гендерне забарвлення» (Л. Бровікова), «гендерні взаємини» (Л. Макарова), «гендерні ознаки» (В.Карасик), «гендерну маркованість» (В.Карасик). Наприклад, «гендерна належність може визначатися суто чоловічою статтю» [Горошко 2001: 130], типаж може бути «рівноправно представлений жінками і чоловіками» [там само: 255], для певних типажів гендерна ознака може бути взагалі нейтральною [Горошко 2003: 8]. Характерними ознаками гендерної належності виступає мовлення відповідної особистості і, зокрема, її вимова, проаналізована в нашому дослідженні.

4.4.2. Гендерні особливості мовлення: вимова звукосполук

В українській мові вимова звукосполучень, як було зазначено вище, регулюється кількома правилами: шиплячі перед свистячими, свистячі перед шиплячими, передньоязиковий приголосний [д], [д'] перед свистячими та шиплячими, передньоязиковий [т] перед свистячими та шиплячими, спрощення в групах

приголосних. Проведене нами соціофонетичне дослідження дає підстави казати про наявність таких гендерних особливостей орфоепії звукосполук (Д.З.9): канадські респонденти-чоловіки, порівняно з канадськими респонденти-жінками, не дотримуються вимови свистячих перед шиплячими, зокрема у словах: *[рůж̊:ywáти], [рůжчи́стиᵉти], [рůш:и́ти], [беᵘж:а́л'нůо], [беᵘжшу̊́мнůо], [беᵘждж͡е́му], [ж:и́тиᵉс'а], [ждж͡жеᵘреᵘла́], [неᵘv`ішчиᵉн], [пара́шчиᵉн]; [vи́v'іжши], [приᵉн'іш:и], [мůтůжчиᵉн];* шиплячих перед свистячими: *[кни́з'ц'і], [v'ідwа́з'с'а], [с'м'іјé с':а], [сwá с'ц'і], [м ůц'с'а], [лиᵉздз͡v'і́н], [п'ідз͡:еᵘрка́л'на], [медз͡за́ри], [р'іц':і];* вимови [д] перед шиплячими та свистячими: *[мůлůдж͡ший], [п'ідж͡чůуůнůм], [нала́дж͡чиᵉк], [v'ідж͡чи́стиᵉти], [л'ідж͡чиᵉн]; [v'і дз͡'с'w'атк ůw á т и], [v'і дз͡' ц' v'і с т и́] ;* вимови [т] перед свистячими *[мец:е́м], [одз͡:е́ркалůо];* вимови [чн] як [шн] *[пшини́шний];* спрощення в групах приголосних *[xwаслúvий], [стůде́н'с'кий], [неᵘv`ішчиᵉн]; вимови [с'т'] як [с'тᶻ'ᶜ']: [ра́д'іс'тᶻ'ᶜ'], [неᵘзале́жн'іс'тᶻ'ᶜ'].* Соцопитування показало, що жінки-канадійки, хоч частково, але цими нормами володіють. Хитання норми у мовленні жінок простежується в запропонованих словах, які вони вимовили неправильно: *[vи́v'ісши], [мůтůсчиᵉн], [кни́зжц'і], [v'ідwа́жса], [см'іјéшс'а], [сwа́шц'і], [мůчс'а], [мечза́ри], [р'ічц'і], [мůлůдший], [бл'ůдце], [нала́дчиᵉк], [v'ідчи́стиᵉти], [пшини́чний], [xwастли́vий], [ст ůде́нтс'кий], [ра́д'іс'т'], [неᵘзале́ жн'іс'т'], [м'іждз͡еᵘрка́ламі],* оскільки в інших словах, які представляють цю норму, канадійки відтворюють орфоепію, наприклад: *[рůж̊:ywáти], [п'ідз͡:еркá л'на], [неᵘv`ішчиᵉн], [заwůодз͡'ский], [п'ідж͡шwом]* та ін. Узагальнимо ці відмінності в таблиці № 7.

Гендерна маркованість позначена і на нормі вимови приголосного [д] перед свистячим у слові *[блᶦůдз͡це]:* канадські респонденти-чоловіки (67 %) дотримуються норми, жодна з опитаних жінок не вимовила це слово з дотриманням норми орфоепії. Всі жінки-канадійки українського походження правильно вимовили слова *[багáцтw ůо],* всі канадські чоловіки українського походження – *[багáцтwо], [сᶦтᶻᶦін á].*

Таблиця 7

Звукосполуки. Респоденти-жінки. Канада

[р ̊о ж ̊:у w á т и]2*	Розжувати	[р ̊о з ж ̊у w á т и]5
[р ̊о ж ч и́ с т и^е т и]1 [р ̊о ш ч и́ с ти^е т и]	Розчистити	[р ̊о з ч и́ с т и^е т и]6
[р ̊о ш:и́ т и] [р ̊о ж ш и́ т и]1	Розшити	[р ̊о с ш и́ т и]3 [р ̊о з ш и́ т и]3
[бе^и з ж:а́ л'н ̊о]2	Безжально	[б е з ж а́ л^і н ̊о]5
[бе^и ш ̊:у́ м н ̊о]2 [бе^и зжш ̊у́ м н ̊о]	Безшумно	[б е с ш ̊у́ м н ̊о]2 [б е з ш ̊у́ м н ̊о]3
[бе^и зжд͡ж е́ м ̊у]1	Без джему	[б е з д͡ж е́ м ̊у]6
[ш:и́ т и]2	Зшити	[с ш и́ т и]3 [з ш и́ т и]2
[ш ч а р ̊у w á т и]3	Зчарувати	[с ч а р ̊у w á т и]3 [з ч а р ̊у w á т и]1
[ж:и́ т и^е с^іа]1	Зжитися	[з ж и́ т и^е с^іа]6
[жд͡ж е^и р е^и л а́]1	З джерела	[з д͡ж е^и р е^и л а́]6
[л^іі́ д͡ж ч и^е н]1	Літчин	[л^іі́ ч: и^е н]1 [л^іі́ т ч и^е н]5
[v и́ v'і жши]	Вивізши	[v и́ v'і с ши]4 [v и́ v'і з ш и]3
[п р и^е н^іі́ ш:и]1	Принісши	[п р и^е н^іі́ с ш и]6
[м ̊у т ̊у́ жч и^е н]	Мотузчин	[м ̊о т ̊у́ с ч и^е н]2 [м ̊о т ̊у́ з ч и^е н]4 [м ̊о т ̊у́ ш ч и^е н]1
[п а р а́ ш ч и^е н]2	Парасчин	[п а р а́ з ч и^е н]2 [п а р а́ с ч и^е н]3
[к н и́ з^іц^іі]	Книжці	[к н и́ ж ц^іі]3 [к н и́ ш ц^іі]4
[v'і д w á з^іса]	Відважся	[v'і д w á ш с'а]4 [v'і д w á ж с'а]3
[с м'і й е́ с^і:а]	Смієшся	[с м'і й е́ ш с^іа]7
[с w á с^і ц^іі]	Свашці	[с w á ш ц^іі]7
[м ̊у ц^іс^іа]	Мучся	[м ̊у ч с^іа]7
[л и^е з: а́ р а з]2	Лиш зараз	[л и ш з͡ а́ р а з]1
[м'із: ̊о́ р'а м и]1	Між зорями	[м'і ш з ̊о́ р^іа м и]1
[м е д͡з з а́ р и]	Меч Зари	[м е ч з а́ р и]7
[л и^е зд͡з' v'і́ н]5	Лиш дзвін	[л и ш д͡з v'і́ н]2
[м'іздз͡ е^и р к а́ л а м и]2	Між дзеркалами	[м'і ш д͡з е^и р к а л а́ м и]2

[п’і дз͡:еᵘр к а́ л' н а]2	Піч дзеркальна	[п’іч дз͡ е р к а́ лᵢ н а]5
[р’і´ цᵢ:і]	Річці	[р’і´ч цᵢі]7
[м ˚о л ˚о́ дж͡ ш и ĭ]	Молодший	[м˚о л˚о́ т ш и ĭ]6 [м ˚о л ˚о́ ч ш и ĭ]1
[v’і дз͡з н а́ к а]4	Відзнака	[v’і дз͡ н а́ к а]3
[v’і дз͡'с'w’атк˚уw а́ т и]3	Відсвяткувати	[v’і д с вᵢа т к˚у в а́ т и]4
[з а w˚о дз͡'с' к и́ ĭ]1	Заводський	[з а w˚о цᵢ к и́ ĭ]4
[v’і дз͡' ц' v’і с т и́]3	Відцвісти	[v’і д ц в’і с т и́]4
[б лᵢ ˚ў дз͡це]	Блюдце	[б лᵢ˚ў ц:е]6 [б лᵢ˚ў т ц е]1
[v’і дз͡':v’і н к а́]3	Від дзвінка	[v’і д дз͡у’і н к а́]4
[v’і дж͡: еᵘр еᵘ л а́]3	Від джерела	[v’і д дж͡ еᵘр еᵘ л а́]4
[п’ і дж͡ ш w ˚о м]1	Під швом	[п’ і т ш w˚о м]1 [п’ і д ш w ˚о м]5
[п’і дж͡ ч˚о ў н˚о́ м]1	Під човном	[п’і ч:˚о в н˚о́ м]2 [п’і т ч˚о в н˚о́ м]4
[н а л а́ дж͡ ч иᵉ к]	Наладчик	[н а л а́ ч: иᵉ к]4 [н а л а́ т ч иᵉ к]3
[v’і дж͡ ж и́ т и]5	Віджити	[v’і д ж и́ т и]2
[v’і дж͡ч и́ с т иᵉ т и]	Відчистити	[v’і д ч и́ с т иᵉ т и]3
[с'м’ijé ц':а]3	Сміється	[с м’і й е́ цᵢс'а]1
[б а г а́ ц т w ˚о]7	Багатство	[б а г а́ с т w ˚о]
[мец:е́м]2	Митцем	[м и т це́ м]5
[к v’і цᵢ:і]5	Квітці	[к v’і т цᵢі]2
[о дз͡ за́ р а з]2	От зараз	[о т за́ р а з]2 [о д за́ р а з]3
[о дз͡: е́ р к а л ˚о]3	От дзеркало	[о т дз͡ е́ р к а л ˚о]3
[о́ дж͡ж е]3	Отже	[о́ тж е] [о́ дж е]4
[сᵢі ч:а́ т к а]6	Сітчатка	[сᵢі т ча́ т к а] 1
[к˚о р˚о́ ч ш и ĭ]3	Коротший	[к˚о р˚о́ т ш и ĭ]4
[о дж͡ м’і ´ лᵢ]3	От джміль	[о д дж͡ м’і´ лᵢ]2 [о т дж͡ м’і´ лᵢ]2
[п ш ин и́ шн и ĭ]	Пшеничний	[п ш ин и́ чн и ĭ]7
[х w а с л и́ v и ĭ]	Хвастливий	[х w а с т л и́ v и ĭ]7
[ст˚уде́н'с'кий]	Студентський	[с т˚у д е́ н т сᵢ к и ĭ]1 [с т˚у д е́ н цᵢ к и ĭ]6

[х ̊у сʲцʲі]3	Хустці	[х ̊у стцʲі]4
[р а́ дʲі сʲтщʲ]	Радість	[р а́ дʲі сʲтʲ]7
[сʲ тщʲі н а́]1	Стіна	[сʲ тʲі н а́]6
[н еᵘз а л е́ ж нʲі сʲтщʲ]	Незалежність	[н еᵘз а л е́ ж нʲі сʲтʲ]7
[н еᵘ v`і́ ш ч иᵉ н]1	Невістчин	[н еᵘ v`і́ с ч иᵉ н] 6

*Подано кількість осіб

Не дотримуються респонденти-жінки та респонденти-чоловіки орфоепічних норм при вимові слів *[vúv'іжши], [неᵘзалéжнʲісʲтʲщʲ'], [рáдʲісʲтʲщʲ'], [стůдéнсʲкиї], [пшинúшниї], [налáдʒ͡чиᵉк], [молŏдʒ͡ший], [р'іц':і], [медʒ͡зáри], [мůцʲс'а], [cwáсʲц'і], [см'іјéс':а], [v'іdwáзʲс'а], [кнúзʲц'і]*. Ігнорування нормою пояснюється відсутністю знань, впливом орфографічних норм, хоч багато слів канадські респонденти вимовляли й правильно, зокрема: *[шчарůwáти], [ш:ú ти], [л иᵉз:á раз], [м'іздʒ͡ еᵘркáлами], [v'іdʒ͡знáка], [заwŏдʒ͡ʲс'кúї], [v'іdʒ͡:v'інкá], [v'іdʒ͡ж:еᵘреᵘлá], [п'іdʒ͡шwом], [v'іdʒ͡жжúти], [с'м'іјéц':а], [багáцтwо], [одʒ͡зáраз], [óдʒ͡жже], [с'іч:áтка], [к ̊ор ŏчший], [одʒ͡м'іл'], [х ̊ус'ц'і], [с'тʲщʲінá]*. Ці особливості узагальнено в таблиці № 8.

Таблиця № 8

Звукосполуки. Респонденти-чоловіки Канади

[р ̊о ж ̊:у w á т и]	Розжувати	[р ̊о з ж ̊у w á т и]3
[р ̊о ж ч и́ с т иᵉ т и] [р ̊о ш ч и́ с тиᵉ т и]	Розчистити	[р ̊о з ч и́ с т иᵉ т и]3
[р ̊о ш:и́ т и] [р ̊о жши́ т и]	Розшити	[р ̊о с ш:и́ т и] [р ̊о з ш:и́ т и]3
[беᵘз ж:á лʲн ̊о]	Безжально	[б е з ж á лʲ н ̊о]3
[беᵘш ̊:ý м н ̊о] [беᵘзжш ̊ý м н ̊о]	Безшумно	[б е с ш ̊ý м н ̊о] [б е з ш ̊ý м н ̊о]3
[беᵘзждʒ͡ é м ̊у]	Без джему	[б е з дʒ͡ é м ̊у]3
[ш:и́ т и]1	Зшити	[с ш и́ т и] [з ш и́ т и]2
[ш ч а р ̊у w á т и]1	Зчарувати	[с ч а р ̊у w á т и]1 [з ч а р ̊у w á т и]1
[ж:и́ т иᵉ сʲа]	Зжитися	[з ж и́ т иᵉ сʲа]3
[ждʒ͡ еᵘ р еᵘ л á]	З джерела	[з дʒ͡ еᵘ р еᵘ л á]3

[лᵢі´ д͡ж ч иᵉ н]	Літчин	[лᵢі´ ч: иᵉ н] 1 [лᵢі´ т ч иᵉ н]2
[v и́ v’і жши]	Вивізши	[v и́ v’і с ши]3 [v и́ v’і ш:и]
[п р иᵉ нᵢі´ ш:и]	Принісши	[п р иᵉ нᵢі´ с ш и]3
[м ˚у т ˚ў жч иᵉн]	Мотузчин	[м ˚о т ˚ў с ч иᵉ н]1 [м ˚о т ˚ў з ч иᵉ н]2
[п а р а́ ш ч иᵉ н]	Парасчин	[п а р а́ ж ч иᵉ н] [п а р а́ с ч иᵉ н]3
[к н и́ зᵢцᵢі]	Книжці	[к н и́ ж цᵢі]1 [к н и́ ш цᵢі]2
[v’і д w а́ зᵢса]	Відважся	[v’і д w а́ ш с'а]1 [v’і д w а́ ж с'а]2
[с'м’іјéц':а]3	Смієшся	[с м’і й é ш сᵢа]3
[с w а́ сᵢ цᵢі]	Свашці	[с w а́ ш цᵢі]3
[м ˚у цᵢсᵢа]	Мучся	[м ˚у ч сᵢа]3
[л иᵉз: а́ р а з]2	Лиш зараз	[л и ш з͡ а́ р а з]1
[м’із: ˚о р'а м и]1	Між зорями	[м’і ш з ˚о рᵢа м и]2
[м е д͡з з а́ р и]	Меч Зари	[м е дж з а́ р и] [м е ч з а́ р и]3
[л иᵉзд͡з' v’і́ н]	Лиш дзвін	[л и ш д͡з v’і́ н]3
[м’іздз͡ еᵢ р к а́ л а м и]2	Між дзеркалами	[м’і ш д͡з еᵢ р к а л а́ м и]1
[п’і д͡з:еᵢр к а́ л' н а]	Піч дзеркальна	[п’іч д͡з е р к а́ лᵢ н а]3
[р’і´ цᵢ:і]	Річці	[р’і´ ч цᵢі]3
[м ˚о л ˚о д͡ж ш и ĭ]	Молодший	[м ˚о л ˚о т ш и ĭ]2 [м ˚о л ˚о ч ш и ĭ]
[v’і д͡зз н а́ к а]1	Відзнака	[v’і д͡з н а́ к а]2
[v’і д͡з'с'w’атк ˚уw а́ т и]	Відсвяткувати	[v’і д с вᵢа т к ˚у в а́ т и]3
[з а w ˚о д͡з'с' к и́ ĭ]1	Заводський	[з а w ˚о цᵢ к и́ ĭ]2
[v’і д͡з' ц' v’і с т и́]	Відцвісти	[v’і д ц в’і с т и́]3
[б лᵢ ˚ў д͡зце]2	Блюдце	[б лᵢ ˚ў ц:е] 1
[v’і д͡з':v’і н к а́]1	Від дзвінка	[v’і д д͡з‿у’і н к а́]2
[v’і д͡ж: еᵢр еᵢ л а́] 1	Від джерела	[v’і д д͡ж еᵢр еᵢ л а́]2
[п’ і д͡ж ш w ˚о м] 1	Під швом	[п’ і т ш w ˚о м]1 [п’ і д ш w ˚о м]1
[п’і д͡ж ч ˚о ˚у н ˚о м]	Під човном	[п’і ч: ˚о в н ˚о м] [п’і т ч ˚о в н ˚о м]3

[н а л а́ д͡ж ч и^{е} к]	Наладчик	[н а л а́ ч: и^{е} к] 1 [н а л а́ т ч и^{е} к]2
[v’і д͡ж ж и́ т и]1	Віджити	[v’і д ж и́ т и]2
[v’і д͡ж ч и́ с т и^{е}т и]	Відчистити	[v’і д ч и́ с т и^{е} т и]3
[с'м’іјéц':а]3	Сміється	[с м’і й é ц^{і}с'а]
[б а г а́ ц т w ̊о] 3	Багатство	[б а г а́ с т w ̊о]
[м е ц:é м]	Митцем	[м и т цé м]3
[к v’і ц^{і}:і]1	Квітці	[к v’і т ц^{і}і]2
[о д͡з за́ р а з]1	От зараз	[о т за́ р а з]1 [о д за́ р а з]1
[о д͡з: é р к а л ̊о]	От дзеркало	[о т д͡з é р к а л ̊о]3
[ó д͡жж е]2	Отже	[ó тж е] [ó дж е]1
[с^{і}і ч:á т к а]2	Сітчатка	[с^{і}і т чá т к а] 1
[к ̊о р ̊ó ч ш и ї]1	Коротший	[к ̊о р ̊ó т ш и ї]2
[о д͡ж м’і ´ л^{і}]1	От джміль	[о д д͡ж м’і´ л^{і}] [о т д͡ж м’і´ л^{і}]2
[п ш ин и́ шн и ї]	Пшеничний	[п ш ин и́ чн и ї]3
[х w а с л и́ v и ї]	Хвастливий	[х w а с т л и́ v и ї]3
[ст ̊уде́н'с'киї]	Студентський	[с т ̊у д é н т с^{і}: к и ї] [с т ̊у д é н ц^{і} к и ї]3
[х ̊у с^{і}ц^{і}і]1 1	Хустці	[х ̊у стц^{і}і]1
[р á д^{і}і с^{і}т$^{щ'}$]	Радість	[р á д^{і}і с^{і}т^{і}]3
[с^{і} т$^{щ'}$і н á]3	Стіна	[с^{і} т^{і}і н á]3
[н е^{и}з а л é ж н^{і}і с^{і}т$^{щ'}$]	Незалежність	[н е^{и}з а л é ж н^{і}і с^{і}т^{і}]3
[н е^{и} v`і´ ш ч и^{е} н]	Невістчин	[н е^{и} v`і´ с ч и$^{е}$ н]3 [н е$^{и}$ v`і´ с ч и^{е} н]

Респонденти-жінки США краще володіють нормами орфоепії порівняно з чоловіками, зокрема у наведених словах, що представляють норми вимови 1) свистячих перед шиплячими *([р ̊ож ̊:уwáти], [р ̊ожчи́сти^{е}ти], [р ̊ожши́ти], [бе^{и}ж:áл^{і}н ̊о], [бе^{и}ждж͡е́м ̊у], [ш:и́ти], [ж:и́ти^{е}с'а], [ждж͡е^{и}ре^{и}лá], [vи́v’іжши] [при^{е}н'іш:и], [м ̊от ̊у́жчи^{е}н], [парáшчи^{е}н], [бе^{и}ждж͡е́м ̊у];* 2) шиплячих перед свистячими *([ли^{е}здз͡’v’і́н], [п’ідз͡:е^{и}ркáл'на], [ли^{е}з:á раз], [р’іц':і] [м’із:̊ор'ами]);* приголосного [д] перед шиплячи-

ми та свистячими *([л'ідж͡чиᵉн]; [v'ідж͡:еᵘ-реᵘла́], [v'ідз͡'ц'v'істи́], [бл'у́дз͡ц̑е], [v'і дз̑':v'і н к а́], [v'і дз̑'с'w'атк ̊уw а́ т и], [v'ідж͡чи́-стиᵉти]);* передньоязикового [т] перед свистячими та шиплячими *([мец:е́м], [одз͡з̑а́раз], [одз͡:е́ркал ̊о], [о́дж͡же], [х ̊ус'ц'і]; [одж͡м'іл'], [с'іч:а́тка], [к ̊ор ̊о́чший], [одж͡м'іл']);* спрощення в групах приголосних *([неᵘv`і́шчиᵉн]); [с'т'] як [с'тʼʼ] ([неᵘзале́жн'іс'тʼʼ], [ра́д'іс'тʼʼ]),* вимовляють правильно. Респонденти-чоловіки при вимові цих слів спираються на норми орфографії, але вони дотрималися вимовних норм у словах, при вимові яких респонденти-жінки виходять за рамки норми: *[м'іздз͡еᵘрка́ламу], [заẘодз̑'с'ки́ї], [п'ідж͡шwом].* Соцопитування показало, що у жінок-американок українського походження, як і в жінок-канадійок, вищий рівень володіння нормами, порівняно з чоловіками.

Таблиця № 9

Звукосполуки. Респонденти-жінки США

[р ̊о ж ̊:у w а́ т и]2	Розжувати	[р ̊о з ж ̊у w а́ т и]6
[р ̊о ж ч и́ с т иᵉ т и]2 [р ̊о ш ч и́ с тиᵉ т и]1	Розчистити	[р ̊о з ч и́ с т иᵉ т и]7
[р ̊о ш:и́ т и]1 [р ̊о ж ш и́ т и] 1	Розшити	[р ̊о с ш и́ т и]2 [р ̊о з ш и́ т и]6
[беᵘз ж:а́ л'н ̊о]1	Безжально	[б е з ж а́ лᵢ н ̊о]7
[беᵘш ̊:у́ м н ̊о] 1 [беᵘзжш ̊у́ м н ̊о]2	Безшумно	[б е с ш ̊у́ м н ̊о]1 [б е з ш ̊у́ м н ̊о]4
[беᵘзжд͡ж е́ м ̊у]2	Без джему	[б е з д͡ж е́ м ̊у]8
[ш:и́ т и]2	Зшити	[с ш и́ т и]3 [з ш и́ т и]5
[ш ч а р ̊у w а́ т и]2	Зчарувати	[с ч а р ̊у w а́ т и]4 [з ч а р ̊у w а́ т и]2
[ж:и́ т иᵉ сᵢа]1	Зжитися	[з ж и́ т иᵉ сᵢа]7
[жд͡ж еᵘ р еᵘ л а́]3	З джерела	[з д͡ж еᵘ р еᵘ л а́]7
[лᵢі́ д͡ж ч иᵉ н]1	Літчин	[лᵢі́ ч: иᵉ н]4 [лᵢі́ т ч иᵉ н]5
[v и́ v'і жши]3	Вивізши	[v и́ v'і с ши]4 [v и́ v'і з ш и]3
[п р иᵉ нᵢі́ ш:и]3	Принісши	[п р иᵉ нᵢі́ с ш и]7
[м ̊у т ̊у́ жч иᵉн]	Мотузчин	[м ̊о т ̊у́ с ч иᵉ н] [м ̊о т ̊у́ з ч иᵉ н]4 [м ̊о т ̊у́ ш ч иᵉ н]3

[п а р а́ ш ч и^{е} н]5	Парасчин	[п а р а́ з ч и^{е} н]1 [п а р а́ с ч и^{е} н]4
[к н и́ з^{і}ц^{і}і]	Книжці	[к н и́ ж ц^{і}і]8 [к н и́ ш ц^{і}і]2
[v’і д w а́ з^{і}са]	Відважся	[v’і д w а́ ш с'а]1 [v’і д w а́ ж с'а]9
[с м’і й е́ с^{і}:а]	Смієшся	[с м’і й е́ ш с^{і}а]10
[с w а́ с^{і} ц^{і}і]	Свашці	[с w а́ ш ц^{і}і]10
[м ̥у ц^{і}с^{і}а]	Мучся	[м ̥у ч с^{і}а]10
[ли^{е}з: а́ р а з]5	Лиш зараз	[л и ш з͡а́ р а з]3
[м’і ж з ̊о́ р^{і}а м и]8	Між зорями	[м’і ш з ̊о́ р^{і}а м и]
[мед͡зза́ри]	Меч Зари	[м е ч з а́ р и]8
[ли^{е}здз͡ v’і́ н]5	Лиш дзвін	[л и ш дз͡ v’і́ н]3
[м’із д͡з е^{и} р к а́ л а м и]5	Між дзеркалами	[м’і ш дз͡ е^{и} р к а л а́ м и] [м’і ж дз͡ е^{и} р к а л а́ м и]8
[п’і дз͡:е^{и}р к а́ л' н а]2	Піч дзеркальна	[п’іч дз͡ е р к а́ л^{і} н а]8
[р’і́ ц^{і}:і] 1	Річці	[р’і́ ч ц^{і}і]7
[м ̥о л ̊о́ дж͡ ш и ї]	Молодший	[м ̥о л ̊о́ т ш и ї]5 [м ̥о л ̊о́ ч ш и ї]5
[v’і дз͡з н а́ к а]5	Відзнака	[v’і дз͡ н а́ к а]5
[v’і д͡з'с'w’аткʷуw а́ т и]1	Відсвяткувати	[v’і д с в^{і}а т к ̥у в а́ т и]9
[з а w ̥о д͡з'с' к и́ ї]	Заводський	[з а w ̥о ц^{і} к и́ ї]10
[v’і д͡з' ц' v’і с т и́]2	Відцвісти	[v’і д ц в’і с т и́]8
[б л^{і} ̊у́ дз͡це]1	Блюдце	[б л^{і} ̊у́ ц:е]5 [б л^{і} ̊у́ т ц е]2 [б л^{і} ̊у́ д ц е]2
[v’і д͡з':v’і н к а́]5	Від дзвінка	[v’і д дз͡у’і н к а́]5
[v’і дж͡: е^{и}р е^{и} л а́]5	Від джерела	[v’і д дж͡ е^{и}р е^{и} л а́]4
[п’ і дж͡ ш w ̥о м]	Під швом	[п’ і т ш w ̥о м]2 [п’ і д ш w ̥о м]8
[п’і дж͡ ч ̥о ў н ̊о́ м]	Під човном	[п’і ч: ̥о в н ̊о́ м]4 [п’і т ч ̥о в н ̊о́ м]6
[н а л а́ дж͡ ч и^{е} к]	Наладчик	[н а л а́ ч: и^{е} к]5 [н а л а́ т ч и^{е} к]5
[v’і дж͡ ж и́ т и]1	Віджити	[v’і д ж и́ т и]7
[v’і дж͡ и́ с т и^{е} т и]1	Відчистити	[v’і д ч и́ с т и^{е} т и]9

[с'м’ійе́ ц':а]6	Сміється	[с м’і й е́ цʲс'а]3
[б а г а́ ц т w ˚о]8	Багатство	[б а г а́ с т w ˚о]
[м е ц:е́ м]2	Митцем	[м и т це́ м]8
[к v’і цʲ:і]5	Квітці	[к v’і т цʲі]3
[о д͡з за́ р а з]3	От зараз	[о т за́ р а з]3 [о д за́ р а з]4
[о д͡з: е́ р к а л ˚о]5	От дзеркало	[о т д͡з е́ р к а л ˚о]5
[о́ д͡ж е]3	Отже	[о́ тж е] [о́ дж е]7
[сʲі ч:а́ т к а]2	Сітчатка	[сʲі т ча́ т к а] 1
[к˚о р˚о́ ч ш и ĭ]4	Коротший	[к˚о р˚о́ т ш и ĭ]4
[о д͡ж м’і ´ лʲ]4	От джміль	[о д д͡ж м’і´ лʲ]3 [о т д͡ж м’і´ лʲ]1
[п ш ин и́ шн и ĭ]	Пшеничний	[п ш ин и́ чн и ĭ]8
[х w а с л и́ v и ĭ]	Хвастливий	[х w а с т л и́ v и ĭ]8
[ст˚уде́н'с'кий]	Студентський	[с т˚у д е́ н т сʲ к и ĭ] [с т˚у д е́ н цʲ к и ĭ]8
[х˚у сʲцʲі]2	Хустці	[х˚у стцʲі]1 [х˚у с цʲі]2
[р а́ дʲі сʲтщʲ]2	Радість	[р а́ дʲі сʲтʲ]6
[сʲ тщʲі н а́]1	Стіна	[сʲ тʲі н а́]1
[н еᵘз а л е́ ж нʲі сʲтщʲ]2	Незалежність	[н еᵘз а л е́ ж нʲі сʲтʲ]6
[н еᵘ v`і´ ш ч иᵉ н]3	Невістчин	[н еᵘ v`і´ с ч иᵉ н]5

Неправильно вимовили всі інформанти США слова *[кни́з'ц'і], [v’ідwа́з'са], [с'м’ійе́с':а], [сwа́с'ц'і], [м˚у́ ц'с'а], [медз͡за́ри], [заw ˚одз͡'с'ки́ĭ], [п’ідж͡ч ˚о у˘ н ˚о́м], [п’ідж͡шw ˚о́м], [нала́дж͡чиᵉк], [пшини́шний], [хwасли́vиĭ], [ст˚уде́н'с'кий], [м˚ол˚о́дж͡ший].* Усі жінки-американки українського походження правильно вимовили слова *[м’із: ˚о́рʲами], [бага́цтwо],* всі чоловіки – *[кv’іцʲ:і], [бага́цтw ˚о], [с'м’ійе́ц':а], [v’ідж͡жжи́ти], [шчар˚уwа́ти],* отже, можемо твердити про стабільність орфоепічної норми, представленої в цих словах, та чіткий гендерний чинник.

Таблиця 10

Звукосполуки. Респонденти-чоловіки США

[р ̊о ж ̊:у w а́ т и]	Розжувати	[р ̊о з ж ̊у w а́ т и]2
[р ̊о ж ч и́ с т и^е т и] [р ̊о ш ч и́ с ти^е т и]	Розчистити	[р ̊о з ч и́ с т и^е т и]2
[р ̊о ш:и́ т и] [р ̊о ж ш и́ т и]	Розшити	[р ̊о с ш и́ т и]1 [р ̊о з ш и́ т и]1
[бе^и з ж:а́ л'н ̊о]	Безжально	[б е з ж а́ л^і н ̊о]2
[бе^и ш ̊:у́ м н ̊о]1 [б е жш ̊у́ м н ̊о]	Безшумно	[б е с ш ̊у́ м н ̊о] [б е з ш ̊у́ м н ̊о]1
[бе^и зждж̑ е́ м ̊у]	Без джему	[б е з дж̑ е́ м ̊у]2
[ш:и́ т и]	Зшити	[с ш и́ т и]2 [з ш и́ т и]
[ш ч а р ̊у w а́ т и]2	Зчарувати	[с ч а р ̊у w а́ т и] [з ч а р ̊у w а́ т и]
[ж:и́ т и^е с^іа]1	Зжитися	[з ж и́ т и^е с^іа]1
[ждж̑ е^и р е^и л а́]	З джерела	[з дж̑ е^и р е^и л а́]2
[л^іі́ дж̑ ч и^е н]	Літчин	[л^іі́ ч: и^е н]2 [л^іі́ т ч и^е н]
[v и́ v'і жши]	Вивізши	[v и́ v'і с ши]1 [v и́ v'і з ш и]1
[п р и^е н^іі́ ш:и]	Принісши	[п р и^е н^іі́ с ш и]2
[м ̊у т ̊у́ жч и^е н]	Мотузчин	[м ̊о т ̊у́ с ч и^е н] [м ̊о т ̊у́ з ч и^е н] [м ̊о т ̊у́ ш ч и^е н]2
[п а р а́ ш ч и^е н]	Парасчин	[п а р а́ з ч и^е н] [п а р а́ с ч и^е н]2
[к н и́ з^іц^іі]	Книжці	[к н и́ ж ц^іі]1 [к н и́ ш ц^іі]1
[v'і д w а́ з^іса]	Відважся	[v'і д w а́ ш с'а] [v'і д w а́ ж с'а]2
[с м'і й е́ с^і:а]2	Смієшся	[с м'і й е́ ш с^іа]2
[с w а́ с^і ц^іі]	Свашці	[с w а́ ш ц^іі]2
[м ̊у ц^іс^іа]	Мучся	[м ̊у ч с^іа]2
[ли^е з: а́ р а з	Лиш зараз	[л и ш з̆ а́ р а з]2
[м'і з: ̊о р'а м и]	Між зорями	[м'і ш з ̊о р^іа м и]2
[м е дз̑ з а́ р и]	Меч Зари	[м е ч з а́ р и]2
[ли^е здз̑ v'і́ н]	Лиш дзвін	[л и ш дз̑ v'і́ н]2
[м'із дз̑ е^и р к а́ л а м и]1	Між дзеркалами	[м'і ш дз̑ е^и р к а л а́ м и]1

[п’і д͡з:еᵘр к а́ л' н а]1	Піч дзеркальна	[п’іч д͡з е р к а́ лᵢ н а]2
[р’і ́ цᵢ:і]	Річці	[р’і ́ч цᵢі]2
[м ˚о л ˚о́ д͡ж ш и ĭ]	Молодший	[м ˚о л ˚о́ т ш и ĭ]1 [м ˚о л ˚о́ ч ш и ĭ]1
[v’і д͡з н а́ к а]1	Відзнака	[v’і д͡з н а́ к а]1
[v’і д͡з'с'w’аткˇуw а́ т и]	Відсвяткувати	[v’і д с вᵢа т кˇу в а́ т и]2
[з а w˚о д͡з'с' к и́ ĭ]	Заводський	[з а w˚о цᵢ к и́ ĭ]2
[v’і д͡з' ц' v’і с т и́]1	Відцвісти	[v’і д ц в’і с т и́]1
[б лᵢ ˚ў д͡зце]	Блюдце	[б лᵢ˚ў ц:е]2 [б лᵢ˚ў т ц е]
[v’і д͡з':v’і н к а́]	Від дзвінка	[v’і д д͡зу’і н к а́]2
[v’і д͡ж: еᵘр еᵘ л а́]1	Від джерела	[v’і д д͡ж еᵘр еᵘ л а́]1
[п’ і д͡ж ш w ˚о м]	Під швом	[п’ і т ш w ˚о м]2 [п’ і д ш w˚о м]
[п’і д͡ж ч˚о ў н˚о́ м]	Під човном	[п’і ч:˚о в н˚о́ м]1 [п’і т ч˚о в н˚о́ м]1
[н а л а́ д͡ж ч иᵉ к]	Наладчик	[н а л а́ ч: иᵉ к]2 [н а л а́ т ч иᵉ к]
[v’і д͡ж ж и́ т и]2	Віджити	[v’і д ж и́ т и]
[v’і д͡ж и́ с т иᵉ т и]	Відчистити	[v’і д ч и́ с т иᵉ т и]2
[с'м’іјé ц':а]6	Сміється	[с м’і й é цᵢс'а]
[б а г а́ ц т w ˚о]2	Багатство	[б а г а́ с т w ˚о]
[мец:é м]	Митцем	[м и т цé м]2
[к v’і цᵢ:і]2	Квітці	[к v’і т цᵢі]
[о д͡з за́ р а з]	От зараз	[о т за́ р а з]2 [о д за́ р а з]
[о д͡з: é р к а л ˚о]	От дзеркало	[о т д͡з é р к а л ˚о]2
[о́ д͡жж е]	Отже	[о́ тж е] [о́ дж е]2
[сᵢі ч:а́ т к а]1	Сітчатка	[сᵢі т ча́ т к а] 1
[к˚о р˚о́ ч ш и ĭ]1	Коротший	[к˚о р˚о́ т ш и ĭ]1
[о д͡ж м’і ́ лᵢ]	От джміль	[о д д͡ж м’і ́ лᵢ] [о т д͡ж м’і ́ лᵢ]2
[п ш ин и́ шн и ĭ]	Пшеничний	[п ш ин и́ чн и ĭ]2
[х w а с л и́ v и ĭ]	Хвастливий	[х w а с т л и́ v и ĭ]2
[стˇудé н'с'киĭ]	Студентський	[с тˇу д é н т сᵢ к и ĭ] [с тˇу д é н цᵢ к и ĭ]2

[х ̊у с^{і}ц^{і}і]	Хустці	[х ̊у стц^{і}і] [х ̊у с ц^{і}і]2
[р á д^{і} с^{і}т$^{щ'}$]	Радість	[р á д^{і}і с^{і}т^{і}]2
[с^{і} т$^{щ'}$і н á]1	Стіна	[с^{і} т^{і}і н á]1
[н е^{и}з а л é ж н^{і}і с^{і}т$^{щ'}$]1	Незалежність	[н е^{и}з а л é ж н^{і}і с^{і}т^{і}]1
[н е^{и} v`і ́ ш ч и^{е} н]1	Невістчин	[н е^{и} v`і ́ с ч и^{е} н] 1

Дещо вищий рівень володіння орфоепічними нормами у чоловіків- канадійців порівняно з чоловіками-американцями (Д.З.9). У 31 одному (в тому ж самому) слові допустили помилки і чоловіки Америки, і чоловіки Канади (Д.З.9), не володіють нормами орфоепії перші і при вимові слів *[ш:и́ти], [ли^{е}з:áраз], [заwо̊дз̑'с'ки́ї], [бл'у́дз̑це], [v'ідз̑':v'інка́], [п'ідж̑шẘо̊м], [одз̑зáраз], [óдж̑же], [одж̑м'íл'], [х ̊у́с'ц'і];* другі – і при вимові слів *[бе^{и}ж̑ш ̊у́мно̊], [ж:и́ти^{е}с'а], [v'ідз̑ц'v'істи́], [м'іздз̑е^{и}ркáлами], [н е^{и}залéжн'іс'т'^{ч}'], [не^{и}v`íшчи^{е}н].* Дещо вищий рівень володіння нормами у жінок-американок порівняно з жінками-канадійками (Д.З.9): перші неправильно вимовили 16 запропонованих слів: *[кни́з'ц'і], [v'ідwáз'с'а], [с'м'ійéс':а], [сwáс'ц'і], [м̊у́ц'с'а], [м'із:óр'ами], [медз̑зари], [м'іздз̑е^{и}ркáлами], [мо̊ло̊дж̑ший], [заwодз̑'с'ки́ї], [п'ідж̑шw ̊о̊м], [п'ідж̑чоуно̊м], [налáдж̑чи^{е}к], [пшини́шний], [хwаслúvий], [ст̊у́дéн'с'кий];* другі – 19 лексем: *[vúv'іжши], [м̊у́ту́жчи^{е}н], [кни́з'ц'і], [v'ідwáз'с'а], [с'м'ійес':а], [сwáс'ц'і], [м̊у́ц'с'а], [м'із: ̊óр'ами], [медз̑зáрú], [р'íц':і], [мо̊ло̊дж̑ший], [бл'у́дз̑це], [налáдж̑чи^{е}к], [v'ідж̑чи́сти^{е}ти], [пшини́шний], [хwаслúvий], [ст̊у́дéн'с'кий], [рáд'іс'т'^{ч}'], [не^{и}залéжн'іс'т'^{ч}'].* Яскраво виражене гендерне забарвлення мають норми вимови шиплячого перед свистячим *[ли^{е}здз̑'v'íн], [п'ідз̑:е^{и}ркáл'на],* свистячого перед шиплячим *[р̊ож̊:уwáти], [р̊ожчи́сти^{е} ти], [р̊ош:и́ти], [бе^{и}ж:áл'но̊], [бе^{и}ждж̑éм̊у], [ждж̑е^{и}ре^{и}лá], [при^{е}н'íш:и], [парáшчи^{е}н],* [д], [т] перед свистячими та шиплячими *[л'íдж̑чи^{е}н] [v'ідз̑'с'w'аткуwáти],* [т] перед свистячими *[мец:éм], [одз̑:éркало̊]* – наводимо слова, у яких норм орфоепії не дотримуються ні чоловіки Америки, ні чоловіки Канади, натомість жінки цих двох країн дотримуються. Тільки жінки Канади 387 дотримуються норми вимо-

ви у слові *[п’ідʒ͡ч̊оўн̊ом],* тільки жінки 387 Америки – у лексемах *[мўтўʹ жчиᵉн], [р’ій̆ц':і], [v’ідʒ͡чи́стиᵉти], [ра́д'іс'т'ц'].* Жінки США, Канади, а не чоловіки, правильно вимовили слова *[р̊оӂ:ywáти], [рожчи́стиᵉти], [р̊ошчи́стиᵉти], [р̊ош:и́ти], [р̊ожши́ти], [беᵘж:а́л'н̊о] [беᵘш̆:у́мно], [беᵘжшу́мно] [беᵘждʒ͡же́мў], [ждʒ͡жеᵘреᵘла́], [л'ідʒ͡чиᵉн], [приᵉн'і́ш:и], [пара́шчиᵉн], [лиᵉздʒ̂'v’і́н], [п’ідʒ̂:еᵘрка́л'на], [v’ідʒ̂'с'w’аткўwáти], [мец:е́м], [одʒ͡за́раз], [одʒ̂:е́ркало].*

Рівень володіння орфоепічними нормами європейців та придністровців не має чітко вираженого гендерного показника, крім переваг кодифікованої вимови передньоязикового [д] перед шиплячими та шиплячого перед свистячими у деяких мешканок Італії, Молдови, Чехії та вимови свистячого перед шиплячими і навпаки – у мешканок Тирасполя.

Респонденти-жінки України теж краще володіють нормами вимови звукосполук, ніж чоловіки, зокрема норми, класифіковані нами як нестійкі, були відтворені переважно в мовленні студенток. Найпоказовіші гендерні відмінності у мовленні українців Півдня порівняно з іншими регіонами України. Чоловіки ЗхУ, СхУ, ПнУ, ЦУ не дотримуються норми при вимові слів (а володіють тільки жінки!), відсоток володіння якими становить нижче 36 (див.Д.З.1).

Респонденти-чоловіки ПдУ порівняно з респондентами-жінками не дотримуються вимови свистячих перед шиплячими, зокрема в словах: *[рожчи́стиᵉти], [беᵘждʒ͡же́м ̊ў], [ш:и́ти], [шчарўwáти], [ж:и́тиᵉс'а], [ждʒ͡жеᵘреᵘла́], [неᵘv`і́шчиᵉн], [vи́v’іжши], [приᵉн'і́ш:и], [мўтўжчиᵉн];* шиплячих перед свистячими: *[кни́з'ц'і], [м’із:ŏр'ами], [с'м’іјéс':а], [сwáс'ц'і], [мўц'с'а] [лиᵉздʒ̂'v’і́н], [п’ідʒ̂:еᵘрка́л'на], [медʒ̂за́ри], [м’іздʒ̂еᵘрка́ламі];* вимови [д] перед шиплячими та свистячими: *[м̊олŏдʒ͡шиї], [п’ідʒ͡шw ŏм], [п’ідʒ͡ч ̊оўн̊ ŏм], [нала́дʒ͡чиᵉк], [v’іджчи́стиᵉти], [л'і́дʒ͡чиᵉн]; [v’ідʒ̂зна́ка], [v’ідʒ̂'с'w’атк ̊ўwáти], [v’ідʒ̂'ц'v’істи́] [заẘідʒ̂'с'ки́ї];* вимови [т] перед свистячими та шиплячими *[мец:е́м], [одʒ̂:е́ркал̊о], [одʒ̂за́раз], [о́дʒ͡жже], [к̊ор̊ŏчший], [одʒ͡жм’іл'];* вимови [чн] як [шн] *[пшини́шний];* спрощення в групах приголосних [xwaсли́viиї], [ст ̊уде́н'с'кий], [х ̊ус'ц'і]. Соцопитування показало, що жінки ПдУ, хоч частково, але цими нормами володіють. Хитання норми у мовленні чоловіків ПдУ (тобто вимовляли правильно і

неправильно)простежувалось у лексемах*: [v’ідwáзʲса], [р’іцʲ:і], [сʲіч:áтка], [v’ідж͡жжúти], [v’і дз͡:у’інк á].*

Усі чоловіки правильно вимовили *[ро̊ж̊:уwáти], [ро̊ш:úти], [беᵘж:áл'но̊], [беᵘжищ̊ўмно̊], [парáшчиᵉн], [л иᵉз:áраз], [бл'ýдз͡це], [v’ідж͡:еᵘреᵘлá], [с'м’ієцʲ:а], [багáцтẘо], [кv’іцʲ:і], [рáд'іс'тᶯ'], [с'тᶯ'інá], [неᵘзалéжн'іс'тᶯ'], [неᵘv`ішчиᵉн].* Жоден із респондентів не вимовив із дотриманням орфоепічних норм лексеми *[м’із:óр'ами], [медз̂зáри], [лиᵉздз̂'v’ін], [м’іздз̂еᵘркáлами]; [п’ідз̂:еᵘркáл'на], [óдж͡же].* Тільки одне слово *[багáцтẘо]* вимовили правильно всі респонденти-жінки та всі респонденти-чоловіки.

Таблиця № 11

Звукосполуки. Респонденти-чоловіки ПдУ

[р˚о ж˚:у w á т и]2	Розжувати	[р ˚о з ж˚у w á т и]
[р ˚о ж ч и́ с т иᵉ т и] [р ˚о ш ч и́ с тиᵉ т и]	Розчистити	[р ˚о з ч и́ с т иᵉ т и]
[р ˚о ш:и́ т и]2 [р ˚о жши́ т и]	Розшити	[р ˚о с ш:и́ т и] [р ˚о з ш:и́ т и]
[беᵘз ж:á л'н˚о]2	Безжально	[б е з ж á лʲ н˚о]
[беᵘш˚:ý м н˚о]2 [беᵘзжш˚ў м н˚о]	Безшумно	[б е с ш˚ý м н˚о] [б е з ш˚ý м н˚о]
[беᵘзжд͡ж é м˚у]	Без джему	[б е з д͡ж é м˚у]
[ш:и́ т и]	Зшити	[с ш и́ т и] [з ш и́ т и]
[ш ч а р˚у w á т и]	Зчарувати	[с ч а р˚у w á т и] [з ч а р˚у w á т и]
[ж:и́ т иᵉ сʲа]	Зжитися	[з ж и́ т иᵉ сʲа]
[жд͡ж еᵘ р еᵘ л á]	З джерела	[з д͡ж еᵘ р еᵘ л á]
[лʲі́ д͡ж ч иᵉ н]	Літчин	[лʲі́ ч: иᵉ н] [лʲі́ т ч иᵉ н]
[v и́ v’і жши]	Вивізши	[v и́ v’і с ши] [v и́ v’і ш:и]
[п р иᵉ нʲі́ ш:и]	Принісши	[п р иᵉ нʲі́ с ш и]
[м˚у т˚ў жч иᵉн]	Мотузчин	[м˚о т ˚ў с ч иᵉ н] [м˚о т ˚ў з ч иᵉ н]
[п а р á ш ч иᵉ н]2	Парасчин	[п а р á ж ч иᵉ н] [п а р á с ч иᵉ н]
[к н и́ зʲцʲі]	Книжці	[к н и́ ж цʲі] [к н и́ ш цʲі]

[v’і д w á зʲса]1	Відважся	[v’і д w á ш с'а]1 [v’і д w á ж с'а]
[с'м’іјé ц':а]6	Смієшся	[с м’і й é ш сʲа]
[с w á сʲ цʲі]	Свашці	[с w á ш цʲі]
[м ̊у цʲсʲа]	Мучся	[м ̊у ч сʲа]
[лиᵉз: á р а з]2	Лиш зараз	[л и ш з͡ á р а з]
[м’із: ̊ó р'а м и]	Між зорями	[м’і ш з ̊ó рʲа м и]
[м е дз͡ з á р и]	Меч Зари	[м е дж з á р и] [м е ч з á р и]
[лиᵉздз͡ v’í н	Лиш дзвін	[л и ш дз͡ v’í н]
[м’із дз͡ еᵘ р к á л а м и]5	Між дзеркалами	[м’і ш дз͡ еᵘ р к а л á м и]
[п’і дз͡:еᵘр к á л' н а]	Піч дзеркальна	[п’іч дз͡ е р к á лʲ н а]
[р’і́ цʲ:і] 1	Річці	[р’і́ ч цʲі]1
[м ̊о л ̊ó дж͡ ш и ĭ]	Молодший	[м ̊о л ̊ó т ш и ĭ] [м ̊о л ̊ó ч ш и ĭ]
[v’і дз͡з н á к а]	Відзнака	[v’і дз͡ н á к а]
[v’і дз͡'с'w’атк ̊уw á т и]	Відсвяткувати	[v’і д с вʲа т к ̊у в á т и]
[з а w ̊о дз͡'с' к ú ĭ]	Заводський	[з а w ̊о цʲ к ú ĭ]
[v’і дз͡' ц' v’і с т ú]	Відцвісти	[v’і д ц в’і с т ú]
[б лʲ ̊ý дз͡це]2	Блюдце	[б лʲ ̊ý ц:е]
[v’і дз͡':v’і н к á]1	Від дзвінка	[v’і д дз͡ у’і н к á]
[v’і дж͡: еᵘр еᵘ л á]2	Від джерела	[v’і д дж͡ еᵘр еᵘ л á]
[п’ і дж͡ ш w ̊о м]	Під швом	[п’ і т ш w ̊о м] [п’ і д ш w ̊о м]
[п’і дж͡ ч ̊о ў н ̊ó м]	Під човном	[п’і ч: ̊о в н ̊ó м] [п’і т ч ̊о в н ̊ó м]
[н а л á дж͡ ч иᵉ к]	Наладчик	[н а л á ч: иᵉ к] [н а л á т ч иᵉ к]
[v’і дж͡ ж ú т и]1	Віджити	[v’і д ж ú т и]
[v’і дж ч ú с т иᵉ т и]	Відчистити	[v’і д ч ú с т иᵉ т и]
[с м’і й é цʲа]2	Сміється	[с м’і й é цʲс'а]
[б а г á ц т w ̊о]2	Багатство	[б а г á с т w ̊о]
[мец:é м]2	Митцем	[м и т цé м]
[к v’і цʲ:і]2	Квітці	[к v’і т цʲі]
[о дз͡ зá р а з]	От зараз	[о т зá р а з] [о д зá р а з]

[о дз͡: е́ р к а л ̊о]	От дзеркало	[о т дз͡е́ р к а л ̊о]
[о́ дж͡ж е]	Отже	[о́ тж е] [о́ дж е]
[сʲі ч:а́ т к а]	Сітчатка	[сʲі т ча́ т к а]
[к ̊о р ̊о́ ч ш и ĭ]	Коротший	[к ̊о р ̊о́ т ш и ĭ]
[о дж͡ м’і ´ лʲ]	От джміль	[о д дж͡ м’і´ лʲ] [о т дж͡ м’і´ лʲ]
[п ш ин и́ шн и ĭ]	Пшеничний	[п ш ин и́ чн и ĭ]
[х w а с л и́ v и ĭ]	Хвастливий	[х w а с т л и́ v и ĭ]
[ст ̊уде́н'с'кий]	Студентський	[с т ̊у д е́ н т сʲ: к и ĭ] [с т ̊у д е́ н цʲ к и ĭ]
[х ̊у сʲцʲі]	Хустці	[х ̊у стцʲі]
[р а́ дʲі сʲтщʲ]2	Радість	[р а́ дʲі сʲтʲ]
[сʲ тщʲі н а́]2	Стіна	[сʲ тʲі н а́]
[н еʲз а л е́ ж нʲі сʲтщʲ]2	Незалежність	[н еʲз а л е́ ж нʲі сʲтʲ]
[н еʲ v`і´ ш ч иᵉ н] 2	Невістчин	[н еʲ v`і´ с ч иᵉ н] [н еʲ v`і´ с ч иᵉ н]

Усі жінки ПдУ правильно вимовили два слова *[х ̊усʲцʲі], [багáцтwо]*.

Дехто з жінок дотримався орфоепічних норм при вимові слів *[р̊ошчи́стиᵉти], [беᵘждж͡е́му], [ш:и́ти], [шчар̊уwáти], [ж:и́тиᵉс'а], [ждж͡еᵘреᵘла́], [л'і́дж͡чиᵉн], [vи́v’іжши], [приᵉн'і́ш:и], [м̊от̊ýжчиᵉн], [кни́з'ц'і], [с'м’іјéс':а], [сwáс'ц'і], [му́ц'с'а], [м̊ол̊ód͡жший], [v’ід͡ззна́ка], [v’ід͡сw’аткýwáти], [заẘод͡з'с'ки́й], [v’ід͡зц'v’істи́], [п’ід͡жшẘо́м], [п’ід͡жч̊оýн̊о́м], [нала́дж͡чиᵉк], [v’іджчи́стиᵉти], [мец:е́м], [од͡зза́раз], [од͡з:е́ркал̊о], [к̊ор̊о́чший], [одж͡м’і́л'], [пшини́шний], [хwасли́vий], [стýде́н'с'кий]*, на яких жоден чоловік не продемонстрував норм вимови. Всі чоловіки та жінки копіювали написання при вимові слів *[о́дж͡жже], [п’ід͡з: еᵘрка́л'на], [м’іздʒеᵘрка́ламу], [лиᵉзд͡з'v’і́н], [медʒзза́ри], [м’із:о̊ р'ами]*. Стовідсоткове володіння нормою продемонстрували чоловіки при вимові лексем *[р̊ож:уwáти], [р̊ош:и́ти], [беᵘж:а́л'н̊о], [беᵘш:у́мн̊о], [пара́шчиᵉн], [л иᵉз:а́раз], [блʲýд͡зце], [v’ід͡ж:еᵘреᵘла́],[см’іјéц'а], [кv’іц':і], [с'тʲ'ʲ'іна́], [неᵘзалéжн'іс'тʲ'ʲ'], [неᵘv`і´шчиᵉн]*, але порівняння не можуть бути переконливими, оскіль-

кижінок набагато більше брало участь в соцопитуванні, ніж чоловіків і наведені лексеми теж дехто з них, але не всі учасниці, озвучили правильно.

Таблиця№ 12

Звукосполуки. Респонденти-жінки ПдУ

[р ̊о ж ̊:у w á т и]24	Розжувати	[р ̊о з ж ̊у w á т и]
[р ̊о ж ч и́ с т и^{е} т и]14 [р ̊о ш ч и́ с ти^{е} т и]	Розчистити	[р ̊о з ч и́ с т и^{е} т и]
[р ̊о ш:и́ т и]25 [р ̊о жши́ т и]	Розшити	[р ̊о с ш:и́ т и] [р ̊о з ш:и́ т и]
[бе^{и}з ж:á л'н ̊о] 25	Безжально	[б е з ж á л^{і} н ̊о]
[бе^{и}ш ̊:у́ м н ̊о]19 [бе^{и}зжш ̊у́ м н ̊о]	Безшумно	[б е с ш ̊у́ м н ̊о] [б е з ш ̊у́ м н ̊о]
[бе^{и}зжд͡ж é м ̊у]30	Без джему	[б е з д͡ж é м ̊у]
[ш:и́ т и]14	Зшити	[с ш и́ т и] [з ш и́ т и]
[ш ч а р ̊у w á т и]22	Зчарувати	[с ч а р ̊у w á т и] [з ч а р ̊у w á т и]
[ж:и́ т и^{е} с^{і}а]21	Зжитися	[з ж и́ т и^{е} с^{і}а]
[жд͡ж е^{и} р е^{и} л á]18	З джерела	[з д͡ж е^{и} р е^{и} л á]
[л^{і}і́ д͡ж ч и^{е} н]9	Літчин	[л^{і}і́ ч: и^{е} н] [л^{і}і́ т ч и^{е} н]
[v и́ v'і жши]28	Вивізши	[v и́ v'і с ши] [v и́ v'і ш:и]
[п р и^{е} н^{і}і́ ш:и]30	Принісши	[п р и^{е} н^{і}і́ с ш и]
[м ̊у т ̊у́ жч и^{е}н]	Мотузчин	[м ̊о т ̊у́ с ч и^{е} н] [м ̊о т ̊у́ з ч и^{е} н]
[п а р á ш ч и^{е} н]34	Парасчин	[п а р á ж ч и^{е} н] [п а р á с ч и^{е} н]
[к н и́ з^{і}ц^{і}і]8	Книжці	[к н и́ ж ц^{і}і] [к н и́ ш ц^{і}і]
[v'і д w á з^{і}са]6	Відважся	[v'і д w á ш с'а] [v'і д w á ж с'а]
[с м'і й é с^{і}:а]8	Смієшся	[с м'і й é ш с^{і}а]
[с w á с^{і} ц^{і}і]5	Свашці	[с w á ш ц^{і}і]
[м ̊у ц^{і}с^{і}а]6	Мучся	[м ̊у ч с^{і}а]
[л и^{е} з: á р а з]1	Лиш зараз	[л и ш з͡ á р а з]
[м'із: ̊ó р'а м и]	Між зорями	[м'і ш з ̊ó р^{і}а м и]
[м е д͡з з á р и]	Меч Зари	[м е дж з á р и] [м е ч з á р и]

[л иᵉз д͡з' v'і́ н]	Лиш дзвін	[л и ш д͡з v'і́ н]
[м'із д͡з еᵘ р к а́ л а м и]	Між дзеркалами	[м'і ш д͡з еᵘ р к а л а́ м и]
[п'і д͡з:еᵘр к а́ л' н а]	Піч дзеркальна	[п'іч д͡з е р к а́ лᶦ н а]
[р'і́ цᶦ:і]8	Річці	[р'і́ч цᶦі]
[м ̊о л ̊о́ д͡ж ш и ĭ]9	Молодший	[м ̊о л ̊о́ т ш и ĭ] [м ̊о л ̊о́ ч ш и ĭ]
[v'і д͡зз н а́ к а]11	Відзнака	[v'і д͡з н а́ к а]
[v'і д͡з'с'w'аткʷуw а́ т и]13	Відсвяткувати	[v'і д с вᶦа т кʷу в а́ т и]
[з а w ̊о д͡з'с' к и́ ĭ]9	Заводський	[з а w ̊о цᶦ к и́ ĭ]
[v'і д͡з' ц' v'і с т и́]10	Відцвісти	[v'і д ц в'і с т и́]
[б лᶦ ̊у́ д͡зце]5	Блюдце	[б лᶦ ̊у́ ц:е]
[v'і д͡з':v'і н к а́] 17	Від дзвінка	[v'і д д͡зу'і н к а́]
[v'і д͡ж: еᵘр еᵘ л а́] 27	Від джерела	[v'і д д͡ж еᵘр еᵘ л а́]
[п' і д͡ж ш w ̊о м] 14	Під швом	[п' і т ш w ̊о м] [п' і д ш w ̊о м]
[п'і д͡ж ч ̊о ў н ̊о́ м]3	Під човном	[п'і ч: ̊о в н ̊о́ м] [п'і т ч ̊о в н ̊о́ м]
[н а л а́ д͡ж ч иᵉ к]4	Наладчик	[н а л а́ ч: иᵉ к] [н а л а́ т ч иᵉ к]
[v'і д͡ж ж и́ т и]2	Віджити	[v'і д ж и́ т и]
[v'і д͡ж ч и́ с т иᵉ т и]3	Відчистити	[v'і д ч и́ с т иᵉ т и]
[с'м'іjé ц':а] 41	Сміється	[с м'і й é цᶦс'а]
[б а г а́ ц т w ̊о] 48	Багатство	[б а г а́ с т w ̊о]
[мец:е́м]7	Митцем	[м и т це́ м]
[к v'і цᶦ:і]29	Квітці	[к v'і т цᶦі]
[о д͡з за́ р а з]13	От зараз	[о т за́ р а з] [о д за́ р а з]
[о д͡з: é р к а л ̊о]32	От дзеркало	[о т д͡з é р к а л ̊о]
[о́ д͡жж е]	Отже	[о́ тж е] [о́ дж е]
[сᶦі ч:а́ т к а]22	Сітчатка	[сᶦі т ча́ т к а]
[к ̊о р ̊о́ ч ш и ĭ]12	Коротший	[к ̊о р ̊о́ т ш и ĭ]
[о д͡ж м'і ́ лᶦ]25	От джміль	[о д д͡ж м'і́ лᶦ] [о т д͡ж м'і́ лᶦ]
[п ш ин и́ шн и ĭ]1	Пшеничний	[п ш ин и́ чн и ĭ]
[х w а с л и́ v и ĭ]32	Хвастливий	[х w а с т л и́ v и ĭ]

[ст ̊уде́н'с'кий̆]3	Студентський	[с т ̊у д е́ н т с^{і}: к и ĭ] [с т ̊у д е́ н ц^{і} к и ĭ]
[х ̊у с^{і}ц^{і}і] 48	Хустці	[х ̊у стц^{і}і]
[р а́ д^{і}і с^{і}т$^{щ'}$]31	Радість	[р а́ д^{і}і с^{і}т^{і}]
[с^{і} т$^{щ'}$і н а́]38	Стіна	[с^{і} т^{і}і н а́]
[н е^{и}з а л е́ ж н^{і}і с^{і}т$^{щ'}$]41	Незалежність	[н е^{и}з а л е́ ж н^{і}і с^{і}т^{і}]
[н е^{и} v`і́ ш ч и^{е} н]40	Невістчин	[н е^{и} v`і́ с ч и$^{е}$ н] [н е$^{и}$ v`і́ с ч и^{е} н]

Хитання норми у мовленні жінок простежувалося при вимові слів *пшеничний, студентський, митцем, відчистити, зшити, Лідчин, мотузчин, книжці, відважся, смієшся, свашці, мучся, лиш зараз, річці, молодший, заводський, блюдце, під човном, наладчик, от зараз, відчистити, віджиити, розчистити, безшумно, з джерела, відзнака, під швом, віджити, от зараз, коротший,* у яких більша половина жінок опиралась на норми орфографії.

Гендерна відмінність простежується і при вимові слів, у яких порушили норми вимови всі чоловіки Канади, Америки, ПдУ *([бе^{и}ждж͡е́м̊ў], [р̊ошчи́сти^{е}ти], [ждж͡е^{и}ре^{и}ла́], [л'іджчи^{е}н], [vи́v'іжши], [при^{е}н'і́ш:и], [м̊ут̊ўжчи^{е}н], [кни́з'ц'і], [с'м'іјéс':а], [cwáс'ц'і], [м̊ўц'с'а], [м'із:̊ор'ами], [медз͡за́ри], [м'іздз͡е^{и}рка́лами], [м̊ол̊о̆дж͡ший̆], [v'ідз͡с'w'аткwа́ти], [п'іджчо̆уно̆м], [нала́дж͡чи^{е}к], [v'іджчи́сти^{е}ти] [мец:е́м] [одз͡:е́ркало] [xwаслúvий̆] [ст̊уде́н'с'кий̆]).* При вимові 40 % лексем (усього було запропоновано 58 слів) чоловіки-респонденти відступають від норми. Нами не виявлено слів, де б порушили норми вимови всі жінки, яких ми залучили до гендерного вивчення. Всі жінки, всі чоловіки у словах *[м'іздзе^{и}рка́лами], [медз͡за́ри], [м'із:̊ор'ами]* відходили від рамок вимови, копіювали графічний запис, тому показник рівня володіння нормою при вимові цих лексем відсутній.Отже, рівень володіння орфоепічними нормами в аспекті гендерної належності вищий у жінок Канади та Америки, Південної України, ніж у чоловіків цих країн, однак хитання норми простежується у мовленні обох статей. На основі результатів соцопитування можемо говорити, що рівень володіння кодифікованими нормами вищий у жінок і України, і зарубіжжя, ніж у чоловіків цих країн. Нор-

ми вимови, кваліфіковані нами як слабкі, теж відбиті переважно в мовленні жінок як на теренах України, так і на теренах зарубіжжя.

Таким чином, сильними орфоепічними звукокомплексами (Д.З.5) в мовленнєвій картині УЗ можемо вважати вимову [с^{ч}т^{ц}], передньоязикового [т] перед свистячими; нестійкими орфоепічними звукокомплексами вважаємо вимову [чн] – дотримуються норми 14 % УЗ (15 % У, 12% З – Д.З.5); шиплячих перед свистячими – 14 % УЗ (14 % У, 14%); передньоязикового [д] перед шиплячими – 25 % УЗ (28 % У, 22 % З); свистячих перед шиплячими – 35 % УЗ (44 % У, 26 %); спрощення в групах приголосних – 29 % УЗ (42 %, 15 % З); вимову передньоязикового [д] перед свистячими – 38 % УЗ (41 % У, 34 % З); вимову передньоязиковий [т] перед шиплячими в 37 % УЗ (31 %) У, 43 % З). Слабкі, найчастіше порушувані, вимовні особливості не фіксуються у писемних пам'ятках, або фіксуються зрідка, в усному літературному мовленні для них виробляються альтернативні варіанти.

Усне мовлення українців з боку орфоепії не можна назвати елітарним, воно відступає від кодифікованих норм вимови, що зокрема зумовлено недостатньою увагою до цих норм у шкільній освіті. З огляду на це ми пропонуємо складене нами навчальне видання «Український орфоепічний стандарт (з електронним носієм)», який становить собою український орфоепічний кодекс із чіткими правилами вимови (див. Додаток *диск «Український орфоепічний стандарт (з електронним носієм)»),* який допоможе вивчити, закріпити норми вимови голосних, дзвінких і глухих приголосних, груп приголосних, слів іншомовного походження.

Видання містить теоретичне обґрунтування – орфоепічні норми у рідномовних та іншомовних словах; історичний коментар – відбиття особливостей української народної вимови у пам’ятках давньо- та староукраїнської літературної мови; практичне застосування – комплекс тренувальних вправ, тренувальні, контрольні, модульні, пробні модульні тести (до останніх подаються відповіді), виконання яких сприятиме кращому засвоєнню літературних норм, вдосконаленню вимовних навичок, умінню застосовувати набуті теоретичні знання на практиці, формуванню культури грамотного усного мовлення, а також короткий термінологічний словник, тексти та слова для запису на диктофон (правильну ви-

мову яких можна перевірити за аудіодиском, що додається). На основі писемних пам'яток – початкового періоду в процесі становлення української орфоепії – та вищезазначених праць (деякі орфоепічні норми окремими авторами подаються з незначними відмінностями) пропонуємо конкретні вимовні норми, яких повинен дотримуватися кожен, хто володіє українською літературною мовою.

«Український орфоепічний стандарт (з електронним носієм)» розрахований на студентів гуманітарних спеціальностей, на учнів-старшокласників загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв, абітурієнтів, учителів, а також на всіх українців, які живуть на теренах України та за її межами і прагнуть ґрунтовно оволодіти орфоепічними нормами української літературної мови, бажають підвищити рівень власної мовної культури і дбають про елітарне мовлення.

Висновки до 4 розділу

Мовна норма характеризується впорядкованою структурою та внутрішньою диференціацією. Варіантність є обов'язковою ознакою мови. Чіткі альтернанти, що породжують значні труднощі у вимовному процесі, наявні і в орфоепічній нормі, зокрема в орфоепії звукокомплексів.

Вивчення вимови звукосполук молоддю на основі соцопитування визначило рівень володіння орфоепією звукосполук на теренах України у різних регіонах (Південна, Західна, Східна, Північна, Центральна) та за її межами у різних країнах (Канада, Європа, Америка, Придністров'я). Узагальнення отриманих матеріалів дало змогу визначити і загальний рівень володіння орфоепією звукосполук усіх респондентів України (У), усіх респондентів діаспори (З) та всіх опитаних у цілому (УЗ). Мова, якою спілкуються респонденти (крім опитаних ЗхУ, ПнУ, ЦУ, ПдУ, Америки, ПМР), здебільшого російська, за національністю респонденти – українці. На основі записів вимови 58 слів-стимулів 370 особами простежено вимову свистячих перед шиплячими та навпаки, [д], [т] перед свистячими та шиплячими, спрощення у групах приголосних, вимову [чн], [с'т']. Проаналізувавши результати соцопитування, ми

дійшли до таких висновків:

1) ідентифікація мовленнєвих помилок дає змогу чіткіше окреслити норму, виявити її сильні та слабкі реалізації та встановити причини девіантних варіантів. Орфоепічні девіації в ПдУ, СхУ, ЦУ, ПМР, США виникають унаслідок українсько-російського білінгвізму, копіювання у вимові написання слів, відсутності теоретичних знань; орфоепічні девіації в ЗхУ, ПнУ, Європі, Канаді – внаслідок впливу орфографії та низького рівня обізнаності з відповідними правилами.

2) Норми вимови перебувають у тісному зв'язку зі сферою діяльності молоді: респонденти-нефілологи удвічі більше допускають помилок при вимові, ніж філологи, зокрема девіації стосуються вимови шиплячих перед свистячими і навпаки, вимови [д], [т] перед шиплячими та ін.

3) Кожна орфоепічна норма має свою історію, своє коріння. Ті орфоепічні норми, які діяли протягом XIX століття, фіксувалися на письмі, є найстійкішими в усному мовленні. Ті ж вимовні особливості, що не фіксувались у пам'ятках або фіксувалися зрідка, хоч і стали нині орфоепічними, належать до нестійких, найчастіше порушуваних. Для досягнення комунікативної мети оперуємо поняттям прагматичної мовної норми, зокрема поняттям сильна (стійка, стабільна) мовна норма (СМН) і слабка (нестійка, нестабільна - НСМН) мовна норма.

4) Володіння нормою вимови *шиплячих перед свистячими* показали лише 17 % респондентів в УЗ: 20 % в Україні (29 % в ПнУ, 8 % – ПдУ, 8 % – ЗхУ, 30 % – СхУ, 23 % – ЦУ); 14 % інформантів у зарубіжжі (21 % в ПМР, 10 % – Європі, 14 % – США, 12 % – Канаді). Інші 83 % вимовляють чітко кожен звук: [жс'] замість [з'с'], [чс'] – [ц'с'], [жц'] – [з'ц'], [чц'] – [ц':], [шс′] – [с′:], [шц′] – [с′ц′], [чд͡з] – [д͡з:], [жд͡з] – [зд͡з] без уподібнення шиплячого, що зумовлено впливом орфографії.

5) С*вистячі перед шиплячими* правильно вимовляють 37 % інформантів в УЗ: 48 % – в Україні (56 % в ПнУ, 45 % – ПдУ, 39 % – ЗхУ, 46 % – СхУ, 53 % – ЦУ); 26 % – в зарубіжжі (41 % в ПМР, 15 % – Європі, 30 % – США, 15 % – Канаді). 63% опитаних в УЗ вимовляють чітко кожен звук ([сш] замість [ш:], [сч] – [шч], [зш] – [жш], [зч] – [жч], [зж] – [ж:], [здж] – [ждж]), без уподібнення

свистячого, що є грубим порушенням норми.

6) При вимові п*ригoлосного [д] перед свистячими* 42 % респондентів УЗ, в Україні – 50 % (55 % в ПнУ, 22 % – ПдУ, 55 % – ЗхУ, 57 % – СхУ, 63 % – ЦУ); 34 % – в зарубіжжі (72 % в ПМР, 5 % – Європі, 23 % – США, 35 % – Канаді) передають асиміляцію за способом творення. Для інформантів, у яких відсоток більше 50, ця норма є стабільною, вони дотримується рамок правильної вимови.

7) Не всі опитані володіють *вимовою [д] перед шиплячими.* Нормативну вимову продемонстрували лише 30 % респондентів в УЗ: 37 % – в Україні (46 % в ПНУ, 19 % – ПдУ, 20 % – ЗхУ, 51 % – СхУ, 49 % – ЦУ); 22 % – в зарубіжжі (50 % в ПМР, 9 % – Європі, 14 % – США, 18 % – Канаді). 70 % інформантів УЗ відтворюють у вимові написання слів, а не асимілятивні зміни за місцем і способом творення. Девіації цієї норми пов'язані й з оглушенням дзвінкого приголосного *[д]*, що є типовим для всіх учасників опитування.

8) 58 % усіх опитаних: 62 % – в Україні (73 % в ПНУ, 59 % – ПдУ, 57 % – ЗхУ, 53 % – СхУ, 66 % – ЦУ); 54 % – в зарубіжжі (71 % в ПМР, 30 % – Європі, 57 % – США, 55 % – Канаді) володіють нормою *вимови [т] перед свистячими*, а отже, знають, що [т] перед [ц], [с] змінюється на [ц:]: [т] + [ц] = [ц:] і [т] перед [з] змінюється на [д͡з]. Зі словом *[бага́цтwo]* взагалі не виникло жодних проблем, 100% інформантів ПдУ, Канади, США вимовляють його правильно, стійкість норми демонструють при його вимові і нефілологи ПдУ, учні ЗОШ № 56 м. Одеси та інші респонденти, крім інформантів ПдУ.

9) 42 % респондентів в УЗ: 41 % – в Україні (56 % в ПНУ, 30 % – ПдУ, 17 % – ЗхУ, 62 % – СхУ, 39 % – ЦУ); 43 % – в зарубіжжі (64 % в ПМР, 15 % – Європі, 38 % – США, 53 % – Канаді) дотримуються норми вимови *[т] перед шиплячими.* Нормою вимови [т] перед [ш] (З 56 % – У 45 %); [т] перед [ж] (З 40 % – У 11 %) краще володіють в діаспорі, в Україні вищий показник володіння нормою [т] перед [дж] (У 52 % – З 0 %); [т] перед [ч] (З 54 % – У 72 %).

10) 33 % респондентів УЗ: 50 % – в Україні (52 % в ПНУ, 63 % – ПдУ, 52 % – ЗхУ, 47 % – СхУ, 37 % – ЦУ); 15 % – у зару-

біжжі (59 % у ПМР, 5 % – у Європі, 15 % – США, 15 % – Канаді) продемострували у мовленні *спрощення в групах приголосних.* Як показують результати, стабільною норма є в ПнУ, ПдУ. ЗхУ, ПМР, в інших регіонах та країнах простежується хитання норми.

11) Слабкою є й вимова *[чн]* як *[шн].* Лише 17 % респондентів УЗЗ: 22 % – в Україні (42 % в ПНУ, 2 % – ПдУ, 30 % – ЦУ, 38 % – СхУ); 12 % – в зарубіжжі (48 % в ПМР) відтворили цю норму. Західноукраїнські, східноукраїнські респонденти й американці, європейці, канадійці українського походження під впливом правопису показали неправильну вимову, що свідчить про відсутність теоретичних знань.

12) 67 % респондентів УЗ: 81 % – в Україні (95 % в ПНУ, 77 % – ПдУ, 90 % – ЗхУ, 75 % – СхУ, 66 % – ЦУ); 52 % – в зарубіжжі (100 % в ПМР, 67 % – Європі, 27 % – США, 13 % – Канаді) володіють нормою вимови [сᶦтᶦ] як [с'т'ᶜ'']. Прогресивну асиміляцію за способом творення майже не відтворюють амерканці, канадійці, у мовленні інших респондентів вона є стійкою.

13) Гендерний фактор теж визначає рівень володіння кодифікованими нормами: вищий у жінок-респондентів / нижчий у чоловіків-респондентів обстежених регіонів України та інших країн, а також ПМР. Слабкі вимовні норми відбиті переважно в мовленні жінок як на теренах України, так і на теренах зарубіжжя. При вимові 40 % лексем (усього було запропоновано 58 слів) чоловіки-респонденти відступають від норми. Слів, у яких би порушили норми вимови всі жінки, залучені до експерименту, не виявлено.

14) Сильними орфоепічними звукокомплексами УЗ є норми вимови приголосного *[т] перед свистячими,* [сᶦтᶦ] як [с'т'ᶜ'']; в Україні стійкими є норми вимови *[т], [д] перед свистячими,* [сᶦтᶦ] як [с'т'ᶜ''], спрощення в групах приголосних; слабкими орфоепічними звукокомплексами УЗ є норми вимови *шиплячих перед свистячими та навпаки, приголосного [д] перед свистячими та шиплячими, вимова [чн]*, *[т] перед шиплячими, спрощення в групах приголосних.*

15) Рівень володіння орфоепією звукосполук в Україні становить 46 %, у З – 30 % на основі загального відсотка кожної норми орфоепії звукосполук у кожному регіоні. Рівень володіння орфоепією звукосполук в УЗ становить 38 %. Таким чином, норма

вимови українських звукосполук є слабкою, нею володіє менша половина респондентів УЗ.

Труднощі в засвоєнні аналізованих вище словоформ насамперед зумовлені розбіжністю між звучанням та фонемним складом, зафіксованим на письмі, а також вивченням орфоепії безсистемно, без належної уваги до дидактичних матеріалів шкільних підручників.

Дотримання всіх норм літературної вимови є необхідним, бо інакше вона руйнується як система. Вироблення нормативного усного мовлення забезпечить «Орфоепічний стандарт української мови» – чіткі правила вимови голосних, приголосних, звукосполук в українських та іншомовних словах, бездоганне володіння орфоепічними нормами вчителями-словесниками, високий рівень шкільних підручників, урахування у процесі навчання функціювання літературної мови у двох рівноправних формах – писемній та усній, оскільки вивчення мови зорієнтоване в основному на писемний її різновид, де фіксується здебільшого головний вияв фонеми, а не розмаїття її алофонів.

Узагальнення результатів проведеного комплексного дослідження українського усного мовлення в історичній ретроспективі та синхронічній перспективі психо- та соціолінгвістичних інтерпретацій створили підстави для формування засад нового лінгвістичного напряму – *синхронічно-діахронічної психосоціофонетики*, у межах якого відкриваються можливості поглибленого вивчення відповідних аспектів української фонетичної (орфоепічної) системи в її проекції на концептуальні положення світового мовознавства.

Так, у межах синхронічної соціофонетики досліджуються імперативні, деспозитивні та прагматичні орфоепічні норми, де останні корелюють із поняття слабкої та сильної мовної норми, що виявляється у функціюванні, з одного боку, нормативних, а з іншого – девіантно-деградаційних процесів (інтерференції, інтеркаляції), що зредуковують загальний рівень мовленнєвої культури лінгвосоціуму. Метою таких досліджень є оптимізація і кодифікація нормативного мовлення, обґрунтування його історичної органічності, регулювання писемної та усної форми літературної мови, формування прогресивних ліній розвитку сучасної фоне-

тичної системи в цілому.

Історична соціофонетика вивчає становлення орфоепічних норм нової української літературної мови, важливі матеріали – першодруки та рукописи, що належать до періоду кінця XI – XIX ст., у яких завдяки особливостям правопису відбилися риси живого усного народного мовлення; висвітлює місце досліджуваних пам'яток у формуванні орфоепії української літературної мови, які згодом стали орфоепічною нормою. Історична соціофонетика дає змогу 1) визначати в часі формування тих мовних норм, які на сучасному рівні кваліфікуються як орфоепічні; 2) виразно висвітлювати сутність орфоепічних норм як мовних явищ, що з тих чи інших причин не знайшли адекватного орфографічного вираження; 3) засвідчувати для різних хронологічних зрізів нетотожний обсяг тих мовних явищ, які можна вважати орфоепічними нормами; 4) виявляти генеральні тенденції розвитку цих явищ.

Психофоносемантика дає змогу експериментально визначити суб’єктивно-об’єктивний лінгвофонний складник національної мовної та концептуальної картини світу через установлення їхніх звуко-кольорових сегментів, що відповідно уможливлює ідентифікацію оригінальної амплітуди світосприйняття через конкретну мову в образно-логічному й естетичному ракурсах.

Об’єктом синхронічно-діахронічної психосоціофонетики є фонетична система мови, предметом – аналітична реконструкція психолінгвістичних факторів її функціювання в континуальному просторі конкретного лінгвосоціуму у проекції на історичні джерела становлення і розвитку цієї системи. Методологійна база синхронічно-діахронічної психосоціофонетики становить собою синтез загальних і спеціальних методів дослідження, провідними серед яких виступають порівняльно-історичний (для порівняння орфоепічних особливостей у синхронії (сучасна жива вимова) та діахронії (відбиття в писемних пам’ятках; для вивчення історичних коренів кожної вимовної норми)); зіставний (для виявлення особливостей фонетичного змісту та кольорової гами звуків з урахуванням класифікаційних ознак конкретної мови, а також для виявлення специфіки національної орфоепічної картини); метод лінгвістичної географії (для визначення просторового функціювання орфоепічного явища), а також низка власне експериме-

тальних методів, насамперед психометричний метод вивчення символічного значення звуків мовлення, методи польового дослідження: анкетування, усне опитування, соціолінгвістичний аналіз, вільний і скерований асоціативний експеримент, слуховий та аудиториський аналіз тощо.

Основні положення дослідження, викладені в Розділі 4, висвітлено в одноосібних публікаціях авторки [74, 75, 78, 82, 84, 87, 90, 91, 96, 97, 98, 99, 100, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 231, 232, 234, 237, 238, 239, 240, 244, 243, 428, 429].

ВИСНОВКИ

Оволодіння нормами української літературної вимови є важливим складником загальної культури особистості та соціуму і створює умови ефективного користування літературним мовленням у різних комунікативно-суспільних сферах – побутовій, культурно-освітній, науковій, державній тощо. Проте звертаємо увагу на низку факторів, неврахування яких може ускладнювати функціювання вимовного стандарту. З одного боку, це фактори діахронічної природи, пов'язані з чітким усвідомленням історичного розвитку мовної системи в цілому та становленням орфоепічної нормативної бази зокрема, що відповідно передбачає необхідність ретельного аналізу різнопланових джерел, насамперед – стародавніх писемних пам'яток, які фіксують як інваріантні, усталені вимовні моделі, так і варіативні, ті, що в процесі подальшого становлення мовної системи зазнали істотних змін. З іншого боку, на рівні синхронії на нормативну вимову з огляду на складність самого феномену усного мовлення впливає широка амплітуда психо- та соціолінгвістичних факторів, серед яких – специфіка мовленнєвопороджувальних і сприйняттєвих процесів, соціальні статуси мовців, їхні локальні характеристики тощо. Синтез же синхронічно-діахронічного підходу до аналізу орфоепічної системи уможливить отримання стереометричного й об'єктивного знання про глибинну природу реконструйованих мовних рівнів, дасть змогу чітко визначити позитивні та негативні фактори її функціювання, а отже, сприятиме оптимізації культури мовлення та й загальної культури в лінгвосоціумі.

У результаті проведеного синхронічно-діахронічного аналізу фонетичного рівня українського усного мовлення в його психо- та соціолінгвістичних вимірах ми дійшли таких висновків:

1. Стабілізація орфоепічних норм залежить від певних об'єктивних обставин, насамперед від стану впорядкованості літературної мови в цілому. Однією з найважливіших прогресивних ліній розвитку сучасної української орфоепії є подолання в ній фонетичних дублетів, вимовних паралелізмів, зокрема територіального характеру. Сучасна українська орфоепія відбиває також тенденції до подальшої фонологічної диференціації звуків у системі

консонантизму за ознакою їх непалатальності і палатальності, а також до зближення її з орфографією. Спираючись на фонетичні процеси, орфоепія подає індивідуальні норми для різних випадків і вибирає з наявних варіантів вимови те, що найбільш відповідає прийнятим традиціям і тенденціям розвитку цієї мови. Так, голосні звуки найчіткіше виявляються при ізольованій вимові або в наголошеній позиції після твердого приголосного. Приголосні звуки виразно вимовляються між голосними, на початку слова перед голосними. В інших позиціях вони характеризуються певними особливостями в своєму конкретному виявленні, тобто утворюють фонетичні варіації. У групах приголосних у потоці мовлення відбуваються асимілятивно-дисимілятивні зміни, спрощення. Фонетичні зміни, які відповідають звуковій системі сучасної української літературної мови, входять до норм літературної вимови.

2. Термін *літературна мова* є усталеним в україністиці, поняття *загальнонародна мова* широковживаним. У роботі обґрунтовано надання переваги терміну *стандартна мова (стандартизовані форми мовлення)*, до якої зараховано всі кодифіковані підсистеми української мови і відмежовано їх від некодифікованих елементів – російськомовних вкраплень чи інтерферем, що наявні на орфоепічному рівні і не відповідають стандартам нормативного українського мовлення. Виокремлюємо в цьому плані інтерференції й інтеркаляції: перша позначає вплив рідної мови на чужу, друга – навпаки.

3. У межах поняття норми виокремлюємо прескриптивну і диспозитивну норми. Атрактором прескриптивної норми є мовленнєва практика, системна норма, узус. Нехтування прескриптивною нормою у мовленнєвій практиці, насамперед унаслідок поступального розвитку усного мовлення, призводить до її відмирання. Диспозитивна мовна норма передбачає вибір із кількох варіантів. Відсутність такого вибору на рівні прескриптивної норми зумовлює її руйнацію. Потужним є екстралінгвістичний (часто політичний) атрактор.

4. Українські фонетико-орфоепічні риси, увібравши в себе значну частину праслов'янської мовної спадщини і чимало специфічних, або українсько-білоруських діалектних рис, почали формуватись у V–VI ст. Писемні джерела української мови (а дійшли

до нас з XI ст.) свідчать, що вже тоді українська мова мала свої основні орфоепічні риси. Так, в орфоепічній системі досліджуваних писемних пам'яток нової української літературної мови часто зустрічається вимова ненаголошених [е], [и], простежується традиція збереження дзвінкості в кінці слова і перед глухими, традиція збереження дзвінкого [д] у префіксі од- (від-); послідовно передається оглушення префікса [з-] перед глухими приголосними, варіантна передача на письмі префікса роз-, тобто простежується відповідність із сучасними орфоепічними нормами.

Наявність загальноукраїнських, вимовних явищ у пам'ятках, писаних староукраїнською мовою, є свідченням того, що для нової української літературної мови був підготовлений ґрунт у старій літературній мові. Простеживши відбиття особливостей української народної вимови у пам'ятках нової української літературної мови кінця XVIII–XIX ст. (за матеріалами першодруків та рукописів), приходимо до висновку: завдяки особливостям правопису, а частіше всупереч йому, відбилися вимовні риси, більшість із яких стала орфоепічною нормою сучасної української літературної мови.

Формування характерних для української мови фонетичних та й орфоепічних змін тісно пов'язані із загальним розвитком і становленням української мови як самостійної. Нами запропоновано авторський підхід до періодизації української мови (зокрема у зміні меж періоду НУЛМ і виокремленні козацької, новоукраїнської та сучасної доби), яка у своєму становленні пройшла такі етапи: 1) протоукраїнська мова (VII–X ст.); 2) давньоукраїнська мова (XI–I половина XIV ст.); 3) староукраїнська мова: (II половина XIV–I половина XVII ст.); 4) нова українська мова (II половина XVII ст. – наш час) підперіоди: *1) початковий підперіод нової української мови – козацька доба (II половина XVII ст.–кінець XVIII ст.)*; *2) середній підперіод нової української мови – новоукраїнська доба (кінець XVIII ст.–40 р. XIX ст.)*; *3) останній підперіод нової української мови (40 р. XIX ст. – і до сьогодні)*.

5. Системні мовні норми диктуються самою мовною системою. У сучасній мовній практиці конкурують символічна і прагматична літературна норма, із якими корелюють поняття сильної і слабкої мовної норми. Водночас із системними існують і суто прескриптивна та дескриптивна мовна норма. Саме на підставі

таких властивостей системи, як структурованість, ієрархічність, дисипативність, неврівноваженість, нелінійність та ін. і слід формувати систему орієнтирів для побудови прескриптивної норми. Атрактором, тобто своєрідною метою, для прескриптивної норми повинна бути норма системна, мовна практика, і тоді йтиметься не лише про норми писемної, літературної мови, а й про усні норми.

Мовна норма може змінюватися як у бік удосконалення (відновлення), так і в бік деградації (погіршання, занепад). Однією з найважливіших ознак деградації є *зміна системи, ознака зворотності зміни*, *зовнішній вплив, вплив іншої системи на розглядувану.* Мовні норми порушуються і девіаціями, спричиненими необізнаністю з правилами літературної вимови, впливом діалектного середовища, близькоспорідненої мови, орфографії на усне мовлення, урбанізаційним процесом, ліквідацією орфографічних норм в українському правописі 1933 р., що призвело й до ліквідації орфоепічних. Сьогодні ж опанування орфоепічними нормами мовлення тісно пов'язане з усвідомленням психолінгвістичної специфіки процесів породження і сприйняття мовлення та соціолінгвістичними параметрами функціювання мови.

6. У межах **психолінгвістичної інтерпретації** мовлення на основі сучасних методів дослідження та комп'ютерних обчислень дослідники дійшли висновку, що в усному мовленні можна виразно простежити тенденцію до фонетичної вмотивованості, йдеться про пошуки гармонії між матеріальною формою слова і його значенням. Ця проблема взаємозв'язку «звук – зміст» є об'єктом фоносемантики, скерованої на вивчення звукозображувальної (тобто звуконаслідувальної та звукосимволічної) системи мови. В цьому ж плані вивчають і звуко-кольорові асоціації – один із шляхів висвітлення глибинних смислів, закладених в національних мовах. Синестетично зумовлена звуко-кольорова картина світу складається з декількох компонентів, провідними в яких є універсальна (несвідома) здатність людини асоціювати звуки і кольори та національна (підсвідома) здатність відображати специфіку погляду на світ через конкретну мову в образно-логічному й естетичному сприйнятті. Звуки кожної мови тоді досліджуються як явища акустичні, фізіологічно-артикуляційні та як одиниці, що служать для розрізнювання і пояснення значень слів. За ними закріплюєть-

ся і своє власне значення, що виникає у підсвідомості як асоціації від сприйняття звука, як реакції на звук, і становлять фонетичний зміст звука.

Зважаючи на зазначене, у роботі проведено 20 **експериментальних фоносемантичних досліджень**, узагальнення результатів яких дало змогу сформувати такі висновки:

застосована методика дослідження фонетичного значення уможливила отримання нових даних про українську звукову фоносемантику. Українські звуки характеризуються унікальним і багатим фонетичним значенням, чіткими кольоровими асоціаціями, які було визначено в результаті 20 проведених експериментів. Під час чотирьох експериментальних досліджень виявлено потенційні хронологічні коливання фоносемантики голосних і приголосних та два основні типи зв'язків: а) зв'язок психофоносемантики звука з артикуляційною характеристикою; б) взаємозв'язок між фонетичним значенням та кольоровими асоціаціями.

Фонетичне значення голосних і приголосних звуків української мови функціонує в діахронії і синхронії. Встановлено, що фонетичне значення окремих приголосних може змінюватися протягом тривалого хронологічного періоду і залишатися статичним протягом короткого тимчасового інтервалу.

Фонетичне значення голосних звуків, у порівнянні з приголосними, є більш стійким і яскраво вираженим в синхронічному плані. Колірний аспект фонетичного значення голосних звуків української мови характеризується стійкістю і стабільністю в синхронному та діахронному аспектах.

Своєрідним в українській мові є звук [і]. Його фонетичні значення відмінні від значень всіх інших голосних. Фонетичне значення голосних заднього ряду відрізняється від значення голосних переднього ряду. Фоносемантика голосних залежить також від ступеня піднесення спинки язика. Майже однакове значення голосних високо-середнього і низького піднесення [и] і [а], не збігається тільки ознака «добрий – злий». В огублених [о] і [у] всі характеристики збігаються.

При зіставленні кольорової гами українських і російських голосних виявилося, що кольорові характеристики більшості звуків збігаються або майже однакові. Різне забарвлення тільки в го-

лосного [у]. При зіставленні українських і російських сонорних зафіксовано, що найбільша кількість характеристик збігається для звука [р'] і для звука [л] – 9 ознак, а найменша –для звуків [н], [н'], [j] – 4 ознаки. При зіставленні українських і польських сонорних відзначаємо, що найбільша кількість однакових характеристик у звуків **[н']**, **[n']**, а найменша – для звуків **[й]**, **[j]**. При зіставленні глухих звуків та літер, що їх позначають, зафіксовано спільні та відмінні ознаки: 1 спільна ознака для літери п і звука [п]; 10 ознак для літери ф і звука [ф], тобто всі ознаки збігаються; 2 ознаки для літера т і звук [т] та ін. Спільною ознакою для всіх голосний звуків є фонетична характеристика гарний, для проривних, щілинних, африкатів – добрий. Серед українських сонорних найбільша кількість значень збігається для звуків [н] і [н'], [л] і [л'] та [в] і [j] – 5 значень, а для передньоязикових [л], [л'], [н], [н'], [р], [р'] взагалі не збігається жодна ознака. Не простежується зв'язок між психофоносемантикою та кольоровими асоціаціями для звуків [е]. [п], [х]. Кожен звук має свій колір, мають один колір: [п], [х], [д͡з'] – помаранчевий; [к], [ш], [н] – коричневий; [з'], [з], [д͡з], [е], [й] – зелений; [ж], [д͡ж], [л'], [у], [ц] – жовтий; [а], [м], [д'] – червоний та ін.

Виявлено 10 біполярних психофізичних шкал: гарний – поганий; великий – малий; ніжний – грубий; світлий – темний; сильний – слабкий; гарячий – холодний; швидкий – повільний; веселий – сумний; гучний – тихий; добрий – злий. Визначено *6 кольорів*, які співвідносяться в свідомості носіїв мови з *українськими голосними*; *5 кольорів з дзвінкими приголосними*, *9 кольорів з українськими сонорними, 7 кольорів із глухими приголосними, 8 кольорів із польськими сонорними*.

Отже, українські звуки характеризуються багатим фонетичним значенням, а також кольоровим забарвленням. Простір фонетичного значення співвідноситься з артикуляційною класифікацією звуків. Лінгвокольорова картина має всі ознаки національно-зумовленої системи, оскільки вона відносно стійка, формується і функціонує на базі національної мови і відбиває особливості когнітивних структур національної свідомості, де саме кольори, «запрограмовані» на фоносемантичному рівні, складають ту саму універсальну матрицю, що знаходиться в початковій стадії коду-

вання кольору вже на рівні несвідомого.

7. **Соціолінгвістичний аспект** вивчення фонетичної системи українського усного мовленння було скеровану на аналіз вимови голосних, приголосних та звукосполук молоддю України та зарубіжжя, що в цілому дало підстави визначити рівень володіння орфоепією у різних регіонах України (Південна, Західна, Східна, Північна, Центральна) та за її межами у різних країнах (Європа (Молдова, Італія, Чехія, Польща, Німеччина), Канада, Америка) та полілінгвальному просторі ПМР. Аналіз здійснено на основі записів вимови 11 слів-стимулів для аналізу вимови голосних, 19 слів-стимулів для аналізу вимови приголосних, 58 для вимови звукосполук 370 особами, зокрема з урахуванням їхніх соціальних характеристик.

Проведене **соцопитування** української молоді нащої країни та зарубіжжя уможливило такі висновки:

виявлено слабкі та сильні вимовні норми. Так, у системі голосних 37 % УЗ (України – 38 %, зарубіжжя – 35%) дотримуються орфоепічної норми вимови ненаголошеного голосного [**е**] у позиції перед складом з наголошеним **[и]**, 35 % УЗ (Україна – 37 %, зарубіжжя – 33 %) – перед складом з наголошеним **[і]**, 27 % УЗ (Україна – 23 %, зарубіжжя – 30 %) – перед складом з наголошеним голосним **[у]**, а 73 % респондентів при вимові в цій позиції відтворюють правописні норми, 62 % УЗ (Україна – 72 %, зарубіжжя – 51 %) правильно вимовляють ненаголошений **[е]** перед наголошеними, крім [е], [и], [у], і наближають до [**и**]. Ненаголошений **[е]** в позиції між м'якими приголосними наближається до **[і]** – 30 % УЗ опитаних (Україна – 48 %, зарубіжжя – 12 %) вимовляють згідно з нормою – **[е^{і}]**.

Орфоепія ненаголошеного **[и]** є більш стабільною. Дотримуються кодифікованої норми вимови **[и]** перед наголошеним **[е]** > **[е^{и}]** чи **[е]** 48 % респондентів УЗ (Україна – 38 %, зарубіжжя – 58 %), вимови **[и]** перед наголошеним **[а]** > **[е^{и}]** 41 % опитаних УЗ (Україна – 49 %, зарубіжжя– 32 %); ненаголошений **[и]** в інших позиціях наближають до **[е]** 43 % інформантів УЗ (Україна – 36 %, зарубіжжя – 50 %).

Зафіксовано і порушення норм вимови [о] та початкового [і]. 25 % респондентів УЗ (Україна – 31 %, зарубіжжя – 19 %) набли-

жує [о] до [у] в позиції перед складом з [і], 35 % УЗ вимовляє [у] місці [о] (Україна – 35 %: ПнУ – 8%, ПдУ – 80 %, ЗхУ – 60 %, СхУ – 0 %, ЦУ – 28 %; зарубіжжя – 34 %: ПМР – 0 %, Європа – 16 %, Америка – 30 %, Канада – 30 %). Норм орфоепії початкового наголошеного **[і]** дотримуються 22 % опитаних УЗ (Україна – 34 % : ПнУ – 18%, ПдУ – 76 %, ЗхУ – 0 %, СхУ– 0 %, ЦУ – 76 %, зарубіжжя – 9 %: ПМР – 20 %, Європа – 6 %, Америка – 0 %, Канада – 10 %), 78 % вимовляють **[і]** на місці **[і^{и}]**, **[и^{і}]** або **[и]**, американці, молодь СхУ та ЦУ не відтворюють цієї норми у мовленні. Тому ці норми є нестабільними.

У системі приголосних інформанти не завжди дотримуються вимови дзвінких приголосних у кінці слова, зокрема 50 % опитаних УЗ (Україна – 33 %, зарубіжжя – 66 %) оглушують дзвінкий [г] > [х], але 100 % інформантів зберігають дзвінкий [д] у кінці слова**;** норм вимови дзвінких перед глухими приголосними, зокрема, тільки 39 % УЗ (Україна – 41 %, зарубіжжя – 37 %) вимовляють **[*г*]** замість **[*к*]**, 67 % УЗ (Україна – 67 %, зарубіжжя – 67 %) – [ж] замість [ш], 47 % УЗ (Україна – 44 %, зарубіжжя – 50 %) – **[г]** на місці **[х]** у слові *могти*. У слові «легкий» – 82% інформантів УЗ (Україна – 90 % : ПнУ – 58 %, ПдУ– 18 %, ЗхУ – 100 %, СхУ – 28 %, ЦУ – 22 %; зарубіжжя – 73 %: ПМР – 80 %, Європа – 70 %, Америка – 60 %, Канада – 80 %) дотримуються норми й оглушують дзвінкий [г] перед глухим, але всі опитані мешканці ЗхУ вимовили це слово правильно.

Нестабільна ситуація з кодифікованою нормою вимови префіксів, а саме їхнього кінцевого звука. Більшість оглушує кінцевий приголосний префікса перед глухим, але 51 % опитаних УЗ (Україна – 41 %, зарубіжжя – 60 %) не оглушує **[б]** > **[п]**, 39 % УЗ (Україна – 33 %, зарубіжжя – 45 %) – **[д]** > **[т]** та 47 % УЗ (Україна – 52 %, зарубіжжя – 41 %) – **[ж]** > **[ш]**. Проте в словах із можливою подвійною вимовою порушення норм відсутнє і норма вимови з- у префіксах роз-, без- перед глухими звуками, крім перед шиплячими, є стійкою: кінцевий приголосний префікса **роз-** 48 % УЗ вимовляють як [роз], 52 % як [рос] (Україна 51 % [роз], 49 % [рос], зарубіжжя 54 % [рос], 46 % [роз]); 77 % УЗ вимовляють як [бе^{и} с], 23 % як [бе^{и} з] (Україна 84 % [б е^{и} с], 16 % [б е^{и} з], зарубіжжя [бе^{и} с] 70 %, [бе^{и} з] 30 %). Норми вимови **[з]**, що є прийменником

або префіксом, дотримуються і вимовляють як **[с]** перед глухими приголосними в різних словах по-різному: 49 % УЗ (Україна – 62 %, зарубіжжя – 35%) в слові, де [з] перед кореневим [ц], 68 % УЗ (Україна – 76%, зарубіжжя – 59) – де [з] перед кореневим [к], 73 % УЗ (Україна – 68 %, зарубіжжя – 78%) – де [з] перед кореневим [с].

Більшість респодентів дотримуються норм орфоепії африкатів **[д͡з] та [д͡ж]**, оскільки правильно вимовляють злитий **[д͡ж]** – 74 % УЗ (Україна – 68 %, зарубіжжя – 80 %), злитий **[д͡з]** – 79 % опитаних УЗ (Україна – 100 %, зокрема ПнУ – 84%, ПдУ – 80 %, ЗхУ – 100 %, СхУ – 72 %, ЦУ – 82 %, зарубіжжя – 57 %). Вимова **[д͡з]** є стійкою нормою в Україні, зокрема всі західноукраїнські респонденти її дотримуються.

Ситуація з нормою вимови сонорного [**в]** на початку, у кінці та в середині слова є нестабільною: на початку слова та в кінці слова [ў] вимовляють 30 % УЗ (Україна – 45 %: ПнУ – 58 %, ПдУ – 18 %, ЗхУ – 100 %, СхУ– 28 %, ЦУ – 22 %, зарубіжжя – 14 %: ПМР – 14 %, Європа – 10 %, Америка – 0 %, Канада – 30 %), у середині слова після голосного [ў] правильно вимовляють 33 % УЗ (Україна – 57 % : ПнУ – 64%, ПдУ – 30 %, ЗхУ – 100 %, СхУ – 38 %, ЦУ – 52 %; зарубіжжя – 8 %: ПМР – 8 %, Європа – 13 %, Америка – 10 %, Канада – 0 %) тощо. Цією нормою володіють всі респонденти західної зони України, але не дотримуються канадійці й американці українського походження та східноукраїнські інформанти.

Стійкими є норми вимови префіксів **[роз-], [без-]** перед глухими приголосними (крім перед шиплячими), дзвінкого [д] у кінці слова, адже їх дотримується 100 % інформантів УЗ, африката [д͡з] – 100 % інформантів України. Більшість молоді УЗ дотримується вимови ненаголошеного [е], глухих перед дзвінкими, [г] перед глухим у слові «легкий», префікса-прийменника з- , вимови африкатів [д͡з] та [д͡ж]. Для ЗхУ стійкиими є норми вимови [д͡з], [д͡ж], [в] як [ў], глухих перед дзвінкими, [г] як [х] у певних позиціях, так як ними володіють усі західноукраїнські респонденти. Нестійкими у мовленні є норми вимови **[е]** у позиції перед складом з наголошеними **[и], [і]**, **[у]; [о]** у позиції перед складом із наголошеними **[і]** та **[у]** та наголошеного початкового **[і]**. Доволі неста-

більна ситуація з кодифікованою нормою вимови префіксів об-, від-, між-. Респонденти не завжди дотримуються і норм вимови дзвінких перед глухими та в кінці слова. Нестійкими є і норми вимови приголосного [в] у словах *навчання, впав, вовк*, зокрема для інформантів зарубіжжя. Респоденти за межами України найбільше знають і дотримуються норм вимови дзвінких у кінці слова; дзвінких перед глухими; [з] у префіксі роз-, без- перед глухими. Молодь України переважно дотримується орфоепічних норм, відхилення від норми пов'язані впливом орфографії, впливом близькоспорідненої мови.

Сильними орфоепічними звукокомплексами УЗ є норми вимови приголосного [т] перед свистячими, [с'т'] як [с'т'ц']; в Україні стійкими є норми вимови [т], [д] перед свистячими, [с'т'] як [с'т'ц'], спрощення в групах приголосних; слабкими орфоепічними звукокомплексами УЗ є норми вимови шиплячих перед свистячими та навпаки, приголосного [д] перед свистячими та шиплячими, вимова [чн], [т] перед шиплячими, спрощення в групах приголосних та при вимові звукосполук.

Норми вимови перебувають у тісному зв'язку зі сферою діяльності особистості: студенти-нефілологи удвічі більше допускають помилок при вимові, ніж філологи. Наприклад, більшість респодентів володіє нормою вимови передньоязикового [т] перед свистячими, зокрема дотримуються норми **56 % респондентів УЗ, зокрема** 58 % України (73 % – ПнУ, 59 % – ПдУ, 57 % – ЗхУ, 36 % – Сх У, 66 % – ЦУ); **54% зарубіжжя (71 % – ПМР, 30 % –** Європа**, 57 % – США, 55 % – Канади)**, однак труднощі виникають при вимові [д] перед свистячими та шиплячими, зокрема дотримуються вимови приголосного [д] перед свистячими **(УЗ – 25 %: 28 % – Україна, 22 % – Зарубіжжя)** та перед шиплячими **(УЗ 38 %, 41 % – Україна, 34 % – Зарубіжжя)** та ін. Останніми нормами володіють тільки студенти-філологи спеціальності «Українська мова та література», та й то не всі, тому її уналежнюємо до нестійких, найчастіше порушуваних.

Отже, орфоепічні девіації в ПдУ, СхУ, ЦУ, ПМР, США виникають унаслідок українсько-російського білінгвізму, копіювання у вимові написання слів, відсутності теоретичних знань, орфоепічні девіації в ЗхУ, ПнУ, Європі, Канаді – внаслідок впливу орфографії

та відсутності володіння правилами вимови.

Ті норми вимови звукосполук, які чинним правописом не фіксуються, але тривалий час фіксувалися на письмі у XIX столітті, є найстійкішими в усному мовленні. Ті ж вимовні особливості звукосполук, що не фіксувалися в пам'ятках або фіксувалися зрідка, хоч і стали нині орфоепічними, належать до нестійких, найчастіше порушуваних. Кожна орфоепічна норма має свою історію становлення, на яку, безперечно, впливало живе народне мовлення, а також традиційна орфографія.

Гендерний фактор теж впливає на рівень володіння кодифікованими нормами: він вищий в жінок-респондентів / нижчий у чоловіків-респондентів обстежених регіонів України та ПМР. Слабкі вимовні норми відбито переважно в мовленні жінок як на теренах України, так і на теренах зарубіжжя. При вимові 40 % лексем (усього було запропоновано 58 слів) чоловіки-респонденти відступають від норми. Слів, у яких би порушили норми вимови всі жінки, яких ми залучили до гендерного вивчення, не виявлено.

8. У роботі доведено, що вироблення нормативного усного мовлення забезпечить «Орфоепічний стандарт української мови» – чіткі правила вимови голосних, приголосних і звукосполук, а також бездоганне володіння орфоепічними нормами професійними комунікаторами (вчителі-словесники, представники медій та ін.).

9. Узагальнення результатів проведеного комплексного дослідження українського усного мовлення в історичній ретроспективі та синхронічній перспективі психо- та соціолінгвістичних інтерпретацій створило підстави для формування засад нового лінгвістичного напряму – *синхронічно-діахронічної психосоціофонетики*, у межах якої відкриваються можливості поглибленого вивчення відповідних аспектів української фонетичної (орфоепічної) системи в її проекції на концептуальні положення світового мовознавства. Об'єктом синхронічно-діахронічної психосоціофонетики є фонетична система мови, предметом – аналітична реконструкція психолінгвістичних факторів її функціювання в континуальному просторі конкретного лінгвосоціуму у проекції на історичні джерела становлення і розвитку цієї системи. Методологійна база синхронічно-діахронічної психосоціофонетики становить собою синтез загальних і спеціальних методів дослідження, провідними

серед яких виступають порівняльно-історичний, зіставний, метод лінгвістичної географії, а також низка власне експериментальних методів, насамперед психометричний метод вивчення символічного значення звуків мовлення, методи польового дослідження: анкетування, усне опитування, соціолінгвістичний аналіз, вільний і скерований асоціативний експеримент, слуховий та аудиториський аналіз тощо.

Перспективу подальших досліджень убачаємо у вивченні девіацій в інших нестійких нормах орфоепії, зокрема при вимові приголосних, голосних та звукосполук, що не війшли в репрезентоване дослідження. Очевидно, що заявлена в роботі проблематика має надалі значні перспективи у вивченні проблем аналізу колірної символіки поетичних і прозових текстів, зв'язку художньо-образотворчих властивостей звуку і враження від художнього тексту, зв'язку звуку й образу, звукового почерку, у вивченні проблем взаємодії універсального, національного й індивідуального характеру фонетичного значення. Виявлені в ході дослідження дані про розвиток і функціювання фонетичного значення прислужаться й у методиках навчання української мови, української мови як іноземної, літератури, іноземних мов, програмах і експертних комплексах у сфері сучасних рекламних технологій та ін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абубикирова Н. Что такое «гендер»? *Общественные науки и современность*. 1996. № 6. 125 с.
2. Адоньева С. Б. Прагматика фольклора. Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петер. ун-та, 2004. 312 с.
3. Алпатов В. М. История лингвистических учений : учеб. пособие. Москва : Языки русской культуры, 1998. С. 129–133.
4. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка). Москва : Наука, 1974. 221 с.
5. Артемов В. О. Комунікативна природа усної мови. *Питання експериментальної фонетики: Збірник статей*. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. С. 3–20.
6. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення. Львів : Світ, 1990. 232 с.
7. Бальмонт К. Д. Избранное: Стихотворения: Переводы: Статьи. Москва : Правда, 1990. 608 с.
8. Баранник Д. Х. Усна мова. Українська мова. Енциклопедія. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.
9. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. Москва : Исскуство, 1979. 291 с.
10. Бацевич Ф. С. Атмосфера спілкування: спроба психолінгвістичного дослідження. *Мовознавство*. 2002. № 4 –5. С. 26 –32.
11. Бацевич Ф. С. Вступ до лінгвістичної прагматики. Київ : Академія, 2011. 304 с.
12. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної девіатології: монографія. Львів : Видавничий центр Львівського національного університету, 2000. 237 с.
13. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови. Київ : Вища шк., 1991. 230 с. (а)
14. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ : Вища шк., 1991. 246 с. (б)
15. Беликов В. И., Крысин Л. П. Социолингвистика. Москва : Российский государственный гуманитарный университет, 2001. 384 с.
16. Белый А. Священные цвета. *Символизм как миропонимание.* Москва : Республика, 1994. С. 201–210.

17. Бессонова О. Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивно-гендерні аспекти: монографія. Донецьк : ДонДУ, 2002. 362 с.
18. Білодід І. К., Кудрицький Є. М. Іван Ужевич і його граматика. *Іван Ужевич. Граматика слов'янська*. Київ : Наук. думка, 1970. С. XVII – XXVI.
19. Білодід І. К. Літературна мова і стандартність. *Мовознавство.* 1974. № 2. С. 3−14.
20. Близниченко Л. А. Актуальні питання експериментально-фонетичного дослідження мови. *Питання експериментальної фонетики*. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. С. 21−41.
21. Блик О. П. Українська мова. Київ : Четверта хвиля, 1997. Ч. II. 208 с.
22. Блик О. П. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Київ : Рад. шк., 1988. 184 с.
23. Бойко В. Проблема орфоепії української мови. *Мовознавство*. 1937. № 11. С. 41–46.
24. Бойченко Л. М. Структурно-семантичні типи абревіатур і діапазон їх дериваційної активності в сучасній українській мові. *Мовознавство*. 1982. № 5. С. 75–80.
25. Бондар О. Деградаційні процеси та система орієнтирів. Архів автора.
26. Бондар О. І. Деградація лінгвосоціуму: ознаки і типи. *Записки з загальної лінгвістики*. Одеса : Астропринт, 2001. № 3. С. 10−15.
27. Бондар О. І. До питання про час виникнення української мови. *Мова: структура, суспільство, культура*. Одеса : Вид-во Одеського регіонального інституту державного управління НАДУ при Президентові України, 2012. С. 79 – 84.
28. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М.Л.. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія : навч. посіб. Київ : ВЦ «Академія», 2006. 367 с.
29. Бондар О. І. Синергетичний підхід як підґрунтя лінгвістичної екології. *Записки з українського мовознавства.* Одеса : Астропринт, 2013. Вип. 20.С. 4–15.
30. Бондар О. І. Система фонем української мови (динамічний підхід). *Мова: структура, суспільство, культура*. Одеса :

Вид-во Одеського регіонального інституту державного управління НАДУ при Президентові України, 2012. С. 79–84.
31. Бондарко Л. В. Фонетическое описание языка и фонологическое описание речи. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1981. 199 с.
32. Борисова И. Н. Русский разговорный диалог: проблемы интегративности. Екатеринбург : Издательство УрГУ, 2001. 408 с.
33. Бровченко Т. А. Сравнительный анализ гласных украинского и английского языков. *Уч. зап. 1-го Моск. гос. пед. ин-та иностр. яз.* Москва : Изд-во МГУ, 1954. Т. 8. С. 24–55.
34. Бузук П. Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії: Зб. іст.-філол. відділу УАН. Київ, 1927. № 48. 94 с.
35. Булаховський К. А. Українська мова в локалізації програмного забезпечення : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2014. 198 с.
36. Булаховський Л. А. Виникнення і розвиток літературних мов. *Булаховський Л. А. Вибрані праці : в 5 т.* Т. 1 : Загальне мовознавство. Київ : Наук. думка, 1975. С. 321–466.
37. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. Київ : АН УРСР, 1956. 220 с.
38. Бурячок Андрій. Мовна ситуація в Київській Русі. Київ, 2012. № 2 (79). С. 52–57.
39. Буш Г. Діалогіка і творчість. Рига : Авотс, 1985. 23 с.
40. Вайнрайх У. Языковые контакты. Київ : Вища школа, 1979. 263 с.
41. Вартаньян Э. А. Путешествие в слово. Москва : Советская Россия, 1976. 161 с.
42. Взаємодія усних і писемних стилів мови / Жовтобрюх М. А., Колесник Г. М., Ленець К. В. та ін.; відп. ред. М. М. Пилинський. Київ : Наук. думка, 1982. 180 с.
43. Венєвцева Л. В. Фонетичні особливості молдавських грамот XV сторіччя. *Учені записки Харківського університету*. Харків, 1960. Т. 111: Тр. філол. Фак-ту. Т. 9. С. 181–196.
44. Верещагин Е. Психологическая и методологическая характеристика двуязычия (билингвизма). Москва : Изд-во МГУ, 1969. 160 с.
45. Владимировь П. В. Обзорь южно-русскихь и западно-русскихъ памятниковъ письменности от XI до XVII ст. Киевъ :

Тип. Завадзкаго, 1890. 42 с. (Чтения в Ист. об-стве Нестора Летописца; Кн. 4.).
46. Вознюк О. В. Розвиток вітчизняної педагогічної думки: Синергетичний підхід. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. 184 с.
47. Войцева О. Польська мова: Навчальний посібник. Чернівці : Видавничий дім «Букрек», 2007. 384 с.
48. Волох О. Т. Асиміляція та дисиміляція приголосних в українській мові за даними пам'яток XVII – XVIII ст. *Питання історичного розвитку української мови*. Харків, 1959. С. 20–22.
49. Волох О. Т. Із досліджень фонетичних особливостей мови літопису С. Величка. *Учені записки Харівського університету.* Харків, 1960. Т. 111: Тр. філол. фак-ту . Т. 9. С. 157–167.
50. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова : Вступ. Фонетика. Орфоепія. Графіка. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія. Словотвір. Київ : Вища шк., 1986. 369 с.
51. Волох О. Т. Фонетичні особливості української літературної мови початку XVIII століття. *Учені записки Харківського університету*. Харків, 1960. Т.111: Тр. філол. фак- ту. Т. 9. С. 169 –179.
52. Воронин С. В. Основы фоносемантики: автореф. дис. на соиск. ученой степени докт. филол. наук: 10.02.04. Ленингр. гос. пед. ин-т. Ленинград, 1980. 47 с.
53. Воронин С. В. Основы фоносемантики. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1982. 244 с.
54. Воронин С. В. Основы фоносемантики. Санкт-Петербург : Ленанд, 2009. 2-е изд. 228 с.
55. Гладіна Г. І., Сеніна В. К. Питання мовленнєвої культури та стилістики. Київ : Факт, 1997. 158 с.
56. Гнатюк Г. М. Мова творів Г. Сковороди. *Українська мова в школі.* 1958. № 3. С. 16–23.
57. Горбаневский М. В., Караулов Ю. Н., Шаклеин В. М. Не говори шершавым языком. О нарушениях норм литературной речи в электронных и печатных СМИ. Москва : Галерия, 2000. 272 с.
58. Горбач О. Ґенеза української мови та її становище серед інших слов’янських. *Зібрані статті. Т. 3 : Історія української*

мови. Мюнхен : Укр. вільний ун-т, 1993. С. 5(4)–17(30).
59. Горбач О. Рукописна «Граматыка словенская» Івана Ужевича з 1643 й 1645 років. *Наук. зап. Укр. технічн.-господар. ін-ту=Wissenschaftliche Mitteilungen.* Мюнхен, 1967. Т. 14 (17). С. 3–22.
60. Горелов И. Н. О возможной примарной мотивированности языкового знака. *Материалы семинара по проблемам мотивированности языкового знака.* Ленинград : ИЯ АН СССР, 1969. С. 17–20.
61. Горецький П. Про правовимову або орфоепію літературної мови. *Червоний шлях*. 1929. № 5 – 6. С. 197–201.
62. Горошко Е. И. Гендерная проблематика в языкознании. Харьков : ХЦГИ, 2001; СПб. : Алетейя, 2001. Ч. 1. 542 с.
63. Горошко Е. И. Языковое сознание: гендерная парадигма: монография. Харьков : ИНЖЗК, 2003. 440 с.
64. Граудина Л. К. Вопросы нормализации русского языка. Грамматические варианты [Текст]. Москва : Наука, 1980. 288 с.
65. Гречко В. А. Теория языкознания : учеб. пособие. Москва : Высш. шк., 2003. С. 37–38.
66. Грищенко А. П. Передмова. *Сучасна українська літературна мова : Підручник.* Київ : Вища шк., 1993. С. 3 – 10.
67. Гумбольдт фон В. Избранные труды по языкознанию. Москва : Прогресс, 2000. 140 с.
68. Даниленко А. Юрій Шевельов як історик східнослов'янських мов. *Зап. Наук. т-ва ім. Т. Шевченка. Пр. філол. секції.* Львів, 2000. Т. 239. С. 270–288.
69. Дем'яненко О. Є. Усунення порушень орфоепічних норм рідної мови в дітей дошкільного віку. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка*. Глухів: ГНПУ ім. О. Довженка. № 20. 2012. С. 5–9.
70. Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології : (вступні розділи). Ужгород : [б. в.], 1966. 96, [3] с.
71. Дмитриева О. А. Лингвокультурные типажи России и Франции XIX века. Волгоград : Изд-во ВГПУ «Перемена», 2007. 48 с.
72. Дорошенко С. І., Дудик П. С. Вступ до мовознавства : Навч. посібник для філол. Київ : Вища шк., 1974. 295 с.
73. Дружинець М. Л., Богдан О. «Кобзаръ П. П. Артемовсько-

го-Гулака» у процесі становлення орфографічно-орфоепічної нормалізації української літературної мови. *Проблеми і проекції сучасного українського мовного і літературного процесу.* Тирасполь : Поліграфіст, 2012. С. 11–16
74. Дружинець М. Л. Вимова звукосполук респондентами-українцями полілінгвального простору: норма та девіації. *Лінгвістичні студії: зб. наук. праць Донецький нац. Ун-т ім. Василя Стуса*. Вінниця : ДонНУ ім. Василя Стуса, 2017. Вип. 34. С. 166–170.
75. Дружинець М. Л. Вимова звукосполук українськими респодентами ПМР: норма та девіації. *Записки з українського мовознавства*. Вип. 22. Одеса : ПолиПринт, 2015. С. 16–30.
76. Дружинець М. Л. Вимова приголосних звуків українськими респондентами ПМР: норма та девіації. Слов'янський збірник: зб. наук. праць. Вип. 20. Чернівці : Букрек, 2016. С. 71–85.
77. Дружинець М.Л. Вимовна система української мови: особливості та актуальні проблеми. *Эволюция филологического образования в контексте требований ФДОС*. Тирасполь: Изд-во Приднестр. ун-та, 2017. С. 81–88.
78. Дружинець М. Л. Відбиття кодифікованої вимови звукосполук на сторінках повістей Г. Квітки-Основ'яненка. *UCRAINICA V.* Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2012. С. 84–88.
79. Дружинець М. Л. Відбиття особливостей української народної вимови у пам'ятках давньоукраїнської літературної мови (за матеріалами наукових досліджень). *Сучасна філологія: парадигми, напрямки, проблеми*. Тирасполь : Изд-во Приднестр. ун-та, 2018. С. 47–52.
80. Дружинець М. Л. Відбиття особливостей української народної вимови у пам'ятках староукраїнської літературної мови. *Записки з українського мовознавства*: збірник наукових праць. Одеса : Полипринт, 2017. Вип 24. Т.1. С. 3–12.
81. Дружинець М. Л. Голосні звуки та їх класифікація у сильній та слабкій позиціях. *Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка / за ред. М. М.Фащенко*. Одеса : Астропринт, 2010. 212 с.
82. Дружинець М. Л. Діахронічна ретроспектива: українське усне мовлення за писемними пам'ятками. *Науковий вісник Дрого-*

бицького державного педагогічного університетиу імені Івана Франка. Дрогобич, 2017. № 8. Т. 1. С. 76–80.
83. Дружинець М. Л. До проблеми періодизації історії української літературної мови. *Одеська лінгвістична школа: модерні парадигми:* колективна монографія. Одеса : ПолиПринт, 2018. С. 20–27.
84. Дружинець М. Л. Екологія українського усного мовлення. *Eastern european studies, economics, education and law* : Proceedings of the International Scientific Conference. Volume I, June 7-8, 2018. Burgas: Publishing House FLAT Ltd. Burgas, 2018, pp. 184–187.
85. Дружинець М. Л. Історичні корені української орфоепії: голосні звуки. *Одеська лінгвістична школа: координати сучасних пошуків.* Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2014. С. 13–19.
86. Дружинець М. Л. Кодифікована вимова голосних на сторінках першодруків та рукописів Т. Г. Шевченка та його послідовників. *Збірник наукових статей*. Бельці : Presa universitara balteana, 2014. С. 42–47.
87. Дружинець М. Л. Кодифікована вимова звукосполук на сторінках першодруків та рукописів Т .Г. Шевченка. *Одеський лінгвістичний вісник.* Одеса : «Видавничий дім «Гельветика», 2014. С. 51–57.
88. Дружинець М. Л. Кольорова гама українських голосних звуків: експериментальне дослідження. *Михаило-Архангельские чтения.* Рыбница : 2015. С. 52–54.
89. Дружинець М. Л., Кузьмінецька Т. Функціонування африкатів: історія та реалії. *Таврійські філологічні наукові читання*. Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2019. С. 10–14.
90. Дружинець М. Л., Онуфрійчук В. Вимова свистячих в пре- та постпозиції студентами ОНУ імені І. І. Мечникова: соціофонетичний аспект. *Філологія початку XXI сторіччя: традиції та новаторство*. Київ : Таврійський національний університет імені В. Вернадського, 2018. С. 9–13.
91. Дружинець М. Л. Орфоепічно-орфографічна нормалізація української літературної мови: рукописи та першодру-

ки Т. Г. Шевченка. *Тарас Шеченко і сьогодення*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Сімферополь, 2014. С. 206–216.
92. Дружинець М. Л. Психофоносемантика та кольорова гама українських сонорних звуків: експериментально-компаративний аспект. *Одеський лінгвістичний вісник: науково-практичний журнал*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. Вип. 10. Т. 2. С. 16–21.
93. Дружинець М. Л. Психофоносемантика та кольорові асоціації дзвінких звуків української мови. *Вестник науки Приднестровья.* Тирасполь, 2012. С. 33–39.
94. Дружинець М. Л. Психофоносемантика та кольорові асоціації українських та польських сонорних звуків. *Міжкультурна комунікація: проблеми та перспективи*. Одеса – Тирасполь: Поліграфіст, 2012. С. 167–174.
95. Дружинець М. Л. Психофоносемантика українських голосних звуків: теоретичний та практичний аспекти : монографія. Мюнхен, 2018. 104 с.
96. Дружинець М. Л. Соціофонетичний опис українського мовлення сучасної молоді: вимова звукосполук. *Ukrainica VIII.* Olomouc : *Univerzita Palackeho v Olomouci*, 2016. С. 53–60.
97. Дружинець М. Л. Соціофонетичний опис українського мовлення сучасної молоді України та ПМР : асимілятивні зміни. *Общественння мысль Преднестровья.* Тирасполь, 2017. С. 80 –85.
98. Дружинець М. Л. Соціофонетичний опис українського мовлення сучасної молоді (шиплячі – свистячі, їх пре- та постпозиція). *Записки з українського мовознавства*. Вип. 23. Одеса : ПолиПринт, 2016. С. 114–121.
99. Дружинець М.Л.Українське усне мовлення в синхронії та діахронії (асимілятивні зміни). *Одеська лінгвістична школа: інтеграція підходів.* Одеса : ПолиПринт, 2015. С. 11–17.
100. Дружинець М. Л. Українське усне мовлення за Кобзарями-першодруками Тараса Шевченка (1840), Петра Гулака-Артемовського (1877), Євгена Гребінки (1878). *Мова: Науково-теоретичний часопис з мовознавства.* Одеса : Астропринт, 2016. № 26. С. 125–131.

101. Дружинець М. Л. Українське усне мовлення за пам'ятками давньо- та староукраїнської мови. *Одеська лінгвістична школа: у просторах інтерпретацій*. Одеса : ПолиПринт, 2017. С. 33–41.
102. Дружинець М. Л. Українське усне мовлення за пам'ятками давньоукраїнської літературної мови. *Південний архів. Філологічні науки*. Вип. LXXIV. Херсон : ХДУ, 2018. С. 20–23.
103. Дружинець М. Л. Українське усне мовлення за першодруками – Кобзаръ П. П. Артемовьского-Гулака (1877) та Кобзаръ Пырятынська ластивка Е.П.Гребинкы (1878): голосні та приголосні. *Одеська лінгвістична школа: інтеграція підходів.* Одеса : ПолиПринт, 2016. С. 78–86.
104. Дружинець М. Л. Українське усне мовлення за першодруками Т. Г.Шевченка. *Тарас Шевченко в долі слов'янських народів: діалог через століття і кордони*. Тирасполь : Изд-во Приднестровского университета, 2017. С. 28–34.
105. Дружинець М. Л. Українське усне мовлення за першодруками харківських письменників. *Міжкультурна комунікація: проблеми та перспективи*. Вип. 2. Тирасполь : Поліграфіст, 2015. С. 69–81.
106. Дружинець М. Л. Українське усне мовлення за писемними пам'ятками XIX століття: вимова звукосполук. *Записки з українського мовознавства*. Вип. 21. Одеса : ОРІДУНАДУ, 2014. С. 9–14.
107. Дружинець М. Л. Українське усне мовлення сучасної молоді: девіантні орфоепічні процеси. *Закарпатські філологічні студії.* Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2018. №3. Т. 1. С. 16–21.
108. Дружинець М. Л. Українське усне мовлення сучасної молоді південної та західної зон: девіантні процеси. *Записки з українського мовознавства.* Вип. 25. Одеса : ПолиПринт, 2018. С. 136–145.
109. Дружинець М. Л. Українське усне мовлення сучасної молоді України та зарубіжжя: нестійкі норми вимови. *Мова: класичне-модерне-постмодерне.* Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. Вип. 3. С. 219–227.
110. Дружинець М. Л. Українське усне мовлення сучасної мо-

лоді України та Придністров'я: орфоепія звукокомплексів. *International Scientific and Practical Conference World Science.* №7 (23). Vol. 4. Dubai, UAE, 2017. С. 12–17
111. Дружинець М. Л.Усне мовлення за рукописами та першодруками Т. Г. Шевченка. *Современная языковая ситуация в Приднестровье*. Тирасполь : Издательство Приднестровского университета, 2015. С. 45–55.
112. Дружинець М. Л. Фіксація вимовних норм голосних на сторінках першодруків П. Гулака-Артемовського та Є. Гребінки. *Актуальні проблеми мовознавства та літературознавства*. Тирасполь : Поліграфіст, 2014. С. 99–106.
113. Дружинець М. Л. Фонетичне значення голосних звуків української мови: компаративний аспект. Materialele conferintei stintifice internationale *«Relevanta si calitatea formarii universitare competente pentrupresent si viitor»*. Balti : S.n., 2016. С. 117–121.
114. Дружинець М. Л. Фонетичний зміст та кольорові асоціації канонічних чоловічих імен. *Михаило-Архангельские чтения*. Рыбница, 2014. С. 462–464.
115. Дружинець М. Л. Фонетичний зміст українських глухих звуків: експериментальне дослідження. *Актуальні проблеми лінгводидактики: реалії та перспективи* / за заг. ред. І. В. Гайдаєнко. Херсон, 2016. С. 259–267.
116. Есперсен О. Философия грамматики. Москва : Изд-во иностр. лит-ры, 1958. 194 с.
117. Єрмоленко С. Норма мовна. *Українська мова: Енциклопедія*. Київ : Укр. енциклопедія, 2000. С. 387 – 388.
118. Єрмоленко С. Я. Культура мови – механізм збереження чи вдосконалення мовного стандарту? *Наукові записки Національного університету «Острозька академія».* Київ : Вид-во національного університету «Острозька академія», 2015. Вип. № 57. С. 8–12.
119. Єрмоленко С. Я. Орфоепія. *Українська мова: енциклопедія* / редкол. Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. Київ : Укр. енцикл., 2000. 752 с.
120. Єрмоленко С. Я. Ціннісний критерій кодифікації літературної норми. *Наукові записки Національного університету*

*«Острозька академія».*2014. Серія «Філологічна». Вип. 50. С. 3–8.
121. Жилко Ф.Т. Діалектні відмінності приголосних фонем української мови. *Українська мова в школі.* 1961. № 4. С. 9–15.
122. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. Київ : Рад. шк., 1955. 316 с.
123. Жилко Ф. Т. Нейтралізація фонологічної опозиції в українській літературній мові. *Мовознавство*. № 4. 1968. С. 17–24.
124. Житецкий П. «Энеида» Котляревскаго и древнѣйшій списокъ ея въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII вѣка. Киевъ : Кіевская старина, 1900. 174 с.
125. Житецкий П. Описание Пересопницкой рукописи XVI в. с приложением текста Евангелия от Луки, выдержек из других евангелистов и 4-х страниц снимков. Киевъ : Унив. тип., 1876. 79 с. (а)
126. Житецкий П. Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. Киевъ : Тип. ун- та, 1876. 476 с. (б)
127. Житецький П. Нарис літературної історії української літературної мови в XVII в. Львів : Укр. вид-во, 1941. 203 с.
128. Жлуктенко Ю.О. Мовні контакти. Київ : Вища школа, 1996. 325 с.
129. Жовтобрюх М. А. Важлива пам'ятка української літературної мови. *Українська мова і література в школі*. 1979. №1. С. 29 –35.
130. Жовтобрюх М. А. Відбиття процесу становлення фонологічної системи української літературної мови у творах Г. Сковороди. *Мовознавство.* 1972. № 4. С. 59–71.
131. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Фонетика. Курс сучасної української мови. Київ : Вища школа, 1972. Ч. 1. С. 90–161.
132. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси. Київ: Наук. думка, 1970. 303 с.
133. Жовтобрюх М. А. Мова української преси. Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. 415 с.
134. Жовтобрюх М. А. Наукове вивчення фонетики української мови за роки Радянської влади. *Українска мова і література в школі.* 1965. С. 10–19.
135. Жовтобрюх М. А. Основа і принципи української літературної вимови. *Українська мова та література в школі.* 1976.

№ 6. С. 63–75.
136. Жовтобрюх М. А. Приголосні в українському усному літературному мовленні. *Закономірності усного літературного мовлення.* Київ : Наук. думка, 1965. С. 67–71.
137. Жовтобрюх М. А. Про вимову зубних приголосних перед [і] в українській літературній мові. *Мовознавство.* 1961. Т. 16. С. 68–75.
138. Жовтобрюх М. А. Про деякі тенденції в розвитку сучасної української орфоепії. *Українське усне літературне мовлення.* Київ : Наук. думка, 1967. С. 124–136.
139. Жовтобрюх М. А. Про один теоретичний аспект культури української мови. *Мовознавство.* 1967. № 3. С. 53–60.
140. Жовтобрюх М. А., Русанівський В.М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. Київ : Наук. думка, 1979. 367 с.
141. Жовтобрюх М. А. Слово мовлене. Київ : Знання, 1969. 46 с.
142. Жовтобрюх М. А. Староукраїнські грамоти як пам'ятки літературної мови. *Мовознавство*. 1976. № 4. С. 62–70.
143. Журавлёв А. П. Звук и смысл. Москва : Просвещение, 1981. 222 с.
144. Журавлёв А. П. Звук и смысл. Москва : Просвещение, 1991. 160 с.
145. Журавлев А. П. О мотивированности признаковой семантики слова. *Материалы семинара по проблеме мотивированности языкового знака.* Ленинград : Наука, 1969. С. 64–68.
146. Журавлёв А. П. Фонетическое значение. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1974. 160 с.
147. Журавлев И. В. Лингвистический анализ субъективности: Психологический журнал. Москва : Наука, 2004. № 4. С. 66–75.
148. Журинский А. Н. Некоторые сопоставления «периферийных» классов языковых знаков. Синхронно сопоставительный анализ языков разных систем. Москва, 1980. 325 с.
149. Земская Е. А., Китайгородская М. В., Розанова Н. Н. Особенности мужской и женской речи. *Русский язык в его функционировании: коммуникативно-прагматический аспект.* Москва : Наука, 1993. С. 90–135.
150. Зиндер Л. Р. Общая фонетика: Учеб. пособие для ун-тов. Мо-

сква: Высш. шк., 1979. 2-е изд., перер. и доп. 312 с.
151. Зубкова Л. Г. Эволюция представлений о Языке. Москва : Языки славянской культуры, 2015. 760 с. (Studia philologica).
152. Інтерференція (лінгвістика): веб-сайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/ (дата звернення 14.04.2017).
153. Історична граматика української мови / Жовтобрюх М. А., Волох О. Т., Самійленко С. П., Слинько І. І. Київ : Наук. думка, 1980. 367 с.
154. Історія розвитку фоносемантики як науки: веб-сайт. URL: wwhttp://ru.wikipedia.org. (дата звернення 16.07.2017).
155. Історія українського правопису XVI-XX століття / упор. Німчук В. В., Пуряєва Н. В. Київ : Наук. думка, 2004. 584 с.
156. Казарин Ю. В. Филологический анализ поэтического текста. Москва : Академический проект, 2004. 432 с.
157. Казарин Ю. Поэтическое состояние языка (попытка осмысления): монография. Екатеринбург : УрГУ, 2002. 520 с.
158. Калита А. А. Фонетичні засоби актуалізації смислу англійського емоційного висловлювання. Київ : Видавничий центр КДЛУ, 2001. 351 с.
159. Кандинский В. О духовном в искусстве. *Психология цвета.* Москва Релф-бук; Киев : Ваклер, 1996. С. 85 –210.
160. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Москва : Гнозис, 2004. 477 с.
161. Карпенко Ю. О. Вступ до мовознавства : Підручник для філол. фак. ун-тів. Київ –Одеса : Либідь, 1991. 279 с.
162. Карпенко Ю. О. Українська гіпотеза походження української мови. *Мовознавство.* 1993. № 5. С. 3–8.
163. Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови. Одеса : Чорномор'я, 1996. 144 с.
164. Карский Е. Особенности письма и языка Євангелия (XIIст.). *Русский филологический вѣстникь*. Варшава, 1895. Т. 34. С. 169–193.
165. Кирилина А. В. Гендер. Москва : Изд-во «Институт социологии социологии РАН», 1999. 180 с.
166. Кирилина А. В. Гендерные аспекты массовой коммуникации. Гендер как интригапознания: Сб. ст. Москва : Рудомино, 2000. 80 с.

167. Кирющенко В. В. Язык и знак в прагматизме. Санкт-Петербург : Изд-во Европ. ун-та, 2008. С. 199–201.
168. Князева Е. Н. Случайность, которая творит мир (новые представления о самоорганизации в природе и обществе). *В поисках нового мировидения: И. Пригожин, Е. и Н. Рерихи*. Москва : Знание, 1991. 64 с.
169. Коатс Дж. Женщины, мужчины и язык. Гендер и язык. Москва : Языки славянской культуры, 2005. 231 с.
170. Кобилянський Б. Лекції з курсу «Історія української літературної мови». Львів : ЛДУ, 1965. 64 с. [На правах рукопису].
171. Кобилянський Б. Фонетико-орфоепічні норми української літературної мови. Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1971. 91 с.
172. Ковалевська Т. Ю., Бронікова С. А. Основи ефективної комунікації: навч.посібник. Одесса : Фенікс, 2008. 140 с.
173. Ковалевська Т. Ю. Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування. Одеса : Астропринт, 2001. 344 с.
174. Ковалевська Т. Ю. Психосемантика комунікативної гармонійності. *Записки з українського мовознавства*. Одеса : Астропринт, 2003. Вип. 12. С. 360–369.
175. Кодлубай І., Нога О. Прадавня Україна. Історія. Культура. Вбрання. XXV тис. до н.е. −VII ст. Львів : Українські технології, 2001. 527 с.
176. Кожина М. Н. Стилистика русского языка : учебник для пед. ин-тов. Изд. 3-е, перераб., доп. Москва : Просвещение, 1993. 224 с.
177. Козловскій М. М. Изслѣдованіе о языкѣ Остромирова Євангелія. *Изслѣдованія по русскому языку*. Санкт-Петербург, 1885 – 1895. Т. 1. С. 1 – 131.
178. Колесса О. Погляд на історію української мови. : Державна друкарня в Празі, 1924. 43 с.
179. Кольорофоносемантичний аналіз віршів А. Ахматової та їх перекладу українською мовою: веб-сайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/ (дата звернення 14.04.2017).
180. Комаринцкая Л. А., Кушнерик В. И., Левицкий В. В. Фоносемантическая общность языков. *Семантическая общность национальных языковых систем.* Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1986. С. 167–180.

181. Комарницкая Л. А. Субъективный и объективный звуковой символизм в английском языке : дис. … канд. филол. наук : 10.02.04. Черновцы, 1985. 278 с.
182. Кондратов А. М. Звуки и знаки. Москва : Просвещение, 1979. 54 с.
183. Кононенко В. Шляхами народних приповідок. Київ : РБЦ «Проза», 1994. 206 с.
184. Космеда Т. Д., Карпенко Н. А., Т.Ф. Осіпова Т. Ф. та ін. Гендерна лігвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2014. 472 с.
185. Коць Т. А. Літературна норма і сучасні глобалізаційні процеси. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»,* 2014. Серія «Філологічна». Вип. 50. С. 59–62.
186. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства. Київ : Академія, 2000. 368 с.
187. Кочерган М. П.Загальне мовознавство. Київ : Академія, 1999. 288 с.
188. Крымский А. Украинская грамматика для учениковъ высшихъ классовъ гимназій и семинарій Приднѣпровья. Москва : Просьвіта,1907. Т. 1. Вып.1. 272 с.
189. Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. *Твори:* В 5 т. Київ : Наук. думка, 1973. Т. 3. С. 252 – 283.
190. Кримський А. Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. *Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської староукраїнщини XI-XVIII вв. :* зб. істор.-філол. відділу УАН Київ : Друкар, 1922. № 12. С. 87–128.
191. Кулешова О. Д. Фонетическая содержательность звуков английского языка : экспериментально-прикладное исследование фоносемантических явлений. *Фоносемантические исследования : межвуз. сб. науч. трудов* / АН СССР, Ин-т языкознания, Пенз. гос. пед. ин-т им. В. Г. Белинского. Пенза, 1990. Вып. 1. С. 120–127.
192. Курс історії української літературної мови / за ред. Білодіда І. К. Київ : АН УРСР, 1958. Т. 1. 595 с.
193. Курс сучасної української літературної мови : Посібник для філол. / за ред. акад. Л.А. Булаховського. Київ : Рад. шк., 1951.

Т. 1. 438 с.
194. Кушнерик В. І. Аналіз фоносемантичних явищ у мовних одиницях різносистемних мов. *Теоретична і дидактична філологія : збірник наукових праць.* Переяслав-Хмельницький; Кременчук : Видавець ПП Щербатих О. В., 2017. Вип. 25. С. 198 –204.
195. Кушнерик В. І. Фоносемантизм у германських і слов'янських мовах : діахронія та синхронія : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : 10.02.17. Київ, 2010. 32 с.
196. Кушнерик В. І. Фоносемантизм у германських і слов'янських мовах. Чернівці : Рута, 2004. 370 с.
197. Левицкий В. В. Звуковой символизм : мифы и реальность. Черновцы : Изд-во Черновиц. нац. ун-та им. Ю. Федьковича, 2009. С. 125–126.
198. Левицький В. В. Звуковий символізм : основні поняття, ідеї, результати. *Мовознавство*. 1993. № 3. С. 54–59.
199. Левицкий В. В. Звуковой символизм. Основные итоги. Черновцы: Б.и., 1998. 130 с.
200. Левицкий В. В. К проблеме звукосимволизма. Психологические и психолингвистические проблемы владения и овладевания языком. Москва : Высш. школа, 1969.132 с.
201. Левицький В. В. Символічні значення українських голосних і приголосних. *Мовознавство.* 1973. № 2. С. 36–49.
202. Левицький В. В. Чи існує універсальний звукосимволізм? Мовознавство. 1972. № 1. С. 25 – 37.
203. Леонтович Б. Колька словъ о формах нашого языка и о писовнѣ. *Лѣрвакъ зъ надъ Сяна : изданный семинаристами Перемыскими въ ползу Дому Народного*. Въ Перемешли : Книгопечатня соборнои рускои Капитулы, 1852. С. 35–48.
204. Лесюк Микола. Мова чи язик. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2017. 417 с.
205. Лесюк Микола. Мовний світ сучасного галицького села. Івано-Франківськ : Нова зоря, 2008. 328 с.
206. Лихачев Д. Русские фразеологизмы. Москва : Наука, 2001. 226 с.
207. Лыков А. Г. Окказиональное слово и языковая норма. *Русский язык в школе.* 1972, №6. С. 17–20.

208. Літературна норма і мовна практика: монографія / Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Коць Т. А., Сюта Г. М., Чемеркін С. Г. / за ред. С Я. Єрмоленко. Київ, 2013. 320 с.
209. Літопис Самовидця / за ред. Я. І. Дзири. Київ : Наук. думка, 1971. 207 с.
210. Лобода В. В. Орфоепія. *Сучасна українська літературна мова* / за ред. М. Я. Плющ. Київ : Вища шк., 2000. 430 с.
211. Ломоносов М. В. Краткое руководство к красноречию. Полн. собр. соч. – Ленинград : Изд-во АН СССР, 1952. Т. 7. 289 с.
212. Львова Н. Л. Питання звукового символізму у вітчизняних та закордонних течіях сучасного мовознавства. *Сучасні тенденції фонетичних досліджень.* Київ : Міленіум, 2017. С. 80–83
213. Маленовський Ю. Л. Фоносемантична організація поетичного твору: аспект рецепції (на матеріалі поезії Павла Тичини) : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. Київ, 2003. 212 с.
214. Мартине А. Основы общей лингвистики. *Новое в лингвистике: Типологическое изучение языков.* Вып. 3 . Москва : Прогресс, 1963. 654 с.
215. Масенко Л. Т. До проблеми спадкоємності старої писемної традиції в новій літературній мові. Мовознавство. 1995. № 4–5. С. 39–45.
216. Масенко Л. Т. Нариси з соціолінгвістики. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 243 с.
217. Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови. Київ : Б.в., 1998. 162 с.
218. Матвіяс І. Г. Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах. *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами.* Київ : Наук. думка, 1977. С. 5–31.
219. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори. Київ : Наук. думка, 1990. 168 с.
220. Мацько Л. Інтер’єктиви в українській мові. Київ : КДПІ, 1981. 130 с.
221. Мацько Л. І. Семантика вигуків і звуконаслідувань. *Українська мова і література в школі.* 1986. № 2. С. 56–62.
222. Мацько О. М. Абревіатури як згорнені мовні формули в ди-

пломатичних текстах. *Мовознавство.* 2000. № 1. С. 31–36.
223. Мацюк Зоряна, Станкевич Ніна. Українська мова професійного спілкування: навч. посібн. Київ : Каравела, 2005. 352 с.
224. Медведєв Ф. П. До характеристики фонетичної системи українських грамот XIV–XV ст. *Питання історичного розвитку української мови :* Тези доп. міжвуз. наук. конф. 15 −20 грудня. Харків : ХДУ, 1959. С. 11–16.
225. Медведєв Ф. П. Звукові процеси завершального періоду формування мови української народності та відбиття їх в українських грамотах XIV–XV ст. *Учені записки Харківського університету*. Харків : Вид-во Харківського університету, 1960. Т. 111: Тр. філол. фак-ту. Т. 9. С. 121–144.
226. Мельничук О. С. Мовлення. Українська мова. Енциклопедія / Русанівський В. М. та ін.. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П.Бажана, 2000. 752 с.
227. Мельничук О. С. Про мову Київського літопису XII століття. *Мовознавство*. 1983. № 2. С. 39–49.
228. Мельничук Р.І. Фоносемантичні явища у сучасній німецькій мові (теоретико-експериментальне дослідження). 10.02.04 Чернівці-Запоріжжя, 2018. 241 с.
229. Микитин-Дружинець М. Л. Кодифікована вимова приголосних у граматиках XIX ст. *Записки з українського мовознавства.* Одеса : Астропринт, 2006. Вип. 16. С. 62–71.
230. Микитин-Дружинець М. Л. Орфоепічний стандарт української мови: історія та реалії. *Записки з українського мовознавства.* Одеса : Астропринт, 2009. Вип.18. С. 363–369.
231. Микитин-Дружинець М. Л. Орфоепія. *Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія : навч. посіб.* Київ : ВЦ «Академія», 2006. С. 110–137.
232. Микитин-Дружинець М. Орфоепія лексем на сторінках західноукраїнських пам’яток XIX ст. *Мовознавчі студії.* Вип. 2. Дрогобич : Посвіт, 2010. С. 276–284.
233. Микитин-Дружинець М. Орфоепія українських голосних: історія та реалії. *Ukrainica 4.* Olomouc : Univerzina Palackeho v Olomouci. 2010. С. 42–47.

234. Микитин-Дружинець М. Л. Орфоепія українських звукосполук: історія та реалії. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. Вип. 52. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. С. 321–327.
235. Микитин-Дружинець М. Л. Психофоносемантика жіночого іменника. *Записки з ономастики.* Вип.11. Одеса : Астропринт, 2008. Вип. 11. С. 3–8.
236. Микитин-Дружинець М. Л. Психофоносемантика чоловічого іменника. *Записки з ономастики.* Одеса : Астропринт, 2009. Вип. 12. С. 3–11.
237. Микитин М. Л. Відбиття народного мовлення у фольклорній збірці «Вірші та приповісти, або теж присловія посполитые…» Климентія Зіновієва. *Мова та стиль українського фольклору.* Київ : ІЗМН, 1996. С. 154–160.
238. Микитин М. Л. Відбиття орфоепічних норм у західноукраїнських граматиках XIX ст. *Вісник Львівського університету.* Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2004. Серія філологічна. Ч. 2. Вип. 34. С. 510–516.
239. Микитин М. Л. Відбиття особливостей народного мовлення в альманасі «Русалка Дністрова» (1837). *Мова.* Одеса, 1999. № 3–4. С. 9–13.
240. Микитин М. Л. Відбиття особливостей народного мовлення в «Енеїді» І. Котляревського (1798). *Щорічні записки з українського мовознавства.* Одеса : Одеськ. ун-т «Друкарський двір», 1996. Вип. 3. С. 31–40.
241. Микитин М. Л. Відбиття особливостей народного мовлення у творах П. Куліша, надрукованих на сторінках журналу «Основа» (1861–1862). *Записки з українського мовознавства.* Одеса : Астропринт, 2000. Вип. 9. С. 151–161.
242. Микитин М. Л. Відбиття процесу становлення норм вимови приголосних української літературної мови у першодруках та рукописах кінця XVIII–60 р. XIX ст. *Записки з українського мовознавства*. Одеса : Астропринт, 2004. Вип. 14. С. 61–73.
243. Микитин М. Л. Кодифікована вимова звукосполук у пам’ятках XIX ст. *Записки з українського мовознавства*. Одеса : Астропринт, 2003. Вип. 12. С. 180–188.
244. Микитин М. Л. Кодифікована вимова на сторінках «Грамма-

тики руського языка» Я.Головацького. *Записки з загальної лінгвістики.* Одеса : ОРІДУНАДУ, 2005. Вип. 6. С. 156–163.
245. Микитин М. Л. Становлення орфоепічних норм вимови приголосних за рукописами Т. Г. Шевченка. *Мова.* Одеса : Астропринт, 1995. № 1/2. С. 67–70.
246. Микитин М. Л. Т. Г. Шевченко та становлення української орфоепії. *Записки з загальної лінгвістики*. Одеса : Астропринт, 2001. Вип. 2. С. 94–108.
247. Микитин М. Л. Формування орфоепічних норм української літературної мови. *Мовознавство.* 1996. № 1. С. 37–43.
248. Микитин М. Л. Формування орфоепічних норм української літературної мови (на матеріалі «Грамматики малороссійскаго нарЬчія» О. Павловського, «Словника української мови» П. Білецького-Носенка). *Щорічні записки з українського мовознавства.* Одеса : Одеськ. ун-т «Друкарський двір», 1994. Вип. 1. С. 13–21.
249. Микитин М. Л., Чиркова Н. Використання наочності та ТЗН під час вивчення орфоепії. *Українська мова та література.* Київ, вересень, 2003.
250. Миницкий Н. И., Толочко А. Ф. Информационные технологии структурного анализа исторического текста. *Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер».* 2003. №31. С. 151–159.
251. Михайлеченко Н. Орфоепічна культура телерадіол журналіста. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 112 с.
252. Михалёв А. Б. Теория фоносемантического поля. Пятигорск : Изд-во ПГЛУ, 1995. 213 с.
253. Михалев А. Б. Фоносемантика : от античности до современности. *Вестник Пятигорск. гос. литерат. ун-та*. 2012. № 1. С. 92–96.
254. Мозер Міхаель. Коротка історія української мови середнього періоду. *Австрійсько-український огляд.* 2000. № 9. С. 77–78.
255. Мозер Міхаель. Причинки до історії української мови. Вінниця : Нова Книга, 2011. 3-тє вид. 832 с.
256. Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2006. 448 с.

257. Мойсієнко В. «Причинки до історії української мови» Міхаеля Мозера – неупереджена оцінка мовного українського минулого. URL : https://core.ac.uk/download/pdf/42972275 (дата звернення 18.05.2017).
258. Москаленко А. А. Історична фонетика давньоруської і української мови: посібник для студ. Одеса : Одеськ. педагог. ін-т, 1960. 64 с.
259. Москаленко А. А. Конспект лекцій з української діалектології. Одеса : Одеськ. педагог. ін-т, 1940. 149 с. На правах рукопису.
260. Москаленко А.А. Нарис історії українського алфавіту і правопису. Одеса : Одеськ. педагог. ін-т, 1958. 42 с.
261. Москаленко А. А. Правопис українських грамот XIV–XV ст. Тези доп. наук. конф. філол. фак-ту. Одеса, 1965. С. 36–37.
262. Москаленка А. А. Фонетика сучасної української літературної мови. Одеса : Одеськ. держ. ун-т, 1947. 48 с. На правах рукопису.
263. Найдеш О. В. Звукозображальність мови: звуконаслідування, звукосимволізм, синестезія. Філологічні науки. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2006. Т. 18 С. 30–32.
264. 264. Найдеш О. В. Явище фоносемантизму в сучасній німецькій мові (на матеріалі консонантних сполучень): дис. ... канд. філол.наук: 10.02.04. Чернівці, 2000. 215 с.
265. Наконечний М. Ф. З історії формування орфоепічних норм сучасної української мови. *Питання літературознавства і мовознавства.* Харків : Вид-во ХДУ ім. О. М. Горького, 1965. Вип. 1. С. 57–63.
266. Наконечний М. Ф. Орфоепічні норми та їх значення. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / відп. ред. І. К. Білодід. Київ : Наук. думка, 1969. С. 370–401.
267. Наконечний М. Ф. Орфоепічні норми та їх значення. *Українська мова в школі.* 1958. № 1. С. 3–15.
268. Наконечний М. Ф. Стан і чергові завдання на ділянці орфоепії української мови. *Про культуру мови*. Київ : Наук. думка, 1964. С. 88–96.
269. Наконечний М. Ф. Фонетика. *Курс сучасної української літературної мови.* Відп. ред. Л.А.Булаховський. Київ : Наук. думка, 1951. С. 126–287.

270. Нироп К. Звук и его значение. *Воронин С. В. Фоносемантические идеи в зарубежном языкознании*. Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1990. С. 142–146.
271. Німчинов К. Український язик в минулому й тепер. Харків : Держ. вид-во України, 1926. 87 с.
272. Німчук В. Аспекти дослідження етноглотогенезу українців. *Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVII століть*. Київ : Хрещатик, 1995. Вип.2. С. 69–83.
273. Німчук В. В. Видання пам'яток української мови. *Вісник АН УРСР*. 1971. № 1. С. 69–71.
274. Німчук В. В. Граматика Смотрицького – перлина давнього мовознавства. *М. Смотрицький. Граматика*. Київ : Наук. думка, 1979. С. 7–111.
275. Німчук В. В. «Грамматіки славенскія правилноє синтагма» М. Смотрицького. *Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV–XVII ст*. Київ : Наук. думка, 1985. С. 89–145.
276. Німчук В. В. Історія дзвінких африкат і засобів їх позначення в українській мові. *Мовознавство.* 1992. № 2. С. 7–14.
277. Німчук В. В. «Лексис» Лаврентія Зизанія – перший український друкований словник. *Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славенороссская*. Київ : Наук. думка, 1964. С. 7–22.
278. Німчук В. В. Мова. Історія української культури. Київ, 2001. Том 1.URL: http://litopys.org.ua/istkult/ikult01.htm (дата звернення 12.01.2018).
279. Німчук В. В. Мова українського травника XVI століття. *Мовознавство.* 1976. № 5. С. 43–56.
280. Німчук В. В. Памво Беринда і його «Лексіконь славенорwcскїй и именъ Тлъкованїє». *Лексикон славенороський Памви Беринди.* Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. С.V–XXXVI.
281. Німчук В. В. Періодизація та напрямок дослідження генезису та історії української мови. *Мовознавство.* 1998. № 1. С. 3–13.
282. Німчук В. В. Систематичний підручник церковнослов'янської мови «Грамматіка словенска» Л. Зизанія. Лаврентій Зизаній. Граматика словенська. Київ : Наук. думка, 1980. С. 5–55.
283. Німчук В. В. Українська мова в Київському псалтирі 1397 року. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 9–21.
284. Номис М. Українські приказки, прислів'я, і таке інше.

Санкт-Петербург В друк. Тиблена і комп. И. Куліша, 1864. VII, 304, XVII с.
285. Обнорский С. П. Очерки по истории русского литературного языка старшего периода. Москва – Ленинград : АН УРСР, 1946. 199 с.
286. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Наук. думка, 2001. 440 с.
287. Огієнко І. Нариси з історії української мови. Варшава, 1927. 216 с.
288. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол : літ.-лінгвіст. монографія : в 2 т. Варшава : Друкальна синодальна, 1930. Т. 1. (Студії до української граматики ; кн. 7).
289. Орфографічно-орфоепічний практикум із сучасної української літературної мови / М. М. Фащенко та ін. Одеса : Астропринт, 2003. 240 с.
290. Передрієнко В. А. Формування української літературної мови XVIII ст. на народній основі / відп. ред. І. К. Білодід. Київ : Наук. думка, 1979. 143 с.
291. Перельмутер К. А. Платон. История лингвистических учений. *Древний Мир.* Ленинград : Наука, 1980. С. 130–156.
292. Петличний І. З. До питання про систему голосних фонем у сучасній українській літературній мові. *Питання українського мовознавства.* Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1956. Кн. 1-а. С. 15–20.
293. Петренко В. Ф. Основы психосемантики. Смоленск, 1997. 400 с.
294. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. Київ : Наукова думка, 1976. 103 с.
295. Півторак Г. П. Коли ж виникла українська мова. *Історія української мови: Хрестоматія*. Упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсеєнко. Київ : Либідь, 1996. С. 270–280.
296. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ : ВЦ «Академія», 2001. 152 с.
297. Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова. Київ : ПАТ Віпол, 2014. 280 с.

298. Півторак Г. П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови. Київ : Наук. думка, 1988.
299. Підвищений курс української мови за редакцією Л.А.Булаховського. Харків : Рад. шк., 1931. 341 с.
300. Плющ П. П. Історія української літературної мови: Підручник для філол. спеціал. ун-тів та пед. ін-тів. Київ : Вища шк., 1971. 423 с.
301. Погрібний М. Українська літературна вимова: навч. посіб. Дніпропетроськ : Трансформ, 1992. 25 с.
302. Пономарів О. Культура слова. Мовностилістичні поради. Київ : Либідь, 1999. 240 с.
303. Пономарів О. Українське слово для всіх і для кожного. Київ : Либідь, 2013. 359 с.
304. Поповський А. М. Лінгвістичне та історико-культурне значення полтавських говорів у формуванні української літературно-національної мови: монографія. Дніпро : ЛІРА, 2015. 292 с.
305. Поповський А. М. Південноукраїнські джерела в історії формування української літературної мови: монографія. Дніпро : ЛІРА, 2018. 324 с.
306. Потебня А. Мысль и язык. Киев : СИНТО, 1993. 192 с.
307. Почепцов Г. Г. Избранные труды по лингвистике: монография. Винница : Новая книга, 2013. 360 с.
308. Пражский лингвистический кружок: сборник научных трудов. Москва : Прогресс, 1967. 560 с.
309. Прокопова Л. І. Приголосні фонеми сучасної української літературної мови. Київ : Вид-во КДУ ім. Т. Г. Шевченка, 1958. 112 с.
310. Прокопова Л. І., Тоцька Н. І. Соціофонетичний нарис українського мовлення сучасної молоді. *Мовознавство*. 1990. № 6. С. 17–26.
311. Прокофьева Л.П. Звуко-цветовая ассоциативность в языковом сознании и художественном тексте: универсальный, национальный, индивидуальный аспекты. Саратов : Изд-во Сарат. мед. ун-та, 2007. 280 с.
312. Психологические вопросы обучения иностранцев русскому языку / за ред. А. А. Леонтьева и Т. В. Рябовой. Москва : Изд-

во МГУ, 1972. 108 с.
313. Пушкарева Н. Л. Гендерные исследования: рождение, становление, методы и перспективы в системе исторических наук. *Женщина. Гендер. Культура.* Москва : МЦГИ, 1999. С. 19–37.
314. Радевич-Винницький Я. Етикет і культура спілкування. Львів : Видавництво «Сполом», 2001. 223 с.
315. Рембо А. Поезія. Відчуття. П'яний корабель. Київ : Дніпро, 1995. 224 с.
316. Розенфельд А. Языкъ «Святославова изборника 1073». Варшава : Тип. Варш. Учеб. округ., 1899. 49 с.
317. Розенцвейг В. Ю. Языковые контакты. Ленинград : Наука, 1972. 78 с.
318. Романченко А. П. Елітарна мовна особистість у просторі наукового дискурсу: комунікативні аспекти : монографія. Одеса : ОНУ імені І. І. Мечникова, 2019. 541 с.
319. Рудницький Я. Українська мова та її говори. Вінніпег (Канада), 1977. 117 с.
320. Рудницький Я. Як говорити по-літературному? Прага : Побоєм, 1941. 103 с.
321. Русанівський В. М., Єрмоленко С. Я. Про літературну вимову та наголос. Життя слова. Київ : Вища шк., 1978. 191 с.
322. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ: АртЕк, 2001. 392 с.
323. Санжаров Л. Н. Современная фоносемантика: истоки, проблемы, возможные решения. Тула: Изд-во Тульск. госпедун-та, 1996. 36 с.
324. Санжаров Л. Н., Финьков А. В. Язык, цвет и компьютер. *Информатика и образование.* № 4. Москва, 1990. С. 83 – 86.
325. 325. Свєнціцький І. Нариси з історії української мови. Львів : Діла, 1920. 99 с.
326. Селіванова О. О. Актуальні напрямки сучасної лінгвістики (аналітичний огляд). Київ : Видавництво Українського фітосоціологічного центру, 1999. 148 с.
327. Селіванова О.О. Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми. Полтава: Довкілля-К, 2008. 712 с.
328. Семенець О. О. Синергетика поетичного слова. Кіровоград : ІМЕКС ЛТД, 2004. 338 с.

329. Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов (На матеріалі слов'яно-східнороманських мовних контактів). Київ : Вища школа, 1974. 256 с.
330. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. Москва : Изд. Группа «Прогресс», 1993. С. 259–265.
331. Сербенська О. А. Культура усного мовлення: практикум. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 216 с.
332. Серебренников В. А. Общее языкознание. Москва : Наука, 1970. 503 с.
333. Синявський О. Короткий нарис української мови. З лекцій, читаних на учительських курсах у Харкові 1917 року. Харків, 1918.
334. Синявський О. Мова творів Сковороди. *Червоний шлях*. 1924. № 4–5. С. 248–256.
335. Синявський О. Норми української літературної мови. Харків-Київ : Література й мистецтво, 1931. 368 с.
336. Синявський О. Н. Спроба звукової характеристики літературної української мови. *Наук. зап. Харків. наук.-дослід. каф. мовознавства.* Харків, 1929. № 2. С. 15–19.
337. Синявський О. Н. Фонетична контроверза. *Зап. Іст.-філол. відділу Укр. акад. наук.* Київ, 1927. Кн. 13–14, т. 2. С. 264–276.
338. Сімович В. «Граматика української мови для самонавчання та в допомогу шкільній науці. Київ-Ляйпціг, 1921. 584 с.
339. Сімович В. Літера й політика Українське мовознавство : розвідки й статті : у 2 т. / упоряд., вступ. ст. Ю. Шевельов. Оттава : The Universsty of Ottava Press, 1981–1984. Т. 1. 1981. 451 с. (Українські студії Оттавського університету ; № 4); Т. 2. 1984. 239 с. (Українські студії Оттавського університету; № 6).
340. Сімович В. Практична граматика української мови. Раштат, 1918. 367 с.
341. Скворцов Л. И. Экология слова. Москва : Просвещение, 2007. 207 с.
342. Скорик М. М. Основи теорії гендеру. Київ : К. І. С., 2004. 36 с.
343. Слово о плъку Игоревѣ Игоря, сына Святъславля, внука Ольгова. Київ : Дніпро, 1985. 174 с.
344. Смаль-Стоцький С. Розвиток поглядів про семю словянських мов і їх взаїмне споріднення. Прага : Укр. громад. видав.

фонд, 1927. 92 с.
345. Соболевский А. Два древнихъ памятника галицко-волынскаго нарѣчія. *Русскій філологическій вѣстникъ*. Варшава, 1884. Т. 12. № 3. С. 94–106.
346. Соболевский А. Очерки изъ истории русского языка. Б. м. и Б. и., 1884. Ч. 1. 156, 90 с.
347. Соссюр де Ф. Труды по языкознанию. Москва : Прогресс, 1977. 695 с.
348. Спиркин А. Г. Основы философии. Москва : Политиздат. 1988. 160 с.
349. Ставицька Л. О. Мова і стать. *Критика*. 2003. № 6. 134 с.
350. Степанова С. В. Характер проявления фоносемантических особенностей звуков в различных стилях речи: дис. ... канд. филол. наук. Калуга, 1998. 211 с.
351. Стишов О. А. Нові абревіатури в мові мас-медіа кінця XX ст. *Мовознавство*. 2001. № 1. С. 33–40.
352. Струганець Л. Диференційні ознаки норми літературної мови. Культура слова. Вип. 74. Київ : Вид-ий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 34–43.
353. Сучасна українська літературна мова / за ред. І. К. Білодід. Київ : Наук. думка , 1969. Т. 1. 436 с.
354. Сучасна українська літературна мова / за ред А. П. Грищенко. Київ : Вища шк., 1993. 439 с.
355. Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. Київ : Вища шк., 2000. 430 с.
356. Сучасна українська літературна мова. Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка / за ред. М. М. Фащенко. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 176 с.
357. Пономарів О. Д. Сучасна українська мова / за ред. О. Д. Пономарев. Київ : Либідь, 2001. 400 с.
358. Сучасна українська мова: у 5 кн. / за ред. І. К. Білодід. Київ : Наук. думка, 1969. Кн. 1. 436 с.
359. Сюта Г. М. Літературна норма vs норма поетична. *Культура слова.* Вип. 74. Київ : Вид-ий дім Дмитра Бураго, 2011. С. 51 – 59.
360. Тимошенко П. Д. До питання про взаємозв'язок між фонетичними і морфологічними явищами в історії української мови. *Питання історичного розвитку української мови*. Харків :

Вид-во ХДУ ім. О. М. Горького, 1959. С. 18–20.
361. Тимошенко П. Д. З історії формування орфоепічних норм нової української літературної мови. *Українське усне літературне мовлення*. Київ : Наук. думка, 1967. С. 114–124.
362. Тимошенко П. Д. Зміни й усталення у фонетиці української літературної мови за радянської епохи. *Питання літературознавства та мовознавства*. Харків, 1967. С. 157–159.
363. Тимошенко П. Д. Із спостережень над мовою описів українських замків 1552 р. *Праці 12-ої Респ. діалектологічної наради* (Київ, 21–23 квіт. 1965 р.) / АН УРСР, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні. Київ, 1971. С. 392–402.
364. Тимченко Є. Слов'янська єдність і становище української мови в слов'янській родині. *Україна.* 1924. № 3. С. 3–9.
365. Тимченко Є. Українська граматика. 2-е вид. Київ : Друк. Ун-ту св. Володимира Акціонер. Т-ва друк. і видав. діла Н. Т. Корчак-Новицького, 1917. 168 с.
366. Тирасполь: веб-сайт. URL : http://pop-stat.mashke.org/pmr-ethnic-loc2004.htm (дата звернення 25.12.2018).
367. Тихомирова Т. С. Курс польского языка. Москва : Высшая шк., 1988. 215 с.
368. Ткаченко О. Б. Українська фонетика на історико-типологічному тлі. *Мовознавство*. 1998. № 2 –3. С. 15–25.
369. Толстой Н. К вопросу о зависимости элементов стиля стандартного литературного языка от характера его стандартности (на материале славянских языков). *Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР.* Ашхабад, 1968. С. 126–127.
370. Тоцька Н. І. Голосні фонеми української літературної мови. Київ : Вид-во Київськ. ун-ту, 1973. 192 с.
371. Тоцька Н. І. Ненаголошені алофони голосних фонем української літературної мови (до питання про редукцію голосних). *Мовознавство.* 1970. № 4. С. 21–30.
372. Тоцька Н. І. Орфоепія. *Сучасна українська літературна мова* / за ред. А. П. Грищенко. Київ : Вища шк., 1993. С. 63–66.
373. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика, орфоепія, графіка, орфографія. Київ : Вища шк., 1981. 183 с.
374. Тоцька Н. І. Сучасна українська літературна мова. Фонетика.

Орфоепія. Графіка і орфографія. Завдання і вправи : навч. посібник. Київ : Вища шк., 1995. 151 с.
375. Ужевич Іван. Граматика слов'янська. Київ : Наук. думка, 1970. С. XVII–XXVI.
376. Українська мова: Практикум / Пазяк О. М., Сербенська О. А., Фурдуй М. І., Шевченко Л. Ю. Київ : Либідь, 2000. С. 112–123.
377. Українські грамоти XV століття / гол. ред. В. М. Русанівський. Київ : Наук. думка, 1965. 164 с.
378. Упявська Паола. Невмирущі знаки : Нариси. Київ : Веселка, 1981. 212 с.
379. Успенский Л. В. Слово о словах (очерки о языке). Київ : Веселка, 1987. 387 с.
380. Фаріон Ірина. Краса і сила : суспільно-креативна роль української мови в XI–середині XIX ст. Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2007. 168 с.
381. Фаріон Ірина. Мовна норма : знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей) : монографія. Вид. 3-те, доп. Івано- Франківськ : Місто НВ, 2013. 332 с.
382. Фащенко М. М. До проблем орфоепії: африкати [д͡ж] та [д͡з] в українському літературному мовленні. *Записки з українського мовознавства*. Одеса : Астропринт, 2009. Вип. 18. С. 369 –377.
383. Фащенко М. М. До проблем орфоепії. *Записки з українського мовознавства*. Одеса : Астропринт, 2000. № 9. С. 369–380.
384. Фащенко М. М. Орфоепічні проблеми у вивченні української мови (наслідки одного опитування). *Щорічні записи з українського мовознавства.* Одеса, 1998. Вип. 5. С. 36–45.
385. Фащенко М. М. Орфоепія іменникових словоформ. *Записки з українського мовознавства*: зб. наук. праць / відп. ред. Ю. О. Карпенко. Одеса : АстроПринт, 1999. Вип. 7. С. 34–43.
386. Фащенко М. М. Орфоепія дієслівних форм. *Записки з українського мовознавства* : зб. наук. праць / відп. ред. Ю. О. Карпенко. Одеса : Астропринт, 2000. Вип. 9. С. 42–51.
387. Фащенко М. М. Т. Г. Шевченко і становлення норм української орфоепії. Т. Г. *Шевченко і загальнолюдські ідеали*. Одеса, 1989. Ч. 2. С. 63–65.
388. Фащенко М. М. Українська орфоепія – теорія і практика.

Щорічні записи з українського мовознавства. Одеса : Астропринт, 1999. Вип. 6. С. 3–9.
389. Филин Ф. П. О структуре современного русского литературного языка. *Вопросы языкознания.* 1973. № 2. С. 3–12.
390. Форманова С. В. Інвективи в українській мові : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 336 с.
391. Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. Том 41 : Літературно-критичні праці (1890–1910). Київ : Наук. думка, 1984. 682 с.
392. Хваткова С., Онуфрієнко Г. Генеза української мови у гіпотезах та концепціях мовознавців XIX – XX століть. *Персонал.* 2006. № 12. С. 36–42.
393. Христенок В. Ф. Критерії періодизації історії української літературної мови. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 8. Філологічні науки. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. Вип. 2, С. 169–174.
394. Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. 324 с.
395. Чабаненко В. А. Основи мовної експресії. Київ : Вища школа, 1984. 168 с.
396. Чапленко В. Мова «Слова о полку Ігоревім». Вінніпег, 1950. 32 с.
397. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Львів; Нью-Йорк, 1996.191 с.
398. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків: Акта, 2002. 1054 с. URL : http//litopys.org.ua/shevelov/shev.htm (дата звернення 15.10.2017)
399. Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова? *Вибрані праці.* Кн. 1. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. С. 382–412.
400. Шевчук-Клюжева О. В. Українське усне мовлення Донеччини : монографія. Вінниця : Твори, 2015. 162 с.
401. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. Мюнхен: Молоде життя, 1951. 396 с.
402. Шило Г. Ф. Палатограми українських звуків і система фонем української мови. *Вопросы славянского языкознания.* Львів,

1948. Кн. 1. С. 226–231. (Наук. зап. Львів. держ. ун-ту. Серія філол., вип. 3; Т. 7).
403. Шило Г. Ф. Південно-західні говори на північ від Дністра. Львів : Вид-во Львівського державного педагогічного інституту, 1957. 254 с.
404. Шимановский В. Къ истории древнерусскихъ говоровъ. Варшава: Тип. Ковалевского,1887. 222 с. (розд. паг.).
405. Шляхова С.С. Тень смысла в звуке: введение в русскую фоносемантику. Пермь : Изд-во Пермского государственного педагогического университета, 2003. 216 с.
406. Шонц О. П. Драгоманівка в процесі орфоепічно-орфографічної нормалізації української літературної мови. *Записки з українського мовознавства*. Одеса : Астропринт, 2004. № 14. С. 98–107.
407. Шонц О. П. Науково-теоретичне обґрунтування вимовних норм української літературної мови (кінець XIX – початок XX ст.). *Записки з українського мовознавства*. Одеса : Астропринт, 2000. Вип. 10. С. 146–157.
408. Шонц О. П. Орфографічно-орфоепічні особливості «Хутірної поезії» П.Куліша *Щорічні записи з українського мовознавства.* Одеса, 1998. Вип. 5. С. 45–50.
409. Шонц О. П. Роль словників у процесі орфоепічної нормалізації (Є.Желехівський та Б.Грінченко). *Записки з українського мовознавства*. Одеса : АстроПринт, 1999. Вип. 8. С. 146–157.
410. Шонц О. П. Становлення норм вимови приголосних української літературної мови у першодруках і рукописах II половини XIX ст. – початку XX ст. та їх науково-теоретичне обґрунтування. *Записки з українського мовознавства*. Одеса : Астропринт, 2006. Вип. 16. С. 71–79.
411. Шумлянський Ф. Найголовніші правила українського правопису Української Академії Наук видання 1921 року. Херсон, 1927. 56 с. Окр. відб.: Зап. Херсон. Ін-ту Народ освіти ім. Н. К. Крупської (1926, ч. 2).
412. Экспериментально-фонетический анализ речи. *Проблемы и методы :* Межвузовский сборник. Ленинград : ЛГУ, 1984. 198 с.
413. Юсип-Якимович Ю. В. Ономатопоетика українських говорів

Карпат : семантична, фонетична, словотвірна структура та похідність ономатопів. Ужгород : Граджа. 2007. 260 с.
414. Ющук І. П. Українська мова. Київ : Либідь, 2004. 640 с.
415. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс. Мова. Культура. Влада. Київ, 2000. 288 с.
416. Языковое сознание: содержание и функционирование / отв. ред. Н. В. Уфимцева. Москва, 2000. 256 с.
417. Якобсон П. М. Психология художественного творчества. Москва : Знание, 1971. 47 с.
418. Якобсон Р. О. Звук и значение. Москва : Прогресс,1985. С. 30 –92.
419. Якобсон Р., Фант Г., Халле М. Введение в анализ. Москва : Новое в лингвистике, 1962. 197 с.
420. Белич А. Периодизација српскохрватског језика. *Јужнословенски филолог*. Београд, 1958. Д. 23. Кн. 1–4. С.1–13.
421. Bentley M., Varon E. J. An Accessory Study of «Phonetic Symbolism». *The American Journal of Psychology*. 1933. Vol. 45, № 1. P. 76–86.
422. Bolinger D. L. Rime, assonance, and morpheme analysis. *Word.* 1950. Vol. 6, Iss. 2. P. 117–136. (Bobbs-Merrill reprint series in language and linguistics. Language, 9).
423. Brozović D. Aktuelna kolebanja hrvatske jezične norme. *Jezik.* Zagreb, 1998. Br. 5. S. 161–176.
424. Brozović D. Standardni jezik. Zagreb : Matica hrvatska, 1970. 179 s.
425. Brown R. Words and things. Glencoe: Free Press, 1958. 398 s.
426. Coseriu E. Sistema, norma e «parola». Studi linguistici in onore di Vittore Pisani. *A cura di G. Bolognesi et al.* Brescia: Paideia, 1969. Vol. I. P. 235–253.
427. Druzhynets M. Psychophonosemantics of Ukrainian voiceless sounds (two-stage experimental research). *Science and society. Proceedings of the 1st International conference. Accent Graphics Communications & Publishing.* Hamilton, Canada, 2017. P. 103 –110.
428. Druzhynets M. The Ukrainian verbal broadcasting after incunabula of the Kharkov writers. *Міжкультурна комунікація: проблеми та перспективи.* Вип. 2. Тирасполь, 2015. С. 81–91.

429. Druzhynets M. Ukrainian oral speech on the diachronic level: orthoepy of the first-printed sources of the 19 th century. *Topical Issues of Science and Education.* Warszawa, 2017. Vol. 2. P. 41–46.
430. François G. Studying bilinguals. Oxford : Oxford University Press, 2008. VII, 314 p.
431. Havranek B. On the comparative struktura studies of standart languages. *Travaux linguistiques de Prague.* Prague : Éditions de l'Académie tchécoslovaque des sciences, 1964. Iss. 1. P. 59–66.
432. Johnson, R. C., Suzuki, N. S., Olds, W. K. Phonetic symbolism in an artificial language. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1964. Vol. 69, Iss. 2. P. 233–236.
433. Kainz F. Psychologie der Sprache (fünf Bände, der fünfte Band in zwei Teilbänden). Bd. 5 : Psychologie der Einzelsprachen. Stuttgart : Enke, 1965. Teil 1. VIII, 471 S. ; 1969. Teil 2. XI,767 S.
434. Kainz F. Psychologie der Sprache. Bd. 2 : Vergleichend-genetische Sprachpsychologie. Aufl. 2., umgearb. Stuttgart : Enke, 1960. XII, 760 S.
435. Klajn I. Gramatika srpskog jezika. Beograd: Zavod za udzbenike i nastavna stedstva. 2005. 286 s.
436. Klemensiewicz Z., Lehr-Spławiński T., Urbańczyk S. Gramatyka historyczna języka polskiego. Wyd. 3. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1965. 596 s.
437. Krajčovič R. Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1981. 240 s
438. Krajčovič R. Pri pramenech slovenčiny (Eseje). Martin, 1978. 358 s.
439. 439.Krajčovič R. Slovenčina a slovanské jazyky: Praslovanská geneza slovenčiny. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1974. 328 s
440. 440. Krajčovič R. Vývyn slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava : Slovenské pedagogické nakladatelstvo, 1988. 227 s.
441. Krčmová M. Fonetika a fonologie. Brno : Masarykova univerzita, 2008. 155 c.
442. Lamprecht A., Šlosar D., Bauer J. Historická mluvnice čestiny. Praha : Státní pedagogické nakladatelství, 1986. 423 s.
443. Magnus M. What's in a Word? : studies in Phonosemantics :

[PhD thesis]. [Trondheim] : Norwegian University of Science and Technology, 2001. 204 p.
444. Marks L. E. On colored-hearing synesthesia: cross-modal translations of sensory dimensions. *Psychological Bulletin*. 1975. Vol. 82, Iss. 3. P. 303 – 331.
445. Marks L. E. The Unity of the Senses: Interrelations Among the Modalities. London : Academic Press, 1978. 289 p.
446. Meibauer J. Einführung in die germanistische Linguistik. 2. Auflage. Stuttgart : Metzler, 2007. 120 S.
447. Miron M. S. A cross-linguistic investigation of phontic symbolism. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1961. Vol. 62. P. 623–630.
448. Moser M. Anmerkungen zur Prosta mova (Remarks on the Prosta mova). *Slavica in honorem Slavomíri Wollman septuagenarii.* Praha : Euroslavica, 1995. S. 117–123.
449. Moser M. Kleine Sprachgeschichte des Ukrainischen der mittleren Periode. *Sprache und Literatur der Ukraine zwischen Ost und West*. Bern u. a. 2000. S. 127–144.
450. Müller H. Experimentelle Beiträge zur Analyse des Verhältnisses von Laut und Sinn. Postdam ; Berlin : Müller u. Kiepenheuler Verlag, 1935. 154 S
451. Muysken P. Bilingual speech : a typology of code-mixing. Cambridge University Press. 2000. XVI, 306 p.
452. Newman S. S. Further experiments in phonetic symbolism. *American Journal of Psychology.* 1933. Vol. 45. P. 53–75.
453. Palkova Zdena. Fonetika a fonologie cestiny s obecnym uvodem do problematiky oboru. Pragha: Karolinum, 1994. 320 s.
454. Peterfalvi J. M. Recherch esexperimentalessur le symbolisme phonetigue. Paris : CNRS, 1970. 174 p.
455. Peter H. Weiss, Karl Zilles, Gereon R. Fink. When visual perception causes feeling. *Enhanced cross-modal processing in grapheme-color synesthesia.* NeuroImage. 2005. Vol. 28. P. 859–868.
456. Piotrovski A., Ziólkovsk. Zróż nicovanie j ę zykove a struktura spoleczna Warszawa, 1976. 177 s
457. Popovič I. Geschichte der serbokroatischen Sprache. Wiesbaden : Otto Harrassowitz, 1960. XX, 687 S.

458. Правопис српское езика / Сост. М. Пешикан, І. Јерковиh, М. Пижурица. Београд : Матица Српса, 1994. 503 с.
459. Reczek J. Pochodzenie jezyka polskiego. *Encyklopedia wiedzy o jezyku polskim*. Wroclaw etc. 1978, 3. P. 246 –248.
460. Rimbaud A. Poésies. Paris, 1895. URL : https://fr.wikisource.org/wiki/s
461. Sapir E. A study in phonetic symbolism. *Journal of Experimental Psychology*. 1929. Vol. 12, Iss. 3. P. 225–239.
462. Shevelov G. Y. A historical phonology of the Ukrainian language. Heidelberg : Winter Universitätsverlag, 1979. 809 p. (Historical phonology of the Slavic languages ; 4).
463. Skiljan D. Jezicna politika. Zagreb : Naprijed, 1988. 161, [3] p.
464. Stevanovic M. Stvaranije standardnog knizevnog jezika u prvoj polovicu 20 stoijeca. *VI mezinárodní sjezd slavistů v 1968* (7–13 srpna 1968, Praze). Praha : Academia 1968. 135 s. (Bibliografie Slovanské knihovny; 9).
465. Taylor I. K. An anatomy of words used in a word-matching phonetic symbolism experiment. *The Journal of General Psychology*. 1967. Vol. 76, Iss. 2. P. 231–239.
466. Taylor I. K., Taylor M. M. Another look at phonetic symbolism. *Psychological Bulletin*. 1965. Vol. 64, Iss. 6. P. 413 – 427.
467. Weiss P. H., Zilles K., Gereon R. Fink. When visual perception causes feeling: Enhanced cross-modal processing in grapheme-color synesthesia. *NeuroImage.* 2005. Vol. 28. P. 859 – 868.

ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

468. Бацевич Ф. С., Богданович Г. Ю. Українсько-російський словник термінів міжкультурної комунікації. Саки : ПП Підприємство «Фєнікс», 2011. 284 с.
469. 469. Бибик С. П., Сюта Г. М. Словник іншомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання. Харків : Фоліо, 2006. 623 с.
470. Волощак М. Неправильно – правильно: довідник з українського слововживання: за матеріалами засобів масової інформації. Київ : ВЦ «Просвіта», 2000. 128 с.
471. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів. Київ : Вища шк., 1985. 360 с.

472. Головащук С. І. Складні випадки наголошення: Словник-довідник. Київ : Либідь, 1995. 192 с.
473. Головащук С. І. Словник наголосів. Київ : Наук. думка, 2003. 320 с.
474. Горпинич В. А. Русско-украинский орфоэпический словарь. Киев : Освита, 1992. 254 с.
475. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ : Либідь, 2001. 223 с.
476. Іваницький С., Шумлянський Ф. Російсько-український словник в 2 Т. Вінниця: Вид-во Від. Нар. Освіти, 1918. Т. І, А–О. 266 с.; Вінниця : Вид-во Від. Нар. Освіти,1918. Т. ІІ, П–О. 250 с.
477. Івченко А. О. Тлумачний словник української мови. Харків : Фоліо, 2006. 766 с.
478. Інверсійний словник української мови / відп. ред. С. П. Бевзенко. Київ : Наукова думк., 1985. 811 с.
479. Ковалевська Т., Сологуб Г., Ставченко О. Асоціативний словник української рекламної лексики. Одеса : Астропринт, 2001. 116 с.
480. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н.Ярцева. Москва : Советская энциклопедия, 1990. 685 с.
481. Непийвода Н. Ф. Сам собі редактор: порадник з української мови. Київ : Укр. книга, 1998. 238 с.
482. Новий тлумачний словник української мови: У 4-х томах. 42000 слів / Укл: Яременко Василь, Сліпушко Оксана. Київ : Аконіт, 1998. Т. 1: А-Є. 910 с. ; Київ : Аконіт, 1998. Т.2: Ж-Обд. 912 с.; Київ : Аконіт, 1998. Т.3: Обе-Роб. 928 с.; Київ : Аконіт, 1998. Т.4 : Роб-Я. 944 с.
483. Орфографічний словник української мови. Київ : Наук. думка, 1994.
484. Орфоепічний словник української мови : В 2-т. / За ред. М. М. Пещак, В. М. Русанівського. Київ : Довіра, 2001. Т. 1. 955 с ; Київ: Довіра, 2003. Т.2. 918 с.
485. Погрібний М. І. Орфоепічний словник. Київ : Рад. шк., 1984. 118 с.
486. Погрібний М. І. Словник наголосів. Київ : Радянська школа, 1959. 603 с.
487. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енци-

клопедія. Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
488. Словарь иностранных слов / под ред. И.В. Лехина, С. М. Локшиной, Ф. Н. Петровой. Москва : Гос. Изд-во иностр. и национальных словарей, 1968. 856 с.
489. Словарь современного русского литературного языка. Москва, Ленинград : Изд-во АН СССР. 1963. Т.14. 1392 с.
490. Словарь современного русского литературного языка. Москва, Ленинград: Изд-во АН СССР. 1963. Т.14. 1392 с.
491. 1909. Словарь української мови : в 4 т. / за ред. Б. Грінченка ; зібрала ред. журн. «Київська старина». Київ, 1907–1909.
492. Словник скорочень в українській мові : понад 21 000 скорочень / Гула Н. Д., Жайворонок В. В., Жарова Л. П. та ін.; за ред. Л. С. Паламарчука. Київ : Вища шк., 1988. 512 с.
493. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. 9. 645 с.
494. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. Москва: Академический Проект, 2004. 3-є изд., испр., доп. 991 с.
495. Українська літературна вимова і наголос / Вихованець І., Єрмоленко С., Н. Сологуб Н., Г. Щербатюк Г. Київ : Наук. думка, 1973. 724 с.
496. Українська мова. Енциклопедія / Русанівський В. М. , Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2000. 752 с.
497. Український правопис: проєкт (для обговорення) / Підготувала робоча група Української національної комісії з питань правопису. Без вихідних даних, 2018. 216 с.
498. Український правопис. стереотип, вид. Київ : Наук. думка, 2000. 240 с.
499. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: енциклопедичний словник. Київ: АртЕк, 1998. 156 с.
500. Diecionario dela lengva espanola. Real academiaespanola Editorial Espasa Calpe2001. 2001. Tomo II. 2368 s.
501. Jawor Leszek Bogdan. Popularny słownik wyrazów obcych. Warszawa, 2015, 212 s.
502. Kopaliński Władysław. Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem. Warszawa, 2000, 365 s.
503. Krech Eva Maria, Stook Eberhard, Hirschfeld Ursula, Lutz

Christian Andres. Deut sches aussprache worterbuch. Berlin / New York : De Gruyter, 2010. 1076 s
504. Murrey James. The New Oxford Dictionary of English Oxford University. Pressh. URL: ttps://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.99992/page/n5520.
505. Robert Paul. Le Petit Robert. Dictionnaire alhabetique et analogique de la langve frangaise. Paris: Petit Robert, 2014. 2837 s.
506. The american heritagie college dictionary. Boston / New York: Haghton mifflin company, 2000. 1630 s.
507. Tokarski Jan. Słownik Wyrazów obcych PWN. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa , 1988. nr 17. 536 s.

ДЖЕРЕЛА

508. Білецький-Носенко П. Словник української мови. Підготовка до видання В. В. Німчука /відпов. ред. К. К. Цілуйко. Київ : Наук. думка, 1966. 423 с.
509. Головацкий Я. Грамматика русского языка. Львов, 1864. 158 с.
510. Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті / Підг. тексту І. П. Чепіги. Київ : Наукова думка, 1971. 392 с.
511. Кобзаръ П. П. Артемовьского-Гулака. Киевъ : Типогр. М. П. Фрица, 1877. 35 с.
512. Кобзаръ. Пырятынська ластивка Е. П. Гребинкы. Киевъ : Типогр. Корчакъ-Новицкаго, 1878. 110 с.
513. Котляревский И. Енеида на малороссійскій языкъ перелиціованная И. Котляревскимъ : Ч. 1 – 3 / Иждивенїемь М. Парпуры. СПб., 1798. 32, 38, 72, 24 с. (окрем. паг.).
514. Малороссійскія повѣсти рассказанные Грыцькомъ Основъяненком. Харьковъ 1841. Т.1. 437 с.
515. Осадца М. Граматика руского языка. Львов, 1864. 256с.
516. Основа: Южно-русскій литературно-ученый вѣстникь. СПб., 1861–1862: 1861. – № l. – 336 с.; № 2 – 26 с.; № 3. – 6 с., 106 с., 95 с.; № 4 – 7 с.; № 7 – 9 с., № 9. – 4 с., 11 с., 52 с., 194 с.; № 10. – 4 с., 11 с., 112 с., 160 с., 23 с.; № 11– 12. – 5 с., 6 с., 4 с. , 18 с., 132 с., 64 с., 138 с., 16 с., 48 с., 16 с.; 1862. – № 1. – 95 с., 22 с., 106 с., 96 с., 62 с., 106 с.; № 2. – 8 с., 10 с., 82 с., 106 с., 66 с., 99 с.; № 3. – 80 с., 32 с., 82 с. , 147 с.; № 4 – 23 с., № 8. – 56 с., 46 с., 40 с., 52 с., 63 с.; № 7 – 5 с.; № 10. – 32 с.,

19 с., 32 с., 134 с. (окрем. паг.).
517. Павловскій О. Грамматика малороссійскаго нарѣчія. СПб., 1818. 114 с.
518. Русалка Дністрова. Фотокопія з видання 1837 р. Київ : Держлітвидав, 1950. 133 с.
519. Шевченко Т. Г. Більша книжка. Автографи поезій 1847–1860 рр. Київ : Наук. думка, 1989. 328 с.
520. 5Шевченко Т. Г. Букварь южнорусскій. СПб.: Въ печати Рогенфельдена и К^{0},1861. 24с. Фототип. вид. *Шевченко Т. Г. Буквар південноруський 1861 року*. Київ : Веселка, 1991. 61 с.
521. Шевченко Т. Г. Кобзарь Т. Шевченка. Факс. вид. СПб.: Е.Фишера, 1840. Київ : Дніпро, 1974. 114 с.
522. Шевченко Т. Г. Мала книжка. Автографи поезій 1847–1850 рр. Київ : Наук. думка, 1989. 431 с.

ШКІЛЬНІ ПІДРУЧНИКИ

523. Авраменко О. Українська мова (рівень стандарту): підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ : Грамота, 2018. 208 с.
524. Ващуленко М.С., Дубовик С. Г., Мельничайко О. І. Українська мова: підруч. для 4 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Грамота, 2016. 192 с.
525. Заболотний О. В., Заболотний В. В.Українська мова. підруч. для 5 кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Генеза, 2018. 208 с.
526. Заболотний О. В., Заболотний В. В.Українська мова: підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Генеза, 2015. 256 с.
527. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова: підруч. для 6 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Генеза, 2014. 256 с.
528. Захарійчук М. Д., Мовчун А. І. Українська мова: підруч.для 3 кл. загальноосвітн. навч. закл. Київ : Грамота, 2013. 176 с.
529. Захарійчук М. Д., Мовчун А. І. Українська мова: підруч. для 4 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Грамота, 2015. 192 с.
530. Захарійчук М. Д. Українська мова: підруч. для 2 кл. загальноосвітн. навч. закл. з навч. укр. мовою. Київ : Грамота, 2014. 176 с.
531. Рідна мова : підручник для 5 кл. / Г. Р. Передрій, Л. В. Скуратівський, Г. Т. Шелехова, Я. І. Остаф. Київ : Освіта, 1991. 250 с.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А
ПИТАЛЬНИК ДЛЯ ЕКСПЕРИМЕНТІВ ТА МАТЕРІАЛИ ДЛЯ СОЦОПИТУВАННЯ

ДОДАТОК А.1.
Питальник для експериментів (українська група)

Укажіть прізвище, ім'я, по батькові .....
Навчальний заклад .....
Факультет .....
Спеціальність .....

(1 день)

1. Виберіть і запишіть одну з ознак озвученої антонімічної пари прикметників для звука а [а] ([о], [у], [е], [и], [і]):

– гарний / поганий;
– великий / маленький;
– ніжний / грубий;
– світлий / темний;
– сильний / слабкий**;**
– гарячий / холодний;
– швидкий / повільний;
– веселий / сумний;
– гучний / тихий;
– добрий / злий.

2. Виберіть і запишіть одну з ознак озвученої антонімічної пари прикметників для звука [в] ([м], [н], [н'], [р], [р'], [й], [л], [л']):

– гарний / поганий;
– великий / маленький;
– ніжний / грубий;
– світлий / темний;
– сильний / слабкий**;**
– гарячий / холодний;
– швидкий / повільний;
– веселий / сумний;
– гучний / тихий;
– добрий / злий.

3. Виберіть і запишіть одну з ознак озвученої антонімічної пари прикметників для звука [б] ([д], [д'], [ж], [з], [з'], [д͡з], [д͡з'], [г], [ґ], [д͡ж]):

– гарний / поганий;
– великий / маленький;
– ніжний / грубий;
– світлий / темний;
– сильний / слабкий;
– гарячий / холодний;
– швидкий / повільний;
– веселий / сумний;
– гучний / тихий;
– добрий / злий.

4. Виберіть і запишіть одну з ознак озвученої антонімічної пари прикметників для звука [к] ([п], [т], [т'], [ф], [х], [ц], [ц'], [ч], [ш], [с], [с']):

– гарний / поганий;
– великий / маленький;
– ніжний / грубий;
– світлий / темний;
– сильний / слабкий;
– гарячий / холодний;
– швидкий / повільний;
– веселий / сумний;
– гучний / тихий;
– добрий / злий.

5. Виберіть і запишіть одну з ознак озвученої антонімічної пари прикметників для букви к (п, т, ф, х, ц, ч, ш, с):

– гарна / погана;
– велика / маленька;
– ніжна / груба;
– світла / темна;
– сильна / слабка;
– гаряча / холодна;
– швидка / повільна;
– весела / сумна;
– гучна / тиха;
– добра / зла.

6. Виберіть колір для звука [а] ([о], [у], [и], [і], [е]).

7. Виберіть колір для звука [в] ([м], [н], [н'], [р], [р'], [й], [л], [л']).

8. Виберіть колір для звука [б] ([д], [д'], [ж], [з], [з'], [д͡з], [д͡з'], [г], [ґ], [д͡ж]).

9. Виберіть колір для звука [к] ([п], [т], [ф], [х], [ц], [ч], [ш], [с]).

(2 день)

10. Виберіть та вкажіть колір (Список №2*) для звука (Список №1). Використовувати один колір два рази забороняється.

Список №1	Список №2
[а]	червоний
[о]	жовтий
[у]	зелений
[и]	синій
[і]	чорний
[е]	білий

*Список №2 укладався на основі основних кольорів (білий, чорний, червоний, жовтий, синій, зелений) та тих, які вибирали респонденти в експерименті №1

11. На кожному квадратику (у вас шість різнокольорових квадратиків: червоний, жовтий, зелений, синій, чорний, білий) написати один із голосних звуків зі *Списку голосних звуків*. Писати один і той же звук на різних квадратах забороняється.

Список голосних звуків: [а], [о], [у], [и], [і], [е]

12. Виберіть та вкажіть колір (Список №2) для звука (Список №1).

Список №1	Список №2
[в]	червоний
[м]	жовтий
[н] [н']	зелений
[р] [р']	синій
[й]	чорний
[л] [л']	білий
	фіолетовий
	блакитний
	коричневий

13. На кожному квадратику (у вас дев’ять різнокольорових квадратиків: червоний, жовтий, зелений, синій, чорний, білий, фіолетовий, блакитний, коричневий) написати один із сонорних звуків зі *Списку сонорних звуків*.

Список сонорних звуків [в], [м], [н], [н'], [р], [р'], [й], [л], [л'].

14. Виберіть та вкажіть колір (Список №2) для звука (Список №1).

Список №1	Список №2
[б]	помаранчевий
[д] [д']	жовтий
[ж]	зелений
[з] [з']	синій
[д͡з] [д͡з']	чорний
[г] [л']	білий
[ґ]	червоний
[д͡ж]	

15. На кожному квадратику (у вас сім різнокольорових квадратиків: червоний, жовтий, зелений, синій, чорний, білий, помаранчевий) написати один із дзвінких звуків зі *Списку дзвінких звуків*.

Список дзвінких звуків [б], [д], [д'], [ж], [з], [з'], [д͡з], [д͡з], [г], [ґ], [д͡ж]

16. Виберіть і вкажіть колір (Список №2) для звука (Список №1).

Список №1	Список №2
[к]	рожевий
[п]	жовтий
[т] [т']	зелений
[ф]	синій
[х]	чорний
[ц] [ц']	білий
[ч]	помаранчевий
[ш]	фіолетовий
[с] [с']	коричневий
	червоний

17. На кожному квадратику (у вас десять різнокольорових квадратиків: зелений, рожевий, помаранчевий, фіолетовий, чорний, коричневий, білий, синій, жовтий, червоний) написати один із глухих звуків зі *Списку глухих звуків*.

Список глухих звуків [к], [п], [т], [т'], [ф], [х], [ц], [ц'], [ч], [ш], [с], [с']

ДОДАТОК А.2.
Питальник для експериментів (польська група).
Український варіант

Укажіть
Ім'я, прізвище .....
Країна, область, місто .....
Сфера зайнятості .....

(1 день)

1. Виберіть і запишіть одну з ознак озвученої антонімічної пари прикметників для польського звука [m] ([m'], [n], [n'], [l], [l'], [r], [j]):

– гарний / поганий;
– великий / маленький;
– ніжний / грубий;
– світлий / темний;
– сильний / слабкий;
– гарячий / холодний;
– швидкий / повільний;
– веселий / сумний;
– гучний / тихий;
– добрий / злий.

2. Виберіть колір для звука [m] ([m'], [n], [n'], [l], [l'], [r], [j]).

(2 день)

3. Виберіть та вкажіть колір (Список №2) для звука (Список №1).

Список №1	Список №2
[m] [m']	блакитний
[n] [n']	зелений
[l] [l']	синій
[r]	чорний
[j]	білий
	жовтий
	червоний
	коричневий

4. На кожному квадратику (у вас вісім різнокольорових квадратиків: блакитний, зелений, синій, чорний, білий, жовтий, червоний, коричневий) написати один із сонорних звуків зі *Списку сонорних звуків*.

Список сонорних звуків [m], [m'], [n], [n'], [l], [l'], [r], [j].

Ankieta dla eksperymentu (polska grupa). Wersja polska

Podaj .....
Imię, nazwisk .....
Kraj, województwo, miasto .....
Zawód .....

(1 dzień)

1. Wybierz i zapisz jedną z cech/charakterystyk antonimicznej pary przymiotników dla polskiego dźwięku/głoski-[m] ([m '], [n], [n'], [l], [l '], [r], [j]):

– ładny/brzydki;
– duży / mały;
– łagodny/ nietaktowny;
– jasny / ciemny;
– silny/słaby;
– gorący/zimny;
– szybki/wolny;
– wesoły/smutny;
– głośny/cichy;
– dobry/zły

2. Wybierz kolor dźwięku/głoski [m] ([m '], [n], [n'], [l], [l '], [r], [j]).

(2 dzień)

3. Wybierz i określ kolor (Lista № 2) dźwięku (Lista № 1).

Lista № 1	listy № 2
[m] [m ”]	błękitny
[n] [n ']	zielony
[l] [l ']	niebieski
[r]	czarny
[j]	biały
	żółty
	czerwony
	brązowy

4. W każdym kwadraciku (masz osiem różnokolorowych kwadracików: błękitny, zielony, niebieski, czarny, biały, żółty, czerwony, brązowy) wpisz jedną głoskę dźwięczną z *Listy głosek dźwięcznych*.

Lista głosek dźwięcznych [m], [m '], [n], [n'], [l], [l '], [r], [j]

ДОДАТОК А.3.
Матеріали для соцопитування

1. Укажіть:
   1. Прізвище, ім'я, по батькові
   2. Рік народження
   3. Місце проживання
   4. Освіта
   5. Місце роботи

2. Прочитайте слова, дотримуючись орфоепічних норм:

Голосні

1. *вершник*
2. *виделка*
3. *життя*
4. *вершина*
5. *весна*
6. *везіння*
7. *перука*
8. *усміхається*
9. *іноді*
10. *зозуля*
11. *проміння*

Приголосні

12. *стежка*
13. *Вишгород*
14. *вокзал*
15. *сніг*
16. *обпалений*
17. *відхилити*
18. *міжпланетний*
19. *могти*
20. *легкий*
21. *впав*
22. *вовк*
23. *навчання*
24. *розписати*
25. *безпека*
26. *зцідити*

27. *зсунути*
28. *з кавою*
29. *джерело*
30. *дзвінок*

Звукосполуки

31. *розжувати*
32. *розчистити*
33. *розшити*
34. *безжально*
35. *безшумно*
36. *без джему*
37. *зшити*
38. *зчарувати*
39. *зжитися*
40. *з джерела*
41. *Лідчин*
42. *вивізши*
43. *принісши*
44. *Мотузчин*
45. *Парасчин*
46. *книжці*
47. *відважся*
48. *смієшся*
49. *свашці*
50. *мучся*
51. *лиш зараз*
52. *між зорями*
53. *Меч Зари*
54. *лиш дзвін*
55. *між дзеркалами*
56. *піч дзеркальна*
57. *річці*
58. *молодший*
59. *відзнака*
60. *відсвяткувати*
61. *заводський*
62. *відцвісти*
63. *блюдце*

64. *від дзвінка*
65. *від джерела*
66. *під швом*
67. *під човном*
68. *наладчик*
69. *віджити*
70. *відчистити*
71. *сміється*
72. *багатство*
73. *митцем*
74. *квітці*
75. *от зараз*
76. *от дзеркало*
77. *отже*
78. *сітчатка*
79. *коротший*
80. *от джміль*
81. *пшеничний*
82. *хвастливий*
83. *студентський*
84. *хустці*
85. *радість*
86. *невістчин*
87. *незалежність*
88. *стіна*

ДОДАТОК Б
ПСИХОФОНОСЕМАНТИКА ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ДОДАТОК Б.1.
Фонетичне значення українських голосних звуків

ОЗНАКИ	ЗВУКИ					
	[а]	[о]	[у]	[и]	[і]	[е]
Гарний	78 %*	74 %	70 %	60 %	74 %	68 %
Поганий	22 %	26 %	30 %	40 %	26 %	32 %
Великий	84 %	82 %	54 %	80 %	24 %	78 %
Малий	16 %	18 %	46 %	20 %	76 %	22 %
Ніжний	24 %	62 %	66 %	18 %	90 %	20 %
Грубий	76 %	38 %	34 %	82 %	10 %	80 %
Світлий	68 %	58 %	52 %	46 %	56 %	40 %
Темний	32 %	42 %	48 %	54 %	44 %	60 %
Сильний	88 %	68 %	74 %	56 %	30 %	82 %
Слабкий	12 %	32 %	26 %	44 %	70 %	18 %
Гарячий	22 %	44 %	28 %	52 %	58 %	22 %
Холодний	78 %	56 %	72 %	48 %	42 %	78 %
Швидкий	64 %	54 %	74 %	44 %	40 %	48 %
Повільний	36 %	46 %	26 %	56 %	60 %	52 %
Веселий	62 %	68 %	64 %	42 %	62 %	46 %
Сумний	38 %	32 %	36 %	58 %	38 %	54 %
Гучний	92 %	78 %	58 %	64 %	32 %	78 %
Тихий	8 %	22 %	42 %	36 %	68 %	22 %
Добрий	78 %	76 %	64 %	38 %	94 %	46 %
Злий	22 %	24 %	36 %	62 %	6 %	54 %

* Відсоток респондентів, які вказали на таку ознаку.

ДОДАТОК Б.2.
Спільне та відмінне фонетичне значення українських і російських голосних

Звуки	Спільне значення	Відмінне значення (притаманне українським голосним)
[а]	*гарний, великий, грубий, світлий, холодний, гучний, добрий*	*сильний, швидкий, весели*
[о]	*гарний, великий, світлий, сильний, повільний, гучний*	*ніжний, гарячий, веселий, добрий*
[у]	*великий, холодний, гучний*	*гарний, ніжний, світлий, сильний, швидкий, веселий, добрий*
[и]	*великий, грубий, темний, сильний, повільний, сумний, гучний, злий*	*гарний, гарячий*
[і]	*гарний, маленький, ніжний, світлий, слабкий, повільний, веселий, тихий, добрий*	*гарячий*
[е]	*гарний, великий, грубий, сильний, холодний, повільний, сумний, гучний, злий*	*темний*

ДОДАТОК Б.3.
Кольорові асоціації голосних звуків української мови
Експеримент №1. Вільний вибір співвіднесень

КОЛЬОРИ	ЗВУКИ					
	[а]	**[о]**	**[у]**	**[и]**	**[і]**	**[е]**
ЧЕРВОНИЙ	66 %	2 %	6 %	2 %	8 %	4 %
СИНІЙ	8 %	22 %	22 %	14 %	44 %	14 %
ЖОВТИЙ	4 %	18 %	38 %	2 %	20 %	6 %
ЗЕЛЕНИЙ	4 %	4 %	20 %	6 %	8 %	52 %
БІЛИЙ	14 %	48 %	6 %	4 %	6 %	2 %
ЧОРНИЙ	2 %	–	4 %	48 %	–	8 %
СІРИЙ	2 %	4 %	2 %	8 %	4 %	4 %
КОРИЧНЕВИЙ	–	–	2 %	10 %	–	8 %
РОЖЕВИЙ	–	2 %	–	2 %	10 %	–
ФІОЛЕТОВИЙ	–	–	–	2 %	–	2 %
ПОМАРАНЧЕВИЙ	–	–	–	2 %	–	–

ДОДАТОК Б.4.
Кольорові асоціації голосних звуків української мови
Експеримент №2. Вибір однозначних співвіднесень

КОЛЬОРИ	ЗВУКИ					
	[а]	[о]	[у]	[и]	[і]	[е]
ЧЕРВОНИЙ	72 %	10 %	6 %	4 %	8 %	6 %
ЖОВТИЙ	2 %	20 %	46 %	12 %	26 %	14 %
ЗЕЛЕНИЙ	4 %	10 %	16 %	10 %	6 %	46 %
СИНІЙ	2 %	12 %	12 %	16 %	48 %	18 %
ЧОРНИЙ	12 %	6 %	10 %	56 %	2 %	10 %
БІЛИЙ	8 %	42 %	10 %	2 %	10 %	6 %

ДОДАТОК Б.5.
Кольорові асоціації голосних звуків української мови
Експеримент № 3. Безпосереднє співвіднесення звука з кольором

КОЛЬОРИ	ЗВУКИ					
	[а]	[о]	[у]	[и]	[і]	[е]
ЧЕРВОНИЙ	68 %	10 %	12 %	8 %	10 %	6 %
ЖОВТИЙ	2 %	12 %	50 %	4 %	18 %	16 %
ЗЕЛЕНИЙ	6 %	14 %	14 %	16 %	6 %	54 %
СИНІЙ	4 %	10 %	6 %	18 %	48 %	8 %
ЧОРНИЙ	10 %	8 %	10 %	52 %	4 %	12 %
БІЛИЙ	10 %	46 %	8 %	2 %	14 %	4 %

ДОДАТОК В
ПСИХОФОНОСЕМАНТИКА СОНОРНИХ ЗВУКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ МОВ

ДОДАТОК В.1.
Фонетичне значення українських сонорних звуків

Звуки / *Ознаки*	[м]	[л]	[н]	[р]	[j]	[л′]	[р′]	[н′]	[в]
Гарний	60 %	96 %	72 %	22 %	26%	78 %	70 %	54 %	58 %
Поганий	40 %	4 %	28 %	78 %	74%	22 %	30 %	46 %	42 %
Великий	94 %	64 %	40 %	94 %	30%	12 %	26 %	38 %	62 %
Малий	6 %	36 %	60 %	6 %	70%	88 %	74 %	62 %	38 %
Ніжний	34 %	92 %	52 %	34 %	18%	68 %	64 %	72 %	34 %
Грубий	66 %	8 %	48 %	66 %	82%	32 %	36 %	28 %	66 %
Світлий	44 %	62 %	26 %	28 %	44%	76 %	96 %	58 %	72 %
Темний	56 %	38 %	74 %	72 %	56%	24 %	4 %	42 %	28 %
Сильний	70 %	52 %	76 %	62 %	46%	40 %	56 %	34 %	58 %
Слабкий	30 %	48 %	24 %	38 %	54%	60 %	44 %	66 %	42 %
Гарячий	36 %	34 %	38 %	56 %	34%	96 %	62 %	88 %	94 %
Холодний	64 %	66 %	62 %	44 %	66%	4 %	38 %	12 %	6 %
Швидкий	12 %	74 %	72 %	70 %	70%	38 %	52 %	90 %	76 %
Повільний	88 %	26 %	28 %	30 %	30%	62 %	48 %	10 %	24 %
Веселий	22 %	62 %	20 %	12 %	28%	56 %	70 %	54 %	58 %
Сумний	78 %	38 %	80 %	88 %	72%	44 %	30 %	46 %	42 %
Гучний	42 %	72 %	12 %	84 %	52%	74 %	80 %	38 %	16 %
Тихий	58 %	28 %	88 %	16 %	48%	26 %	20 %	62 %	84 %
Добрий	28 %	94 %	76 %	28 %	88%	32 %	82 %	88 %	66 %
Злий	72 %	6 %	24 %	72 %	12%	68 %	18 %	12 %	34 %

ДОДАТОК В.2.
Фонетичне значення сонорних звуків польської мови

Звуки / *Ознаки*	[m]	[m′]	[n]	[n′]	[r]	[l]	[l′]	[j]
Гарний	88%	54%	22%	82%	12%	54%	70%	42%
Поганий	12%	46%	78%	18%	88%	46%	30%	58%
Великий	84%	28%	30%	36%	74%	86%	20%	64%
Малий	16%	72%	70%	64%	26%	14%	80%	36%
Ніжний	54%	90%	96%	80%	58%	62%	76%	86%
Грубий	46%	10%	4%	20%	42%	38%	24%	14%
Світлий	48%	66%	86%	52%	94%	84%	92%	80%
Темний	52%	34%	14%	48%	6%	16%	8%	20%
Сильний	78%	30%	44%	38%	88%	74%	34%	40%
Слабкий	22%	70%	56%	62%	12%	26%	66%	60%
Гарячий	44%	84%	52%	66%	38%	88%	72%	88%
Холодний	56%	16%	48%	34%	62%	12%	28%	12%
Швидкий	68%	26%	38%	96%	64%	76%	56%	26%
Повільний	32%	74%	62%	4%	36%	24%	44%	74%
Веселий	16%	62%	64%	70%	46%	44%	90%	34%
Сумний	84%	38%	36%	30%	54%	56%	10%	66%
Гучний	74%	24%	32%	64%	70%	28%	44%	46%
Тихий	26%	76%	68%	36%	30%	72%	56%	54%
Добрий	42%	58%	74%	88%	30%	62%	66%	70%
Злий	58%	42%	26%	12%	70%	38%	34%	30%

ДОДАТОК В.3.
Кольорові асоціації сонорних звуків української мови
Експеримент №1. Вільний вибір співвіднесень

Кольори									
Звуки	**зелений**	**синій**	**блакитний**	**чорний**	**білий**	**червоний**	**жовтий**	**фіолетовий**	**коричневий**
[в]	8 %	12 %	12 %		32 %	8 %	2 %	2 %	24 %
[м]	6 %	14 %	6 %	2 %	12 %	32 %	4 %	18 %	6 %
[н]	14 %	10 %		14 %	12 %	16 %	8 %	6 %	20 %
[л]	8 %	2 %	26 %	8 %	10 %	16 %	6 %	14 %	10 %
[р]	14 %	16 %	8 %	26 %	6 %	4 %	10 %	6 %	10 %
[й]	28 %	12 %	6 %		6 %	12 %	14 %	10 %	12 %
[н']	2 %	10 %	8 %	12 %	12 %	16 %	14 %	18 %	8 %
[л']	8 %	14 %	6 %	6 %	16 %	8 %	26	12	4 %
[р']	18 %	24 %	10%	8 %	2 %	10 %	8 %	10 %	10 %

ДОДАТОК В.4.
Кольорові асоціації сонорних звуків української мови
Експеримент №2. Вибір однозначних співвіднесень

Кольори									
Звуки	**зелений**	**синій**	**блакитний**	**чорний**	**білий**	**червоний**	**жовтий**	**фіолетовий**	**коричневий**
[в]	12%	18%	10%	6%	24%	10%	2%	6%	12%
[м]	4%	16%	14%	8%	10%	20%	8%	14%	6%
[н]	10%	14%	2%	14%	10%	8%	6%	2%	34%
[л]	6%	6%	16%	12%	14%	12%	10%	14%	10%
[р]	12%	16%		32%		2%	10%	10%	18%
[й]	36%	14%				10%	14%	12%	14%
[н']		10%		2%	14%	14%	16%	36%	8%
[л']	12%	12%	10%	8%	16%		20%	12%	10%
[р']	16%	40%	6%	4%	2 %	10%	12%		10%

ДОДАТОК В.5.

Кольорові асоціації сонорних звуків української мови

Експеримент № 3.Безпосереднє співвіднесення звука з кольором

Кольори									
Звуки	**зелений**	**синій**	**блакитний**	**чорний**	**білий**	**червоний**	**жовтий**	**фіолетовий**	**коричневий**
[в]	10%	14%	12%	14%	18%	12%	4%	2%	14%
[м]		16%	10%	8%	14%	24%	6%	12%	10%
[н]	12%	16%	14%	8%	2%	10%	6%		32%
[л]	8%	6%	18%	8%	14%	14%	12%	10%	10%
[р]	14%	14%	14%	28%	12%			2%	16%
[й]	26%	12%	2%	10%	2%	8%	16%	10%	14%
[н']		14%			16%	16%	18%	22%	14%
[л']	10%	12%	12%	8%	12%	8%	20%	10%	8%
[р']	14%	22%	14%	10%	2%	14%	10%	2%	12%

ДОДАТОК В.6.

Кольорові асоціації польських сонорних звуків

Експеримент №1. Вільний вибір співвіднесень

Кольори								
Звуки	**зелений**	**синій**	**блакитний**	**чорний**	**білий**	**червоний**	**жовтий**	**коричневий**
[m]	12 %	8 %	14 %		4 %	32 %	6 %	24 %
[n]	2 %	20 %	8 %	16 %	8 %	2 %		44 %
[r]	4 %	24 %	6 %	36 %	18 %		10 %	2 %
[l]	14 %	4 %	26 %	14 %	6 %	18 %	16 %	8 %
[l']	4 %	16 %		14 %	2 %	6 %	48 %	10 %
[m']	14 %	32 %	6%	10 %	18 %	8 %	4 %	8 %
[n']	2 %	12 %	22 %	16 %	28 %	8 %	4 %	8 %
[j]	34 %	16 %	12 %	10 %	6 %	2 %	6 %	14 %

ДОДАТОК В.7.
Кольорові асоціації польських сонорних звуків
Експеримент №2. Вибір однозначних співвіднесень

Кольори								
Звуки	**зелений**	**синій**	**блакитний**	**чорний**	**білий**	**червоний**	**жовтий**	**коричневий**
[m]	14 %	6 %	16 %			52 %	10 %	2 %
[n]	2 %	16 %	10 %	18 %	2 %	8 %	6 %	38 %
[r]	4 %	22 %	8 %	40 %	20 %		6 %	
[l]	12 %	6 %	30 %	8 %	20 %	6 %	4 %	14 %
[l']	8 %	10 %	2 %	12 %	4 %	2 %	50 %	12 %
[m']	16 %	36 %	8 %	10 %	14 %	10 %	6 %	
[n']		14 %	14 %	12 %	32 %	8 %	4 %	16 %
[j]	34 %	14 %	12 %	8 %	8 %	4 %	8 %	12 %

ДОДАТОК В.8.
Кольорові асоціації польських сонорних звуків.
Експеримент № 3.Безпосереднє співвіднесення звука з кольором

Кольори								
Звуки	**зелений**	**синій**	**блакитний**	**чорний**	**білий**	**червоний**	**жовтий**	**коричневий**
[m]	10 %	8 %	12 %		4 %	56 %	6 %	4 %
[n]	2 %	14 %	10 %	16 %	2 %	8 %	4 %	44 %
[r]	6 %	20 %	10 %	36 %	18 %		6 %	4 %
[l]	10 %	4 %	34 %	8 %	20 %	6 %	4 %	14 %
[l']	2 %	18 %		10 %	8 %	12 %	48 %	2 %
[m']	12 %	42 %	8 %	6 %	14 %	6 %	8 %	4 %
[n']		10 %	12 %	12 %	34 %	10 %	6 %	16 %
[j]	40 %	12 %	14 %		6 %	6 %	10 %	12 %

ДОДАТОК Г
ПСИХОФОНОСЕМАНТИКА ДЗВІНКИХ ЗВУКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ДОДАТОК Г.1.
Фонетичний зміст українських дзвінких звуків

Ознаки	[б]	[д]	[д']	[ж]	[з]	[з']	[д͡ж]	[д͡з]	[д͡з']	[ґ]	[г]
Гарний **Поганий**	90% 10%	84% 16%	60% 40%	63% 37%	80% 20%	94% 6%	58% 42%	65% 35%	91% 9%	31% 69%	38% 62%
Великий **Малий**	56% 44%	72% 28%	32% 68%	67% 33%	60% 40%	29% 71%	84% 16%	68% 32%	60% 40%	68% 32%	45% 55%
Грубий **Ніжний**	54% 46%	48% 52%	13% 87%	72% 28%	29% 71%	22% 78%	75% 25%	60% 40%	25% 75%	82% 18%	57% 43%
Темний **Світлий**	30% 70%	80% 20 %	22% 78%	45% 55%	17 % 83 %	28% 72%	35% 65%	26% 74%	26% 74%	66% 34%	57% 43%
Слабкий **Сильний**	4% 96%	43% 57%	36% 64%	40% 60%	37% 63%	32% 68%	28% 72%	44% 56%	25% 75%	75% 25%	59% 41%
Холодний **Гарячий**	94% 6%	86% 14%	35% 65%	34% 66%	63% 37%	32% 68%	40% 60%	40% 60%	29% 71%	55% 45%	55% 45%
Повільний **Швидкий**	22% 78%	20% 80%	62% 38%	33% 67%	38% 62%	40% 60%	42% 58%	17 % 83%	45% 55%	29% 71%	43% 57%
Сумний **Веселий**	98% 2%	84% 16%	32% 68%	37% 63%	28% 72%	37% 63%	38% 62%	17% 83%	26% 74%	58% 42%	56% 44%
Гучний **Тихий**	22% 78%	76% 24%	31% 69%	60% 40%	63% 37%	38% 62%	80% 20%	74% 26%	60% 40%	66% 34%	40% 60%
Добрий **Злий**	30% 70%	80% 20%	80% 20%	63% 37%	96% 4%	98% 2%	31% 69%	52% 48%	66% 34%	40% 60%	48% 52%

ДОДАТОК Г.2.
Кольорові асоціації дзвінких звуків української мови
Експеримент №1. Вільний вибір співвіднесень

Кольори	*Звуки*										
	[б]	*[д]*	*[д']*	*[ж]*	*[з]*	*[з']*	*[дж]*	*[дз]*	*[дз']*	*[ґ]*	*[г]*
Зелений	20%	8%	22%	-	46%	18%	8%	8%	6%	8%	6%
Червоний	-	10%	10%	10%	6%	12%	4%	2%	4%	8%	6%
Помаранчевий	2%	-	6%	6%	4%	6%	24%	22%	10%	4%	8%
Синій	16%	16%	4%	4%	6%	10%	4%	8%	2%	4%	12%
Коричневий	4%	10%	4%	10%	-	-	8%	8%	6%	6%	6%
Сірий	2%	6%	10%	2%	-	6%	-	6%	-	6%	14%
Жовтий	6%	22%	14%	28%	12%	12%	10%	10%	26%	4%	4%
Блакитний	20%	6%	6%	2%	4%	-	6%	4%	6%	6%	8%
Білий	26%	4%	8%	8%	12%	10%	6%	6%	8%	8%	10%
Фіолетовий	-	-	4%	12%	-	-	6%	10%	8%	6%	-
Чорний	4%	18%	6%	10%	-	12%	8%	6%	14%	26%	20%
Золотий	-	-	-	-	6%	-	-	-	-	4%	-
Рожевий	-	-	4%	4%	4%	2%	14%	6%	4%	6%	4%
Салатний	-	-	-	4%	-	12%	2%	-	6%	-	-
Пурпуровий	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2%	-
Брунатний	-	-	2%	-	-	-	-	-	-	-	-
Малиновий	-	-	-	-	-	-	-	4%	-	2%	-
Гранатовий	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2%

ДОДАТОК Г.3.
Кольорові асоціації дзвінких звуків української мови
Експеримент №2. Вибір однозначних співвіднесень

Кольори	*Звуки*										
	[б]	*[д]*	*[д']*	*[ж]*	*[з]*	*[з']*	*[дж]*	*[дз]*	*[дз']*	*[ґ]*	*[г]*
Білий	54%	16%	20%	6%	14%	12%	8%	2%	18%	4%	12%
Чорний	12%	30%	18%	28%	8%	6%	16%	8%	4%	28%	28%
Червоний	4%	20%	32%	12%	18%	14%	16%	18%	12%	18%	8%
Зелений	10%	10%	16%	6%	50%	34%	12%	28%	14%	4%	18%
Синій	6%	22%	12%	8%	-	16%	10%	24%	30%	26%	22%
Жовтий	14%	2%	2%	40%	10%	18%	38%	20%	22%	20%	12%

ДОДАТОК Г.4.
Кольорові асоціації дзвінких звуків української мови
Експеримент № 3.Безпосереднє співвіднесення звука з кольором

Кольори	*Звуки*										
	[б]	*[д]*	*[д']*	*[ж]*	*[з]*	*[з']*	*[дж]*	*[дз]*	*[дз']*	*[ґ]*	*[г]*
Білий	52%	16%	18%	8%	12%	8%	16%	4%	12%	20%	8%
Чорний	18%	22%	14%	28%	8%	6%	18%	8%	8%	26%	26%
Червоний	2%	18%	24%	10%	6%	10%	12%	14%	26%	22%	18%
Зелений	6%	8%	12%	8%	56%	40%	8%	34%	14%	14%	10%
Блакитний	14%	26	14%	4%	10%	16%	14%	24%	16%	16%	20%
Жовтий	8%	10%	18%	42%	8%	20%	32%	16%	24%	2%	18%

ДОДАТОК Д
ПСИХОФОНОСЕМАНТИКА ГЛУХИХ ЗВУКІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕР, ЩО ЇХ ПОЗНАЧАЮТЬ

ДОДАТОК Д.1.
Фонетичне значення українських глухих звуків

	[К]	*[П]*	*[Т]*	*[Т']*	*[Ф]*	*[Х]*	*[Ц]*	*[Ц']*	*[Ч]*	*[Ш]*	*[С]*	*[С']*
Гарний	70%	40%	60%	8%	42%	54%	64%	88%	42%	60%	68%	74%
Поганий	30%	60%	40%	92%	58%	46%	36%	12%	58%	40%	32%	26%
Великий	52%	46%	62%	18%	64%	36%	58%	20%	50%	78%	50%	16%
Малий	48%	54%	38%	82%	36%	64%	42%	80%	50%	22%	50%	84%
Ніжний	52%	42%	26%	90%	36%	42%	44%	82%	18%	34%	58%	18%
Грубий	48%	58%	74%	10%	64%	58%	56%	18%	82%	66%	42%	82%
Світлий	48%	30%	42%	84%	26%	50%	68%	90%	28%	38%	72%	82%
Темний	52%	70%	58%	16%	74%	50%	32%	10%	72%	62%	28%	18%
Сильний	56%	42%	56%	22%	68%	46%	40%	26%	60%	68%	52%	22%
Слабкий	44%	58%	44%	78%	32%	54%	60%	74%	40%	32%	48%	78%
Гарячий	40%	30%	40%	82%	26%	26%	56%	70%	40%	32%	48%	64%
Холодний	60%	70%	60%	18%	74%	74%	44%	30%	60%	68%	52%	36%
Швидкий	68%	20%	78%	34%	52%	44%	64%	46%	58%	70%	52%	46%
Повільний	32%	80%	22%	66%	48%	56%	36%	54%	42%	30%	48%	54%
Веселий	64%	20%	46%	64%	40%	28%	68%	64%	46%	30%	50%	50%
Сумний	36%	80%	54%	36%	60%	72%	32%	36%	54%	70	50%	50%
Гучний	62%	78%	46%	24%	32%	16%	62%	40%	64%	36%	42%	24%
Тихий	38%	22%	54%	76%	68%	84%	38%	60%	36%	64%	58%	76%
Добрий	54%	60%	54%	84%	40%	54%	70%	80%	48%	52%	70%	60%
Злий	46%	40%	46%	16%	60%	46%	30%	20%	52%	48%	30%	40%

ДОДАТОК Д.2.
Фонетичне значення літер, що позначають українські глухі

	К	*П*	*Т*	*Ф*	*Х*	*Ц*	*Ч*	*Ш*	*С*
Гарна	52%	54%	40%	40%	50%	32 %	42%	32%	28%
Погана	48%	46%	60%	60%	50%	68 %	58%	68%	72%
Велика	78%	20%	20%	12%	46%	44%	34%	14%	34%
Мала	22%	80%	80%	88%	54%	56%	66%	86%	66%
Ніжна	44%	72%	68%	50%	64%	54%	64%	66%	56%
Груба	56%	28%	32 %	50%	36%	46%	36%	34%	44%
Світла	24%	66%	48%	48%	26%	68%	56%	58%	34%
Темна	76%	34%	52%	52%	74%	32%	44%	42%	66%
Сильна	24%	64%	30 %	34%	92%	48%	36%	36%	48%
Слабка	76%	36%	70%	66%	8%	52%	64%	64%	52%
Гаряча	28%	72%	54%	56%	72%	52%	58%	54%	46%
Холодна	72%	28%	46%	44 %	28%	48%	42%	46%	54%
Швидка	28%	54%	36 %	54%	60%	42%	58%	40%	38%
Повільна	72%	46%	64%	46%	40%	58%	42%	60%	62%
Весела	46%	70%	58%	50%	72%	34%	64%	66%	34%
Сумна	54%	30%	42 %	50%	28%	66%	36%	34%	66%
Гучна	40%	32%	42%	36%	26%	50%	40%	40%	36%
Тиха	60%	68%	58%	64%	74%	50%	60%	60%	64%
Добра	64%	34%	52%	62%	48%	56%	48%	46%	64%
Зла	36%	66%	48%	38%	52%	44%	52%	54%	36%

ДОДАТОК Д.3.
Кольорові асоціації українських глухих звуків.
Експеримент № 1.Вільний вибір співвіднесень

звуки	зелений	рожевий	помаранчевий	фіолетовий	чорний	коричневий	білий	синій	жовтий	червоний	сірий	блакитний
[к]	8%	8%	20%		12%	32%		2%	8%	8%		2%
[п]	12%	4%	2%	4%	10%	18%	10%	16%	16%	4%		4%
[Т]	20%	2%	14%	8%	8%	8%	6%	8%	12%	2%	2%	10%
[ф]	4%	2%	4%	54%	6%	4%		10%	2%	10%	2%	2%
[х]	10%	6%	16%	6%	12%	2%	12%	10%	6%	4%	14%	2%
[ц]	14%	14%	4%	4%	8%	2%	4%	8%	30%	4%	4%	4%
[ч]		4%	10%	8 %	36%	14%		10%	2 %	14 %		2%
[ш]	10%	16%	12%	6%	10%	12%	12%	8%	6%	6%	2%	
[с]	8%	14%	2%			2%	16%	34%	4%	6%	6%	8%
[т']	12%	8%		4%	28%	10%		6%		10%	10%	12%
[ц']	24%	12%	4%	10%		14%		12%	8%		6%	10%
[с']	16%	10%	8%			12%	12%		20%	8%	6%	8%

ДОДАТОК Д.4.
Кольорові асоціації дзвінких звуків української мови
Експеримент №2. Вибір однозначних співвіднесень

Звуки	зелений	рожевий	помаранчевий	фіолетовий	чорний	коричневий	білий	синій	жовтий	червоний
[к]	12%	10%	10%	4%	12%	34%	2%	8%	8%	
[п]	6%	6%	36%	2%	16%	8%	8%	8%	10%	
[Т]	18%	6%	10%	2%	12%	6%	6%	26%	14%	
[ф]	4%	8%	2%	56%	8%	10%	2%			10%
[х]	12%	12%	18%	8%	12%	12%	8%	8%	10%	
[ц]	22%	24%	6%	2%	8%	6%	6%	8%	18%	
[ч]	10%	14%	6%		26%	12%	10%	8%		14%
[ш]	4%	8%	12%	10%		16%	14%	16%	8%	12%
[с]	12%	8%	2%	6%	4%	14%	38%	10%	6%	
[т']	12%	14%	2%	18%	20%	12%		12%	4%	6%
[ц']	22%	14%	12%	12%		14%			14%	12%
[с']	16%	4%	14%				16%	4%	28%	18%

ДОДАТОК Д.5.

Кольорові асоціації глухих звуків української мови

Експеримент № 3.Безпосереднє співвіднесення звука з кольором

звуки	зелений	рожевий	помаранчевий	фіолетовий	чорний	коричневий	білий	синій	жов тий	червоний
[К]	30%	10%	2%	6%	6%	20%	2%	8%	10%	6 %
[П]	4%	6%	30%	8%	8%	10%	14%	10%	10%	
[Т]	22%	14%	10%	14%	2%	6%	12%	2%	14%	4 %
[ф]	4%	10%	6%	52%	10%	6%	2%		10%	
[Х]	10%	8%	10%	6%	10%	22%	8%	6%	20%	
[Ц]	12%	24%	8%	4%	6%	10%	16%	6%	14%	
[Ч]	4%	10%	12%	8%	44%	6%	2%	10%	4%	
[Ш]		16%	8%	2%	14%	26%	14%	14%	6%	
[С]	4%	4%	6%		14%	6%	22%	44%		
[Т']		10%	6%	10%	24%	12%		12%	16%	10%
[Ц']	32%	8%	12%	8%	6%	12%		12%	8%	2 %
[С']	14%	6%	16%		12%	10%	12%	8%	22%	

ДОДАТОК Е
ПОКАЗНИК ВИМОВИ УКРАЇНСЬКИХ ГОЛОСНИХ ЗВУКІВ УКРАЇНСЬКИМИ ТА ЗАРУБІЖНИМИ РЕСПОНДЕНТАМИ

Додаток Е.1.
Україна. Вимова українських голосних звуків

(Прийняті скорочення: ПнУ – Північна Україна, ПдУ – Південна Україна, ЗхУ – Західна Україна, СхУ – Східна Україна, ЦУ – Центральна Україна)

Слова	Правильна вимова	Девіації
Вершник	[v é р ш н и^{е} к] Україна 36 % ПнУ 12% ПдУ 84 % ЗхУ 0 % СхУ 16 % ЦУ 68 %	[v é р ш н и к] 64% 88% 16 % 100 % 84 % 32 %
Виделка	[v е д é л к а], [v и^{е} д é л к а] Україна 34 % ПнУ 20% ПдУ 70 % ЗхУ 0 % СхУ 18 % ЦУ 62 %	[v и д é л к а] 62 % 80% 30 % 100 % 82 % 38 %
Життя	[ж е^{и}т:′ á], [ж и^{е} т:′ á] Україна 49 % ПнУ 70% ПдУ 78 % ЗхУ 0 % СхУ 6 % ЦУ 86 %	[ж и т:′ á] 51 % 30% 22 % 100 % 94 % 14 %
Вершина	[v и р ш и́ н а], [v и^{е} р ш и́ н а] Україна 38 % ПнУ 10% ПдУ 90 % ЗхУ 20 % СхУ 10 % ЦУ 58 %	[v е р ш и́ н а] 62 % 90% 10 % 80 % 90 % 42 %
Весна	[v е^{и}с н á] Україна 72 % ПнУ 78% ПдУ 84 % ЗхУ 72 % СхУ 62 % ЦУ 62 %	[v и с н á] [v е с н á] 28 % 22% 16 % 28 % 38 % 38 %

Везіння	[v и^{е} з’ і́ н:′ а], [v и з’ і́ н:′ а] Україна 37 % ПнУ 12% ПдУ 70 % ЗхУ 12 % СхУ 18 % ЦУ 50 %	[v е з’ і́ н:′ а] 63 % 88% 30 % 88 % 82 % 50 %
Перука	[п и^{е} р у́ к а], [п и р у́ к а] Україна 23 % ПнУ 6% ПдУ 42 % ЗхУ 14 % СхУ 6 % ЦУ 36 %	[п е р у́ к а] 77 % 94 % 58 % 86 % 94 % 64 %
Усміхається	[у с′ м’ і х а́ j е^{і} ц:′а] Україна 48 % ПнУ 64% ПдУ 52 % ЗхУ 10 % СхУ 0 % ЦУ 64 %	[у с′ м’ і х а́ j е ц:′а] 52 % 36% 48 % 90 % 100 % 36 %
Іноді	[і^{й} н̊ од′ і], [и́ н̊ од′ і],[и ^{і} н̊ од′ і] Україна 34 % ПнУ 18% ПдУ 76 % ЗхУ 0 % СхУ 0 % ЦУ 76 %	[і́ н̊ од′ і] 66 % 82 % 24 % 100 % 100 % 24 %
Зозуля	[з˚ у з˚ у́ л' а], [з˚ о^{у} з˚ у́ л^{і} а] Україна 35 % ПнУ 8% ПдУ 80 % ЗхУ 28 % СхУ 0 % ЦУ 28 %	[з˚ о з˚ у́ л^{і} а] 65 % 92% 20 % 72 % 100 % 72 %
Проміння	[п р˚ о^{у} м’ і́ н': а] Україна 31 % ПнУ 38% ПдУ 74 % ЗхУ 0 % СхУ 0 % ЦУ 44 %	[п р˚ о м’ і́ н': а] 69 % 62% 26 % 100 % 100 % 56 %

ДОДАТОК Е.2.
Україна. Показник вимови голосних звуків

Вимова голосних звуків	Україна	ПнУ	ПдУ	ЗхУ	СхУ	ЦУ
Вимова ненаголошеного [и]	40 %	34%	77 %	0%	13%	74%
Вимова ненаголошеного [е]	41 %	27%	72 %	30 %	24%	52%
Вимова ненаголошеного [е] як [$е^{і}$]	38 %	64%	52%	10%	0%	64%
Вимова ненаголошеного [о]	30 %	23%	77 %	14 %	0%	36%
Вимова наголошеного початкового [і]	34 %	18%	76%	0%	0%	76%
Володіння орфоепією голосних в Україні – 37 %	37 %	33 %	71 %	11 %	7 %	60 %

ДОДАТОК Е.3.

Вимова українських голосних звуків респондентами ПдУ

(Прийняті скорочення: ПдУ Ф – Південна Україна філологи, ПдУ НФ – Південна Україна нефілологи, ПдУ У – Південна Україна учні)

Слова	Правильна вимова	Девіації
Вершник	[v é р ш н и^{е} к] ПдУ 84 % ПдУ НФ ПдУ У 60 %	[v é р ш н и к] 16 % 100% 40 %
Виделка	[v е д é л к а], [v и^{е} д é л к а] ПдУ 70 % ПдУ НФ ПдУ У 50 %	[v и д é л к а] 30 % 100% 50 %
Життя	[ж е^{и}т:′ á], [ж и^{е} т:′ á] ПдУ 78 % ПдУ НФ ПдУ У 30 %	[ж и т:′ á] 22 % 100% 70 %
Вершина	[v е^{и}р ш и́ н а], [v и р ш и́ н а] ПдУ 90 % ПдУ НФ 20 % ПдУ У 30 %	[v е р ш и́ н а] 10 % 80 % 70 %
Весна	[v е^{и}с н á] ПдУ 84 % ПдУ НФ 70 % ПдУ У 70 %	[v и с н á] [v е с н á] 16 % 30 % 30 %
Везіння	[v и^{е} з’ і́ н:′ а], [v и з’ і́ н:′ а] ПдУ 70 % ПдУ НФ 10 % ПдУ У 40 %	[v е з’ і́ н:′ а] 30 % 90 % 60 %
Перука	[п и^{е} р у́ к а], [п и р у́ к а] ПдУ 42 % ПдУ НФ 20 % ПдУ У 40 %	[п е р у́ к а] 58 % 80 % 60 %
Усміхається	[у с′ м’ і х á j е^{і}ц:′а] ПдУ 52 % ПдУ НФ ПдУ У 30 %	[у с′ м’ і х á j е ц:′а] 48 % 100% 70 %
Іноді	[і^{й} н̊ од′ і], [й н̊ од′ і], [и ^{і} н̊ од′ і] ПдУ 76 % ПдУ НФ ПдУ У 20 %	[і́ н̊ од′ і] 24 % 100 % 80 %
Зозуля	[з˚у з˚у́ л' а], [з̊о^{у} з̊у́ л^{і} а] ПдУ 80 % ПдУ НФ ПдУ У 50 %	[з̊о з̊у́ л^{і} а] 20 % 100 % 50 %
Проміння	[п р˚о^{у} м’ і́ н': а] ПдУ 74 % ПдУ НФ ПдУ У 60 %	[п р˚о м’ і́ н': а] 26 % 100 % 40 %

ДОДАТОК Е.4.
Південна Україна. Показник вимови голосних звуків

Вимова голосних звуків	**ПдУ філологи**	**ПдУ нефілологи**	**ПдУ учні**
Вимова ненаголошеного [и]	77 %	0 %	70 %
Вимова ненаголошеного [е]	72 %	60 %	90 %
Вимова ненаголошеного [е] як [$е^{і}$]	52 %	0 %	30 %
Вимова ненаголошеного [о]	77 %	0 %	35 %
Вимова наголошеного початкового [і]	76 %	0 %	20 %
Володіння орфоепією голосних	71 %	12 %	49 %

ДОДАТОК Е.5.

Зарубіжжя. Вимова українських голосних звуків

(Прийняті скорочення: ПМР – Придністровська Молдавська Республіка)

Слова	Правильна вимова	Девіації
Вершник	[v é р ш н и^{е} к] Зарубіжжя 50 % ПМР 88 % Європа 20 % Америка 60 % Канада 30 %	[v é р ш н и к] 50 % 12 % 80 % 40 % 70%
Виделка	[v е д é л к а], [v и^{е} д é л к а] Зарубіжжя 58 % ПМР 66 % Європа 30 % Америка 60 % Канада 30 %	[v и д é л к а] 42 % 34 % 70 % 40 % 70 %
Життя	[ж е^{и}т:′ á], [ж и^{е} т:′ á] Зарубіжжя 32 % ПМР 86 % Європа 23 % Америка 20 % Канада 20 %	[ж и т:′ á] 68 % 14 % 77 % 80 % 80 %
Вершина	[v и р ш и́ н а], [v и^{е} р ш и́ н а] Зарубіжжя 35 % ПМР 98 % Європа 10 % Америка 0 % Канада 30 %	[v е р ш и́ н а] 65 % 2 % 90 % 100 % 70 %
Весна	[v е^{и}с н á] Зарубіжжя 57 % ПМР 10 % Європа 27 % Америка 100 % Канада 90 %	[v и с н á], [v е с н á] 43 % 90 % 73 % 0 % 10 %
Везіння	[v и^{е} з’ í н:′ а], [v и з’ í н:′ а] Зарубіжжя 33 % ПМР 22 % Європа 10 % Америка 40 % Канада 60 %	[v е з’ í н:′ а] 67 % 78 % 90 % 60 % 40 %
Перука	[п и^{е} р ý к а], [п и р ý к а] Зарубіжжя 30 % ПМР 28 % Європа 13 % Америка 40 % Канада 40 %	[п е р ý к а] 70 % 72 % 87 % 60 % 60 %

Усміхається	[у с′ м’ і х а́ j е^{i} ц:′а] Зарубіжжя 12 % ПМР 0 % Європа 26 % Америка 20 % Канада 10 %	[у с′ м’ і х а́ j е ц:′а] 88 % 100 % 74 % 80 % 90 %
Іноді	[і^{и}́ н̊ од′ і] [и́ н̊ од′ і] [и^{і} н̊ од′ і] Зарубіжжя 9 % ПМР 20 % Європа 6 % Америка 0 % Канада 10 %	[і н̊ од′ і] 91 % 80 % 94 % 100 % 90 %
Зозуля	[з ˚ у з ˚ у́ л' а], [з ˚о^{у} з ˚у́ л^{і} а] Зарубіжжя 34 % ПМР 60 % Європа 16 % Америка 20 % Канада 40 %	[з ˚о з ˚у́ л^{і} а] 66 % 40 % 84 % 80 % 60 %
Проміння	[п р ˚о^{у} м’ і́ н': а] Зарубіжжя 19 % ПМР 0 % Європа 16 % Америка 30 % Канада 30 %	[п р ˚о м’ і́ н': а] 81 % 100 % 84 % 70 % 70 %

ДОДАТОК Е.6.

Зарубіжжя. Показник вимови голосних звуків

(Прийняті скорочення: УЗ – Україна зарубіжжя, У – Україна, З –зарубіжжя)

Вимова голосних звуків	**УЗ**	**У**	**З**	**ПМР**	**Європа**	**Америка**	**Канада**
Вимова ненаголошеного [и]	43%	40%	45%	80 %	24 %	47 %	27 %
Вимова ненаголошеного [е]	41%	41%	41%	40 %	36 %	40 %	46 %
Вимова ненаголошеного [е] як [е^{і}]	26	38%	14%	0 %	26 %	20 %	10 %
Вимова ненаголошеного [о]	29%	30%	27%	30 %	16 %	25 %	35 %
Вимова наголошеного початкового [і]	22%	34%	9%	20 %	6 %	0 %	10 %
Володіння орфоепією голосних в З -27 % ;в УЗ– 32 %	32%	37%	27%	34 %	22 %	26 %	26 %

ДОДАТОК Е.7.
Україна. Зарубіжжя. Узагальнені результати вимови українських голосних звуків

Слова	Правильна вимова	Девіації
Вершник	[v é р ш н и^{е} к] Україна 36 % Зарубіжжя 50 % УЗ 43 %	[v é р ш н и к] 64 % 50 % 57 %
Виделка	[v е д é л к а], [v и^{е} д é л к а] Україна 38 % Зарубіжжя 58 % УЗ 48 %	[v и д é л к а] 62 % 42 % 52
Життя	[ж е^{и}т:′ á], [ж и^{е} т:′ á] Україна 49 % Зарубіжжя 32 % УЗ 41 %	[ж и т:′ á] 51 % 68 % 59 %
Вершина	[v и р ш и́ н а], [v и^{е} р ш и́ н а] Україна 38 % Зарубіжжя 35 % УЗ 37 %	[v е р ш и́ н а] 62 % 65 % 63 %
Весна	[v е^{и} с н á] Україна 72 % Зарубіжжя 51 % УЗ 62 %	[v и с н á], [v е с н á] 28 % 49 % 38 %
Везіння	[v и^{е} з’ í н:′ а], [v и з’ í н:′ а] Україна 37 % Зарубіжжя 33 % УЗ 35 %	[v е з’ í н:′ а] 63 % 67 % 65 %
Перука	[п и^{е} р ý к а], [п и р ý к а] Україна 23 % Зарубіжжя 30 % УЗ 27 %	[п е р ý к а] 77 % 70 % 73 %
Усміхається	[у с′ м’ і х á j е^{і} ц:′а] Україна 48 % Зарубіжжя 12 % УЗ 30 %	[у с′ м’ і х á j е ц:′а] 52 % 88 % 70 %
Іноді	[і^{и} н^{о} од′ і][и́ н^{о} од′ і] [и^{і} н^{о} од′і] Україна 34 % Зарубіжжя 9 % УЗ 22 %	[і^{и} н^{о} од′ і] 64 % 91 % 88 %
Зозуля	[з$^{\circ}$ у з$^{\circ}$ ý л' а], [з$^{\circ}$о^{у} з$^{\circ}$ý л^{і} а] Україна 35 % Зарубіжжя 34 % УЗ 35 %	[з$^{\circ}$о з$^{\circ}$ý л^{і} а] 65% 66 % 65 %
Проміння	[п р$^{\circ}$о^{у} м’ і́ н': а] Україна 31 % Зарубіжжя 19 % УЗ 25 %	[п р$^{\circ}$о м’ і́ н': а] 69 % 81 % 75 %

ДОДАТОК Ж
ПОКАЗНИК ВИМОВИ УКРАЇНСЬКИХ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ УКРАЇНСЬКИМИ ТА ЗАРУБІЖНИМИ РЕСПОНДЕНТАМИ

ДОДАТОК Ж.1.
Вимова українських приголосних звуків респондентами України

Слова	Правильна вимова	Девіації
Стежка	[с т е́ ж к а] Україна 41 % ПнУ 42% ПдУ 38 % ЗхУ 24 % СхУ 48 % ЦУ 42 %	[с т е́ ш к а] 59 % 58% 62 % 76 % 52 % 58 %
Вишгород	[v и́ ж г̊о р̊о д] Україна 67 % ПнУ 70% ПдУ 43 % ЗхУ 70 % СхУ 80 % ЦУ 68 %	[v и́ ш г̊о р̊о д] 33 % 30% 57 % 30 % 20 % 32 %
Вокзал	[ẘо ґ з а́ л] Україна 60 % ПнУ 40% ПдУ 70 % ЗхУ 100 % СхУ 30 % ЦУ 60 %	[ẘо к з а́ л] 40 % 60% 30 % 0 % 70 % 40 %
Сніг	[с' н' і г] Україна 33 % ПнУ 36% ПдУ 14 % ЗхУ 20% СхУ 36 % ЦУ 36 %	[с' н' і́ х] 67 % 64% 86 % 80% 64 % 64 %
Обпалений	[о б па́ л е^{и} н и ĭ] Україна 41 % ПнУ 40% ПдУ 75 % ЗхУ 6 % СхУ 58 % ЦУ 28 %	[о п: а́ л е^{и} н и ĭ] 59 % 60% 25 % 94% 42 % 72 %

Відхилити	[v’і д х и^{е} л и́ т и] Україна 33 % ПнУ 16% ПдУ 80 % ЗхУ 10 % СхУ 26 % ЦУ 24 %	[v’і т х и^{е} л и́ т и] 67 % 84% 20 % 90 % 74 % 76 %
Міжпланетний	[м’і ж п л а н е́ т н и ĭ] Україна 52 % ПнУ 36% ПдУ 52 % ЗхУ 12 % СхУ 46 % ЦУ 42 %	[м’і ш п л а н е́ т н и ĭ] 48 % 64% 48 % 88 % 54 % 58 %
Могти	[м$^{\circ}$о г т и́] Україна 44 % ПнУ 24% ПдУ 80 % ЗхУ 18 % СхУ 22 % ЦУ 12 %	[м$^{\circ}$о х т и́] 56 % 76% 20 % 82 % 78 % 88 %
Легкий	[л и х к и́ ĭ] Україна 90 % ПнУ 84% ПдУ 80 % ЗхУ 100 % СхУ 90 % ЦУ 94 %	[л е г к и́ ĭ] 10 % 16% 20 % 0 % 10 % 6 %
Впав	[ў п а́ ў] Україна 45 % ПнУ 58 % ПдУ 18 % ЗхУ 0% СхУ 28 % ЦУ 22 %	[в п а́ ў], [ў п а́ в] 55 % 42% 82 % [фпаў]56%[фпаф] 14% [wпаў] 20% [wпaw] 10% 72 % 78 %
Вовк	[w$^{\circ}$о́ ў к] Україна 57 % ПнУ 64% ПдУ 30 % ЗхУ 82 % СхУ 38 % ЦУ 52 %	[w$^{\circ}$о́ в к] 43 % 36% 70 % 18 % 62 % 48 %

Навчання	[н а ў̆ ч а́ н':а] Україна 34 % ПнУ 24% ПдУ 28 % ЗхУ 4 % СхУ 0 % ЦУ 20 %	[н а в ч а́ н':а] 66 % 76% 72% [нафча́н´:а] 60% [нawча́н´:а] 36 % 100 % 80 %
Розписати	[р ̊о с п е^{и} с а́ т и], [р ̊о з п е^{и} с а́ т и] Україна 51 % [роз], 49 % [рос] ПнУ 16% [роз], 84% [рос] ПдУ 54 % [роз], 46 % [рос] ЗхУ 100 % [рос], 0 % [роз] СхУ 52 % [роз], 48 % [рос] ЦУ 32 % [роз], 68 % [рос]	 0 % 0 % 0 % 0 %
Безпека	[б е^{и} с п е́ к а], [б е^{и} з п е́ к а] Україна 84 % [б е^{и} с], 16 % [б е^{и} з] ПнУ 86% [б е^{и} с], 14 % [б е^{и} з] ПдУ 76 % [б е^{и} с], 24 % [б е^{и} з] ЗхУ100 %, [б е^{и} с], 0 % [б е^{и} з] СхУ 86 % [б е^{и} с], 14 % [б е^{и} з] ЦУ 74 % [б е^{и} с], 26 % [б е^{и} з]	 0 % 0 % 0 % 0 % 0 % 0 %
Зцідити	[с'ц'і д и́ т и] Україна 62 % ПнУ 44% ПдУ 70 % ЗхУ 88 % СхУ 46 % ЦУ 52 %	[с ц'і д и́ т и], [з'ц'і д и́ т и] 38 % 56% 30 % 12 % 54 % 48 %
Зсунути	[с ̊:у́ н ̊у т и] Україна 68 % ПнУ 82% ПдУ 34 % ЗхУ 80 % СхУ 82 % ЦУ 64 %	[з с ̊у́ н ̊у т и] 32 % 18% 66 % 20 % 18 % 36 %

З кавою	[с͡к а́ wˀо й у] Україна 76% ПнУ 76% ПдУ 72 % ЗхУ 72 % СхУ 76 % ЦУ 82 %	[з͡к а́ wˀо й у] 24 % 24% 28 % 28 % 24 % 18 %
Джерело	[д͡ж еᵘ р еᵘ л ˀо́] Україна 68 % ПнУ 72% ПдУ 40 % ЗхУ 100 % СхУ 36 % ЦУ 92 %	[д ж е р е л ˀо́], [д͡жерел ˀо́] 32 % 34% 60 % 0 % 64 % 8 %
Дзвінок	[д͡з'v’і н ˀо́ к] Україна 84 % ПнУ 84% ПдУ 80 % ЗхУ 100 % СхУ 72 % ЦУ 82 %	[д з v’і н ˀо́ к], [з v’і н ˀо́ к] 0 % 16 % 20 % 0 % 28 % 18 %

ДОДАТОК Ж.2.
Україна. Показник вимови приголосних звуків

Вимова приголосних звуків	Україна	ПнУ	ПдУ	ЗхУ	СхУ	ЦУ
Вимова дзвінких у кінці слова	33 %	36 %	14 %	20 %	36 %	36%
Вимова дзвінких у середині слова	41 %	42 %	38 %	24 %	48 %	42%
Вимова глухих перед дзвінкими	53 %	55 %	57 %	36 %	55%	64%
Вимова [роз-], [без-], [з-]	67 %	80%	75 %	88 %	13%	80%
Вимова [об-], [від-], [між-]	58 %	31%	69 %	9 %	43%	31%
Вимова [г]	60 %	54%	80 %	59 %	56%	53%
Вимова [в] як [ў]	31 %	49 %	25 %	29 %	22 %	31%
Вимова [д͡з]	84 %	84 %	80 %	100%	72 %	82%
Вимова [д͡ж]	68 %	72 %	40 %	100%	36 %	92%
Володіння орфоепією приголосних в Україні – 54 %	54 %	56 %	53 %	52 %	42 %	57%

ДОДАТОК Ж.3.
Вимова українських приголосних звуків респондентами ПдУ

Слова	Правильна вимова	Девіації
Стежка	[с т е́ ж к а] ПдУ 38 % ПдУ НФ 20 % ПдУ У 80 %	[с т е́ ш к а] 62 % 80 % 20 %
Вишгород	[v и́ ж г ̊о р ̊о д] ПдУ 43 % ПдУ НФ 70 % ПдУ У 60 %	[v и́ ш г ̊о р ̊о д] 57 % 30 % 40 %
Вокзал	[w ̊о ґ з а́ л] ПдУ 70 % ПдУ НФ 100% ПдУ У 80 %	[w ̊о к з а́ л] 30 % 0% 20 %
Сніг	[с' н' і г] ПдУ 14 % ПдУ НФ ПдУ У 60 %	[с' н' і́ х] 86 % 100 % 40 %
Обпалений	[о б па́ л е^{и} н и ї] ПдУ 75 % ПдУ НФ ПдУ У 50 %	[о п: а́ л е^{и} н и ї] 25 % 100 % 50 %
Відхилити	[v'і д х и^{е} л и́ т и] ПдУ 80 % ПдУ НФ ПдУ У 40 %	[v'і т х и^{е} л и́ т и] 20 % 100 % 60 %
Міжпланетний	[м'і ж п л а н е́ т н и ї] ПдУ 52 % ПдУ НФ ПдУ У 30 %	[м'і ш п л а н е́ т н и ї] 48 % 100 % 70 %
Могти	[м ̊о г т и́] ПдУ 80 % ПдУ НФ ПдУ У 40 %	[м ̊о х т и́] 20 % 100 % 60 %
Легкий	[л и х к и́ ї] ПдУ 80 % ПдУ НФ 100 % ПдУ У 90 %	[л е г к и́ ї] 20 % 0 % 10 %
Впав	[ў п а́ ў] ПдУ 18 % ПдУ НФ ПдУ У 10 %	[в п а́ ў], [ў п а́ в] 82 % [фпаў]30 %, [фпаф]70 % 90 %

Вовк	[wо̊ ў к] ПдУ 30 % ПдУ НФ 20 % ПдУ У 10 %	[wо̊ в к] 70 % 80 % 90 %
Навчання	[н а ў ч а́ нʲ:а] ПдУ 28 % ПдУ НФ ПдУ У	[н а в ч а́ нʲ:а] 72 % 100 % 100 %
Розписати	[р о̊ с п еᵘ с а́ т и], [р о̊ з п еᵘ с а́ т и] ПдУ 54 % [роз], 46 % [рос] ПдУ НФ 100% ПдУ У 60 %; 40 %	 0 % 0 % 0 %
Безпека	[б еᵘ с п е́ к а], [б еᵘ з п е́ к а] ПдУ 76 % [б еᵘ с], 24 % [б еᵘ з] ПдУ НФ 100 % ПдУ У 60 %; 40 %	 0 % 0 % 0 %
Зцідити	[с'ц'і д и́ т и] ПдУ 70 % ПдУ НФ 90 % ПдУ У 70 %	[с ц'і д и́ т и], [з'ц'і д и́ т и] 30 % 10 % 30 %
Зсунути	[с ̊:у́ н ̊у т и] ПдУ 34 % ПдУ НФ 90 % ПдУ У 80 %	[з с ̊у́ н ̊у т и] 66 % 10 % 20%
З кавою	[с͡к а́ wо̊ й у] ПдУ 72 % ПдУ НФ 100 % ПдУ У 70 %	[з͡к а́ wо̊ й у] 28 % 0 % 30 %
Джерело	[д͡ж еᵘ р еᵘ л о̊́] ПдУ 40 % ПдУ НФ 100 % ПдУ У 60 %	[д ж е р е л о̊́], [д͡жерел о̊́] 60 % 0 % 40 %
Дзвінок	[д͡з'v’і н о̊́ к] ПдУ 80 % ПдУ НФ 100 % ПдУ У 60 %	[д з v’і н о̊́ к], [з v’і н о̊́ к] 20 % 0 % 40 %

ДОДАТОК Ж.4.
Південна Україна. Показник вимови приголосних звуків

Вимова приголосних звуків	ПдУ філологи	ПдУ нефілологи	ПдУ учні
Вимова дзвінких у кінці слова	14 %	0 %	60 %
Вимова дзвінких у середині слова	38 %	20 %	80 %
Вимова глухих перед дзвінкими	57 %	85 %	70 %
Вимова [роз-], [без-], [з-]	75 %	96 %	84 %
Вимова [об-], [від-], [між-]	69 %	0 %	40 %
Вимова [г]	80 %	50 %	65 %
Вимова [в] як [ў]	25 %	7 %	7 %
Вимова [дз͡]	80 %	100 %	60 %
Вимова [дж͡]	40 %	100 %	60 %
Володіння нормою вимови приголосних	53 %	51%	58%

ДОДАТОК.Ж.5.
Зарубіжжя. Вимова українських приголосних звуків

Слова	Правильна вимова	Девіації
Стежка	[с т é ж к а] Зарубіжжя 37 % ПМР 82 % Європа 17 % Америка 40 % Канада 10 %	[с т é ш к а] 63 % 18 % 83 % 60 % 90 %
Вишгород	[v й ж г˚о р˚о д] Зарубіжжя 67 % ПМР 0 % Європа 86 % Америка 80 % Канада 100 %	[v й ш г˚о р˚о д] 33 % 100 % 14 % 20 % 0 %
Вокзал	[w˚о ґ з á л] Зарубіжжя 83 % ПМР 67 % Європа 73 % Америка 90 % Канада 100 %	[w˚о к з á л] 17 % 33 % 27 % 10 % 0 %
Сніг	[с' н' і г] Зарубіжжя 66 % ПМР 92 % Європа 50 % Америка 70 % Канада 50 %	[с' н' í х] 34 % 8 % 50 % 30 % 50 %
Обпалений	[о б пá л е^{и} н и ĭ] Зарубіжжя 60 % ПМР 80 % Європа 60 % Америка 60 % Канада 40 %	[о п: á л е^{и} н и ĭ] 40 % 20 % 40 % 40 % 60 %
Відхилити	[v'і д х и^{е} л й т и] Зарубіжжя 45 % ПМР 74 % Європа 27 % Америка 60 % Канада 20 %	[v'і т х и^{е} л й т и] 55 % 26 % 73 % 40 % 80%
Міжпланетний	[м'і ж п л а н é т н и ĭ] Зарубіжжя 41 % ПМР 88 % Європа 17 % Америка 50 % Канада 10 %	[м'і ш п л а н é т н и ĭ] 59 % 12 % 83 % 50 % 90 %

Могти	[м ̊о г т и́] Зарубіжжя 50 % ПМР 50 % Європа 50 % Америка 50 % Канада 50%	[м ̊о х т и́] 50 % 50 % 50 % 50 % 50 %
Легкий	[л и х к и́ ĭ] Зарубіжжя 73 % ПМР 80 % Європа 70 % Америка 60 % Канада 80 %	[л е г к и́ ĭ] 27 % 20 % 30 % 40 % 20 %
Впав	[ў п а́ ў] Зарубіжжя 14 % ПМР 14 % Європа 10 % Америка 0 % Канада 30 %	[в п а́ ў], [ў п а́ в] 86 % 86 % 90 % 100 % 70 %
Вовк	[w ̊о́ ў к] Зарубіжжя 8 % ПМР 8 % Європа 13 % Америка 10 % Канада 0 %	[w ̊о́ в к] 92 % 92 % 87 % 90 % 100%
Навчання	[н а ў ч а́ н':а] Зарубіжжя 4 % ПМР 0 % Європа 7 % Америка 10 % Канада 0 %	[н а в ч а́ н':а] 96 % 100 % 93 % 90 % 100 %
Розписати	[р ̊о с п е^{и} с а́ т и], [р ̊о з п е^{и} с а́ т и] Зарубіжжя 54 % [рос], 46 % [роз] ПМР [рос] 16 % [роз] 84 % Європа [рос] 80 %, [роз] 20 % Америка [рос] 60 %, [роз] 40 % Канада [рос] 60 %, [роз] 40 %	 0 % 0 % 0 % 0 % 0 %
Безпека	[б е^{и} с п е́ к а], [б е^{и} з п е́ к а] Зарубіжжя [бе^{и} с] 70 %, [бе^{и} з] 30 % ПМР [бе^{и} с] 65 %, [бе^{и} з] 35 % Європа [бе^{и} с] 83 %, [бе^{и} з] 17 % Америка [бе^{и} с] 60 %, [бе^{и} з] 40 % Канада [бе^{и} с] 70 %, [бе^{и} з] 30 %	 0 % 0 % 0 % 0 % 0%

Зцідити	[с'ц'і д и́ т и] Зарубіжжя 35 ПМР 15 % Європа 43 % Америка 30 % Канада 50 %	[с ц'і д и́ т и], [з'ц'і д и́ т и] 65 % 85 % 57 % 70 % 50 %
Зсунути	[с ̚ːу́ н ̚у т и] Зарубіжжя 78 ПМР 55 % Європа 73 % Америка 80 % Канада 50 %	[з с ̚у́ н ̚у т и] 22 % 45 % 27 % 20 % 50 %
З кавою	[с͡к а́ w ̚о й у] Зарубіжжя 59 ПМР 48 % Європа 57 % Америка 80 % Канада 50 %	[з͡к а́ w ̚о й у] 41 % 52 % 43 % 20 % 50 %
Джерело	[д͡ж е и р е и л ̚о́] Зарубіжжя 80 ПМР 90 % Європа 70 % Америка 90 % Канада 70 %	[д͡ж е р е л ̚о́], [д ж е р е л ̚о́], 20 % 10 % 30 % 10 % 30 %
Дзвінок	[д͡з'v’і н ̚о́ к] Зарубіжжя 57 % ПМР 15 % Європа 83 % Америка 80 % Канада 50 %	[д з v’і н ̚о́ к] [зv’і н ̚о́ к] 43 % 85 % 17 % 20 % 50 %

ДОДАТОК Ж.6.
Зарубіжжя. Показник вимови приголосних звуків

Вимова приголосних звуків	**УЗ**	**У**	**З**	**ПМР**	**Європа**	**Америка**	**Канада**
Вимова дзвінких у кінці слова	47%	28%	66%	92 %	50 %	70 %	50 %
Вимова дзвінких у середині слова	38%	39%	37%	82 %	17 %	40 %	10 %
Вимова глухих перед дзвінкими	64%	53%	75%	34 %	80%	85 %	100 %
Вимова [роз-], [без-], [з-]	70%	67%	72%	66 %	73 %	78 %	70 %
Вимова [об-], [від-], [між-]	54%	58%	49%	81 %	35 %	57 %	23 %
Вимова [г]	61%	60%	61%	65 %	60 %	55 %	65 %
Вимова [в] як [ў]	20%	31%	9%	7 %	10 %	7 %	10 %
Вимова [д͡з]	82%	84%	80%	90%	70 %	90 %	70 %
Вимова [д͡ж]	63%	68%	57%	15 %	83 %	80 %	50 %
Володіння орфоепією приголосних в З – 56%; в УЗ – 55%	55%	54%	56%	59 %	53 %	62 %	50 %

Додаток Ж.7.
Україна і Зарубіжжя. Узагальнені результати вимови українських приголосних звуків

Слова	Правильна вимова	Девіації
Стежка	[с т é ж к а] Україна 41 % Зарубіжжя 37 % УЗ 39 %	[с т é ш к а] 59 % 63 % 61 %
Вишгород	[v и́ ж г ̊о р ̊о д] Україна 67 % Зарубіжжя 67 % УЗ 67 %	[v и́ ш г ̊о р ̊о д] 33 % 33 % 33 %
Вокзал	[w ̊о ґ з а́ л] Україна 60 % Зарубіжжя 83 % УЗ 72 %	[w ̊о к з а́ л] 40 % 17 % 28 %
Сніг	[с' н' і г] Україна 33 % Зарубіжжя 66 % УЗ 50 %	[с' н' і́ х] 67 % 33 % 50 %
Обпалений	[о б па́ л е^{и} н и ĭ] Україна 41 % Зарубіжжя 60 % УЗ 51 %	[о п: а́ л е^{и} н и ĭ] 59 % 40 % 49 %
Відхилити	[v'і д х и^{е} л и́ т и] Україна 33 % Зарубіжжя 45 % УЗ 39 %	[v'і т х и^{е} л и́ т и] 67 % 55 % 61 %
Міжпланетний	[м'і ж п л а н é т н и ĭ] Україна 52 % Зарубіжжя 41 % УЗ 47 %	[м'і ш п л а н é т н и ĭ] 48 % 59 % 53 %
Могти	[м ̊о г т и́] Україна 44 % Зарубіжжя 50 % УЗ 47 %	[м ̊о х т и́] 56 % 50 % 53 %
Легкий	[л и х к и́ ĭ] Україна 90 % Зарубіжжя 73 % УЗ 82 %	[л е г к и́ ĭ] 10 % 27 % 18 %
Впав	[ў п а́ ў] Україна 45 % Зарубіжжя 14 % УЗ 30 %	[в п а́ ў], [ў п а́ в] 55 % 86 % 70 %

Вовк	[wо̆ ў к] Україна 57 % Зарубіжжя 8 % УЗ 33 %	[wо̆ в к] 43 % 92 % 67 %
Навчання	[н а ў ч а́ н':а] Україна 34 % Зарубіжжя 4 % УЗ 19 %	[н а в ч а́ н':а] 66 % 96 % 81 %
Розписати	Розписати [р̆о с п еи са́ти], [р̆о з п еи с а́ т и] Україна 51 % [роз], 49 % [рос] Зарубіжжя 46 % [роз], 54 % [рос] УЗ 48 % [роз], 52 % [рос]	 0 % 0 % 0 %
Безпека	[б еи с п е́ к а], [б еи з п е́ к а] Україна 84 % [б еис], 16 % [б еи з] Зарубіжжя [бе и с] 70 %, [бе и з] 30 % УЗ 77 % [бе и с], 23 % [бе и з]	 0 % 0 % 0 %
Зцідити	[с'ц'і д и́ т и] Україна 62 % Зарубіжжя 35 УЗ 49 %	[с ц'і д и́ т и], [з'ц'і д и́ т и] 38 % 65 % 51 %
Зсунути	[с̆:у́ н̆у т и] Україна 68 % Зарубіжжя 78 УЗ 73 %	[з с̆ у́ н̆у т и] 32 % 22 % 27 %
З кавою	[с‿к а́ wо̆ й у] Україна 76% Зарубіжжя 59 УЗ 68 %	[з‿к а́ wо̆ й у] 24 % 41 % 32 %
Джерело	[д͡ж еи р еи л о̆́] Україна 68 % Зарубіжжя 80 УЗ 74 %	[д ж е р е л о̆́], [д͡жерел о̆́] 32 % 20 % 26 %
Дзвінок	[д͡з'v'і н о̆́ к] Україна 100 % Зарубіжжя 57 % УЗ 79 %	[д з v'і н о̆́ к], [з v'і н о̆́ к] 0 % 43 % 21 %

ДОДАТОК 3
ПОКАЗНИК ВИМОВИ УКРАЇНСЬКИХ ЗВУКОСПОЛУК УКРАЇНСЬКИМИ ТА ЗАРУБІЖНИМИ РЕСПОНДЕНТАМИ

ДОДАТОК 3.1. Вимова українських звукосполук респондентами України

Слова	Правильна вимова	Девіації
Розжувати	[р ˚о ж ˚:у w á т и] Україна 60 % ПнУ 64% ПдУ 52% ЗхУ 58 % СхУ 58 % ЦУ 66 %	[р ˚о з ж ˚ў w á т и], [росжуwáти] 40 % 36 % 48 % 42 % 42 % 34 %
Розчистити	[р ˚о ж ч и́ с т и^е т и], [р ˚о ш ч и́ с ти^е т и] Україна 54 % ПнУ 42%, р ˚о ш 34 % ПдУ 28 % ЗхУ 46 % СхУ 34 %; 24 % ЦУ 42 %, р˚о ш 20 %	[р ˚о з ч и́ с т и^е т и], [росчи́стиᵉти] 46 % 24% 72 % 54 % 42 % 38 %
Розшити	[р ˚о ш:и́ т и], [р ˚о ж ши́ т и] Україна 65 % ПнУ 68% ПдУ 50 % ЗхУ 42 % СхУ 26 %; 42 % ЦУ 54 %, 36 %	[р ˚о с ш:и́ т и], [розши́ти] 35 % 32% 50 % 58 % 32 % 10 %
Безжально	[б е^и ж:á л'н˚о] Україна 57 % ПнУ 62% ПдУ 54 % ЗхУ 52 % СхУ 54 % ЦУ 62 %	[б е^и з ж á л' н˚о], [б е^и с ж á л' н˚о] 43 % 38% 46 % 48 % 46 % 38 %
Безшумно	[бе^и ш˚:ý м н˚о], [б е^и ж ш ˚ý м н˚о] Україна 57 % ПнУ 72 % ПдУ 42 % ЗхУ 32 % СхУ 42 %; 34 % Ц У 30 % ; 34 %	[б е^и с ш˚:ý м н˚о], [б е^и з ш˚:ý м н˚о], 43 % 28% 58 % 68 % 24 % 36 %

Без джему	[бе^{и} ждж͡ е́ м ˚у] Україна 40 % ПнУ 42% ПдУ 60 % ЗхУ 22 % СхУ 38 % ЦУ 36 %	[бе^{и}з д͡же́му], [бе^{и}с д͡же́му] 60 % 58% 40 % 78 % 62 % 64 %
Зшити	[ш:и́ т и] Україна 35 % ПнУ 56% ПдУ 28 % ЗхУ 24 % СхУ 28 % ЦУ 38 %	[с ш:и́ т и], [зшúти] 65 % 44% 72 % 76 % 72 % 62 %
Зчарувати	[шч а р˚у w а́ т и] Україна 58 % ПнУ 70 % ПдУ 44 % ЗхУ 64 % СхУ 48 % ЦУ 62 %	[с ч а р˚у w а́ т и], [зчаруwáти] 42 % 30% 56 % 36 % 52 % 38 %
Зжитися	[ж:и́ т и^{е} с'а] Україна 37 % ПнУ 28% ПдУ 42 % ЗхУ 30 % СхУ 42 % ЦУ 44 %	[з ж:и́ т и^{е} с'а] 63 % 72% 58 % 70 % 58 % 56 %
З джерела	[ждж͡ е^{и} р е^{и} л а́] Україна 42 % ПнУ 54% ПдУ 36 % ЗхУ 56 % СхУ 18 % ЦУ 46 %	[з д͡же^{и}ре^{и}ла], [с д͡же^{и}ре^{и}ла] 58 % 46% 64 % 44 % 82 % 54 %
Лідчин	[л'і´ дж͡ ч и^{е} н] Україна 27 % ПнУ 40% ПдУ 18 % ЗхУ 0 % СхУ 38 % ЦУ 40 %	[л'і´ ч: и^{е} н], [л'ітчи^{е}н], [л'ідчи^{е}н] 73 % 60 % 82 % 100 % 62 % 60 %

Вивізши	[v и́ v’і жши] Україна 26 % ПнУ 26% ПдУ 56 % ЗхУ 0 % СхУ 26 % ЦУ 24 %	[v и́ v’і с ши], [v и́ v’і ш:и], [vúv’ізши] 74 % 74 % 44 % 100 % 74 % 76 %
Принісши	[п р и^{е} н'і́ ш:и] Україна 44 % ПнУ 36% ПдУ 60 % ЗхУ 30 % СхУ 48 % ЦУ 48 %	[п р и^{е} н'і́ с ш и] 56 % 64% 40 % 70 % 52 % 52 %
Мотузчин	[м ̊у т ̊ў жч и^{е}н] Україна 42 % ПнУ 70% ПдУ 10 % ЗхУ 42 % СхУ 42 % ЦУ 46 %	[м ̊о т ̊ў с ч и^{е} н], [м ̊о т ̊ў з ч и^{е} н], [мотýшчи^{е}н] 58 % 30 % 90 % 58 % 58 % 54 %
Парасчин	[п а р а́ ш ч и^{е} н] Україна 58 % ПнУ 64% ПдУ 72 % ЗхУ 54 % СхУ 46 % ЦУ 54 %	[п а р а́ ж ч и^{е} н], [п а р а́ с ч и^{е} н] 42 % 36 % 28 % 46 % 54 % 4 6 %
Книжці	[к н и́ з'ц'і] Україна 9 % ПнУ 8% ПдУ 16 % ЗхУ 2% СхУ 14 % ЦУ 6 %	[к н и́ ж ц'і], [к н и́ ш ц'і] 91 % 92 % 84 % 98 % 86 % 94 %
Відважся	[v’і д w а́ з'с'а] Україна 6 % ПнУ 10% ПдУ 14 % ЗхУ 0 % СхУ 6 % ЦУ 0 %	[v’і д w а́ ш с'а], [v’і д w а́ ж с'а], [v’ідwác´:а] 94 % 90 % 86 % 100 % 94 % 100 %

Смієшся	[с м’і j é с':а] Україна 16 % ПнУ 24% ПдУ 16 % ЗхУ 12 % СхУ 26 % ЦУ 4 %	[с м’і j é ш с'а] 84 % 76% 84 % 88 % 74 % 96%
Свашці	[с w á с'ц'і] Україна 10 % ПнУ 8% ПдУ 10 % ЗхУ 4 % СхУ 24 % ЦУ 6 %	[с w á ш ц'і] 90 % 92 % 90 % 96 % 76 % 94 %
Мучся	[м ̊у ц'с'а] Україна 16 % ПнУ 18% ПдУ 12 % ЗхУ 2% СхУ 36 % ЦУ 12 %	[м ̊у ч с'а] 84 % 82% 88 % 98 % 64 % 88 %
Лиш зараз	[лиᵉз: á раз] Україна 32 % ПнУ 58% ПдУ 6 % ЗхУ 6 % СхУ 32 % ЦУ 56 %	[л и ш з͡ á р а з] 68 % 42% 92 % 94 % 68 % 44 %
Між зорями	[м’і з: ̊о р’а м и] Україна 18 % ПнУ 0 % ПдУ 0% ЗхУ 0% СхУ 58% ЦУ 32 %	[м’іж з͡óр’ами] 82 % 100 % 100 % 100 % 42 % 68 %
Меч Зари	[м е дз͡ з á р и] Україна 6 % ПнУ 14% ПдУ 0 % ЗхУ 0 % СхУ 12 % ЦУ 4 %	[м е дж з á р и], [м е ч з á р и] 94 % 86 % 100 % 100 % 88 % 96 %
Лиш дзвін	[лиᵉздз͡ v’í н] Україна 54 % ПнУ 80% ПдУ 0 % ЗхУ 60 %	[л и ш дз͡ v’í н] 46 % 20% 100 % 40 %

	СхУ 62 % ЦУ 70 %	38 % 30 %
Між дзеркалами	[м’і з д͡зеи р к а́ л а м и] Україна 42 % ПнУ 82% ПдУ 0 % ЗхУ 0 % СхУ 64 % ЦУ 64 %	[м’і шд͡зеи ркала́ми], [м’іжд͡зеркалами] 58 % 18 % 100 % 100 % 36 % 36 %
Піч дзеркальна	[п’і д͡з: еи р к а́ л'н а] Україна 11 % ПнУ 22% ПдУ 0 % ЗхУ 0 % СхУ 14 % ЦУ 18 %	[п’і дд͡ж з: еи р к а́ л' н а], [п′ічд͡зеркал′на], [п′іцд͡зеркал′на] 89 % 78 % 100 % 100 % 86 % 82 %
Річці	[р’і́ ц':і] Україна 12 % ПнУ 14% ПдУ 18 % ЗхУ 8 % СхУ 14 % ЦУ 8 %	[р’і́ч ц'і] 88 % 86% 82 % 92 % 86 % 92 %
Молодший	[м ̊о л ̊о́ д͡ж ш и ї] Україна 30 % ПнУ 30% ПдУ 18 % ЗхУ 2 % СхУ 42 % ЦУ 56 %	[м ̊о л ̊о́тшиї], [м ̊о л ̊о́дчиї], [м ̊о л ̊о́ ч:иї], [м ̊ол ̊о́чшиї],[м ̊ол ̊о́дшиї] 70 % 70 % 82 % 98 % 58 % 44 %
Відзнака	[v’і д͡з н а́ к а] Україна 60 % ПнУ 56% ПдУ 22 % ЗхУ 86 % СхУ 66 % ЦУ 70 %	[v’і д͡з н а́ к а], [v’ітзна́ка] 40 % 44% 78 % 14 % 34 % 30 %
Відсвяткувати	[v’і д͡з'с'w’атк ̊уw а́ т и] Україна 53 % ПнУ 72% ПдУ 26 %	[v’і д с' w’а т к ̊уwа́ т и], [v’і т с w’а т к ̊у wа́ т и] 47 % 28 % 74 %

	ЗхУ 46 % СхУ 56 % ЦУ 64 %	54 % 44 % 36 %
Заводський	[з а w ̊о д͡з'с' к и́ ĭ] Україна 29 % ПнУ 28% ПдУ 18 % ЗхУ 42 % СхУ 6 % ЦУ 52 %	[з а w ̊о ц'к и́ ĭ], [заwодс´кúĭ] 71 % 72% 82 % 58 % 94 % 48 %
Відцвісти	[v'і д͡з' ц' v'і с т и́] Україна 50 % ПнУ 64% ПдУ 20 % ЗхУ 44 % СхУ 54 % ЦУ 68 %	[v'і д ц' v'і с т и́], [v'і т ц v'і с т и́] 50 % 36 % 80 % 56 % 46 % 32 %
Блюдце	[б л' ̊ў д͡зце] Україна 60 % ПнУ 68% ПдУ 10 % ЗхУ 58 % СхУ 82 % ЦУ 82 %	[б л' ̊ў ц:е], [бл´ýтце],[бл´ýдце] 40 % 32% 90 % 42 % 18 % 18 %
Від дзвінка	[v'і д͡з':v'і н к а́] Україна 49 % ПнУ 40% ПдУ 34 % ЗхУ 52 % СхУ 76 % ЦУ 42 %	[v'і д д͡з‿:v'і н к а́], [v'іт‿д͡з':v'інка́] 51 % 60% 66 % 48 % 24 % 58 %
Від джерела	[v'і д͡ж: е^{и}р е^{и} л а́] Україна 56 % ПнУ 38% ПдУ 58 % ЗхУ 48 % СхУ 72 % ЦУ 64 %	[v'і д д͡ж: е^{и}р е^{и} л а́], [v'іт‿д͡жерела́] 44 % 62% 42 % 52 % 28 % 36 %
Під швом	[п' і д͡ж ш w ̊о м] Україна 42 % ПнУ 68% ПдУ 28 %	[п' і т ш w ̊о м], [п' і д ш w ̊о м] 58 % 32 % 72 %

	ЗхУ 6 % СхУ 54 % ЦУ 54%	94 % 46 % 46 %
Під човном	[п’і д͡ж ч ̊о ў н ̊о́ м]	[п’і ч: ̊о ў н ̊о́ м], [п’і д ч ̊о ў н ̊о́ м]
	Україна 28 % ПнУ 54% ПдУ 6 % ЗхУ 8 % СхУ 46 % ЦУ 24 %	72 % 46 % 94 % 92 % 54 % 76 %
Наладчик	[н а л а́ д͡ж ч и^{е} к]	[н а л а́ ч: и^{е} к] [нала́дчик], [нала́тчик]
	Україна 61 % ПнУ 64% ПдУ 8 % ЗхУ 2 % СхУ 50 % ЦУ 56 %	39 % 36 % 92 % 98 % 50 % 44 %
Віджити	[v’і д͡ж ж и́ т и]	[v’і д ж и́ т и], [v’іт ̯жи́ти]
	Україна 46 % ПнУ 32% ПдУ 6 % ЗхУ 78 % СхУ 56 % ЦУ 58 %	54 % 68% 94 % 22% 44 % 42 %
Відчистити	[v’і д͡ж ч и́ с т и^{е}т и]	[v’і д ч и́ с т и^{е} т и], [v’іт ̯чи́стиети]
	Україна 30 % ПнУ 40% ПдУ 6 % ЗхУ 16 % СхУ 48 % ЦУ 40%	70 % 60% 94 % 84 % 52 % 60 %
Сміється	[с'м’і j е́ ц':а]	[с' м’і j е́ ц^{і}с'а], [с' м’і j е́ т^{і}с'а]
	Україна 79 % ПнУ 86% ПдУ 86 % ЗхУ 92 % СхУ 62 % ЦУ 68 %	21 % 14% 14 % 8 % 38 % 32 %
Багатство	[б а г а́ ц т w ̊о]	[б а г а́ с т w ̊о]
	Україна 77 % ПнУ 78% ПдУ 100 % ЗхУ 92%	23 % 22% 0% 8 %

	СхУ 46 % ЦУ 70 %	54 % 30 %
Митцем	[м е ц:е́ м] Україна 46 % ПнУ 64% ПдУ 13 % ЗхУ 38 % СхУ 42 % ЦУ 74 %	[м и т це́ м], [ме^{а}тце́м] 54 % 36% 87 % 62% 58 % 26 %
Квітці	[к v’і ц':і] Україна 61 % ПнУ 78% ПдУ 62 % ЗхУ 38 % СхУ 52 % ЦУ 74 %	[к v’і т ц'і] 39 % 22% 38 % 62 % 48 % 26 %
От зараз	[о д͡з за́ р а з] Україна 48 % ПнУ 70% ПдУ 26 % ЗхУ 42 % СхУ 54 % ЦУ 46 %	[о т за́ р а з] 52 % 30% 74 % 5 8 % 46 % 54 %
От дзеркало	[о д͡з: е́ р к а л ̊о] Україна 58 % ПнУ 64% ПдУ 64 % ЗхУ 42 % СхУ 60 % ЦУ 62 %	[о т дз: е́ р к а л ̊о], [от з̆е́ркало] 42 % 36% 36 % 58 % 40 % 38 %
Отже	[о́ дж͡ж е] Україна 11 % ПнУ 0% ПдУ 0 % ЗхУ 0 % СхУ 56 % ЦУ 0 %	[о́тже], [од͡же] 89 % 100 % 100 % 100 % 44 % 100 %
Сітчатка	[с'і ч:а́ т к а] Україна 54 % ПнУ 78% ПдУ 46 % ЗхУ 38 % СхУ 72 % ЦУ 36 %	[с'і т ча́ т к а] 46 % 22% 54 % 62 % 28 % 64 %
Коротший	[к ̊о р ̊о́ ч ш и ĭ] Україна 45 %	[к ̊о р ̊о́ т ш и ĭ], [коро́ч:иĭ] 55 %

	ПнУ 76% ПдУ 24 % ЗхУ 2 % СхУ 66 % ЦУ 56 %	24% 76 % 98 % 34% 44 %
От джміль	[о д͡ж: м’і ´ лʲ] Україна 52 % ПнУ 70% ПдУ 50 % ЗхУ 26 % СхУ 52 % ЦУ 62%	[о д д͡ж м’і ´ л'], [от‿д͡жм’іл´] 48 % 30% 50 % 74 % 48 % 38 %
Пшеничний	[п ш ин и́ шн и ĭ] Україна 22 % ПнУ 42% ПдУ 2 % ЗхУ 0 % СхУ 38 % ЦУ 30 %	[п ш ин и́ чн и ĭ], [пшени́чниĭ] 78 % 58% 98 % 100 % 62 % 70 %
Хвастливий	[х w а с л и́ v и ĭ] Україна 25 % ПнУ 28 % ПдУ 64 % ЗхУ 4 % СхУ 20 % ЦУ 8 %	[х w а с т л и́ v и ĭ] 75 % 72 % 36 % 96 % 80 % 92%
Студентський	[с т ̊у д е́ н' с' к и ĭ] Україна 38 % ПнУ 36% ПдУ 6 % ЗхУ 92 % СхУ 40 % ЦУ 16 %	[с т ̊у д е́ н т с'к и ĭ], [с т ̊у д е́ н ц' к и ĭ] 62 % 64 % 94% 8 % 60 % 84 %
Хустці	[х ̊у с' ц' і] Україна 81 % ПнУ 88% ПдУ 96 % ЗхУ 82 % СхУ 74 % ЦУ 66 %	[х ̊у с ц'і], [ху́с'т'ц'´і] 19 % 12 % 4 % 18 % 28 % 34 %
Радість	[р а́ д'і с'т'ц''] Україна 82 % ПнУ 100% ПдУ 66 % ЗхУ 90 %	[ра́д'іст'] 18 % 0 % 34 % 10 %

	СхУ 86 % ЦУ 70 %	14 % 30 %
Стіна	[с' т'ц'і н á] Україна 75 % ПнУ 92% ПдУ 80 % ЗхУ 90 % СхУ 58 % ЦУ 56 %	[с'т'і н á] 25 % 8% 20 % 10 % 42 % 44 %
Незалежність	[н е^{и}з а л é ж н'і с'т'ц']	[н е^{и}з а л é ж н'і с'т'] 16 % 6 % 14 % 10 % 20 % 28 %
Невістчин	[н и^{е}v’і ́ ш ч и^{е} н] Україна 56 % ПнУ 56% ПдУ 84 % ЗхУ 30 % СхУ 54 % ЦУ 56 %	[н е^{и} v’і ́ с ч и^{е} н], [ни^{е}v’істчи^{е}н] 44 % 44% 16 % 70 % 46 % 44 %

ДОДАТОК 3.2.
Україна. Показник вимови звукосполук

Вимова звукокомплексів	Україна	ПнУ	ПдУ	ЗхУ	СхУ	ЦУ
Свистячі перед шиплячими	48 %	56 %	45 %	39 %	46 %	53 %
Передньоязиковий [д] перед свистячими	50 %	55 %	22 %	55 %	57 %	63 %
Передньоязиковий [т] перед свистячими	62 %	73 %	59 %	57 %	53 %	66 %
Спрощення в групах приголосних	50 %	52 %	63 %	52 %	47 %	37 %
Шиплячі перед свистячими	20 %	29 %	8 %	8 %	30 %	23 %
Передньоязиковий [д] перед шиплячими	37 %	46 %	19 %	20 %	51 %	49 %
Передньоязиковий [т] перед шиплячими	41 %	56 %	30 %	17 %	62 %	39 %
Вимова [чн]	22 %	42 %	2 %	0%	38 %	30 %
Вимова [с'т'ш']	81 %	95 %	77 %	90 %	75 %	66 %
Володіння орфоепією звукосполук в Україні - ***46 %***	46 %	56 %	60 %	38 %	51 %	47 %

ДОДАТОК 3.3.
Вимова українських звукосполук респондентами ПдУ

Слова	Правильна вимова	Девіації
Розжувати	[р˚о ж˚:у w á т и] ПдУ Ф 52% ПдУ НФ 0 % ПдУ У 30 %	[р ˚о з ж˚у w á т и], [росжуwáти] 48 % 100 % 70 %
Розчистити	[р ˚о ж ч и́ с т и^{е} т и], [р ˚о ш ч и́ с ти^{е} т и] ПдУ 28 % ПдУ НФ 20% ПдУ У 20% ; 30% %	[р ˚о з ч и́ с т и^{е} т и], [росчи́стиети] 72 % 30 % ; 50 % 50 %
Розшити	[р ˚ош: и́ т и], [р ˚ожш:и́ т и] ПдУ 50 % ПдУ НФ 20% ПдУ У 40 %; 20 %	[р ˚осш:и́ т и], [розши́ти] 50 % 80 % 30 %; 10 %
Безжально	[б е^{и} ж:á л' н˚о] ПдУ 54 % ПдУ НФ 20 % ПдУ У 40 %	[б е^{и} з ж á л' н˚о], [бесжáл´но] 46 % 70 %; 10 % 60 %
Безшумно	[бе^{и} ш˚:у́ м н˚о], [б е^{и} ж ш˚у́ м н˚о] ПдУ 42 % ПдУ НФ 0 % ПдУ У 50 %; 10 %	[б е^{и} с ш˚:у́ м н˚о], [безшу́мно] 58 % 100 % 20 %; 20%
Без джему	[бе^{и} ждж͡ é м˚у] ПдУ 60 % ПдУ НФ 0 % ПдУ У 70 %	[бе^{и}з д͡жéму], [бес д͡жéму] 40 % 30 %; 70 % 30 %
Зшити	[ш:и́ т и] ПдУ 28 % ПдУ НФ 0 % ПдУ У 60 %	[с ш:и́ т и], [зши́ти] 72 % 20 %; 80 % 30 %; 10%
Зчарувати	[шч а р˚у w á т и] ПдУ 44 % ПдУ НФ 60 % ПдУ У 70%	[с ч а р˚у w á т и], [зчарувáти] 56 % 30 %; 10 % 20 %; 10%
Зжитися	[ж:и́ т и^{е} с'а] ПдУ 42 % ПдУ НФ 30 % ПдУ У 60 %	[з ж:и́ т и^{е} с'а] 58 % 70 % 40 %

З джерела	[ждж̑ е^{и} р е^{и} л а́] ПдУ 36 % ПдУ НФ 30% ПдУ У 50%	[з д͡жерела], [с д͡жерела] 64 % 60 %; 10 % 50 %
Лідчин	[л^{і}і д͡ж̑ ч и^{е} н] ПдУ 18 % ПдУ НФ 0% ПдУ У 20%	[л^{і}і ч: и^{е} н], [л´ітчин], [л´ідчин] 82 % 30 %; 10 %; 60 % 40 %; 40%
Вивізши	[v и́ v’і жши] ПдУ 56 % ПдУ НФ 0% ПдУ У 30%	[v и́ v’і с ши], [v и́ v’і ш:и], [vúv’ізши] 44 % 70 %; 30 % 50 % ; 20%
Принісши	[п р и^{е} н'і ш:и] ПдУ 60 % ПдУ НФ 30 % ПдУ У 30 %	[п р и^{е} н'і с ш и] 40 % 70 % 70 %
Мотузчин	[м ̊у т ̊у жчи^{е}н] ПдУ 10 % ПдУ НФ 0 % ПдУ У 40%	[м ̊о т ̊у с ч и^{е} н], [м ̊о т ̊у з ч и^{е} н], [м ̊о т ̊у ш ч и^{е} н 90 % 20 %; 70 %; 10 % 40 %;10 %;10 %
Парасчин	[п а р а́ шч и^{е} н] ПдУ 72 % ПдУ НФ 30 % ПдУ У 10 %	[п а р а́ ж ч и^{е} н], [п а р а́ с ч и^{е} н] 28 % 70 % 40 %; 50 %
Книжці	[к н и́ з'ц'і] ПдУ 16 % ПдУ НФ 10% ПдУ У 20%	[к н и́ ж ц'і], [к н и́ ш ц'і] 84 % 30 %; 60% 30 %; 50 %
Відважся	[v’і д w а́ з 'с 'а] ПдУ 14 % ПдУ НФ 0% ПдУ У 10%	[v’і д w а́ ш с'а], [v’і д w а́ ж с'а], [v’ідwác':а] 86 % 20 %; 80 % 60 %; 30 %
Смієшся	[с м’і й е́ с':а] ПдУ 16 % ПдУ НФ 10 % ПдУ У 30 %	[с м’і й е́ ш с'а] 84 % 90 % 70 %
Свашці	[с w а́ с'ц'і] ПдУ 10 % ПдУ НФ 0% ПдУ У 10%	[с w а́ ш ц'і] 90 % 100 % 90 %

Мучся	[м ̊у ц'с'а] ПдУ 12 % ПдУ НФ 0% ПдУ У 20%	[м ̊у ч с'а] 88 % 100 % 80 %
Лиш зараз	[лиᵉз: а́ раз] ПдУ 6 % ПдУ НФ 70% ПдУ У 70%	[л и ш з͡а́ р а з] 94 % 30 % 30 %
Між зорями	[м’і з: ̊о р’а м и] ПдУ 0% ПдУ НФ 0% ПдУ У 0%	[м’іж з͡о́р’ами] 100 % 100 % 100 %
Меч Зари	[м е дз͡ з а́ р и] ПдУ 0 % ПдУ НФ 0% ПдУ У 0%	[м е дж͡ з а́ р и], [м е ч з а́ р и] 100 % 100 % 100 %
Лиш дзвін	[лиᵉзд͡з'v’і н] ПдУ 0 % ПдУ НФ 80% ПдУ У 80%	[л и ш дз͡ v’і́ н] 100 % 20 % 20 %
Між дзеркалами	[м’і з д͡зеᵘ р к а́ л а м и] ПдУ 0 % ПдУ НФ 0% ПдУ У 0%	[м’і ш дз͡ еᵘ р к а л а́ м и], [м’іжд͡зеᵘркалами] 100 % 100 % 100 %
Піч дзеркальна	[п’і дз͡: еᵘ р к а́ л'н а] ПдУ 0 % ПдУ НФ 0% ПдУ У 80%	[п’і джз: еᵘ р к а́ л' н а], [п′ічд͡зеᵘркал′на], [п′іцд͡зеᵘркал′на] 100 % 100 % 20 %
Річці	[р’і ц':і] ПдУ 18 % ПдУ НФ 0 % ПдУ У 20 %	[р’і́ ч ц'і] 82 % 100 % 80 %
Молодший	[молодж͡шиї] ПдУ 18 % ПдУ НФ 0 % ПдУ У 10 %	[м ̊о л ̊о́ т ш и ї] [моло́дчиї],[моло́ч:иї] [молочшиї], [молодшиї] 82 % 100 % 20 %; 70%
Відзнака	[v’і дз͡ з н а́ к а] ПдУ 22 % ПдУ НФ 100% ПдУ У 60%	[v’і дз͡ н а́ к а], [v’ітзна́ка] 78 % 0% 40 %
Відсвяткувати	[v’і д͡з'с'w’атк ̊уw а́ т и] ПдУ 26 %	[v’і д с w’а т к ̊уwа́ т и], [v’і т с w’а т к ̊у wа́ т и] 74 %

	ПдУ НФ 50% ПдУ У 70%	50 % 30 %
Заводський	[з а wо̊ д͡з'с' к и́ ĭ] ПдУ 18 % ПдУ НФ 0% ПдУ У 40%	[з а wо̊ цʲ к и́ ĭ], [заwодс´кúĭ] 82 % 100 % 60 %
Відцвісти	[v'і д͡з' ц' v'і с т и́] ПдУ 20 % ПдУ НФ 30% ПдУ У 60%	[v'і д ц v'і с т и́], [v'і т ц v'і с т и́] 80 % 60 %; 10 % 40 %
Блюдце	[бл' ŏ̊ у д͡зце] ПдУ 10 % ПдУ НФ 30% ПдУ У 40%	[б л' ŏ̊ у ц:е], [бл'у́тце], [бл´у́дце] 90 % 50 %; 20 % 60 %
Від дзвінка	[v'і д͡з':v'і н к а́] ПдУ 34 % ПдУ НФ 80% ПдУ У 60%	[v'і д д͡з:v'і н к а́], [v'іт͡дз:v'інка́] 66 % 20 % 40 %
Від джерела	[v'і д͡ж: еᵘр еᵘ л а́] ПдУ 58 % ПдУ НФ 100 % ПдУ У 70 %	[v'і д д͡ж: еᵘр еᵘ л а́], [v'іт͡джерела́] 42 % 0 % 30 %
Під швом	[п' і д͡ж ш w о̊ м] ПдУ 28 % ПдУ НФ 0% ПдУ У 40%	[п' і т ш wо̊ м], [п' і д ш w о̊ м] 72 % 100 % 40 %; 20 %
Під човном	[п'і д͡ж ч о̊ ў н о̊́ м] ПдУ 6 % ПдУ НФ 0 % ПдУ У 30 %	[п'і ч: о̊ ў н о̊́ м], [п'і д ч о̊ ў н о̊́ м] 94 % 100 % 10 %; 60 %
Наладчик	[н а л а́ д͡ж ч иᵉ к] ПдУ 8 % ПдУ НФ 0% ПдУ У 20%	[н а л а́ ч: иᵉк], [нала́дчик], [нала́тчик] 92 % 20 %; 80 % 20 %; 60 %
Віджити	[v'і д͡ж ж и́ т и] ПдУ 6 %	[v'і д ж и́ т и], [v'іт͡жúти] 94 %

	ПдУ НФ 100% ПдУ У 20%	0 % 80 %
Відчистити	[v’і дж͡ ч и́ с т и^{е}т и] ПдУ 6 % ПдУ НФ 10% ПдУ У 20%	[v’і д ч и́ с т и^{е} т и], [v’іт‿чи́сти^{е}ти] 94 % 90 % 80 %
Сміється	[с 'м’і j е́ ц ':а] ПдУ 86 % ПдУ НФ 90 % ПдУ У 80 %	[с м’і j е́ ц'с'а], [с м’і j е́ т'с'а] 14 % 10 % 20 %
Багатство	[б а г а́ ц т w ̊о] ПдУ 100 % ПдУ НФ 100 % ПдУ У 90 %	[б а г а́ с т w ̊о] 0% 0 % 10 %
Митцем	[м е ц:е́ м] ПдУ 13 % ПдУ НФ 0 % ПдУ У 70 %	[м и т це́ м], [ме^{и}тце́м] 87 % 100 % 30 %
Квітці	[к v’і ц':і] ПдУ 62 % ПдУ НФ 40 % ПдУ У 40 %	[к v’і т ц'і] 38 % 60 % 60 %
От зараз	[о дз͡ за́ р а з] ПдУ 26 % ПдУ НФ 0 % ПдУ У 50 %	[о т за́ р а з] 74 % 100 % 40 %; 10 %
От дзеркало	[о дз͡: е́ р к а л ̊о] ПдУ 64 % ПдУ НФ 10 % ПдУ У 50%	[о т дз: е́ р к а л ̊о], [от‿зе́ркало] 36% 90 % 50 %
Отже	[о́ дж͡ж е] ПдУ 0 % ПдУ НФ 70 % ПдУ У 60 %	[о́ тж е], [од͡же] 100 % 30 % 10 %; 30 %
Сітчатка	[с'і ч:а́ т к а] ПдУ 46 % ПдУ НФ 10 % ПдУ У 70 %	[с'і т ча́ т к а] 54 % 90 % 30 %
Коротший	[к ̊о р ̊о́ ч ш и ĭ] ПдУ 24 % ПдУ НФ 0 % ПдУ У 40 %	[к ̊о р ̊о́ т ш и ĭ], [коро́ч:иĭ] 76 % 80 %; 20 % 60 %

От джміль	[о дж̑ м’і ´ л'] ПдУ 50 % ПдУ НФ 0 % ПдУ У 30 %	[о д дж̑ м’і ´ л'], [от‿дж̑м’іл´] 50 % 100 % 10 %; 60 %
Пшеничний	[п ш ин и́ шн и ĭ] ПдУ 2 % ПдУ НФ 0 % ПдУ У 10 %	[п шин и́ чн и ĭ], [пшени́чниĭ] 98 % 100 % 90 %
Хвастливий	[х w а с л и́ v и ĭ] ПдУ 64 % ПдУ НФ 0 % ПдУ У 20 %	[х w а с т л и́ v и ĭ] 36 % 100 % 80 %
Студентський	[с т̊у д е́ н'с'к и ĭ] ПдУ 6 % ПдУ НФ 100 % ПдУ У 0 %	[с т̊у д е́ н т с': к и ĭ], [с т̊у д е́ н ц' к и ĭ] 94% 0 % 20 %; 80%
Хустці	[х̊у с'ц'і] ПдУ 96 % ПдУ НФ 90 % ПдУ У 80 %	[х̊у с ц'і], [ху́с'т'ц'і] 4 % 10 % 20 %
Радість	[р а́ д'і с'т'ц'] ПдУ 66 % ПдУ НФ 100 % ПдУ У 70 %	[ра́д'іст'] 34 % 0 % 30 %
Стіна	[с' т'ц'і н а́] ПдУ 80 % ПдУ НФ 100 % ПдУ У 60 %	[с' т'і н а́] 20 % 0 % 40 %
Незалежність	[н е^{и}з а л е́ ж н'і с'т'ц'] ПдУ 86 % ПдУ НФ 100 % ПдУ У 70 %	[н е^{и}з а л е́ ж н'і с'т'] 14 % 0 % 30 %
Невістчин	[н е^{и} v’і´ ш ч и^{е} н] ПдУ 84 % ПдУ НФ 20 % ПдУ У 90 %	[н е^{и} v’і´ с ч и^{е} н], [ни^{е}v’істчи^{е}н] 16 % 80 % 10 %

ДОДАТОК 3.4.
Південна Україна. Показник вимови звукосполук

Вимова звукокомплексів	**ПдУ філологи**	**ПдУ нефілологи**	**ПдУ учні**
Свистячі перед шиплячими	45 %	20 %	61 %
Передньоязиковий [д] перед свистячими	22 %	48 %	55 %
Передньоязиковий [т] перед свистячими	59 %	40 %	63 %
Спрощення в групах приголосних	63 %	53 %	75 %
Шиплячі перед свистячими	8 %	14 %	32 %
Передньоязиковий [д] перед шиплячими	19 %	26 %	29 %
Передньоязиковий [т] перед шиплячими	3 %	20 %	50 %
Вимова [чн]	2 %	0 %	10%
Вимова [с^{ı}т^{ı}]	77 %	100 %	67 %
Володіння орфоепією звукосполук	60 %	36 %	59 %

ДОДАТОК 3.5.
Зарубіжжя. Вимова українських звукосполук

Слова	Правильна вимова	Девіації
Розжувати	[р ̊о ж ̊:у w á т и] Зарубіжжя 40% ПМР 90 % Європа 20 % Америка 20 % Канада 30 %	[р ̊о з ж ̊:у w á т и] 60 % 10 % 80 % 80 % 70 %
Розчистити	[р ̊о ж ч и́ с т и^е т и] [р ̊о ш ч и́ с ти^е т и] Зарубіжжя 23 % ПМР 32 % Європа 20 % Америка [р ̊о ж] 20 %, [рош] 10 % Канада 10 %	[р ̊о з ч и́ с т и^е т и] 77 % 68 % 80% 70 % 90 %
Розшити	[р ̊о ш:и́ т и] Зарубіжжя 13 % ПМР 10 % Європа 10 % Америка [р ̊о ш] 10 % [рож] 10 % Канада 10 %	[р ̊о с ш:и́ т и] 87 % 90 % 90 % 80 % 90 %
Безжально	[б е^и ж:а́ л' н ̊о] Зарубіжжя 25 % ПМР 28 % Європа 20 % Америка 30 % Канада 20 %	[б е^и з ж а́ л' н ̊о] 75 % 72 % 80 % 70 % 80 %
Безшумно	[б е^и ш ̊:у́ м н ̊о] Зарубіжжя 26 % ПМР 22 % Європа 20 % Америка [бе^и зж] 20 %, [бе^и ж] 20 % Канада 20 %	[б е^и с ш ̊:у́ м н ̊о], [бе^и з ш ̊:у́ м н ̊о] 74 % 78 % 80 % 60 % 80 %
Без джему	[б е^и ждж́ е́ м ̊у] Зарубіжжя 10 % ПМР 10 % Європа 0 % Америка 20 % Канада 10 %	[б е^и з дж́ е́ м ̊у] 90 % 90 % 100 % 80 % 90 %
Зшити	[ш:и́ т и] Зарубіжжя 34 % ПМР 74 % Європа 10 %	[с ш:и́ т и], [зши́ти] 66 % 26 % 90 %

	Америка 20 % Канада 30 %	80 % 70 %
Зчарувати	[ш ч а р̊у w а́ т и] Зарубіжжя 46 % ПМР 72 % Європа 30 % Америка 40 % Канада 40 %	[с ч а р̊у w а́ т и] 54 % 28 % 70 % 60 % 60 %
Зжитися	[ж:и́ т и^{е} с'а] Зарубіжжя 34 % ПМР 86 % Європа 20 % Америка 30 % Канада 0 %	[з ж:и́ т и^{е} с'а] 66 % 14 % 80 % 70 % 100 %
З джерела	[жд͡ж е^{и} р е^{и} л а́] Зарубіжжя 31 % ПМР 64 % Європа 20 % Америка 30 % Канада 10 %	[з д͡ж е^{и} р е^{и}ла́], [зд͡жерила́], [з джерела́], [з дже́рела] 69 % 36 % 80 % 70 % 90 %
Лідчин	[л'і́ д͡ж ч и^{е} н] Зарубіжжя 5 % ПМР 0 % Європа 0 % Америка 10 % Канада 10 %	[л' і̯ ч: и^{е} н], [л'і́ т ч и^{е} н] 95 % 100 % 100 % 90 % 90 %
Вивізши	[v и́ v'і жши] Зарубіжжя 10 % ПМР 0 % Європа 10 % Америка 30 % Канада 0 %	[v и́ v'і с ши], [v и́ v'і ш:и] 90 % 100 % 90 % 70 % 100 %
Принісши	[п р и^{е} н'і́ ш:и] Зарубіжжя 20 % ПМР 30 % Європа 10 % Америка 30 % Канада 10 %	[п р и^{е} н'і́ с ш и] 80 % 70 % 90 % 70 % 90 %
Мотузчин	[м̊у т̊ў жчи^{е}н] Зарубіжжя 13 % ПМР 20 % Європа 0 % Америка 30 % Канада 0 %	[м̊о т̊ў с ч и^{е} н], [м̊о т̊ў з ч и^{е} н] 87 % 80 % 100 % 70 % 100 %

Парасчин	[п а р а́ ш ч и^{е} н] Зарубіжжя 32 % ПМР 38 % Європа 20 % Америка 50% Канада 20 %	[п а р а́ ж ч и^{е} н], [п а р а́ с ч и^{е} н] 68 % 62 % 80 % 50 % 80 %
Книжці	[к н и́ з'ц'і] Зарубіжжя 17 % ПМР 66 % Європа 0 % Америка 0 % Канада 0 %	[к н и́ ж ц'і], [к н и́ ш ц'і] 83 % 34 % 100 % 100 % 100 %
Відважся	[v’і д w а́ з'с'а']	[v’і д w а́ ш с'а], [v’і д w а́ ж с'а]
	Зарубіжжя 0 %	100 %
	ПМР 0 %	100 %
	Європа 0 %	100 %
	Америка 0%	100 %
	Канада 0 %	100 %
Смієшся	[с' м’і j е́ с':а]	[с м’і j е́ ш с'а]
	Зарубіжжя 15 %	85 %
	ПМР 28 %	72 %
	Європа 30 %	70 %
	Америка 0 %	100 %
	Канада 0 %	100 %
Свашці	[с w а́ с' ц'і]	[с w а́ ш ц'і]
	Зарубіжжя 0 %	100 %
	ПМР 0 %	100 %
	Європа 0 %	100 %
	Америка 0 %	100 %
	Канада 0 %	100 %
Мучся	[м ̊у ц'с'а]	[м ̊у ч с'а]
	Зарубіжжя 0 %	100 %
	ПМР 0 %	100 %
	Європа 0 %	100 %
	Америка 0 %	100 %
	Канада 0 %	100 %
Лиш зараз	[ли^{е}з: а́ раз]	[л и ш з͡ а́ р а з]
	Зарубіжжя 39 %	61 %
	ПМР 46%	54 %
	Європа 20 %	80 %
	Америка 50 %	50 %
	Канада 40 %	60 %
Між зорями	[м’і з: ̊о р’а м и]	[м’і ж з ̊о р^{і}а м и]
	Зарубіжжя 13 %	87 %
	ПМР 0 %	100 %
	Європа 0 %	100 %
	Америка 20 %	80 %

	Канада 30 %	70 %
Меч Зари	[м е д͡з з а́ р и] Зарубіжжя 0 % ПМР 0 % Європа 0 % Америка 0 % Канада 0 %	[м е дж з а́ р и], [м е ч з а́ р и] 100 % 100 % 100 % 100 % 100 %
Лиш дзвін	[ли^{е}зд͡з'v'і н] Зарубіжжя 53 % ПМР 52 % Європа 40 % Америка 70 % Канада 50 %	[л и ш д͡з v'і н] 47 % 48 % 60 % 30 % 50 %
Між дзеркалами	[м'і з д͡зе^{и} р к а́ л а м и] Зарубіжжя 0 % ПМР 0 % Європа 0% Америка 0 % Канада 0 %	[м'і ш д͡з е^{и} р к а л а́ м и], [м'і ж д͡з е^{и} р к а л а́ м и] 100 % 100 % 100 % 100 % 100 %
Піч дзеркальна	[п'і д͡з: е^{и} р к а́ л' н а] Зарубіжжя 13 % ПМР 0 % Європа 10 % Америка 20 % Канада 20 %	[п'і джз: е р к а́ л' н а] 87 % 100 % 90 % 80 % 80 %
Річці	[р'і́ ц':і] Зарубіжжя 22 % ПМР 58 % Європа 20 % Америка 10 % Канада 0 %	[р'і́ ч ц'і] 78 % 42 % 80 % 90 % 100 %
Молодший	[м ̊о л ̊о́ д͡ж ш и ĭ] Зарубіжжя 19 % ПМР 76 % Європа 0 % Америка 0 % Канада 0 %	[м ̊о л ̊о́ т ш и ĭ], [м ̊о л ̊о́ д ш и ĭ], 81 % 24 % 100 % 100 % 100 %
Відзнака	[v'і д͡з з н а́ к а] Зарубіжжя 50 % ПМР 90 % Європа 10 % Америка 50 % Канада 50 %	[v'і д͡з н а́ ка],[v'ітзна́ка] 50 % 10 % 90 % 50 % 50 %
Відсвяткувати	[v'і д͡з'с'w'аткʷ̊yw а́ т и] Зарубіжжя 34 % ПМР 86 %	[v'і д с w'а т кʷ̊y wа́ т и] 66 % 14 %

	Європа 10 % Америка 10 % Канада 30 %	90 % 90 % 70 %
Заводський	[з а ẘо д͡з'с' к и́ ĭ] Зарубіжжя 22 % ПМР 48 % Європа 0 % Америка 0 % Канада 40 %	[з а ẘо ц' к и́ ĭ] 78 % 52 % 100 % 100 % 60 %
Відцвісти	[v'і д͡з' ц' v'і с т и́] Зарубіжжя 32 % ПМР 76 % Європа 0 % Америка 20 % Канада 30 %	[v'і д ц v'і с т и́], [v'ітцv̆істи],[v'ідцvисти] 68 % 24 % 100 % 80 % 70 %
Блюдце	[б л'ў д͡зце] Зарубіжжя 17 % ПМР 38 % Європа 0 % Америка 10% Канада 20 %	[б л'ў ц:е] 83 % 62 % 100 % 90 % 80 %
Від дзвінка	[v'і д͡з':v'і н к а́] Зарубіжжя 49 % ПМР 96 % Європа 10 % Америка 50 % Канада 40 %	[v'і д д͡з̆:v'і н к а́], [v'ітд͡з̆/v/інка] 51 % 4 % 90 % 50 % 60 %
Від джерела	[v'і д͡ж: еᵘр еᵘ л а́] Зарубіжжя 39 % ПМР 36 % Європа 20 % Америка 60 % Канада 40 %	[v'і д д͡ж: еᵘр еᵘ л а́] 61 % 64 % 80 % 40 % 60 %
Під швом	[п' і д͡ж ш ẘо м] Зарубіжжя 23 % ПМР 72 % Європа 0 % Америка 0 % Канада 20 %	[п' і т ш ẘо м], [п' і д ш ẘо м] 77 % 28 % 100 % 100 % 80 %
Під човном	[п'і д͡ж ч̊о ў н̊о́ м] Зарубіжжя 19 % ПМР 66 % Європа 0 % Америка 0 % Канада 10 %	[п'і ч:̊о ў н̊о́ м], [п'і д ч̊о ў н̊о́ м], [п'ідчо́ ўвном] 81 % 34 % 100 % 100 % 90 %

Наладчик	[н а л а́ дж̑ ч и^{е} к] Зарубіжжя 1 % ПМР 5 % Європа 0 % Америка 0 % Канада 0 %	[н а л а́ ч: и^{е} к], [н а л а́ д ч и^{е} к] 99 % 95 % 100 % 100 % 100 %
Віджити	[v’і дж̑ ж и́ т и] Зарубіжжя 47 % ПМР 68 % Європа 30 % Америка 30 % Канада 60 %	[v’і д ж и́ т и], [v’іддж̑жити] 53 % 32 % 70 % 70 % 40 %
Відчистити	[v’і дж̑ ч и́ с т и^{е}т и] Зарубіжжя 26 % ПМР 74 % Європа 20 % Америка 10% Канада 0 %	[v’і д ч и́ с т и^{е} т и] 74 % 26 % 80 % 90 % 100 %
Сміється	[с ' м’і ј е́ ц ';а] Зарубіжжя 81 % ПМР 72 % Європа 80 % Америка 80 % Канада 90 %	[с' м’і ј е́ ц'с'а], [с'м’ијéт'с'а] 19 % 28 % 20 % 20 % 10 %
Багатство	[б а г а́ ц т w ̊о] Зарубіжжя 88 % ПМР 82 % Європа 70 % Америка 100 % Канада 100 %	[б а г а́ с т w ̊о], [бага́тство] 12 % 18 % 30 % 0 % 0 %
Митцем	[м е ц:е́ м] Зарубіжжя 40 % ПМР 100 %, [оц:е́ĭ] Європа 20 % Америка 10 % Канада 20 %	[м и т це́ м] 60 % 0 % 80 % 90 % 80 %
Квітці	[к v’і ц':і] Зарубіжжя 58 % ПМР 90 % Європа 10 % Америка 70 % Канада 60 %	[к v’і т ц'і] 42 % 10 % 90 % 30 % 40 %
От зараз	[о дз̑ за́ р а з] Зарубіжжя 35 % ПМР 80 % Європа 0 %	[о т за́ р а з], [одз̑ з̯а́ра] 65 % 20 % 100 %

	Америка 30 % Канада 30 %	100 % 70 %
От дзеркало	[о дз͡: е́ р к а л ˚о] Зарубіжжя 20 % ПМР 0 % Європа 0 % Америка 50 % Канада 30 %	[о т дз: е́ р к а л ˚о] 80 % 100 % 100 % 50 % 70 %
Отже	[о́ д͡ж е] Зарубіжжя 40 % ПМР 78 % Європа 0 % Америка 30 % Канада 50 %	[о́ тж е], [о́ дж е] 60 % 22 % 100 % 70 % 50 %
Сітчатка	[с'і ч:а́ т к а] Зарубіжжя 54 % ПМР 84 % Європа 20 % Америка 30 % Канада 80 %	[с'і т ча́ т к а] 46 % 16 % 80 % 70 % 20 %
Коротший	[к ˚о р ˚о́ ч ш и ĭ] Зарубіжжя 56 % ПМР 92 % Європа 40 % Америка 50 % Канада 40 %	[к ˚о р ˚о́ т ш и ĭ] 44 % 8 % 60 % 50 % 60 %
От джміль	[о д͡ж: м’і ́ л'] Зарубіжжя 20 % ПМР 0 % Європа 0 % Америка 40 % Канада 40 %	[о д д͡ж м’і ́ л'] [о д͡ж м’і ́ л'] 80 % 100 % 100 % 60 % 60 %
Пшеничний	[п ш ин и́ шн и ĭ] Зарубіжжя 12 % ПМР 48 % Європа 0 % Америка 0 % Канада 0%	[п ш ин и́ чн и ĭ] 88 % 52 % 100 % 100 % 100 %
Хвастливий	[х w а с л и́ v и ĭ] Зарубіжжя 7 % ПМР 28 % Європа 0 % Америка 0 % Канада 0 %	[х w а с т л и́ v и ĭ] 93 % 78 % 100 % 100 % 100 %
Студентський	[с т ˚у д е́ н' с ' к и ĭ] Зарубіжжя 22 % ПМР 88 % Європа 0 %	[с т ˚у д е́ н т с': к и ĭ], [с т ˚у д е́ н ц' к и ĭ] 78 % 12 % 100 %

	Америка 0 % Канада 0 %	100 % 100 %
Хустці	[х ̊у с'ц'і] Зарубіжжя 38 % ПМР 68 % Європа 20 % Америка 20 % Канада 50 %	[х ̊у с ц'і], [х ̊у стц'і] 62 % 32 % 80 % 80 % 50 %
Радість	[р а́ д'і с'т'ш']	[р а́ д'і с'т']
	Зарубіжжя 43 % ПМР 100 % Європа 50 % Америка 20 % Канада 0 %	57 % 0 % 50 % 80 % 100 %
Стіна	[с'т'ш'і н а́]	[с'т'і н а́]
	Зарубіжжя 63 % ПМР 100 % Європа 80 % Америка 30 % Канада 40 %	37 % 0 % 20 % 70 % 60 %
Незалежність	[н е^{и}з а л е́ ж н'і с'т'ц ’]	[н е^{и}з а л е́ ж н'і с'т']
	Зарубіжжя 50 % ПМР 100 % Європа 70 % Америка 30 % Канада 0 %	50 % 0 % 30 % 70 % 100 %
Невістчин	[н е^{и} v’і ш ч и^{е} н]	[н е^{и} v’і́ с ч и^{е} н]
	Зарубіжжя 26 % ПМР 52 % Європа 0 % Америка 40 % Канада 10 %	74 % 48 % 100 % 60 % 90 %

ДОДАТОК 3.6.
Зарубіжжя. Показник вимови звукосполук

Вимова звукокомплексів	**УЗ**	**У**	**З**	**ПМР**	**Європа**	**США**	**Канада**
Свистячі перед шиплячими	37%	48%	26 %	41 %	15 %	30 %	15 %
Передньоязиковий [д] перед свистячими	42%	50 %	34 %	72 %	5 %	23 %	35 %
Передньоязиковий [т] перед свистячими	58%	62 %	54%	71 %	30 %	57 %	55 %
Спрощення в групах приголосних	33%	50 %	15%	59 %	5 %	15 %	15 %
Шиплячі перед свистячими	17%	20%	14%	21 %	10 %	14 %	12 %
Передньоязиковий [д] перед шиплячими	30%	37%	22%	50 %	9 %	14 %	18 %
Передньоязиковий [т] перед шиплячими	42%	41%	43%	64 %	15 %	38 %	53 %
Вимова [чн]	17%	22%	12%	48 %	0 %	0 %	0 %
Вимова [с'т$^{щ'}$]	67%	81%	52%	100 %	67 %	27 %	13 %
Володіння орфоепією звукосполук в З - 30 %, в УЗ - 38 %	38%	46 %	30%	58 %	17 %	24 %	24 %

ДОДАТОК 3.7.
Україна. Зарубіжжя. Узагальнені результати вимови українських звукосполук

Слова	Правильна вимова	Девіації
Розжувати	[р˚о ж˚:у w á т и] Україна 56 % Зарубіжжя 40 % УЗ 48 %	[р ˚о з ж˚у w á т и], [росжуwáти] 44 % 60 % 52 %
Розчистити	[р ˚о ж ч и́ с т и^{е} т и], [р ˚о ш ч и́ с ти^{е} т и] Україна 48 % Зарубіжжя 23 % УЗ 36 %	[р ˚о з ч и́ с т и^{е} т и], [росчи́стиᵢти] 52 % 77 % 6 4 %
Розшити	[р ˚о ш:и́ т и], [р ˚о ж ши́ т и] Україна 56 % Зарубіжжя 13 % УЗ 35 %	[р ˚осш:и́ти], [розши́ти] 44 % 87 % 65 %
Безжально	[б е^{и} ж:á л'н˚о] Україна 54 % Зарубіжжя 25 % УЗ 40 %	[б е^{и}зж á л'^{н}н˚о], [бе^{и}сжáл´но] 46 % 75 % 60 %
Безшумно	[бе^{и} ш˚:у́ м н˚о], [б е ж ш˚у́ м н˚о] Україна 48 % Зарубіжжя 26 % УЗ 37 %	[бе^{и}сш˚:у́мн˚о], [бе^{и}зшу́мно] 52 % 74 % 63 %
Без джему	[бе^{и} жд͡ж е́ м˚у] Україна 38 % Зарубіжжя 10 % УЗ 24 %	[бе^{и}з д͡же́му], [бе^{и}с д͡же́му] 62 % 90 % 76 %
Зшити	[ш:и́ т и] Україна 36 % Зарубіжжя 34 % УЗ 35 %	[с ш:и́ т и], [зши́ти] 64 % 66 % 65 %
Зчарувати	[шч а р˚у w á т и] Україна 54 % Зарубіжжя 46 % УЗ 50 %	[с ч а р˚у w á т и], [зчарувáти] 46 % 54 % 50 %
Зжитися	[ж:и́ т и^{е} с'а] Україна 38 % Зарубіжжя 34 % УЗ 36 %	[з ж:и́ т и^{е} с'а] 62 % 66 % 64 %

З джерела	[ждж̑ е^{и} р е^{и} л а́] Україна 45 % Зарубіжжя 31% УЗ 38 %	[з д͡жерела], [с д͡жерела] 55 % 69 % 62 %
Лідчин	[л' і́ дж̑ ч и^{е} н] Україна 20 % Зарубіжжя 5 % УЗ 13 %	[л'і́ ч: и^{е} н], [л'і́тчи^{и}н], [л'і́дчи^{и}н] 80 % 95 % 87 %
Вивізши	[v и́ v'і жши] Україна 21 % Зарубіжжя 10 % УЗ 16 %	[v и́ v'і с ши], [v и́ v'і ш:и], [vúv'ізши] 79 % 90 % 84 %
Принісши	[п р и^{е} н' і́ ш:и] Україна 35 % Зарубіжжя 20 % УЗ 28 %	[п р и^{е} н' і́ с ш и] 65 % 80 % 72 %
Мотузчин	[м ̊у т ̊у́ ж чи^{е}н] Україна 34 % Зарубіжжя 13 % УЗ 24 %	[м ̊о т ̊у́ с ч и^{е} н] [м ̊о т ̊у́ з ч и^{е} н] [мото́ушчи^{и}н] 66 % 87 % 76 %
Парасчин	[п а р а́ ш ч и^{е} н] Україна 54 % Зарубіжжя 32 % УЗ 43 %	[п а р а́ ж ч и^{е} н], [п а р а́ с ч и^{е} н] 46 % 68 % 57 %
Книжці	[к н и́ з' ц' і] Україна 7 % Зарубіжжя 17 % УЗ 12 %	[к н и́ ж ц'і], [к н и́ ш ц' і] 93 % 83 % 88 %
Відважся	[v'і д w а́ з' са] Україна 5 % Зарубіжжя 0 % УЗ 3 %	[v'і д w а́ ш с'а], [v'і д w а́ ж с'а], [v'ідwác´:а] 95 % 100 % 97 %
Смієшся	[с' м'і j е́ с':а] Україна 12 % Зарубіжжя 15 % УЗ 14 %	[с' м'і j е́ ш с'а] 88 % 85 % 86 %
Свашці	[с w а́ с'ц'і] Україна 6 % Зарубіжжя 0 % УЗ 3 %	[с w а́ ш ц'і] 94 % 100 % 97 %

Мучся	[м ̊у ц'с'а] Україна 9 % Зарубіжжя 0 % УЗ 5 %	[м ̊у ч с'а] 91 % 100 % 95 %
Лиш зараз	[лиᵉз: а́ раз] Україна 29 % Зарубіжжя 39 % УЗ 34 %	[л и ш з͡а́ р а з] 71 % 61% 66 %
Між зорями	[м’і з: ̊о р’а м и] Україна 8 % Зарубіжжя 13 % УЗ 11 %	[м’іж з͡о́р’ами] 92 % 87 % 89 %
Меч Зари	[м е д͡з з а́ р и] Україна 4 % Зарубіжжя 0 % УЗ 2 %	[м е дж з а́ р и], [м е ч з а́ р и] 96 % 100 % 98 %
Лиш дзвін	[лиᵉзд͡з'v’і́ н] Україна 42 % Зарубіжжя 53 % УЗ 48 %	[л и ш д͡з v’і́ н] 5 8 % 47 % 52 %
Між дзеркалами	[м’і з д͡зеᵘ р к а́ л а м и] Україна 29% Зарубіжжя 0 % УЗ 15 %	[м’і ш д͡з еᵘ р к а л а́ м и] [м’іжд͡зеᵘркалами] 71 % 100 % 85 %
Піч дзеркальна	[п’і д͡з: еᵘ р к а́ л'н а] Україна 8 % Зарубіжжя 13 % УЗ 11 %	[п’і джз: еᵘ р к а́ л'н а], [п′ічд͡зеᵘркал'на], [п′іцд͡зеᵘркал'на] 92 % 87 % 89 %
Річці	[р’і ц':і] Україна 11 % Зарубіжжя 22 % УЗ 17 %	[р’і ч ц'і] 89 % 78 % 83 %
Молодший	[м ̊о л ̊о́ дж̑ ш и ї] Україна 21 % Зарубіжжя 19 % УЗ 20 %	[м ̊о л ̊о́ т ш и ї] [моло́дчиї],[моло́ч:иї] [молочшиї] , [молодшиї] 79 % 81 % 80 %
Відзнака	[v’і д͡зз н а́ к а] Україна 49 % Зарубіжжя 50 % УЗ 50 %	[v’і д͡з н а́ к а], [v’ітзна́ка] 51 % 50 % 50 %
Відсвяткувати	[v’і д͡з'с'w’атк ̊уw а́ т и]	[v’і д с w’атк ̊у w а́ т и], [v’і т с w’ᵃа т к ̊у wа́т и]

	Україна 46 % Зарубіжжя 34 % УЗ 40 %	54 % 66 % 60 %
Заводський	[з а w ̊о д͡з'с' к и́ ĭ]	[з а w ̊о ц'к и́ ĭ], [заwодс'кúĭ] 70 % 78 % 74 %
	Україна 30 % Зарубіжжя 22 % УЗ 26 %	
Відцвісти	[v'і д͡з' ц' v'і с т и́]	[v'і д ц v'і с т и́], [v'і т ц v'і с т и́]
	Україна 41 % Зарубіжжя 32 % УЗ 37 %	59 % 68 % 63 %
Блюдце	[б л' ̊ў д͡зце]	[б л' ̊ў ц:е] [бл'ýтце] [бл´ýдце]
	Україна 44 % Зарубіжжя 17 % УЗ 31 %	56 % 83 % 69 %
Від дзвінка	[v'і д͡з':v'і н к á]	[v'і д д͡з:у'і н к á], [v'іт‿д͡з':v'інкá]
	Україна 38 % Зарубіжжя 49 % УЗ 44 %	62 % 51 % 54 %
Від джерела	[v'і д͡ж: е^и^р е^и^ л á]	[v'і д д͡ж: е^и^р е^и^ л á] [v'іт‿д͡жерелá]
	Україна 42 % Зарубіжжя 39 % УЗ 41 %	58 % 61 % 59 %
Під швом	[п' і д͡ж ш w ̊о м]	[п' і т ш w ̊о м], [п' і д ш w ̊о м]
	Україна 37 % Зарубіжжя 23 % УЗ 30 %	63 % 77 % 70 %
Під човном	[п'і д͡ж ч ̊о ў н ̊ó м]	[п'і ч: ̊о ў н ̊ó м], [п'і д ч ̊о ў н ̊ó м]
	Україна 20 % Зарубіжжя 19 % УЗ 20 %	80 % 81 % 80 %
Наладчик	[н а л á д͡ж ч и^е^ к]	[н а л á ч: и^е^ к] [налáдчик], [налáтчик]
	Україна 26 % Зарубіжжя 1% УЗ 14 %	74 % 99 % 86 %
Віджити	[v'і д͡ж ж и́ т и]	[v'і д ж и́ т и], [v'іт‿жúти]
	Україна 41 % Зарубіжжя 47 % УЗ 44 %	59 % 53 % 56 %
Відчистити	[v'і д͡ж ч и́ с т и^е^т и]	[v'і д ч и́ с т и^е^ т и] [v'іт‿чúсти^е^ти]

	Україна 20 % Зарубіжжя 26 % УЗ 23 %	80 % 74 % 77 %
Сміється	[с' м’і ј е́ ц ': а] Україна 76 % Зарубіжжя 81 % УЗ 79 %	[с м’і ј́е ц'с'а] 24 % 19 % 21 %
Багатство	[б а г а́ ц т w ̊о] Україна 84 % Зарубіжжя 88 % УЗ 86 %	[б а г а́ с т w ̊о] 16 % 12 % 14 %
Митцем	[м е ц:е́ м] Україна 45 % Зарубіжжя 40 % УЗ 43 %	[м и т це́ м], [ме^{а}тце́м] 55 % 60 % 57 %
Квітці	[к v’і ц':і] Україна 61 % Зарубіжжя 58 % УЗ 60 %	[к v’і т ц'і] 39 % 42 % 40 %
От зараз	[о д͡з за́ р а з] Україна 37 % Зарубіжжя 35 % УЗ 36 %	[о т за́ р а з] 63 % 65 % 64 %
От дзеркало	[о д͡з: е́ р к а л ̊о] Україна 46 % Зарубіжжя 20 % УЗ 33 %	[о т дз: е́ р к а л ̊о], [от з͡е́ркало] 54 % 80 % 67 %
Отже	[о́ д͡ж ж е] Україна 0 % Зарубіжжя 40 % УЗ 20 %	[о́ тж е], [о д͡же] 100 % 60 % 80 %
Сітчатка	[с'і ч:а́ т к а] Україна 48 % Зарубіжжя 54 % УЗ 51 %	[с'і т ча́ т к а] 52 % 46 % 49 %
Коротший	[к ̊о р ̊о́ ч ш и ĭ] Україна 33 % Зарубіжжя 56 % УЗ 45 %	[к ̊о р ̊о́ т ш и ĭ] , [коро́ч:иĭ] 67 % 44 % 55 %
От джміль	[о д͡ж м’і ́ л'] Україна 42 % Зарубіжжя 20 % УЗ 31 %	[о д д͡ж м’і ́ л'], [от д͡жм’іл ́] 58 % 80 % 69 %
Пшеничний	[п ш ин и́ шн и ĭ] Україна 15 % Зарубіжжя 12 %	[п ш ин и́ чн и ĭ], [пшени́чниĭ] 85 % 88 %

	УЗ 14 %	86 %
Хвастливий	[х w а с л и́ v и ĭ] Україна 23 % Зарубіжжя 7 % УЗ 15 %	[х w а с т л и́ v и ĭ] 77 % 93 % 85 %
Студентський	[с т ̊у д е́н' с' к и ĭ] Україна 32 % Зарубіжжя 22 % УЗ 27 %	[с т ̊у д е́ н т с' к и ĭ], [с т ̊у д е́ н ц' к и ĭ] 68 % 78 % 73 %
Хустці	[х ̊у с'ц'і] Україна 66 % Зарубіжжя 38 % УЗ 52 %	[х ̊у с ц'і], [ху́с'т'ц'і] 34 % 62 % 48 %
Радість	[р а́ д'і с'т'ц''] Україна 81 % Зарубіжжя 43 % УЗ 62 %	[ра́д'іст'] 19 % 57 % 38 %
Стіна	[с'т'ц'і н а́] Україна 84 % Зарубіжжя 63 % УЗ 74 %	[с' т'і н а́] 16 % 37 % 26 %
Незалежність	[н е^{и}з а л е́ ж н'і с'т'ц''] Україна 87 % Зарубіжжя 50 % УЗ 69 %	[н е^{и}з а л е́ ж н'і с'т'] 23 % 50 % 31 %
Невістчин	[н е^{и} v’і́ ш ч и^{е} н] Україна 45 % Зарубіжжя 26 % УЗ 36 %	[н е^{и} v’і́ с ч и^{е} н], [ни^{е} v’істчи^{е} н] 55 % 74 % 64 %

ДОДАТОК. 3.8.
Відсоткові діаграми володіння орфоепією

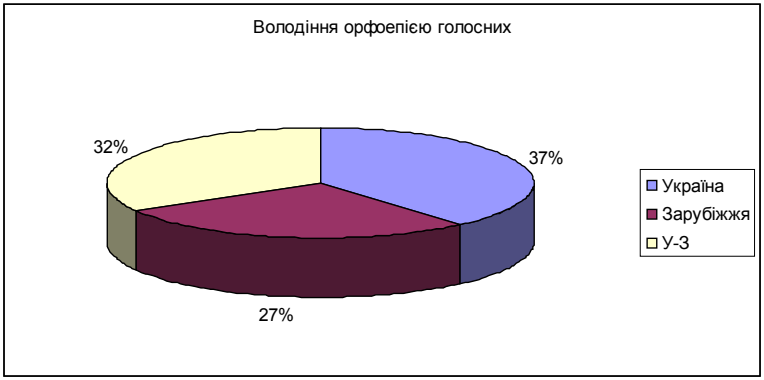

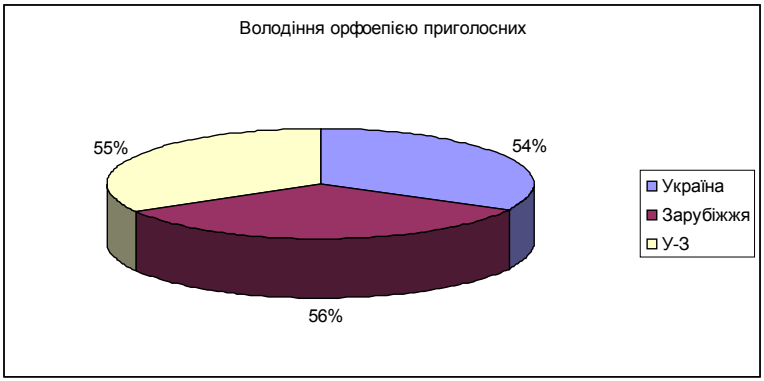

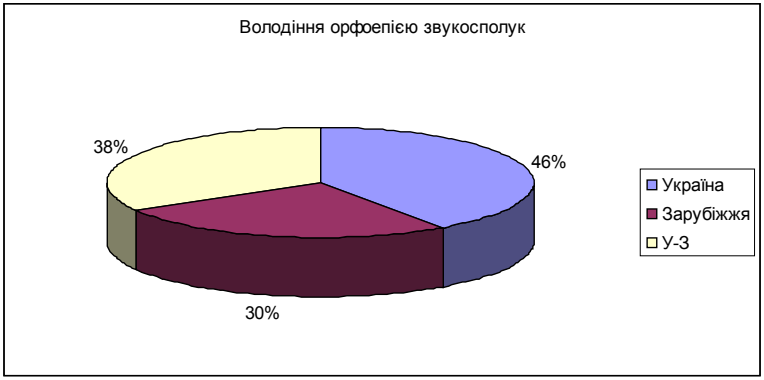

ДОДАТОК 3.9.

Звукосполуки. Канада. Америка. Південна Україна.

Орфоепія звукосполук у гендерному аспекті

(Прийняті скорочення КЧ – Канада чоловіки, КЖ – Канада жінки, АЧ – Америка чоловіки, АЖ – Америка жінки, ПдУЧ – Південна Україна чоловіки, ПдУЖ– Південна Україна жінки)

Слова	Правильна вимова	Девіації
Розжувати	[р ˚о ж˚:у w а́ т и] КЧ* КЖ 2- 29 % АЧ АЖ 2-25 % ПдУЧ 2-100% ПдУЖ 24 – 50%	[р ˚о з ж˚у w а́ т и] КЧ 3 – 100 % КЖ 5 – 71 % АЧ 2 – 100 % АЖ 6 – 75 % ПдУЧ ПдУЖ 24 – 50 %
Розчистити	[р ˚о ж ч и́ с т и^{е} т и] [р ˚о ш ч и́ с ти^{е} т и] КЧ КЖ 1 – 14 % АЧ АЖ 2;1 – 38 % ПдУЧ ПдУЖ 14 – 28%	[р ˚о з ч и́ с т и^{е} т и] КЧ 3 – 100 % КЖ 6 – 86 % АЧ 2 – 100 % АЖ 5 – 62 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 34– 72 %
Розшити	[р ˚о ш:и́ т и] [р ˚о жши́ т и] КЧ КЖ ; 1 – 14 % АЧ АЖ 1;1 – 25 % ПдУЧ 2 - 100% ПдУЖ 25 – 52 %	[р ˚о с ш:и́ т и], [р ˚о з ш:и́ т и] КЧ ; 3 – 100 % КЖ 3; 3 – 86 % АЧ 1; 1 – 100 % АЖ 2; 4 – 75 % ПдУЧ ПдУЖ 23 – 48 %
Безжально	[б е^{и} ж:а́ л'н ˚о] КЧ КЖ 2 – 29 % АЧ АЖ 1 – 13 % ПдУЧ 2 - 100% ПдУЖ 25 – 52 %	[б е з ж а́ л'н ˚о] КЧ 3 – 100 % КЖ 5 – 71 % АЧ 2 – 100 % АЖ 7 – 87 % ПдУЧ ПдУЖ 23 – 48 %
Безшумно	[б е^{и}ш˚:у́ м н ˚о [б е^{и}жш˚у́ м н ˚о] КЧ КЖ ; 2 – 29 % АЧ 1 – 50 % АЖ 1;2 –38 % ПдУЧ 2 - 100% ПдУЖ 19 – 38 %	[б е с ш˚у́ м н ˚о], [б е з ш˚у́ м н ˚о] КЧ ; 3 – 100 % КЖ 2; 3 – 71 % АЧ ; 1 – 50 % АЖ 1; 4 – 62 % ПдУЧ ПдУЖ 29– 62 %
Без джему	[б е^{и}ждж̑ е́ м ˚у] КЧ	[б е з дж̑ е́ м ˚у] КЧ 3 – 100 %

	КЖ 1 – 14 % АЧ АЖ 2 – 25 % ПдУЧ ПдУЖ 30 – 63 %	КЖ 6 – 86 % АЧ 2 – 100 % АЖ 6 – 75 % ПдУЧ 2 – 100 % ПдУЖ 18 – 37 %
Зшити	[ш:и́ т и] КЧ 1 – 33 % КЖ 2 – 29 % АЧ АЖ 2 – 25 % ПдУЧ ПдУЖ 14 – 29 %	[с ш и́ т и], [з ш и́ т и] КЧ ; 2 – 67 % КЖ 3; 2 – 71 % АЧ 2 – 100 % АЖ 3; 3 – 75 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 34 – 71 %
Зчарувати	[ш ч а р̊у w а́ т и] КЧ 1 – 14 % КЖ 3 – 43 % АЧ 2 – 100 % АЖ 2 – 25 % ПдУЧ ПдУЖ 22 – 46 %	[с ч а р̊у w а́ т и], [з ч а р̊у w а́ т и] КЧ 1; 1 – 86 % КЖ 3; 1 – 57 % АЧ АЖ 4; 2 – 75 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 26 – 54 %
Зжитися	[ж:и́ т и^{е} с'а] КЧ КЖ 1 – 14 % АЧ 1 – 50 % АЖ 1 – 13 % ПдУЧ ПдУЖ 21 – 44 %	[з ж и́ т и^{е} с'а] КЧ 3 – 100 % КЖ 6 – 86 % АЧ 1 – 50 % АЖ 7 – 87 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 27 – 56 %
З джерела	[ждж͡ е^{и} р е^{и} л а́] КЧ КЖ 1 – 14% АЧ АЖ 3 – 38% ПдУЧ ПдУЖ 18 - 38 %	[з дж͡ е^{и} р е^{и} л а́] КЧ 3 – 100% КЖ 6 – 86% АЧ 2 – 100% АЖ 5 – 62% ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 30 – 62 %
Лідчин	[л'і́ дж͡ ч и^{е} н] КЧ КЖ 1 – 14 % АЧ АЖ 1 – 13 % ПдУЧ ПдУЖ 9 – 19 %	[л'і́ ч: и^{е} н], [л'і́ т ч и^{е} н] КЧ 1; 2 – 86 % КЖ 1; 5 – 86 % АЧ 2 – 100 % АЖ 4; 3 – 87 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 39 – 81 %
Вивізши	[v и́ v'і жши] КЧ КЖ АЧ АЖ 3 – 38 %	[v и́ v'і с ши], [v и́ v'і ш:и] КЧ 3 – 100 % КЖ 4; 3 – 100 % АЧ 1; 1 – 100 % АЖ 4; 1 – 62 %

	ПдУЧ ПдУЖ 28 – 58 %	ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 20 – 42 %
Принісши	[п р и^{е} н'і ш:и] КЧ КЖ 1 – 14 % АЧ АЖ 3 –38 % ПдУЧ ПдУЖ 30 – 63 %	[п р и^{е} н'і с ш и] КЧ 3 – 100 % КЖ – 86 % АЧ 2 – 100 % АЖ 5 – 62 % ПдУЧ 2– 100% ПдУЖ 18 – 37 %
Мотузчин	[м ̊у т ̊ў ж ч и^{е} н]	[м ̊о т ̊ў с ч и^{е} н], [м ̊о т ̊ў з ч и^{е} н], [м ̊о т ̊ў ш ч и^{е} н] КЧ КЖ АЧ АЖ 3 – 38 % ПдУЧ ПдУЖ 5 – 10 %	КЧ 1; 2 – 100 % КЖ 2; 4; 1 – 100 % АЧ ; ; 2 – 100 % АЖ 4; 1 – 62 % ПдУЧ 2 – 100 % ПдУЖ 43 – 90 %
Парасчин	[п а р а́ ш ч и^{е} н]	[п а р а́ ж ч и^{е} н], [п а р а́ с ч и^{е} н] КЧ КЖ 2 – 29 % АЧ АЖ 5 – 63 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 34 – 71 %	КЧ ; 3 – 100 % КЖ 2; 3 – 71 % АЧ ; 2 – 100 % АЖ 1; 2 – 37 % ПдУЧ ПдУЖ 14 – 29 %
Книжці	[к н и́ з^{і}ц^{і}і]	[к н и́ ж ц^{і}і], [к н и́ ш ц^{і}і] КЧ КЖ АЧ АЖ ПдУЧ ПдУЖ 8 – 17 %	КЧ 1; 2 – 100 % КЖ 3; 4 – 100 % АЧ 1; 1 – 100 % АЖ 6; 2 – 100 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 40 – 83 %
Відважся	[v’і д w а́ з'с'а]	[v’і д w а́ ш с'а], [v’і д w а́ ж с'а] КЧ КЖ АЧ АЖ ПдУЧ 1 – 50% ПдУЖ 6 – 13 %	КЧ 1; 2 – 100 % КЖ 4; 3 – 100 % АЧ ; 2 – 100 % АЖ 1; 7 – 100 % ПдУЧ 1 – 50% ПдУЖ 42 – 87 %
Смієшся	[с' м’і j е́ с':а] КЧ КЖ АЧ АЖ ПдУЧ ПдУЖ 8 – 17 %	[с' м’і j е́ ш с'а] КЧ 3 – 100 % КЖ 7 – 100 % АЧ 2 – 100 % АЖ 8 – 100 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 40 – 83 %

Свашці	[с w á с' ц'і] КЧ КЖ АЧ АЖ ПдУЧ ПдУЖ 5 – 10 %	[с w á ш ц'і] КЧ 3 – 100 % КЖ 7 – 100 % АЧ 2 – 100 % АЖ 8 – 100 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 43 – 90 %
Мучся	[м ̆у ц'с'а] КЧ КЖ АЧ АЖ ПдУЧ ПдУЖ 6 – 13 %	[м ̆у ч с'а] КЧ 3 – 100 % КЖ 7 – 100 % АЧ 2 – 100 % АЖ 8 – 100 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 42 – 87 %
Лиш зараз	[лиᵉз: á раз] КЧ 2 – 67 % КЖ 2 – 29 % АЧ АЖ 5 – 63 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 1 – 2 %	[л и ш з͡á р а з] КЧ 1 – 33 % КЖ 5 – 71 % АЧ 2 – 100 % АЖ 3 – 37 % ПдУЧ ПдУЖ 47 – 98 %
Між зорями	[м’і з: ̊о р’а м и] КЧ КЖ АЧ АЖ ПдУЧ ПдУЖ	[м’і ш з ̊о р’а м и], [м’і жз ̊о р’а м и] КЧ 2; 1 – 100 % КЖ 1; 6 – 100 % АЧ 2 – 100 % АЖ ; 8 – 100 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 48 – 100 %
Меч Зари	[м е д͡з з á р и] КЧ КЖ АЧ АЖ ПдУЧ ПдУЖ	[м е дж з á р и], [м е ч з á р и] КЧ ; 3 – 100 % КЖ ; 7 – 100 % АЧ ; 2 – 100 % АЖ ; 8 – 100 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 48 – 100 %
Лиш дзвін	[лиᵉзд͡з'v’і н] КЧ КЖ 5 – 71 % АЧ АЖ 7 – 88 % ПдУЧ ПдУЖ	[л и ш д͡з' v’і н] КЧ 3 – 100 % КЖ 2 – 29 % АЧ 2 – 100 % АЖ 1 – 12 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 48 – 100 %
Між дзеркалами	[м’і з д͡зеᵘ р к á л а м и] КЧ КЖ	[м’і ш д͡зеᵘ р к а л á м и], [м’і ж д͡зеᵘ р к а л á м и] КЧ 1; 2 – 100 % КЖ 2; 5 – 100 % АЧ 1; 1 – 100 % АЖ ; 8 – 100 %

	АЧ АЖ ПдУЧ ПдУЖ	ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 48 – 100 %
Піч дзеркальна	[п’і д͡з: еᵘ р к а́ л' н а] КЧ КЖ 2 – 29 % АЧ АЖ 2 – 25 % ПдУЧ ПдУЖ	[п’іч д͡з еᵘ р к а́ л' н а] КЧ 3 – 100 % КЖ 5 – 71 % АЧ 2 – 100 % АЖ 6 – 75 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 48 – 100 %
Річці	[р’і ц':і] КЧ КЖ АЧ АЖ 1 – 13 % ПдУЧ 1 – 50% ПдУЖ 8 – 17 %	[р’і ч ц'і] КЧ 3 – 100 % КЖ 7 – 100 % АЧ 2 – 100 % АЖ 7 – 87 % ПдУЧ 1 – 50% ПдУЖ 40 – 83 %
Молодший	[м ̊о л ̊о д͡ж ш и ĭ] КЧ КЖ АЧ АЖ ПдУЧ ПдУЖ 9 – 19 %	[м ̊о л ̊о т ш и ĭ], [м ̊о л ̊о ч ш и ĭ] КЧ 2; 1 – 100 % КЖ 6; 1 – 100 % АЧ 1; 1 – 100 % АЖ 5; 3 – 100 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 39 – 81 %
Відзнака	[v’і д͡зз н а́ к а] КЧ 1 – 14 % КЖ 4 – 57 % АЧ 1 – 50 % АЖ 5 – 63 % ПдУЧ ПдУЖ 11 – 23 %	[v’і д͡з н а́ к а] КЧ 2 – 86 % КЖ 3 – 43 % АЧ 1 – 50 % АЖ 3 – 37 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 37 – 77 %
Відсвяткувати	[v’і д͡з'с'w’атк ̊уw а́ т и] КЧ КЖ 3 – 43 % АЧ АЖ 1 – 12 % ПдУЧ ПдУЖ 13 – 27 %	[v’і д с w’а т к ̊уwа́ т и] КЧ 3 – 100 % КЖ 4 – 57 % АЧ 2 – 100 % АЖ 7 – 88 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 35 – 73 %
Заводський	[з а w ̊о д͡з'с' к и́ ĭ] КЧ 1 – 33 % КЖ 1– 14 % АЧ АЖ ПдУЧ ПдУЖ 9 – 19 %	[з а w ̊о ц' к и́ ĭ] КЧ 2 – 67 % КЖ 6 – 86 % АЧ 2 – 100 % АЖ 8 – 100 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 41 – 81 %
Відцвісти	[v’і д͡з' ц' v’і с т и́] КЧ КЖ 3 – 43 %	[v’і д ц в’і с т и́] КЧ 3 – 100 % КЖ 4 – 57 %

	АЧ 1 – 50 % АЖ 2 – 25 % ПдУЧ ПдУЖ 10 – 21 %	АЧ 1 – 50 % АЖ 6 – 75 % ПдУЧ 2– 100% ПдУЖ 38 – 79 %
Блюдце	[б л' ̊ў дз͡це] КЧ 2 – 67 % КЖ АЧ АЖ 1 – 13 % ПдУЧ 2 – 100 % ПдУЖ 5 – 10 %	[б л' ̊ў ц:е] КЧ 1 – 33 % КЖ 7 – 100 % АЧ 2 – 100 % АЖ 7 – 87 % ПдУЧ ПдУЖ 33 – 90 %
Від дзвінка	[v’і д͡з':v’і н к а́] КЧ 1 – 33 % КЖ 3 – 43 % АЧ АЖ 5 – 63 % ПдУЧ 1 – 50 % ПдУЖ 17 – 35 %	[v’і д д͡з̆ у’і н к а́] КЧ 2 – 67 % КЖ 4 – 57 % АЧ 2 – 100 % АЖ 3 – 37 % ПдУЧ 1 – 50 % ПдУЖ 83 – 65 %
Від джерела	[v’і д͡ж: е^{и}р е^{и} л а́] КЧ 1 – 33 % КЖ 3 – 43 % АЧ 1 – 50 % АЖ 5 – 63 % ПдУЧ 2 – 100 % ПдУЖ 27 – 56 %	[v’і д д͡ж е^{и}р е^{и} л а́] КЧ 2 – 67 % КЖ 4 – 57 % АЧ 1 – 50 % АЖ 3 – 37 % ПдУЧ ПдУЖ 73 – 44 %
Під швом	[п’ і д͡ж ш ẘо м] КЧ 1 – 33 % КЖ 1 – 14 % АЧ АЖ ПдУЧ ПдУЖ 14 – 29 %	[п’ і т ш ẘо м], [п’ і д ш ẘо м] КЧ 1; 1 – 67 % КЖ 1; 5 – 86 % АЧ 2 – 100 % АЖ 2; 6 – 100 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 86 – 71 %
Під човном	[п’і д͡ж ч̊о ў н̊о́ м] КЧ КЖ 1 – 14 % АЧ АЖ ПдУЧ ПдУЖ 3 - 6 %	[п’і ч:̊о в н̊о́ м], [п’і т ч̊о в н̊о́ м] КЧ ; 3 – 100 % КЖ 2; 4 – 86 % АЧ 1; 1 – 100 % АЖ 4; 4 – 100 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 45 – 94 %
Наладчик	[н а л а́ д͡ж ч и^{е} к] КЧ КЖ АЧ АЖ ПдУЧ ПдУЖ 4 – 8 %	[н а л а́ ч: и^{е} к], [н а л а́ т ч и^{е} к] КЧ 1; 2 – 100 % КЖ 4; 3 – 100 % АЧ 2 – 100 % АЖ 5 ; 3 – 100 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 44 – 92 %

Віджити	[v’і д͡ж ж и́ т и] КЧ 1 – 33 % КЖ 5 – 71 % АЧ 2 – 100 % АЖ 1 – 13 % ПдУЧ 1-50% ПдУЖ 2 – 4 %	[v’і д ж и́ т и] КЧ 2 – 67 % КЖ 2 –29 % АЧ АЖ 7 – 87 % ПдУЧ 1 – 50% ПдУЖ 46 – 96 %
Відчистити	[v’і д͡ж ч и́ с т и^{е}т и] КЧ КЖ АЧ АЖ 1 – 13 % ПдУЧ ПдУЖ 3 – 6 %	[v’і д ч и́ с т и^{е} т и] КЧ 3 –100 % КЖ 7 – 100 % АЧ 2 – 100 % АЖ 7 – 87 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 45 – 94 %
Сміється	[с' м’і j е́ ц': а] КЧ 3 – 100 % КЖ 6 – 86 % АЧ – 100 % АЖ 6 – 75 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 41 – 85 %	[с' м’і j е́ ц'с'а] КЧ КЖ 1 – 14 % АЧ АЖ 2 – 25 % ПдУЧ ПдУЖ 7 – 15 %
Багатство	[б а г а́ ц т w ̊о] КЧ 3 – 100 % КЖ 7 – 100 % АЧ 2 – 100 % АЖ 8 – 100 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 48 – 100%	[б а г а́ с т w ̊о] КЧ КЖ АЧ АЖ ПдУЧ ПдУЖ
Митцем	[м е ц:е́ м] КЧ КЖ 2 – 29 % АЧ АЖ 2 – 25 % ПдУЧ ПдУЖ 7 – 14 %	[м и т це́ м] КЧ 3 –100 % КЖ 5 – 71 % АЧ 2 – 100 % АЖ 6 – 75 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 41 – 86 %
Квітці	[к v’і ц':і] КЧ 1 – 33 % КЖ 5 – 71 % АЧ 2 – 100 % АЖ 5 – 63 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 29 – 60 %	[к v’і т ц'і] КЧ 2 – 67 % КЖ 2 – 29 % АЧ АЖ 3 –37 % ПдУЧ ПдУЖ 19 – 40 %
От зараз	[о д͡з за́ р а з] КЧ 1 – 33 % КЖ 2 – 29 % АЧ АЖ 3 – 38 % ПдУЧ ПдУЖ 13 – 27 %	[о т за́ р а з], [о д за́ р а з] КЧ 1; 1 – 67 % КЖ 2; 3 – 71 % АЧ 2 – 100 % АЖ 3; 2 – 62 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 35 – 73 %

От дзеркало	[о д͡з: е́ р к а л ˚о] КЧ КЖ 3 – 43 % АЧ АЖ 5 –63 % ПдУЧ ПдУЖ 32 – 67 %	[о т д͡з е́ р к а л ˚о] КЧ 3 – 100 % КЖ 4 –57 % АЧ 2 – 100 % АЖ 3 –37% ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 16 – 33 %
Отже	[о́ д͡жж е] КЧ 2 – 67 % КЖ 3 – 43 % АЧ АЖ 3 – 38 % ПдУЧ ПдУЖ	[о́ тж е], [о́ дж е] КЧ ; 1 – 33 % КЖ ; 4 – 57 % АЧ ; 2 – 100 % АЖ ; 5 – 62 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 48 – 100 %
Сітчатка	[сʿі ч:а́ т к а] КЧ 2 – 67 % КЖ 6 – 86 % АЧ 1 – 50 % АЖ 2 – 25 % ПдУЧ 1 – 50% ПдУЖ 22 – 46 %	[сʿі т ча́ т к а] КЧ 1 – 33 % КЖ 1 – 14 % АЧ 1 – 50 % АЖ 6 – 75 % ПдУЧ –50 % ПдУЖ 78 – 54 %
Коротший	[к ˚о р ˚о́ ч ш и ĭ] КЧ 1 – 33 % КЖ 3 – 43 % АЧ 1 – 50 % АЖ 2 – 25 % ПдУЧ ПдУЖ 12 - 25 %	[к ˚о р ˚о́ т ш и ĭ] КЧ 2 – 67 % КЖ 4 – 57 % АЧ 1 – 50 % АЖ 6 – 75 % ПдУЧ – 100% ПдУЖ 36 – 75%
От джміль	[о д͡ж м’і ˊ л'] КЧ 1 – 33 % КЖ 3 – 43 % АЧ АЖ 4 – 50 % ПдУЧ ПдУЖ 25 – 52 %	[о д д͡ж м’і ˊ л'] [о т д͡ж м’і ˊ л'] КЧ ; 2 – 67 % КЖ 2; 2 – 57 % АЧ ; 2 – 100 % АЖ 3; 1 – 50 % ПдУЧ – 100% ПдУЖ 13 - 48 %
Пшеничний	[п ш ин и́ шн и ĭ] КЧ 1 КЖ 3 АЧ АЖ ПдУЧ ПдУЖ 1 – 2 %	[п ш ин и́ чн и ĭ] КЧ 3 – 100 % КЖ 7 – 100 % АЧ 2 – 100 % АЖ 8 – 100 % ПдУЧ 2– 100% ПдУЖ 47 – 98%
Хвастливий	[х w а с л и́ v и ĭ] КЧ КЖ АЧ АЖ ПдУЧ	[х w а с т л и́ v и ĭ] КЧ 3 – 100 % КЖ 7 – 100 % АЧ 2 – 100 % АЖ 8 – 100 % ПдУЧ – 100%

	ПдУЖ 32 – 67 %	ПдУЖ 16 – 33 %
Студентський	[с т̊у д е́ н' с' к и ĭ] КЧ КЖ АЧ АЖ ПдУЧ ПдУЖ 3 – 6 %	[с т̊у д е́ н т с' к и ĭ], [с т̊у д е́ н ц' к и ĭ] КЧ ; 3 –100 % КЖ 1; 6 – 100 % АЧ ; 2 – 100 % АЖ ; 8 – 100 % ПдУЧ – 100% ПдУЖ 45 – 94 %
Хустці	[х̊у с'ц'і] КЧ 2 – 67 % КЖ 3 – 43 % АЧ АЖ 2 – 25 % ПдУЧ ПдУЖ 48 – 100%	[х̊у стц'і] КЧ 1 – 33 % КЖ 4 – 57 % АЧ 2 – 100 % АЖ 6 – 75 % ПдУЧ – 100% ПдУЖ
Радість	[р а́ д'і с'т' ц'] КЧ КЖ АЧ АЖ 2 – 25 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 31 – 65 %	[р а́ д'і с'т'] КЧ 3 – 100 % КЖ 7 – 100 % АЧ 2 – 100 % АЖ 6 – 75 % ПдУЧ ПдУЖ 17 – 35 %
Стіна	[с' т'ц'і н а́] КЧ 3 – 100 % КЖ 1 – 14 % АЧ 1 – 50 % АЖ 1 – 13 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 38 – 79 %	[с' т'і н а́] КЧ КЖ 6 – 86 % АЧ 1 – 50 % АЖ 7 – 87 % ПдУЧ ПдУЖ 10 – 21 %
Незалежність	[н е^{и}з а л е́ ж н'і с'т'ц'] КЧ КЖ АЧ 1 – 50 % АЖ 2 – 25 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 41 – 85%	[н е^{и}з а л е́ ж н'і с'т'] КЧ 3 – 100 % КЖ 7 – 100 % АЧ 1 – 50 % АЖ 6 – 75 % ПдУЧ ПдУЖ 7 – 15 %
Невістчин	[н е^{и} v'і́ ш ч и^{е} н] КЧ КЖ 1 – 14 % АЧ 1 – 50 % АЖ 3 – 38 % ПдУЧ 2 – 100% ПдУЖ 40 – 83 %	[н е^{и} v'і́ с ч и^{е} н] КЧ 3 – 100 % КЖ 6 – 86 % АЧ 1 – 50 % АЖ 5 – 62 % ПдУЧ ПдУЖ 8 – 17 %

ДОДАТОК И
РЕЄСТР УЧАСНИКІВ ЕКСПЕРИМЕНТІВ І СОЦОПИТУВАННЯ

ДОДАТОК И.1.
Учасники експериментів: студенти спеціальності «Україн ська мова та література» ОНУ імені І. І. Мечникова

1. Агатій Таїсія Євгенівна
2. Адова Валерія Олександрівна
3. Андрікевич Валерія Юріївна
4. Анікіна Марина Ігорівна
5. Антохів Марта Романівна
6. Бабакова Вікторія Ігорівна
7. Білоус Антоніна Григорівна
8. Блок Анна Іванівна
9. Бубунаурі Тамара Олександрівна
10. Буюклі Марія Петрівна
11. Василькова Олександра Ігорівна
12. Вербицький Максим Олегович
13. Вітвіцька Анастасія В’ячеславівна
14. Войнаровська Юлія Анатоліївна
15. Волкова Анна В’ячеславівна
16. Вольпіна Ольга Віталіївна
17. Воробйова Ірина Андріївна
18. Гавриш Катерина Ігорівна
19. Ганченко Анастасія Юріївна
20. Гладунова Лілія Олександрівна
21. Голдун Олена Володимирівна
22. Гончарова Анна Ростиславівна
23. Граматик Анна Олександрівна
24. Гречуха Ганна Вікторівна
25. Грушева Марія Сергіївна
26. Гудим Катерина Володимирівна
27. Гура Вікторія Іванівна
28. Гусейнова Марія Олегівна
29. Давидько Катерина Володимирівна
30. Давидяк Вікторія Валеріївна

31. Дану Тетяна Олександрівна
32. Довбиш Анастасія Віталіївна
33. Довганюк Владислава Валентинівна
34. Докалєнко Альона Олександрівна
35. Дьяченко Яна Вадимівна
36. Дяченко Наталя Олегівна
37. Євтіфєєва Нонна Сергіївна
38. Загорнян Анастасія Віталіївна
39. Зуб Антоніна Олександрівна
40. Кліщевникова Олена Ігорівна
41. Кодимська Владислава Володимирівна
42. Коломійчук Катерина Миколаївна
43. Коробчук Анастасія Андріївна
44. Косюга Ірина Валеріївна
45. Кравченко Валерія Олександрівна
46. Кременіш Ганна Віталіївна
47. Круглова Анастасія Станіславівна
48. Кулик Анастасія Олександрівна
49. Кустол Яна Василівна
50. Лєгун Марія Ігорівна
51. Лиса Ірина Сергіївна
52. Лисаченко Олександра Вікторівна
53. Лисицина Олена Вадимівна
54. Максимченко Ірина Вікторівна
55. Мартьянова Анастасія Сергіївна
56. Масюк Владислав Ігорович
57. Матвєєва Дар’я Олегівна
58. Медведенко Олена Миколаївна
59. Михайлова Анна Вадимівна
60. Мороз Анастасія Сергіївна
61. Мороз Юлія Сергіївна
62. Мунтян Марія Анатоліївна
63. Нужна Катерина Іванівна
64. Онуфрійчук Вікторія Сергіївна
65. Орел Діана Юріївна

66. Остапенко Анастасія Володимирівна
67. Остапенко Анна Русланівна
68. Паскаль Анастасія Едуардівна
69. Пихица Тетяна Вікторівна
70. Плешко Аліна Олександрівна
71. Пудлінська Вікторія Вікторівна
72. Радзіх Аліна Олександрівна
73. Раснюк Віра Сергіївна
74. Руденко Дар’я Павлівна
75. Савескул Катерина Станіславівна
76. Самборська Ольга Сергіївна
77. Сафарова Катерина Худойназарівна
78. Семенюк Анна Володимирівна
79. Ситник Марія Вікторівна
80. Смоліна Ольга Андріївна
81. Соломикіна Тетяна Вікторівна
82. Сорочан Світлана Олексіївна
83. Стороженко Тетяна Олександрівна
84. Стьопочкіна Ганна Олександрівна
85. Суліка Марія Федорівна
86. Тарасенко Олександр Віталійович
87. Тащі Марія Борисівна
88. Фурман Тетяна Олегівна
89. Ханецька Антоніна Олегівна
90. Чендлеєва Руслана Вячеславівна
91. Чернега Олеся Миколаївна
92. Чорба Ірина В’ячеславівна
93. Чумаєва Діана Самірівна
94. Щербина Марина Олександрівна
95. Юдіна Тетяна Євгенівна
96. Юріста Єлизавета Сергіївна
97. Юрченко Вікторія Вікторівна
98. Яворська Олена Петрівна
99. Якимчук Ольга Миколаївна
100. Ярошевська Катерина Юріївна

ДОДАТОК И. 2.

Учасники експериментів: молодь гуманітарної сфери м. Тичи, Шльонське воєводство, Польща (Tychy, wojewodztwo Slaskie, Poland)

1. Adrian Miller
2. Agata Czerwonka
3. Agnieszka Chamera
4. Agnieszka Grinke
5. Agnieszka Kajdas
6. Agnieszka Laskowska
7. Agnieszka Murzyn
8. Andrzej Duch
9. Andrzej Mańkut
10. Andrzej Wolak
11. Aneta Żuchowicz
12. Angelika Malinowska
13. Anna Pietryga
14. Anna Woźniak
15. Barbara Orendorz
16. Barbara Trzebuniak
17. Bartłomiej Dyrcz
18. Bartłomiej Gandzel
19. Bożena Cyroń
20. Bożena Pyto
21. Bożena Tłok
22. Damian Maros
23. Daniel Kuligowski
24. Danuta Rydzoń
25. Dariusz Dziedzic
26. Dariusz Polak
27. Dariusz Smaza
28. Dawid Gąsior
29. Dawid Kalęka
30. Dawid Wiśniewski
31. Dominik Mierzejewski
32. Dorota Krakowska
33. Ewa Jackowska

34. Grzegorz Bojdo
35. Grzegorz Zając
36. Helena Bąk
37. Hubert Stępień
38. Izabella Michalczewska
39. Izabella Piątek
40. Janetta Woszczak
41. Jarek Broda
42. Jarek Pacek
43. Kamil Kasper
44. Kamil Rusinek
45. Karol Rokowski
46. Karolika Kozyra
47. Karolina Wiewióra
48. Katarzyna Bernaś-Czapa
49. Katarzyna Chabinka
50. Katarzyna Jończyk
51. Katarzyna Sawicka
52. Kinga Krajewska
53. Kinga Matias
54. Klaudia Gienda
55. Krzysztof Szałaśny
56. Ludwik Wysogląd
57. Łukasz Kocemba
58. Łukasz Laciuga
59. Magdalena Lewandowska
60. Małgorzata Górczak
61. Marcin Radzięta
62. Marcin Rotko
63. Marcin Zieliński
64. Marek Łataś
65. Marek Morkisz
66. Mariusz Jabcoń
67. Mariusz Sen
68. Mariusz Wiącek
69. Mariusz Żak
70. Martyna Matula

71. Mateusz Gański
72. Michał Kocima
73. Michał Machander
74. Michał Świerczyński
75. Michał Urbaniec
76. Mirosław Głąb
77. Mirosław Markiewicz
78. Patrycja Stolecka
79. Patryk Talik
80. Paulina Medoń
81. Paweł Pięta
82. Piotr Tomczak
83. Rafał Kaczmarczyk
84. Rafał Lamot
85. Renata Januszewicz
86. Robert Nowrocki
87. Ryszard Drynda
88. Sebastian Biela
89. Sebastian Prudło
90. Sebastian Tarka
91. Sławomir Socha
92. Sławomir Wróbel
93. Sylwia Kobylańska
94. Szymon Głód
95. Szymon Golimowski
96. Tomasz Kozyra
97. Tomasz Olszonowicz
98. Tomasz Zygmunt
99. Wojciech Dziewiński
100. Wojtek Stefanik

ДОДАТОК И.3.
ПАСПОРТИЗАЦІЯ РЕСПОНДЕНТІВ ПдУ

Респонденти. Південна Україна				
	Прізвище, ім'я, по батькові	**Рік народження**	**Місце проживання**	**Освіта**
1.	Бабакова Вікторія Ігорівна	1997	Одеська обл., м. Чорноморськ	ОНУ імені І.І.Мечникова
2.	Бабич Тетяна Вікторівна	1998	Одеська обл., Білгород-Дністровський р-н, с.Стара Царичанка	ОНУ імені І.І.Мечникова
3.	Беркуцька Наталія Володимирівна	1998	Одеська обл., с. Роздол	ОНУ імені І.І.Мечникова
4.	Біла Анна Володимирівна	1998	м. Одеса	ОНУ імені І.І.Мечникова
5.	Боярська Ганна Вікторівна	1997	Одеська обл., с. Любашівка	ОНУ імені І.І.Мечникова
6.	Бурса Катерина Іванівна	1997	Одеська обл., с. Цибулівка	ОНУ імені І.І.Мечникова
7.	Вербицький Максим Вікторович	1997	Херсонська обл., с.Козацьке	ОНУ імені І.І.Мечникова
8.	Виходець Марина Олександрівна	1998	Одеська обл., м. Біляївка	ОНУ імені І.І.Мечникова
9.	Вітвіцька Анастасія В'ячеславівна	1998	Одеська область, м. Саврань	ОНУ імені І.І.Мечникова
10.	Волкова Анна В'ячеславівна	1997	м. Миколаїв	ОНУ імені І.І.Мечникова
11.	Волчок Наталя Вікторівна	1997	м. Одеса	ОНУ імені І.І.Мечникова

12.	Гончарова Анна Ростиславівна	1997	Одеська обл., м. Чорноморка	ОНУ імені І.І.Мечникова
13.	Граматик Анна Олександрівна	1997	Одеська обл.,м. Білгород-Дністровськ	ОНУ імені І.І.Мечникова
14.	Грушева Марія Сергіївна	1997	Одеська обл., м. Чорноморськ	ОНУ імені І.І.Мечникова
15.	Гусарук Тетяна Олександрівна	1998	Одеська обл., м. Білгород-Дністровський	ОНУ імені І.І.Мечникова
16.	Дану Тетяна Олександрівна	1997	Одеська обл., м. Кілія	ОНУ імені І.І.Мечникова
17.	Дьяченко Яна Вікторівна	1997	Одеська обл., с. Роздільне	ОНУ імені І.І.Мечникова
18.	Загорнян Анастасія Віталіївна	1997	м. Одеса	ОНУ імені І.І.Мечникова
19.	Зуб Антоніна Олександріна	1997	Одеська обл., с. Фрунзівка	ОНУ імені І.І.Мечникова
20.	Кантаржи Наталія Миколаївна-б	1995	Одеська обл., с. Кароліно-Бугаз	ОНУ імені І.І.Мечникова
21.	Кара Аліна Іванівна	1997	Одеська обл., Болградський р-н, с. Червоноармійськ	ОНУ імені І.І.Мечникова
22.	Католіченко Олександра Миколаївна	1998	Одеська обл., м. Котовськ	ОНУ імені І.І.Мечникова
23.	Кліщевнікова Олена Ігорівна	1997	Одеська обл., м. Нікополь	ОНУ імені І.І.Мечникова
24.	Коломійчук Катерина Миколаївна	1997	м. Одеса	ОНУ імені І.І.Мечникова
25.	Комарова Марія Олександрівна -б	1998	Одеська обл., с. Кулевча	ОНУ імені І.І.Мечникова

26.	Кондратова Тетяна Миколаївна	1997	Одеська обл., м. Чорноморськ	ОНУ імені І.І.Мечникова
27.	Кравченко Валерія Олександрівна	1996	Одеська обл., м. Березіка	ОНУ імені І.І.Мечникова
28.	Кузьмінецька Тетяна Юріївна	1998	Одеська обл., Біляївський р-н, с. Нова Еметівка	ОНУ імені І.І.Мечникова
29.	Мартинюк Інна Андріївна	1997	Одеська обл., Біляївський р-н, с. Маринівка	ОНУ імені І.І.Мечникова
30.	Мартьянова Анастасія Сергіївна	1997	м. Одеса	ОНУ імені І.І.Мечникова
31.	Маслінкова Аліна Анатоліївна	1997	Одеська обл., м. Білгород-Дністровський	ОНУ імені І.І.Мечникова
32.	Масюк Владислав Ігорович	1997	м. Одеса	ОНУ імені І.І.Мечникова
33.	Мороз Юлія Сергіївна	1997	Одеська обл., смт. Саврань	ОНУ імені І.І.Мечникова
34.	Москаленко Юлія Павлівна	1998	м. Одеса	ОНУ імені І.І.Мечникова
35.	Неткова Тетяна Іллівна	1998	Одеська обл., м. Ізмаїл	ОНУ імені І.І.Мечникова
36.	Онуфрійчук Вікторія Сергіївна	1997	Одеська обл., м. Березівський р-н, с. Рясноопіль	ОНУ імені І.І.Мечникова
37.	Паскаль Анастасія Едуардівна	1997	Одеська обл., м. Білгород-Дністровський	ОНУ імені І.І.Мечникова
38.	Пихица Тетяна Вікторівна	1997	Одеська обл., Біляївський р-н, с. Котовка	ОНУ імені І.І.Мечникова
39.	Прикладов Станіслав Васильович	1997	м. Одеса	ОНУ імені І.І.Мечникова

40.	Руденко Лідія Сергіївна	1997	Херсонська обл., с. Нова Каховка	ОНУ імені І.І.Мечникова
41.	Савескул Катерина Сергіївна	1997	Одеська обл., Любашівський р-н, с. Ясенове Друге	ОНУ імені І.І.Мечникова
42.	Самойленко Катерина Олександрівна	1996	м. Миколаїв	ОНУ імені І.І.Мечникова
43.	Сидоренко Валерія Олександрівна	1998	Одеська обл., с. Чогодарівка	ОНУ імені І.І.Мечникова
44.	Солодовнік Уляна Віталіївна	1997	Одеська обл., м. Балта	ОНУ імені І.І.Мечникова
45.	Татауш Мирослава Миколаївна	1998	м. Одеса	ОНУ імені І.І.Мечникова
46.	Толмачова Віра Миколаївна	1996	м. Миколаїв	ОНУ імені І.І.Мечникова
47.	Удовенко Юлія Миколаївна	1998	м. Миколаїв	ОНУ імені І.І.Мечникова
48.	Ханецька Антоніна Олександрівна	1997	Одеська обл., с. Нерушай	ОНУ імені І.І.Мечникова
49.	Чорба Ірина Вячеславівна	1997	м. Одеса	ОНУ імені І.І.Мечникова
50.	Чумаченко Інна Вікторівна	1998	Одеська обл., с. Біляївка	ОНУ імені І.І.Мечникова

ДОДАТОК И.4.
ПАСПОРТИЗАЦІЯ РЕСПОНДЕНТІВ-НЕФІЛОЛОГІВ, СТУДЕНТІВ ПдУ

Респонденти. Студенти. Південна Україна				
№	Прізвище, ім'я, по батькові	Рік народження	Місце проживання	Освіта
1.	Байсак Анастасія Павлівна	1998	Херсонська обл., Цюрупинськийр-н, с. Виноградове	ОНУ імені І.І.Мечникова хімічний факультет
2.	Бородуліна Оксана Сергіївна	1998	Дніпропетровська обл., м. Нікополь	ОНУ імені І.І.Мечникова хімічний факультет
3.	Волик Максим Володимирович	1998	Одеська обл., Березівський р-н, с. Гуляївка	ОНУ імені І.І.Мечникова хімічний факультет
4.	Горлова Яна Валеріївна	1998	Херсонська обл., Скадовський р-н, смт. Лазурне	ОНУ імені І.І.Мечникова хімічний факультет
5.	Жекова Наталія Іванівна	1997	Одеська обл., Ізмаїльський р-н, смт. Суворова	ОНУ імені І.І.Мечникова хімічний факультет
6.	Кічук Наталія Миколаївна	1998	Одеська обл., Татарбунарський р-н, с. Дмитрівка	ОНУ імені І.І.Мечникова хімічний факультет
7.	Косандяк Роман Ростиславович	2000	Одеська обл., Білгород-Дністровський р-н, с. Олексіївка	ОНУ імені І.І.Мечникова хімічний факультет
8.	Синевид Анастасія Сергіївна	1997	м. Херсон	ОНУ імені І.І.Мечникова хімічний факультет
9.	Соколова Таїсія Ігорівна	1998	Одеська обл., м. Ізмаїл	ОНУ імені І.І.Мечникова хімічний факультет
10.	Ябанжи Тетяна Степанівна	1997	Одеська обл. , м. Арциз	ОНУ імені І.І.Мечникова хімічний факультет

ДОДАТОК И.5.
ПАСПОРТИЗАЦІЯ РЕСПОНДЕНТІВ ЦУ

Респонденти. Центральна Україна				
№	**Прізвище, ім'я, по батькові**	**Рік народження**	**Місце проживання**	**Освіта**
1.	Бабенко Анастасія Юріївна	1996	Черкаська обл., Кам'янський р-н., с.Косарі	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
2.	Бабченко Руслана Василівна	1996	м. Черкаси	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
3.	Бакуменко Світлана Василівна	2001	м. Черкаси, Шполянський р-н., с.Лебедин	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
4.	Барабаш Анна Миколаївна	1997	м. Черкаси	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
5.	Баранник Володимир Олександрович	2000	м. Черкаси	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
6.	Войцеховська Олена Василівна	2000	Черкаська обл., Кам'янський р-н., с. Вербівка	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
7.	Галушко Тетяна Едуардівна	1999	Полтавська обл., Кременчуцький р-н., м. Комсомольськ	Національна металургійна академія України
8.	Годунок Кирило Владиславович	2000	Черкаська обл., Шполянський р-н., с. Сигнаївка	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
9.	Гуляк Маргарита Іванівна	1998	Черкаська обл., Катеринопільський р-н., с. Мокра Калигірка	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
10.	Гутцул Таміла Олегівна	1999	Кіровоградська обл., м. Новомиргород	Національна металургійна академія України
11.	Джафарова Кристина Русланівна	1997	м. Дніпро	Національна металургійна академія України

12.	Дулеба Тетяна Леонідівна	2000	Дніпропетровська область, Павлоградський район, село Межиріч	Національна металургійна академія України
13.	Заїка Інна Віталіївна	1996	м. Черкаси	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
14.	Іванова Ольга Андріївна	1996	м. Черкаси	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
15.	Іванченко Сергій Олександрович	2000	Черкаська обл., Кам'янський р-н., с. Пляківка	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
16.	Касян Дарина Олегівна	1997	Черкаська обл., Золотоніський р-н., с. Богуславець	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
17.	Коваль Руслана Петрівна	2000	м. Черкаси, СМТ Лисенка.	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
18.	Кожанов Роман Володимирович	1999	м. Дніпро	Національна металургійна академія України
19.	Кондратішина Оксана Іванівна	1997	м. Кривий Ріг	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
20.	Копійко Аліна Вадимівна	2000	Черкаська обл., Лисянський р-н, смт Лисянка	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
21.	Косенко Анна Анатоліївна	2001	м. Черкаси, Золотоніський р-н, с. Зорівка	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
22.	Косінова Оксана Володимирівна	2001	Кіровоградська обл., Новоукраїнський р-н., м. Новоукраїнка	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
23.	Костенко Руслана Русланівна	2000	Черкаська обл., Монастирищенський р-н., с. Хлистунівка	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
24.	Кучер Ангеліна Миколаївна	1999	м. Дніпро	Національна металургійна академія України
25.	Левченко Олександра Олександрівна	1998	м. Дніпро	Національна металургійна академія України

26.	Ліщук Альона Олександрівна	1997	Запорізька обл., м. Приморськ	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
27.	Мартинчук Любов Миколаївна	1997	м. Черкаси	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
28.	Марциновська Альона Вікторівна	1998	Черкаська обл., м. Корсунь-Шевченківський	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
29.	Марчук Світлана Сергіївна	1997	м. Черкаси	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
30.	Музиченко Андрій Сергійович	1999	м. Дніпро	Національна металургійна академія України
31.	Надільнюк Валерія Станіславівна	2001	м. Черкаси, Лисянський р-н., с. Орли	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
32.	Нечипоренко Юлія Сергіївна	1995	м. Черкаси	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
33.	Нурметова Діана Сергіївна	2000	м. Дніпро	Національна металургійна академія України
34.	Перевал Аліна Павлівна	1996	м. Черкаси	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
35.	Петриченко Вікторія Володимирівна	1996	м. Черкаси	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
36.	Пироженко Дарія Олександрівна	1995	м. Черкаси	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
37.	Пустовіт Оксана Олександрівна	2000	м. Черкаси, Золотоніський р-н., м. Золотоноші	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
38.	Рокотянська Анастасія Анатоліївна	1998	м. Черкаси, Звенигородський р-н., с. Стацівка	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
39.	Савченко Аліна Валеріївна	1997	м. Черкаси	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького

40.	Самойленко Артем Сергійович	2000	м. Черкаси, смт Чорнобай.	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
41.	Саранча Анна Олександрівна	2000	Черкаська обл., м. Золотоноша	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
42.	Снісаренко Юлія Сергіївна	1998	м. Черкаси	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
43.	Стеценко Ірина Володимирівна	1997	м. Черкаси	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
44.	Тудовши Андрій олександрович	1999	м. Дніпро	Національна металургійна академія України
45.	Цяпкало Віта Валеріївна	1998	Черкаська обл., Смілянський р-н., с. Сердюківка	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
46.	Чорнобаєва Олена Андріївна	1996	м. Дніпро	Національна металургійна академія України
47.	Шевченко Олексій Сергійович	1996	м. Черкаси	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
48.	Шевчук Аліна Андріївна	1997	м. Черкаси	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
49.	Яковенко Анастасія Миколаївна	1996	м. Черкаси	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького
50.	Ярошенко Вікторія Степанівна	2000	Полтавська обл., с. Райозеро	ННІ УФСК ЧНУ імені Богдана Хмельницького

ДОДАТОК И.6.
ПАСПОРТИЗАЦІЯ РЕСПОНДЕНТІВ ПнУ

Респонденти. Північна Україна				
№	**Прізвище, ім'я, по батькові**	**Рік народження**	**Місце проживання**	**Освіта**
1.	Бондаренко Анастасія Сергіївна	1999	Сумська обл.,Білопільський р-н, м.Білопілля	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
2.	Бондаренко Максим Олегович	1997	м..Житомир	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
3.	Бронецька Богдана Олександрівна	1999	Житомирська обл.,Попельнянський р-н,смт.Корнен	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
4.	Вернигора Ксенія Володимирівна	1998	Київська обл.,м.Васильків	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
5.	Гайдай Ольга Олексіївна	1998	м.Київ	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
6.	Гелбутовська Ганна Олександрівна	1997	м.Київ	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
7.	Головко Аліна Владиславівна	1999	Чернігівська обл.	Інститут філології КНУ іменіТ.Шевченка
8.	Головченко Катерина Сергіївна	1998	м.Київ	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
9.	Граждан Олена Антонівна	1998	м.Київ	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
10.	Гречишкіна Аліна Олегівна	1996	Київська обл.,м.Буча	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
11.	Дубініна Анастасія Володимирівна	1998	Житомирська обл.,Радомишльський р-н, смт. Городок	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка

12.	Єнчева Олена Сергіївна	1998	м.Київ	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
13.	Железняк Анастасія Павлівна	2000	м.Суми	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
14.	Заболотна Аліна Олександрівна	1998	м.Біла Церква,Київська обл.	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
15.	Карпінська Михайлина Ігорівна	1998	м.Київ	Інститут філології КНУ іменіТ.Шевченка
16.	Коваленко Ірина Віталіївна	1999	Київська обл.,Бородянський р-н, с.Дружня	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
17.	Константинов Ярослав Віталійович	1999	м.Київ	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
18.	Коротка Анастасія Сергіївна	1999	м.Київ	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
19.	Костюк Ірина Миколаївна	1997	Київська обл.,м.Тетіїв	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
20.	Кузьменко Юлія Ігорівна	1997	м.Київ	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
21.	Ладна Надія Вадимівна	1998	м.Суми	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
22.	Левицька Яна Олегівна	1998	м.Київ	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
23.	Линник Наталія Миколаївна	1998	Київська обл.,Васильківський р-н,	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
24.	Лобода Анастасія Анатоліївна	1998	Житомирська обл.,м.Коростень	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
25.	Малій Ірина Костянтинівна	1998	м.Київ	Інститут філології КНУ іменіТ.Шевченка

26.	Манюк Анастасія Миколаївна	2000	Чернігівська обл.,м.Ніжин	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
27.	Михайленко Ірина Сергіївна	1998	Київська обл.,Макарівський р-н, с.Королівка	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
28.	Михно Тетяна Павлівна	1997	м.Суми	Інститут філології КНУ іменіТ.Шевченка
29.	Назарова Анастасія Євгенівна	1995	м.Київ (раніше Житомирська обл., м.Бердичів)	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
30.	Наконечна Катерина Русланівна	1999	м.Житомир	Інститут філології КНУ іменіТ.Шевченка
31.	Никончук Аліна Володимирівна	1998	м.Київ	Інститут філології КНУ іменіТ.Шевченка
32.	Новінська Катерина Ігорівна	1999	Житомирська обл.,м.Коростень	Інститут філології КНУ іменіТ.Шевченка
33.	Омельчук Євгенія Олександрівна	2000	Житомирська обл.,м.Коростень	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
34.	Панасенко Катерина Михайлівна	1998	Чернігівська обл.,м.Мена	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
35.	Пономаренко Анастасія Миколаївна	1998	Київська обл.,м.Біла Церква	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
36.	Попік Єлизавета Андріївна	1998	м.Київ	Інститут філології КНУ іменіТ.Шевченка
37.	Пух Єлизавета В’ячеславівна	1999	м.Чернігів	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
38.	Романюк Юлія Ігорівна	1998	Житомирська обл.,Романівський р-н,с. Миропіль	Інститут філології КНУ іменіТ.Шевченка
39.	Сікалюк Вікторія Василівна	1998	Київська обл.,м.Тетіїв	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка

40.	Стрільник Юля Олегівна	1998	Київський р-н, смт.Ставище	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
41.	Тарануха Ольга Віталіївна	2000	м.Київ	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
42.	Тимченко Максим Ігорович	1997	м.Київ	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
43.	Тишко Влада В'ячеславівна	1999	м.Чернігів	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
44.	Ткачук Олена Володимирівна	1995	м.Київ	Інститут філології КНУ іменіТ.Шевченка
45.	Товкач Дарина Сергіївна	2000	м.Житомир	Інститут філології КНУ іменіТ.Шевченка
46.	Цюрко Надія Богданівна	1999	м.Житомир	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
47.	Черевко Алла Миколаївна	1999	Чернігівська обл., м.Ніжин	Інститут філології КНУ іменіТ.Шевченка
48.	Чорна Марія Миколаївна	1997	Київська облю, смт.Згурівка	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
49.	Чудовська Єлизавета Володимирівна	1998	м.Житомир	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка
50	Шарафуліна Ірина Валеріївна	1997	Київська обл., м.Тараща	Інститут філології КНУ імені Т.Шевченка

ДОДАТОК И.7.
ПАСПОРТИЗАЦІЯ РЕСПОНДЕНТІВ ЗхУ

Респонденти. Західна Україна				
№	**Прізвище, ім'я, по батькові**	**Рік народження**	**Місце проживання**	**Освіта**
1.	Артерчук Сергій Олександрович	1998	Хмельницька обл., м. Шепетівка	НУВГП
2.	Баранець Катерина Романівна	1999	м. Львів	ЛНУ імені Івана Франка
3.	Бас Юлія Любомирівна	1999	Львівська обл., Сколівський р-н, с. Славське	ЛНУ імені Івана Франка
4.	Бойко Тетяна Григорівна	1997	Львівська обл., м. Червоноград	ЛНУ імені Івана Франка
5.	Болотна Катерина Олександрівна	1999	Львівська обл., м. Червоноград	ЛНУ імені Івана Франка
6.	Бондар Олександр Ігорович	1995	м. Рівне	НУВГП
7.	Бредаш Антон Тарасович	1999	м. Рівне	НУВГП
8.	Бригілевич Юлія Володимирівна	1999	Львівська обл., Яворівський р-н, м. Новояворівськ	ЛНУ імені Івана Франка
9.	Бура Тетяна Андріївна	1996	м. Львів	ЛНУ імені Івана Франка
10.	Бурак Романія Романівна	1990	м. Львів	ЛНУ імені Івана Франка
11.	Гакавчин Галина Степанівна	1999	Львівська обл., Турківський р-н, с. Либохора	ЛНУ імені Івана Франка
12.	Гірак Вікторія Вікторівна	1999	Львівська обл., Яворівський р-н, м. Новояворівськ	ЛНУ імені Івана Франка
13.	Годованець Назар Миколайович	1999	Львівська обл., Турківський р-н, с. Нижня Яблунька	ЛНУ імені Івана Франка

14.	Гомзяк Христина Ігорівна	1998	м. Львів	ЛНУ імені Івана Франка
15.	Гордієнко Христина Миколаївна	1999	м. Львів	ЛНУ імені Івана Франка
16.	Гореньчук Анастасія Віталіївна	1998	м. Рівне	НУВГП
17.	Горніч Юрій Анатолійович	1995	Волинська обл., Любомльський р-н, с. Вишнів	НУВГП
18.	Гринишин Юлія Богданівна	1999	Львівська обл., м. Броди	ЛНУ імені Івана Франка
19.	Гуль Наталія Романівна	1999	м. Львів	ЛНУ імені Івана Франка
20.	Джума Марія-Вікторія Андріївна	1999	Львівська обл., Жовківський р-н, м. Дубляни	ЛНУ імені Івана Франка
21.	Дудик Вікторія Романівна	1997	Львівська обл., Миколаївський р-н, с. Верин	ЛНУ імені Івана Франка
22.	Жидецька Вікторія Миколаївна	1998	м. Львів	ЛНУ імені Івана Франка
23.	Заяць Марта Ігорівна	1997	м. Львів	ЛНУ імені Івана Франка
24.	Зельман Софія Михайлівна	1995	м. Львів	ЛНУ імені Івана Франка
25.	Іващишин Оксана Євгенівна	1996	м. Львів	ЛНУ імені Івана Франка
26.	Коник Христина Степанівна	1996	Львівська обл.	ЛНУ імені Івана Франка
27.	Кулиняк Володимир Вікторович	1996	Львівська обл., м. Червоноград	ЛНУ імені Івана Франка
28.	Левчишина Наталія Миколаївна	1994	м. Рівне	НУВГП
29.	Лисак Тетяна Богданівна	1999	Львівська обл., Яворівський р-н, с. Домажир	ЛНУ імені Івана Франка

30.	Мамчур Ірина Миколаївна	1999	м. Рівне	НУВГП
31.	Манюк Уляна Ярославівна	1998	м. Львів	ЛНУ імені Івана Франка
32.	Маринич Олег Дмитрович	1995	м. Рівне	НУВГП
33.	Мосур Оксана Сергіївна	1989	Львівська обл., Яворівський р-н	ЛНУ імені Івана Франка
34.	Мяковська Наталія Андріївна	1996	м. Львів	ЛНУ імені Івана Франка
35.	Огоновська Марта Романівна	1998	м. Львів	ЛНУ імені Івана Франка
36.	Панчишин Марта Юріївна	1999	м. Львів	ЛНУ імені Івана Франка
37.	Пастернак Романа Степанівна	1999	м. Львів	ЛНУ імені Івана Франка
38.	Піддубна Лілія Олексіївна	1999	м. Львів	ЛНУ імені Івана Франка
39.	Поліщук Орест Миколайович	2000	м. Рівне	НУВГП
40.	Полюхович Віктор Миколайович	1994	м. Рівне	НУВГП
41.	Преварська Іванна Андріївна	1999	м. Рівне	НУВГП
42.	Присяжнюк Дмитро Анатолійович	1995	м. Рівне	НУВГП
43.	Пронів Христина Ігорівна	1997	Львівська обл., м. Стрий	ЛНУ імені Івана Франка
44.	Романович Максим Сергійович	1998	Рівненська обл., Березнівський р-н, с. Моквин	НУВГП
45.	Ромасевич Ірина Андріївна	1998	Львівська обл., Жовківський р-н, м. Рева-Руська	ЛНУ імені Івана Франка
46.	Старух Олена Ігорівна	1999	м. Львів	ЛНУ імені Івана Франка

47.	Степанець Сергій Юрійович	1995	Рівненська обл., Рівненський р-н, с. Біла Криниця	НУВГП
48.	Стефанів Мар’яна Ігорівна	1997	Львівська обл.	ЛНУ імені Івана Франка
49.	Стефанович Надія Василівна	1999	м. Львів	ЛНУ ім. Івана Франка
50.	Шпотюк Аліна Олегівна	1996	м. Львів	ЛНУ імені Івана Франка

ДОДАТОК И.8.
ПАСПОРТИЗАЦІЯ РЕСПОНДЕНТІВ СхУ

Респонденти. Східна Україна				
№	**Прізвище, ім'я, по батькові**	**Рік народження**	**Місце проживання**	**Освіта**
1.	Базилюк Марія Олександрівна	1999	м. Донецьк	Донбаський державний педагогічний університет
2.	Безух Оксана Сергіївна	2000	Донецька обл., м. Дружківка	Донбаський державний педагогічний університет
3.	Бережна Аліна Сергіївна	1999	Донецька обл., м. Краматорськ	Донбаський державний педагогічний університет
4.	Білецька Юлія Олексіївна	1997	Луганська обл., Новоайдарський р-н., м. Щастя	ОНУ імені І.І.Мечникова
5.	Бойко Дмитро Андрійович	1997	Харківська обл., м. Ізюм	Донбаський державний педагогічний університет
6.	Гайдар Сергій Олегович	1999	Донецька обл., м. Слов'янськ	Донбаський державний педагогічний університет
7.	Гончар Тетяна Романівна	2000	Донецька обл., Костянтинів-ський р-н, с. Тарасівка	Донбаський державний педагогічний університет
8.	Ковальов Роман Дмитрович	1997	Донецька обл., м. Слов'янськ	Донбаський державний педагогічний університет
9.	Комишан Віра Геннадіївна	2000	Донецька обл., м. Слов'янськ	Донбаський державний педагогічний університет
10.	Кубова Марія Олександрівна	1998	Донецька обл., м. Макіївка	ОНУ імені І.І.Мечникова
11.	Кубота Марко Ярославович	2000	Донецька обл., м. Краматорськ	Донбаський державний педагогічний університет

12.	Кушнір Лев Володимирович	2000	Донецька обл., м. Слов'янськ	Донбаський державний педагогічний університет
13.	Лубенець Ганна Юріївна	2000	Донецька обл., Слов'янський р-н, с. Майдан	Донбаський державний педагогічний університет
14.	Луценко Олена Андріївна	2000	Донецька обл., м. Лиман	Донбаський державний педагогічний університет
15.	Матвеєва Вікторія Максимівна	2000	Харківська обл., м. Ізюм	Медичний коледж
16.	Межерицька Юлія Володимирівна	1997	Луганська обл., м. Голубівка	Донбаський державний педагогічний університет
17.	Милючихін Артем Євгенович	2000	Донецька обл., м. Слов'янськ	Донбаський державний педагогічний університет
18.	Мірошніченко Микита Ігорович	2000	Донецька обл., м. Слов'янськ	Донбаський державний педагогічний університет
19.	Морокко Єлизавета Романівна	2000	Донецька обл., м. Краматорськ	Донбаський державний педагогічний університет
20.	Несмачна Ганна Юріївна	2001	Донецька обл., м. Дружківка	Донбаський державний педагогічний університет
21.	Нішин Дмитро Олександрович	1997	Донецька обл., м. Лиман	Донбаський державний педагогічний університет
22.	Овцяк Віталій Олександрович	1998	Донецька обл., м. Торецьк	Донбаський державний педагогічний університет
23.	Олищенко Дмитро Володимирович	2000	Донецька обл., м. Краматорськ	Донбаський державний педагогічний університет
24.	Пономарев Дмитро Русланович	1998	Донецька обл.	ОНУ імені І.І.Мечникова
25.	Пономаренко Олена Анатоліївна	2000	Донецька обл., м. Слов'янськ	Донбаський державний педагогічний університет

26.	Радужан Микола Дмитрович	1998	Донецька обл., м. Дружківка	Донбаський державний педагогічний університет
27.	Робоча Лідія Віталіївна	1997	Донецька обл., м. Слов'янськ	Донбаський державний педагогічний університет
28.	Рухленко Єлизавета Сергіївна	1999	Донецька обл., м. Торецьк, с. Щербинівка	Донбаський державний педагогічний університет
29.	Саламон Дмитро Вікторович	2000	Донецька обл., м. Добропілля	Донбаський державний педагогічний університет
30.	Село Артем Олександрович	1999	Харківська обл., м. Барвінкове	Донбаський державний педагогічний університет
31.	Серопян Владислав Мухзарович	1997	Донецька обл., м. Краматорськ	Донбаський державний педагогічний університет
32.	Сидорченко Єлизавета Михайлівна	2000	Луганська обл., м. Золоте	ОНУ імені І.І.Мечникова
33.	Скорик Тетяна Сергіївна	1997	Донецька обл., м. Торецьк	Донбаський державний педагогічний університет
34.	Сокирка Дарія Андріївна	1999	Луганська обл., с. Біловодськ	ОНУ імені І.І.Мечникова
35.	Старкова Тетяна Андріївна	2000	Донецька обл., Слов'янський р-н, с. Донецьке	Донбаський державний педагогічний університет
36.	Стрельніков Олег Володимирович	1998	Донецька обл., м. Дружківка	Донбаський державний педагогічний університет
37.	Ткаченко Олександр Абдулович	1996	м. Луганськ	Донбаський державний педагогічний університет
38.	Тракоша Олена Дмитрівна	2000	Донецька обл., м. Слов'янськ	Донбаський державний педагогічний університет
39.	Федін Олександр Васильович	1996	Донецька обл., м. Торецьк	Донбаський державний педагогічний університет

40.	Финдик Анастасія Романівна	2001	Донецька обл., м. Слов'янськ	Донбаський державний педагогічний університет
41.	Ханін Микита Ігорович	1997	Донецька обл., м. Костянтинівка	Донбаський державний педагогічний університет
42.	Цеваліхіна Валерія Юріївна	1999	Донецька обл., м. Слов'янськ	Донбаський державний педагогічний університет
43.	Чаус Вероніка Олегівна	1999	Донецька обл., м. Добропілля	Донбаський державний педагогічний університет
44.	Черкас Софія Юріївна	2000	Донецька обл., м. Краматорськ	Донбаський державний педагогічний університет
45.	Черкашин Ярослав Ігорович	1998	Донецька обл., м. Лиман	Донбаський державний педагогічний університет
46.	Чернова Каріна Андріївна	1999	Донецька обл., м. Слов'янськ	Донбаський державний педагогічний університет
47.	Шаповалова Регіна Андріївна	2000	Донецька обл., м. Слов'янськ	Донбаський державний педагогічний університет
48.	Шлярова Наталя Андріївна	1998	Донецька обл., с. Костянтинівка	Донбаський державний педагогічний університет
49.	Ямпольська Ганна Андріївна	1999	Донецька обл., м. Дружківка	Донбаський державний педагогічний університет
50.	Ярисько Ганна Романівна	2001	Донецька обл., с. Костянтинівка	Донбаський державний педагогічний університет

ДОДАТОК И.9.
ПАСПОРТИЗАЦІЯ РЕСПОНДЕНТІВ УЧНІВ ПдУ

Респонденти. Південна Україна				
№	**Прізвище, ім'я, по батькові**	**Рік народження**	**Місце проживання**	**Освіта**
1.	Вільєв Владислав Олегович	2001	м. Одеса	11 клас, ЗОШ №56
2.	Годулян Владислава Віталіївна	2002	м. Одеса	11 клас, ЗОШ №56
3.	Жук Анна Миколаївна	2001	м. Одеса	11 клас, ЗОШ №56
4.	Князев Олександр Олександрович	2002	м. Одеса	11 клас, ЗОШ №56
5.	Крамарчук Юлія Максимівна	2001	м. Одеса	11 клас, ЗОШ №56
6.	Лебеденко Олександра Євгенівна	2002	м. Одеса	11 клас, ЗОШ №56
7.	Мерва Ангеліна Олександрівна	2001	м. Одеса	11 клас, ЗОШ № 56
8.	Скорова Анна Іллівна	2001	м. Одеса	11 клас, ЗОШ №56
9.	Сорокін Володимир Олександрович	2002	м. Одеса	11 клас, ЗОШ №56
10.	Тяпкіна Олександра Ігорівна 2001	2001	м. Одеса	11 клас, ЗОШ №56

ДОДАТОК И.10.
ПАСПОРТИЗАЦІЯ РЕСПОНДЕНТІВ ПМР

Респонденти. Придністровська Молдавська Республіка			
Прізвище, ім'я, по батькові	**Рік народження**	**Місце проживання**	**Освіта**
1. Ачкевич Трохим Олександрович	1993	м. Кам'янка	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – економічний
2. Бардієр Наталя Олександрівна	1994	м. Кам'янка	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – педагогічний
3. Біла Дарина Сергіївна	1998	м. Рибниця	ПДУ ім.Т.Г.Шевченко. Факультет – юридичний
4. Білоус Сергій Васильович	1994	м. Рибниця	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – економічний
5. Боросько Ірина Сергіївна	1998	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – економічний
6. Вернеческо Ганна Олександрівна	1995	м. Бендари	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – аграрний
7. Гілка Юлія Ігорівна	1995	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – педагогічний
8. Гнатишина Тетяна Валеріївна	1997	м. Кам'янка	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – економічний
9. Гонголь Марія Миколаївна	1998	м. Бендери	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – інженерний,
10. Гончар Анастасія Іванівна	1994	м. Рибниця	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
11. Горбатюк Петро Петрович	1994	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний

12. Григорчук Любов Володимирівна	1999	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
13. Євсєєва Наталя Вікторівна	1994	с. Ближній Хутір	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – економічний
14. Єгорова Катерина Олекандрівна	1993	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – юридичний
15. Журба Дарина Вікторівна	1996	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – економічний
16.Каліон Анастасія Олегівна	1997	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
17 Катеринська Ірина Михайлівна	1995	м. Бендери	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
18.Кордонська Анастасія Романівна	1998	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
19. Корчевський КостянтинАнатольович	1993	м. Рибниця	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
20. Костенко Валентина Андріївна	1999	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
21. Кучерявий Артем Михайлович	1992	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
22. Кушнір Юля Андріївна	1994	м. Рибниця	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – юридичний
23. Латова Ганна Михайлівна	1997	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
24. Лобанова Анастасія Сергіївна	1996	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
25. Макарова Анастасія Анатоліївна	1994	с. Глине	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – педагогічний

26. Манзяк Валерія Михайлівна	1997	м. Дністровськ	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – інженерний
27. Матюшенко Михайло Вадимович	2000	м.Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – економічний
28. Налобіна Валерія Олександрівна	1993	м.Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
29.Нежельська Ірина Анатоліївна	1997	м. Бендери	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
30. Орлова Анастасія Сергіївна	1995	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – інженерний
31. Осадча ОльгаОлексіївна	1986	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
32.Парфентьєва ВладиславаЮріївна	1999	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
33. Пастіка Ольга Юріївна	1998	м. Бендери	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – аграрний
34. Петров Михайло Григорович	1992	м. Рибниця	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – економічний
35. Равенська Алла Юріївна	1993	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
36. Роствинська Яна Юріївна	1997	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
37. Сапожник Ольга Олександрівна	1998	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – економічний
38. Свидзінський Сергій Олексійович	1993	м. Кам’янка	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
39.Семенова Марія Юріївна	1993	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – економічний

40. Сенчишина Тетяна Валентинівна	1993	м. Дністровськ	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – інженерний
41. Стадник Ольга Олександрівна	1992	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
42. Степаненко Артур Валерійович	1992	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
43. Стоянова Надія Іванівна	1996	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – інженерний
44. Ткаченко Анастасія Вікторівна	1999	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
45.Ткачук Олександра Леонідівна	1995	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
46.Токарчук Світлана Борисівна	1993	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – педагогічний
47. Цуркан Максим Сергійович	1995	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний
48. Шонько ОленаОлегівна	1997	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – інженерний
49. Якимчук Діана Валентинівна	1996	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – економічний
50. Ярова Арина Михайлівна	1995	м. Тирасполь	ПДУ ім.Т.Г. Шевченко. Факультет – філологічний

ДОДАТОК И.11.
ПАСПОРТИЗАЦІЯ РЕСПОНДЕНТІВ ЄВРОПИ

Респонденти. Молдова. Польща. Німеччина. Італія. Чехія				
№	**Прізвище, ім'я, по батькові**	**Рік народження**	**Місце проживання**	**Освіта**
1.	Баланюк Оксана Олександрівна	2002	Молдова, Бричанський р-н, с. Тецкани	Теоретичний ліцей Тецкань
2.	Безкоровайна Наталя Богданівна	1974	Італія, с. П'єве Сан Джакомо	Чернівецький національний університет імені Ю.Федьковича
3.	Беляєва Ганна Василівна	1998	Молдова, Ришканський р-н, с. Нагоряни	Бельський державний університет ім. Алеко Руссо
4.	Броніков Максим Олегович	1994	Німеччина, м. Берлін	КНЕУ імені Вадима Гетьмана
5.	Грінчик Діана Сергіївна	1998	Молдова, м. Бельци	Бельський державний університет ім. Алеко Руссо
6.	Довбенко Марина Сергіївна	1997	Молдова, Ришканський р-н, с. Ремезани	Бельський державний університет ім. Алеко Руссо
7.	Дрозда Наталія Петрівна	1994	Чехія, м. Оломоуц	ЛНУ імені Івана Франка, Університет Палацького
8.	Дунас Віра Григорівна	1968	Італія, м. Кремона	ЛНУ імені Івана Франка
9.	Елнерова Анна Олегівна	1995	Чехія, м. Оломоуц	Університет Палацького
10.	Ігнатенко Діана Анатоліївна	1980	Молдова, м. Бельци	Бельський державний університет ім. Алеко Руссо
11.	Кирилова Марія Романівна	1971	Молдова, Бричанський р-н, с. Тецкани	Бельський державний університет ім. Алеко Руссо
12.	Ковальська Надія Олександрівна	1968	Італія, м. Казерта	Дрогоби-цький педагогічний університет імені І. Франка

13.	Косован Олена Григорівна	2001	Молдова, Бричанський р-н, с. Безеда	Теоретичний ліцей Тецкань
14.	Кристева Тетяна Олександрівна	1973	Німеччина, м. Аугсбург	ОНУ ім. І. І. Мечникова
15.	Куртий Святослав Михайлович	1991	Польща, м. Варшава	Вища Школа Міжнародних Відносин і Суспільної Комунікації у Хелмі, Вища Професійна Державна Школа в Хелмі
16.	Маціборко Тарас Васильович	1988	Чехія, м. Мале Сватоньовіце	Івано-франківський національний технічний університет нафти і газу, працює в Академії права безпеки, ТОВ, вища школа
17.	Нарожняк Ярослав Володимирович	1982	Польща, м. Познань	Дрогоби-цький педагогічний університет ім. І. Франка
18.	Николин Олег Васильович	1992	Німеччина, м. Гамбург	ЛНМУ імені Данила Галицького
19.	Новодворська Христина Володимирівна	1993	Чехія, м. Оломоуц	Університет Палацького
20.	Парінова Дарина Володимирівна	1983	Італія, м. Рим	Одеський національний університет імені І.І.МечниковаРимський університет
21.	Паук Олеся Ярославівна	1995	Чехія, м. Оломоуц	Університет Палацького
22.	Пелепецька Діана Ігорівна	2000	Молдова, Бричанський р-н, с. Тецкани	Теоретичний ліцей Тецкань
23.	Пікальов Анастасія Віталіївна	1995	Молдова, с. Ніхори	Бельський державний університет ім. Алеко Руссо
24.	Плоговська Ірина Олегівна	1990	Чехія, Оломоуцький край, м. Простейов	Університет Палацького

25.	Равло Олена Ігорівна	1988	Італія, м. Казерта	Тернопільський Національний Педагогічний Університет
26.	Рудой Люба Олександрівна	1997	Молдова, Окницький р-н, с. Унгри	Бельський державний університет ім. Алеко Руссо
27.	Тараненко Софія Миколаївна	1995	Чехія, м. Оломоуц	Університет Палацького
28.	Футоран Ольга-Анастасія Андріївна	1995	Чехія, м. Оломоуц	ЛНУ ім. Івана Франка, Університет Палацького
29.	Холод Ірина Олегівна	1997	Чехія, м. Оломоуц	Університет Палацького
30.	Чура Анна Василівна	1992	Чехія, м. Оломоуц	Університет Палацького

ДОДАТОК И.12.
ПАСПОРТИЗАЦІЯ РЕСПОНДЕНТІВ КАНАДИ

Респоденти. Канада				
№	**Прізвище, ім'я, по батькові**	**Рік народження**	**Місце проживання**	**Освіта**
1	Бачинський Віталій Федорович	1977	Монреаль, Канада	Вища економічна, міністерство морського транспорту
2.	Бронікова Богдана Олегівна	1993	Торонто, Канада	Університет Торонто, Brother Kennedy Corporation
3.	Грищенко Юлія Олександрівна	1985	Торонто, Канада	Університет, медична сестра, місцевий госпіталь
4.	Дімітрашко Світлана Миколаївна	1977	Монреаль, Канада	Одеський національний політехнічний університет, Software analyst
5.	Дімітрашко Юрій Васильович	1976	Квебек, Монреаль, Канада.	ОНУ імені І.І. Мечникова, історичний факультет. Почтова компанія
6.	Сліпак Ольга Миколаївна	1986	Монреаль, Канада.	Вища освіта, банківська справа. Системний аналітик
7.	Стріжик Наталя Ігорівна	1986	м.Вон, Онтаріо, Канада.	Медична сестра, фізичний реабілітолог. Anderson University South Carolina
8.	Сушицька Валерія В'ячеславівна	1981	Mississauga, Онтаріо, Канада.	Магістр соціології та соціологічних наук, працює в банку
9.	Тимченко Оксана Борисівна	1979	Монреаль, Канада.	Вища освіта, бухгалтер
10.	Шкрептієнко Сергій Вікторович	1973	Монреаль, Канада	Вища освіта, пенсіонер

ДОДАТОК И.13.
ПАСПОРТИЗАЦІЯ РЕСПОНДЕНТІВ АМЕРИКИ

Респонденти. США				
№	**Прізвище, ім'я, по батькові**	**Рік народження**	**Місце проживання**	**Освіта**
1.	Бакалець Андрій Іванович	1984	штат Пенсильванія, м. Страудсбург	Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
2.	Березовська Наталя Ігорівна	1986	м. Нью-Йорк	Львівська комерційна академія
3.	Качур Яна Йосипівна	1969	штат Пенсильванія, м. Страудсбург	ЗОШ №9 м. Самбір, Львівська обл.
4.	Кравецька Олена Валеріївна	1987	штат Флорида, м. Дестин	Одеський національний університет імені І.І.Мечникова
5.	Курта Богдана Михайлівна	1987	штат Нью-Джерсі, м. Кліфтон	Вище професійне училище №35 (м. Стрий)
6.	Куртий Володимир Михайлович	1985	штат Нью-Джерсі, м. Кліфтон	Стрийський державний аграрний коледж
7.	Мойса Мирослава Романівна	1994	штат Іллінойс, м. Чикаго	Дрогоби-цький педагогічний університет імені Івана Франка
8.	Німеровська Оксана Сергіївна	1988	штат Нью-Джерсі, м.Валінгтон	Львівський національний університет імені Івана Франка
9.	Сухенюк Марта Юріївна	1992	штат Іллінойс, м. Чикаго	Закарпатсь кий державний університет
10.	Шалак Ірина Євгенівна	1979	штат Іллінойс, м. Чикаго	Тернопільсь-кий національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Наукове видання

Дружинець Марія Львівна

Українське усне мовлення: психо- та соціофонетичний аспекти

МОНОГРАФІЯ

Верстка – С. Остапенко

Підп. до друку 05.03.2019. Формат 60х84/16.
Ум.-друк. арк. 33,71. Тираж 300 пр.
Зам. № 2014

Видавець та виготовлювач
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4215 від 22.11.2011.
65082, м. Одеса, вул. Єлисаветинська, 12, Україна
Тел.: +38 (048) 723 28 39